3 KRONIKA 2012 60
časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE SLOVENSKIH GRADOV

60
2012

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/

Iz zgodovine slovenskih gradov

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm

Odgovorni urednik/ Managing editor:
dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:
mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:
mag. Sonja Anžič-Kemper (Speyer), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),
dr. Vlasta Stavbar (Maribor) in mag. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:
12. oktobra 2012

Naslednja številka izide/ Next issue:
februar 2013/ February 2013

Prevodi/ Translations:
Manca Gašperšič, dr. Metoda Kokole, dr. Luka Vidmar – angleščina *(English)*
mag. Irena Bruckmüller – nemščina *(German)*

Lektor/ Language Editor:
Rok Janežič

UDK/ UDC:
Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*
Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:
za posameznike/ *Individuals* 20,00 EUR
za upokojence/ *Pensioners* 15,00 EUR
za študente/ *Students* 10,00 EUR
za ustanove/ *Institutions* 26,00 EUR
Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue:* 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Aškerčeva cesta 2
SI–1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:
Javna agencija za knjigo RS/ *Slovenian Book Agency*
Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport/ *Ministry of Education, Science, Culture and Sport*

Ta številka je izšla v sodelovanju z Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa ZRC SAZU

Računalniški prelom/ Typesetting:
Franc Čuden

Tisk/ Printed by:
Nagode & co d.n.o.

Naklada/ Print run:
1000 izvodov/ *1000 copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:
Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Grad Turjak / Turjak (Auersperg) Castle (foto: Barbara Žabota, ZAL, 2012)

Avtorica vseh fotografij na ovitku je Barbara Žabota.

KAZALO

Miha Preinfalk, Igor Sapač : Gradovi na Slovenskem – med včeraj, danes in jutri 369

Burgen und Schlösser in Slowenien – zwischen gestern, heute und morgen 373

Castles in Slovenia – between yesterday, today and tomorrow 375

Ivan Stopar : Slovenski gradovi – prezrta dediščina 379

Igor Sapač : Kaj je grad? Problematika terminološke oznake in temeljne definicije 391

Katarina Predovnik : Slovenska arheologija in raziskovanje gradov 413

Matjaž Bizjak : Grad kot središče zemljiškega gospostva (s posebnim ozirom na srednjeveško Kranjsko) 433

Tomaž Lazar : Vloga gradu v srednjeveškem vojskovanju 443

Miha Kosi : Grajska politika – primer grofov Celjskih 465

Boris Golec : Gradovi na Slovenskem kot upravna središča. Temeljne značilnosti in raziskovalni izzivi 495

Maja Lozar Štamcar : Grad kot plemiško bivališče 509

Anja Dular : Grajske knjižnice na Slovenskem 525

Ines Unetič : Nekdanje vloge in funkcije grajskega okrasnega vrta v vsakdanu družbe in posameznika 539

Matjaž Ambrožič : Grajske kapele in patronatni vpliv fevdalne gosposke na cerkveno življenje 555

Lidija Podlesnik Tomášiková : Evropski gradovi in plesna kultura v 15. stoletju: uvid v izvajalsko plesno prakso na podlagi preučevanja virov 575

Tina Košak : Slikarske zbirke v slovenskih gradovih. Pogled skozi »Steletov objektiv« 583

Marjetka Golež Kaučič : »Stoji, stoji tam beli grad«: tematizacija gradu v slovenskih ljudskih pripovednih pesmih 599

Luka Vidmar : Grad v slovenski literaturi 19. stoletja 613

Damir Globočnik : Gradovi na likovnih upodobitvah 629

Helena Seražin : Cesarski veleposlaniki iz vrst goriškega plemstva v vlogi posrednikov novih arhitekturnih modelov in umetnostnih smeri 645

Metoda Kokole : Glasba v plemiških bivališčih na Slovenskem od srednjega veka do konca 18. stoletja 667

Stane Granda : Preprodaja gradov in zemljiških gospostev na Kranjskem v 19. stoletju 699

Nataša Ivanović : »Ja, ja to je grumlovški Van Gogh.« Grumlofski graščak, slikar Ferdo Vesel 721

Franci Lazarini : Dvorec Smlednik in njegovi prebivalci v 20. in 21. stoletju 735

Janko Rožič : Gradovi v pokrajini – Kamen, Pusti grad in Blejski grad 747

Vito Hazler : Celovitost in celostnost obravnave gradov, graščin, dvorcev in pripadajočih gospodarskih stavb v sodobni recepciji in percepciji kulturne dediščine 761

Aleš Hafner : Prenova slovenskih gradov v novem tisočletju 791
Gojko Zupan : Gradovi kot duhovna dediščina Slovenije v 20. stoletju. Med dokumenti in zidovi 809
Mitja Potočnik : Projekt »Grajski muzej« na gradu Brdo pri Lukovici 825

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

728.81(497.4)(082)
930.85(497.4)(082)

IZ zgodovine slovenskih gradov / [odgovorni urednik Miha Preinfalk ; uredniški odbor Sonja Anžič-Kemper ... [et al.] ; prevodi Manca Gašperšič ... et al.]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 60, 3)

ISBN 978-961-6777-13-1
1. Preinfalk, Miha

263437312

Gradovi na Slovenskem – med včeraj, danes in jutri

Kaj je grad? Kratko vprašanje, na katerega pa ni kratkega in enostavnega odgovora. Za otroke v vrtcu verjetno zgolj velika hiša, za nekdanje plemstvo izgubljeni dom, za zgodovinarja ali arhitekta kompleksna grajena stvaritev z umetnostnimi kvalitetami, za državo finančna vreča brez dna. Gradovi so vsepovsod okoli nas. Lahko jih občudujemo, jih ne maramo ali pa se zgražamo nad njihovo usodo. V času kmečkih uporov so v zavesti puntarjev veljali za simbol zatiranja in izkoriščanja, med drugo svetovno vojno in revolucijo za simbol preživelih fevdalnih časov, ki jih je treba čim bolj temeljito potisniti v pozabo. Do njih smo le redko ravnodušni, toda ali jih tudi razumemo? Razumemo vlogo, ki jim je bila namenjena v preteklosti? Ali, bolje rečeno, vloge, saj jih je bilo več in so se nenehno menjavale. Je res vsak »grad« – grad?

Gradovi so imeli številne funkcije, a osnovni sta bili vselej samo dve – grad je bil središče posesti, katere dohodki so omogočali njegov fizični obstoj, in prebivališče gospode, višjih slojev. Ko smo grajski stavbi z zemljiško odvezo, agrarnimi reformami in nacionalizacijo odvzeli zemljo, z družbenimi revolucijami v 20. stoletju pa še gospodo, vključno z grajsko opremo, ki je v veliki meri romala v bivališča novih gospodarjev, smo ji odvzeli njene bistvene elemente, ki so jo definirali. Tako so ostali le goli zidovi, prazna lupina brez vsebine. Ostalo pa je tudi vprašanje, kaj z njo narediti. Pri iskanju odgovorov smo se premalo zavedali (in to velja še danes) vloge, ki so jo gradovi odigrali oziroma pomena, ki so ga imeli skozi zgodovino. Že samo dejstvo, da so grajske stavbe praviloma stare več stoletij in da je torej njihova starost merljiva v kategorijah, ki daleč presegajo človeška življenja, bi nas moralo zavezovati k temu, da bi bolj odgovorno ravnali z njimi. Gradovi so svojevrstni pričevalci preteklosti, so zgodovina *per se*, in ko enkrat izginejo, je škoda nepopravljiva. Zid lahko zgradimo na novo, duha preteklosti, tiste žlahtne patine, ki je lastna samo zgodovinskim stvarem, pa ne moremo poustvariti.

Čeprav je bil grad v osnovi gospodarsko središče in plemiško prebivališče, je bil v resnici veliko več kot to. Zlasti v srednjem veku je bil grad vojaško-obrambna točka, ki je varovala, nadzorovala in obvladovala okolico – tudi v simbolnem pomenu. Dovolj poveden je podatek, da so imeli grofje Celjski kot ena najpomembnejših plemiških rodbin na Slovenskem na višku svoje moči v rokah kar 125 gradov, od tega samo v mejah današnje Slovenije več kot 70, kar je približno ena tretjina vseh poimensko poznanih srednjeveških gradov. Gradovi so bili tako po eni strani sredstvo, po drugi pa tudi simbol družbenega vzpona.

Gradovi so imeli veliko vlogo tudi kot kulturna središča, kjer so se srečevali in prepletali različni kulturni in umetnostni tokovi ter kamor se je stekalo novo znanje. Graščaki, v prvi vrsti plemiči, so na svojih potovanjih po tujini, zlasti v vsestransko kulturno visoko razvitih deželah Italije, Francije in Nemčije, črpali novo znanje ter spoznavali raznolike nove načine umetnostnega in arhitekturnega ustvarjanja, po prihodu domov pa pridobljena spoznanja pogosto z velikim zanosom udejanjali v svojem domačem okolju. To velja tudi za grajske parke in vrtove, ki so bili podlaga za razvoj poznejših javnih parkov. Gradovi so bili s svojimi umetnostnimi in drugimi zbirkami prototipi današnjih muzejev in galerij, grajske knjižnice so bile zametki današnjih knjižnic. Marsikatera naravoslovna zbirka, ki jo danes najdemo v muzejih, je tja prišla iz gradov. Na gradovih se je plesalo in muziciralo, grajska arhitektura je vplivala na razvoj plesne umetnosti, marsikatero glasbeno delo je ugledalo luč sveta, ker ga je podprla grajska gospoda, ki ji je bilo posvečeno. V času reformacije so številni graščaki vneto podpirali slovenske protestantske pisce ter s tem omogočili razvoj slovenskega knjižnega jezika in njegovo uveljavitev v tiskani obliki. Težko si je zamisliti prevod Biblije v slovenski jezik brez vsestranske podpore Khislov na Fužinah in Auerspergov na Turjaku.

Grad je bil torej z vso svojo pojavnostjo pojem, ki je kumuliral novosti in presežke delovanja človeške družbe ter jih posredoval okolici. Nenazadnje je bil tudi prostor, v katerem so se srečevale različne družbene plasti – tako višji sloji oziroma plemstvo kot lastniki in stalni prebivalci grajske stavbe kot nižji sloji oziroma podložniki in meščani, ki so v gradu služili, tam trgovali ali pa odgovarjali pred gospodom kot svojim sodnikom. Da je bil grad vseskozi prisoten tudi v zavesti »navadnega« človeka, pričajo številne ljudske pesmi, ljudske povesti in umetni romani, v katerih je glavni motiv grad ali grajska gospoda. Prav tako ne smemo pozabiti, da je bil tudi eden najbolj znanih slovenskih pisateljev Janko Kersnik graščak in po materi plemič. Grad je bil torej od nekdaj sestavni del svoje okolice, s točno določeno vlogo, ki si jo je določal sam ali pa mu jo je

določala okolica, in ne tujek in nebodigatreba, kakor ga pogosto doživljamo danes in se sprašujemo, kaj naj z njim.

Slovenija je še vedno dežela gradov. Kljub neugodnim časom in okoliščinam je številnim grajskim stavbam uspelo obstati. Zato je še toliko težje razumljivo, da danes, ko naj bi bila kulturna zavest družbe višja kot kadarkoli v zgodovini, številne grajske stavbe z izjemnim kulturnozgodovinskim pomenom propadajo kot za stavo. Kako je mogoče, da pravni postopki v zvezi z nerešenim lastništvom povzročijo, da številne grajske stavbe nezadržno razpadajo pred našimi očmi? Kako se lahko zgodi, da lastnik grajsko stavbo, pa naj bo ta v še tako slabem stanju, mirno, meni nič tebi nič, podre do tal, ne da bi ga pri tem pristojne državne institucije ustavile ali vsaj kaznovale? Kako se lahko zgodi, da še naprej uničujejo in z dobičkonosnimi novimi stavbami pozidavajo nekatere pomembne grajske parke? Je lastništvo res tako močan argument, da povsem prevlada nad vsem, kar predstavlja grad kot občа kulturna dobrina? Ali pa gre morda tudi za čedalje bolj razširjene pojave brezbrižnosti, nebrzdanega pohlepa in vsesplošnega razkroja sistema skupnih vrednot? Slovenci se vse premalo zavedamo, da gradovi sodijo med našo najpomembnejšo duhovno in materialno kulturnozgodovinsko dediščino in da je zato treba narediti vse za ohranitev tega bogastva za prihajajoče rodove. Ko se bomo tega zavedli, bo za marsikatero grajsko stavbo žal že prepozno. In skupnega bogastva bo še manj. Je res bolje zamižati na obe očesi in se prepustiti logiki: en podrt grad več – ena težava manj? Je res tako težko ali celo nemogoče z nekaj preprostimi in ne prav dragimi gradbenimi posegi na najbolj ogroženih in hkrati najpomembnejših grajskih stavbah vsaj upočasniti njihovo propadanje, da bodo lahko še malce čakale na boljše čase? Številni primeri iz sosednjih držav kažejo, da ni!

Žal se pogosto tudi takrat, ko se pojavi interes za prenovo kakšne grajske stavbe, pojavijo številne nepremostljive ovire. Je res smiselno kot kupnino za propadajoč, v preteklosti nacionaliziran in izropan grad zahtevati milijonske zneske, ko pa je nato treba še vsaj enkrat toliko denarja za njegovo obnovo? V današnjem času, ko sta pomembna zgolj in izključno kapital ter materialni dobiček, je najbrž utopično pričakovati, da se bo tisti, ki je zmožen in pripravljen kriti takšen strošek, iz čistega altruizma ali kulturne zavesti lotil tovrstne investicije, katere rezultat je vrh vsega pogosto negotov. Ali morda nismo pri pristopanju k prenovam gradov preveč togi in tako pogosto povzročimo več škode kot koristi? Je res smiselno, da vse brezštevilne slovenske grajske razvaline to tudi ostanejo in da jih ni dopustno ponovno pozidati in napolniti z novim življenjem? Je res smiselno pri prenovi slehernega gradu vztrajati na historično oblikovanih novih drobnih detajlih ali tradicionalnih materialih, ki so lahko za potencialnega investitorja prenove zaradi s tem povezanih stroškov tanka mejna črta med še sprejemljivim in nikakor več sprejemljivim? Kakorkoli se morda sliši paradoksalno, pa vendar je bila vsaka grajska stavba kljub svoji statičnosti vselej živ organizem, nenehno podvržen spremembam, prezidavam, povečavam, obnovam itd. O tem pogosto še danes pričajo grbi lastnikov na fasadah, ki so jih ti dali vzidati v spomin na opravljena gradbena dela. Številne grajske stavbe so se s časom tako spremenile, da lahko njihovo prvotno podobo samo slutimo. Današnja podoba grajskih stavb nikakor ne more biti nekaj absolutno dokončnega, ampak je le ena razvojna stopnja na dolgem časovnem traku med začetkom in koncem. Če za vsako ceno vselej in vsepovsod vztrajamo pri ohranitvi zatečenega stanja, ali s tem gradu ne odrekamo ne le možnosti njegove ponovne oživitve, ampak tudi zanikamo eno njegovih glavnih značilnosti?

Kakšne so torej možnosti in perspektive za reševanje grajskih stavb v Sloveniji? Najprej se je treba zavedati, da enostavnih, hitrih in univerzalnih vsesplošno uporabnih rešitev s tem v zvezi ni ter jih nikoli ne bo. Prvi in zelo pomemben korak v pravo smer bo storjen, ko se bodo gradovi v naši zavesti dokončno trdno zakoreninili kot nepogrešljiv del našega skupnega bogastva, naše zgodovine in naše kulturne dediščine, torej kot nepogrešljiv del naše tradicije in naše identitete, in ko bo dokončno povsem zatrta in izkoreninjena v polpretekli zgodovini utemeljena napačna zavest, da so gradovi zgolj in izključno negativni simboli dolge tuje fevdalne vladavine nad slovenskim narodom, ki jih je treba čim prej dokončno izbrisati z obličja zemlje in iz zgodovinskega spomina. Pri tem dolgem koraku so nepogrešljive ustrezne transdisciplinarne znanstvene raziskave; le z njihovo pomočjo je gradove mogoče pokazati v pravi luči, ki ni pretemna ali presvetla, prečrna ali prerdeča, ampak čim bolj jasno kaže njihove pomene in vloge skozi zgodovino. Seveda vizija prihodnosti gradov v Sloveniji nikakor ne more biti le stvar akademskih krogov, kot tudi ne kapitala in pogosto ozkih interesov posameznikov. Izhajati mora zlasti iz njihove umeščenosti v širše okolje. Zato je zelo pomembno, da tako kot že doslej v nekaterih spodbudnih primerih pri oživljanju gradov aktivno sodelujejo lokalne skupnosti, ki po izkušnjah sodeč zaradi bližine in tradicije z njimi razvijejo najbolj neposreden odnos in jih vzamejo »za svoje«. Še najbolj univerzalen recept za ohranjevanje in oživljanje slovenskih gradov je torej ta, da mora grad ostati oziroma ponovno postati pomemben in nepogrešljiv del okolja, v katerega je postavljen. Seveda pa se je ob tem vselej treba tudi zavedati, da so bili gradovi zaradi svojega velikega in raznolikega pomena vseskozi od nastanka do propada oziroma izgube funkcije tudi pomembno politično vprašanje in da bo celovit odgovor na vprašanje o njihovi prihodnosti

lahko podan le na najvišjem državnem političnem nivoju. Znanost in stroka lahko po svojih najboljših močeh le predlagata, spodbujata, argumentirata, dokončno celostno vizijo, takšno ali drugačno, pa lahko v imenu vseh državljanov predlaga le politika, ki zanjo prevzame tudi vso odgovornost.

Zdi se, da Slovenci neke vizije, kaj z gradovi na našem ozemlju, sedaj sploh nimamo in vse kaže, da očitno zelo malo ljudi meni, da jo potrebujemo. Gradove tako raziskujemo, prenavljamo in razglašamo za kulturne spomenike bolj po naključju, ne pa na osnovi neke jasne vizije in po vsestransko strokovno poglobljeno pripravljenem in utemeljenem seznamu najpomembnejših, najkakovostnejših in najbolj ogroženih stavb, ki se ne bo oziral na njihovo trenutno lastništvo. A povsem jasna vizija v zvezi s slovenskimi gradovi, sprejeta na najvišji državni ravni in to tudi zaradi sedanjih splošnih razmer, je zelo nujna. Če je ne bo, nam grozi, da bomo mnoge zelo pomembne gradove kmalu lahko doživljali le še na obledelih fotografijah in v knjigah, kot, denimo, kakšno izumrlo živalsko vrsto, naše nacionalno bogastvo pa bo tako še bolj nepopravljivo osiromašeno. Pričujoča številka Kronike »Iz zgodovine slovenskih gradov« je nastala kot odločen korak v začrtano smer, zato upava in si želiva, da bo dala nov zagon k ohranjanju grajske dediščine na Slovenskem.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik Kronike

Igor Sapač
kastelolog

Burgen und Schlösser in Slowenien – zwischen gestern, heute und morgen

Was ist eine Burg? Eine kurze Frage, auf die es aber keine kurze und einfache Antwort gibt. Für die Kindergartenkinder wahrscheinlich nur ein großes Haus, für den ehemaligen Adel das verlorene Zuhause, für den Historiker oder Architekten eine komplex gebaute Schöpfung mit künstlerischen Qualitäten, für den Staat ein finanzielles Fass ohne Boden. Burgen und Schlösser gibt es überall um uns. Wir können sie bewundern, ablehnen oder uns über ihr Schicksal empören. Zur Zeit der Bauernkriege galten sie im Bewusstsein der Aufständischen als Symbol der Unterdrückung und der Ausbeutung, während des Zweiten Weltkrieges und der Revolution als Symbol der überlebten Feudalzeit, die es möglichst gründlich ins Vergessen zu drücken galt. Nur selten lassen uns die Burgen und Schlösser kalt – doch verstehen wir sie auch? Verstehen wir die Rolle, die sie in der Vergangenheit zu erfüllen hatten? Oder besser gesagt, die Rollen, da es mehrere gab, die sich auch ununterbrochen veränderten. Ist wirklich jede »Burg« oder jedes »Schloss« – eine Burg oder ein Schloss?

Burgen und Schlösser hatten zahlreiche Funktionen, doch die grundlegenden waren immer nur zwei – Burgen und Schlösser waren Zentren eines Besitzes, dessen Einnahmen ihre physische Existenz ermöglichten, und sie waren der Wohnort der Herrschaft, der höheren Schichten. Als diese Gebäude mit Grundentlastung, Agrarreformen und Nationalisierung diese Grundlage verloren, mit den gesellschaftlichen Revolutionen im 20. Jahrhundert auch noch die Herrschaft, oft mitsamt der Schlosseinrichtungen, die größtenteils in die Behausungen der neuen Herrscher wanderten, wurden ihnen ihre wesentlichsten Elemente genommen, die sie definierten. Es blieben nur nackte Mauern, eine leere Schale ohne Inhalt. Es blieb aber auch die Frage, was damit zu tun sei. Bei der Suche nach Antworten war man sich der Rolle, die Burgen und Schlösser spielten und ihrer Bedeutung in der Geschichte, viel zu wenig bewusst (und das gilt noch heute). Allein die Tatsache, dass die Schlossbauten meistens mehrere Jahrhunderte alt sind und dass ihr Alter in Kategorien, die ein Menschleben weit überschreiten, messbar ist, sollte uns dazu verpflichten, mehr Verantwortung für sie zu entwickeln. Burgen und Schlösser sind eigenartige Zeugnisse der Vergangenheit, sind Geschichte *per se*, und wenn sie einmal verschwunden sind, ist der Schaden unersetzbar. Die Mauer kann neu errichtet werden, der Geist der Vergangenheit, jene edle Patina, die nur historischen Dingen eigen ist, kann nicht neu geschaffen werden.

Obwohl Burg oder Schloss als wirtschaftliches Zentrum und adeliger Wohnort konzipiert waren, waren sie doch in Wahrheit viel mehr als das. Die Burg war vor allem im Mittelalter ein Punkt der militärischen Verteidigung, die die Umgebung zu schützen, kontrollieren und zu beherrschen hatte. Auch in symbolischer Hinsicht. Sehr aufschlussreich ist die Angabe, dass die Grafen von Cilli als eines der bedeutendsten Adelsgeschlechter in den slowenischen Ländern am Höhepunkt ihrer Macht sogar 125 Burgen besaßen, davon 70 an den Grenzen des heutigen Slowenien, was ungefähr ein Drittel aller namentlich bekannten mittelalterlichen Schlösser ausmacht. Die Burgen waren somit einerseits das Mittel, andererseits aber auch das Symbol des gesellschaftlichen Aufstiegs.

Burgen und Schlösser spielten eine große Rolle auch als Kulturzentren, wo sich verschiedene kulturelle und künstlerische Strömungen begegneten und verflochten und wohin neues Wissen floss. Die Burgherren, in erster Linie Adelige, nahmen auf ihren Reisen ins Ausland, vor allem in die kulturell hoch entwickelten Länder Italien, Frankreich und Deutschland, neues Wissen auf und lernten verschiedene neue Arten des künstlerischen und architektonischen Schaffens kennen. Nach ihrer Rückkehr setzten sie ihre Erkenntnisse häufig mit großem Schwung in ihrer häuslichen Umgebung um. Das gilt auch für das Anlegen von Parkanlagen und Gärten, die die Grundlage für die Entwicklung der späteren öffentlichen Parks darstellen. Die Schlösser waren mit ihren künstlerischen und anderen Sammlungen Prototypen der heutigen Museen und Galerien, die Schlossbibliotheken waren Keim für spätere Bibliotheken. Manch eine naturhistorische Sammlung, die sich heute in einem Museum befindet, kam aus einem Schloss. In den Burgen und Schlössern wurde getanzt und musiziert, die Burg- und Schlossarchitektur wirkte sich auf die Entwicklung der Tanzkunst aus, manch ein Musikstück erblickte das Licht der Welt durch den Auftrag einer Schlossherrschaft, der die Arbeit gewidmet war. In der Zeit der Reformation unterstützten zahlreiche Burgherren die slowenischen protestantischen Schreiber und ermöglichten damit

die Entwicklung der slowenischen Schriftsprache und ihre Durchsetzung in gedruckter Form. Man kann sich die Bibelübersetzung ins Slowenische ohne die breite Unterstützung der Familien Khisl in Fužine (Kaltenbrunn) und der Auersperg auf Turjak schwer vorstellen.

Burg oder Schloss mit ihrem gesamten Erscheinungsbild ist ein Begriff, der Neuerungen, Überschüsse der Tätigkeit der menschlichen Gesellschaft kumuliert und sie an die Umgebung weitergibt. Nicht zuletzt war das jener Ort, an dem sich verschiedene Gesellschaftsschichten begegneten – sowohl höhere Schichten bzw. der Adel als die Besitzer und ständiger Bewohner der Schlossbauten, als auch niederere Schichten bzw. Untertanen und Bürger, die im Schloss dienten, dort Handel trieben oder sich vor dem Herrn als seinem Richter verantworteten. Dass Burg oder Schloss auch im Bewusstsein des »gewöhnlichen« Menschen gegenwärtig war, davon zeugen zahlreiche Volkslieder, Volkssagen oder auch Kunstromane, in denen Schloss oder Herrschaft als Hauptmotiv herhalten. Es soll nicht vergessen werden, dass auch einer der bekanntesten slowenischen Schriftsteller, Janko Kersnik, Grundherr und nach seiner Mutter adeliger Herkunft war. Die Burg war also seit jeher Bestandteil ihrer Umgebung, mit einer genau definierten Rolle, die von ihr bestimmt oder die ihr von der Umgebung zugewiesen wurde. Sie war niemals ein Fremdkörper und ein Tunichtgut, wie sie heute wahrgenommen wird und man sich die Frage stellt, was denn damit geschehen solle.

Slowenien ist noch immer ein Land der Burgen und Schlösser. Trotz ungünstiger Zeiten und Umstände gelang es zahlreichen Schlossbauten, bestehen zu bleiben. Deshalb ist es noch schwerer zu verstehen, dass heute, da das Kulturbewusstsein der Gesellschaft höher sein sollte als jemals in der Geschichte, zahlreiche Schlossbauten mit außerordentlicher kulturhistorischer Bedeutung verfallen, wie um die Wette. Wie ist es möglich, dass Rechtsverfahren im Zusammenhang mit ungelösten Eigentumsfragen dazu führen, dass zahlreiche Schlossgebäude unaufhörlich vor unseren Augen zerfallen? Wie kann es passieren, dass der Besitzer ein Schlossgebäude, sei es in einem noch so schlechtem Zustand, ruhig, mir nichts dir nichts, zur Gänze abreißt, ohne dass dabei die zuständigen staatlichen Institutionen eingreifen oder zumindest das Geschehen sanktionieren? Wie kann es geschehen, dass einige bedeutende Schlossparkanlagen vernichtet und mit gewinnbringenden neuen Bauwerken verbaut werden? Ist Besitztum ein wirklich so starkes Argument, dass es über allem herrschen kann, was ein Schloss als allgemeines Kulturgut bedeutet? Oder handelt es sich hier um die immer stärker verbreitete Zeichen von Interesselosigkeit, ungebremster Gewinnsucht und einer allgemeiner Zersetzung des Systems der gemeinsamen Werte? Die Slowenen sind sich dessen viel zu wenig bewusst, dass Burgen und Schlösser zu ihrem bedeutendsten geistigen und materiellen kulturhistorischen Erbe gehören, und dass deshalb alles für den Erhalt dieses Reichtums für die kommenden Generationen getan werden muss. Wenn sie sich dessen bewusst sein werden, wird es für manch ein Schlossgebäude leider schon zu spät sein. Und der gemeinsame Reichtum wird noch kleiner sein. Ist es wirklich besser, beide Augen zu schließen und es der Logik zu überlassen: ein zerstörtes Schloss mehr – ein Problem weniger? Ist es wirklich so schwierig oder gar unmöglich mit einigen einfachen und nicht allzu teueren baulichen Maßnahmen an den am meisten bedrohten und gleichzeitig bedeutendsten Schlossbauten zumindest den Verfall zu verlangsamen, damit sie noch etwas länger auf bessere Zeiten warten können? Zahlreiche Beispiele aus den Nachbarländern zeigen, dass das nicht zu schwierig ist!

Leider tauchen auch dann, wenn es Interesse für die Renovierung eines Schlossgebäudes gibt, häufig zahlreiche unüberbrückbare Schwierigkeiten auf. Ist es wirklich sinnvoll, für ein zerfallendes, in der Vergangenheit nationalisiertes und ausgeraubtes Schlossobjekt Millionenbeträge als Kaufpreis zu verlangen, wo ein mindestens genau so großer Betrag für seine Renovierung notwendig sein wird? In unserer Zeit, in der nur und ausschließlich das Kapital und der materielle Gewinn zählen, ist es wahrscheinlich utopisch zu erwarten, dass jemand, der in der Lage und bereit ist solche Ausgaben auf sich zu nehmen, diese Investition aus reinem Altruismus oder Kulturbewusstsein tätigen wird, deren Resultat noch dazu häufig ungewiss ist. Ist man vielleicht beim Anlauf zu Schlossrenovierungen zu wenig flexibel und wird somit mehr Schaden als Nutzen verursachen? Ist es wirklich sinnvoll, dass alle zahllosen slowenischen Schlossruinen das auch bleiben, und es soll nicht erlaubt sein, sie neu aufzumauern und sie mit neuem Leben zu erfüllen? Ist es wirklich sinnvoll, bei der Renovierung eines jeden Schlosses auf den historisch gebildeten neuen kleinen Details oder auf traditionellen Materialien zu beharren, die für den potentiellen Investor die Renovierung wegen den damit verbunden Kosten zu einem dünnen Spagat zwischen dem noch Akzeptablem und dem unter keinen Umständen mehr Möglichem werden lässt? Vielleicht klingt es paradox, und doch war jeder Burg- oder Schlossbau trotz seinem statischen Wesen auch ein lebendiger Organismus, der ununterbrochen Veränderungen, Umbauten, Vergrößerungen, Renovierungen etc. unterworfen war. Davon zeugen noch heute die Wappen der Inhaber an den Fassaden, die sie einmauern ließen, in Erinnerung an die vollbrachten Erneuerungsarbeiten. Zahlreiche Burgbauten haben sich durch die Zeiten dermaßen verändert, dass man

ihre ursprüngliche Form nur erahnen kann. Das heutige Aussehen der Schlossgebäude kann nicht etwas absolut endgültiges sein, es bildet vielmehr eine Entwicklungsstufe auf dem langen Zeitband zwischen Beginn und Ende. Beharrt man bei der Renovierung immer und überall um jeden Preis auf dem Erhalt des letzten Standes vor dem beginnenden Verfall, spricht man damit der Burg nicht die Möglichkeit ihrer Wiederbelebung ab, und verneint damit auch eine ihrer hauptsächlichen Eigenschaften?

Wie sehen also die Möglichkeiten und Perspektiven für die Erneuerung der Schlossbauten in Slowenien aus? Zunächst muss man sich dessen bewusst sein, dass es einfache, schnelle und universelle allgemein anwendbare Lösungen in diesem Zusammenhang nicht gibt und auch nie geben wird. Der erste und sehr bedeutende Schritt in die richtige Richtung wird getan werden, wenn sich Burgen und Schlösser fest und endgültig im Bewusstsein der Slowenen verwurzeln werden, als ein unentbehrlicher Bestandteil ihres gemeinsamen Reichtums, ihrer Geschichte und ihres Kulturerbes, als ein unentbehrlicher Bestandteil ihrer Tradition und ihrer Identität, und wenn das in der halbvergangenen Geschichte begründete falsche Bewusstsein, nachdem die Schlösser nur und ausschließlich das negative Symbol für die lange Dauer fremder Feudalherrschaften über die slowenische Nation darstellen, die man möglichst bald von der Erdoberfläche und aus dem historischen Gedächtnis tilgen muss, vollkommen ausgelöscht und vernichtet wird.

Auf diesem langen Weg sind entsprechende transdisziplinäre wissenschaftliche Forschungen unentbehrlich; nur mit ihrer Hilfe können Burgen und Schlösser in richtigem Licht gezeigt werden, das weder zu dunkel noch zu hell ist, zu schwarz oder zu rot ist, sondern möglichst klar die Bedeutungen und Rollen durch die Geschichte veranschaulicht. Natürlich kann die Zukunftsvision der slowenischen Burgen und Schlösser keineswegs nur die Sache von akademisch Gebildeten sein, auch nicht eine des Kapitals und der häufig engen Interessen von Einzelpersonen. Diese Zukunftsvision muss die Positionierung der Bauten in das breitere Umfeld berücksichtigen. Deshalb ist es sehr wichtig, dass, so wie das schon bisher in einigen ermutigenden Fällen bei der Revitalisierung der Schlösser bereits geschehen ist, die lokalen Gemeinschaften aktiv mitwirken, die, nach den Erfahrungen zu schließen, wegen der Nähe und der Tradition eine ganz unmittelbare Beziehung entwickeln und die Schlösser als die »ihren« annehmen. Das noch universellere Rezept für die Erhaltung und Revitalisierung der slowenischen Schlossbauten ist aber jenes, dass das Schloss ein bedeutender und unverzichtbarer Bestandteil der Umgebung, in der er steht, bleibt oder neuerlich wird. Natürlich muss man sich aber auch dessen bewusst sein, dass Burgen und Schlösser wegen ihrer großen und vielfältigen Bedeutung von der Entstehung bis zum Untergang bzw. bis zum Verlust ihrer Funktionen auch eine bedeutende politische Frage darstellen und dass die Gesamtantwort auf die Frage über ihre Zukunft nur auf der höchsten politischen Ebene des Staates gefällt werden wird. Die Wissenschaft und die Fachwelt können nach ihren besten Kräften nur vorschlagen, anregen, argumentieren, doch eine endgültige Gesamtvision, mag sie so oder anders aussehen, wird im Namen der Staatsbürger nur die Politik erstellen können, die dafür auch die Gesamtverantwortung übernimmt.

Es hat den Anschein, dass den Slowenen eine Vision über Burgen und Schlösser fehlt und alles deutet darauf hin, dass nur wenige Menschen deren Fehlen bedauern. Schlösser werden erforscht, erneuert oder zu Kulturdenkmälern erklärt, jedoch eher zufällig, nicht auf Grundlage einer klaren Vision und eines Verzeichnisses, das nach allseitigen fachlichen Überlegungen und Begründungen erstellt wurde, eines Verzeichnisses der bedeutendsten, qualitätsvollsten und am meisten bedrohten Schlossobjekte, das auf momentane Besitzverhältnisse keine Rücksicht nimmt. Eine vollkommen klare Vision im Zusammenhang mit slowenischen Burgen und Schlössern, auf höchster Staatsebene zu beschließen, und das auch wegen der jetzigen allgemeinen Verhältnisse, wäre jedoch sehr dringend. Sollte das nicht der Fall sein, droht den Slowenen, dass zahlreiche sehr bedeutende Schlossbauten bald nur noch auf verblassten Fotografien und in Bücher zu bestaunen sein werden, wie, sagen wir eine ausgestorbene Tierart, während unser nationaler Reichtum noch irreparabler verarmt sein wird. Die vorliegende Nummer der Kronika »Aus der Geschichte der slowenischen Burgen und Schlösser« entstand als energischer Schritt in die vorgezeichnete Richtung. Deshalb hoffen und wünschen wir, dass sie einen neuen Auftrieb zur Erhaltung des Burg- und Schlosserbes in Slowenien bewirken wird.

Miha Preinfalk
Verantwortlicher Redakteur der »Kronika«

Igor Sapač,
Burgenforscher

Castles in Slovenia – between yesterday, today and tomorrow

What is a castle? This is a short question to which there is no short and straightforward answer. For children in kindergarten it is probably a huge house, for former nobility a lost home, for historians or architects a complex building with artistic qualities, and for the state a bottomless financial pit. Castles are everywhere around us. They are there for us to admire them, dislike them or frown upon their destiny. During the days of peasant uprisings, they were fixed in the rebels' consciousness as a symbol of oppression and exploitation, and during the Second World War and revolution, they came to symbolise the outlived feudal times, which had to be pushed into oblivion once and for all. Castles rarely leave us unimpressed – but do we also understand them? Do we understand the role that was assigned to them in the past? Or, better, the *roles*, as they were numerous and constantly changing throughout history. Is every »castle« truly – a castle?

Castles used to have a great many functions, but there were always only two basic ones – a castle was the centre of an estate whose revenue enabled its physical existence, and a residence for the nobility, members of higher social strata. After land redemption, agrarian reforms and nationalisation the castle was left without its land, and then after social reforms in the 20th century without its nobility, including furnishings, which mostly made their way to the residences of new masters. At the end of said process, the castle was stripped of all the elements that essentially defined it. The only thing that remained was bare walls, an empty shell – and the question of what to do with it. In the search for answers too little consideration has been (and still is) given to the role of castles or, rather, their significance throughout history. The fact alone that castle buildings are, as a rule, several centuries old and that their age is therefore measurable by categories extending well beyond human lives should oblige us to treat them with greater responsibility. Castles are unique witnesses to the past, they are history *per se*, and once they disappear, the damage will be irreparable. Walls may be built anew, but the spirit of the past, that precious patina, which history and history alone may impart to things, cannot be reproduced.

Albeit essentially economic centres and noble residences, castles in fact used to be much more than that. Especially in the Middle Ages, castles were military-defence points protecting, monitoring and controlling the environs – also in the symbolic sense. Let us only recall, for the sake of illustration, that at the zenith of their power the Counts of Celje/Cilli, one of the most important noble families in the Slovenian territory, possessed no fewer than one hundred and twenty-five castles, more than seventy of them within the boundaries of the present-day Slovenia, which was approximately one third of all medieval castles whose names are known to us today. Hence, castles were both a means and a symbol of social ascension.

Castles also played a crucial role as cultural centres, points of contact and interaction between various cultural and artistic currents, as well as edifices of new knowledge. Lords of castles, mostly noblemen, gathered wisdom on their journeys abroad, especially in culturally advanced lands of Italy, France and Germany, where they would learn about a broad spectrum of artistic and architectural creativity, and then, upon their return home, enthusiastically apply the newly gained knowledge to their domestic environment, including castle parks and gardens which later provided the basis for the development of public parks. With their art and other collections, castles were the prototypes of modern museums and galleries, just as castle libraries were the precursors of modern libraries. Many natural science collections that are today kept in museums came from castles. People would dance and play music in castles, castle architecture influenced the development of dance art and many musical works saw the light of day under the aegis of the lords of castles to whom they were dedicated. During the period of Reformation many noblemen fervently supported Slovenian Protestant writers, facilitating the development of the Slovene literary language and its establishment in printed form. We can hardly imagine a translation of the Bible into Slovene without the overall support of the Khisl family at Fužine (Kaltenbrunn) and the Auerspergs at Turjak.

Given the above, the castle was, in all its forms of appearance, a notion of accumulating novelties and remarkable achievements of the workings of human society which it shared with its environs. Not least, it was also a meeting point for members of various social strata – higher classes or, rather, nobility, owners and permanent residents of the castle, and

lower classes comprising serfs and townsmen who served or traded at the castle, or were summoned there to stand before the lord as the judge. That castles had their place in the consciousness of »ordinary« people throughout history is confirmed by numerous folk songs, tales and literary novels in which they or their masters featured as the main motif. We should also not forget that Janko Kersnik, one of the most famous Slovenian writers was a lord of the castle as well and a nobleman after his mother. The castle has therefore always been an integral part of its environs, performing a very specific function determined either on its own accord or by its surroundings, and not some foreign body, a good-for-nothing, as it is often perceived today by society not knowing what to do with it.

Slovenia is still a land of castles. Many castle buildings have managed to withstand the ravages of time and adverse circumstances. This makes it all the more difficult to understand that today, when society's cultural awareness is supposedly higher than ever in history, many castle buildings of outstanding cultural-historical significance are crumbling like houses of cards. How is it possible that legal procedures concerning the unsettled issue of property can cause numerous castle buildings to collapse into rubble before our very eyes? How is it possible that an owner can simply raze their castle building to the ground, no matter how bad its condition, without the competent state institutions even trying to stop or at least sanction them? How is it possible that they still continue destroying some important castle parks and filling them with new profitable buildings? Is property truly such a strong argument to completely prevail over everything that castles stand for as national cultural asset? Or is it perhaps the spreading phenomena of indifference, unrestrained greed and universal breakdown of the system of shared values? There is still too little awareness among the Slovenes that castles form our most important spiritual and material cultural-historical heritage, and that everything must be done to preserve this treasure for future generations. By the time we begin to truly appreciate the gravity of this issue, it will be too late for many castle buildings and the shared wealth will only be further decimated. Is it truly better to close our eyes and embrace the logic: one demolished castle more – one problem less? Is it truly so hard or even impossible to carry out a few simple and fairly inexpensive construction works on the most endangered and simultaneously the most important castle buildings to at least slow down their degradation, so that they will be able to wait a little longer for better times? A great many examples from the neighbouring countries show that it is not!

Regrettably, it is all too often the case that whenever someone shows interest in renovating a castle building, there appears a long line of insurmountable obstacles. Does it truly make sense to set a several million purchase price for a dilapidating, formerly nationalised and heavily plundered castle, if its restoration will require at least twice as much funding? Today, when everything revolves around capital and material gain, it is perhaps unrealistic to expect that those who are willing and able to cover such costs will undertake such investment out of pure altruism or cultural awareness – only to be, at best, facing uncertain results. Are we not, perhaps, too rigid in our approach towards castle renovation, often doing more harm than good? Does it truly make sense to leave countless Slovenian castles in ruins instead of recovering them from decay and instilling them with new life? Does it truly make sense to tenaciously approach the restoration of every single castle by insisting on historically formed, tiniest new details or traditional materials that may be the thin line drawn by a potential investor between what is acceptable and no longer acceptable in the renovation project and related expenses. However paradoxical this may seem, every castle building has always been, its static condition notwithstanding, a living organism, constantly subjected to change, rebuilding, extension, renovation, etc. Still testifying to this today are coats of arms on the facades that respective owners had put up to mark the completion of construction works. Many castle buildings underwent so much change with time that one can now only guess about their original appearance. However, their present-day manifestation is in no way something absolutely finite, but merely a development phase in the long timeline between the beginning and the end. Do we not, by insisting at all costs and by all means on maintaining the status quo, deny a given castle not only its chance for revival but one of its central characteristics?

What are, then, the options and perspectives for saving castle buildings in Slovenia? First, we need to heighten the awareness that there have never been nor will there ever be simple, fast and universally applicable solutions to such issues. The first and major step in the right direction will be accomplished once castles become permanently anchored in our consciousness as an indispensable part of our shared wealth, history and cultural heritage, hence an indispensable part of our tradition and identity. The second major step will be to finally and permanently suppress and abandon the erroneous perception from recent history that castles are but negative symbols of the long-standing feudal rule over the Slovenian people and must as such be instantly banished from the face of the earth and historical memory. These two long steps will not be accomplished without proper transdisciplinary research; it is only through such research that castles may be

shown in the right light – i.e. neither too bright nor too dim, neither too black nor too red, but a light that can clearly point to their meanings and roles throughout history. However, the future of castles in Slovenia can, of course, by no means be decided by academic circles alone, nor can it be decided exclusively by capital and frequently narrow interests of individuals. First and foremost, it must be determined by the environment of which they are a part. For this reason, it is very important to build on the existing good examples of reviving castles and attract active participation of local communities which, due to their vicinity and tradition, develop the most direct ties with castles and take them »as their own.« But the most universal recipe for the preservation and revival of Slovenian castles is to let them remain or once more become an important and indispensable part of the environment in which they are set. What should, however, always be borne in mind is that, owing to their great and diverse significance from their beginning to their fall (or, rather, loss of function), castles have also been an important political issue and that an overall answer to the question of their future can only be given at the highest state level. Scholars and experts can, in their best capacity, merely suggest, encourage and present arguments, but only politicians have the competence to propose a final comprehensive vision, whatever it may be, in the name of all citizens and assume full responsibility for it.

Momentarily, the Slovenes seem to have no vision whatsoever in regards to what should be done with castles in our territory and in all appearances very few believe that we actually need one. Castles are thus investigated, restored and declared cultural monuments merely by accident rather than on the basis of some clear idea or a complete and well-argued list of the most important, the most magnificent and the most endangered buildings, without consideration of their current ownership. It has become an absolute necessity to adopt a clear vision concerning Slovenian castles at the highest state level, also in light of the overall current situation. Should we fail to do so, we will soon come to know about many significant castles from faded photographs and books, just like, for instance, extinct animal species, while our national wealth will only continue to suffer more irreparable damage. The current issue of *Kronika* titled »From the history of Slovenian castles« is a decisive step towards the set objective. Therefore, we hope and desire that it will provide fresh impetus to the preservation of castle heritage in the Slovenian territory.

Miha Preinfalk
Managing editor of Kronika

Igor Sapač
castellologist

Prof. dr. Tomáš Durdík (1951–2012)

V sklepni fazi redakcije pričujoče številke Kronike, posvečene široki problematiki grajske dediščine v Sloveniji, nas je pretresla žalostna vest, da je 20. septembra 2012 v Pragi nenadoma preminil eden najuglednejših sodobnih evropskih kastelologov prof. dr. Tomáš Durdík, ki je vselej z velikim zanimanjem spremljal tudi raziskave slovenskih gradov. Naj mu bodo te skromne vrstice, okrašene s šopkom grajskih člankov, v trajen spomin.

1.04 Strokovni članek UDK 728.83(497.4):7.01

Prejeto: 28. 5. 2011

Ivan Stopar

dr. um. zgod., hab. izr. univ. prof. v pokoju, konservatorski svetnik, Bezenškova 59, SI–3000 Celje

Slovenski gradovi – prezrta dediščina

IZVLEČEK

Usoda je bila gradovom na Slovenskem po razpadu Avstro-Ogrske večinoma nenaklonjena. Zlasti med drugo svetovno vojno in po njej je bilo veliko grajskih stavb uničenih ali namenjenih za nove, praviloma neprimerne dejavnosti. Tudi različne stroke so se gradovom večinoma izogibale. Kljub določenim poskusom sistematičnega raziskovanja gradov v začetku 20. stoletja je do večjega preboja na tem področju prišlo šele v povojnem obdobju z raziskavami Ivana Komelja. Narejeni so bili prvi koraki k spoznanju, da zahteva preučevanje grajske arhitekture poseben metodološki pristop. Tako so bili ustvarjeni tudi prvi zametki nove stroke, kastelologije. V zvezi s tem so se povečala tudi prizadevanja za ohranitev grajske arhitekture, ki pa zelo pogosto niso obrodila želenih sadov. Po letu 1990 se je stanje na področju ohranjanja gradov delno izboljšalo (kar nekaj gradov je bilo popolnoma obnovljenih), delno pa poslabšalo, saj so zaradi pomanjkanja finančnih sredstev mnoge grajske stavbe dokončno propadle.

KLJUČNE BESEDE

gradovi, dvorci, Slovenija, kastelologija, arhitektura, konservatorstvo

ABSTRACT

SLOVENIAN CASTLES – THE OVERLOOKED HERITAGE

Most castles in the Slovenian territory were facing a bleak fate after the disintegration of Austria-Hungary. Especially during and after the Second World War many castle buildings were destroyed or designated for new, usually unsuitable functions. Various scholarly fields, too, tended to avoid castles. Despite certain attempts being made at conducting systematic research of castles in the early 20th century, a major breakthrough in this field was achieved in the postwar years by Ivan Komelj and his research. The first strides were made towards the realisation that studying castle architecture requires a specific methodological approach. This realisation drew the first contours of a new scholarly field, castellology, and promoted the efforts to preserve castle architecture, which were very often futile. After 1990 the situation in castle preservation partly improved (with a fair number of castles being completely renovated) and partly also deteriorated, with many castle buildings falling to complete ruin due to the lack of funds.

KEY WORDS

castles, mansions, Slovenia, castellology, architecture, conservation works

Dolgo sem premišljal, kako naj naslovim svoje razmišljanje o gradovih, temi, ki sem ji posvetil dobršen del svojega življenja. Okoliščin, ki so opredeljevale njihovo predvojno, zlasti pa medvojno in povojno usodo, je vse preveč, da bi jih mogel v celoti upoštevati, še posebej zato, ker bi bilo navajanje vseh dejstev prej stvar statistike kot pa poglobljene znanstvene analize. Sestavek naj zato le opozori na dogajanja, ki so povzročila, da prav usoda naših gradov in dvorcev predstavlja eno najbolj žalostnih poglavij naše dediščine.

Agonija naših grajskih stavb se je pravzaprav pričela že takrat, ko je današnja Slovenija izpod okrilja nekdanje Avstro-Ogrske prešla v okvir novoustanovljene Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Številni njihovi lastniki so se v novi združbi naenkrat počutili kot tujci in tako se je zgodilo, da so del svojega premoženja odpeljali v tujino ali pa prodali. Baron Turković je leta 1930 prodal Novo Celje banovini, Melita Feldmann iz rodu baronov Kometrov je leta 1932 prodala svoj dvorec Pukštajn – Bukovje pri Dravogradu, grof Geza Szápary je leta 1934 na javni dražbi prodal svoj murskosoboški dvorec občini, že prej pa je razprodal njegov inventar.

Takšnih primerov je bilo še nekaj, vendar se nič ne more primerjati s škodo, ki so jo naše grajske stavbe utrpele med drugo svetovno vojno in takoj po njej, saj to ni primerljivo z ničemer, kar se je z njimi dogajalo drugod po Evropi. Okoli sto jih je bilo požganih, večidel zato, »*da se vanje ne bi vselila ali ugnezdila italijanska oziroma nemška posadka*,« in le malo je bilo takih, ki so jih po vojni vsaj skušali obnoviti. Poskusimo jih našteti: Ajdovščina, Ajmanov grad pri Škofji Loki, Babno polje, Bajnof pri Novem mestu, Belnek pri Moravčah, Bokalce, Boštanj pri Grosupljem, Boštanj pri Sevnici, Brdo pri Lukovici, Brest pod Krimom, Češenik in Črnelo pri Domžalah, Češnjice pri Moravčah, Čušperk, Dob pri Mirni, Dobrava pri Kostanjevici, Dobravica pri Novem mestu, Dol pri Ljubljani, Gallenhofen pri Slovenj Gradcu, Gornji grad, Gracarjev turn, Grbin pri Litiji, Grič v Mirnski dolini, Grmače pri Litiji, Groblje, Hartenštajn v Mislinjski dolini, Hmeljnik, Hošperk, Ižanski dvorec, Jelendol nad Tržičem, Jurklošter, Kalce, Klevevž, Klevišče, Kočevje, Kolovec pri Domžalah, Komen na Krasu, Komenda na Gorenjskem, Kompolje pri Mirni, Kostanjevica, Kostel ob Kolpi, Križ pri Kamniku, Kromberk, Krupa v Beli krajini, Lanšprež, Lepi Dob na Dolenjskem, Lesno Brdo, Lisičje, Mala Loka pri Domžalah, Mašun, Medija, Mirna, Mokronog, Nadlišek, Novi grad pri Radečah, Otočec, Pobrežje, Podbrje pri Podnanosu, Pogance, Poganek, Predgrad pri Starem trgu ob Kolpi, Prežek, Pungart pri Semiču, Radelca, Rakovnik pri Šentrupertu, Ribnica, grad in oba dvorca Rihemberk, Roženek pri Podnanosu, Ruda nad Sevnico, Ruperč vrh, Slatna pri Šmartnem pri Litiji, Soteska ob Krki, Stari grad pri Otočcu, Šebalk pri Godoviču, Šinkov turn, Škulje pri Postojni, Špitalič pri Motniku, Štanjel, Štanof pri Gornji Radgoni, Šuta pri Šmarjeti, Troblje pri Slovenj Gradcu, Turjak, Turn pri Gabrovki, Turn pri Višnji gori, Uhanje v Vipavski dolini, Vinarje pri Slovenski Bistrici, Višnja gora, stari grad in dvorec Vogrsko, Volavče, Volčji potok, Vrbovec v Nazarjah, Vrhovo pri Novem mestu, Vurberk, Zalog pri Moravčah, Zalog (Brajtenav) pri Prečni, Zavrh pri Boštanju in Žužemberk.

Težko si je predstavljati, da je npr. to, kar se je v noči od sobote na nedeljo 9. maja leta 1942 dogajalo na Hmeljniku, o čemer beremo v knjižici Bernarde Potočnik o tem gradu, kaj prida pripomoglo k zmagovitemu koncu vojne. Obisk partizanov je trajal od desetih zvečer do osmih zjutraj, »*žvenketala sta porcelan in steklo, lestenec v jedilnici je bil preizkusna tarča za merjenje, kako dobro zna kdo ravnati z orožjem ...*«.

Kakorkoli že, brezobzirno in brezplodno uničevanje, ki ni nikomur koristilo, a je povzročilo nepopravljivo škodo, se je po vojni nadaljevalo. Požgani gradovi in dvorci so postali priročen kamnolom za bližnje soseske, oblast pa je pri tem pomagala s prizadevnim miniranjem. Številne stavbe, ki bi jih bilo takrat še mogoče rešiti in brez večjih stroškov popraviti, so tako za vselej izginile s površja. A ne le to. Kot beremo v diplomski nalogi Milene Černe na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani *Usoda gradov ter njihove premične kulturne dediščine na Goriškem*, je naša oblast po vojni z nejevoljo spremljala celo prizadevanja zavezniških okupacijskih enot, ki so skušale s pomočjo italijanske Soprintendenze vsaj najpomembnejše med njimi za silo zavarovati in sanirati. Že takoj po priključitvi delov Primorske k Jugoslaviji leta 1947 so se tako že pričeta obnovitvena dela na Rihemberku, Kromberku in Štanjelu zaustavila in se šele čez leta spet nadaljevala, vendar z izjemo Kromberka in delno Štanjela nikoli niso bila dokončana.

Na Dolenjskem pa je oblast ubrala druga pota. Številne stavbe, ki bi jih bilo še mogoče obnoviti, je prepustila usodi, dokler niso dokončno propadle, ali pa jih je celo kar sama do tal porušila. Grad Klevevž pri Šmarjeti ali dvorec Lanšprež pri Mirni, tesno povezan z znamenitim Petrom Pavlom Glavarjem, pri tem še zdaleč nista bila edina. Za vedno smo tako med drugim izgubili prelepi klasicistični Zalog pri Žalcu, leta 1959 so porušili fužinarski dvorec Javornik pri Jesenicah, maja 1988 dvorec Boben pri Bledu, v zadnjih letih pa se je sesul še renesančni dvorec Ravno polje pri Ptuju z razkošnim arkadnim dvoriščem. V njem smo dolga leta videli nadomestek za porušeno Sotesko na Dolenjskem. A svoje je k temu precej po vojni prispevala tudi vojska. Jugoslovanska je uničila večino Jelovškovih fresk v Jabljah, sovjetska je opustošila Grad (Gornja Lendava) v Prekmurju.

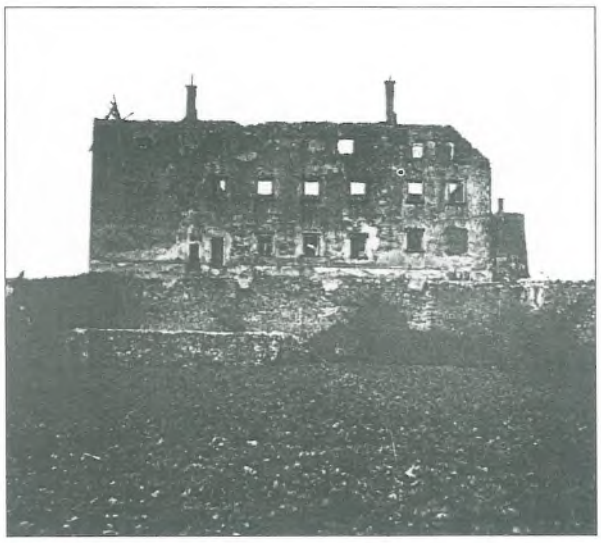

Hmeljnik, Klevevž in Soteska – trije izmed gradov, ki niso preživeli druge svetovne vojne (hrani: INDOK center).

Vzporedno z medvojnim uničevanjem grajskih stavb je pogosto propadla tudi njihova oprema. Tako smo za vedno izgubili renesančne in baročne poslikave, ki so krasile stene Starega gradu nad Otočcem, podobe eksotičnih živali v Soteski, baročne freske v Gornjem Gradu in v dvorcu Križ pri Kamniku ter renesančne upodobitve starozaveznih legend v Gracarjevem turnu, najbrž šele po vojni pa so bile do kraja uničene Almanachove freske v Bokalcah pri Ljubljani. A če se je to dogajalo prej po naključju kot načrtno, je bilo vse drugače z grajskimi kapelami. Te je bilo treba po mnenju prizadevnih lokalnih aktivistov odstraniti, zato so jih na vse mogoče načine uničevali in prezidavali. Kapelo dvorca Šenek pri Polzeli so preuredili v pralnico, na Šrajbarskem trnu pri Krškem pa v sanitarije za nove grajske prebivalce. Usodi ni ušla niti kapela na protokolarnem Brdu pri Kranju, kjer so jo predelili z vmesnim stropom in tako zabrisali njen sakralni značaj. Da je šla pri tem po zlu tudi njihova oprema, spomeniško dragocene oljne podobe in plastike, je odveč poudarjati. Ko so leta

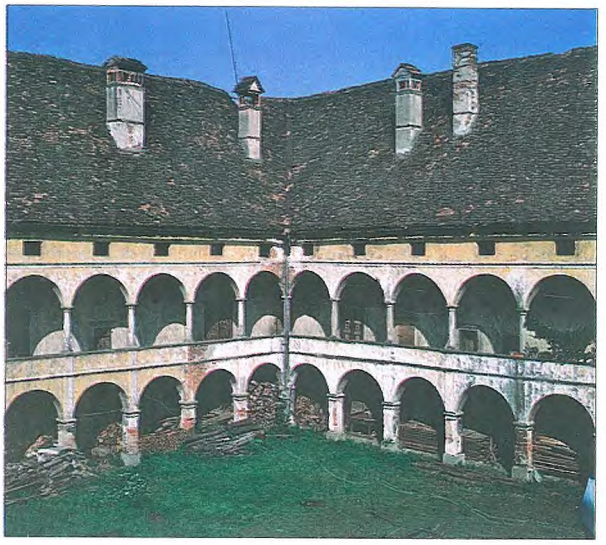

Dvorec Ravno polje: podoba severovzhodnega vogala arkadnega dvorišča leta 1985 (foto: Janko Jelnikar) in leta 2010 (foto: Igor Sapač).

2010 dokončali prenovo baročnega dvorca v Oplotnici, ki je bila nekdaj v posesti žičkega samostana, so morali v baročno kapelo, ki so jo dotlej uporabljali za priročno skladišče, namestiti neko drugo, iz ptujskega muzeja izposojeno sliko ...

Posebej žalostno poglavje je tudi usoda nekdanjih grajskih parkov. Tu je na prvem mestu park nekdanje Erbergove graščine Dol pri Ljubljani, ki je nekdaj s svojo floro sodil v sam evropski vrh, tu so parki, ki so jih pozidali z novimi stanovanjskimi stavbami ali pa spremenili v športno igrišče – funkcionarju, ki je za to poskrbel nekje v Ljubljani, so to v osmrtnici šteli za posebno zaslugo. Kot zlobna ironija zveni pri tem zgodba o med vojno požganem Hošperku, razglašenem za spomenik prve kategorije. Sredi ihte, da bi ga vendar obnovili in mu dali neko funkcijo, so z novo asfaltirano cesto na dvoje presekali njegov imenitni park, s čimer so razvrednotili njegovo temeljno značilnost, poudarjeno os, ki se je vzpenjala iz ravnice proti stopnišču do prve ploščadi pred dvorcem, od tam pa nadaljevala skozi grajsko vežo proti naravnemu okolju v ozadju. Izjemnost tega baročnega parka je šla tako za vselej po zlu.

O inventarju, s katerim so se naše grajske stavbe nekoč ponašale, je odveč izgubljati besede. Zanimivo je le to, da je po koncu vojne ostal bolj ali manj nedotaknjen samo inventar treh, že od kraja protokolarnim potrebam namenjenih dvorcev, Brda, Strmola pri Kranju in Snežnika na Notranjskem, vse drugo je bilo razgrabljeno in oplenjeno. Za kakšne zaklade je pri tem šlo, največkrat le ugibamo, saj le redkokdaj razpolagamo z dokumentacijo, kakršno predstavljajo predvojne fotografije interierjev dvorca Jelše, delo šmarskega fotografa Ciglenečkega. Prava redkost so zato tudi po naključju zbrani podatki o nekdanji zbirki umetniških slik v dvorcu Lože pri Vipavi. Kot izvemo iz že omenjene razprave Milene Černe, je bilo v leta 1923/24 izdelanem katalogu evidentiranih kar 169, večinoma oljnih slik florentinskih, bolonjskih, beneških in tudi francoskih baročnih mojstrov. Njihovi lastniki so jih že med vojno začasno spravili na varno najprej v Benetke in potlej v Trst, nato so jih zaupali znancu, predstavniku tamkajšnjih jugoslovanskih oblasti B. M., ki je slike prodal Američanom. Ko je prišlo do pravde, so neimenovani ljubljanski eksperti slike ocenili kot ničvredne. Lastnik je moral po štirih letih pravdo prekiniti, saj finančno ni zdržal ... Iz istega vira smo poučeni tudi o dragocenostih, ki so bile pred vojno na Dobrovem v Brdih. Takole beremo v citirani študiji: »*Začelo se je s krajo družinskega zlata v septembru, kmalu po kapitulaciji (Italije), ko sta v grad prišla moža v partizanskih uniformah ... Grofica je tem ljudem morala pokazati, kje je družinsko zlato. V dveh kovčkih je bilo 18 kg zlata, med drugim zlate ure Ludvika XIV. ... Partizan je grofici s prstov snel še poročno rinko in prstan ...*«

Pričevanj o takšnem ali podobnem ravnanju z grajskimi dragocenostmi je dosti in preveč, vendar pa ni nobena skrivnost, da je bil odnos novih oblastnikov do premične dediščine povsem drugačen kot do historične arhitekture. Le kako naj si sicer razložimo, da je ob požaru, ki je pred leti zajel vikend pomembnega slovenskega funkcionarja na nekem kvarnerskem otočku, pogorelo tudi baročno pohištvo? Kako naj si razložimo, kam je poleg številnih umetniških slik izginilo srebrno posodje, kakršno se zadnja leta pojavlja na različnih dražbah? Znano je, da je neki funkcionar iz dvorca v Slovenski Bistrici odpeljal celo baročno posteljo, drugi

Današnja podoba dvorca Hošperk (foto: Barbara Žabota, 2008).

pa je ugotovil, da za svoje delo neogibno potrebuje svilene perzijske preproge iz zbirnega centra. Žal je ohranjen le skromen del dokumentacije, ki priča, kako je po vojni potekala delitev plena.

Situacija, s katero se je po letu 1945 spoprijemala spomeniška služba, torej nikakor ni bila preprosta, zlasti še, ker je bila postavljena pred povsem nepričakovane naloge. Prav gradovi in dvorci so namreč šele v zadnjih predvojnih letih pritegnili tudi raziskovalce naše profane arhitekturne dediščine. Ko je Avguštin Stegenšek leta 1905 v napovedani topografski seriji *Cerkveni spomeniki Lavantinske škofije* izdal knjigo *Dekanija gornjegrajska*, je v njej kot umetnostni zgodovinar obravnaval zgolj sakralne spomenike, izognil pa se je celo predstavitvi tamkajšnje najpomembnejše grajske stavbe, gornjegrajskega škofijskega dvorca. Ker je bil leta 1944 požgan in nato do tal podrt, je bila tako zamujena priložnost, da bi vsaj nekaj izvedeli o njegovi razkošni baročni poslikavi in njegovem inventarju, historičnem pohištvu, slikah in vsem drugem, s čimer so se tu ljubljanski škofje nekoč ponašali.

Zamujeno je Stegenšek skušal nadoknaditi v svoji drugi umetnostnozgodovinski topografiji, leta 1909 natisnjeni *Konjiški dekaniji*. V njej je opisal ne le vse še obstoječe grajske stavbe, ampak tudi vse razvaline in celo gradišča, svoje opise pa je opremil tudi s korektnimi talnimi načrti – ti še danes za prenekatero stavbo s tega dela Slovenije predstavljajo edino obstoječo tehnično dokumentacijo, po natančnosti pa marsikdaj še vedno presegajo zanesljivost mnogih sodobnih posnetkov.

Po koncu prve svetovne vojne je Stegenškovo delo nadaljeval konservator dr. France Stele. Leta 1929 je zasnoval umetnostno topografski opis političnega okraja Kamnik, v katerem je nadrobno predstavil tudi tamkajšnje grajske stavbe. Svojih opisov sicer ni dopolnil z ustreznimi tlorisi, vendar gre prav njemu zasluga, da danes vemo nekaj več tudi o opremi tamkajšnjih dvorcev. Tako pri opisu Jabelj izvemo ne le za na srečo še ohranjene baročne tapiserije, ampak tudi za že omenjene Jelovškove freske, stare kamine, Weissenkircherjeve in druge baročne oljne podobe, številne plemiške portrete, ena izmed fotografij pa nas opozori tudi na v vitrinah razstavljeni inventar – razkošje takšnih vitrin smo po vojni prenekaterikrat občudovali ob obisku češkoslovaških dvorcev.

Podobne podatke kot o Jabljah nam Stele v tej knjigi posreduje tudi ob opisu dvorca Križ pri Kamniku. Ta se je ponašal ne le s freskami J. G. Mayra iz leta 1731, ampak tudi s florentinsko oljno podobo Marije z Detetom iz druge polovice 15. stoletja, med žanrskimi slikami nizozemskih mojstrov 17. stoletja pa najdemo naslove: Holandska vas, Pri antikvarju, Alkimist in V krčmi. Toda tudi drugih oljnih slik, del znanih in neznanih starih mojstrov, je bilo na Križu več desetin.

Normativom, ki sta jih postavila Stegenšek in Stele, je sledil Marijan Marolt s svojo topografijo *Dekanija Vrhnika*, po vojni pa Stane Mikuž z že prej pripravljeno *Topografijo Grosupeljske krajine*. Spričo usode, ki je pozneje doletela večino obravnavanih dvorcev, so se tudi tu objavljeni podatki pokazali za neprecenljive.

V prvih povojnih letih le v periodični literaturi tu in tam naletimo na kak podatek o tem, kaj se je z našimi gradovi v času okupacije dogajalo, če pa je na to po naključju le nanesla beseda, smo celo v leksikalni literaturi največkrat našli le neobvezujočo oznako, da so »*bili požgani, da se v njih ne bi ugnezdila nemška posadka*«. Vendar pa se temu ni mogla izogniti strokovna literatura, ki si jih je izbrala za predmet svojih raziskav. Pri tem pomeni pravi prelom z dotedanjim umetnostnozgodovinskim vrednotenjem grajskih arhitektur študija Ivana Komelja *Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem*, ki je izšla leta 1951 v prvem letniku povojnega *Zbornika za umetnostno zgodovino*. Avtor je s tem svojim delom postavil preučevanje naših gradov in dvorcev na povsem nove temelje; z analizo njihove stavbne substance je prvič skušal analizirati zakonitosti njihovega nastanka in rasti. Tudi srednjeveški gradovi zanj niso bili več le zanimiv kulturnozgodovinski fenomen, saj je v ospredje postavil zanimanje za njihove arhitekturne, časovno pogojene značilnosti in posebnosti. Tako je bil narejen prvi korak k spoznanju, da zahteva preučevanje grajske arhitekture poseben metodološki pristop, s tem pa so bili ustvarjeni tudi prvi zametki stroke, za katero se je pozneje uveljavilo ime kastelologija.

Komeljevo delo je naletelo na širši odmev, kot je bilo pričakovati. Gradovi in dvorci so naenkrat postali predmet širšega zanimanja, zanje pa se je v okviru svojih skromnih možnosti v čedalje večji meri zavzemala tudi spomeniškovarstvena stroka. V literaturi se pričnejo pojavljati prispevki s to tematiko, gradovi pa postanejo tudi predmet čedalje številnejših strokovnih obravnav. Teh tu ne kaže razčlenjevati, ne bo pa odveč podatek, da je do leta 1996 v zbirki *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* izšlo kar 27 vodnikov s to tematiko. Med njihovimi avtorji naletimo na imena naših znanih zgodovinarjev in konservatorjev, Branka Reispa, Nataše Štupar - Šumi, Ivana Stoparja, Petra Fistra in še nekaterih drugih.

Širše možnosti za predstavitev naših gradov so nastopile v poznih sedemdesetih letih preteklega stoletja. Enega prvih korakov v tej smeri je pomenila študija *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem*, ki jo je leta 1977 izdala Slovenska matica, leta 1982 pa je Znanstveni inštitut ljubljanske FF v šapirografirani obliki izdal delo Ivana Stoparja *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*. Gre za prvi poskus evidentiranja grajskih stavb v našem prostoru, ki je predstavljal izhodišče za poznejšo celostno topografijo. To je v okviru sodelovanja z Znanstvenim inštitutom pričela izdajati Partizanska knjiga v Ljubljani, od tretjega zvezka dalje pa jo je v svoj knjižni program uvrstila založba Viharnik iz Ljubljane. Prvim zvezkom serije, ki so skušali predvsem evidentirati obstoječe stanje, so najprej sledili zvezki s poglobljenimi študijami stavb na Gorenjskem in Dolenjskem, po letu 2005, ko je skrb za dokončanje serije prevzel mladi raziskovalec Igor Sapač, je sledila poglobljena obravnava stavb na Notranjskem, Goriškem in Primorskem. Serija, ki obsega 24 knjig, je v stroki in med ljudmi naletela na nepričakovano dober odmev.

Ključnih del, ki se ukvarjajo z grajsko tematiko, je v zadnjem času čedalje več. K temu so pripomogle tako esejistično zasnovane, širši javnosti namenjene publikacije kot tudi številne nove študije, med katere sodijo tudi diplomska dela na ljubljanski Filozofski fakulteti. Nezanemarljiv je pri tem na poglobljenem študiju virov zasnovani Leksikon slovenske grajske arhitekture, ki ga je pod naslovom *Vsi slovenski gradovi* leta 1997 za Državno založbo Slovenije pripravil Ivan Jakič (dopolnjeni ponatis leta 1999), temu pa se zadnja leta v čedalje večjem številu pridružujejo izbranim grajskim arhitekturam posvečene monografije, med njimi tudi nekatere tematske številke *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino*.

Povečano zanimanje za grajsko arhitekturo je v drugi polovici 20. stoletja vzpodbudilo tudi povečana prizadevanja za njeno ohranitev, na katera pa se je družba le medlo odzvala. Spomeniška služba je v ta namen sicer pričela dobivati nekaj denarja, vendar je bil ta tako skromen, da je ustvarjal le lažen vtis o zavzetosti, ki je v resnici ni bilo. Že bežen pogled nazaj nam to brž pokaže. Tako zlasti večina sanacijskih del na nekaterih dolenjskih, pozneje pa tudi drugih gradovih kljub prizadevanju stroke nikoli ni bila dokončana, nikoli pa ne bomo izvedeli, ali to ni bil že vnaprejšnji namen države, ki je nastopala kot investitor. Tako so bila pozneje mnoga že zgodaj pričeta, a po nekaj desetletjih še vedno nedokončana sanacijska dela na gradovih Borl, Hmeljnik, Hošperk, Kostel ob Kolpi, Podčetrtek, Stari grad pri Otočcu in Vodriž očitno za vedno ustavljena. Drugačna je bila situacija le tam, kjer so se obnove lotili zasebniki, kot v primeru Mirne na Dolenjskem, ali pa zainteresirane lokalne skupnosti. Pri slednjih je šlo praviloma za stavbe na območju starih mestnih jeder ali na izbranih lokacijah, ki so zaradi svoje atraktivnosti obetale vračilo vloženih sredstev. A te zadnje kljub vsemu lahko preštejemo na prste ene roke: Bled, Jama v Predjami, Otočec in morda še razvalina z vitezom Lambergom povezanega Kamna pri Begunjah. Skromna bera ob številnih grajskih stavbah, ki pred našimi očmi propadajo. Okoliščina, da sanacijska dela ponekod še potekajo, pri tem ničesar ne spremeni.

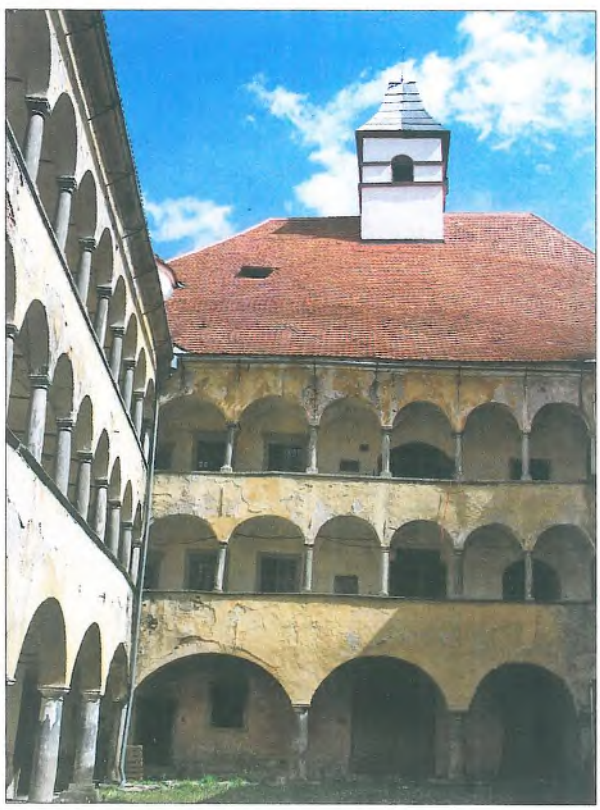

Grad Borl je v državni lasti, a kljub temu žalostno propada (foto: Barbara Žabota, 2008).

Izzivi, ki se danes na tem področju odpirajo pred spomeniško službo, so torej vse prej kot preprosti. To se pokaže zlasti pri prenovi starejših grajskih stavb, ki so v svoji preteklosti doživele številne dozidave in prezidave, saj velja vse na novo odkrite, spomeniško zanimive arhitekturne sestavine, ki ob tem pridejo na dan, ustrezno preučiti in prezentirati. Kako takšna dela potekajo in kakšna strokovna vprašanja odpirajo, naj pokaže kratek povzetek analize na gradu Podsreda na Kozjanskem opravljenih konservatorskih posegov, katere rezultati so bili sicer objavljeni že v samostojni monografiji.

Sanacijska dela na gradu so se pričela daljnega leta 1964, eno leto po ustanovitvi Zavoda za spomeniško varstvo v Celju, šlo pa je sprva le za prenovo strehe in še nekaj najnujnejših posegov. V stavbi so bili takrat še vedno stanovalci, v drugem nadstropju severnega trakta je medtem že dvakrat zagorelo, konservatorju pa niti vsi prostori niso bili dostopni – ključ do enega izmed njih, preurejenega v shrambo, je imel domačin na delu v tujini.

Leta 1983 je oskrbo gradu prevzel takrat na novo ustanovljeni Kozjanski park. Sanacijska dela so se nadaljevala, prišlo pa je tudi do intenzivnejših gradbenih posegov – jugovzhodni vogal palacija je grozil, da se sesuje, saj so ga vanj sekundarno vgrajene sanitarije povsem oslabile. V južnem stanovanjskem traktu so se bili podrli že tudi stropi, kar je stavbo statično dodatno ogrozilo.

Kmalu se je pokazalo, da zgolj z interventnimi sanacijskimi posegi gradu ne bo mogoče rešiti. Ko so se njegovi zadnji stanovalci izselili, ga je bilo s sistematičnimi posegi mogoče sprva le toliko zavarovati, da se ne bi zrušil, potlej pa so se pričela najprej dela na zunanjem dvorišču. Na novo je bila pozidana napol podrta škarpa, z novim nasutjem je bila na prvotnem, nekoliko nižjem nivoju urejena pohodna površina. V naslednjih letih je bila stavba na novo prekrita, statično so bile sanirane arkade, ki so z rušenjem mlajših polnil spet dobile prvotno podobo, rekonstruiran je bil imenitni, vendar povsem uničeni renesančni strop v svečani dvorani.

Pri posegih, ki so jih spremljala presenetljiva odkritja o stavbni zgodovini gradu, so bila upoštevana vsa obdobja, ki so ga v preteklosti oblikovala, posebej pa so bile poudarjene njegove najstarejše, romanske prvine. Odkrite so bile stare strelne line, prezentirani so bili romanski portali in bifora ali vsaj njihovi ohranjeni deli, kar pa je v južnem palaciju zaradi baročnega preetažiranja tega trakta povzročilo nemalo težav. Tako v renesančni dvorani tik nad tlemi ni bilo mogoče odpreti z baročnim stropom presekane romanske bifore, zato smo jo skrili za nov opaž. Podobno smo v sosednjem prostoru pod podom skrili ostanke romanskega dvoriščnega portala, ki pa so skozi z loputo zakrito odprtino v tlaku še vedno dostopni. Izvirnih posegov, ki naj bi nazorneje opozorili na stavbni razvoj, je bilo še več.

Med opaznejšimi je bila prezentacija v nenavadno razsežni romanski portal vstavljenega gotsko-renesančnega portala – da bi oba nazorno prezentirali, smo mlajšega umaknili globlje v ostenje starejšega.

Nenavadna je bila odločitev, da poskusimo dvoriščni steni severnega palacija vrniti srednjeveški značaj, ne da bi pri tem uničili neogotske prvine arkadnega hodnika. Te smo pustili neokrnjene, maska v obliki za srednji vek značilne predalčne stene jih je samo zakrila, a jih je mogoče vsak hip spet odpreti. Še korak dlje smo napravili pri rekonstrukciji srednjeveške kuhinje. Izrabili smo danosti pritličnega, v času baroka poglobljenega in obokanega prostora ter tamkajšnje že obstoječe dimne tuljave, nato pa po analogijah v njem ustvarili srednjeveško kuhinjo. Tako smo smiselno zaokrožili podobo večstoletne grajske arhitekture, ki jo je zdaj spet mogoče podoživeti.

Raziskave, ki so potekale vzporedno s prenovitvenimi deli, so prinesle številna nova spoznanja o srednjeveški grajski arhitekturi in zakonitostih njihovega razvoja. Pokazalo se je, da je šele leta 1213 prvič listinsko omenjeni podsreški grad že v romanski dobi, okvirno že med letoma 1150 in 1250, doživel več prezidav, saj so medtem z novimi dozidavami kar trikrat povečali njegov prvotni obseg. Sprva je obsegal samo palacij v severnem delu obzidanega dvorišča, južna stena obzidja je bila za nadstropje višja in utrjena s hurdo. V naslednji fazi so k dani zasnovi prizidali pozneje znižani obrambni stolp – bergfrid, pozneje, okoli leta 1200, pa so znotraj dvorišča pozidali z romanskimi biforami opremljeni južni stanovanjski trakt. V zadnji romanski fazi so tik ob južnem traktu znotraj grajskega oboda pozidali še stolp s kapelo v nadstropju. V naslednjih stoletjih so si sledile še druge prezidave, vendar pa je globljo sled na gradu pustilo predvsem obdobje renesanse. Takrat so na njegovi zahodni strani pozidali obzidano zunanje dvorišče z gospodarskim poslopjem, opustili so prvotni romanski vhod in uredili novega v na novo pozidanem, pozneje odstranjenem stopniščnem stolpiču, notranje dvorišče pa so opremili z arkadami.

Že iz povedanega je razvidno, da so nova znanstvena odkritja na Podsredi po opravljenih raziskavah postavila naše védenje o zakonitostih naše najstarejše grajske arhitekture v povsem novo luč. Da bi na pomembnejše romanske prvine lahko naleteli tudi na kakšnem odročnem ministerialskem gradu, kakršen je bil ta, ni dotlej nihče niti pomislil. In vendar se je prav tu v severni steni bergfrida našel izjemno lep romanski portal, na južni steni obzidja je bila odkrita na kamnite konzole oprta apsida romanske kapele, najdene so bile izjemne romanske bifore. Pravo presenečenje je pomenilo tudi odkritje ostankov 3,60 m visokega vhodnega portala, ki je lahko jezdeca kar skozi vežo pripeljal na notranje grajsko dvorišče.

Te, na videz le za podsreški grad zanimive ugotovitve so se kmalu pokazale tudi širše pomembne. Na temelju tu opravljenih analiz so se namreč prvič izluščile možnosti za poglobljeno predstavitev zakonitosti in silnic, ki so pogojevale nastanek naših prvih grajskih arhitektur in začrtovale njihov nadaljnji razvoj. Napisati je bilo mogoče novo poglavje naše umetnostne zgodovine.

Ob vsem povedanem pa vendar ne kaže spregledati težav, ki praviloma spremljajo prenove naših grajskih stavb in so nemara prav na Podsredi prišle posebej do izraza. Način, kako se tega lotevamo pri nas, namreč ni primerljiv ne z metodami zahodnih ne z metodami nekdanjih vzhodnih konservatorjev. Kadar se kjerkoli že odločijo, da bodo sanirali kakšno grajsko stavbo, se strokovna ekipa najprej loti stavbnozgodovinskih raziskav, šele nato pa prenove, ki jo potlej v kolikor mogoče predvidljivem roku končajo. Pri nas se za tako delo sicer določi odgovorni konservator, ki pa na gradbišču ni nenehno navzoč, kar je npr. za arheologa ob arheoloških raziskavah povsem samoumevno. Tako konservator sicer nekajkrat na teden pride na gradbišče, a le redko se potlej ovemo, kaj vse se je izmuznilo njegovi pozornosti in šlo za vselej po zlu.

Če se zdaj znova vrnem h gradu Podsreda, ki je sorazmerno dobro raziskan, lahko naštejem kar nekaj spodrsljajev, do katerih ob stalni konservatorjevi navzočnosti ne bi prišlo. V južni steni severnega palacija smo našli skrito leseno konzolo, ki je pred pozidavo arkadnega hodnika opirala srednjeveški gank. Nameravali smo jo prezentirati, vendar je bila med deli delavcem v napoto, pa so jo meni nič tebi nič odžagali. Na istem hodniku so brez vednosti konservatorja odstranili tudi značilno oblikovane lesene okvire neogotskih arkadnih lokov, ki naj bi jih obnovili in na notranji strani hodnika spet namestili, a jih naenkrat ni bilo nikjer več. Uničena je bila tudi mogočna romanska greda, ki je v eni izmed sob južnega palacija opirala strop. Med njegovo statično sanacijo jo je bilo treba odstraniti, zato je konservator naročil, naj jo začasno varno deponirajo. Ko je naslednjič obiskal gradbišče, je zgrožen ugotovil, da so jo med demontažo prežagali na dvoje. Da bi jo, četudi prežagano, kot dragoceno arhitekturno prvino ohranili, smo jo hoteli opreti z nosilnim stebrom, izdelanim po vsaj delno ustrezni predlogi z gradu Švarcenštajn pri Velenju. A zdaj tudi prežagane grede ni bilo več. Operativec odgovornega konservatorja o tem ni niti obvestil in tako v današnji romanski sobi gledamo nekakšno kopijo zgodnjegotskega stebra, ki je oprl novo gredo, a je zdaj sam sebi namen in ga bo prej ali slej treba odstraniti.

Če je že iz povedanega razvidno, da sanacijska in prezentacijska dela na gradovih le redko potekajo tako, kot bi si želeli, k temu pa še bolj pripomore okoliščina, da se le redkokdaj končajo v predvid-

Obnovljeni grad Podsreda (foto: Barbara Žabota, 2011).

ljivem času. Včasih se vlečejo desetletje za desetletjem, medtem pa se pogosto menjajo ne le vodilni konservatorji, ampak tudi njihovi sodelavci, ekipe izvajalcev in institucije, ki v konkretnih primerih nastopajo kot investitorji in potencialni uporabniki. Menjajo se potrebe, želje in možnosti, strokovno najzahtevnejša dela se odlagajo in pogosto nikoli ne končajo. Tako so na starem celjskem gradu v zadnjih letih sicer rekonstruirali že dolgo načrtovani prvotni dostop prek obrambnega hodnika v bergfrid, že pričeta dela v njegovem zahodnem delu pa so se za nedoločen čas ustavila – prednost je dobila pozidava novega gostišča v njegovem vzhodnem delu.

Drug tak primer spet predstavljajo posegi na gradu Podsreda. Po malodane petdesetih letih sanacijskih prizadevanj še vedno čaka na realizacijo prenova njegovih najpomembnejših romanskih prvin – prvotnega romanskega vhoda v grajski kompleks, romanske kapele in romanskega bergfrida, torej vseh tistih arhitekturnih prvin, zaradi katerih je grad Podsreda mogoče uvrstiti med najpovednejše spomenike profane romanske arhitekture v srednjeevropskem prostoru. Toda v slovenskem prostoru se dogaja še marsikaj drugega. Številni gradovi, na katerih so dolga leta potekala obnovitvena dela, naenkrat nikogar več ne zanimajo, saj so zaustavljena in nihče ne ve, ali se bodo še kdaj nadaljevala. To se je zgodilo ne le na Hmeljniku ali na Kostelu ob Kolpi, ampak celo pri sanaciji razvaljenega Vodriža v Mežiški dolini, ki se ponaša z izjemnimi zgodnjegotskimi arhitekturnimi prvinami. To lahko pomeni škodo, ki je ne bo mogoče nikoli več popraviti.

Toda pretirana črnogledost kljub povedanemu vendarle ni povsem na mestu. Res je sicer, da je poleg denarja, ki ga je za prenove grajskih stavb čedalje manj, eden glavnih problemov nedomiselnost, kako jih smiselno uporabiti in jim dati novo funkcijo, res pa je tudi, da so bile nekatere prav v zadnjih letih zgledno obnovljene. Mednje lahko uvrstimo Gewerkenegg v Idriji, grad v Sevnici, Jamo v Predjami, srednjeveška Hompoš na Pohorju in Komendo na Polzeli ter renesančno-baročni dvorec v Oplotnici, gospodarsko postojanko žičkih kartuzijanov. Našlo bi se kajpak tudi še nekaj drugih pomembnih grajskih arhitektur, kjer obnovitvena dela uspešno potekajo, le želimo pa si lahko, da se bodo našli ustrezni investitorji tudi za nekatere druge spomeniško pomembne, že hudo načete grajske stavbe, ki ne smejo doživeti usode propadlega dvorca Ravno polje pri Ptuju.

Grad Komenda na Polzeli pred obnovo (2007) in po obnovi (2011) (foto: Barbara Žabota).

ZUSAMMENFASSUNG

Die slowenischen Burgen und Schlösser – das übersehene Erbe

Die Agonie der Burgbauten im slowenischen Raum begann bereits mit der Abspaltung des heutigen Slowenien vom ehemaligen Österreich-Ungarn und dem Eintritt in das neu geschaffene Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen. Viele Besitzer dieser Gebäude fühlten sich in der neuen Konstellation plötzlich als Fremde und so geschah es, dass sie einen Teil ihrer Besitztümer ins Ausland transferierten oder verkauften. Das kann jedoch in keiner Weise mit dem Schaden verglichen werden, den die Burgbauten während und unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg erlitten haben. Es ist auch mit Vorgängen in anderen Teilen Europas nicht zu vergleichen. Fast hundert Burg- und Schlossgebäude wurden niedergebrannt, die meisten unter dem Vorwand, *»damit sich darin nicht die italienische oder deutsche Besatzung einquartieren könnte«*. Nur wenige davon hat man nach dem Krieg wenigstens zu erneuern versucht.

Die rücksichtslose und sinnlose Zerstörung, die niemanden nützte, jedoch einen nicht wieder gut zu machenden Schaden anrichtete, setzte sich nach dem Krieg fort. Die niedergebrannten Burgen und Schlösser wurden zu praktischen Steinbrüchen für die nahen Häuselbauer, die herrschende Obrigkeit half dabei mit gezielter Sprengung. Viele Gebäude, die damals noch zu retten und mit nicht allzu hohen Kosten zu restaurieren gewesen wären, verschwanden für immer. Parallel mit der Zerstörung der Burgbauten wurde häufig auch die Inneneinrichtung vernichtet, ebenso die Parkanlagen.

Die Situation, mit der sich nach 1945 das Denkmalamt zurechtzufinden hatte, war demnach keineswegs einfach, erst recht, da es vor vollkommen unerwartete Aufgaben gestellt wurde. Gerade die größeren und kleineren Schlossanlagen hatten nämlich erst in den letzten Vorkriegsjahren auch das Interesse der Forscher für das profane Architekturerbe geweckt. An erster Stelle ist August Stegenšek zu erwähnen, der in seiner zweiten kunstgeschichtlichen Topographie, die 1909 im Dekanat Konjice gedruckt wurde, nicht nur alle noch bestehende Schlossbauten beschrieb, sondern auch alle Burgruinen und sogar Burgställe. Seine Beschreibung wurde auch mit korrekten Grundrissen ausgestattet. Nach dem Ende des Ersten Weltkrieges wurde die Arbeit von Stegenšek vom Konservator Dr. France Stele fortgesetzt. Im Jahre 1929 schuf er die Kunsttopographie des politischen Bezirkes Kamnik, in der er auch genau die dortigen Schlösser beschrieb. Seinen Beschreibungen fügte er zwar keine Grundrisse bei, es ist aber gerade sein Verdienst, dass man heute auch über die Einrichtung der dortigen Schlossbauten noch etwas mehr weiß. Den von Stegenšek und Stele gesetzten Maßstäben folgten Marijan Marolt mit seiner Topographie des Dekanates Vrhnika, nach dem Krieg auch Stane Mikuž mit der schon davor vorbereiteten Topographie der Grosuplje-Krajina. In Anbetracht des Schicksals, das die meisten Schlösser später traf, erweisen sich auch die hier veröffentlichten Daten als unschätzbar wertvoll.

Einen echten Bruch in der kunstgeschichtlichen Wertung der Burg- und Schlossarchitektur in der Nachkriegszeit brachte die Studie von Ivan Komelj über die mittelalterliche Burgarchitektur in Unterkrain, die 1951 in der ersten Nummer der Zeitschrift für Kunstgeschichte nach dem Krieg erschienen war. Der Autor stellte mit seiner Arbeit

die Erforschung slowenischer Burgen und Schlösser auf vollkommen neue Fundamente; mit der Analyse der Bausubstanz versuchte er zum ersten Mal die Gesetzmäßigkeiten der Entstehung und des Wachstums dieser Bauten zu erforschen. Auch die mittelalterlichen Burgenbauten waren für ihn nicht mehr nur ein kulturhistorisch interessantes Phänomen, da er das Interesse für ihre architektonischen, zeitlich bedingten Charakteristika und Besonderheiten in den Vordergrund stellte. Somit wurde der erste Schritt zur Erkenntnis getan, dass die Erforschung der Burgarchitektur einen besonderen methodologischen Zugang verlange, womit die ersten Ansätze eines Faches, das später den Namen »Kastellologie« (Burgenkunde) erhielt, gesetzt.

Das verstärkte Interesse für die Burgarchitektur weckte in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts auch stärkere Bemühungen für ihre Erhaltung, auf die aber die Gesellschaft nur matt reagierte. Das Denkmalamt erhielt zwar etwas Geld für diese Zwecke, doch waren die Mittel dermaßen bescheiden, dass sie nur einen verlogenen Eindruck über ein Engagement zuließen, das es gar nicht gab. So blieb der Großteil der Sanierungsarbeiten an einigen Burgen und Schlössern in Unterkrain, später auch an anderen, trotz Anstrengungen der Fachleute unvollendet, und man wird nie erfahren, ob das nicht vom Staat, der als Investor auftrat, von Haus aus beabsichtigt war. Offensichtlich wurden viele schon früh begonnene, jedoch nach einigen Jahrzehnten noch immer nicht beendeten Sanierungsarbeiten auf den Burgen und Schlössern Borl (Ankenstein), Hmeljnik (Hopfenbach), Hošperk (Haasberg), Kostel an der Kolpa (Grafenwarth), Podčetrtek (Windischlandsberg), Stari grad bei Otočec (Altenburg) und Vodriž (Wiederdriess) für immer gestoppt. Anders sieht es nur dort aus, wo die Renovierungsarbeiten Privatpersonen in Angriff nahmen, wie z. B. in Mirna (Neudegg), oder aber interessierte lokale Gemeinschaften. Hier handelt es sich in der Regel um Gebäude in den alten Stadtzentren oder an bevorzugen Orten, die wegen ihrer Attraktivität eine Rückerstattung der Kosten versprachen. Doch diese können auf den Fingern einer Hand aufgezählt werden: Bled (Veldes), Jama (Luegg) in Predjama, Otočec (Wördl) und vielleicht noch die Ruine Kamen (Stein) bei Begunje, die mit dem Ritter Lamberg in Verbindung steht. Eine bescheidene Auslese angesichts zahlreicher Schlossbauten, die vor unseren Augen verfallen. Der Umstand, dass Sanierungsarbeiten mancherorts noch laufen, ändert daran nichts.

Jedoch ist eine übertrieben schwarze Sicht trotz des bisher Gesagten nicht angebracht. Immerhin wurden einige Schlossbauten gerade in den letzten Jahren vorbildlich renoviert. Dazu zählen Gewerkenegg in Idrija, das Schloss in Sevnica (Lichtenwald), Hompoš na Pohorju (Haus am Bacher), Komenda bei Polzela, Pišece (Pischätz), das Schlösschen in Oplotnica (Oplotnitz) und noch einige andere. Gleichzeitig können wir hoffen, dass in naher Zukunft auch Sanierungs- und Präsentationsarbeiten an einigen anderen Schlossbauten erfolgreich verlaufen und beendet werden, die noch im Laufen sind, zum Beispiel am Fürstenhof in Celje (Cilli), an den Schlössern Rajhenburg (Reichenburg) und Negova (Negau) sowie auch anderswo.

Die Herausforderungen, die heute auf diesem Gebiet auf den Denkmalschutz zukommen, sind alles andere als einfach. Das zeigt sich vor allem bei der Renovierung älterer Schlossbauten, die in ihrer Vergangenheit zahlreiche Zu- und Umbauten erfuhren, gilt es doch alle neu entdeckten, denkmalwürdigen architektonischen Elemente, die an den Tag gebracht werden, entsprechend zu erforschen und zu präsentieren.

SUMMARY

Slovenian castles – the overlooked heritage

The agony of castle buildings in the Slovenian territory began already during the present-day Slovenia's transition from the former Austria-Hungary to the framework of the newly established Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Many of their owners suddenly began to feel like strangers in the new community and, as it happened, moved part of their property abroad or sold it. But nothing could compare to the damage that these castle buildings suffered during and immediately after the Second World War, which was far worse than whatever fate befell castles elsewhere in Europe. Almost a hundred were burnt down, most of them to prevent any Italian or German troops from moving in, and after the war only a few lived to see at least attempts being made at their restoration.

Ruthless and meaningless devastation, which was of no use to anyone and merely caused irreparable damage, continued after the war. Burned castles and mansions became convenient quarries used by nearby neighbourhoods, and the authorities further added to their destruction with ardent blasting activities. Many buildings that could have been saved at the time at no major expense were forever erased from the surface of the earth. The same ruinous fate also befell castle furnishings and parks.

The monument services found themselves in quite a quandary after 1945, especially because they

had to cope with completely unexpected tasks. To put it in other words, castles and mansions and their profane architectural heritage began to attract scholarly attention only in the years just before the war. Mention should in the first place be made of Avguštin Stegenšek, who in his second art-historical topography *Konjiška dekanija* [*Deanery of Slovenske Konjice*] (1909) provided descriptions of not only all extant castle buildings but of all ruins and even forts, which he accompanied with accurate ground plans. After the end of the First World War Stegenšek's work was continued by conservator Dr. France Stele. In 1929 he prepared an art-topographical description of the political district of Kamnik which also contained a detailed presentation of the local castle building. Although Stele did not equip his descriptions with pertaining ground plans, it is largely through his merit that we now know something more about the furnishings of local mansions. Marijan Marolt followed the norms set by Stegenšek and Stele with his topography *Dekanija Vrhnika* [*Deanery of Vrhnika*], and Stane Mikuž after the war with his pre-arranged *Topografija Grosupeljske krajine* [*The art-historical topography of the Grosuplje area*]. Given the fate that befell a majority of mansions under discussion, the data published here have proved to be invaluable.

A definitive break with postwar art-historical assessment of castle architecture was made by the study of Ivan Komelj, *Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem* [*Medieval castle architecture in Lower Carniola*], published in 1951 in the first postwar volume of the *Art History Journal*. With this work the author raised the studies of castles and mansions in the Slovenian territory to a completely new level; by analysing their architectural substance he made the first attempt at examining and determining the laws of their emergence and growth. In a similar vein, he no longer considered medieval castles merely as phenomena of cultural-historical interest by focusing on their architectural, time-dependent characteristics and specifics. This was the first step towards the realisation that research into castle architecture requires a special methodological approach, which in turn drew the first contours of a scholarly field that later became known as castellology.

A growing interest in castle architecture in the second half of the 20th century strengthened the efforts to preserve castle architecture, but met with a lukewarm response from society. The monument services indeed began to receive funding for this purpose, but the amount was so negligible that it created nothing but a false impression of commitment. Most rehabilitation works on some castles in Dolenjska and later also other castles, were thus, despite the efforts of the profession, never completed and we will never know whether or not this had been the original intention of the state acting as an investor. Many rehabilitation works on the castles Borl (Ankenstein), Hmeljnik (Hopfenbach), Hošperk (Haasberg), Kostel (Graffenwarth) on the Kolpa River, Podčetrtek (Windischlandsberg), Stari grad (Altenburg) at Otočec, and Vodriž (Wiederdriess) that were commenced at an early stage and after a few decades still uncompleted, were obviously abandoned for good. Things were only different where renovation works were undertaken by private investors, as was the case with Mirna (Neudegg) in Dolenjska, or by local communities. In the latter case, these were usually buildings in old town centres or other attractive locations warranting a return on investment. But these can be counted on the fingers of one hand: Bled (Veldes) Castle, Predjama (Luegg) Castle, Otočec (Wördl) Castle, and perhaps the ruins of Kamen (Stein) Castle near Begunje associated with Knight Lamberg. An extremely modest number in the face of so many castle buildings crumbling before our eyes. Given the above, the fact that the rehabilitation works are still ongoing at some places changes nothing.

But regardless of the above, there is no reason to be overly pessimistic, considering that some castle buildings have undergone excellent renovation over the recent years. These include, among others, Gewerkenegg in Idrija, Sevnica Castle (Lichtenwald), Hompoš na Pohorju (Haus am Bacher), Komenda pri Polzeli, Pišece (Pischätz), the mansion at Oplotnica, and several others. At the same time, we can also hope for an early and successful completion of the still ongoing rehabilitation and presentation works on several other castle buildings, such as the Ducal Court in Celje (Fürstenhof Cilli), castles Rajhenburg (Reichenburg) and Negova (Negau), and perhaps some others.

Challenges facing the monument services are therefore anything but simple. This is best manifested in the renovation of older castle buildings that underwent a long series of extensions and rebuildings throughout their history, as all newly discovered and monumentally interesting architectural components rewuire proper investigation and presentation.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 81'373:728.81

Prejeto: 26. 5. 2012

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, dr. umetnostne zgodovine, muzejski svetovalec, Muzej za arhitekturo in oblikovanje,
Pot na Fužine 2, SI–1000 Ljubljana
docent, Fakulteta za gradbeništvo, Univerza v Mariboru, Krekova 2, SI–2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@guest.arnes.si

Kaj je grad?

Problematika terminološke oznake in temeljne definicije

IZVLEČEK

Grajske stavbe oziroma nekdanji sedeži fevdalne gospode spadajo med tiste kulturnozgodovinske fenomene, ki so kljub starosti in izgubi nekdanjega pomena še vedno močno prisotni v naši zavesti ter so deležni velike pozornosti strokovne in laične javnosti. Za njihovo oznako se na Slovenskem najpogosteje uporablja beseda grad. Poleg tega termina pogosto zasledimo tudi oznake kastel, utrdba, trdnjava, gradič, dvor, graščina, dvorec, vila, rezidenca, palača in pristava. V zadnjih desetletjih objavljene kastelološke študije so poskušale sistem poimenovanja posameznih tipov grajskih stavb poenotiti. Za arhitekturnotipološko oznako grajskih stavb naj bi se za ozemlje celotne Slovenije uporabljali zlasti termini grad, dvor in dvorec. V splošni rabi se poskus uvedbe enotnega sistema za terminološko oznako posameznih tipov grajskih stavb ni najbolje obnesel.

KLJUČNE BESEDE

grad, kastel, utrdba, trdnjava, gradič, dvor, graščina, dvorec, vila, rezidenca, palača, pristava, terminologija

ABSTRACT

WHAT IS A CASTLE?
THE PROBLEM OF TERMINOLOGICAL DESIGNATION AND BASIC DEFINITION

Castle buildings or, rather, former seats of feudal power belong to those cultural-historical phenomena that still have a strong presence in our awareness and that, despite their age and loss of former significance, continue to attract considerable attention from both, professional and lay public. In the Slovenian territory they are most often referred to as gradovi (castles). In addition to that, one may also frequently find designations such as kastel (castellum), utrdba (fortification), trdnjava (fortress), gradič (stately home), dvor (court), graščina (manor), dvorec (mansion), vila (villa), rezidenca (residence), palača (palace), and pristava (meierhof). Castle studies published over the last decades have attempted to establish a unified nomenclature system for individual types of castle buildings. The terms used to classify castle buildings across the territory of the entire present-day Slovenia in architectural and typological aspects are especially grad (castle), dvor (court) and dvorec (mansion). The attempt to introduce a unified terminological system to designate individual types of castle buildings has found little success in general use.

KEY WORDS

grad (castle), kastel (castellum), utrdba (fortification), trdnjava (fortress), gradič (stately home), dvor (court), graščina (manor), dvorec (mansion), vila (villa), rezidenca (residence), palača (palace), pristava (meierhof), terminology

Grad je zgodovinski, kulturnozgodovinski in arhitekturni fenomen, ki ni zaznamoval samo srednjega in novega veka, ampak tudi naš pogled na ti obdobji. Gradovi so kljub starosti in izgubi nekdanjega pomena še vedno močno prisotni v naši zavesti ter so deležni velike pozornosti strokovne in laične javnosti. A o njih in njihovem pomenu skozi čas vemo pravzaprav zelo malo. Vse bolj razločno se kažejo zgolj številna odprta vprašanja, ki so očitna kljub opaznemu povečanju zanimanja za preučevanje grajske dediščine v zadnjih desetletjih.

Zdi se, da bi lahko pomemben korak naprej k spoznavanju njihovih resničnih pomenov prinesla razprava o uporabljanih znanstvenih metodah pri njihovem raziskovanju in da je le s primerjavo različnih pogledov mogoče ustvariti nov temelj za nadaljnje poglobljeno in celovito raziskovanje fenomena grad. Kritično je treba oceniti dosedanje poglede. Začeti je treba pri terminološki oznaki in temeljni definiciji tega fenomena. Torej: **Kaj je grad?** Če to vprašanje danes postavimo povprečnemu Slovencu, bomo najbrž dobili odgovor, da je to nekaj, kar je težko vzdrževati, ali, da je to stavba, v kateri se je mogoče poročiti, ali, da je to stavba z vdrto streho in polomljenimi okni, ali pa, da je to stvar, ki jo poskuša država za velik denar prodati, pa ji to nekako ne uspeva. Po Slovarju slovenskega knjižnega jezika je občnoimenski pomen slovenske besede grád: veliko utrjeno poslopje, graščakovo bivališče. Beseda, ki se je razvila iz slovanske besede gôrd (ograda, ograjen oziroma obzidan kraj), se je v večini drugih slovanskih jezikov prek pomena utrjena naselbina razvila v besedo, ki označuje urbano naselbino – mesto.[1] V slovenskem jeziku se v splošni

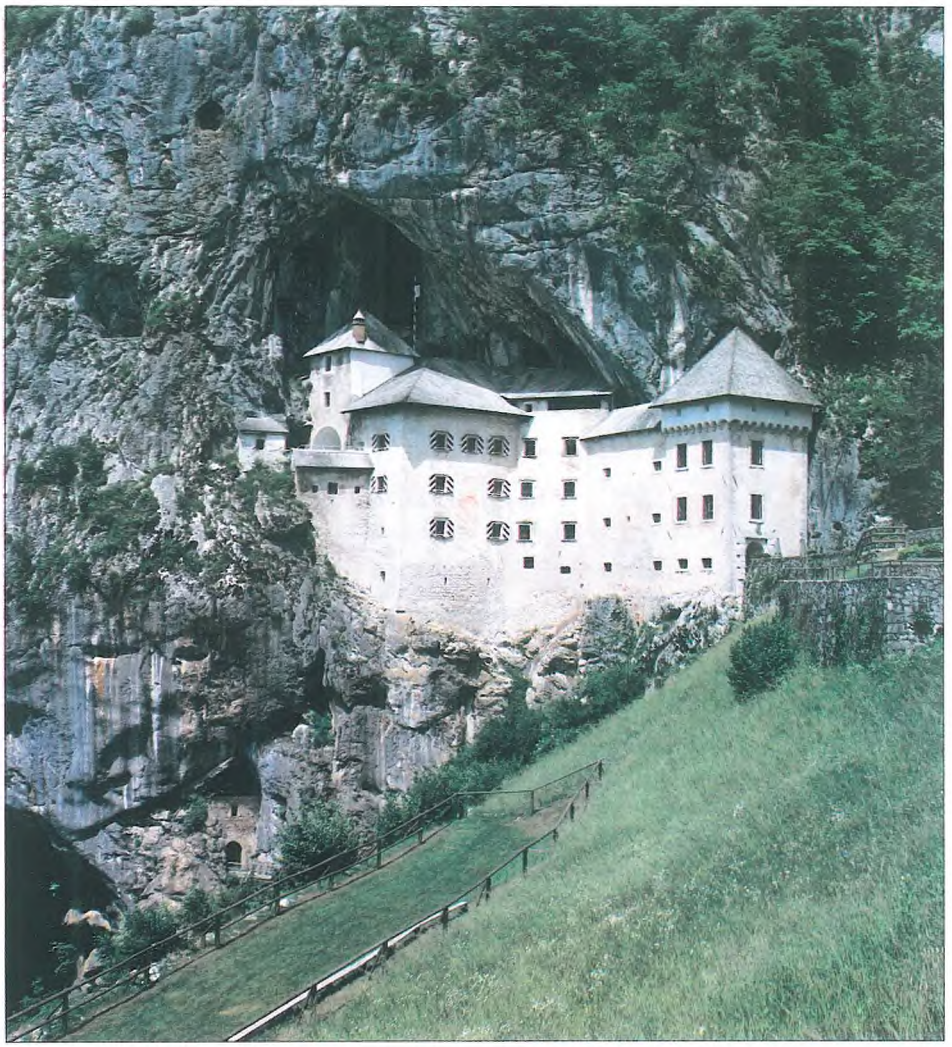

Grad Jama v Predjami (foto: Igor Sapač, 2010).

[1] Prim. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, str. 153–154; Snoj, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*, str. 148–149.

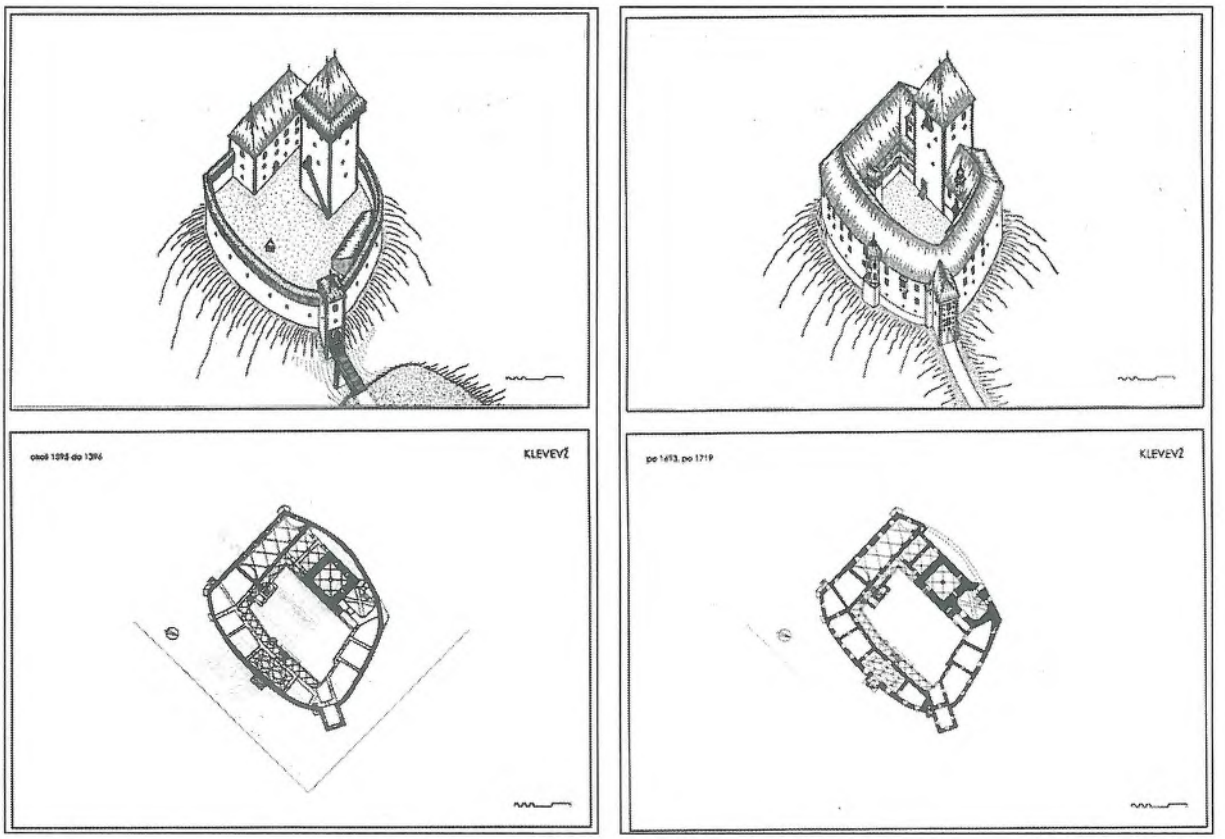

Grad Klevevž na Dolenjskem okoli leta 1396 in 1700. Aksonometrični študiji (Igor Sapač, 2002).

rabi in v širšem pomenu beseda grad pogosto uporablja za označevanje vseh nekdanjih sedežev fevdalne gospode, utrjenih in neutrjenih, srednjeveških in novoveških. Zaradi takšne rabe in pomena besede grad se je oblikoval zlasti z arhitekturnozgodovinskega vidika utemeljen izraz **grajska stavba**; z njim je mogoče označiti vse nekdanje grajene sedeže fevdalne gospode, nastale pred zemljiško odvezo leta 1848.[2] Poleg besede **grad** je za oznake grajskih stavb pogosto mogoče zaslediti tudi besede **kastel, utrdba, trdnjava, gradič, dvor, stolp, graščina, dvorec, vila, rezidenca, palača** in **pristava,** pa tudi **kmečki dvorec, meščanski dvorec in komenda.**[3] Pogosto se za oznako iste grajske stavbe uporabljajo različne besede. V prvi polovici 20. stoletja se je za oznako velike večine grajskih stavb uporabljala beseda grad, pogosta je bila tudi raba besede graščina, oznaka dvorec in druge oznake pa so bile redkejše.[4]

Umetnostni zgodovinar Nace Šumi je leta 1988, ko je za Enciklopedijo Slovenije pripravljal geslo Dvorec, zapisal še sedaj veljavno ugotovitev: »Uporaba terminov grad in dvorec ni dosledna in se tudi v stroki večinoma ravna po krajevnem poimenovanju, čeprav se grad v pravem pomenu besede omejuje na srednji vek, dvorec pa na mlajša obdobja.«[5]

V zadnjih desetletjih objavljene kastelološke študije so poskušale sistem poimenovanja posameznih tipov grajskih stavb poenotiti.[6] Za oznako grajskih stavb naj bi se za ozemlje celotne Slovenije uporabljali zlasti termini **grad, dvor** in **dvorec.** S temi tremi termini je mogoče z več ključnih vidikov do-

2 Stopar, *Grajske stavbe* 1, str. 6.

3 Prim. Stopar, *Gradovi na Slovenskem*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Kramberger, Srednjeveški gradovi, str. 106; Baš, *Slovenski etnološki leksikon*, gesla: dvorec, grad, graščina. V Enciklopediji Slovenije so obravnavana zgolj gesla: grad, dvorec in palača.

4 Prim. npr. Mesesnel, Grad Dornava, str. 101; Šumi, Dornavska graščina; Drnovšek, *Pozdrav iz slovenskih krajev*, str. 102, 103, 117, 121, 176, 248, 257, 264, 330.

5 Šumi, Dvorec, str. 411–412. Za nepoenoteno in nedosledno rabo terminov v zvezi z grajskimi stavbami prim. zlasti: Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem, str. 37–85; Curk, Gradovi in graščine v Spodnji Savinjski dolini, str. 140–160; Komelj, *O gradovih na Slovenskem*; Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja, str. 72–92; Curk, Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture, str. 249–280; Komelj, Gradovi na Gorenjskem, str. 16–22; Sedej, Kmečki dvorci na Slovenskem, str. 71–75; Curk, Trije gradovi, str. 359–369.

6 Prim. zlasti Stopar, *Razvoj*, str. 175–189; Šumi, Mesto gradov in dvorcev, str. 9–12; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*; Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*; Stopar, Grad, str. 347–348; Kos, *Med gradom in mestom*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Sapač, *Razvoj*; Kos, *Vitez in grad*; Seražin, *Kultura vile*; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi.

Kromberk pri Novi Gorici: grad, vila, dvorec ali graščina?
(foto: Igor Sapač, 2006).

Svečina pri Mariboru: grad, graščina ali dvorec?
(foto: Dokumentacija Muzeja za arhitekturo in oblikovanje).

volj natančno in dosledno opredeliti temeljne značilnosti posameznih nekdanjih sedežev zemljiške gospode.[7] V splošni rabi se poskus uvedbe enotnega sistema za terminološko oznako posameznih tipov grajskih stavb ni najbolje obnesel; še zmeraj se za označevanje z različnih vidikov povsem primerljivih stavb tudi v strokovni rabi uporabljajo različni termini.

Poleg navedb v raznovrstni poljudni in strokovni literaturi popolno zmedo na tem področju lepo zrcali tudi Register nepremične kulturne dediščine, ki je kot državni uradni dokument javno dostopen na spletni strani Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.[8] Zmeda na eni strani kaže, da je raba termina grad za splošno oznako vseh nekdanjih sedežev fevdalne gospode v slovenskem jeziku trdno zakoreninjena in da jo je pogosto tudi zaradi tradicionalnega krajevnega poimenovanja težko nadomestiti z drugimi termini. Na drugi strani terminološka zmeda zrcali različna izhodišča oziroma nedoslednost in ozkost posameznih strokovnjakov in znanstvenih disciplin – od arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in arhitekture do etnologije.[9] Ta zmeda sicer ni značilna zgolj za slovenski prostor,[10] je pa glede na majhnost tega prostora in obvladljivo število objektov s strokovnega vidika pogosto neupravičena.

Eden od pomembnih razlogov, da prizadevanje za poenotenje poimenovanja posameznih tipov grajskih stavb doslej ni bilo zelo uspešno, je tudi ta, da je definicija fenomena grad bolj zapletena, kot se zdi na prvi pogled. Zaradi različnih stavbnih oblik, funkcij, pravnih povezav in razvoja skozi čas je ta fenomen zelo težko korektno označiti z eno samo besedo, ki bi bila transdisciplinarno uporabna. Pomen fenomena grad se je skozi čas spreminjal. Srednjeveški pisni viri označujejo gradove z zelo različnimi pojmi. Pogosto isti pojmi označujejo različne objekte ali pa je isti objekt označen z različnimi pojmi. Npr. italijanski viri iz 16. in 17. stoletja vaške utrdbe (utrjene jame, samostojne ob-

7 Prim. Sapač, *Grajske stavbe* 20, str. 6–10.

8 http://rkd.situla.org/ (15. 11. 2011). Npr. Kromberk pri Novi Gorici (*EŠD 913 Kromberk – Grad*) je označen s terminom grad, skoraj identična stavba v Svečini pri Mariboru (*EŠD 7773 Svečina – Dvorec*) pa z oznako dvorec. Na Brdu pri Kranju, v Vipolžah v Goriških brdih in na Betnavi pri Mariboru stojijo tri povsem primerljive stavbe iz 16. stoletja, pa vendar je prva označena s terminom grad, druga z vila, tretja pa z dvorec (*EŠD 907 Brdo pri Kranju – Posestvo gradu Brdo; EŠD 820 Vipolže – Vila Vipolže; EŠD 13 Maribor – Dvorec Betnava*). V Vipavski dolini v bližini Vipave stojita dve povsem primerljivi novoveški grajski stavbi, ki sta označeni s terminoma vila in graščina (*EŠD 7469 Podnanos – Vila Roženek; EŠD 4981 Slap pri Vipavi – Lanthierijeva graščina*). Tri primerljive neutrjene reprezentančne baročne grajske stavbe iz 17. oziroma 18. stoletja so označene s termini dvorec, grad in graščina (*EŠD 120 Dornava – Dvorec Dornava; EŠD 173 Planina – Razvaline gradu Haasberg; EŠD 818 Vipava – Lanthierijeva graščina*). Primerljivi utrjeni srednjeveški grajski stavbi, postavljeni v srednjeveških mestnih naselbinah, sta označeni s terminoma dvorec in grad (*EŠD 60 Celje – Knežji dvorec; EŠD 7481 Metlika – Grad*). Primerljivi neutrjeni novoveški grajski stavbi iz 17. stoletja sta označeni s terminoma grad (*EŠD 612 Kungota pri Ptuju – Grad Ravno polje; EŠD 9565 Soteska ob Krki – Grad Soteska*). Pri slednji stavbi se za njeno tipološko oznako v tekstualnem delu uporablja druga oznaka kot pri glavnem poimenovanju (*EŠD 9565 Soteska ob Krki – Grad Soteska; Tekstualni opis enote: Dvorec so zgradili Gallenbergi v drugi polovici 17. stol. ... Lokacija: Dvorec stoji v vasi Soteska, na levem bregu reke Krke, neposredno ob regionalni cesti pri mostu čez Krko*). V osnovi srednjeveška grajska stavba na Polzeli, ki je bila sprva prebivališče po Polzeli poimenovanih ministerialov, nato bila več stoletij v posesti malteškega viteškega reda in nazadnje v lasti različnih plemičev, je označena kot grad Komenda (*EŠD 10414 Polzela – Grad Komenda*), kar je približno tako, kakor da bi grajsko stavbo na grajski vzpetini sredi Ljubljane namesto Ljubljanski grad oziroma grad Ljubljana poimenovali grad Utrdba ali grad Graščina. Kaotičnost sistema za terminološko oznako posameznih tipov grajskih stavb v Registru nepremične kulturne dediščine očitno rezultira iz nedefiniranih izhodiščnih kriterijev. Vse kaže, da je bil odločujoč dejavnik za opredelitev vsakega posameznega objekta predvsem subjektivna in parcialna ocena tistih, ki so pripravljali vpise za posamezne stavbe. Tako je bilo pri nekaterih primerih bolj ali manj nekritično, zlasti pa nedosledno prevzeto tradicionalno ljudsko poimenovanje, drugič je bilo odločilno subjektivno mnenje pripravljalca vpisa, največkrat oprto na površno formalno analizo stavbe, tretjič pa so pripravljalci vpisov poskušali upoštevati navedbe iz aktualne strokovne literature. Žal tudi pri teh primerih ni šlo vse gladko, saj tudi strokovna literatura pogosto iste stavbe označuje z različnimi termini in tako povzroča zmedo. Emil Smole je denimo grajsko stavbo v Vipolžah označil s terminom grad (Smole, Vipolžki grad), Nace Šumi in Helena Seražin sta jo označila s terminom vila (Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*; Seražin, *Kultura vile*, str. 117), Igor Sapač pa sem jo označil s terminoma grad in dvorec (Sapač, *Grajske stavbe* 23, str. 314). Zaradi naštetega je Register nepremične kulturne dediščine kot pripomoček za korektno terminološko oznako in tipološko razvrščanje posameznih grajskih stavb popolnoma neuporaben. Treba je tudi opozoriti, da so v tem sistemu številne stavbe označene s terminom dvorec, čeprav nikoli niso imele funkcije rezidence fevdalne gospode oziroma funkcije središča fevdalne zemljiške posesti. V teh primerih gre večinoma za značilne večstanovanjske hiše iz poznega 19. stoletja ali zgodnjega 20. stoletja, ki oznake dvorec v Registru niso dobile na podlagi analize historičnih funkcij in pravnega statusa, ampak zgolj na podlagi subjektivne in površne formalne analize, zgolj zato, ker imajo malce bolj dekorirane zunanjščine in so obdane z vrtovi, kar morda nekoliko spominja na fevdalno arhitekturo. Tovrstni »dvorci«, ki si te oznake ne zaslužijo, so denimo stavbe v Mariboru na Šentiljski cesti 105 in 113, v Kersnikovi ulici 12 ali v Kamniški ulici 26. Za te stavbe je upravičeno uporabljati samo termin vila.

9 Zmedo lepo ilustrira npr. tudi raba termina palacij. Ta termin je v zadnjih desetletjih v zvezi z grajskimi stavbami na Slovenskem postal zelo popularen. Uporabljal naj bi se za označevanje glavne stanovanjske stavbe v kompleksih srednjeveških gradov. A že ta raba je pogosto sporna, saj so bile stanovanjske stavbe srednjeveških gradov pogosto zelo majhne in le redko reprezentančne oziroma primerljive s palačami (kot npr. na gradovih Ptuj, Rajhenburg ali Gorica), da bi si zaslužile oznako palacij. Še bolj sporno je, da so zaradi popularnosti tega termina tudi nekateri strokovnjaki z njim začeli označevati stavbne sestavine, ki si te oznake nikakor ne zaslužijo; na gradovih Rihemberk in Žužemberk npr. stanovanjske trakte iz novega veka.

10 Prim. Grebe, Mythos Burg, str. 241.

Ostanki vaške utrdbe Grad v Kubedu (foto: Igor Sapač, 2011).

rambne stolpe, vaška obzidja) na beneškem ozemlju pod Kraškim robom dosledno označujejo s terminom castello (grad).[11]

Danes je raba termina grad za oznako teh objektov sporna, saj nikoli niso imeli funkcije sedežev fevdalne gospode. V Ljubljani se utrjena srednjeveška grajska stavba vrh vzpetine v pisnih virih od poznega 15. stoletja pogosto omenja kot schloss (dvorec), kot burg (grad) pa se omenja leta 1895 podrti deželnoknežji oziroma vicedomski dvorec v mestu ob Novem trgu.[12] Povsem enako je bilo denimo tudi poimenovanje obeh grajskih stavb v štajerski deželni prestolnici Gradec. Na nemškem govornem območju sta se stroga delitev in redefiniranje terminov burg in schloss, prvi za utrjene srednjeveške, drugi za neutrjene novoveške grajske stavbe, zgodila šele v 19. stoletju. Danes nikomur ne pride na misel, da bi grajsko stavbo vrh vzpetine v Ljubljani označil s terminom dvorec.

Pri večini poskusov definiranja fenomena grad na Slovenskem je šlo za povezovanje arhitekturne zasnove in funkcije oziroma pravnega statusa. Najpogostejša splošno uporabljana definicija za fenomen grad se glasi približno tako: Grad je (bil) utrjeno srednjeveško plemiško prebivališče.[13] Pri tem sta problematični že omejitvi na oznaki prebivališče in plemstvo, saj so tako izključeni številni gradovi, ki so jih gradili nesvobodni ali napol svobodni ministeriali,[14] zlasti pa gradovi cerkvenih gospodov, zgrajeni po naročilu briksenske, freisinške, krške in salzburške škofije, oglejskega patriarha, šentpavelskega samostana, nemškega križarskega reda ali malteškega reda.[15] Oznaka prebivališče sugerira stalno plemiško prebivališče, kar pri številnih gradovih, za katere so skrbeli oskrbniki, lastniki pa so jih le občasno obiskali, ne odgovarja realnosti. Prav tako je problematično omejevanje na srednji vek, saj gradovi po letu 1500 niso prenehali obstajati in so tudi med 16. in 19. stoletjem pogosto doživljali gradbene spremembe, vključno z dodatnim utrjevanjem. Nenazadnje je problematično, da je definicija orientirana zgolj na slovenski prostor. Ponekod drugod po Evropi so gradove gradili tudi meščani. Treba je torej predlagati bolj ustrezno definicijo, ki bo upoštevala zgodovinska dejstva in ki ne bo ustrezala zgolj večini stavb, ampak bo, če le mogoče, omogočala prekoračitev posameznih časovnih obdobij, tipov in funkcij ter bo veljavna tudi za oznako gradov izven slovenskega prostora. Taka bolj natančna definicija bi se lahko glasila približno tako: **Grad je utrjen, stalno naseljen profani stavbni kompleks, ki ima funkcijo središča samostojnega pravno določenega območja in ki je**

11 Prim. Darovec, Obrambna organizacija komuna, str. 27–37; Darovec, Prispevek k zgodovini, str. 85; Čeč in Darovec, Značenje seoskih utvrda, str. 217–246.

12 Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 9, str. 71–72; Golec, Zemljiški katastri, str. 308.

13 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 177: *Grad je utrjeno prebivališče fevdalnega gospoda na izbranem, naravno ali umetno zavarovanem položaju. V nasprotju z gradiščem je namenjen predvsem individualni varnosti lastnika*; Stopar, Grad, str. 347–348: *Grad je utrjeno prebivališče fevdalnega plemiča na izbranem, naravno ali umetno zavarovanem kraju, tudi gospodarsko, politično in upravno središče fevdalnega ozemlja.* Prim. tudi: Kramberger, Srednjeveški gradovi, str. 105.

14 Prim. Biller in Großmann, *Burg und Schloss*, str. 9–12; Großmann in Ottomeyer, Die Burg, str. 8–15. Ministerial (nem. Dienstmann, Lehensmann), najnižja stopnja viteškega stanu, do 12. stoletja v glavnem formalno nesvobodni, nato pa so postajali vedno bolj podobni svobodnim gospodom. Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 181; *Lexikon des Mittelalters*, VI, München, 2003, str. 638; Kos, *Vitez in grad*, str. 18.

15 Prim. Curk, Vidmar in Radovanovič, *Samostani na Slovenskem*. V knjigi so kot samostani obravnavane tudi številne grajske stavbe (npr. križniške in malteške komende v Veliki Nedelji, Črnomlju, Metliki, Melju pri Mariboru in na Polzeli ter grad šentpavelskega benediktinskega samostana v Fali pri Mariboru). Opozoriti je treba tudi na grajski stavbi oziroma rezidenci ljubljanskih škofov v Goričanah in Gornjem Gradu.

Ostanki utrdbe Grad Studenice (foto: Igor Sapač, 2005).

nastal pred zemljiško odvezo leta 1848. Za širitev ali krčenje te definicije najbrž govorijo številni razlogi, a tako je vselej mogoče definirati le gradove nekega ožjega obdobja in ozemlja, splošna definicija pa je s tem izključena.[16] Ožja definicija, uporabna zlasti za slovenski prostor in za obdobje srednjega veka, se glasi: **Grad je v osnovi srednjeveški utrjen stavbni kompleks na naravno ali umetno zavarovani lokaciji, ki ima funkcijo središča fevdalne zemljiške posesti in je prebivališče fevdalnega gospoda ali njegovega namestnika.** V srednjeveških listinah so tovrstne stavbe označene zlasti z besedami castrum (utrjena lokacija), castellum (grad), haus (hiša) in vest (utrdba), medtem ko je bila raba besede burg (grad) redka in pogosto tudi problematična. V novoveških pisnih virih so tovrstne stavbe večinoma vse označene z besedo schloss (dvorec).[17]

Seveda predloga za širšo in ožjo definicijo nista povsem idealna. Vseh objektov, ki danes nosijo ime grad, z njima ni mogoče zaobjeti. Npr. Cekinov grad v Ljubljani (Leopoldsruhe) in Ajmanov grad (Ehrenau) pri Škofji Loki sta neutrjeni ravninski stavbi iz baročne dobe in je zanju smiselno rabiti tipološko oznako dvorec.[18] Posebna je, denimo, tudi problematika okoli leta 1500 zgrajenega »gradu« v Studenicah na Štajerskem, ki nikoli ni imel funkcije bivališča fevdalnega gospoda in središča zemljiške posesti.[19]

Novejše neutrjene historizirajoče grajsko oblikovane gostinsko-stanovanjske stavbe v Hočah pri Mariboru, ki nosi ime Hočki grad in ki je središče samostojne zemljiške posesti (zasebne parcele v izmeri ok. 1200 m^2), definicija termina grad prav tako ne zaobjema, enako kot npr. tudi ne napihljivega objekta iz umetne mase – otroškega igrala, oblikovanega historizirajoče po formalnem vzoru gradov, ki se imenuje grad. Zavedati se je treba, da sta definicija in iz nje izhajajoča terminološka oznaka le pripomoček pri raziskovanju in klasificiranju posa-

16 Prim. Großmann in Ottomeyer, Die Burg, str. 14–15; *Lexikon des Mittelalters*, II, München, 2003, str. 958.

17 Prim. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, I–V. Ljubljana, 1903–1928; Piper, *Burgenkunde*, str. 3; Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*; *Lexikon des Mittelalters*, II, München, 2003, str. 962–964.

18 Korektna uradna oznaka za stavbi bi bila: dvorec Ajmanov grad, dvorec Cekinov grad.

19 Stavba je najverjetneje nastala v obdobju turških vpadov kot izpostavljena utrdba na vzpetini nad samostanom dominikank, ustanovljenim v 13. stoletju. Stavba, ki nikoli ni imela funkcije središča zemljiške posesti in sedeža fevdalnega gospoda, je imela pred propadom v 19. stoletju obliko značilnega visokosrednjeveškega ministerialskega gradu z visokim glavnim stolpom, stanovanjsko stavbo in obzidanim notranjim dvoriščem. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 2, str. 128–130.

meznih skupin nekdanjih sedežev fevdalne gospode, da pa nikoli ne moreta postati nadomestek za absolutno resnico.

Z vprašanjem definiranja termina grad je tesno povezano vprašanje tipologije objektov, ki jih ta definicija zaobjema. Tipoloških skupin gradov je lahko neskončno mnogo. Odvisne so od izbranih kriterijev.[20] Glede na sociološke in pravnozgodovinske vidike je mogoče razlikovati: cesarske, škofovske, gradove mejnih grofov, gosposke, ministerialske, alodialne, samostanske ali mestne gradove. Glede na funkcionalne vidike: mejne gradove, stalne rezidence, občasne rezidence, rezidence visokega plemstva, rezidence nižjega plemstva, središča zemljiških gospostev, ganerbne gradove itd. Glede na topografsko situacijo: višinske, nižinske, vodne ali jamske gradove. Glede na temeljno arhitekturno zasnovo: stolpaste gradove, visoke trdne hiše, obodne gradove, koncentrično raščene gradove ali longitudinalno raščene gradove. Glede na slogovne značilnosti: karolinške, romanske, gotske ali renesančne gradove. Glede na čas nastanka: gradove 11. stoletja, gradove 12. stoletja, poznosrednjeveške gradove itd. Glede na lego v urbani naselbini ali zunaj nje: mestne gradove, primestne gradove ali podeželske gradove. Tovrstnih in podobnih poskusov razvrščanja gradov v tipološke skupine je bilo v preteklosti v Sloveniji enako kot drugod po Evropi veliko. Pogosto so takšna prizadevanja vodila tudi na stranpoti in niso pripomogla k celovitejšemu dojemanju fenomena grad. Vsako razvrščanje in tipologiziranje pač korenini v samovoljno izbranem izhodišču, ki se zdi (vsakemu) avtorju edino pravilno in pametno.[21] Po drugi strani je jasno, da se tipološkemu razvrščanju gradov nikakor ni mogoče povsem odreči, saj je le na tej osnovi mogoče olajšati celovito definiranje in raziskovanje fenomena grad ter tipološko razvrstiti, definirati in poimenovati druge vrste grajskih stavb. Tipološko razvrščanje in različno terminološko označevanje posameznih grajskih stavb je torej kljub pomislekom utemeljeno. Seveda je bil utrjeni grad v srednjem veku s funkcionalnega, pravnega in oblikovnega vidika povsem nekaj drugega od neutrjenega dvora. Njuno ločevanje je sprejemljivo z gledišč različnih znanstvenih disciplin. Seveda je konec srednjega veka oziroma začetek novega veka fenomen grad pomembno zaznamoval in zato je z več vidikov smiselno ločevati srednjeveške gradove in novoveške dvorce.[22] Ob tem ostaja ključno vprašanje: na podlagi katerih kriterijev oziroma znanstvene metode naj bi se določala pravilna oznaka obravnavanega objekta, tako da bi bila transdisciplinarno uporabna in nenazadnje sprejemljiva tudi za laično javnost?

Tipološko razvrščanje grajskih stavb na temeljne skupine v zadnjih desetletjih izhaja predvsem iz njihovega nekdanjega pravnega statusa oziroma funkcije, deloma pa tudi iz značilnosti arhitekturnega oblikovanja, a precej manj kot v preteklosti; pokazalo se je, da je oblikovanje praviloma izhajalo iz pravnega statusa oziroma funkcije, le v zelo izjemnih primerih je bilo obratno, ter da ima vsaka grajena oblika tudi svojo funkcijo, pa čeprav je to funkcija izražanja umetnostnega hotenja ali estetskega izraza določenega časa in prostora. Menim, da je tovrsten sistem tipološke razvrstitve in nanj vezanih terminoloških oznak v osnovi utemeljen in sprejemljiv še sedaj, saj lahko dokaj objektivno zrcali nekdanjo kulturno in družbeno vlogo fenomena grad v celoti, pa tudi posameznih skupin grajskih stavb. Seveda pa se je ob tem treba zavedati tudi velikih dilem; vloga in pomen grajskih stavb sta se tudi že pred zemljiško odvezo leta 1848 spreminjala in pravni status oziroma funkcija nista bila vselej konstantna. Pogosto so iz utrjenih srednjeveških grajskih stavb s prezidavami nastale stavbe v oblikah neutrjenih novoveških rezidenc, iz nekaterih visokosrednjeveških neutrjenih grajskih stavb so v poznem srednjem veku nastale utrjene stavbe, v novem veku pa večje neutrjene stavbe. Menim, da je zato pri tipološkem razvrščanju posamezne grajske stavbe treba vrednotiti njen celotni razvoj skozi čas s funkcionalnega in gradbenega vidika, največji pomen pa je treba pripisati izhodišču in vrhuncu razvoja. Večinoma to pomeni, da je treba stavbo, ki je v srednjem veku nastala kot utrjeni grad, tako tudi terminološko označiti, pa čeprav je bila v novem veku docela predelana v neutrjeno stavbo – dvorec. Značilen tovrstni primer je npr. Grad na Goričkem oziroma Gornja Lendava v Prekmurju. Ob tem se je kajpak treba zavedati, da idealnega, povsem poenotenega sistema tipološkega razvrščanja in terminološkega označevanja grajskih stavb nikoli ne bo. Vsak tovrstni sistem je lahko samo pripomoček, ki ga je treba uporabljati z veliko mero kritičnosti.

20 Prim. Komelj, *O gradovih na Slovenskem*, str. 7–10; Pfeifer, *Das Burgenkundliche Museum*, str. 5–8.

21 Prim. Sedej, *Sto najlepših*, str. 11–12. Tako lahko tudi v zvezi z gradovi malo za šalo in malo zares izoblikujemo celo zelo originalno transdisciplinarno tipologijo, ki se zgleduje po Borgesovi »Kitajski taksonomiji živali«. Po njej lahko gradove na Slovenskem delimo na: a) tiste, ki so last države, b) tiste, ki so naprodaj, c) tiste, ki imajo rdeče strehe in bele fasade, d) tiste, ki so silno lepi in stari, e) tiste, ki so najlepši, f) tiste, ki imajo sesute strope in razbita okna, g) tiste, ki so všeč restavratorjem, h) tiste, ki imajo visoke dimnike, i) tiste, ki so dimnike izgubili med zadnjo obnovo, j) tiste, ki so zanimivi za zgodovinarje, k) tiste, ki so zanimivi za umetnostne zgodovinarje, l) tiste, ki so zanimivi za arheologe, m) tiste, ki sodijo pod točke j, k in l hkrati, n) tiste, ki so kot stalno bivališče pomembni za kralje ulice, o) itd. in preostale, p) tiste, ki jih ni dopustno rekonstruirati, r) tiste, s katerimi so po osvoboditvi posipali ceste na Dolenjskem.

22 Prim. Gerő, *Ungarische Burgen*.

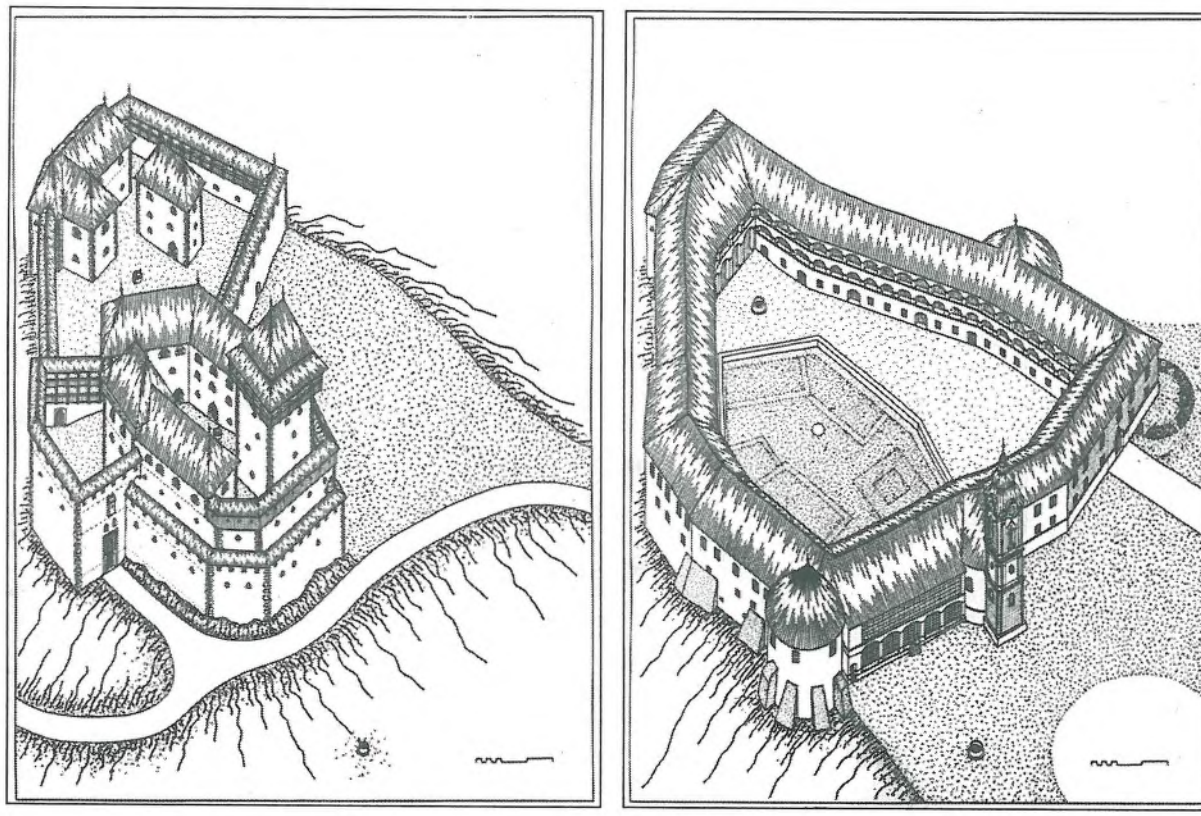

Grad na Goričkem v 15. in 19. stoletju. Aksonometrični študiji (Igor Sapač, 2004).

Ostanki utrdbe nad Črnim Kalom (foto: Igor Sapač, 2011).

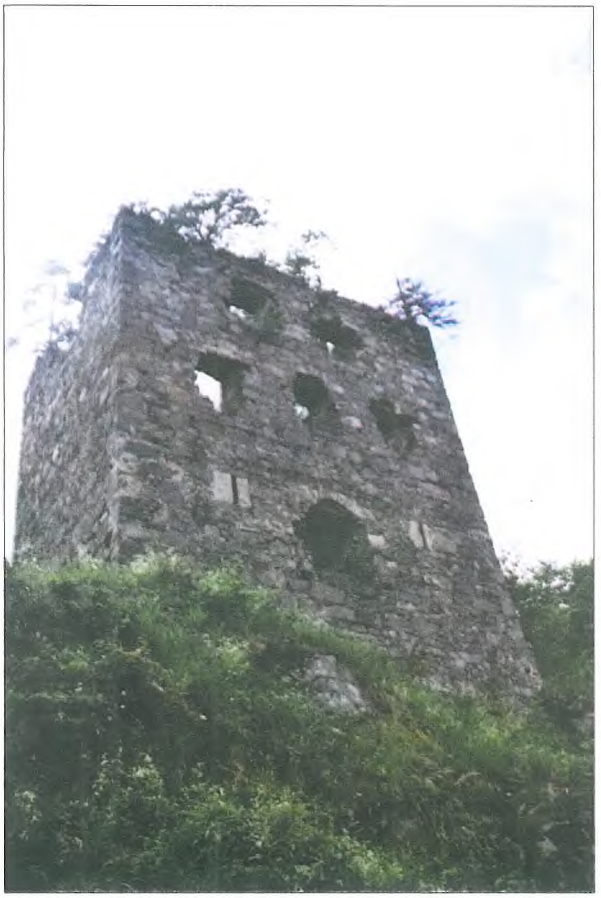

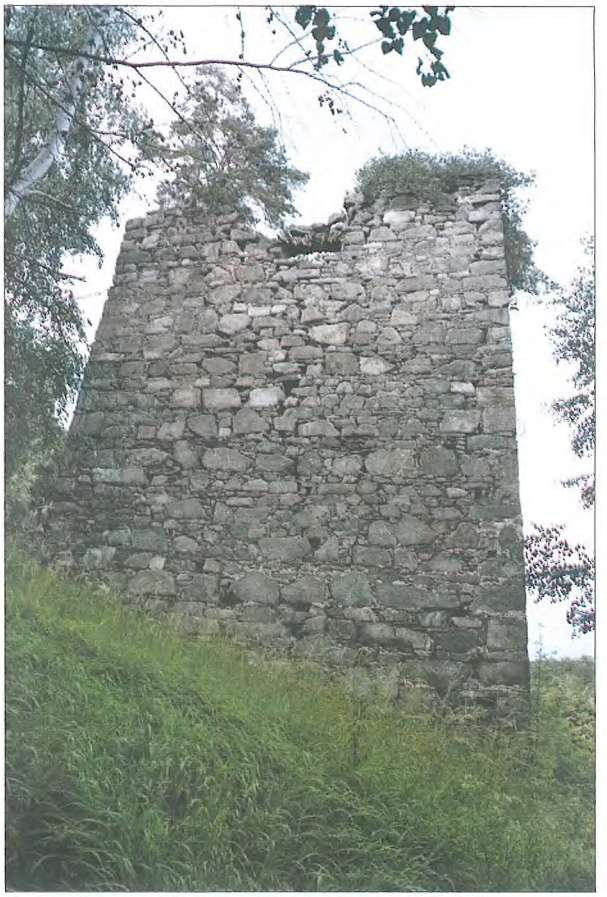

Razvaline dvora Kebelj na Pohorju (foto: Igor Sapač, 1995, 2007).

Na tej osnovi in potem, ko smo v širšem in ožjem pomenu termin grad že definirali, se je mogoče natančneje opredeliti tudi do drugih terminov, ki označujejo posamezne skupine grajskih stavb.

Na termin grad se tesno navezujeta termina **utrdba** in **trdnjava**. Z njima je mogoče označiti vse gradove, a zgolj z vidika njihove vojaške funkcije. Vse srednjeveške utrdbe in trdnjave niso gradovi. Nekatere utrdbe so rabile zgolj za vojaške postojanke in niso imele funkcij fevdalne rezidence in središča zemljiškega gospostva. Takšen primer so številne samostojne poznosrednjeveške protiturške utrdbe, ki se pogosto označujejo s terminom **tabor**. Podobna je problematika številnih in raznolikih utrdb v slovenski Istri, ki so nastale v visokem in poznem srednjem veku pod oblastjo Beneške republike; domačini jim po starih italijanskih oznakah castello iz 15., 16. in 17. stoletja pogosto pravijo grad oziroma kaštel. Tudi ti stavbni kompleksi nikoli niso imeli vseh funkcij utrjenih srednjeveških gradov. Najbolj znani primeri tovrstnih »gradov« so Kalški grad nad Črnim Kalom, Osapski grad v naravni votlini pri Ospu, Levji grad v Kopru in Kubejski grad v Kubedu. Z vidika definicije pojma grad je te stavbe bolj upravičeno označevati s terminom **(vaška) utrdba**.[23]

Ob utrjenih gradovih so bili v visokem in poznem srednjem veku domala na celotnem sedanjem slovenskem ozemlju pogosti tudi manjši neutrjeni fevdalni sedeži, ki se označujejo s terminom **dvor**.[24] Dvori so bili središča manjših zemljiških posesti in prebivališča najnižjega plemstva oziroma ministerialov. Pogosto so imeli obliko nižjih stolpov. Iz te oblikovne značilnosti izhaja termin **stolpasti dvor**. Dvori se v srednjeveških pisnih virih zaradi majhnega pomena omenjajo precej manj pogosto od

23 Prim. Čeč in Darovec, Značenje seoskih utvrda, str. 217–246; Igor Sapač, *Gradovi, utrdbe, dvorci, vile v Slovenskem primorju in v bližnji soseščini*, Ljubljana: Viharnik, 2012 (tipkopis v pripravi za natis v knjižni obliki).

24 Definicija termina dvor po Ivanu Stoparju iz leta 1977: *v zgodnjem srednjem veku lesena ali zidana stavba, utrjeno središče fevdalne posesti. V širšem pomenu tudi kompleksna zasnova, obsegajoča curtis, curticulo in pomerium. Pozneje sedež imenja ali urada, podrejenega gospoščini.* Stopar, *Razvoj*, str. 177; prim. Svoboda idr., *Encyklopedie Českých tvrzí.*

Srednjeveški dvor Strmol pri Rogatcu so v novem veku prezidali in povečali v dvorec (foto: Igor Sapač, 2005).

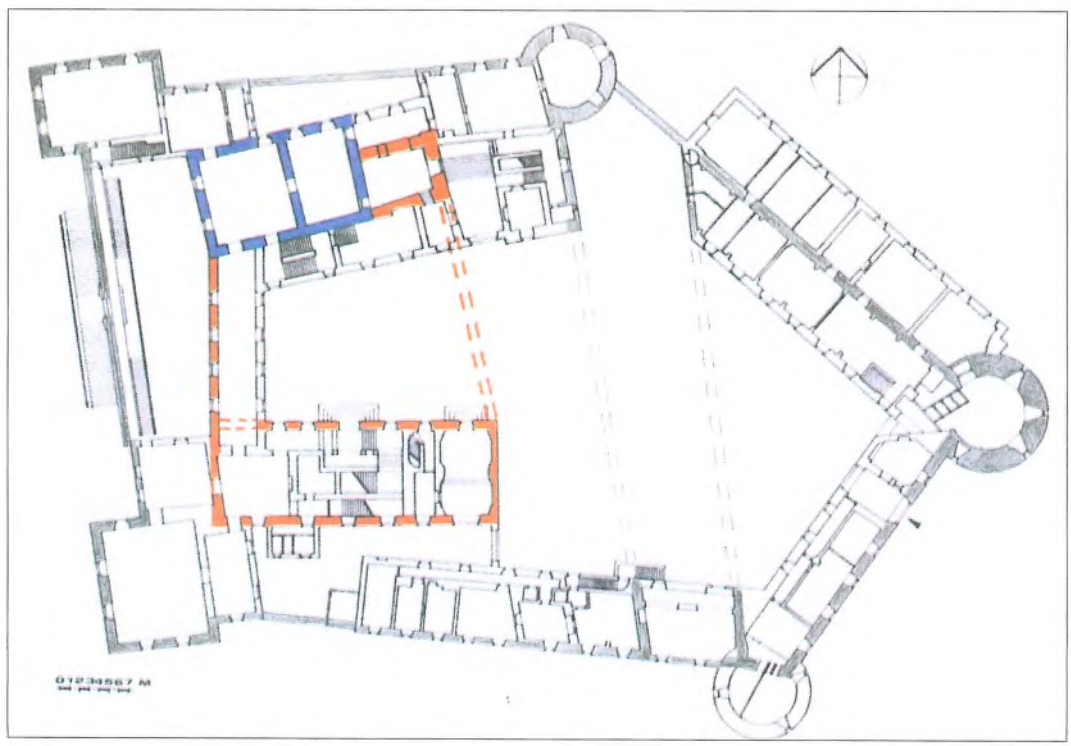

Tloris gradu Hrastovec z označeno zasnovo prvotnega dvora (Igor Sapač, 2005).

večjih utrjenih gradov.[25] Že v 15. in 16. stoletju so mnoge dvore opustili. Tiste, ki so ostali, so v novem veku prezidali in povečali v dvorce. Nekatere (redke) dvore so že v poznem srednjem veku utrdili in jim dali status gradov. V neokrnjeni obliki se na Slovenskem ni ohranila nobena stavba srednjeveškega dvora.[26]

V 16. stoletju so srednjeveški gradovi in dvori zaradi družbenih sprememb in uveljavitve ognjenega strelnega orožja izgubili pomen. V tem obdobju se je uveljavil nov tip grajskih stavb, ki ga pred tem na sedanjem slovenskem ozemlju ni bilo. Za oznako teh stavb, zgrajenih med 16. in 19. stoletjem, je ne glede na njihovo velikost, lokacijo in čas nastanka smiselno uporabljati termin **dvorec**.[27] Ta termin je izpeljanka iz besede dvor. Dvorci so bili od 16. stoletja upravna središča zemljiških gospostev in so postopno nadomestili srednjeveške gradove v njihovi gospodarski in upravni vlogi. Mnogi dvorci so se razvili na lokacijah srednjeveških dvorov ali pa so celo nastali s širitvijo stavb srednjeveških dvorov. V primerjavi z gradovi so imeli pristopnejšo lego in večje stanovanjsko udobje, vendar ne drži, da so nastajali izključno v nižini in da so bili vsi poudarjeno reprezentativne stavbe. V 16. stoletju so imeli zaradi turških vpadov in nevarnosti kmečkih uporov večinoma še značaj utrjenih stavb, a stanovanjsko udobje je bistveno prevladovalo nad obrambno namembnostjo.[28] Zlasti prvi večji dvorci v 16. stoletju, kot npr. Brdo pri Kranju, Fužine, Bogenšperk, Boštanj ali Betnava, so bili opremljeni z (obrambnimi) vogalnimi stolpi, strelnimi linami in obrambnimi jarki. Zaradi teh elementov se za njihovo oznako v splošni rabi večinoma uporablja beseda grad in ne (utrjeni) dvorec, ki je z arhitekturnozgodovinskega vidika edini pravilen izraz, saj so imeli njihovi obrambni elementi prej dekorativno in simbolno funkcijo kot pa dejanski obrambni pomen.

Problematika pogosto težavnega razlikovanja terminov grad in dvorec pri stavbah, na novo zgrajenih v 16. stoletju, ni značilna zgolj za slovenski prostor, ampak za vse nemške dežele. Tisti čas ni prinesel hipnega in grobega preloma kulture srednjeveških gradov. Mnenji, da so od 16. stoletja na eni strani gradili le še vojaške utrdbe, na drugi strani pa neutrjene dvorce, in da so gradovi utrjeni, dvorci pa ne, sta napačni. V resnici so temeljne funkcije gradov tudi po letu 1500 ostale nespremenjene. Zaradi spremenjenega načina bojevanja z ognjenim strelnim orožjem in povečanih zahtev po stanovanjskem udobju so se deloma spremenile le njihove arhitekturne zasnove. Številne srednjeveške gradove so predelali v udobne utrjene novoveške rezidence, ki glede na stanovanjsko udobje niso veliko zaostajale za novo pozidanimi dvorci. Najpomembnejši tovrstni primeri so Turjak, Žužemberk, Rihemberk, Rajhenburg, Grad na Goričkem in Lemberg pri Dobrni. Po drugi strani so okoli leta 1500 povsem na novo zgradili grajsko stavbo v Vipavskem (Svetem) Križu, ki predstavlja most med kulturo in arhitekturo gradov in dvorcev ter jo je težavno enoznačno poimenovati grad oziroma dvo-

25 V zvezi s plemiškimi dvori je treba še opozoriti, da iz srednjeveških pisnih virov pogosto ni razvidno, ali se oznaka hof (dvor) nanaša na plemiški sedež ali na domec (domačijo s pripadajočim zemljiščem) v lasti meščanov ali celo kmečkega prebivalstva. Npr. v Gorici in Vipavi se v listinah omenjajo številni dvori, vendar pri tem večinoma ne gre za plemiška bivališča, ampak za domce. Prim. Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, str. 8, 10, 16, 18; Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 66–67, 71 ss., 347, 751.

26 Prim. Stopar, Architektursymbolik, str. 147–169; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 9 in sl.; Stopar, Gradovi (*Gotika v Sloveniji*), str. 394–395, 398–400; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*; Kos, *Vitez in grad*, str. 32–36; Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21, 80, 84; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi, str. 85–101; Sapač, Arhitekturnozgodovinska problematika, str. 371–410.

27 Definicije termina dvorec so bile v preteklosti dokaj nenatančne, saj se s tem vprašanjem nihče ni podrobneje ukvarjal. Ivan Stopar je leta 1977 termin definiral tako: *reprezentančna grajska stavba, sedež fevdalnega gospoda, brez utrdbenih sestavin. Pri nas značilna oblika grajske arhitekture 18. stoletja.* (Stopar, *Razvoj*, str. 177). Nace Šumi je leta 1988 termin definiral tako: *reprezentativna grajska stavba fevdalnega plemiča, sezidana na izbrani lokaciji njegovega posestva, pogosto namenjena le za začasno prebivanje. V nasprotju z gradom je dvorec neutrjena (sprva prehodna oblika) in stanovanjsko udobna stavba na podeželju, večinoma v ravnini. PRIMERI: Krumperk, Črnci, Turnišče, Štatenberk, Novo Celje, Slivnica* (Šumi, Dvorec, str. 411–412). Ivan Stopar je leta 2007 termin ponovno definiral tako: *v nižini pozidana grajska stavba, kjer stanovanjsko udobje prevladuje nad obrambnimi arhitekturnimi prvinami. Slednje so sicer v naših razmerah zaradi turške nevarnosti še v 16. stoletju močno poudarjene, v 17. stoletju pa postopno povsem izginejo* (Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 131). Zlasti v poljudni literaturi se namesto termina dvorec pogosto pojavlja beseda gradič, ki je pomanjševalnica, izpeljana iz besede grad. Značilni primer rabe tega izraza v besedilu: »*Kmetijska zadruga Novo mesto bo letos gradila na posestvu Draškovec pri Šentjerneju štiristanovanjski blok prav na mestu, kjer je stal nekdanji Trenčev gradič. Grad je bil v že tako slabem stanju, da bi obnova stala prav toliko kot gradnja novega bloka. Ker je bil grad zidan iz samega kamna, bodo ta material zdaj lahko porabili za tlakovanje dvorišča okoli hlevov. Tako bodo imeli delavci na posestvu sodobna in zdrava stanovanja. – Na sliki: nekdanji Trenčev gradič Draškovec so začeli podirati. Tako bo v dolini gradov – en grad manj*« (*Dolenjski list*, 3. 2. 1966).

28 Prim. Komelj, *O gradovih na Slovenskem*, str. 6; Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja; *Krajevni leksikon Slovenije*; Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*, zlasti str. 45, 49; Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*; Šumi, Mesto gradov in dvorcev, str. 9–12; Sedej, Kmečki dvorci, str. 71–75; Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*; Drnovšek, Pozdrav iz slovenskih krajev, str. 330 (dvorec Bilje pred prvo svetovno vojno); Stopar, *Grajske stavbe* 1–16; Žvanut, *Od viteza do gospoda*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*; Šumi, Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem; Sapač, Razvoj; Baš, Slovenski etnološki leksikon, geslo dvorec; Sapač, *Grajske stavbe* 17–24; Šumi, *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem*; Seražin, *Kultura vile*; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi, str. 85–101; Stopar, *Najlepši slovenski dvorci*.

Brdo pri Kranju: grad ali dvorec? (foto: Igor Sapač, 2010).

Betnava pri Mariboru: grad ali dvorec? (foto: Igor Sapač, 2009).

rec.[29] Po eni strani je to močno utrjena grajska stavba na izpostavljenem položaju ob obzidani urbani naselbini, ki je dobila funkcijo središča novega fevdalnega zemljiškega gospostva, po drugi strani pa arhitektura, ki z geometrično pravilno tlorisno zasnovo in povsem uravnoteženo stavbno maso že kaže podobo renesančnih dvorcev, kakršne so na

[29] Prim. Sapač, *Grajske stavbe* 21; Stopar, *Najlepši slovenski dvorci*. Podobna je problematika rudniškega gradu v Idriji.

Dvorec Dornava (foto: Igor Sapač, 2011).

Slovenskem gradili zlasti v drugi in tretji tretjini 16. stoletja. Pri tej stavbi je torej mogoče kombinirati termina utrdba in dvorec.[30]

Arhitekturni in kulturni razvoj od utrjenega srednjeveškega gradu do neutrjenega novoveškega dvorca je v 16. stoletju potekal postopoma. Tradicija kulture srednjeveških gradov je bila v 16. stoletju na Slovenskem in v vseh nemških deželah trdno zakoreninjena. Pogosto novopečeni plemiči, kakršni so bili na Kranjskem npr. Khisli, mimo te tradicije niso niti mogli niti hoteli.[31] Tako je približno med letoma 1528 in 1557 zgrajeni Khislov dvorec Fužine pri Ljubljani po eni strani z lego v ravnini in geometrično pravilno tlorisno zasnovo dobil podobo značilnega novoveškega (renesančnega) dvorca, po drugi strani pa z vogalnimi stolpi različnih velikosti, oblik in višin podobo razgibanega srednjeveškega gradu. Taka arhitekturna podoba gotovo ni bila naključje. Mlada plemiška družina se je s takšnim oblikovanjem svoje nove rezidence jasno navezala na tradicijo srednjeveških gradov. Ta primer kaže, da je renesančna kultura v slovenskem prostoru posnemala kulturo srednjeveških gradov na podoben način, kot je italijanska renesansa posnemala antiko. V zavesti ljudi trdno zakoreninjena predstava o srednjeveškem gradu je ostala vsesplošno prisotna še skoraj vse do konca 17. stoletja. Zato ne preseneča, da so številne takrat na novo pozidane neutrjene dvorce, kot npr. Kromberk pri Novi Gorici, Dobrovo v Brdih, Dob pri Mirni na Dolenjskem, Svečina pri Mariboru in Soteska pri Novem mestu, opremili z vogalnimi stolpi, ki pa so rabili izključno za stanovanjske namene in so bili tudi v pritličju opremljeni z velikimi okenskimi odprtinami. Tradicija kulture srednjeveških gradov je preživela tudi lahkotno in radoživo 18. stoletje,[32] z vso silovitostjo pa se je ponovno prebudila v 19. stoletju, v obdobju romantike in historizma, ko so nekatere skromne neutrjene dvorce prezidali po vzoru utrjenih srednjeveških gradov. Najpomembnejša takšna primera sta dvorca Slivnica in Viltuš pri Mariboru. Tradicija kulture srednjeveških gradov, prepletena s tradicijo novoveških dvorcev, se je nato v drugi polovici 19. stoletja prenesla na arhitekturo meščanskih vil in je ostala prisotna vse do danes. S tega vidika so zanimiv pojav nekateri najnovejši primeri novozgrajenih stanovanjskih stavb minimalističnih oblik, ki se imenujejo dvorec.[33]

Stavbe, ki jih označujemo s terminom dvorec, je mogoče primerjati s stavbami, na katere se nanašajo oznake plemiška oziroma patricijska vila, plemiška palača in pristava. Tovrstne stavbe so z nekaterih vidikov primerljive z dvorci, a jih z njimi ni mogoče povsem enačiti. S terminom **plemiška** oziroma **patricijska vila** je v slovenskem prostoru smiselno poimenovati novoveške podeželske rezidenčne stavbe v zaledju obalnih mest, ki so kot središča manjših zemljiških posesti nastale v času nadoblasti Beneške republike med 16. in 18. stoletjem in so jih gradile

30 Z zasnovo grajske stavbe v Vipavskem Križu je dobro primerljiva sočasna in danes prav tako deloma razvaljena zasnova grajske stavbe Moritzburg v mestu Halle v Nemčiji, zgrajena med letoma 1484 in 1503. Prim. Stahl, *Die Moritzburg*.

31 Prim. Grebe, Mythos Burg, str. 236–253.

32 Kot njen izraz lahko npr. analiziramo paviljone v obliki stolpičev v kompleksu dvorca Dornava pri Ptuju iz sredine 18. stoletja. Prim. Šumi, Dornavska graščina.

33 Npr. Zimski dvorec Bloke (Dvorec Godičevo), zgrajen po načrtih arh. prof. Vojteha Ravnikarja (1943–2010) in njegovih sodelavcev za bančnika Borisa Zakrajška; dvorec Jelen v Kranju, zgrajen po načrtih arh. prof. Miloša Florjančiča in njegovih sodelavcev na lokaciji podrte stavbe hotela Jelen in nekdanjega srednjeveškega mestnega jarka s kamnolomom mlinskih kamnov. Prim. Ravnikar, *Zimski dvorec Bloke*. Knjiga je v slovenskih javnih knjižnicah na policah zaradi naslova pogosto uvrščena med grajsko arhitekturo.

Sodobna reprezentativna stanovanjska stavba, poimenovana Zimski dvorec Bloke (foto: Blaž Budja, 2009).

Patricijska vila Petronio v Ankaranu (foto: Igor Sapač, 2011).

Patricijska vila Panajotopulo pri Kopru (foto: Igor Sapač, 2009).

Nekdanja palača knezov Auersperg v Ljubljani, poimenovana Knežji dvorec, leta 1895 (Dokumentacija Muzeja za arhitekturo in oblikovanje).

Pristava Bile pri Postojni (foto: Igor Sapač, 2004).

plemiške oziroma patricijske družine iz Kopra, Izole in Pirana.[34]

Termin **plemiška palača** se nanaša na v veliki večini novoveške stavbe v mestih ali trgih, ki so bile v lasti plemičev, so imele vlogo reprezentančnih plemiških rezidenc in se oblikovno navezujejo na arhitekturne zasnove dvorcev, a niso imele funkcije središča zemljiškega gospostva.[35] Termin **pristava** se nanaša na dislociran gospodarski del kompleksa grajske stavbe, ki je lahko imel tudi vlogo središča manjšega dela fevdalnega gospostva, a osrednji upravni sedež gospostva je bil vselej v matični grajski stavbi.[36] Stavbni kompleksi pristav so bili pogosto oblikovani podobno kot kompleksi samostojnih dvorcev.

V sklopu terminoloških oznak, ki se nanašajo na fenomen grad, predstavlja posebno vprašanje termin **graščina**, ki je izpeljanka iz besede grad. Za opredelitev arhitekturne tipologije posameznih grajskih stavb je ta termin prešibek in se zato s tega vidika skoraj nikjer več ne uporablja. Glavni vzrok za opustitev rabe tega termina je, da ga doslej z arhitekturnotipološkega vidika še nikomur ni uspelo natančno definirati.[37] Večina avtorjev, ki je ta termin uporabljala z arhitekturnozgodovinskega vidika, je z

34 Prim. Igor Sapač, *Gradovi, utrdbe, dvorci, vile v Slovenskem primorju in v bližnji soseščini*, Ljubljana: Viharnik, 2012 (tipkopis v pripravi za natis v knjižni obliki). Patriciji = premožni vladajoči sloj.

35 Prim. Semi, Il palazzo dei marchesi Gravisi-Barbabianca; Curk, Stara Grofija, str. 184–204; Murko, *Palača in patricijska hiša v Kopru*; Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja*, str. 17, 155–162; Bernik, *Koper Izola Piran*, str. 46–48, 59–87, 115–116, 122–126, 183; Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja*, str. 120–121; Murko, Palača in patricijska hiša v Kopru, str. 23–44, VI–XVII; Stopar, *Grajske stavbe* 3, str. 129–131 (Stara Grofija); Prelovšek, Palača, str. 224–225; Stopar, *Grajske stavbe* 9, str. 120–129; Weigl, Ljubljanska palača knezov Auerspergov, str. 29–48; Šumi, *Arhitektura 18. stoletja*; Sapač, *Grajske stavbe* 22 (palače v Gorici).

36 Ivan Stopar je termin pristava definiral tako: *gospodarska, od gradu oziroma dvorca bolj ali manj odmaknjena stavba, ki skrbi za oskrbo s poljščinami* (Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 134). Ob tem je treba opozoriti, da so bile pristave pogosto namenjene tudi živinoreji. V nekaterih primerih so se pristave z delom zemljiške posesti pozneje osamosvojile in so postale središča samostojne zemljiške posesti. Npr. Ravno polje pri Ptuju, Vogrsko pri Novi Gorici, Steinbergova pristava pri Cerknici. Za slednjo prim. Sapač, *Grajske stavbe* 18, str. 33–37; Golec, Zemljiški katastri, str. 307.

37 Prim. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 94; Smole, *Graščine*; Curk, Trije gradovi (Ravno polje); Šumi, Dvorec, str. 411; Šumi, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Seražin, *Kultura vile*, str. 6, 20–28. Ivan Stopar je leta 1977 termin definiral tako: *v srednjem veku manjša, neutrjena grajska stavba v funkciji dvora, prebivališče nižjega plemstva. Od 16. stol. dalje upravna središča gospoščin in imenj, ki postopoma zamenjujejo gradove in se pred njimi odlikujejo z večjo stanovanjsko udobnostjo. Zidajo jih predvsem poplemeniteni meščani* (Stopar, *Razvoj*, str. 178). Leta 2007 je Ivan Stopar termin ponovno definiral: *splošna oznaka za manjšo, zlasti novoveško grajsko stavbo, prebivališče nižjega plemstva. Od 16. stoletja dalje upravna središča gospostev in imenj, ki postopno zamenjujejo gradove in se pred njimi ponašajo z večjim stanovanjskim udobjem* (Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 132).

njim označevala neutrjene novoveške grajske stavbe, zlasti iz 16. in 17. stoletja, ki naj bi imele funkcijo središča fevdalne zemljiške posesti in naj bi predstavljale vmesno stopnjo med gradom in dvorcem oziroma manjše dvorce brez slogovno izrazitih elementov. Ker nikomur ni uspelo podati splošno veljavne definicije, ki bi z vidika tipologije grajskih stavb natančno opredelila razliko med graščino in dvorcem oziroma opredelila, kaj je manjše in kaj večje ter kaj slogovno izrazito, je bil način rabe termina graščina vselej izključna domena vsakega posameznega avtorja. V praksi je to večinoma pomenilo, da se je za oznako identične grajske stavbe enkrat uporabljal termin graščina, drugič dvorec, in da se je z vsakim objavljenim delom vsesplošna zmeda večala. Sam menim, da je termin graščina mogoče uporabljati za vse grajske stavbe, srednjeveške in novoveške, utrjene in neutrjene, v mestih ali na podeželju, vendar le s funkcionalnega vidika, kot oznako za sedež fevdalnega zemljiškega gospoda oziroma središče fevdalne zemljiške posesti. Ta termin lahko uporabljamo tudi za oznako samih zemljiških gospostev oziroma za vso posest, ki je spadala k posamezni grajski stavbi. Termin graščina je torej primeren le za oznako pravnega statusa, ne pa tudi za arhitekturnotipološko oznako posamezne grajske stavbe.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Baš, Angelos (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.

Bernik, Stane: *Koper Izola Piran. Organizem slovenskih obmorskih mest*. Ljubljana – Piran: Mladinska knjiga, 1968.

Biller, Thomas, in Großmann, Ulrich G.: *Burg und Schlosss. Der Adelssitz im deutschsprachigen Raum*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2002.

Curk, Jože, Vidmar, Polona, in Radovanovič, Sašo: *Samostani na Slovenskem do leta 1780*. Maribor: Ostroga, 2008.

Curk, Jože: Gradovi in graščine v Spodnji Savinjski dolini. *Savinjski zbornik*, 1959, str. 140–160.

Curk, Jože: Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture v Posavinju, Obsotelju in Posavju s posebnim ozirom na razvoj celjske grofijske posesti. *Celjski zbornik* 10, 1965, str. 249–280.

Curk, Jože: Stara Grofija. *Celjski zbornik* 3, 1958, str. 184–204.

Curk, Jože: Trije gradovi – tri usode. *Ptujski zbornik* 5, 1985, str. 359–369.

Čeč, Dragica, in Darovec, Darko: Značenje seoskih utvrda uz mletačko-habsburšku granicu u ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi*, 37, 2009, str. 217–246.

Darovec, Darko: Prispevek k zgodovini upravne in obrambne organizacije koprskega podeželja v srednjem veku. *Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993, str. 85.

Darovec, Darko: Obrambna organizacija komuna. Koper pod Benečani. *Kronika*, 37, št. 1–2, 1989, str. 27–37.

Drnovšek, Marjan: *Pozdrav iz slovenskih krajev. Dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.

Fister, Peter: *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Gerő, László: *Ungarische Burgen*. Budapest: Corvina, 1969.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1999.

Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi*, 32, 2009, str. 283–338.

Grebe, Anja: Mythos Burg – Zu den Ursprüngen des modernen Burgenbildes in Mittelalter und Früher Neuzeit. *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft« und »Mythos Burg«* (ur. Ulrich Großmann in Hans Ottomeyer). Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 236–253.

Großmann, G. Ulrich, in Ottomeyer, Hans: Die Burg-Einführung zum Begleitband. V: G. Ulrich Großmann in Hans Ottomeyer (Hg.), *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft« und »Mythos Burg«*. Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 8–15.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1910–1916.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.

Komelj, Ivan: Gradovi na Gorenjskem. *Varstvo spomenikov*, 12, 1967, str. 16–22.

Komelj, Ivan: O gradovih na Slovenskem. Ljubljana: Prosvetni servis, 1964.

Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta I, 1951, str. 37–85.

Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 72–92.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in*

slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I–V.* Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.

Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1, 1919–1920, str. 8, 10, 16, 18.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije I–III.* Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.

Krajevni leksikon Slovenije (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968–1980 (4 zvezki).

Kramberger, Dušan: Srednjeveški gradovi v vzhodnem delu Šaleške kotline. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice.* Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 103–119.

Mesesnel, France: Grad Dornava. Konservatorsko poročilo za čas od 1. 1. 1940 – 31. 3. 1941. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, XVIII, 1942, str. 101.

Murko, Matija: *Palača in patricijska hiša v Kopru od romanike do baroka.* Diplomsko delo na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 1965.

Murko, Matija: Palača in patricijska hiša v Kopru. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta IX, 1972, str. 23–44, VI–XVII.

Pfeifer, Egon: *Das Burgenkundliche Museum Alt-Kainach.* Bärnbach: Burgenverein, ok. 1980.

Piper, Otto: *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen.* München: R. Piper & Co., 1912.

Prelovšek, Damjan: Palača. *Enciklopedija Slovenije*, 8, Ljubljana, 1994, str. 224–225.

Ravnikar, Vojteh: *Zimski dvorec Bloke.* Ljubljana: Ustanova fundacija Piranesi, 2009.

Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke. *Kronika*, 59/3, 2011, str. 371–410.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Med Planino, Postojno in Senožečami.* Ljubljana: Viharnik, 2005 (Grajske stavbe 17).

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Med Idrijo in Snežnikom.* Ljubljana: Viharnik, 2006 (Grajske stavbe 18).

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Porečje Reke z Brkini.* Ljubljana: Viharnik, 2007 (Grajske stavbe 19).

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. I. Zgornja Vipavska dolina.* Ljubljana: Viharnik, 2008 (Grajske stavbe 20).

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. II. Srednja in spodnja Vipavska dolina.* Ljubljana: Viharnik, 2009 (Grajske stavbe 21).

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. III. Območje Nove Gorice in Gorice.* Ljubljana: Viharnik, 2010 (Grajske stavbe 22).

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. IV. Brda in Zgornje Posočje.* Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe 23).

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. V. Kras in Primorje.* Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe 24).

Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini.* Ljubljana, 2003 (diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).

Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepotica. Sava in njene zgodbe.* Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.

Sedej, Ivan: Kmečki dvorci na Slovenskem. *Varstvo spomenikov*, XXV, 1983, str. 71–75.

Sedej, Ivan: *Sto najlepših cerkva na Slovenskem.* Ljubljana: Prešernova družba, 1996.

Semi, Francesco: *Il palazzo dei marchesi Gravisi-Barbabianca a Capodistria.* Capodistria: La Libreria Lonza, 1935.

Seražin, Helena: *Kultura vile na Vipavskem in Goriškem od 16. do 18. stoletja.* Trst: ZTT, 2008.

Smole, Emil: Vipolžki grad. *Goriška srečanja*, II/6, 1967, str. 29–34.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen.* Ljubljana: Modrijan: Založba ZRC, 2009.

Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.

Stahl, Andreas: *Die Moritzburg in Halle.* Regensburg: Schnell & Steiner, 2002.

Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag.* Graz: ADEVA, 1992.

Stopar, Ivan: Grad. *Enciklopedija Slovenije*, 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 347–348.

Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Stopar, Ivan: Gradovi. *Gotika v Sloveniji. Katalog razstave Narodne galerije v Ljubljani.* Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 394–400.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save.* Ljubljana: Viharnik, 1996 (Grajske stavbe 6).

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice.* Ljubljana: Viharnik, 1997 (Grajske stavbe 7).

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom.* Ljubljana: Viharnik, 1998 (Grajske stavbe 8).

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ljubljana, grad in dvorci.* Ljubljana: Viharnik, 1999 (Grajske stavbe 9).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Goričanami in Gamberkom.* Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe 10).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Krke.* Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe 11–12).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami.* Ljubljana: Viharnik, 2001 (Grajske stavbe 13).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne.* Ljubljana: Viharnik, 2002 (Grajske stavbe 14).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Igom, Ribnico in Kočevjem.* Ljubljana: Viharnik, 2003 (Grajske stavbe 15).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina.* Ljubljana: Viharnik, 2004 (Grajske stavbe 16).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe 4).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Druga knjiga. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje.* Ljubljana: Park: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991 (Grajske stavbe 2).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga. Med Kozjanskim in porečjem Save.* Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe 5).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Prva knjiga. Območje Maribora in Ptuja.* Ljubljana: Partizanska knjiga: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990 (Grajske stavbe 1).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina.* Ljubljana: Park, 1992 (Grajske stavbe 3).
Stopar, Ivan: *Najlepši slovenski dvorci.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči.* Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
Stopar, Ivan: *Za grajskimi zidovi.* Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
Svoboda, Ladislav, Ulovec, Jiří, Chotěbor, Petr, Procházka, Zdeněk, Fišera, Zdeněk, Anderle, Jan, Slavík, Jiří, Rykl, Miroslav, Durdík, Tomáš, in Brych, Vladimír: *Encyklopedie Českých tvrzí.* Praha: Argo, 1998–2000 (2 zvezka).
Šumi, Nace: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse.* Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana, 1997.
Šumi, Nace: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom.* Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana, 2001.
Šumi, Nace: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka.* Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana, 2007.
Šumi, Nace: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1966.
Šumi, Nace: *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
Šumi, Nace: Dornavska graščina. *Zbornik za umetnostno zgodovino,* nova vrsta V–VI, 1959.
Šumi, Nace: Dvorec. *Enciklopedija Slovenije,* 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 411–412.
Šumi, Nace: Mesto gradov in dvorcev v zgodovinskih znanostih in naši družbeni zavesti. *Varstvo spomenikov,* XXV, 1983, str. 9–12.
Weigl, Igor: Ljubljanska palača knezov Auerspergov. *Kronika,* 54/1, 2006, str. 29–48.
Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda.* Ljubljana: Viharnik, 1994.

ZUSAMMENFASSUNG

Was ist eine Burg? Zur Problematik der Terminologie und der Definitionen

Die Burgbauten bzw. die ehemaligen Sitze der Feudalherrschaft gehören zu jenen kulturhistorischen Phänomenen, die trotz Alter und Verlust der ehemaligen Bedeutung noch immer in unserem Bewusstsein stark präsent sind und hohe Aufmerksamkeit in der Fach- und Laienöffentlichkeit erwecken. Als Bezeichnung wird im slowenischen Raum am häufigsten das Wort grad (Burg) verwendet. Neben diesem Terminus gibt es noch weitere Begriffe, beispielsweise Kastell, Feste, Festung, Schlösschen, Hof, Ansitz, Gutshaus, Schloss, Villa, Residenz, Palast oder Meierhof. Die in den letzten Jahrzehnten veröffentlichten kastellologischen Studien versuchten das System der Benennung von einzelnen Typen von Burgenbauten zu vereinheitlichen. Für die architekturtypologische Bezeichnung der Burgenbauten sollten auf dem Gebiet des heutigen Slowenien vor allem drei Termini verwendet werden, grad, dvor und dvorec, also Burg, Hof und Schloss. Mit diesen drei Wörtern können aus architekturhistorischer Sicht treffend und genau die grundlegenden Merkmale einzelner ehemaliger herrschaftlicher Sitze bezeichnet werden. Der Terminus grad (Burg) wird für befestigte mittelalterliche Wohnorte der Feudalherrschaft auf

natürlich oder künstlich geschützten Plätzen verwendet. In den mittelalterlichen Urkunden werden solche Orte mit den Worten castrum, haus, und vest bezeichnet, während das Wort Burg zunächst nur selten verwendet wurde. In den schriftlichen Quellen der Neuzeit werden diese Bauten größtenteils mit dem Wort Schloss bezeichnet. Im Zusammenhang mit dem Terminus grad stehen auch die Termini utrdba (Feste, festes Haus) und trdnjava (Festung). Damit kann man alle Burgen bezeichnen, jedoch nur im Hinblick auf ihre militärische Funktion. Nicht alle mittelalterlichen Feste und Festungen sind jedoch Burgen. Einige Festungen dienten nur als Militärstützpunkte und hatten nicht die Funktion einer Feudalresidenz und des Sitzes der Grundherrschaft. Ein solches Beispiel sind die zahlreichen spätmittelalterlichen Festungsbauten gegen die Türken, die häufig mit dem Terminus tabor bezeichnet werden. Neben den befestigten Burgen befanden sich im Hoch- und Spätmittelalter auf dem gesamten Gebiet des heutigen Slowenien auch häufig unbefestigte Residenzen der Feudalherren, die mit dem Terminus dvor (Hof) bezeichnet werden. Diese Bauten waren Sitze der kleineren Grundherrschaften und Wohnorte des niedrigsten Adels. Häufig hatten sie die Form eines niederen Turms (im Deutschen Turm oder »Thurn«). Daraus entwickelte sich die Bezeichnung »stolpasti dvor« (Turmhof). Im 16. Jahrhundert verlieren die mittelalterlichen Burgen auf Grund von gesellschaftlichen Veränderungen und Aufkommen der Feuerwaffen an Bedeutung. Damals kam ein neuer Typus von Burgbauten auf. Für die Bauten, die zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert erbaut wurden, ist ungeachtet von Größe, Standort und Entstehungszeit der Terminus dvorec (Schloss) zu verwenden. Diese Bezeichnung leitet sich vom Wort dvor ab. Solche Gebäude waren seit dem 16. Jahrhundert Verwaltungszentren der Grundherrschaften und ersetzten häufig die mittelalterlichen Burgen und ihre Rolle für Wirtschaft und Verwaltung. Im Vergleich zu den Burgen waren Schlösser besser zugänglich und boten mehr Wohnkomfort. Die mit diesem Terminus bezeichneten Gebäude können mit Bauten, für die die Worte Patriziervilla, Adelspalais oder Meierhof verwendet werden, verglichen werden. Diese Bauten sind aus mancher Sicht mit den Schlössern vergleichbar, jedoch nicht vollkommen gleichzusetzen. Mit dem Terminus Patriziervilla können im slowenischen Raum sinnvollerweise die Residenzbauten in den ländlichen Gegenden des Hinterlandes der Küstenstädte bezeichnet werden, die sich als Zentren von kleineren Landbesitztümern unter der Herrschaft der Republik Venedig zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert entwickelt hatten und von den Patrizierfamilien aus Koper, Izola und Piran errichtet wurden. Der Terminus Adelspalais bezieht sich auf die neuzeitlichen Gebäude in den Städten und Märkten, die sich im Besitz des Adels befanden und sich in der Bauart an die Architektur der Schlösser anlehnten, jedoch nicht die Funktion als Sitz der Grundherrschaft erfüllten. Der Terminus pristava (Meierhof) bezieht sich auf den freistehenden wirtschaftlichen Teil des Schlosskomplexes, der aber auch die Rolle des Zentrums eines kleineren Teiles der Feudalherrschaft bekleiden konnte, wobei der zentrale Verwaltungssitz der Herrschaft immer im Hauptgebäude lag. Die Baukomplexe der Meierhöfe waren häufig ähnlich angelegt wie die Komplexe selbständiger Höfe. Eine besondere Frage stellt sich beim Terminus graščina (Ansitz), der sich aus dem Wort grad ableitet. Für die Bestimmung der Architekturtypologie einzelner Schlossbauten ist dieser Terminus zu wenig aussagekräftig und wird deshalb in dieser Hinsicht fast nicht mehr verwendet. Dieser Terminus kann für alle Burgbauten angewendet werden, für die mittelalterlichen und die neuzeitlichen, befestigten und unbefestigten, in den Städten und auf dem Lande, jedoch nur unter dem Aspekt der Funktionalität, als Bezeichnung für den Sitz der Grundherrschaft. Dieser Terminus kann auch als Bezeichnung für die Grundherrschaft selbst angewendet werden bzw. für den gesamten Besitz, der zum jeweiligen Schlossgebäude gehörte. Der Terminus graščina ist demnach nur als Bezeichnung des Rechtsstatus angemessen, nicht aber auch für die architekturtypologische Bezeichnung der einzelnen Schlossbauten.

SUMMARY

What is a castle? The problem of terminological designation and basic definition

Castle buildings, once the seats of feudal power, belong to those cultural-historical phenomena that still have a strong presence in our awareness and that, despite their age and loss of former significance, continue to attract considerable attention from both, professional and lay public. In the Slovenian territory they are most often referred to as gradovi (castles). In addition to that, one may also frequently find designations, such as kastel (castle), utrdba (fortification), trdnjava (fortress), gradič (stately home), dvor (court), graščina (manor), dvorec (mansion), vila (villa), rezidenca (residence), palača (palace), and pristava (meierhof). Castellological published over the last decades have attempted to establish a unified nomenclature

system for individual types of castle buildings. The terms used to classify castle buildings across the territory of the entire present-day Slovenia in architectural-typological sense are especially grad (castle), dvor (court) and dvorec (mansion). From the architectural-historical point of view the aforementioned three terms can identify with sufficient accuracy and consistency the basic characteristics of individual former seats of feudal power. The term grad (castle) is used in reference to medieval fortified residences of feudal lords in naturally or artificially protected locations. Medieval documents described such buildings above all with words castrum (castle), haus (house) and vest (fortress); on the other hand, the term burg (castle) was only rarely used. In the modern period written sources mostly designated such buildings with the word schloss (palace). The term grad (castle) is associated with the terms utrdba (fortification) and trdnjava (fortress), which can stand for all castles, but only from the point of view of their military function. Not all medieval fortifications and fortresses were castles. Some fortifications only served as military posts and not as feudal residences and centres of seigniories. One such example is numerous late medieval anti-Turk strongholds often referred to as tabori. Apart from fortified castles, small unfortified feudal residences designated as dvori (courts) dotted the entire territory of the present-day Slovenia during the high and late Middle Ages. Dvori were the centres of small landed estates and served as residences of the lowest nobility. They would often take on a shape of small towers, hence the designation stolpasti dvor (tower court). In the 16th century medieval castles and courts lost their significance as a result of social changes and the introduction of fire arms. During the same period a new type of castle buildings emerged that was previously unknown to the territory of the present-day Slovenia. The most reasonable term to be used in reference to this type of buildings which were built between the 16th and 19th century is dvorec (mansion), a derivative of the word dvor, regardless of their size, location and time of construction. From the 16th century onwards, dvorci were the administrative centres of seigniories, gradually taking over the economic and administrative function of medieval castles. Compared to castles, they were more easily accessible and provided greater residential comfort. Buildings designated as dvorci may be compared to buildings referred to as patricijska vila (patrician villa), plemiška palača (noble palace), and pristava (meierhof). These are in some aspects comparable to dvorci, but cannot be entirely equated with them. In the territory of the present-day Slovenia the term patricijska vila (patrician villa) is used in reference to modern countryside residential buildings in the hinterland of coastal towns that emerged as centres of minor landed estates during the supremacy of the Venetian Republic between the 16th and 18th centuries; they were built by patrician families from Koper, Izola and Piran. The term plemiška palača (noble palace) refers to modern buildings in towns and market towns that were owned by the nobility and whose architecture style resembled that of dvorci (mansions), but they did not serve as administrative centres of landed estates. The term pristava (meierhof) is used to designate a separately located economic holding forming part of the castle complex that could also function as the seat of a small section of a seigniory, but the main administrative centre of the seigniory was always in the central castle building. Meierhof compounds were often designed and built as complexes of independent dvorci (mansions). The term graščina (manor), a derivative of the word grad presents a specific issue. Namely, the term is too weak to determine the architectural typology of individual castle buildings and hence rarely ever used in this regard. However, it still may be used in reference to all castle buildings – either medieval or modern, fortified or not, situated in towns or countryside, but only from the point of view of their functionality – as a designation for the seat of a seigniory. The term may also be used to designate seigniories themselves or entire estates that belonged to individual castle buildings. Therefore, the term graščina (manor) is appropriately used as a designation of legal status, but not as a typological designation relating to the architecture of some manorial building.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 902:728.81(497.4)(091)1.01

Prejeto: 6. 7. 2012

Katarina Predovnik

dr., izredna profesorica za arheologijo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo,
Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: katja.predovnik@ff.uni-lj.si

Slovenska arheologija in raziskovanje gradov

IZVLEČEK

Predstavljeni so ključni mejniki v razvoju arheoloških raziskav gradov na Slovenskem od prvih raziskovalnih izkopavanj v gradu Jama pri Postojni konec 19. stoletja do sodobnosti. Slovenska arheologija se je z gradovi srečevala predvsem v kontekstu varovanja kulturne dediščine, kjer so bile arheološke raziskave dolgo omejene izključno na izkopavanja ogroženih spomenikov. Postopna akumulacija podatkov in konceptni razvoj arheologije mlajših obdobij ob koncu 20. stoletja sta spodbudila poglobljeno obravnavo posameznih gradov, uporabo novih metod in pristopov v terenskih raziskavah ter problemske študije, utemeljene na materialnih virih. Podrobneje so prikazane novejše raziskave zgodnjih gradov v odnosu do predhodne poselitve.

KLJUČNE BESEDE

arheologija srednjega veka, arheologija novega veka, gradovi, mote, zgodovina raziskav

ABSTRACT

SLOVENIAN ARCHAEOLOGY AND CASTLE RESEARCH

The article presents key milestones in the development of archaeological research of castles in the Slovenian territory, from the first research excavations carried out in Jama (Lueg) Castle near Postojna at the end of the 19th century to the present-day. Slovenian archaeology used to deal with castles primarily in the context of cultural heritage protection, where archaeological research was for a long time limited exclusively to excavating endangered monuments. Gradual accumulation of data and conceptual development of archaeology of later periods at the end of the 20th century, however, gave a boost to in-depth investigation of individual castles, use of new methods and approaches in field research, and problem studies based on material sources. The article provides a detailed presentation of recent studies of earlier castles in relation to prior settlement.

KEY WORDS

medieval archaeology, post-medieval archaeology, castles, motte-and-bailey castles, research history

Uvod

Podobno kot v drugih evropskih deželah imajo arheološke raziskave gradov tudi na Slovenskem razmeroma dolgo zgodovino, saj prva izkopavanja in terensko dokumentiranje srednjeveških utrjenih objektov beležimo že konec 19. stoletja. Vendar pa so vse do začetka sedemdesetih let 20. stoletja slovenski arheologi gradovom in drugim srednjeveškim utrdbam namenili bolj malo pozornosti. V vsem tem času je bilo namreč arheološko raziskanih le kakih deset objektov, pa še ti praviloma v zelo omejenem obsegu. Obveljalo je splošno prepričanje, da arheološke raziskave najdišč in arhitekturnih spomenikov iz časa po letu 1000 niso smiselne zaradi obilice ohranjenih pisnih in likovnih virov, ki naj bi povsem zadoščali za celovito preučevanje in razumevanje preteklosti.

To stališče še dolgo ni bilo preseženo, in to kljub sočasnemu razvoju arheologije v drugih evropskih deželah in četudi so nekateri slovenski arheologi menili in ravnali drugače. Tako je, denimo, umetnostni zgodovinar, arheolog in etnolog Rajko Ložar v svoji razpravi o staroslovanskem in srednjeveškem lončarstvu že leta 1939 opozoril, da je raziskovanje materialne kulture srednjeveškega obdobja z arheološkimi metodami ne le smiselno, marveč nujno potrebno, saj ga nikakor ni mogoče v celoti nadomestiti s podatki, pridobljenimi iz pisnih virov.[1] Žal pa so njegova razmišljanja zaradi vojnega dogajanja in kasnejše Ložarjeve emigracije ostala brez odmeva ter niso spodbudila razvoja arheologije (poznega) srednjega veka in kasnejših obdobij. Ta disciplinarni premik se je zgodil šele več desetletij kasneje, postopno in sprva brez jasnih konceptualnih nastavkov. Arheološka izkopavanja srednjeveških in novoveških najdišč so bila le izjemoma zasnovana z jasnimi raziskovalnimi cilji; večinoma so potekala v sklopu obnovitvenih del in drugih gradbenih posegov, ko je bilo treba rešiti dediščino pred uničenjem.

Arheologija srednjega in novega veka – in z njo tudi arheološko raziskovanje gradov in dvorcev – je na Slovenskem zrasla predvsem iz potreb in nalog spomeniškovarstvene prakse, ki se je ob vse številnejših konservatorskih posegih na arhitekturnih spomenikih in v mestnih jedrih od sedemdesetih let prejšnjega stoletja dalje soočala z velikimi količinami arheoloških najdb in drugih materialnih podatkov iz novejših obdobij. Sčasoma jih ni bilo več mogoče spregledati ali zanemariti, saj se po svoji naravi ne razlikujejo od prazgodovinskih ali rimskodobnih, a je bilo obenem treba razviti specifična znanja, da bi jih lahko ustrezno interpretirali. Upoštevajoč sočasni razvoj arheologije drugod po Evropi se je tako pred dobrimi dvajsetimi leti tudi v Sloveniji dokončno oblikovala nova veja arheologije, t. i. arheologija mlajših obdobij, ki preučuje materialno dediščino od visokega srednjega veka do sodobnosti.[2]

Arheološke raziskave gradov v obdobju pred drugo svetovno vojno

Prvo pravo arheološko raziskavo srednjeveškega gradu na naših tleh je leta 1892 opravil Alfons Müllner, tedanji kustos kranjskega deželnega muzeja, ki je izkopaval v gradu Jama (Lueg) pri Postojni.[3] Ta izkopavanja obenem štejemo za prvo načrtno arheološko raziskavo kakega najdišča iz obdobja poznega srednjega veka pri nas. Müllner je namreč z izkopavanji želel znanstvenokritično preveriti legendo o Erazmu Jamskem. Izkopaval je za stavbnim kompleksom predjamskega gradu, v vhodnem delu t. i. Erazmove jame, ki jo zapira poznosrednjeveški zaporni zid z gotskim portalom. Območje za zidom je bilo zapolnjeno z ruševinskimi nasutji, v katerih je Müllner med drugim našel ostanke srednjeveške oborožitve, kot so železne osti puščic za samostrel, napenjalni mehanizem samostrela in polovica kamnite krogle. Odkril je tudi pooglenele ostanke lesenih tramov in razrušene zidove srednjeveških stavb z ognjiščem in cisterno, v kateri so zbirali kapnico. Müllner je menil, da je bilo jamsko zavetišče namenjeno grajskemu oskrbniku, morda pa tudi gospodu kot utrjeno pribežališče v primeru obleganja. Razrušene zidove stavb in najdbe orožja je povezal z legendarnim obleganjem gradu leta 1484, ki se je končalo s smrtjo Erazma Jamskega zaradi izdajstva enega njegovih služabnikov.

1 Ložar, Staroslovansko. V uvodu je Ložar poudaril dotedanje slabo poznavanje materialne kulture srednjega veka in obenem utemeljil potrebo po tem, da se prav arheologija s svojimi metodami in pristopi usmerjeno vključi v raziskovanje (poznega) srednjega veka in celo kasnejšega časa. Ložar je sicer zasnoval obsežnejši teoretski uvod v to študijo, v katerem je analiziral vlogo zgodovinopisja in arheologije pri preučevanju srednjega veka, vendar celotno besedilo ni bilo objavljeno. Rokopis z naslovom »Prispevki k arheologiji našega srednjega veka«, ki ga hrani Narodni muzej Slovenije, je pred nekaj leti podrobno analiziral in objavil Tomaž Nabergoj (Nabergoj, Muzealec, str. 178–182). Ložarjeva teoretska utemeljitev arheologije srednjega (in novega) veka ter njegova refleksija razmerja med arheologijo in zgodovinopisjem sta za čas in okoliščine, v katerih sta nastali, presenetljivo zreli in domišljeni; le obžalujemo lahko, da so njegovi razmisleki ostali v predalu. Opozoriti velja, da so razprave z zelo podobnimi stališči drugod po Evropi, v mnogo številčnejših in raziskovalno bolj razvitih arheoloških okoljih, objavljali šele v sedemdesetih letih 20. stoletja; prim. Predovnik in Nabergoj, Arheološke raziskave, str. 283.

2 Za podrobnejšo teoretsko utemeljitev in zgodovino arheologije mlajših obdobij na Slovenskem prim. Nabergoj, Arheologija in gotika; Predovnik, Cur archaeologia; ista, Nova obzorja; Predovnik in Nabergoj, Arheološke raziskave; Predovnik, Transcending.

3 Müllner, Die Felsenburg Lueg.

Predjamski grad z okolico je bil kasneje še večkrat arheološko raziskovan. V letih 1921, 1932 in 1941–1943 so v jamskem rovu pod gradom, imenovanem Konjski hlev, potekala izkopavanja, ki so jih vodili nadzorstvo za starine iz Trsta in takratni lastnik gradu, Hugo von Windisch-Graetz, med drugo svetovno vojno pa Ferdinand Arnreiter in Rudolf Ferenčak. V tem rovu so našli sledove človekove prisotnosti od eneolitika do srednjega veka, vendar ni bil v uporabi neprekinjeno. Poleg lončenine in drugih uporabnih predmetov so odkrili več ognjišč in celo žitnih zrn (rži). Rov so v prazgodovini in pozni antiki, morda pa tudi kasneje, občasno uporabljali za pokopavanje. Med srednjeveškimi predmeti iz Konjskega hleva so posebej zanimive najdbe steklenega pivskega posodja, domnevna steklena svetilka in okensko steklo – okrogli pihanci iz 14. in 15. stoletja. Najverjetneje so jih v rov zanesli skupaj z drugim odpadnim materialom ob gradnji renesančnega gradu v sredini 16. stoletja, ko so tam uredili hlev za konje.[4]

Z imenom Alfonsa Müllnerja povezujemo tudi začetke raziskovanja srednjeveških zemljenih utrdb. Med njimi najdemo prave mote, torej gradove z obrambnim ali tudi rezidenčnim jedrom na umetno nasutem zemljenem griču, ki ga praviloma obdajata obrambni jarek in zemljen nasip, kakor tudi neprave mote ali *hausberge*, ki so po obliki zelo podobne pravim motam, a njihovo jedro ni v celoti umetno nasuto, temveč je izdelano s preoblikovanjem naravnih vzpetin.[5] Müllner je prvi temeljito opisal tri mote, Kosovo gomilo v Razvanju (1878), Atilov grad pri Spodnjem Kocjanu in Repnikovo gradišče pri Velikem Tinju (obe 1894), vendar jih ni posebej raziskoval. Pravzaprav niti ni vedel, da gre za srednjeveške objekte; prvega je označil za prazgodovinsko grobno gomilo, druga dva pa za kultna objekta neznane starosti.[6]

V času do druge svetovne vojne so bile prav zemljene utrdbe skorajda edina skupina gradov, ki so jih arheologi raziskovali. T. i. *hausbergi* so posebej zanimali Walterja Schmida, ki je dokumentiral več takšnih najdišč na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, na nekaterih pa je tudi izkopaval, npr. na Starem gradu oziroma Preseku pri Črešnjevcu, v Pekrah pri Mariboru in Grobljah pri Žlanu v Bohinju. Schmid je bil sicer izkušen in dejaven terenski arheolog, a je pogosto zelo pomanjkljivo dokumentiral in objavljal svoja odkritja, zato imamo danes na voljo le približne in nezanesljive podatke. Tako naj bi na Preseku našel ostanke stavbe z ognjiščem znotraj utrjenega predgradja, v Pekrah poroča o kamnitem tlaku ob prehodu preko krožnega obrambnega jarka in pravokotnem kamnitem ognjišču, v Žlanu pa je izkopal ostanke domnevne utrjene kmetije. V skladu s tedaj splošno razširjenim mnenjem je vse *hausberge* datiral v 9. in 10. stoletje ter jih interpretiral kot protimadžarske utrdbe.[7]

Poleg tega je Schmid leta 1939 izkopaval še na lokaciji Gradišče v Starem trgu pri Ložu.[8] Najdišče si je prvič ogledal leta 1916 in že takrat dokumentiral ostanke utrjenega stavbnega kompleksa pravokotne zasnove, ki ga je interpretiral kot srednjeveško plemiško bivališče. Ni povsem jasno, kdaj natanko

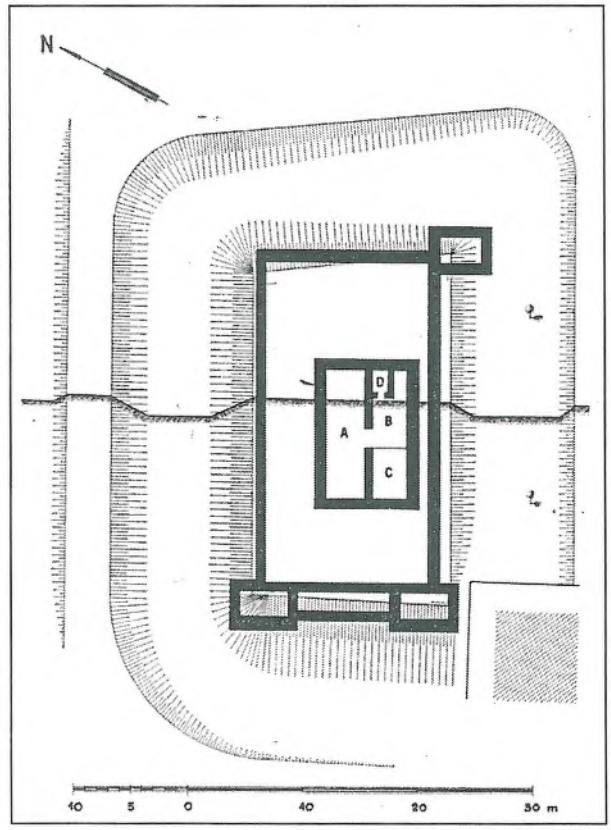

Stari trg pri Ložu, Gradišče ali Nagliški stolp. Reprodukcija originalnega tlorisnega načrta iz terenske dokumentacije izkopavalca Walterja Schmida (Petru, Rimska utrjena vila, str. 117).

4 Korošec J., Arheološke ostaline; Korošec P., Nalaz.

5 Poimenovanje »mota« je historično, gre pa za latinizirano besedo galo-frankovskega izvora. V slovensko kastelološko terminologijo je izraz vpeljal Ivan Stopar, Razvoj, str. 181. *Hausberg* je nemška beseda, ki se je v nekaterih pokrajinah Avstrije uveljavila kot ljudsko poimenovanje za ostanke srednjeveških zemljenih utrdb. Nemški raziskovalci raje uporabljajo izraz *Turmhügelburg*. Za poskus terminološke in tipološke sistematike gl. Hofer, Krenn in Blesl, Hausberge; prim. Predovnik, Kosova gomila, str. 377–378.

6 Müllner, Archäologische Excurse; isti, Das Gradišče; isti, Eine heidnische Opferstätte.

7 Schmid, Die Ringwälle, str. 271, 277; isti, Beiträge, str. 35–41; isti, Südsteiermark; prim. Predovnik in Grosman, Turmhügelburgen, str. 209. Danes velja, da so mote pričeli graditi okoli leta 1000 na območju današnje severne Francije in severozahodne Nemčije, avstrijske dežele in sosednje pokrajine pa so se z njimi spoznale šele dobro stoletje kasneje.

8 Ledina je bila v tedanji zemljiški knjigi poimenovana Naglischturn / Nagliški stolp.

je Schmid izkopaval v Starem trgu in ali ni morda izkopaval prvič že leta 1916. Sodeč po njegovih opisih in skicah je v ravnini ob robu Starega trga nekoč stala pravokotna stavba velikosti 13,10 x 9,20 m, obdana z obzidanim pravokotnim dvoriščem velikosti 29,60 x 15,90 m. Obzidje je bilo na treh vogalih okrepljeno s pravokotnimi izstopajočimi stolpi, z zunanje strani pa ga je obdajal približno 12 m širok jarek. V enem od prostorov znotraj glavne stavbe so bili izkopani temelji pravokotne lončene peči, v njeni bližini pa so bili najdeni odlomki zeleno loščenih pečnic, najverjetneje iz 16. stoletja.[9]

Dileme arheologije srednjega veka v povojnem obdobju

Medtem ko si Müllner in Schmid nista belila glave z dilemo, ali naj se kot arheologa ukvarjata s poznosrednjeveškimi in celo mlajšimi najdišči ali ne, pa je v času po drugi svetovni vojni, ko se je slovenska arheologija v novi državi postavljala na nove temelje, kljub prvim poskusom teoretske utemeljitve arheologije srednjega (in novega) veka prevladalo drugačno mnenje. Podobne poglede kot Ložar je zastopal le Josip Korošec, ki je leta 1950 v *Zgodovinskem časopisu* objavil programsko razpravo o nalogah sodobne arheologije. V njej je med drugim zagovarjal stališče, da je arheološko raziskovanje materialnih ostalin »zgodovinskega časa« legitimno ter da je arheologija v svojih interpretacijah lahko enako suverena kot pri raziskovanju prazgodovinskih obdobij.[10] Vendar Korošec ni našel pravih somišljenikov ne med arheologi ne med zgodovinarji. Zgodovinar Bogo Grafenauer, ki se je pisno odzval na Koroščevo objavo, je utemeljeval nasprotno prepričanje, da lahko arheologija s svojimi specifičnimi metodami pri raziskovanju srednjega veka in kasnejšega časa zgolj pomaga zgodovinopisju in priskrbi podatke, ki so morda potrebni za razjasnitev nekaterih raziskovalnih vprašanj. Kar zadeva interpretacijo podatkov, pa je bil Grafenauer prepričan, da mora ta ostati v domeni zgodovinarjev.[11] S tem se je vsebinska razprava pravzaprav končala, v slovenski arheologiji pa se je splošno uveljavilo prepričanje, da je legitimnost arheološkega raziskovanja preteklosti opredeljena predvsem z odsotnostjo ali vsaj skromnim številom ohranjenih pisnih virov.

V tem kontekstu je treba razumeti nadaljnjo usodo arheoloških raziskav nekaterih slovenskih gradov v desetletjih po vojni. Do kakšnih absurdov je vztrajanje pri ločevanju med »arheološkimi« in »zgodovinskimi« obdobji in spomeniki pripeljalo, lahko ponazorimo na primeru dveh gradov, kjer so izkopavanja potekala pravzaprav sočasno, v letih 1954 in 1955, vendar iz različnih izhodišč.

Na pobudo škofjeloškega Muzejskega društva je leta 1954 arheološka ekipa Narodnega muzeja v Ljubljani pod vodstvom Staneta Gabrovca pričela izkopavati na Kranclju nad Škofjo Loko. Umetna vzpetina, za katero so domnevali, da je prazgodovinska grobna gomila, se je kaj kmalu izkazala za ostanek srednjeveškega utrjenega stolpa. Arheolog prazgodovinar je raziskavo nemudoma opustil oziroma jo prepustil umetnostnemu zgodovinarju Cenetu Avguštinu, ki je prevzel vodenje izkopavanj in jih v letu 1955 tudi uspešno dokončal. Ostanki nekdanjega Zgornjega stolpa, izpostavljene utrdbe nad škofjeloškim gradom, so bili v celoti raziskani, odkriti zidovi pa so bili nato celo sanirani in prezentirani. Avguštin je sprotno objavil dve poročili o izkopavanjih, v katerih je predstavil arhitekturne ostaline, artefakte in okvirno zgodovinsko interpretacijo objekta. Jedro utrdbe je tvoril prostostoječ stolp velikosti približno 13 x 13 m in z 2,5 m debelimi zidovi. Obdajala sta ga kvadratno obzidje in 5 metrov globok obrambni jarek. Na obzidanem dvorišču so odkrili ostanke več stavb in zidano ognjišče. Stolp je bil verjetno postavljen v 12. stoletju, opuščen pa naj bi bil po potresu leta 1511. V ta časovni okvir, večinoma pa v 15. stoletje, sodijo tudi drobne najdbe, med katerimi velja posebej omeniti prstan z imeni svetih treh kraljev in ostanek figuralnega svečnika v obliki paža iz bakrove zlitine, kvalitetno lončeno in stekleno namizno posodje, jedilne nože z okrašenimi koščenimi ročaji, okenska stekelca in okvirje ter okrašene oploščene pečnice.[12] Kot kaže, je bilo v tej mali pomožni utrdbi nad središčem freisinškega gospostva dobro poskrbljeno za udobno in celo razkošno bivanje. Žal pa izkopavanja niso bila ustrezno dokumentirana, kar pomeni, da so bili nekateri ključni podatki izgubljeni. Zato nimamo pravega vpogleda v stratigrafijo, ne vemo, kako so se posamezni zemeljski sloji navezovali na stoječe zidove in kje natanko so bili posamezni predmeti najdeni. Vse to onemogoča celovito razumevanje nastanka in stavbnega razvoja utrdbe ter dejavnosti, ki so tam potekale. Nenazadnje niti ne vemo, ali so bili dejansko izkopani in odstranjeni vsi zemeljski sloji antropogenega nastanka. Zastav-

9 Opis arhitekture in nekateri merski podatki v objavah in terenskih zapiskih se ne ujemajo. Uganko je poskušal razvozlati Peter Petru, ki je leta 1969 na podlagi Schmidovih opisov in terenskih skic objavil svojo tezo, da gre za ostanke rimske vile. Pred nekaj leti opravljeni pregled najdb, ki jih je Schmid izkopal na Gradišču in jih hrani Narodni muzej Slovenije, je pokazal, da je bila prvotna Schmidova interpretacija brž kone pravilna. Vse najdbe je namreč mogoče okvirno datirati v čas med 14. in 16. stoletjem, zato lahko sklepamo, da gre za ostanke poznosrednjeveškega utrjenega dvora, medtem ko za datacijo v rimsko dobo ni pravih argumentov. Prim. Schmid, Beiträge, str. 38–39; Petru, Rimska utrjena vila.

10 Korošec J., Arheologija.

11 Grafenauer, O arheologiji; prim. Nabergoj, Arheologija in gotika, str. 81–89.

12 Avguštin, Zgornji stolp na Kranclju; isti, Zaključek izkopavanj; prim. Štukl, Arheološke raziskave.

lja se tudi vprašanje, ali ni morda stolp na Kranclju (neprava) mota, saj je postavljen na nekoliko dvignjenem zemljišču, obdanem z jarkom. Odgovor bi bržkone lahko prinesla nova izkopavanja.

V istem času je celjski mestni muzej pod vodstvom Alojza Bolte izkopaval na t. i. Strucljevem gradišču na Korenovem vrhu na Brezju pri Mozirju.[13] Utrjeni plato velikosti 30 x 34 m je zavarovan z do 5 m širokim in do 8 m globokim jarkom. Izkopali so ostanke suhozidnih temeljev stavb, luknje za kole lesenih stavb, kose ilovnatega premaza lesenih sten (hišni lep) ter ostanke obrambnega obzidja, zidanega z malto. Na podlagi lončenine ter kovinskih predmetov (več nožev, dereze, konjska podkev in žvale) je Bolta najdišče datiral v 11. in 12. stoletje,[14] ga interpretiral kot slovansko gradišče in izkopane predmete označil za »ostanke kulture prvih Slovencev«. Ob navedeni absolutnokronološki opredelitvi lahko seveda upravičeno podvomimo v pravilnost Boltove teze o slovanskem gradišču. Verjetnejša je razlaga, da gre za ostanke gradu Mozirje (Prassberg), kakor je domneval že Ignacij Orožen v svojem delu o gornjegrajski dekaniji. Grad je morda nastal že pred letom 1140, ko je Zgornja Savinjska dolina prišla v roke oglejskih patriarhov, vsekakor pa do prve polovice 13. stoletja, ko je omenjen v pisnih virih. Leta 1249 je bil po ukazu tedanjega patriarha Bertolda porušen, a kmalu zatem spet obnovljen. Propadel je v 14. stoletju.[15] Zdi se, da se zgodovinski podatki o mozirskem gradu razmeroma dobro ujemajo z arheološkimi odkritji na Strucljevem gradišču,[16] seveda pa bi bilo treba temeljito preveriti terensko dokumentacijo in izkopane najdbe ter opraviti dodatne terenske raziskave.

V obeh predstavljenih primerih je torej šlo za izkopavanja srednjeveškega gradu, a sta bila arheologova percepcija in z njo odnos do raziskave vsakokrat drugačna. Medtem ko na Kranclju odkrita arhitektura ni puščala nobenega dvoma, da gre za srednjeveški stolpasti grad, in je arheolog zato raziskavo prepustil umetnostnemu zgodovinarju, so se ostanki lesenih in suhozidnih konstrukcij na Strucljevem gradišču bolje skladali z arheologom tako domačo predstavo o utrjeni naselbini – gradišču – kot pa s klišejsko podobo trdnega, iz kamna zidanega srednjeveškega gradu. Zato Bolta časovni opredelitvi najdišča navkljub sploh ni razmišljal o možnosti, da izkopava plemiški grad, in je svojo interpretacijo raje oprl na vzore z območja nekdanje zahodnoslovanske poselitve, kjer so bila v visokem srednjem veku utrjena gradišča običajna oblika središčnih naselij. Tako v primeru Strucljevega gradišča ni bilo nikakršnega dvoma o »pristojnosti« arheologa, da ga razišče, še posebej zato, ker je bilo raziskovanje (staro)slovanskih najdišč in materialne kulture v povojnem obdobju eno od prioritetnih področij slovenske (in jugoslovanske) nacionalne arheologije. Alojza Bolte seveda ne kaže prestrogo soditi, saj velja upoštevati tedanje stanje tako arheoloških kot tudi zgodovinskih in umetnostno (arhitekturno) zgodovinskih raziskav ter poznavanja materialne kulture zgodnjega in poznega srednjega veka ne le v Sloveniji, marveč tudi drugod po Evropi. Šele razvoj arheoloških raziskav gradov v drugi polovici 20. stoletja je prinesel boljši uvid v zgodnjo grajsko arhitekturo ter razkril razširjenost in vlogo lesenih in zemljenih konstrukcij na gradovih. Sta pa primera raziskav Kranclja in Strucljevega gradišča vsekakor indikativna za nesporazume, ki jih preostro razmejevanje in pomanjkanje sodelovanja med različnimi znanstvenimi vedami povzročata pri obravnavi skupnih tematik.

Prva povojna desetletja je sicer zaznamovalo izrazito negativno vrednotenje zgodovine in pomnikov fevdalne dobe. V novi socialistični stvarnosti, kjer sta vladala »diktatura proletariata« in marksistična interpretacija zgodovine, so bili gradovi bolj ali manj nezaželene priče nekdanjih izkoriščevalskih elit in starih, z revolucijo preseženih časov. Poleg tega so bili v interpretacijah slovenske nacionalne zgodovine gradovi percipirani kot atribut zavojevalskih tujerodnih fevdalcev, ki so stoletja s trdo roko gospodovali slovenskemu življu. Negativen odnos do gradov je še stopnjevalo dejstvo, da so bili nekateri med drugo svetovno vojno predmet krvavih spopadov kot (potencialna) oporišča okupacijskih in domobranskih vojaških enot. Zaradi teh ideoloških bremen, deloma pa tudi zaradi slabih gospodarskih razmer so bili v petdesetih in šestdesetih letih konservatorski posegi na gradovih in dvorcih izredno redki. Prav tako je bilo le malo interesa za njihovo raziskovanje.[17] Arheološka izkopavanja manjšega obsega so bila v šestdesetih letih v sklopu konser-

13 Bolta, Slovensko gradište; Kolšek in Bolta, Štrucljevo gradišče.

14 Rezultati izkopavanj in drobno gradivo nikoli niso bili celovito objavljeni, zato je brez revizije dokumentacije in najdb, ki jih hrani Pokrajinski muzej Celje, nemogoče natančneje presojati pravilnost Boltovih ugotovitev. Na podlagi skopih opisov najdb in arhitekture pa vendarle lahko domnevamo, da je njegova datacija v grobem ustrezna. Verjetno je nekoliko prezgodnja, zagotovo pa opisane najdbe niso starejše od 11. stoletja.

15 Orožen, *Das Bisthum*, str. 195; Stopar, *Grajske stavbe 4*, str. 58; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 216; Kos, *Vitez in grad*, str. 331–332.

16 Bolta je menil, da je bilo gradišče naseljeno daljši čas, saj so nekatere objekte očitno vzdrževali in popravljali. Med drugim so namreč dokumentirali popravila ilovnatega tlaka, ki je bil odkrit na enem delu izkopišča. Gradišče naj bi propadlo v požaru, vendar Bolta za to svojo domnevo ni navedel argumentov.

17 Ideološka ozadja in stanje stroke je leta 1983 analiziral Nace Šumi, Mesto gradov in dvorcev. Prim. Predovnik in Nabergoj, Arheološke raziskave, str. 285–287.

Kozlov rob nad Tolminom. Keramični krožnik s portretom mladeniča je bil v 16. stoletju izdelan v eni od delavnic na furlansko-beneškem prostoru (Žbona Trkman idr., Grajska zapuščina, str. 47).

vatorskih posegov med drugim opravljena na Ljubljanskem gradu, Starem gradu Smlednik[18] in gradu Kozlov rob nad Tolminom.

Na Ljubljanskem gradu so v letih 1960 in 1964–1966 raziskali veliki obrambni jarek in v njem odkrili kamnita opornika mostu, ki je omogočal dostop v grajski kompleks skozi peterokotni stolp, na grajskem dvorišču pa so našli ostanke lesenih fortifikacij ob prvotnem obrambnem jarku srednjeveškega gradu in temelje okroglega stolpa s priključkom na obzidje, ki je povezovalo grajski kompleks z mestnim obrambnim sistemom na vzhodni strani. Odkrili so tudi prvotni vhod v poznogotski grajski kompleks s šilastoločnim portalom, ki je pred izgradnjo peterokotnega vhodnega stolpa vodil na notranje grajsko dvorišče od severne strani, temelje oltarja v grajski kapeli ter več drugih zidov in hodnih površin iz različnih stavbnih faz.[19]

V tem času se je še vedno dogajalo, da so izkopavanja na gradovih in drugih srednjeveških ali mlajših spomenikih vodili umetnostni zgodovinarji. Omenimo lahko na primer izkopavalno-očiščevalna dela na gradu Kozlov rob nad Tolminom, ki jih je v želji, da bi razvalino uredili za obiskovalce, leta 1964 opravil tedanji Zavod za spomeniško varstvo Nova Gorica pod vodstvom umetnostnega zgodovinarja Emila Smoleta. Odstranili so del ruševinskih nasutij in očistili zidovje ter izpraznili zasuta jaška dveh filtrskih zbiralnikov za vodo na grajskem dvorišču.[20] Grad na Kozlovem robu (*mons castri / castri superior*, kasneje *Bockenstein*) je sicer nastal že v 12. stoletju kot sedež glavarjev ali gradiščanov, ki so v imenu oglejskih patriarhov upravljali tolminsko gospostvo, vendar je izkopano drobno gradivo povečini mlajše, iz časa od konca 14. do začetka 17. stoletja. Prevladujejo odlomki kuhinjskega in namiznega lončenega posodja, pečnice, kovinski, predvsem železni ostanki orožja, zaščitne bojne opreme, konjske opreme in orodja, razmeroma malo pa je bilo odkritega steklenega posodja.[21] Medtem ko so se grajski prebivalci v 15. in 16. stoletju z lončenim namiznim posodjem oskrbovali predvsem iz italijanskih proizvodnih središč, pa se je v drugi polovici 16. in prvi polovici 17. stoletja na Kozlovem robu v večji meri uveljavila tudi domača namizna lončenina, najverjetneje izdelana v delavnicah, ki so tedaj v nekaterih mestih na Kranjskem izdelovale gravirano in poslikano posodje.[22]

Razvoj spomeniškega varstva in uveljavitev arheoloških izkopavanj gradov

V večji meri so se arheološke raziskave gradov, utrdb, dvorcev in drugih sorodnih objektov uveljavile šele od sedemdesetih let dalje. Tedaj so se namreč ideološke spone, ki so zaznamovale zgodnje povojno obdobje, že močno razrahljale, razvoj mreže spomeniškovarstvenih zavodov in muzejev pa je okrepil položaj stroke pri uveljavljanju zahtev po ustreznejšem vrednotenju, varovanju in upravljanju s kulturnimi spomeniki vseh vrst in starosti. Ustvarjeni so bili tudi boljši kadrovski pogoji, kar se je hitro odrazilo v številu opravljenih terenskih raziskav in konservatorsko-restavratorskih posegov na spomenikih.[23] Ugodne gospodarske razmere v sedemdesetih letih so na eni strani prinesle več sredstev za raziskave in obnovo kulturne dediščine, na drugi strani pa so vlaganja v razvoj mest, infra-

18 Slabe, Smlednik.
19 Petru, Zametki; Slabe, Sondiranja.

20 Smole, Kozlov rob. Že naslednje leto so bila dela prekinjena in šele leta 1996 je prišlo na pobudo lokalne skupnosti do ponovnega poskusa konservacije in prezentacije ruševin. Ob tem so bila v letih 1996 in 1997 opravljena arheološka izkopavanja notranjega dvorišča in vhodne topovske bastije. Zidovi so bili nato ponovno očiščeni, delno nadzidani do nivoja z oblicami tlakovanega notranjega dvorišča, statično sanirani in konservirani, urejen je bil tudi dostop na notranje dvorišče. Gl. Guštin, Grad na Kozlovem robu; Kramberger, Tolmin – grad Kozlov rob; prim. tudi Žbona Trkman in Kruh, Goriška I, str. 199–203.
21 Celovite objave rezultatov izkopavanj in drobnega gradiva s Kozlovega roba še nimamo. Izbrane najdbe so med drugim objavljene v Žbona Trkman in sod., Grajska zapuščina, *passim*; Žbona Trkman, Renesančne najdbe; Žbona Trkman, I siti castellani, str. 189–190, T. XIII: 3–4, XIV: 1–2; Žbona Trkman in Bressan, Orožje.
22 Prim. Predovnik, Prunk bei Tisch.
23 Jogan, Pravno varstvo, str. 84–89; Slabe, Spomeniško varstvo, str. 98–99.

strukture in stavbnega fonda vse bolj ogrožala arheološko in stavbno dediščino. Odziv spomeniškovarstvene stroke je bil pragmatičen in brez velikih teoretskih razmislekov je pragmatično ravnala tudi arheologija. Četudi je bilo takrat splošno uveljavljeno stališče, da arheologija kot znanstvena veda na Slovenskem svoje delo zaključi s koncem t. i. staroslovanskega obdobja, pa so v okviru zaščitnih ali prenovitvenih del na srednjeveških in novoveških spomenikih arheološka izkopavanja postala običajen, a še dolgo ne povsem samoumeven del celovite konservatorske obravnave. Ob tem velja pripomniti, da je vloga arheologije največkrat ostala omejena na raven specializirane metode[24] za pridobivanje podatkov o stavbnem razvoju, medtem ko v postopku interpretacije spomenika ni imela pomembnejše besede – deloma zato, ker arheologi niso imeli dovolj znanja o materialni kulturi mlajših obdobij in so rezultati terenskih raziskav pogosto ostali le delno ovrednoteni in objavljeni, deloma pa zaradi prešibke povezanosti in preveč površnega medsebojnega poznavanja različnih strok, vključenih v obravnavo spomenika.[25] Potencial arheoloških raziskav in prispevek h končni interpretaciji spomenika sta bila pogosto okrnjena tudi zato, ker so arheološka izkopavanja začeli prepozno, ko je bil z gradbenimi posegi del arheoloških depozitov že odstranjen, prekinjena pa je bila tudi zveza med zemeljskimi sloji in stoječo arhitekturo. Sodobnim predpisom navkljub se kaj takega primeri tudi še dandanes. Prav tako je problematično, da so (bile) arheološke raziskave v prenovo neredko vključene le v smislu dokumentiranja arheološkega zapisa ter potekajo sočasno z gradbenimi deli, ne pa kot predhodna raziskava, katere rezultati bi bili ena od podlag za pripravo konservatorskega elaborata ter polno integrirani v načrtovanje same prenove in revitalizacije spomenika.[26]

Najpomembnejša in najobsežnejša arheološka raziskava grajskega objekta v omenjenem obdobju so bila izkopavanja na Starem gradu Celje, ki jih je na pobudo konservatorja celjskega Zavoda za spomeniško varstvo, umetnostnega zgodovinarja Ivana Stoparja od leta 1972 dalje vodila Tatjana Bregant z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Izkopavanja na območju grajskega jedra so z daljšimi prekinitvami potekala vse do leta 1986, kasneje pa so bili raziskani še manjši predeli ob notranjem obrambnem jarku, na zahodnem predgradju in v južnem medzidju.[27] Šlo je za eno prvih celovitih in sistematičnih arheoloških raziskav najdišča iz obdobja srednjega ali novega veka na Slovenskem, zato ima v zgodovini vede posebno mesto. Pobuda zanjo je sicer prišla od zunaj in rezultati naj bi v prvi vrsti služili obnovi spomenika, vendar so bila arheološka izkopavanja starega celjskega gradu od samega začetka zasnovana bolj ambiciozno, kot je bilo to v spomeniškovarstveni praksi običajno. Načrtovali in izvedli so izkop vseh dostopnih površin na območju grajskega jedra, da bi čim

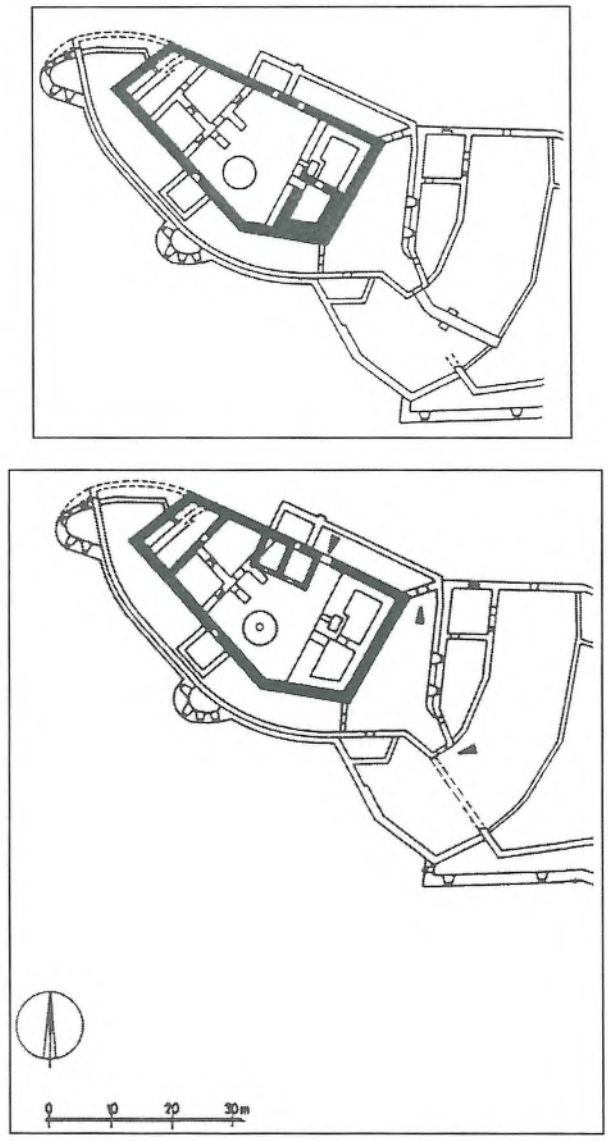

Stari grad Celje. Primerjava arheološke (a) in stavbnozgodovinske (b) interpretacije začetnih faz razvoja grajskega kompleksa (Stopar, Stari grad Celje, str. 111 zgoraj in 117).

24 V tem času je šlo skorajda izključno za izkopavanja, druge arheološke terenske metode – z izjemo arheološke topografije – so se v slovenski arheologiji uveljavile šele od konca osemdesetih let 20. stoletja dalje.

25 Predovnik in Nabergoj, Arheološke raziskave, str. 287–288.

26 Prim. Bahar, Problematika.

27 Bregant, Raziskovanja; Bregant, Stari grad nad Celjem; Bregant, Prispevek; Bregant, Celje – Stari grad; Kramberger, Stari grad nad Celjem; Butina, Celje – celjski grad; prim. tudi Stopar, Stari grad Celje, str. 108–115.

bolj temeljito raziskali nastanek in nadaljnji stavbni razvoj grajskega kompleksa ter preverili morebitno predhodno poselitev lokacije. Dela so potekala v skladu s tedanjo izkopavalno metodologijo in strokovnimi smernicami dokumentiranja, predvsem pa brez časovnih omejitev, ki jih pogosto narekujejo gradbeno-obnovitvena dela. Vendar končni rezultati kljub temu niso zadovoljivi, in sicer iz več razlogov. Raziskava je bila v marsikaterem pogledu pionirska, arheologi so se ob njej pravzaprav prvič resneje soočali z drobnim gradivom iz poznega srednjega in zgodnjega novega veka, pomanjkljivo pa je bilo tudi njihovo poznavanje srednjeveške grajske arhitekture in s tem oteženo razumevanje povezav med arheološkim zapisom v zemeljskih slojih in stoječimi zidovi, zato ni presenetljivo, da so nekatere interpretacije problematične. Najbolj izrazito se arheološka interpretacija razvoja Starega gradu Celje od stavbnozgodovinske razlikuje v primeru obeh palacijev v ožjem grajskem jedru.

Znotraj južnega prostora v pritličju vzhodnega palacija (t. i. sektor A) so našli sledove dveh faz objektov iz lesenih kolov, ki jih je med seboj ločevala debela plast žganine. Obe fazi je izkopavalka na podlagi najdb lončenine umestila v čas med sredino 10. in začetkom 12. stoletja. Na vzhodni strani je bil pod steno kasnejšega palacija odkrit približno tri metre širok »nehomogeno zgrajen suhi zid«, ki naj bi predstavljal obrambno obzidje »naselbine gradiščanskih značilnosti«. Ta zid je s pripadajočimi sloji ležal pod maltnim tlakom, ki se je navezoval na stene južnega prostora palacija. Bregantova je zato domnevala, da so v prvi polovici 12. stoletja na robu nekdanjega gradišča pozidali stolpasto stavbo trapezoidne oblike, ki je obsegala južno polovico kasnejšega vzhodnega palacija. Ta stolpasti grad naj bi po njenem mnenju nastal v času savinjskega mejnega grofa Güntherja iz rodu Hohenwarth-Pozzuola (1123–1137). Stolp naj bi kasneje obdali z obzidjem ter ga sredi 13. stoletja prezidali v palacij, s tem da so ga razširili proti severu (sektor B) in okrepili zunanje stene stavbe. Zahodni palacij naj bi po mnenju izkopavalke pozidali šele sredi 14. stoletja.[28]

Interpretacija stavbnega razvoja na osnovi analize stoječe arhitekture pa je bistveno drugačna. Prvotni grad naj bi šele ob koncu 12. ali v začetku 13. stoletja pozidali Vovbrški, in sicer v obliki obodnega gradu s palacijem na naravno zavarovanem skrajnem zahodnem koncu skalnatega pomola. Obzidje, ki je obdajalo grajsko dvorišče in se z zalomi prilagajalo razpoložljivemu zemljišču, je bilo na pristopni vzhodni strani okrepljeno in povišano v obliki ščitne stene z lesenim obrambnim hodnikom. V prvi polovici 14. stoletja, ko je bilo prvotno jedro gradu že dodatno zavarovano z zunanjim obzidnim obročem, naj bi zgradili nov štirietažni gotski palacij, ki je bil z notranje strani prislonjen ob nekdanjo ščitno steno in jo je po višini presegel.[29]

Argumenti, ki jih Bregantova navaja v prid svoji tezi, niso enoznačni in jih je mogoče razumeti tudi v skladu s tezo o obodnem gradu s ščitno steno, kakor je pred časom pokazala Danijela Brišnik, ki je opravila revizijo ohranjene terenske dokumentacije in keramičnega gradiva, izkopanega na območju vzhodnega palacija. Dokončnega odgovora zaradi delnega uničenja arhiva izkopavanj, ki ga danes hrani Pokrajinski muzej Celje, ni mogoče podati, saj so nekatere najdbe očitno izgubljene ali založene, pa tudi dokumentacija ni v celoti ohranjena ali berljiva. Vendar je analiza zbira lončenine iz sektorjev A in B pokazala, da med ohranjenimi odlomki ni takšnih, ki bi jih lahko zanesljivo datirali v čas pred 12. stoletjem, to pa vzbuja dvom v utemeljenost teze o domnevnem gradišču kot neposrednem predhodniku plemiškega gradu.[30]

Celovito ovrednotenje arheoloških izkopavanj Starega gradu Celje otežuje dejstvo, da rezultati nikoli niso bili zaokroženo predstavljeni. Objavljena so bila sprotna poročila o delu in interpretacija stavbnega razvoja, vendar brez grafične dokumentacije in pripadajočega drobnega gradiva, kar bi omogočalo kritično preverjanje argumentacije in interpretacije arheoloških odkritij. Posebej gre obžalovati dejstvo, da niso bile na ustrezen način analizirane in objavljene drobne najdbe. Izkopavalka je sama objavila le izbor lončenih pečnic, ki so bile javnosti predstavljene tudi na razstavi, medtem ko so bili preostali keramični, kovinski in drugi predmeti objavljeni šele poldrugo desetletje po zaključku izkopavanj in še to – z izjemo lončenine iz sektorjev A in B – brez ovrednotenja njihovih stratigrafskih kontekstov.[31] S tem pa ostaja neizkoriščen potencial opravljene terenske raziskave tako za poglobljeno razumevanje samega celjskega gradu kakor tudi za preučevanje srednjeveške in novoveške materialne kulture.

Obsežnejša arheološka izkopavanja so do začetka devetdesetih let potekala še na gradovih Štanjel, Rihemberk nad Branikom in Dobrovo v Goriških brdih,[32] Prem,[33] Rajhenburg (Brestanica),[34] na Malem gradu v Kamniku[35] in drugod. Med drugim

28 Bregant, *Stari grad nad Celjem*; Bregant, Stavbni razvoj.

29 Kramberger in Stopar, Program sanacije, str. 85–86; prim. Stopar, *Stari grad Celje*, str. 116–120.

30 Brišnik, Stari grad nad Celjem.

31 Bregant, Pečnice; Brišnik, Stari grad nad Celjem. Predmeti, izkopani na Starem gradu Celje, so bili objavljeni tudi v več prispevkih v zborniku *Srednjeveško Celje* (ur. M. Guštin) in katalogu razstave *Grofje Celjski* (ur. R. Fugger Germadnik), vendar je precejšen del predvsem keramičnega gradiva še vedno neobjavljen in neovrednoten.

32 Žbona Trkman in Kruh, Goriška I (z navedbo starejših objav).

33 Osmuk, Prem 1983; ista, Prem 1984.

34 Slabe, Raziskave.

35 Štular, Mali grad (z navedbo starejših objav).

so bila v sklopu obnovitvenih del na Predjamskem gradu v letih 1989–1992 opravljena izkopavanja pod vodstvom Tineta Scheina iz Notranjskega muzeja v Postojni. Raziskani so bili kletni prostori glavnega stolpa in več prostorov v višjih etažah grajskih stavb, ki se stopničasto zajedajo v skalno pečino. Rezultati teh izkopavanj še niso bili objavljeni, zato ne moremo ovrednotiti njihovega pomena za razumevanje stavbnega razvoja in namembnosti prostorov ter poznavanje materialne kulture in gospodarskega življenja nekdanjih prebivalcev Predjamskega gradu. V kuhinjskem odpadu so poleg lončenega in steklenega kuhinjskega in namiznega posodja našli veliko živalskih kosti in školjčnih lupin, najdbe talilnih lončkov pa pričajo, da so na gradu izdelovali ali popravljali izdelke iz bakrovih zlitin.[36] Od namiznega posodja velja posebej omeniti majolične in gravirane posode, ki so bile v 15. in 16. stoletju uvožene iz srednje in severovzhodne Italije.[37] A najodmevnejše brez dvoma ostaja odkritje zaklada v grajski kleti. Izkopavalci so pod kamnito ploščo v tleh našli enajst pozlačenih srebrnih posod, zavitih v tkanino. Kdaj je bil zaklad zakopan, ni znano, posode pa so bile najverjetneje izdelane v drugi polovici 16. stoletja.[38]

Arheologi so z odkrivanjem porušenih zidov poskušali razjasniti vprašanja, povezana z nastankom, stavbnim razvojem in propadom grajskih stavb, s pomočjo drobnega gradiva iz pripadajočih zemeljskih plasti pa spoznati bivalno kulturo nekdanjih grajskih prebivalcev ter pridobiti podatke o kulturnih in gospodarskih povezavah s sosednjimi in tudi bolj oddaljenimi regijami. Tu in tam se je v zemlji ohranila celo sled posamičnega, konkretnega dogodka, kakor denimo na gradu Dobrovo, kjer so leta 1990 arheologi Goriškega muzeja v vzhodnem delu pritličja odkrili temelje predhodnega grajskega kompleksa, ki je bil v celoti porušen pred izgradnjo renesančnega dvorca. V enem od izkopanih prostorov so našli kamnito talno ognjišče štirikotne oblike, na katerem so se v pepelu ohranili številni živalski in rastlinski ostanki. V pepel so jih odvrgli po zadnji gostiji, ki so jo v tej kuhinji pripravili v prvi polovici 17. stoletja, tik preden so staro plemiško rezidenco porušili in postavili nov dvorec. Da je šlo res za poslednji obed, ki mu je sledilo rušenje stavb, kažejo črepinje okenskih stekelc, ki so jih prav tako našli na ognjišču. Ostanki hrane pričajo, da so gostom postregli z govedino in teletino, srnino, domačo perutnino, pticami pevkami, školjkami, kokošjimi jajci in grozdjem. Bogato obložena miza je bila priložnosti primerno slovesno pogrnjena, saj so v ognjiščnem pepelu arheologi našli tudi lončeno in stekleno namizno posodje: keramični lonec, vrček in loščene skodelice z vrezanim in slikanim okrasom ter več steklenic in odlično ohranjenih steklenih kelihov, ki so bili domnevno izdelani v beneških delavnicah.[39]

Terensko soočanje z arheološkim zapisom na gradovih in drugih »zgodovinskih« spomenikih ter velika količina zbranih podatkov in drobnega gradiva sta postopoma privedla do prepričanja, da se je z materialnimi ostalinami poznega srednjega veka in kasnejšega časa potrebno in vredno sistematično ukvarjati. Nenazadnje je k temu slovenske arheologe vse bolj zavezoval tudi razvoj arheološke vede po Evropi in v Združenih državah Amerike, kjer sta se srednjeveška in novoveška (historična) arheologija dotlej že dodobra uveljavili.

Nove metode in novi pristopi

Ob koncu osemdesetih let se je slovenska arheologija seznanjala s teoretskim in metodološkim razvojem arheologije v zahodnem svetu in uvajala sodobne terenske raziskovalne metode. Ključna novost, ki je vplivala na raziskovanje gradov in razvoj arheologije mlajših obdobij nasploh, je bila uvedba stratigrafske metode izkopavanja. Gre za načelo, da pri izkopu dosledno sledimo mejam med arheološkimi depoziti, ki jih odstranjujemo v obratnem zaporedju od tistega, v katerem so bili odloženi. Le tako namreč lahko zares razumemo, kako je arheološki zapis na najdišču nastal ter kateri antropogeni in naravni procesi so ga oblikovali, ter pridobimo relevantne zbire artefaktov, ki so bili soudeleženi v istih stratigrafskih procesih in tvorijo zaokrožene stratigrafske kontekste. Pri »tradicionalnem« izkopavanju po režnjih poljubne globine je namreč lahko prišlo do mešanja najdb iz različnih depozitov, saj meja med njimi pogosto niso prepoznali, to pa je lahko privedlo do napačnih relativnokronoloških opredelitev posameznih najdb in poenostavljenih ali celo napačnih interpretacij najdišč.

Z vidika arheologije mlajših obdobij je še posebej pomembno, da stratigrafska metoda zahteva povsem enakovredno obravnavo stratigrafskih kontekstov in njihove artefaktne vsebine ne glede na starost, kar pomeni, da je treba tudi najnovejša izravnalna nasutja, jarke za komunalne vode ipd. obravnavati na enak način kakor prazgodovinske vkope ali rimskodobne zidove. To je bistveno pripomoglo k spremembi okorelega naziranja, da se »arheologija konča z letom 1000«.

36 Bavdek, Stanje raziskav, str. 222.
37 Schein, Castello.
38 Schein, Predjama; prim. Bavdek, Stanje raziskav, str. 223.

39 Taki primeri, ko lahko določen arheološki kontekst interpretiramo kot zapis enkratnega dogodka, so v naselbinski arheologiji zelo redki. Žbona Trkman in Bavdek, Dobrovo; Žbona Trkman, Pri obedu; Žbona Trkman in Kruh, Goriška I, str. 196–199.

Eno prvih slovenskih najdišč, kjer je bila dosledno uveljavljena metoda stratigrafskega izkopavanja, je Ljubljanski grad, ki ga je zaradi načrtovane prenove arheološka ekipa Mestnega muzeja Ljubljana pod vodstvom Martina Horvata pričela raziskovati leta 1988.[40] Metoda se je izkazala za izredno uspešno, saj je omogočila detajlno razumevanje najdišča ter ponujala trden okvir za relativno-kronološko in tipološko razvrščanje drobnega gradiva. Izkopavanja so razkrila sledi človekove prisotnosti v prazgodovini in rimski dobi, vendar so zaradi nenehnega preoblikovanja vrška grajskega griča v srednjem in novem veku večino starejših zemeljskih slojev odstranili. Na severni bastiji so bili najdeni ostanki lesene utrdbe iz 11. ali 12. stoletja in srednjeveško obzidje z utrjenim vhodom na mestu kasnejšega stolpa piskačev. Na grajskem dvorišču pa so bili med drugim izkopani skromni ostanki domnevnega spanheimskega gradu – v skalo vsekan jarek in del zidu ene od grajskih stavb –, dva srednjeveška vodnjaka in velika zidana cisterna iz 16. stoletja. Pojasnjene so bile tudi spremembe dostopov, ki so spremljale razvoj grajskega kompleksa vse do današnjih dni. Zanimiva sled življenja na gradu v prvi polovici 19. stoletja, ko je v njem delovala kaznilnica, so številni koščeni gumbi, polizdelki in odpadne prevrtane koščene ploščice; kot kaže, so se z izdelovanjem koščenih in popravljanjem kovinskih gumbov ukvarjali kaznjenci. Žal pa moramo tudi v primeru Ljubljanskega gradu ugotoviti, da so rezultati več kot desetletnega terenskega dela v veliki meri ostali še neizkoriščeni in nedostopni javnosti, saj najdišče doslej še ni bilo celovito ovrednoteno in objavljeno.

V letih 1992–1995 so potekala raziskovalna izkopavanja na Starem gradu nad Podbočjem pod vodstvom Mitje Guština z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.[41] Na obronku Gorjancev nad prehodom čez reko Krko je nekoč stala danes povsem razrušena in s travo prerasla trdnjava Kostanjevica. Srednjeveški grad je bil postavljen na najvišji del prazgodovinskega gradišča in je delno izrabil prazgodovinske fortifikacije. Izkopan je bil del grajskega jedra, vendar v celoti le notranjost kvadratnega bivalnega stolpa iz druge polovice 13. stoletja. Stolp je bil pozidan na mestu starejše, morda dvocelične stavbe, ki je bila – sodeč po pripadajočih drobnih najdbah – pozidana okoli leta 1200, torej v času, ko so spanheimski vojvode izgrajevali svoje kostanjeviško gospostvo. Prav njim lahko pripišemo gradnjo prvotnega grajskega objekta. Kasneje je bila trdnjava Kostanjevica deželnoknežja last; v zakupu so jo imeli grofje Ortenburški in za njimi krajši čas tudi grofje Celjski, kar potrjujejo v ruševini najdeni odlomki opečnih tlakovcev s celjskim grbom. Grad je bržkone propadel v drugi polovici 15. stoletja, vsekakor pa pred letom 1575. Relativno-kronološko vrednotenje artefaktnih zbirov iz posameznih stratigrafskih kontekstov je ob vzporejanju s primerjalnim gradivom z drugih srednjeevropskih najdišč omogočilo razmeroma natančno datiranje gradiva in s tem pravilnejšo tipokronološko opredelitev nekaterih oblik lončenega posodja, kot je bila znana dotlej. Najdišče Stari grad nad Podbočjem je še danes referenčno za poznavanje in vrednotenje poznosrednjeveške lončenine v osrednji Sloveniji in sosednjih regijah.

Zanimiva odkritja so prinesla tudi izkopavanja drugih slovenskih gradov in dvorcev, denimo gradu Šalek,[42] polhograjske graščine,[43] Gradu na Goričkem, Knežjega dvorca v Celju,[44] gradu Planina pri Sevnici in Gornjega Maribora,[45] če naštejemo le nekatere. Seveda pa je pomen teh odkritij močno zmanjšan, če rezultati niso strokovno ustrezno in

Stari grad nad Podbočjem, trdnjava Kostanjevica. Notranjost kvadratnega stolpa s temelji starejše stavbe; pogled od jugozahoda (foto: Srečko Firšt).

40 Šinkovec, Kako smo prehiteli; Horvat, Arheološke raziskave.

41 Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*; prim. Guštin idr., *Podbočje – Stari grad.*

42 Brišnik in Ravnikar, Grad Šalek.

43 Železnikar, Graščina.

44 Krempuš, Arheološke raziskave; Bausovac in Krempuš, Celje – Knežji dvorec.

45 Ravnik, Korenine. Izkopavanja še niso zaključena, so pa že razkrila marsikatero zanimivost, denimo kvalitetno grajeno obodno zidovje iz začetka 12. stoletja in sistem dveh med seboj funkcionalno povezanih zbiralnikov za vodo. Od drobnih najdb velja kot pravo redkost omeniti poškodovani, verjetno namerno uničeni pečatnik Ulrika III. Mariborskega, del keramične posode za shranjevanje listin (?), ki je opremljena z dvema odtisoma istega pečatnika, ter celo vrsto odlomkov zoomorfno oblikovanih lončenih akvamanil – ročk za vodo, ki so jih uporabljali za umivanje rok pri jedi.

celovito ovrednoteni in objavljeni. Prav to je osrednja težava arheologije. Zahtevna, dolgotrajna in obsežna terenska raziskava je namreč šele začetek. Analize, vrednotenje in predstavitev rezultatov, ki morajo slediti terenski raziskavi, so vse prepogosto žrtev pomanjkanja časa, denarja in neredko tudi volje raziskovalcev. In vendar šele celovita objava rezultatov zares osmisli in upraviči terensko raziskavo, ki v primeru izkopavanj pomeni uničujoč poseg v najdišče in trajno izgubo nedokumentiranih podatkov.

Izkopavanja seveda niso edina raziskovalna metoda, ki je arheologom na voljo za pridobivanje podatkov o nekdanji podobi in prostorski ureditvi gradu. Z natančnim beleženjem prostorskih podatkov o površju najdišča lahko mersko dokumentiramo površinsko ohranjene strukture ter v komaj opaznih neravninah prepoznamo sledi zidov, jarkov in drugih strukturnih elementov, ki so ohranjeni pod površjem. V zadnjih letih je bilo v širši okolici Ljubljane z uporabo elektronskega teodolita ali sistema globalnega pozicioniranja dokumentiranih več delno ali v celoti razvaljenih gradov, med drugim Stari grad (Falkenberg) pri Rogatcu nad Želimljami z bližnjo stolpasto utrdbo na lokaciji Oklučje,[46] Žabji grad v Kamniku pod Krimom,[47] novi grad Jeterbenk na Gradišču nad Sv. Marjeto v Žlebeh in Gradišče nad Drago.[48] Natančno geodetsko dokumentiranje površja in strukturni pregled nad zemljo ohranjenih ostalin omogočata izdelavo digitalnega modela reliefa, ki ga lahko v virtualnem prostoru poljubno grafično obdelujemo in interpretiramo.

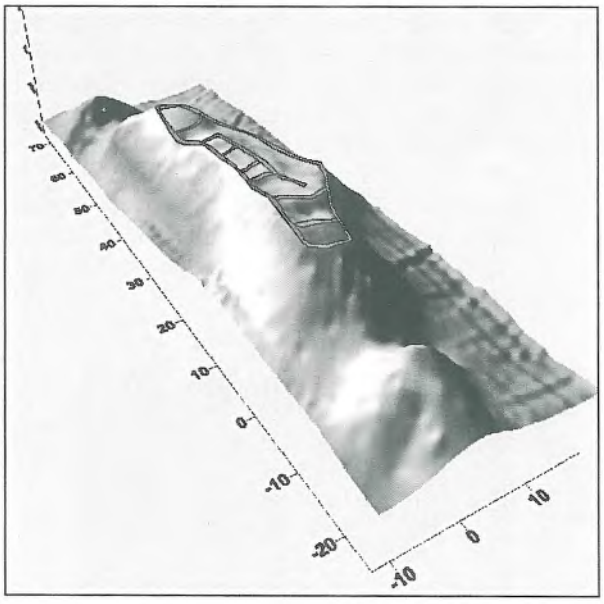

Gradišče nad Sv. Marjeto v Žlebeh, novi grad Jeterbenk. Digitalni model reliefa, izdelan na podlagi geodetske izmere z elektronskim teodolitom, in idejna rekonstrukcija tlorisne zasnove gradu; pogled od jugajugozahoda (avtor Predrag Novaković).

Nove možnosti za dokumentiranje gradov odpirajo metode daljinskega zaznavanja, aerofotografija in zračno lasersko skeniranje (lidarsko snemanje), ki omogočajo hitro in natančno beleženje površja samega najdišča in njegovega prostorskega konteksta ter s tem nudijo celovit vpogled v logiko njegove prostorske umestitve in ureditve. Na ta način je bila nedavno dokumentirana razvalina gradu Vernek z okolico.[49]

V raziskavah gradov je vse pogostejša tudi uporaba geofizikalnih metod. Geološke metode, ki temeljijo na različnih fizikalnih lastnostih materialov, omogočajo dokumentiranje stanja pod površjem tal, ne da bi pri tem spremenili arheološki zapis. S sistematičnim merjenjem vrednosti geoelektrične upornosti, magnetne susceptibilnosti ali radarskih odbojev lahko odkrijemo podpovršinsko ohranjene zidove, jarke, jame, tlakovane površine, ognjišča, peči in podobne strukture, ki se po svojih fizikalnih lastnostih ločijo od okolice. V idealnih pogojih lahko tako brez posegov v tla pridobimo tloris arhitekturnih in drugih ostalin, a seveda interpretacija izmerjenih vrednosti ni enoznačna in jo lahko preverimo le z izkopavanji. Le na ta način namreč lahko zatrdno ugotovimo časovno sosledje posameznih konstrukcij in pridobimo kontekstualne podatke, predmete in podatke o naravnem okolju, ki nam omogočajo razumeti namembnost posameznih prostorov in spremembe njihove rabe skozi čas. Geofizikalne raziskave izkopavanj ne morejo v celoti nadomestiti, jih pa lahko pomagajo bolj usmerjeno načrtovati. Geofizikalne meritve so bile doslej med drugim opravljene na nekaterih zemljenih utrdbah, na območju nekdanjega dvora oglejskih patriarhov v Tolminu, na blejskem gradu, starem gradu Osterberg[50] in v Šrajbarskem turnu v Leskovcu pri Krškem.[51]

46 Gaspari in Nadbath, Želimlje – Stari grad; Gaspari in Nadbath, Želimlje – Stari grad [Oklučje].
47 Nadbath in Rutar, Žabji grad.
48 Kot kažejo drobne najdbe, ki so bile na tej lokaciji odkrite z nedovoljeno uporabo iskalca kovin, je anonimni grad na grebenu nad vasjo Draga ob Sori nastal v 12., opuščen pa je bil prejkone že v 14. stoletju. Njegova lega na severnem obrobju Polhograjskega hribovja, na mejnem območju med freisinškim, andeškim in spanheimskim gospostvom ter v bližini Starega gradu Goričane in Jeterbenka, dovoljuje domnevo, da je bil tudi grad nad Drago v posesti spanheimskih ministerialov, verjetno gospodov iz Šore; Gaspari idr., Gradišče nad Drago.
49 Črešnar in Mlekuž, Arheološka podoba, str. 361–363.
50 Rutar, Ljubljana – ruševine.
51 Žorž in Rutar, Leskovec pri Krškem.

Tematske raziskave: zgodnji gradovi in odnos do predhodne poselitve

Če smo doslej govorili predvsem o raziskavah, ki so se odvijale v kontekstu varovanja in konservatorske obravnave posameznih gradov, velja ob koncu opozoriti še na tematske raziskave, s katerimi se je slovenska arheologija mlajših obdobij pričela resneje soočati šele v zadnjem desetletju. Premik od podrobnega preučevanja enega najdišča ali spomenika k razreševanju širših vprašanj se je lahko zgodil šele z ustrezno akumulacijo empiričnih podatkov in potrebnih specifičnih znanj.

Kar zadeva preučevanje gradov, smo slovenski arheologi doslej posebno pozornost namenili predvsem zgodnjim gradovom in vprašanju njihove prostorske lege v razmerju do predhodne poselitve. Tako na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani že več let raziskujemo mote, stolpaste gradove in sorodne zemljene utrdbe z uporabo nedestruktivnih metod, kot so klasična arheološka topografija, opazovanje zemeljske površine iz zraka in aerofotografija, površinski terenski pregled, posnetek mikroreliefa najdišča in geofizikalne prospekcijske metode. Izhajajoč iz topografskih raziskav, ki so jih opravili Walter Schmid, Stanko Pahič in Slavko Ciglenečki, želimo vzpostaviti čim bolj popoln razvid zemljenih utrdb iz obdobja visokega in poznega srednjega veka na današnjem slovenskem ozemlju.[52] Doslej smo evidentirali več kot štirideset takšnih objektov, največ na območju Štajerske in Pomurja. Številni so le slabo ohranjeni, zato je o njihovem nekdanjem videzu težko soditi. Najbolje ohranjena mota je brez dvoma Atilov grad pri Spodnjem Kocjanu, domnevni sedež gospodov Murberških in kasnejše rodbine Kacijanarjev.[53]

Nobena od teh utrdb doslej še ni bila celovito raziskana. Na Gradišču pri Goleku v bližini Dragatuša je leta 1979 manjša izkopavanja izvedel Inštitut za arheologijo ZRC SAZU pod vodstvom Andreja Pleterskega. Objekt je bil opredeljen kot občasno naseljena kmečka utrdba, domnevno protiturški tabor iz poznega 15. stoletja.[54]

Geofizikalne raziskave so bile opravljene na najdiščih Cizelj pri Dolnji Prekopi, Repnikovo gradišče pri Velikem Tinju in Kosova gomila v Razvanju.

V bližini Dolnje Prekope je bil na ravnici tik ob severnem bregu Krke z ledinskim imenom Cizelj leta 1995 z analizo zračnih fotografskih posnetkov odkrit z dvema jarkoma in zemljenim nasipom obdan objekt nepravilne pravokotne oblike. V naslednjem letu je bilo najdišče geodetsko dokumentirano in raziskano z upornostno in magnetno metodo. Ugotovljen je bil potek delno izravnanega zunanjega jarka, ob njem pa tudi območje s termoremanentno magnetizacijo, verjetno ostanek kurišča ali peči. Sledov zidanih konstrukcij ni bilo mogoče prepoznati. Odlomki lončenine, najdeni na površju tal v neposredni okolici najdišča, sodijo v pozni srednji vek.[55]

V Razvanju pri Mariboru je bila v sedemdesetih letih 19. stoletja ob gradnji gospodarskega poslopja delno poškodovana t. i. Kosova gomila, domnevna prazgodovinska grobna gomila. Tedanji lastnik je ob gradbenih delih našel večje število predmetov, ki jih danes hrani Prirodoslovni muzej na Dunaju. Povečini gre za železno orodje in orožje, ki ga po oblikovnih značilnostih lahko okvirno datiramo v čas med 13. in 15. stoletjem. Na podlagi materialnih podatkov in podatkov iz pisnih virov je bilo najdišče kasneje interpretirano kot *curtis Razwei*, nekdanji dvor podravskih krajišnikov, ki se v virih omenja že okoli leta 1100.[56] Georadarske meritve in meritve električne upornosti nakazujejo možnost, da so pod površjem danes močno znižane in uravnane zemljene kope še ohranjeni zidovi.

Atilov grad pri Spodnjem Kocjanu. Srednjeveška mota, domnevni grad Kocjan (foto: Darja Grosman).

52 Raziskave sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v okviru raziskovalnega programa P6-0247 Arheologija; prim. Predovnik in Grosman, Turmhügelburgen (z navedbo starejših objav).

53 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 159.
54 Pleterski, Gradišče pri Goleku.
55 Predovnik, Arheološke raziskave, str. 48–50.
56 Predovnik, Kosova gomila.

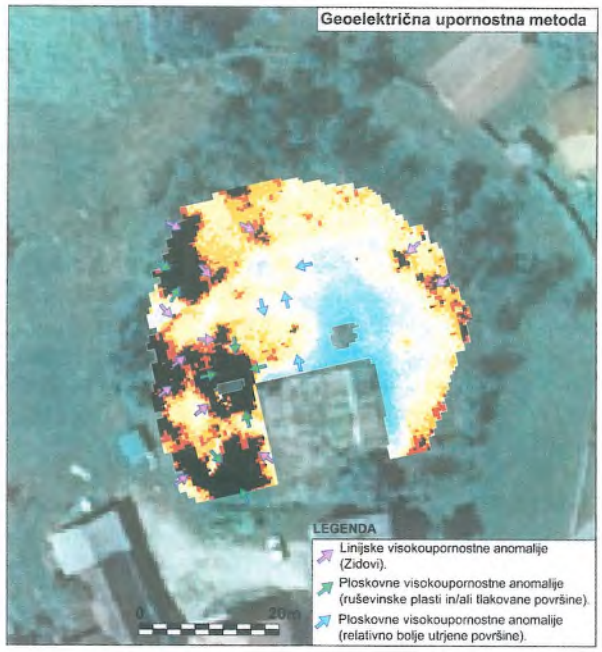

Kosova gomila v Razvanju. Rezultati meritev geoelektrične upornosti na območju srednjeveške mote nakazujejo možnost, da so pod površjem še ohranjeni zidovi nekdanjih stavb (avtor Branko Mušič).

Arheološke raziskave širom Evrope so pokazale, da so bili pozidava, namembnost, pa tudi družbeni kontekst in časovni razpon srednjeveških zemljenih utrdb lahko zelo raznoliki. Zgolj na osnovi topografskih elementov zato ni mogoče jasno ločevati med plemiškimi utrdbami (stolpastimi gradovi, pravimi in nepravimi motami) in utrjenimi kmetijami ali objekti druge namembnosti.

Mote so – kot pač vsi zgodnji gradovi – neločljivo povezane s procesi kolonizacije v sklopu osvajanja novih ozemelj in uveljavljanja fevdalnega reda. Njihova razširjenost naj bi odražala intenzivnost notranje kolonizacije v zgodnji fevdalni dobi.[57] Umetni grič, na katerem je bil običajno postavljen lesen ali zidan stolp, ni imel le fortifikacijske funkcije, marveč tudi družbeno-reprezentativno. Stavba na griču je simbolizirala vertikalno razslojenost družbe in oblast zemljiškega gospoda nad podložniki. Mote so v zgodnjem obdobju gradili pripadniki visokega plemstva, kasneje pa so bile značilne predvsem za nižje svobodno in ministerialno plemstvo. Po mnenju nekaterih raziskovalcev so igrale pomembno vlogo v strategijah družbenega posnemanja nižjega plemstva, ki je na ta način svoja bivališča poskušalo prilagoditi vzoru impozantnejših višinskih zidanih gradov visokoplemiških rodbin.[58]

Arheološke raziskave in materialni viri lahko pomembno prispevajo k razumevanju odnosa med gradovi kot oporišči in simboli fevdalne oblasti ter predhodno poselitvijo in izrabo prostora. Razkrivajo namreč konkretne strategije in materialne prakse izgradnje fevdalnih teritorijev ter odnos novih oblastnikov do tradicij lokalnega prebivalstva, na katere so se včasih oprli, še pogosteje pa so jih nadomestili z novimi. Blejski grad, Mali grad v Kamniku, slovenjegraški grad pri Starem trgu in Ptujski grad se denimo jasno navezujejo na predhodna staroslovanska grobišča in domnevna pripadajoča središčna naselja.

Posebej zanimiv je v tem pogledu kamniški Mali grad, kjer so arheološka izkopavanja potekala med letoma 1976 in 1994, vodil pa jih je Milan Sagadin iz kranjskega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. Na platoju severovzhodno od grajske kapele so odkrili skeletno grobišče s sedemindvajsetimi grobovi s konca 10. in začetka 11. stoletja.[59] Grobišče je bilo opredeljeno kot staroslovansko in po mnenju izkopavalca naj bi bili na njem pokopani člani manjše, tesno povezane skupnosti, katere poseben položaj naj bi med drugim nakazovala lega grobišča na prepadni pečini nad Kamniško Bistrico. Zanimivo je, da so nekateri grobovi in glavna prostorska os grobišča usmerjeni enako kot grajska kapela, ki je bila sicer pozidana šele okoli leta 1200. Verjetna se zdi domneva, da je sedanja kapela nadomestila starejšo cerkveno stavbo in je pri tem ohra-

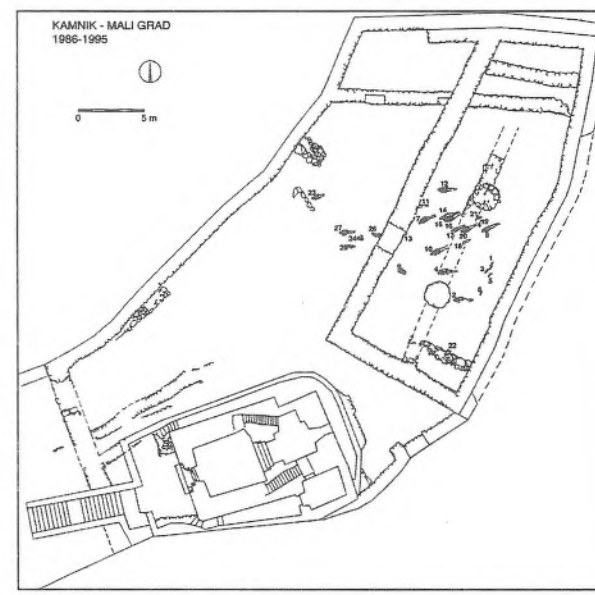

Mali grad v Kamniku. Grobišče iz 10.–11. stoletja na območju kasnejšega grajskega jedra (predelano po Sagadin, Staroslovansko grobišče, sl. 5).

57 Hinz, Motte und Donjon, str. 126; Kühtreiber in Reichhalter, Hausberge, str. 237–246.
58 Böhme, Burgen, str. 76.
59 Sagadin, Staroslovansko grobišče.

nila tako njeno lokacijo kakor tudi usmeritev. To pa bi hkrati pomenilo, da je bilo na Malem gradu pravzaprav odkrito krščansko pokopališče ob cerkvi.

Prav na območju grobišča je najkasneje v drugi četrtini 12. stoletja,[60] torej približno sto let po opustitvi pokopavanja, zrasel kamniti grad grofov Andeških, katerega ostanke so arheologi podrobno raziskali. Prvotno je imel obliko obodnega gradu s palacijem na skrajnem severnem koncu dvorišča in ščitno steno na pristopni strani, podobno kot denimo celjski Stari grad. Ob koncu 12. ali najkasneje v začetku 13. stoletja je Mali grad doživel velike spremembe: porušili so stari palacij in zgradili večjega, dvonadstropnega, ob vzhodni stranici obzidja, postavili so grajsko kapelo s kripto in zahodno predgradje obzidali z masivnim stolpom na skrajni zahodni točki predgradja ob vhodu v grajski kompleks. Konec 13. stoletja je palacij pogorel in kasneje ni bil več obnovljen. O tem priča nedotaknjena plast oglja pod ruševinskim nasutjem, ki je ostanek porušene lesene etažne konstrukcije. Na njej je ležalo več kupov pooglenelega zrnja pšenice, ječmena, ovsa, prosa in boba, kar kaže, da so žitne zaloge hranili v prvem nadstropju. Ločen vhod v gornje nadstropje grajske kapele in priključek zidu na obodno obzidje nakazujeta, da je obstajala še tretja bivalna zgradba zahodno od kapele, vendar to območje ni bilo arheološko raziskano, zato domneva ni dokončno potrjena. Leta 1444 je bil grad že opuščen, skrajni zahodni del nekdanjega grajskega kompleksa pa je bil kasneje preurejen v trdnjavo kamniških meščanov.[61]

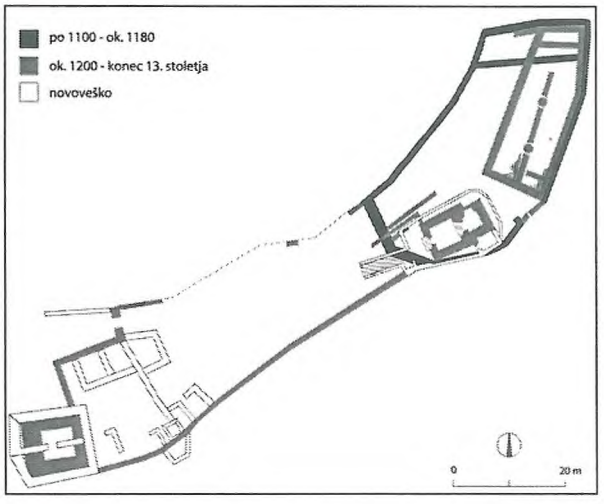

Mali grad v Kamniku. Shematični tloris grajskega kompleksa z interpretacijo stavbnih faz (predelano po Štular, Mali grad, sl. 4.22).

Kako si lahko pojasnimo dejstvo, da so si Andeški, prišleki z Bavarskega, za svojo novo utrdbo izbrali prav lokacijo nekdanjega grobišča? Vednost o nekdanji rabi tega prostora med domačini tedaj skoraj zagotovo še ni zamrla, a tudi če je bilo grobišče že pozabljeno, je ob posegih v tla ob gradnji in bivanju na gradu slej ko prej prišlo do odkritja grobov. Zdi se, da so že v 12. stoletju ob postavitvi lesene kovačnice na vzhodnem delu dvorišča poškodovali nekaj otroških grobov, vsekakor pa so jih še več razkrili izkopi za temelje ob gradnji novega palacija.

Na prelomu prvega tisočletja je bil Kamnik bržkone središče vsaj lokalnega, če ne tudi širšega pomena. Izkopavalec Milan Sagadin je domneval, da so bili na Malem gradu pokopani člani družine slovanskega veljaka, župana, in je bil torej Kamnik ali kar sam Mali grad središče župe, manjšega teritorija pod županovo oblastjo.[62] Če ta njegova domneva drži, tedaj lahko postavitev gradu kot sedeža nove oblasti[63] na lokaciji, kjer so nekoč svoje mrtve pokopavali stari lokalni oblastniki, razumemo kot zavestno dejanje polaščanja prostora in simbolno gesto, ki je materializirala prenos družbene moči. V njej se morda kaže moč ravnati v nasprotju z običaji, dobesedno poteptati stara izročila in pohoditi grobove nasprotnikov.

Glede na zgodovinski kontekst je sicer možna tudi drugačna razlaga. V drugi polovici 10. stoletja se je na Kranjskem pričel proces vzpostavljanja teritorialnih zemljiških gospostev in s tem postopna fevdalizacija in kolonizacija redkeje naseljenih območij. Ni izključeno, da je v Kamniku nastal »zgodnjefevdalni« dvor, morebitni predhodnik kasnejše posesti kranjskih krajišnikov, ki je v 12. stoletju prešla v roke grofov Andeških. O etnični in jezikovni identiteti pokopanih na Malem gradu lahko ob tem le bolj ali manj utemeljeno špekuliramo.

Nenazadnje velja upoštevati še možnost, da so graditelje Malega gradu pri izbiri lokacije vodili predvsem strateški oziri. Izjemna naravno zavarovana lega pečine nad sotesko Kamniške Bistrice je omogočala učinkovit nadzor prometa po ozkem pasu prehodnega zemljišča zahodno od nje. Ta vi-

60 Grad naj bi nastal ob vzpostavitvi andeške oblasti na Kranjskem po poroki grofa Bertolda II. Andeškega s Sofijo Weimar-Orlamündsko. Materialni argument za takšno datacijo je denimo značilna plastovita zidava severne stene obzidja iz grobo klesanih kvadrov manjših dimenzij. Na drugi strani pa lončenina, odkrita v zemeljskih plasteh iz časa gradnje, dopušča tudi nekaj desetletij zgodnejšo datacijo prve faze gradu; prim. Štular, Lončenina, str. 12.

61 Rezultate izkopavanj na območju grajskega jedra je celovito ovrednotil in objavil Benjamin Štular (Štular, Mali grad).

62 Sagadin, Staroslovansko grobišče, str. 109; prim. Štular, Lončenina, str. 12.

63 V tem primeru oblast ne bi bila le nova, marveč tudi tuja, in sicer dvojno tuja: pripadala je drugemu družbenemu horizontu in je namesto tradicionalnih (staroslovanskih) družbenih razmerij uvedla nova, fevdalna, obenem pa je bil sam zemljiški gospod tujec, prišlek iz tuje dežele s tujim jezikom in tujimi običaji.

dik je bil nedvomno ena ključnih prednosti malograjske pečine tako v srednjem veku kakor tudi v predhodnih obdobjih in je bil odločilen za razvoj urbanega naselja pod gradom. Grajski gospodje so bili zatorej morda v zameno za strateške prednosti pripravljeni vzeti v zakup profanacijo nekdaj posvečenega prostora.

Vendar lahko tudi v primeru, da postavitev Malega gradu ni bila dejanje neposredne konfrontacije med starim in novim svetom, celo ob predpostavki, da njegovi graditelji niso vedeli, da grad zidajo na nekdanjem pokopališču, sklepamo, da izbira konkretne lokacije ni bila naključna. Šlo je za polastitev že obstoječega središčnega kraja ali kraja posebnega pomena ter njegovo prevrednotenje z namenom legitimacije lastne družbene vloge. Kljub menjavi oblasti in transformaciji družbe so torej prostorske strukture na simbolni ravni ostale stabilne, s tem pa je bila vzpostavljena navidezna kontinuiteta med aktualno družbeno realnostjo in preteklostjo. Govorimo lahko o prostorskih strategijah v procesu »invencije tradicije«.[64]

Kako naprej?

Gornji pregled je le grob oris razvoja slovenske »arheologije gradov« in nikakor ne zajema vseh opravljenih raziskav, pa tudi ne predstavlja vseh pristopov, razmišljanj in pogledov, ki so jo zaznamovali. Če se ob koncu (samo)kritično ozremo na dosedanje dosežke, lahko ugotovimo, da je slovenska arheologija do nedavna svoj prispevek pri raziskavah gradov videla predvsem na metodološki ravni pridobivanja materialnih virov ter da se je premalo in prešibko povezovala s sorodnimi vedami. Kot ključno težavo lahko brez vsakega dvoma izpostavimo prepočasno ali neustrezno objavljanje rezultatov terenskih raziskav. Poleg tega smo doslej vse premalo, pravzaprav komajda, izkoristili možnosti, ki jih nudi aplikacija naravoslovnih metod za analize materialov in tehnologij, datacijske analize ter pridobivanje in interpretacijo podatkov o naravnem okolju, prehrani, gospodarskih dejavnostih, demografiji, higieni ipd. V prihodnje bo treba tovrstnim raziskavam nameniti bistveno več pozornosti. Spodbuditi velja tudi sodelovanje s tujimi raziskovalci in ustanovami.

Metodološki in konceptni razvoj arheologije ter, nenazadnje, vzpostavitev in razvoj arheologije mlajših obdobij v zadnjih dveh desetletjih so okvir, ki nas zavezuje k boljšim, temeljitejšim, bolj poglobljenim in bolj raznolikim raziskavam gradov. Cilj sodobnega arheološkega raziskovanja gradov ni in ne sme biti ilustracija in potrjevanje podatkov iz pisnih virov z izkopanimi arhitekturnimi ostalinami in artefakti, temveč na materialnih virih utemeljena mikrozgodovina posameznih gradov in grajskih pokrajin. Številni primeri uspešnih raziskav v tujini – in polagoma tudi v Sloveniji – nesporno izkazujejo potencial materialnih ostalin in arheoloških metod za razumevanje gradov kot arhitekturnih stvaritev in družbenih prostorov.

64 Prim. Hobsbawm, Introduction.

LITERATURA

Avguštin, Cene: »Zgornji stolp« na Kranclju in nekdanja župna cerkev v Stari Loki. Poročilo o izkopavanjih v l. 1954. *Loški razgledi,* 1, 1954, str. 107–120.

Avguštin, Cene: Zaključek izkopavanj na Kranclju. *Loški razgledi,* 2, 1955, str. 100–104.

Bahar, Maja: *Problematika varovanja gradov kot arheoloških spomenikov.* Neobjavljeno diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 2007.

Bausovac, Maja, in Krempuš, Robert: Celje – Knežji dvorec. *Varstvo spomenikov,* 45, poročila, 2009, str. 44–45.

Bavdek, Alma: Stanje raziskav gradov in dvorcev na območju historične Goriške II. Predjamski grad. *Goriški letnik,* 33–34, 2009–2010, št. 1, str. 219–223.

Böhme, Horst Wolfgang: Burgen der Salierzeit in Hessen, in Rheinland-Pfalz und im Saarland. *Burgen der Salierzeit, Teil 2: In den südlichen Landschaften des Reiches* (ur. Horst Wolfgang Böhme). Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1992, str. 7–80.

Bolta, Alojz: Slovensko gradišče kod Mozirja. *Starinar,* 7–8, 1956–1957, str. 335.

Bregant, Tatjana: Celje – Stari grad. *Varstvo spomenikov,* 26, 1984, str. 278–282.

Bregant, Tatjana: *Pečnice s Starega gradu Celje.* Ljubljana: Galerija Labirint in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete; Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1984.

Bregant, Tatjana: Prispevek arheoloških raziskav k preučevanju stavbnega razvoja Starega gradu Celje. *Varstvo spomenikov,* 25, 1983, str. 39–52.

Bregant, Tatjana: Raziskovanja na Starem gradu nad Celjem 1972. leta. *Celjski zbornik,* 1973–1974, 1974, str. 269–307.

Bregant, Tatjana: *Stari grad nad Celjem. Raziskovanja v letih 1973 in 1974. Poizkus rekonstrukcije rasti grajskega jedra.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1977.

Brišnik, Danijela: Stari grad nad Celjem. Keramično gradivo iz sektorjev A in B. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1999, str. 261–307.

Brišnik, Danijela, in Ravnikar, Tone: *Grad Šalek.* Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, 1999.

Butina, Eva: Celje – celjski grad. *Varstvo spomenikov,* 46 – poročila, 2010, str. 37–38.

Črešnar, Matija, in Mlekuž, Dimitrij: Arheološka podoba Litije v luči novih odkritij. *Kronika,* Iz zgodovine Litije in njene okolice, 59, 2011, št. 3, str. 355–368.

Fugger Germadnik, Rolanda (ur.): *Grofje Celjski.* Katalog razstave. Celje: Pokrajinski muzej, 1999.

Gaspari, Andrej, in Nadbath, Barbara: Želimlje – Stari grad. *Varstvo spomenikov,* 44 – poročila, 2008, str. 326–327.

Gaspari, Andrej, in Nadbath, Barbara: Želimlje – Stari grad [Oklučje]. *Varstvo spomenikov,* 44 – poročila, 2008, str. 327–328.

Gaspari, Andrej, Nadbath, Barbara, in Nabergoj, Tomaž: Grad na Gradišču nad Drago: Spanheimska utrdba na severozahodni meji gospostva? *Arheološki vestnik,* 59, 2008, str. 305–323.

Grafenauer, Bogo: O arheologiji in zgodovini. *Zgodovinski časopis,* 5, 1951, str. 163–174.

Guštin, Mitja (ur.): *Srednjeveško Celje.* Archaeologia historica Slovenica, 3. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001.

Guštin, Mitja: Grad na Kozlovem robu nad Tolminom. Arheološka sanacijska dela in programi. *Tolminski zbornik,* 1997, str. 35–40.

Guštin, Mitja, Cunja, Radovan, in Predovnik, Katarina Katja: *Podbočje, Stari grad.* Brežice: Posavski muzej; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete; Krško: Skupščina občine, 1993.

Hinz, Hermann: *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg.* Köln: Rheinland-Verlag, 1981.

Hobsbawm, Eric J.: Introduction: Inventing traditions. *The Invention of Tradition* (ur. Eric J. Hobsbawm in Terence O. Ranger). Cambridge: Cambridge University Press, 1983, str. 1–14.

Hofer, Nikolaus, Krenn, Martin, in Blesl, Christoph: Hausberge und verwandte Wehranlagen. Zum aktuellen Forschungsstand in Niederösterreich. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich,* 23, 2007, str. 249–261.

Horvat, Martin: Arheološke raziskave. *Ljubljanski grad. Pečnice = Ljubljana Castle. Stove Tiles* (ur. Mitja Guštin in Martin Horvat). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1994, str. 29–39.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1999.

Jogan, Savin: *Pravno varstvo dediščine: ogrožanje in uničevanje kulturne in naravne dediščine ter pravni vidiki njunega varstva.* Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2008.

Kolšek, Vera, in Bolta, Alojz: Štrucljevo gradišče pri Mozirju. *Varstvo spomenikov,* 8, 1962, str. 218.

Korošec, Josip: Arheologija in nekatere njene naloge. *Zgodovinski časopis,* 4, 1950, str. 5–22.

Korošec, Josip: *Arheološke ostaline v Predjami. Razprave 1. razreda SAZU,* IV, št. I. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1956.

Korošec, Paola: Nalaz srednjovjekovnog stakla iz pećine »Jama« u Predjami. *Starohrvatska prosvjeta,* 14, 1984, str. 107–124.

Kos, Dušan: *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kramberger, Dušan: Tolmin – grad Kozlov rob. *Varstvo spomenikov,* 38, 2001, str. 133–135.

Kramberger, Dušan: Stari grad nad Celjem – notranji obrambni jarek. *Celjski grofje – stara tema, nova spoznanja* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 239–245.

Kramberger, Dušan, in Stopar, Ivan: Program sanacije in prezentacije gradu Celje. *Celjski zbornik,* 1987, str. 85–94.

Krempuš, Robert: Arheološke raziskave Knežjega dvora v Celju. *Srednjeveško Celje* (ur. Mitja Guštin). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 25–38.

Kühtreiber, Thomas, in Reichhalter, Gerhard: Hausberge, Motten und Burgställe. Terminologische und siedlungsarchäologische Überlegungen zum Burgenbau im Melk-Erlaufgebiet. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich,* 23, 2007, str. 225–248.

Ložar, Rajko: Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo,* 20, 1939, str. 180–225.

Müllner, Alfons: Archäologische Excurse durch Südsteiermark und Krain I: Die Tumuli nächst Rothwein bei Marburg. *Mitteilungen der k.k. Zentralkomission,* 4, 1878, str. 83.

Müllner, Alfons: Das Gradišče »Attilov Kocian« bei Kapellen. *Argo,* 3, 1894, št. 11, str. 218–219, T. XVI: 1–3.

Müllner, Alfons: Die Felsenburg Lueg in Innerkrain I–III. *Argo,* 1, 1892, št. 2, str. 14–16, T. II; *Argo,* 3, 1894, št. 3, str. 57–66; *Argo,* 3, 1894, št. 6, str. 105–114.

Müllner, Alfons: Eine heidnische Opferstätte am Bacher in Steiermark. *Argo,* 3, 1894, št. 11, str. 216–218, T. XV: 1–5.

Nabergoj, Tomaž: Arheologija in gotika = Archaeology and Gothic. *Gotika v Sloveniji – svet predmetov = Gothic in Slovenia – The World of Objects* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej, 1995, str. 7–107.

Nabergoj, Tomaž: Muzealec v Narodnem muzeju in začetki arheologije srednjega veka. *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja* (ur.

Ingrid Slavec Gradišnik). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 159–189.

Nadbath, Barbara, in Rutar, Gašper: Žabji grad, pozabljena srednjeveška utrdba na južnem obrobju Ljubljanskega barja. *Varstvo spomenikov,* 44 – poročila, 2008, str. 28-42.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Th. 2, Bd. 2: Das Dekanat Oberburg.* Marburg: Selbstverlag, 1877.

Osmuk, Nada: Prem. *Varstvo spomenikov,* 25, 1983, str. 266.

Osmuk, Nada: Prem. *Varstvo spomenikov,* 26, 1984, str. 283–284.

Petru, Peter: Rimska utrjena vila v Starem trgu pri Ložu? *Arheološki vestnik,* 20, 1969, str. 115–124.

Petru, Peter: Zametki Ljubljanskega gradu. *Kronika,* 9, 1961, št. 3, str. 182–187.

Pleterski, Andrej: Gradišče pri Goleku – protiturška utrdba s konca 15. stoletja. *Zgodovinski časopis,* 34, 1980, št. 3, str. 285–297.

Predovnik, Katarina: Arheološke raziskave najdišč mlajših obdobij v Kostanjevici in okolici. *Vekov tek: Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost, Organizacijski odbor za praznovanje 750. obletnice prve listinske omembe mesta, 2003, str. 41–53.

Predovnik, Katarina: Cur archaeologia medievalis? *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo,* 28, 2000, št. 200–201, str. 31–51.

Predovnik, Katarina: Kosova gomila v Razvanju in vprašanje obstoja mot na slovenskem ozemlju. *Annales, Series historia et sociologia,* 18, 2008, št. 2, str. 369–384.

Predovnik, Katarina: Nova obzorja: arheologija mlajših obdobij. *Arheo,* 25, 2008, str. 81–88.

Predovnik, Katarina: Prunk bei Tisch: vom Beginn der Neuzeit in den slowenischen Ländern. *Zwischen Tradition und Wandel: Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts* (ur. Barbara Scholkmann, Sören Frommer, Christina Vossler in Markus Wolf). Erlangen: Dr. Faustus, 2009, str. 281–290.

Predovnik, Katarina: Transcending disciplinary boundaries: Historical archaeology as a problem child – the case of Slovenia. *Historical Archaeology in Central Europe* (ur. Natascha Mehler). Rockville, Maryland: Society for Historical Archaeology, 2012 (v tisku).

Predovnik, Katarina: *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo in Znanstveni inštitut, 2003.

Predovnik, Katarina, in Grosman, Darja: Turmhügelburgen im Gebiet des heutigen Sloweniens: eine Forschungslücke. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich,* 23, 2007, str. 209–224.

Predovnik, Katarina, in Nabergoj, Tomaž: Archaeological research into the periods following the Early Middle Ages in Slovenia = Arheološke raziskave obdobij po zgodnjem srednjem veku v Sloveniji. *Arheološki vestnik,* 61, 2010, str. 245–295.

Ravnik, Mateja: *Korenine mesta Maribora: Nova dognanja na Piramidi.* Katalog razstave. [Planina]: Tica Sistem, d.o.o., 2012.

Rutar, Gašper: Ljubljana – ruševine starega gradu Osterberg. *Varstvo spomenikov,* 46 – poročila, 2010, str. 191–193.

Sagadin, Milan: Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku. *Arheološki vestnik,* 52, 2001, str. 359–375.

Schein, Tine: Il castello di Predjama (Lueg) presso Postojna (Postumia). *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine* (ur. Maurizio Buora, Beatriče Žbona Trkman in Mitja Guštin). *Archaeologia di Frontiera,* 2, 1999, str. 143–144.

Schein, Tine: Predjama, Arheologija. *Enciklopedija Slovenije,* 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 264.

Schmid, Walter: Beiträge zur Geschichte der frühmittelalterlichen Besiedelung der Steiermark. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 18, 1922, str. 27–45.

Schmid, Walter: Die Ringwälle des Bacherngebietes. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission,* 2/3, 1915, str. 229–305.

Schmid, Walter: Südsteiermark im Altertum. *Südsteiermark: ein Gedenkbuch* (ur. Franz Hausmann). Graz: U. Moser, 1925, str. 1–27.

Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na brestaniškem gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 23–44.

Slabe, Marijan: Smlednik. *Varstvo spomenikov,* 25, 1983, str. 266–271.

Slabe, Marijan: Sondiranja z arheološko metodo na Ljubljanskem gradu. *Varstvo spomenikov,* 20, 1976, str. 267–274.

Slabe, Marijan: Spomeniško varstvo in muzejstvo – skupne naloge pri celoviti skrbi za kulturno dediščino. *Argo,* 20–21, 1981–1982, str. 92–99.

Smole, Emil: Kozlov rob nad Tolminom. *Varstvo spomenikov,* 9, 1965, str. 225.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knjiga 4: Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993.

Stopar, Ivan: *Stari grad Celje med včeraj, danes in jutri.* Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 2000.

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Šinkovec, Irena: Kako smo prehiteli gradbene stroje. *Arheo,* 12, 1991, str. 50–57.

Štukl, Jože: *Arheološke raziskave srednjeveške Škofje Loke.* Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani), 2002.

Štular, Benjamin: *Lončenina z Malega gradu v Kamniku.* Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani), 2005.

Štular, Benjamin: *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / High Medieval Castle in Kamnik.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.

Šumi, Nace: Mesto gradov in dvorcev v zgodovinskih znanostih in naši družbeni zavesti. *Varstvo spomenikov,* 25, 1983, str. 9–12.

Žbona Trkman, Beatriče: I siti castellani nel territorio isontino sloveno e sui margini del Carso settentrionale: la ricerca archeologica. *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine* (ur. Maurizio Buora, Beatriče Žbona Trkman in Mitja Guštin). *Archeologia di Frontiera,* 2, 1999, str. 135–142.

Žbona Trkman, Beatriče: Pri obedu z dobrovsko gospodo. *Prehrana na Goriškem* (ur. Slavica Plahuta in Vesna Ličer). Nova Gorica: Goriški muzej, str. 130–138.

Žbona Trkman, Beatriče: Renesančne najdbe na Kozlovem robu. *Tolminski zbornik,* 1997, str. 41–44.

Žbona Trkman, Beatriče, in Bavdek, Alma: Arheološka izkopavanja na gradu Dobrovo v Brdih. *Argo,* 29–30, 1990, str. 14–16.

Žbona Trkman, Beatriče, in Bressan, Fabrizio: Orožje z gradu Kozlov rob. *Vojske, orožje in utrdbeni sistemi v Posočju* (ur. Karla Kofol). Tolmin: Tolminski muzej, str. 49–60.

Žbona Trkman, Beatriče, in Kruh, Ana: Stanje raziskav gradov in dvorcev na območju historične Goriške I. Dobrovo, Kozlov rob, Rihemberk, Štanjel. *Goriški letnik,* 33–34, 2009–2010, št. 1, str. 195–217.

Žbona Trkman, Beatriče, in sod.: *Grajska zapuščina. Katalog ob razstavi keramike in stekla, 14.–17. stol. Grad Dobrovo, 1991.* Nova Gorica: Goriški muzej, 1991.

Železnikar, Janja: Graščina v Polhovem Gradcu. *Arheološki vestnik,* 53, 2001, str. 301–371.

Žorž, Alja, in Rutar, Gašper: Leskovec pri Krškem – grad Šrajbarski turn, Leskovec pri Krškem – območje gradu Šrajbarski turn. *Varstvo spomenikov,* 46 – poročila, 2010, str. 163–166.

ZUSAMMENFASSUNG

Die slowenische Archäologie und die Burgenforschung

Archäologische Untersuchungen haben, ähnlich wie anderswo in Europa, auch auf dem slowenischen Gebiet eine reiche Tradition. Die erste archäologische Forschung an einem Burgobjekt führte 1892 der damalige Kustos des Landesmuseums für Krain, Alfons Müllner durch, der auf der Burg Jama (Lueg) Ausgrabungen vornahm. Diese Ausgrabungen werden zugleich als die erste systematische archäologische Untersuchung der Fundorte aus der Zeit des Spätmittelalters im slowenischen Raum gesehen.

Die archäologischen Ausgrabungen spätmittelalterlicher Fundorte, auch von Burgen, begannen erst in den 1970er Jahren und wurden im Rahmen des Denkmalschutzes an Architekturdenkmälern in den Stadtzentren durchgeführt. Die umfangreichste Untersuchung eines Burgobjektes aus dieser Zeit waren die Ausgrabungen auf Stari grad in Celje (Cilli), die den gesamten Gebiet des Burgkerns und einen Teil der westlichen Vorburg erfassten. Umfangreichere Ausgrabungen wurden auch auf zahlreichen anderen slowenischen Burgen durchgeführt, unter anderem auf der Burg von Ljubljana (Laibach), auf der Burg Rihemberk (Reiffenberg), Mali grad in Kamnik (Stein), Stari grad nad Podbočjem (Veste Landestrost), Burg Šalek (Schallegg), im Fürstenhof in Celje (Cilli) und in Gornji grad in Maribor (Obermarburg).

Die Bedeutung der archäologischen Untersuchungen von Burgen liegt nicht nur in der Entdeckung der Verbindungen zwischen noch bestehenden und zerstörten Mauern, von Resten der früheren Gebäudephasen und der dazugehörigen Kleinfunde, die einen Einblick in die ehemalige materielle Welt der Burgbewohner ermöglichen. Von großer Bedeutung ist der Beitrag der Archäologie zum Verständnis des Verhältnisses von Burgen als Stützpunkt und Symbol der Feudalherrschaft zu vorhergehenden Besiedlung und Nutzung des Raumes. Mit Hilfe der archäologischen Daten kann die konkrete Strategie und Praxis des Ausbaues von Feudalterritorien sowie das Verhältnis der neuen Herrscher zu den Traditionen der Lokalbevölkerung entdeckt werden, auf die sie sich manchmal stützten, noch häufiger aber durch neue ersetzten. Die Burg in Bled (Veldes), Mali grad in Kamnik (Stein), die Burg in Ljubljana (Laibach), die Burg von Slovenj Gradec (Windischgratz) bei Stari trg und die Burg von Ptuj (Pettau) sind

Beispiele dafür, dass es eine Verbindung zu davor existierenden altslawischen Gräberfeldern und vermuteten Siedlungen gab.

Neben Ausgrabungen bietet die Archäologie noch eine ganze Reihe anderer Untersuchungsmethoden. Auch in der Erforschung von Burgen und anderer Befestigungen der Feudalzeit werden die nicht invasiven Methoden der Fernerkundung und der Prospektion angewendet. Sie ermöglichen den Einblick in ein Objekt ohne Beschädigung und ohne Entfernung von Gebäudeteilen und archäologischen Kontexten, vor allem aber eine rasche Erkennung von Fundorten in ihrem räumlichen Kontext. Dieser Zugang wurde etwa angewendet bei der Erforschung der Turmhügelburgen und verwandten mittelalterlichen befestigten Anlagen auf dem Gebiet Sloweniens.

Viel zu wenig nützt die slowenische Archäologie in den bisherigen Untersuchungen von Burgen die Möglichkeiten, die die Applikation naturwissenschaftlicher analytischer Methoden für die Erforschung von Materialien und Technologien bietet, für die Datierung sowie Gewinnung und Interpretation von Daten über Umwelt, Ernährung, Wirtschaftstätigkeiten, Demographie, Hygiene und ähnliches. Zum Teil sind die Archäologen bei der Interpretation der Felddaten auch zu zurückhaltend. Nicht selten geben sich die Archäologen mit Illustrationen und mit der Bestätigung von Daten aus geschriebenen Quellen mit bereits entdeckten Architekturresten und Artefakten zufrieden, statt diese mit der auf materieller Quellen basierenden Mikrogeschichte der einzelnen Burgen und Burglandschaften zu ergänzen. Zahlreiche Beispiele von erfolgreichen Untersuchungen im Ausland – und allmählich auch in Slowenien – bieten zweifelsohne den Beweis dafür, dass die Auswertung der materiellen Überlieferung mit Hilfe archäologischer Methoden das Verständnis von Burgen als Architekturwerken und Gesellschaftsräumen stärkt.

SUMMARY

Slovenian archaeology and castle research

Like elsewhere in Europe, archaeological research of castles in Slovenia has a relatively long history. The first archaeological research of a castle on Slovenian soil was carried out in 1892 by Alfons Müllner, custodian of the Carniolan Provincial Museum at the time, who conducted excavations at Jama Castle (Lueg) near Postojna. These excavations are also considered the first systematic archaeological research of sites from the late Middle Ages in the Slovenian territory.

Most archaeological excavations of late medieval sites, including castles, only began to gain momentum from the 1970s onwards, within the framework of monument protection measures carried out on architectural monuments in old town centres. The most extensive archaeological research of a castle in that period were the excavations at Celje (Cilli) Castle, which encompassed the entire architectural core of the castle as well as part of the western outer ward. Extensive excavations later took place at many other Slovenian castles, including Ljubljana (Laibach) Castle, Rihemberk (Reiffenberg) Castle, Mali Grad Castle in Kamnik (Stein), Stari Grad at Podbočje (Veste Landestrost Castle), Šalek (Schallegg) Castle, Ducal Court in Celje (Cilli), and Gornji Grad (Obermarburg Castle) in Maribor.

The significance of archaeological research of castles extends beyond establishing links between preserved and non-preserved walls or uncovering the remnants of former architectural phases and pertaining artefacts that facilitate insight into the former material reality of the residents of the castle. Of no less crucial importance is archaeology's contribution to the understanding of castles as strongholds and symbols of feudal power, as well as of previous settlements and uses of space. With the aid of archaeological data we can uncover concrete strategies and practices applied in the construction of feudal territories as well as the attitudes of the new power-holders towards local traditions which they would sometimes maintain, but more often replace with new ones. Bled (Veldes) Castle, Mali Grad Castle in Kamnik (Stein), Ljubljana (Laibach) Castle, Slovenj Gradec (Windischgratz) Castle and Ptuj (Pettau) Castle, for instance, are clearly linked to previous Old Slavic burial sites and presumable settlements.

Apart from excavations, archaeology disposes of a series of other research methods, including non-invasive methods of remote sensing and prospection, which are also widely used in investigating castles and other fortifications of the feudal times. They allow insight into a given building – without causing damage or having to remove any architectural remains and archaeological contexts – and, more importantly, a relatively rapid detection of archaeological sites within a wider spatial context. Such approach was, for instance, applied to the research of motte-and-bailey castles and other moated sites from the medieval period in the territory of the present-day Slovenia.

In the research of castles done so far, Slovenian archaeology has insufficiently explored the opportunities available through the application of scientific analytical methods to the investigation of materials

and technologies, as well as dating, collection and interpretation of data on the natural environment, diet, economic activities, demographics, hygiene, and so forth. This, among other things, leads us to the conclusion that archaeologists use too much restraint in interpreting field data. We are too often satisfied with employing newly discovered architectural remnants and artefacts for the mere purpose of illustrating and confirming the data from written sources, instead of supplementing them with microhistories of individual castles and castlescapes based on material sources. Numerous examples of successful studies conducted abroad – and now gradually also in Slovenia – certainly reveal the potential of material remains and archaeological methods for understanding castles as architectural creations and social spaces.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 332.21:728.81(497.4)"653"

Prejeto: 2. 8. 2012

Matjaž Bizjak

dr. zgodovinskih znanosti, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matjaz@zrc-sazu.si

Grad kot središče zemljiškega gospostva

(s posebnim ozirom na srednjeveško Kranjsko)

IZVLEČEK

Ena od ključnih funkcij gradov v srednjem veku je bila funkcija središča zemljiškega gospostva. Avtor v prvem delu prispevka oriše vznik in razvoj mreže gradov s pripadajočimi zemljiškimi gospostvi, v nadaljevanju pa se posveti posameznim značilnostim, ki so lastne gradu v omenjeni vlogi.

KLJUČNE BESEDE
grad, zemljiško gospostvo, Kranjska, srednji vek

ABSTRACT

CASTLE AS THE CENTRE OF A SEIGNIORY (WITH A PARTICULAR FOCUS ON MEDIEVAL CARNIOLA)

One of the key functions of castles in the Middle Ages was that of being the centre of a seigniory. In the first part of the article the author describes the emergence and development of the network of castles with adjacent seigniories, and in the continuation he focuses on some characteristics of castles in the aforementioned role.

KEY WORDS
castle, seigniory, Carniola, Middle Ages

Srednjeveški grad je – gledano z vidika namembnosti – precej kompleksna tvorba. Zelo težko bi namreč uvedli tipologijo, s katero bi lahko gradove jasno razmejili glede na njihovo funkcijo; pri večini bi morali ugotavljati skupek oziroma preplet različnih funkcij, kot so: bivanjska, obrambna, upravna ... Verjetno bo držala domneva, da obstaja premo sorazmerje med pomembnostjo, starostjo in velikostjo gradu (pri čemer je treba vse tri dejavnike upoštevati skupaj, ne pa izolirano) ter številom funkcij, ki jih je združeval. Ta preplet funkcij v celoti prihaja do izraza, kadar govorimo o gradu kot središču zemljiškega gospostva, o vlogi gradú, ki se zdi v luči zgodovinskega razvoja teritorijev – tudi na ozemlju današnje Slovenije – ključnega pomena.

Nastajanje mreže zemljiških gospostev in gradov

Pojav zemljiških gospostev klasičnega srednjeveškega tipa, še posebej če se omejimo na ozemlje južno od Karavank oziroma Drave (zaradi specifičnega razvoja obalni pas slovenskega Primorja v tem prispevku v celoti puščam ob strani), umeščamo v drugo polovico 10. stoletja, v čas konsolidacije Svetega rimskega cesarstva na omenjenem ozemlju po zavrnitvi madžarskih vpadov. Pri tem so odločilno vlogo odigrale vladarske podelitve obsežnih kompleksov zemlje svetnemu in cerkvenemu visokemu plemstvu z namenom postopnega utrjevanja kraljeve oblasti na novopridobljenih ozemljih. Pravna podlaga tem podelitvam je bilo pojmovanje, da vsa neprilaščena zemlja pripada vladarju, pri čemer je frankovsko pravo (kot tudi druga germanska plemenska prava) kot legitimno lastnino priznavalo le tiste oblike, ki so ustrezale frankovski svobodni plemiški lastnini. Izven tega konteksta so se poleg neposeljenih predelov znašla tudi poseljena ozemlja, organizirana po sistemu kolektivne lastnine staroslovanskih žup.[1]

S podelitvami zaokroženih omejenih teritorijev oziroma obsežnejših zemljišč v odmeri določenega števila kraljevskih hub so nastajala teritorialna zemljiška gospostva. Njihovo izoblikovanje na novopodeljenih ozemljih je predstavljalo tako reorganizacijo že (večinoma šibko) kultiviranih predelov kot tudi kolonizacijo neposeljenih območij.[2]

V tem času običajni sistem izgradnje zemljiškega gospostva je grad uporabljal kot kristalizacijsko središče, od koder so organizirali in nadzorovali agrarno proizvodnjo, izvajali kolonizacijo ter nenazadnje upravo, sodstvo in obrambo pripadajočega teritorija. Obenem je služil kot rezidenca zemljiškega gospoda, oziroma, v primerih podelitev starim zemljiškim posestnikom, predvsem cerkvenim knezom z jedrno posestjo v drugih deželah, kot sedež njihovega namestnika oziroma upravnika. Kot logična posledica tega je v 10. in 11. stoletju na današnjem slovenskem ozemlju vzniknila mreža gradov z osnovno funkcijo upravnega središča teritorialnega zemljiškega gospostva.[3]

Vilfan je tako pred desetletji domneval, da je bilo na Kranjskem sredi 11. stoletja sedem obsežnih teritorialnih gospostev s pripadajočimi centralnimi gradovi: ozemlje severno od Save, praktično od izvira Save Dolinke do Kokre, s središčem v Kranju, ki je pripadalo vsakokratnemu mejnemu grofu, med Kokro in Trojanami razprostirajoče se kamniško gospostvo Weimar-Orlamündskih, ob zahodni meji od severa proti jugu ležeča blejsko gospostvo briksenske in loško freisinške škofije ter cerkniško-loško gospostvo oglejskega patriarha, (pozneje spanheimsko) ljubljansko gospostvo v osrednjem delu Ljubljanske kotline in manjše gospostvo starejših svobodnih gospodov Turjaških.[4] Vsaj kar zadeva velika gospostva cerkvenih knezov, mu lahko brez nadaljnjega pritrdimo. To so edina izmed omenjenih gospostev, katerih začetki so iz objektivnih razlogov zadovoljivo dokumentirani; vsa so nastala šele med koncem 10. in sredo 11. stoletja z obsežnimi kompaktnimi, čeprav v več zaporednih korakih realiziranimi podelitvami kronske zemlje.[5] Tudi domneva o obsežnem mejnogrofovskem kranjskem gospostvu se zdi utemeljena; med argumenti zanjo na prvem mestu gotovo stoji še mnogo pozneje izpričana meja kranjskega deželskega sodišča.[6]

Pač pa so novejše raziskave Petra Štiha razkrile precej bolj zapleteno posestno strukturo svetnih velikašev. Na območju ljubljanskega gospostva, ki so ga v obsegu, kot ga pozna Vilfan, predvsem z dedovanji in menjavami zaokrožili šele Spanheimi v prvi polovici 12. stoletja, so se v stoletju pred tem nahajale vsaj posesti grofov Vovbrških in Bogenskih, gospodov iz Tarcenta oziroma Machlanda ter potomcev furlanskega grofa Werihena, ki je leta 1001 prejel polovico Gorice.[7] Tudi na ozemlju južno od tod, na Dolenjskem, viri 11. stoletja izkazujejo vsaj tri manjša gospostva posvetnih plemičev: Engelbera Turjaškega ter nekih Anza in Ruodperta.[8]

Vladarske podelitve svetnemu plemstvu so očitno, kar nenazadnje dokazuje tudi darovnica za Anza v obsegu treh kraljevskih hub prvenstveno na ozemlju štirih vasi,[9] v obsegu podeljene posesti vsaj precej variirale, če že niso bile na splošno bistveno

1 Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 108.
2 Prav tam, str. 109.
3 Kos, *Vitez in grad*, str. 18.
4 Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 116–117.
5 Štih, Izvor škofijske posesti, str. 35 sl.; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 11–16; Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–49.
6 Žontar, *Zgodovina Kranja*, str. 74–76.
7 Štih, Dve notici, str. 22–40.
8 Prav tam, str. 24–26.
9 MGH, DH IV 43, (Kos, Gradivo III., št. 201).

Blejski grad z jugozahodnim delom pripadajočega ozemlja (gospostva) leta 1775 (original hrani Škofijski muzej Brixen).

manj obsežne od podelitev cerkvenim knezom. Verjetno ne bomo daleč od resnice z ugotovitvijo, da je bil obseg podelitve vsaj v grobem odvisen od statusa prejemnika. Na to kažejo nekatere ohranjene darovnice iz širšega prostora, katerih obseg se giblje med 3 in 10 kraljevskimi hubami za ne podrobneje opredeljene (beri: nižje) svobodne plemiče in med okoli 20 in 30 kraljevskimi hubami za grofe.[10] Vsaj kar zadeva Kranjsko, je do takšnih podelitev prihajalo tudi že pred prvimi podelitvami škofijam, poleg tega so lahko svetna gospostva nastala tudi po drugi poti (npr. staroslovanske podlage).[11] Morda je po poti postopnega zaokroževanja nastalo tudi obsežno kamniško gospostvo, ki je oprijemljiveje dokazljivo šele v andeški dobi (nekako po letu 1140)[12] in ga po sklepanjih na podlagi genealoških dejstev prek Weimar-Orlamündskih (1044–1070) vlečemo do Sempt-Ebersbergov na začetek 11. stoletja.[13] Vsekakor današnje stanje raziskav izkazuje določene vrzeli v poznavanju posestne strukture na Kranjskem v 11. stoletju, ki je bila očitno precej bolj pisan konglomerat domačih posestnikov različnega statusa ter germanskega, predvsem bavarskega plemstva in cerkvenih knezov, kot si običajno predstavljamo.[14]

Jasnejšo sliko lahko podamo za 12. stoletje, ko je ob omenjeni, razmeroma konstantni posesti cerkvenih knezov prišlo tudi do ozemeljskih zaokrožanj predvsem grofovskih in nekaterih svobodnoplemiških rodbin. V tem času so svoj položaj na Kranjskem utrdili grofje Ortenburški z gospostvi Kamen in Waldenberg. Kamniško gospostvo so nasledili grofje Andeški, ki so pod svojo oblastjo združili tudi gospostvo Kranj, Vovbržani so iz oglejske cerkniške posesti »izločili« fevdno gospostvo Lož, na Dolenjskem oziroma v t. i. Marki se je na obsežnem ozemlju ustalila veja štajerskih svobodnih gospodov Puchsov, ki se je začela imenovati po Višnji Gori, na njihovo posest sta se ob ogrski meji navezovala spanheimsko kostanjeviško in bogensko krško gospostvo, v Posavskem hribovju južno od Save pa je nastalo gospostvo Svibenskih.

Predvsem na tem ozemlju (v okviru cerkvenih gospostev nekoliko manj) se je sočasno začela ta dopolnjena mreža gradov še dodatno gostiti na račun ministerialnih gradov, ki so v procesu fevdalne cepitve postopno prerasli v središča manjših samostojnih gospostev nižjega plemstva. Pravica dovoljevanja gradnje gradov, ki je sprva pripadala vladarju (t. i. grajski regal), je v 12. stoletju v praksi postopno prehajala na dinastično plemstvo, ki je odslej na svojem ozemlju postavljalo gradove po lastni volji, obenem

10 MGH, DH II 346, DK II 32, DK II 134, DH IV 43, DH IV 45, DH IV 135 (Kos, Gradivo II., št. 302, 309; III., št. 35, 68, 84, 201, 202, 230).
11 Glej Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 107–108.
12 Glej Štih, Kranjska v času Andeških grofov, str. 11–13.
13 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 91; Štih, Kranjska v času Andeških grofov, str. 11–13; Grafenauer, Srednjeveška kolonizacija, str. 16–17.
14 Kot dodaten primer naj služi podelitev točneje neopredeljene dedne posesti na Kranjskem bavarskega vojvode Welfa IV. briksenski škofiji med letoma 1070 in 1073; glej Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 47–48.

pa gradnjo dovoljevalo tudi svojim ministerialom.[15] Ta proces je privedel do precejšnje zgostitve mreže gradov predvsem v vzhodnem in osrednjem delu Kranjske, kjer so bile posesti svetnega dinastičnega plemstva. Na ortenburških, andeških, spanheimskih in višnjegorskih tleh so že v 12. stoletju vzniknili ministerialni gradovi: Waldenberg v Lipniški dolini, Wartenberg pri Stražišču, Smlednik, Novi grad nad Kokro, Gutenberg nad Tržiško Bistrico, Limberk, Mengeš, Lebek in Gamberk v Zasavju, Jeterbenk, Osterberg in Falkenberg v okolici Ljubljane, na Dolenjskem pa še Mehovo, Lihtenberk, Kravjek, Mirna, Prežek, Čretež, Hmeljnik, Raka ter morda tudi že Črnomelj v Beli krajini.[16]

V manjši meri so ministerialni gradovi nastajali na ozemlju v cerkveni lasti. Ta gospostva so bila praviloma teritorialno sklenjena in je njihovi upravi običajno zadoščal centralni grad.[17] Redki primeri navadno pozneje niso prerasli v samostojna gospostva.[18] Vendar se tudi cerkveni gospodje niso mogli povsem otresti samovoljnih ministerialnih, še posebej odvetniških gradenj (tj. gradov, ki so jih na njihovi posesti postavili škofijski odvetniki oziroma njihovi ministeriali), ki so jih le s težavo (ali pa sploh ne) sankcionirali (Dušan Kos, denimo, dopušča možnost odvetniških gradenj za gradove Goričane, Jeterbenk, Polhov Gradec in Slepšek na domnevno freisinških tleh ter Gorenji Mokronog na krških).[19]

V bistvenih potezah je bil proces nastajanja ministerialnih gradov zaključen do zadnje četrtine 13. stoletja. Njegovo gonilo je bila predvsem kolonizacija do tedaj še neposeljenega ozemlja.[20] S postopno kultiviranim in tudi na druge načine pridobljenim ozemljem, ki so ga ti ministerialni gradovi obvladovali, so sčasoma preraščali v dedne rodbinske rezidence oziroma t. i. »izvorne gradove« (ker so po njih plemiške rodbine prevzemale imena)[21] in kot taki postajali središča sprva majhnih, a postopno rastočih raztresenih ministerialnih gospostev.[22] Njihov razvoj in obstojnost sta bila podvržena bistveno intenzivnejši dinamiki, kot jo lahko opazujemo pri starejših, teritorialnih gospostvih. Razmeroma hitro so lahko vznikala in propadala, se združevala in cepila ter širila oziroma izgubljala teritorij; pač vzporedno z genezo ministerialnih oziroma poznejših nižjeplemiških rodbin. V skladu s tem se je spreminjal tudi status ministerialnih gradov.

Značilno je, da so vsi ti gradovi v poznem srednjem veku (v 14. in 15. stoletju) na različne načine (izumrtje rodbin, prodaja, zaplemba in drugo) večinoma postali deželnoknežji in s tem središča deželnoknežjih (bodisi habsburških, goriških ali celjskih – v končni fazi seveda samo še habsburških) gospostev in uradov.[23]

Rezultat razvoja ob koncu srednjega veka je bil približno tak: funkcijo središč velikih teritorialnih gospostev so ohranili le najpomembnejši gradovi cerkvenih knezov (nadškofov, škofov), redki ministerialni gradovi so prerasli v središča večjih plemiških gospostev, in še to praviloma kot deželnoknežji fevdi, večina gradov – tako manjših kot večjih – pa je tvorila mrežo upravnih središč sicer raztresene, vendar zelo obsežne deželnoknežje posesti, ki jo lepo ilustrira seznam ohranjenih reformiranih urbarjev za kranjsko deželnoknežjo posest, ki so nastali v letih 1493–1499: Bela Peč, Radovljica, Novi grad v Kokri, Smlednik, Križe, Kamnik – deželsko sodišče, Gamberk, Jablje, Svibno, Polhov Gradec, Logatec, Planina, Prem, Postojna, Vipava, Kočevska Reka, Kostel, Mehovo in Žumberk.[24]

Grad kot središče gospostva – funkcije in pojavne oblike

V okviru zemljiškega gospostva je grad služil kot utrjena postojanka, kjer je bila nastanjena posadka, ki je skrbela za upravo (nemoteno delovanje agrarnega sektorja, pobiranje, skladiščenje, prodajo in transport donosov), vzdrževanje reda na ozemlju gospost-

15 Kos, *Vitez in grad*, str. 19–20.
16 Prav tam, passim.
17 Prav tam, str. 20.
18 Eden takih primerov fevdalne drobitve je rodbina Loških vitezov, ki so v 13. stoletju opravljali gradiščanske in oskrbniške funkcije na škofjeloškem ozemlju freisinških škofov. Proces razkrajanja matičnega teritorialnega gospostva in nastajanja novega, ministerialnega znotraj njega je dokumentiran v vrsti poravnav med sprtima stranema. Med drugim so si Loški vitezi lastili vsako deseto novo kolonizirano hubo na ozemlju Loškega gospostva, lovsko in gozdno pravico ter celo določene pravice na treh loških gradovih. Freisinškim škofom je sicer v končni fazi uspelo zajeziti razkroj gospostva, vendar šele postopno, s tem da so ministerialom določene uzurpacije delno in začasno priznavali ter čakali na ugoden trenutek za rigoroznejše ukrepe, kakor tudi z odkupi uzurpirane posesti. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 49–53.
19 Kos, *Imago iustitiae*, str. 31–32.
20 Kos, *Vitez in grad*, str. 23.
21 Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 13.
22 Prim. Meyer, Rodung, Burg und Herrschaft, str. 44, 59.
23 Za ilustracijo navajam dva primera: Gamberk so okoli leta 1200 zgradili andeški ministeriali Galli, pozneje je dal ime njihovi stranski veji Gallenbergom ter postal njihov »izvorni« grad in središče gospostva, dokler ga niso Gallenbergi leta 1351 prodali Habsburžanom ter je postal središče deželnoknežjega gospostva in manjšega deželskega sodišča (glej Bizjak, Gallenberški listinski arhiv, str. 255 sl.; isti, *Ratio facta est*, str. 130–131; Kos, *Vitez in grad*, str. 122–127). Gutenberg je sredi 12. stoletja zgradila veja andeških ministerialov Kokrških in se začela imenovati po njem, ob koncu 13. stoletja, v času tirolske uprave na Kranjskem, je postal deželnoknežji, in sicer sprva v neposredni upravi, okoli leta 1420 pa so ga Habsburžani podelili v fevd Lambergom, ki so si na njem uredili upravno središče svojih posesti (glej Bizjak, Gutenberg in Briksenska posest, str. 260 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 131–135).
24 Glej Umek, Reformirani urbarji, str. 312; Juričić Čargo in Žnidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih*, str. 124, 130; Kos, *Urbarji za Belo Krajino*, str. 20–21.

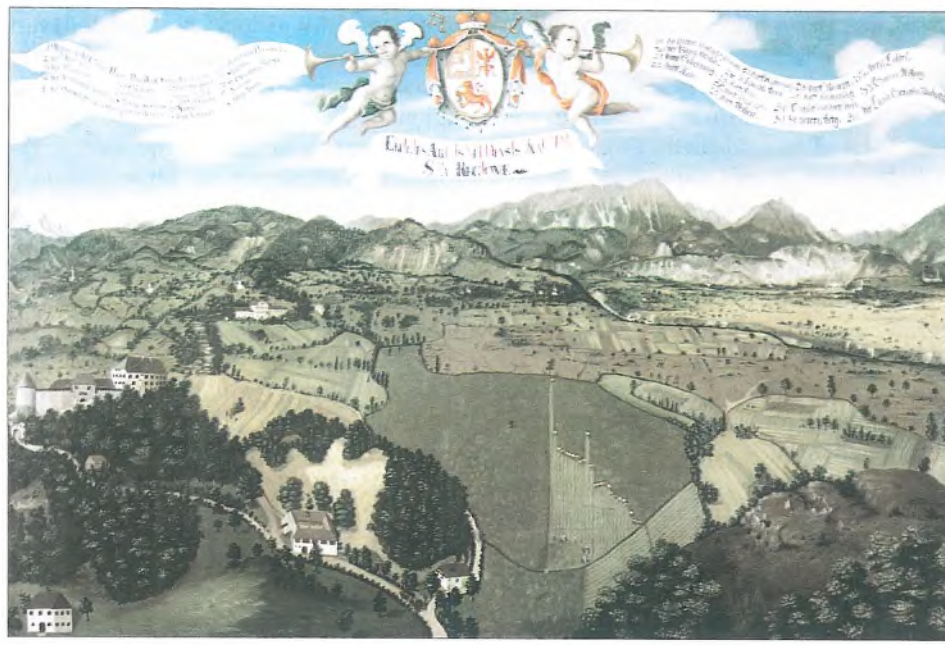

Blejski grad s severnim delom pripadajočega ozemlja (gospostva) leta 1775 (original hrani Škofijski muzej Brixen).

va (sodstvo in represija) ter obrambo pred zunanjimi grožnjami.[25] Kot tak je grad v gospostvu običajno zasedal strateško središčno lego. To je še posebej očitno pri starih, načrtno zgrajenih teritorialnih gospostvih. Grad je bil običajno postavljen ob sotočju rek, nedaleč od glavne prometne žile, morda na njunem križišču, in je obenem predstavljal stičišče sistema lokalnih, gospoščinskih poti oziroma cest.[26]

Manj pogosto ali zgolj slučajno so imeli takšno centralno lego ministerialni gradovi z majhnimi raztresenimi gospostvi. Izjemoma se je dogajalo, da so tudi večji in pomembnejši gradovi sčasoma – kot posledica zastavljanja in prodaje posameznih delov pripadajoče posesti ali zaradi reorganizacije – izgubljali naravno središčno lego nasproti ozemlju, ki so ga nadzorovali. Tako je, denimo, v 15. stoletju v okvir gospostva kamniškega Spodnjega gradu (obenem kamniškega deželskega sodišča) spadala posest v sicer proti gradu oziroma mestu gravitirajoči, a ne ravno v neposredni bližini ležeči Tuhinjski dolini.[27]

Funkcija središča zemljiškega gospostva se je vsekakor izražala tudi v grajski arhitektonski zasnovi oziroma v izrabi grajskega areala. Ta se ni omejevala zgolj na najosnovnejše bivanjske in fortifikacijske ali morda reprezentativne elemente, temveč je nujno vključevala prostore, namenjene shranjevanju zemljiških donosov (zalog), upravi ter sodstvu in represiji.

V vseh tovrstnih gradovih so bile pisarne (omenjajo se npr. v Škofji Loki),[28] kjer so izstavljali listine, pa tudi vodili knjigovodstvo zemljiškega gospostva (urbarje, obračune) in poslovno korespondenco (predvsem komunikacijo s centralno upravo, tj. v primeru deželnoknežjih in cerkvenoknežjih gospostev). V okvir uprave je sodilo tudi vzdrževanje reda na ozemlju gospostva in s tem v zvezi izvajanje patrimonialnega, lahko tudi deželskega sodstva. V blejskem gradu se denimo omenja »soba, v kateri so sodili kmetom«.[29] Sestavni del takšnih gradov so bile tudi grajske ječe, kjer so skušali zdraviti podložniško nepokorščino. Za Škofjo Loko imamo izpričan dokaj dovršen sistem kaznovanja, in sicer so delinkvente ob prvem prestopku zapirali v mestni stolp, ob ponovni kršitvi pa v grajski stolp, kar je bila očitno hujša kazen.[30]

Občuten del poslopij v grajskem kompleksu je bil namenjen shranjevanju kmetijskih pridelkov oziroma donosov zemljiškega gospostva, ki so bili namenjeni tako preskrbi grajskih prebivalcev, tj. nameščencev zemljiškega gospostva, kot tudi začasnemu skladiščenju in nadaljnjemu transportu v rezidenco zemljiškega gospoda ter nenazadnje skladiščenju za prodajo. V vseh gradovih se omenjajo kleti, vinske kleti, na Bledu tudi klet za mleko,[31] in kašče (včasih tudi po več; v Škofji Loki posebna kašča za oves, poleg tiste za krušna žita).[32]

25 Prim. Merisowsky, Burg und Herrschaft, str. 126–129.
26 Izraziti primeri so npr. Ljubljana, Kranj, Škofja Loka in Bled.
27 Prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 129–130.
28 Bizjak, Srednjeveški obračuni freisinške škofije 6, str. 155.
29 Leben, Prenova blejskega gradu, str. 104.
30 Blaznik, Upori loških podložnikov, str. 67.
31 Leben, Prenova blejskega gradu, str. 105.
32 Bizjak, Srednjeveški obračuni freisinške škofije 4, str. 121.

Seveda pa se poslopja, povezana z upravo gospostev, niso nujno omejevala na grajski kompleks. Kadar govorimo o gradu kot središču gospostva, moramo imeti pred očmi celotno upravno infrastrukturo; v tem sistemu je grad predstavljal operativno središče. Sem sodijo sistem poti do vseh delov gospostva, sistem dodatnih utrdb, ki so služile obrambi, ter sistem gospodarskih in upravnih poslopij (pristave, desetinski dvori, kašče, mitninske postaje), ki so bila dostikrat postavljena na posameznih oddaljenejših lokacijah. Tako je škofjeloško gospostvo imelo dodatno kaščo na Poljanah (za zbiranje pridelkov iz Poljanske doline),[33] v okviru klevevškega gospostva se omenjajo vinske kleti v Beli Cerkvi in Šmarjeti[34] ipd.

Z gradom in gospostvom je upravljala stalna posadka, ki je bila v skladu s potrebami – velikostjo gospostva – večja oziroma manjša, njena struktura pa je bila bolj ali manj razvejana. V začetnih fazah razvoja, pri manjših gospostvih tudi pozneje, je bila celotna uprava poverjena gradiščanu, ki je združeval tako vojaško kot upravno vodstveno funkcijo. Ponekod že v 13., na splošno pa v 14. stoletju se je uprava večjih gospostev diferencirala v smeri izločanja posebne gospodarsko-upravne funkcije, ki je bila poverjena uradniku z nazivi: kaščar, kletar, ključar ali preprosto oficial oziroma uradnik. Ta je skrbel za donos gospostva, tj. za podložniške dajatve in kolonizacijo, ter za gospoščinske finance in knjigovodstvo.[35] Vrhovna uprava gospostva, ki je običajno zajemala tudi vojaško-obrambno sfero, je bila poverjena oskrbniku, ki je v nekaterih pomembnejših gospostvih nosil naziv glavarja,[36] kar je bilo dostikrat povezano z združevanjem oskrbniške, kaščarske in sodne funkcije v eni osebi. V takšnih gospostvih – če so imela razvejano obrambno mrežo – se je naziv gradiščana ohranil pri načelnikih dodatnih gradov.[37]

Poleg tega je lahko grajska uprava premogla še enega ali več pisarjev, sodja (nekakšen eksekutivni organ sodišča), lovskega mojstra, ki mu je bilo lahko podrejenih več lovcev, ipd. Ni nujno, da so vsi ti uslužbenci bivali na gradu, nekateri nižji so bili nastanjeni na hubah in dvorih. Med take gotovo sodijo župani, prvotno načelniki vaške samouprave, ki so jih večja gospostva pritegnila v svojo administracijo kot predstojnike zemljiških uradov.

Drugi vidik dislociranja upravnih funkcij z gradu je povezava z urbano (tržno ali mestno) naselbino. Razvoj urbane naselbine v povezavi z gradom je logična posledica razvoja.[38] V okviru grajskega areala se je zaradi centralne funkcije, ki jo je imel za gospostvo, in potreb, ki jih je razvilo privilegirano grajsko prebivalstvo, razvila obrtna dejavnost. Sčasoma je utesnjen prostor znotraj grajskega obzidja postal pretesen za rastočo obrt, ki se je morala preseliti z gradu, običajno v njegovo neposredno bližino, pod vznožje grajskega hriba ipd.; kakršna koli resnejša proizvodnja je za obratovanje tako ali tako potrebovala vodno silo.[39] Prav tako so gradovi, praviloma locirani ob prometnih poteh in s centralno lego znotraj gospostva, predstavljali idealen prostor za trgovanje. Združenje teh dveh neagrarnih dejavnosti je običajno privedlo do formiranja urbane naselbine, ki se je pod pokroviteljstvom zemljiškega gospoda – ki ji je tudi omogočil formalno-pravno delovanje – z gradom običajno zlila v enoten organizem. To se odraža v enotni fortifikaciji in prenosu posameznih funkcij – ne le obrtnih, temveč tudi upravnih, skladiščnih in konec koncev celo rezidenčnih, tj. bivalnih – z gradu v mesto. Kot primer spet navajam Škofjo Loko z obzidjem, ki zajema mesto in grad, obrtni obrati (mlini, kovačnice in ostalo) in glavna gospoščinska žitnica (kašča) pa so bili v mestu.

Nekateri manjši trgi, katerih dejavnost je bila osredotočena predvsem na potrebe gradu, so bili z njegovim zatonom postopno degradirani v ruralne naselbine. To se zelo očitno pokaže pri trgu Svibno, ki je nastal pod istoimenskim gradom. Njegovo usodo so postopno zapečatili habsburška zaplemba in izgon gospodov Svibenskih z matičnega gradu,[40] izguba prometne vloge na račun konkurenčnih Radeč in dokončno propad gradu. Do sredine 18. stoletja se je trg povsem prelevil v agrarno naselbino.[41]

V nekaterih primerih pa do razvoja urbane naselbine sploh ni prišlo oziroma se je njen razvoj na določeni točki ustavil. V to kategorijo bi lahko uvrstili sicer v novem veku kot trg titulirani Turjak, za katerega pa domnevna obrtna oziroma trgovska dejavnost v virih ni izpričana.[42] Nasprotno lahko v srednjem veku v nekaterih drugih vaseh, ki so bile v neposredni bližini gradu, zaznamo intenzivno obrtno dejavnost. Tako se na primer na Bledu v 14. stoletju v vasi Grad pod gradom omenjajo kovač, čevljar, tkalec in krznar, ki so bili sicer formalno

33 Blaznik, *Škofja Loka*, str. 260.
34 Bizjak, Srednjeveški obračuni freisinške škofije 2, str. 72.
35 Prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 141–142, 180–181.
36 Npr. v Škofji Loki (Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 59), na Bledu (Gornik, *Bled v fevdalni dobi*, str. 121) ali v Kostanjevici (Komac, *Kostanjeviški kastelani*, str. 100).
37 Npr. v Loškem gospostvu na Zgornjem stolpu na Kranclju in na Starem gradu pod Lubnikom (Wildenlack), Blaznik, Zgornji stolp, str. 79–85.
38 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 19–20.
39 Prim. Meyer, Landwirtschafts- und Handwerksbetriebe, str. 30–32.
40 Kos, *Vitez in grad*, str. 224.
41 Golec, *Družba v mestih in trgih*, str. 734–735.
42 Prav tam, str. 734.

Razvaline srednjeveškega gradu Waldenberg nad Radovljico (foto: Miha Preinfalk, 2008).

nastanjeni na hubah.[43] Do razvoja v trg iz objektivnih razlogov nikoli ni prišlo. Spet drugod na takšen razvoj opozarja posestna struktura v vaseh pod gradom. V oči zbode situacija v dveh vaseh v neposredni bližini dveh gradov, ki sta predstavljala središči dveh uradov nekdanjega ortenburškega radovljiškega gospostva – Waldenberg in Kamen. Tako v Lipnici, ki leži pod prvim, kot v Begunjah, ki so v bližini drugega, je skoraj izključno prevladujoča oblika zemljiške posesti oštat (*Hofstatt*) in ne običajna huba.[44] Takšna posestna struktura je značilna za tržne in mestne naselbine ter kaže na izrazito neagrarno komponento v gospodarstvu teh dveh vasi. Do formalnega razvoja v trg tudi tu ni prišlo.

Pri obravnavi vpliva gradu – središča gospostva – na nastanek urbanih naselij velja opozoriti še na socialni vidik. Pri procesu tovrstne urbanizacije ne gre zgolj za sistematičen prenos centralnih točk v kulturni pokrajini, temveč tudi za s tem neposredno povezane spremembe v družbenem položaju prizadetega prebivalstva. Jasno je, da je vznik in razvoj urbanih naselbin privabljal obrtnike in trgovce iz sosedstva in okoliških, včasih tudi nekoliko oddaljenejših dežel,[45] pa vendar ne gre dvomiti, da je začetno jedro obgrajskih trgov in mest tvorilo lokalno prebivalstvo. Pri tem so v okviru zemljiškega gospostva potencialni vir predstavljali t. i. pridvorni hlapci, ki so sprva obdelovali bližnje zemljišče pod neposredno upravo. Z opuščanjem pridvornega gospodarstva in rastočo potrebo po obrtni dejavnosti na gradu in v njegovi neposredni bližini so se postopno prelevili v obrtnike in se ob morebitnem oblikovanju urbane naselbine povzpeli do trškega oziroma meščanskega statusa. Seveda je treba ta zaradi nazornosti precej poenostavljen oris jemati s precejšnjo mero previdnosti ter pri tem upoštevati zapletenost in dolgotrajnost omenjenega procesa ter precej bolj heterogeno sestavo nastajajočih urbanih naselbin. Posebno previdnost terja pomanjkljiva dokumentiranost geneze urbanega sloja v virih, ki jo raziskovalci v zadnjem času premoščajo predvsem z razlago osvobajanja osebno odvisnega prebivalstva prek cenzualnega statusa.[46]

Vsekakor je grad kot središče zemljiškega gospostva v tem procesu urbanizacije odigral tudi vlogo katalizatorja družbenih sprememb, konkretno družbenega dviga (čeprav morda majhnega) dela sloja z dna družbene lestvice v sloj (v končni fazi) osebno svobodnega meščanstva. V tem lahko prepoznamo značilno srednjeveško razvojno načelo dolgotrajnega socialnega preobrata, ki ga lahko vedno znova opazujemo pri različnih segmentih družbe.

43 Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 66; Pleterski, *Župa Bled*, str. 104–105.

44 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, Reformirani urbar za gospostvo Radovljica iz l. 1498, pag. 33; 100–101.

45 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 80.

46 Dichler, Rechtgeschichte, str. 338 sl.; Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 81–82.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 174 – Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Reformirani urbar za gospostvo Radovljica iz l. 1498.

OBJAVLJENI VIRI

Bizjak, Matjaž (ur.): *Urbarji briksenske škofije 1253–1464.* Thesaurus memoriae. Fontes 3. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

Bizjak, Matjaž (ur.): Srednjeveški obračuni freisinške škofije 2. Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400. *Loški razgledi* 53 (2006), str. 315–368 (29–78).

Bizjak, Matjaž (ur.): [Srednjeveški obračuni freisinške škofije] 4. Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442. *Loški razgledi* 55 (2008), str. 435–458 (105–126).

Bizjak, Matjaž (ur.): Srednjeveški obračuni freisinške škofije 6. Obračuni gospostva Škofja Loka 1477–1487. *Loški razgledi* 57 (2010), str. 385–412 (153–178).

Blaznik, Pavle (ur.): *Urbarji freisinške škofije.* Viri za zgodovino Slovencev 4. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Ljubljana: SAZU, 1963.

Kos, Franc (ur.): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* I–V: *500–1246.* Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.

Kos, Dušan (ur.): *Urbarji za Belo Krajino in Žumberk (15.–18. stoletje).* Viri za zgodovino Slovencev 13. Novejši urbarji za Slovenijo 1. Ljubljana: SAZU, 1991.

Heinrici II. et Arduini diplomata. Ur. H[arry] Bresslau, H[ermann] Bloch. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae III. Hannover: Hahn, 1900–1903.

Heinrici IV. diplomata. Ur. Dietrich von Gladiss. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1, 2. Hannover: Hahn, ²1978.

Conradi II. diplomata. Ur. H[arry] Bresslau, H. Wibel, A. Hessel. Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae IV. Hannover: Hahn, 1909.

LITERATURA

Bader, Karl Siegfried, in Dilcher, Gerhard: *Deutsche Rechtgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa. Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft.* Berlin etc.: Springer, 1999.

Bizjak, Matjaž: Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija. *Zgodovinski časopis* 65, 2011, str. 248–291.

Bizjak, Matjaž: Gutenberg in Briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad Fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 255–269.

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem.* Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo.* Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

Blaznik, Pavle: Upori loških podložnikov konec XV. in v začetku XVI. stoletja. *Loški razgledi* 2, 1955, str. 65–70.

Blaznik, Pavle: Zgornji stolp na Kranclju in Stari grad pod Lubnikom ter njuni gradiščani. *Loški razgledi* 3, 1956, str. 79–87.

Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja.* Doktorska disertacija (tipkopis). Ljubljana, 1999.

Gornik, Franc: *Bled v fevdalni dobi.* Bled: Zavod za napredek turizma Bled, 1967.

Grafenauer, Bogo: Srednjeveška kolonizacija in izgradnja fevdalne oblasti vzhodno od Kokre na Gorenjskem. *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar e. a.). Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik, 1979, str. 14–18.

Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske.* Razprave in eseji 45. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.

Juričić Čargo, Danijela, in Žnidaršič Golec, Lilijana: *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije.* Zvezek 2: *Urbarji v upravnih in rodbinskih fondih ter v delu fonda Terezijanski kataster za Kranjsko.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2009.

Komac, Andrej: Kostanjeviški kastelani in njihove veje v 13. in 14. stoletju. *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost Kostanjevica na Krki, 2003, str. 97–109.

Kos, Dušan: *Imago iustitiae. Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku.* Zbirka ZRC 3. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Zbirka ZRC 1. Ljubljana: Založba ZRC, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja.* Thesaurus memoriae. Opuscula 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.

Leben, Nika: Prenova Blejskega gradu skozi stoletja. *Blejski grad. 1000 let prve omembe* (ur. Marko Vidic). Bled: Muzejsko društvo 2011, str. 99–127.

Merisowsky, Mark: Burg und Herrschaft – Ein Blick in die spätmittelalterliche Praxis. *Die Burg. Wissenschaftlicher begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herschaft«. Deutsches Historisches Museum, Berlin 25. Juni–24. Oktober 2010* (ur. Ulrich Großmann in Hans Ottomeyer). Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 126–133.

Meyer, Werner: Landwirtschafts- und Handwerksbetriebe auf mittelalterichen Burgen der Schweiz. *Burg und Schloß als Lebensorte in Mittelalter und Renaissance* (ur. Wilhelm G. Busse). (= Studia Humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance 26). Düsseldorf: Droste Verlag, 1995, str. 19–34.

Meyer, Werner: Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte. *Burgen aus Holz und Stein. Burgenkundliches Kolloquium in Basel* 1977 (ur. Maria-Letizia Heyer-Boscardin). (= Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 5). Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1979, str. 43–80.

Pleterski, Andrej: *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki.* Dela 1. razreda SAZU 30 (= Dela Inštituta za arheologijo 14). Ljubljana: SAZU, 1986.

Štih, Peter: Dve notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 7–42.

Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana – Škofja Loka: Založba ZRC, 2005, str. 35–48.

Štih, Peter: Kranjska v času Andeških grofov. *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku (Die Andechs-Meranier. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter). Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija (Kamnik, 22.–23. september 2000)* (ur. Andreja Eržen in Toni Aigner). Kamnik: Zveza kulturnih organizacij Kamnik, 2001, str. 11–37.

Umek, Ema: Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 36, 1982, str. 311–320.

Vilfan, Sergij: Zemljiška gospostva. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog* 2. *Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik e. a.). Ljubljana: DZS, 1980, str. 75–239.

Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja.* Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Burg als Zentrum der Grundherrschaft (mit besonderer Berücksichtigung Krains im Mittelalter)

Mit der Einführung der Organisation von Grundherrschaften auf dem slowenischen Gebiet im 10. und 11. Jahrhundert kam es zum ersten Aufkeimen eines Burgnetzes in merkbarem Ausmaß. Als ein Burgtypus – ein universell befestigtes Gebäude des mittelalterlichen Europa mit Wohn- und Verteidigungsfunktion – setzte sich somit die Burg als Verwaltungszentrum durch.

Die ersten Burgen dieser Art auf dem slowenischen Gebiet, denen man in den Quellen seit dem Beginn des 11. Jahrhunderts begegnet, waren Zentren von großen abgerundeten Territorialherrschaften, die auf Grundlage von umfangreichen Gebietsschenkungen durch den Herrscher entstanden waren. Nur wenige Burgen existierten bereits als Zentren von Königsschenkungen (z. B. Bled), die meisten wurden aber von den neuen Besitzern, Bischöfen bzw. reichsunmittelbaren Kirchenfürsten aus Salzburg, Aquileja, Freising und Gurk sowie von weltlichen Dynasten, den Grafen von Heunburg, Ortenburg, Weichselburg, Görz und Andechs auf den erworbenen Besitzungen neu errichtet.

Dieses zunächst dünne Netz begann sich im 12. und 13. Jahrhundert zu verdichten und wegen der festen Häusern von Ministerialen, die im Prozess der Feudalteilung allmählich zu Zentren von kleineren selbständigen Herrschaften des niederen Adels wurden. Durch die Jahrhunderte verloren einige von ihnen mit dem Aussterben von Geschlechtern die Funktion der s. g. Stammburgen – als Zentren der Grundherrschaft eines Geschlechtes. Die meisten gingen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts in die Herrschaft des Landesfürst über und übernahmen die Rolle als Zentren landesfürstlicher Herrschaften bzw. grundherrschaftlicher Ämter. Im Spätmittelalter war das slowenische Gebiet reich mit Burgen übersäht, die als Zentren der Grundherrschaften bzw. ihrer Teile, der grundherrschaftlichen Ämter fungierten.

Im Rahmen der Grundherrschaft diente die Burg als befestigter Stützpunkt, wo eine Burgbesatzung stationiert war, die sich einerseits um die Verwaltung kümmerte (ungestörtes Funktionieren des Agrarsektors, Einsammlung, Lagerung, Verkauf und Transport von Einnahmen), um die Erhaltung der Ordnung auf dem Herrschaftsgebiet (Gerichtsbarkeit und Bestrafung), andererseits auch um die Verteidigung nach außen. Die Burg war auch als zeitweiliger Residenzort des Grundherrn gedacht, der mit größerem oder kleinerem Gefolge im Rahmen der regelmäßigen Aufenthalte auf den Besitzungen oder auf diversen Reisen hier Station machte. Auf der Burg als Wohnort der privilegierten Schichten und als Zentrum des agrarischen Hinterlandes oder in ihrer unmittelbaren Umgebung konzentrierten sich die nichtagrarischen Tätigkeiten, vor allem diverses Handwerk und Handel, was gewöhnlich zur Bildung einer urbanen Siedlung (Stadt oder Markt) vor oder unter der Burg führte. Dieser natürliche Prozess wurde in verschiedenen Fällen auf diversen Entwicklungsstufen gestoppt. Bei den am meisten fortentwickelten Formen kam es zur »Verschmelzung« der Stadt und der Burg, die gemeinsam als Verwaltungszentrum des Territoriums und der Grundherrschaft gediehen, wobei einzelne Verwaltungsfunktionen von der Burg in die Stadt übersiedelten. In den diametral entgegen gesetzten Fällen wurde der Entwicklungsprozess schon in der Anfangsphase aufgehalten, es kam nicht zur Entstehung eines Marktes, bzw. er verfiel nach kurzer Zeit; er lässt sich nur aus den Erwähnungen einer größeren Zahl von Handwerkern auf einem bestimmten Platz erahnen bzw. auf der Grundlage von erkennbarer Parzellenpläne.

SUMMARY

Castle as the centre of a seigniory (with a particular focus on medieval Carniola)

With the introduction of the seigniorial system in the 10th and 11th centuries, the Slovenian territory obtained the first contours of what was to become a substantial network of castles. This facilitated the establishment of one type of castle – which may roughly be described as a universal, fortified structure of medieval Europe with a residential-defensive function – i.e. castle as administrative centre.

The first such castles were documented in the Slovenian territory at the beginning of the 11th century and served as centres of large, territorially complete seigniories which were formed through donations of vast territories assigned by sovereigns. Whereas a few castles already existed as centres of royal seigniories (e.g. Bled), most of them were constructed on newly acquired lands by new owners, i.e. prince-bishops from Salzburg, Aquileia, Freising and Gurk, and secular dynasts, Counts of Heunburg, Ortenburg, Weichselberg, Gorizia and Andechs.

The initially thin network of castles began to grow denser in the 12th and 13th centuries, largely owing to ministerial castles which, in the process of feudal divisions, were gradually transforming into centres of minor independent seigniories of lower nobility. Over centuries some families would die out and their castles would lose the function of so-called original castles – centres of family seigniories; nevertheless, a good part of them passed under ducal authority by the mid-15th century as centres of ducal seigniories or land offices. Thus, by the late Middle Ages the Slovenian territory was studded by a dense network of castles serving as centres of seigniories or land offices as their parts.

Within the framework of a seigniory, the castle served as a fortified post where troops were stationed which would, on one hand, take care of the administration (smooth operation of the agrarian sector, collecting, storing, selling and transporting crops), as well as maintain order within the boundaries of the seigniory (judicature and application of laws) and defence from outside attacks. The castle would also serve as occasional residence of the seignior and his smaller or larger retinue during his regular rounds of the property or various journeys. Non-agrarian activities, especially crafts and trade, concentrated at or in the immediate surroundings of the castle as residence of the privileged and centre of the agrarian hinterlands. This usually resulted in the formation of an urban settlement (town or market town) in front or below the castle. In some instances this natural development process came to a halt at different stages of development. Its most advanced forms involved the »fusion« of the town and the castle into a single administrative centre of the territory and seigniory, and the transfer of some administrative functions from the castle to the town. In diametrically opposed instances, said process was nipped in the bud, preventing the market town from being formed at all or rendering its existence very short-lived; the latter may be inferred from indications of a larger number of craftsmen in a certain location or on the basis of land subdivision.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.81:355.48"653"

Prejeto: 25. 5. 2012

Tomaž Lazar

dr. zgod., kustos, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: tomaz.lazar@nms.si

Vloga gradu v srednjeveškem vojskovanju

IZVLEČEK

Srednjeveški gradovi so opravljali vrsto različnih nalog, a jih danes dojemamo zlasti kot vojaške utrdbe. Njihovega dejanskega pomena v tedanji vojaški ureditvi ni mogoče preprosto ovrednotiti. Kljub navidezno nezavzetni legi ali debelemu obzidju je bila obrambna moč gradov pogosto presenetljivo skromna, saj jih je varovala zelo majhna stalna posadka. Ker je srednjeveško vojskovanje potekalo predvsem na ravni plenilskih pohodov omejenega značaja, je takšna obramba večinoma zadostovala. Kakor hitro pa so se sovražnosti stopnjevale v pravo vojno in sistematična obleganja, se je lahko le malokateri grad ubranil pred napadom odločnega nasprotnika. Zaradi omejenega dosega srednjeveške oborožitve so gradovi sami po sebi obvladovali zgolj najbližjo okolico. Na vojaško dogajanje v širšem prostoru neposredno niso mogli veliko vplivati, toliko pomembnejša pa je bila njihova vloga v logistični podpori in skladiščenju orožja.

KLJUČNE BESEDE

grad, utrdba, srednji vek, obleganje, vojskovanje, orožje, orožarna, topništvo

ABSTRACT

THE ROLE OF CASTLES IN MEDIEVAL WARFARE

Even though medieval castles performed a number of different functions, they are mainly perceived as military fortresses. Nevertheless, it is not an easy task to determine their actual significance in the military organisation of that time. Regardless of their seemingly inaccessible position and thick walls, a surprisingly high number of castles were poorly defended, having very small garrisons to protect them. Given that most medieval military engagements took place at the level of plundering raids of limited scope, such a defence was usually sufficient. However, as soon as hostilities escalated into a veritable full-scale war, only few castles were able to fend off the enemy's major onslaught. Due to the limited effective range of medieval weapons, castles would by themselves only control the immediate surroundings. However, while they could not wield much direct influence on the military developments within a broader region, they played a very important part in providing logistical support and weapon storage.

KEY WORDS

castle, fortress, Middle Ages, siege, warfare, weapons, armoury, artillery

V zgodovinopisju je že dodobra dozorela ugotovitev, da je treba gradove obravnavati večplastno, saj so bili lahko hkrati domovanje plemiške rodbine, gospodarsko središče, sedež zemljiškega gospostva z upravnimi in sodnimi pooblastili ter še marsikaj drugega. Kljub temu jih dojemamo predvsem kot vojaška oporišča, na težko dostopnih krajih zidane, močno utrjene postojanke. Visoki stolpi in kamnito obzidje so se v naši zavesti ukoreninili kot najprepoznavnejši zunanji atributi srednjeveškega gradu, bili pa so tudi tisti element, ki je prave gradove postavljal nad druga, manj reprezentančna in slabše utrjena, a nič manj številna plemiška bivališča, kot so bili stolpi in dvori.[1]

Utrjene postojanke so bile sestavni del srednjeveškega sveta z značilno vojaško ureditvijo, ki so jo starejše generacije zgodovinarjev običajno označevale s pridevnikom »fevdalna«. Danes se medievistika tej oznaki izogiba in po njej s pridržkom poseže kvečjemu tedaj, kadar skuša kar najohlapneje zaobjeti preplet pravnih odnosov, na katerih je temeljila srednjeveška družba.[2] Čeprav se moramo na tem mestu odpovedati podrobnejši diskusiji tega problema, pa je treba opozoriti, da sta geografska

Arhetipska podoba srednjeveške utrdbene arhitekture: po prvi svetovni vojni obnovljeni in rekonstruirani goriški grad (foto: Tomaž Lazar).

Prizori obleganja iz t. i. »križarske« Biblije francoskega kralja Ludvika Svetega, ok. 1250 (New York, The Pierpoint Morgan Library, Ms M.638, fol. 10r, 23v).

1 Boguszewicz, *Die Funktion*; Kajzer in Salm, *Die Burgen*; Kos, *Med gradom*, str. 7–9; Kos, *Vitez in grad*, str. 18–19.

2 Reynolds, *Fiefs and Vassals*; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 78–80.

razpršenost zemljiških gospostev in potreba po učinkoviti lokalni obrambi ključno vplivali na izoblikovanje vojaškega sistema visokega in poznega srednjega veka. Ta je – vsaj v teoriji tridelne družbene sheme – temeljil na oboroženem sloju vitezov oziroma plemstva, naseljenem na številnih dvorih, stolpih in gradovih, posejanih po vsej pokrajini. Močno razvejana mreža takšnih utrdb je bila skupaj z obzidanimi mesti pomemben strateški dejavnik, zlasti še, ker je vse do razvoja resnično učinkovitega oblegovalnega topništva vojaška tehnologija obrambi načeloma zagotavljala veliko prednost pred napadom.[3]

Obvladovanje prostora

Le deloma ohranjen, a še vedno zelo impresiven romanski stolp Zgornji Čretež (foto: Tomaž Lazar).

Zadnja desetletja se v vojaškem zgodovinopisju krepi spoznanje, da obrambne vrednosti gradov, še bolj pa stolpov, dvorov in drugih manjših oziroma slabše utrjenih plemiških bivališč ne gre precenjevati. Še tako visoki stolpi, globoki jarki in trdno obzidje so bili le pasivne ovire, ki za odločnega napadalca same po sebi niso pomenile omembe vrednega izziva, če jih ni branila dovolj velika, primerno oborožena, motivirana in izurjena grajska posadka. Težko pristopna lega in navidezno nezavzetno obzidje številnih srednjeveških gradov v sodobnem opazovalcu zlahka vzbujata vtis o varnem zavetju grajskih zidov, ki pa je lahko povsem subjektiven in, kot se pokaže ob prebiranju primarnih virov, nemalokrat tudi zelo zavajajoč.[4]

Da bi si lahko ustvarili realne predstave o resnični obrambni vrednosti srednjeveških gradov, moramo najprej trezno ovrednotiti zmogljivosti srednjeveških vojsk. To je težavno vprašanje, ki se mu klasične kastelološke študije vse prerade izogibajo, zlasti še na Slovenskem, kjer se je s srednjeveškim vojskovanjem doslej bolj poglobljeno spoprijela komaj peščica raziskovalcev. Pa tudi sicer gre za zapleteno problematiko, pri kateri je mogoče dobre rezultate pričakovati le ob premišljenem interdisciplinarnem pristopu. Od srednjeveških bojevnikov nas loči velika časovna vrzel. Njihova praktična znanja so večinoma izumrla že pred mnogimi stoletji. Konjeniške spretnosti, bojevanje od blizu s hladnim orožjem, streljanje z lokom, samostrelom ali preprostim ognjenim orožjem in taktično delovanje v gostih formacijah, torej malone vse tisto, kar je nekoč na bojnem polju odločalo o zmagi, je izpodrinil povsem drugačen način bojevanja modernih armad. Poglavitni razlog za to preobrazbo je razvoj vojaške tehnologije, ki zadnje stoletje in pol doživlja vratolomen napredek. V tem času se je ognjena moč skoraj nepredstavljivo povečala, tehnične inovacije pa so prelomno preoblikovale razmerje sil. Zato je neizogibno, da tudi vojskovanje v bolj odmaknjenih obdobjih merimo z vatli lastnega časa, ne da bi se prav zavedali pasti takšnih anahronizmov.[5]

Gradove si navadno predstavljamo kot točke, ki so vojaško nadzirale srednjeveško pokrajino. K tej splošno razširjeni tezi so veliko prispevale izkušnje iz novoveškega in modernodobnega vojskovanja, ko je obrambna moč številnih evropskih držav temeljila na obsežnih, skrbno dodelanih mrežah utrdb. Še vse do začetka druge svetovne vojne – spomnimo le na Maginotovo, Siegfriedovo ali pa nam najbolj domačo Rupnikovo linijo in Alpski zid – so evropske armade vlagale velikanska sredstva v izgradnjo utr-

3 Schuchardt, *Die Burg*; Verbruggen, *The Art*, str. 313–346; France, *Western Warfare*, str. 77 sl.

4 France, *Western Warfare*, str. 77–106; Štih, *Goriški grofje*, str. 211–213. Prim. Šapač, *Verbindungen*.

5 Prim. DeVries, *Catapults*.

Rekonstruirani dvižni most na gradu Kamen nad Begunjami (foto: Tomaž Lazar).

K anahronističnemu dojemanju zmogljivosti srednjeveških gradov so veliko prispevale nekritične primerjave z modernodobnimi vojaškimi utrdbami. Na sliki trdnjava Kluže pri Bovcu, zgrajena v letih 1881/2 (foto: Tomaž Lazar).

jenih pasov in trdnjavskih kompleksov, sistematično prilagojenih močni mitralješki in topniški oborožitvi. Ta je trdnjavskim posadkam v resnici zagotavljala učinkovito obvladovanje desetin ali stotin kvadratnih kilometrov strateškega prostora vsaj pred napadi klasične pehote brez močne podpore oklepnih sredstev in letalstva.[6]

Precej težje pa bi podobne vzporednice začrtali s srednjeveškimi utrdbami in oborožitvijo, ki jih od modernodobnega vojskovanja loči nepremostljiv tehnološki razkorak. Skrajni domet lokov, samostrelov in katapultov niti v idealnem primeru ni presegal več kot kakih 300 metrov. Razdalja, na kateri bi izurjen uporabnik nasprotniku lahko zanesljivo prizadejal hude izgube, je bila temu primerno še bistveno krajša. Pozabiti ne gre tudi na po današnjih merilih zelo skromno gostoto ognja – v primeru tipičnih vojaških lokov velike moči morda

6 Gl. npr. Neumann, *Festungsbau-Kunst*.

Shematična risba gradu s svetlo obarvanim območjem, ki ponazarja učinkovit domet grajske oborožitve. Jasno je, da bi posadka za grajskimi zidovi težko obvladovala celo bližnjo okolico in komunikacijske povezave, kaj šele širšo pokrajino (risba: Tomaž Lazar).

največ 12 do 15 strelov v minuti, pri vsem drugem omenjenem orožju pa še nekajkrat manj.[7] Smodnik je kot morda najprelomnejši izum vojaške tehnologije v vsej človeški zgodovini poznosrednjeveškim bojevnikom odpiral nove možnosti, a je dozorevanje ognjenega orožja potekalo tako postopoma, da ni sprožilo prave vojaške revolucije. Težko topništvo je začelo preraščati v zares pomemben dejavnik šele v zgodnjem 15. stoletju, toda na njegove zmogljivosti je naposled odgovorila izpopolnjena utrdbena arhitektura in v veliki meri izničila ofenzivne pridobitve oblegovalnega orožja. Podobno je potekal tudi razvoj ročnega ognjenega orožja, ki se je v primerjavi z loki in samostreli odlikovalo po veliki prebojnosti, vendar na račun majhne kadence ognja in precejšnje občutljivosti na vremenske okoliščine.[8]

S praktičnega vidika to pomeni, da bi tudi številčna in dobro opremljena poznosrednjeveška grajska posadka celo v neposredni bližini obzidja stežka ustvarila gosto zaveso smrtonosnega zapornega ognja, na oddaljenosti 200 do 300 metrov pa bi imeli njeni izstrelki le še minimalen učinek. Če upoštevamo tehnične zmogljivosti tedanjega orožja, postane jasno, da so lahko branilci srednjeveškega gradu v obrambi fizično obvladovali komaj najbližjo okolico, omejeno z učinkovitim dometom svoje oborožitve. Nad dogajanjem v bolj oddaljeni okolici pa niso imeli nikakršnega vpliva, dokler so ostajali za grajskim obzidjem.

Gledano s stališča svojih neposrednih bojnih zmogljivosti je bil torej srednjeveški grad predvsem samoobrambna struktura. Za obvladovanje pokrajine je bila veliko pomembnejša njegova podporna vloga v smislu utrjenega oporišča, ki je vojskam zagotavljalo logistično oskrbo ali v skrajnem primeru pribežališče pred premočnim nasprotnikom. Arheološke raziskave srednjeveških gradov na Slovenskem in drugod v srednjeevropski soseščini nedvoumno potrjujejo njihovo večnamensko naravo. Grajska stavba ni bila le vojaška postojanka ali plemiško bivališče, temveč tudi gospodarsko središče in zato uporabna logistična baza, brez katere ne bi mogla dlje časa delovati nobena večja vojaška enota. Pri tem ni šlo zgolj za skladišča živil, orožja in opreme. Ker je bila mobilnost srednjeveških vojsk življenjsko odvisna od konjev, so bili za njihove operativne zmožnosti vsaj enako pomembni grajski hlevi. Dragoceno dodatno podporo so lahko ponudile zmogljivosti obrtnih delavnic, nameščenih na

7 Payne-Gallwey, *The Book*; Rathgen, *Das Geschütz*; Contamine, *War*, str. 103–105, 194–196; Harmuth, *Die Armbrust*; DeVries, *Medieval Military Technology*, str. 127–142; Jones, *Fortifications and Sieges*; Liebel, *Springalds*; Lazar, *Likovni viri*; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 301–307, 349–358.

8 Rathgen, *Das Aufkommen*; Rathgen, *Das Geschütz*; Baker, *Hutton's Experiments*; Krenn, *Von alten Handfeuerwaffen*; Smith, *All Manner*, str. 130 sl.; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 358–371. Prim. Smith in DeVries, *The Artillery*, str. 1–2.

samem gradu ali še pogosteje v predgradju. V njih je bilo orožje in opremo mogoče popraviti, vsaj najpreprostejše dele, kot denimo okovje in puščične osti, pa tudi izdelati na kraju samem.[9]

Vloga gradu v omejenem vojskovanju

Obrambna moč srednjeveškega gradu je bila precej bolj kot od lege zemljišča in trdnosti zidov odvisna od števila, opremljenosti in izurjenosti njegove vojaške posadke. V slovenskem prostoru je bila v poznem srednjem veku na večini utrdb očitno nameščena le zelo majhna stalna oborožena posadka, v sredini 14. stoletja npr. na Pittersbergu na Koroškem pet mož, v Tolminu in na Rašporju pa osem.[10] Nadzor nad njimi so gospodje pogosto prepustili kar svojim gradiščanom. V letu 1315 je denimo freisinški škof za varovanje gradu Wildenlack in stolpa na Kranclju zadolžil Markvarda in Rugerja Polhograjskega, ob tem pa je posebej poudaril, da morata sama zagotoviti čuvaje in vratarje na omenjenih postojankah.[11]

Kako dobro so bile takšne posadke usposobljene za opravljanje bojnih nalog, je težko oceniti. Oboroženo grajsko osebje ni imelo zgolj vojaških pristojnosti, temveč tudi – ali morda celo pretežno – policijske zadolžitve. Primeri iz škofjeloškega gospostva v 15. stoletju kažejo, da so bili redno zaposleni stražarji, nočni čuvaji ter vratarji upravičeni do redne plače in prehrane, vendar je bil njihov zaslužek v primerjavi z najemniškim soldom zelo skromen.[12] Takšna služba torej ni mogla biti ravno vabljiva za dobro izurjene može s primernimi psihofizičnimi sposobnostmi, ki bi lahko svoje znanje veliko bolje unovčili kot poklicni najemniki.

Tako skromno organizirana obramba gradov, ki se je v povprečju opirala komaj na peščico stalno zaposlenih oborožencev, bi bila stežka kos dobro organiziranemu napadu. Res pa je tudi, da se je večina gradov na Slovenskem v stoletjih svojega obstoja le redko – ali sploh nikoli – znašla pred tako težko preizkušnjo. Za poznosrednjeveško vojskovanje je značilno, da je do velikih bitk in sistematičnih obleganj prihajalo bolj kot ne izjemoma. Operacije takšnih razsežnosti so zahtevale velikanska finančna sredstva in odlično logistično podporo, ki jo je bilo v tedanjih razmerah zelo težko zagotoviti. Po drugi strani je bil njihov izid vedno negotov, saj je napadalec tudi v primeru morebitne zmage tvegal velike, težko nadomestljive človeške žrtve, pogosto pa so še večje opustošenje povzročili izbruhi epidemij, ki se jim je bilo zlasti med daljšimi obleganji skoraj nemogoče izogniti. Zato so se poznosrednjeveški strategi raje odločali za bliskovite plenilske pohode, s katerimi so hudo prizadeli nasprotnikove posesti, oslabili njegovo gospodarsko podlago in se okoristili z naropanim imetjem. Za takšno obliko omejenega vojskovanja so zadostovale že razmeroma majhne, a odlično opremljene in zelo gibljive poklicne enote težko oboroženih konjenikov in samostrelcev. Tak način vojskovanja je v 14. in prvi polovici 15. stoletja izrazito prevladoval v večjem delu Evrope in tudi v slovenskem prostoru.[13]

Cilj tako organiziranih plenilskih enot je bil preprost – v določenem času prekrižariti čim več sovražnega ozemlja, požgati slabo varovana naselja, opustošiti polja, vinograde in nasade, ustrahovati civilno prebivalstvo oziroma ga zajeti za odkupnino, živino, pridelke in premično imetje odpeljati s seboj, kadar to ni bilo mogoče, pa uničiti. Pri tem so se napadalci zavestno izogibali spopadom z večjimi sovražnimi enotami, ki bi pomenili le nepotrebno tveganje. Prav tako se niso zapletali v dolgotrajnejša obleganja utrjenih postojank. Manjše med njimi so včasih poskusili zavzeti v bliskovitem naskoku, a ne za vsako ceno. Če se je branilcem posrečilo še pravočasno zbrati in odbiti prvi napad, se je plenilska vojska običajno odpovedala nadaljnjim poskusom obleganja in se raje usmerila na ranljivejše cilje.

Prvovrsten vpogled v takšno dogajanje kaže epizoda iz nenavadnega spora med grofom Henrikom IV. Goriškim in njegovo mlado soprogo, energično Katarino Gorjansko. Dlje časa trajajoča nesoglasja med zakoncema so privedla do prvega izbruha sovražnosti že leta 1443, ko je Katarina ob podpori deželnega plemstva svojega ostarelega moža obtožila nesposobnosti, brezdelja in neizpolnjevanja finančnih obveznosti ter ga dala zapreti na grad Bruck. Tedaj se je v škandalozni prepir vmešal Ulrik II. Celjski in izsilil pomiritev grofovskega para.[14] A tudi ta zunanji poseg je privedel zgolj do začasne sprave. Henriku Goriškemu očitno ni uspelo izpolniti ženinih pričakovanj, zato je Katarina napravila še drznejši korak. Svoje pristaše je prepričala, da Henriku 23. decembra 1444 formalno napovedo fajdo – izjemen dogodek že zato, ker je bila resnični pobudnik te napovedi ženska.[15]

V naslednjih dneh so se na udaru Katarininih zaveznikov znašli Henriku zvesti goriški gradovi,

9 Kerman, *Metalurška delavnica*; Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*; Krauskopf, *Plemstvo in predmeti*, str. 47–62; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 64–66, 328–329, 334–335.

10 Štih, *Goriški grofje*, str. 211–212. Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 150–154.

11 *Nota quod predicti castellani in eisdem municionibus prouidere per se debent vigilibus et portulanis.* Zahn, *Codex Diplomaticus*, str. 122.

12 Bizjak, *Obračuni 3*, str. 83–84, 94–95; Bizjak, *Obračuni 4*, str. 108–109, 117–118, 126.

13 Contamine, *War*, str. 222 sl.; Verbruggen, *The Art*, str. 331–338; France, *Western Warfare*, str. 1–15; 166–186; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 14–20, 513–524.

14 Wiessner, *Monumenta XI*, št. 200a, 1443 oktober 21.–november 28., Lienz.

15 Prim. Baum, *Die Grafen*, str. 234–235; Thomas, *Kampf*; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 317; Wiessner, *Monumenta XI*, št. 216, 1444 december 23., Grünburg.

med njimi že omenjeni koroški Pittersberg. Tega Santonino v svojem približno generacijo poznejšem poročilu opisuje kot »kar dobro« utrjeno postojanko na strateško pomembnem skalnatem hribu, ključni nadzorni točki nad bližnjo dolino.[16] O natančnejših okoliščinah naskoka na Pittersberg smo dobro poučeni po zaslugi sporočila, ki ga je grajski oskrbnik Diebold Dobringer le dan pozneje pisal Henriku Goriškemu. Ta dokument, sestavljen še pod trpkim vtisom nedavnega dramatičnega incidenta, je na prvi pogled skromno, a s stališča vojaškozgodovinskih raziskav nadvse dragoceno pričevanje – ne le zaradi svoje iskrene vsebine, temveč tudi zato, ker ga je sestavila oseba, ki je imela odličen pregled nad trenutnim stanjem oborožitve in realnimi obrambnimi sposobnostmi napadenega gradu.[17]

Po oskrbnikovem poročanju se je Pittersbergu 2. januarja 1445 približalo okrog 20 pešakov z lestvami, velikimi ščiti ali pavezami, ročnimi topovi in zažigalnimi sredstvi, da bi v naskoku zavzeli grad. Dogodek ni bil povsem nepričakovan, a je branilce vseeno močno prestrašil. Kljub temu jim je uspelo vsiljivce zadržati, še preden so se prebili čez obzidje. Ko so napadalci doživeli poraz, so se umaknili in pridružili večji skupini kakih 200 konjenikov in pešakov, nato pa plenili po okolici. Pittersberg se je torej ubranil, vendar prejkone zgolj po srečnem naključju in nenazadnje zaradi mlačnosti napadalcev, ki si gradu niti niso resno poskušali podrediti s silo. Psihološki učinek nenadnega naskoka je bil kljub temu vse prej kot zanemarljiv. Vsesplošno negotovost so stopnjevale tudi lažne govorice o nenadni smrti Henrika Goriškega, ki so jih njegovi nasprotniki verjetno namenoma širili, da bi zbegali grofove pristaše. Dobringer se je zbal, da na Pittersbergu ponovnega, bolje načrtovanega napada ne bi vzdržali, saj mu je primanjkovalo tako moštva kot oborožitve. Zato je dal spričo hude nevarnosti najprej vpoklicati izbrane kmete iz bližnje okolice, ki so se pozivu brez odlašanja odzvali in prihiteli na grad. Poslal pa je tudi sla h glavarju v Lienz, da bi mu dostavili dodatno opremo, zlasti lažje topništvo (t. i. okopne topiče ali tarasnice – nem. *Tarrasbüchse*), ročne topove, smodnik, svinec, samostrele in puščice. Prav pomanjkanje slednjih je bilo po Dobringerjevi oceni naravnost kritično, saj naj bi grajska zaloga puščic zadostovala kvečjemu za pol dneva obrambe. Urgentna prošnja je obrodila sadove, saj je iz Lienza prispela okrepitev 70 mož, še preden je Dobringer zaključil svoje pismo.[18]

Šele tedaj so se začele razmere na ogroženem gradu počasi umirjati. Dobringerjevi strahovi niso bili neutemeljeni; istega dne, ko je sestavljal svoje pismo, je lienški glavar Hans s Fresacha Henriku Goriškemu poslal še bolj skrb vzbujajoče sporočilo. Katarina se je medtem zvijačno polastila gradu Prižank (Prießenegg): njeni vojaki so najprej zajeli tamkajšnjega oskrbnika, ko je prišel z gradu, da bi se udeležil maše. Nato se je eden od njih, zamaskiran v ribiča z vršo v rokah, skupaj s še štirimi tovariši odpravil na grad. Prebivalci Prižanka so nič hudega sluteč tej drzni skupinici odprli vrata, zakrinkani vojaki pa so jih nenadoma napadli, jih obvladali in zavzeli utrdbo. Podoben udarec je 21. februarja doletel še grad Weidenburg – Katarinini možje so ponoči neopaženi preplezali obzidje in osvojili postojanko. Ta je v nadaljevanju fajde postala glavno torišče spopadov, dokler je ni v imenu Ulrika II. Celjskega zavzela vojska pod poveljstvom Andreja z Grabna, ki je menda štela kar 2000 mož.[19]

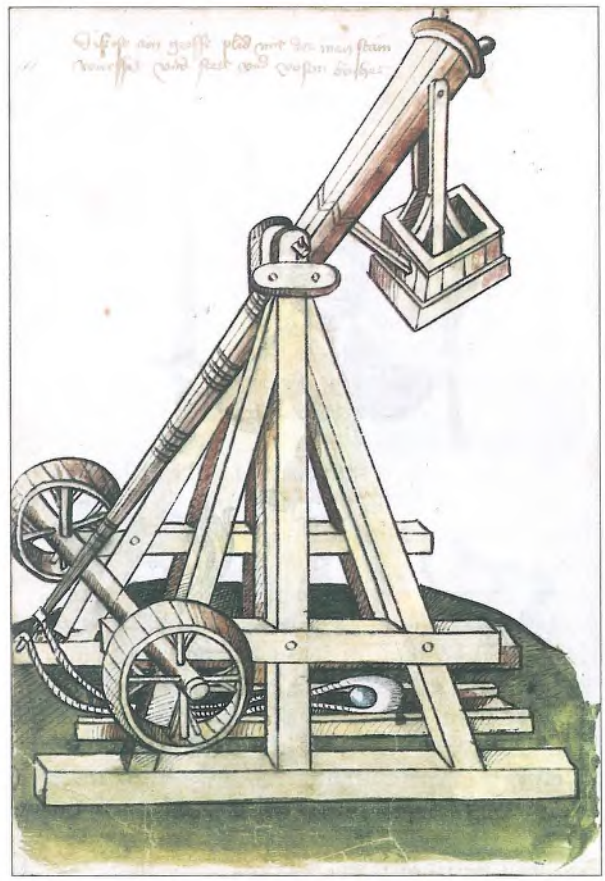

Velik vzvodni katapult ali blida na protiutež, upodobljen v borilnem priročniku Hansa Talhofferja iz leta 1459 (Det Kongelige Bibliotek, København, Thott 290 2°).

16 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 12.
17 Wiessner, *Monumenta XI*, št. 217, 1445 januar 3., Pittersberg.
18 Prav tam, gl. tudi Baum, *Die Grafen*, str. 236, Thomas, *Kampf*, str. 60–62.
19 Wiessner, *Monumenta XI*, št. 218, 1445 januar 3., Lienz; št. 220, 1445 februar 24., Čedad; št. 221, 1445 februar 28., Sommereck; št. 223, 1445 marec 24., pred Waidenburgom; št. 224, 1445 marec 26., Salzburg; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, str. 585–586; Baum, *Die Grafen*, str. 223–240; Thomas, *Kampf*, str. 67–84.

Še precej bolj dramatično je decembra 1424 in januarja 1425 potekala fajda celjskega grofa Hermana II. proti bamberški škofiji. Omembo si zasluži že zato, ker je Hermanov bojni pohod doživel vrhunec z napadom na dve mestni naselbini, Volšperk (Wolfsberg) in Beljak. V primerjavi z obleganjem manjšega gradu je napad na razmeroma veliko, s kamnitim zidovjem zaščiteno mesto pomenil še veliko večji izziv, morda celo najdrznejši podvig, za katerega se je lahko odločil srednjeveški vojskovodja.

Za razliko od mnogih drugih predstavnikov svoje rodbine Herman II. Celjski ni bil tip dinasta, ki bi brez pomisleka segel po meču. Vzpon svoje dinastije je raje tlakoval s premišljeno rodbinsko politiko, za vojaške posege pa se je odločal veliko previdneje. Zanimivo je, da je ofenzivo na Koroško izvedel v zimskem času, ko se srednjeveške vojske praviloma niso lotevale obsežnejših operacij. Vsekakor pa se je za napad primerno pripravil: zbral je veliko, dobro opremljeno vojsko, oboroženo tudi s topništvom in oblegovalnimi napravami, čeprav viri žal ne poročajo o njeni dejanski številčni moči in podrobnejši sestavi. Celjske sile so krenile v pogon že konec leta 1424. 20. decembra so dosegle Volšperk in ga zaman poskusile zasesti v naskoku. Dva ali tri tedne so pustošile po okolici, nato pa odpotovale še dlje proti zahodu in 17. januarja 1425 popoldne prikorakale pred Beljak.[20]

Prometno in trgovsko vozlišče Koroške je bilo vse prej kot lahek cilj. Arheološke raziskave sicer kažejo, da poznosrednjeveško obzidje Beljaka ni bilo posebej mogočno, saj je na ravni tal v debelino merilo le okrog 80 centimetrov in bi težko vzdržalo intenzivno topniško obstreljevanje. Kljub temu je bilo obzidano jedro mestne naselbine dovolj dobro zavarovano, da ga ni bilo mogoče zavzeti kar v hitrem frontalnem naskoku. Na severu, vzdolž rečnega brega, je mesto ščitila že naravna lega, zato je bilo obzidje v tem predelu najšibkejše. Veliko močneje utrjeni sta bili južna in zahodna stranica, obdani s suhim jarkom in dvojnim pasom obzidja s stolpi. Posebej zavarovan je bil tudi leseni most čez Dravo, vključno z utrjenim mostiščem na severnem bregu.[21] Kakšna je bila v tem času težja oborožitev mesta, vsaj približno nakazuje popis grajske orožarne v Beljaku iz leta 1429, ki omenja večjo bronasto ter dve manjši železni bombardi, štiri bronaste in tri železne tarasnice, poleg tega pa še znatno količino smodnika in svinčenih krogel.[22]

Naslednjega dne je Herman zaukazal napad na obzidje s pokritim oblegovalnim hodnikom. Načrt je bil morda sam po sebi dober, vendar se ni izšel po pričakovanjih. Beljačani so oblegovalno napravo uničili z močnim obstreljevanjem z bombardami, puščicami, kamenjem in zažigalnimi izstrelki, v tej akciji pa so celjske enote utrpele občutne izgube. Po dvodnevnem premoru se je Herman odločil za ponovno akcijo, skrbno pripravljen naskok v noči na 20. januar. Celjski vojaki so poskusili branilce zmesti s hrupom in obstreljevanjem, za še učinkovitejšo diverzijo pa so po Dravi spustili zažigalni splav, naložen s slamo in žveplom, da bi zanetili tamkajšnji most. Hkrati je glavnina Hermanovih sil drugod ob reki, v bližini nekega mlina, v obzidju prebila vrzel, da bi vdrla v mesto. A tudi tokrat so Celjski doživeli poraz. Beljačani so namreč zadržali sovražni prodor, medtem ko so požar pogasile ženske in duhovniki. Ta neuspeh je Hermana dokončno prepričal v umik.[23]

Celjsko-habsburška fajda

Eden največjih spopadov na slovenskih tleh v poznem srednjem veku, ki pa so ga še vedno zaznamovali predvsem nenadni vpadi in plenilski pohodi, je bila znamenita celjsko-habsburška fajda. Med prvo fazo fajde, v letih 1437–1440, so pobudo prevzeli Celjski in temeljito opustošili spodnjo Štajersko in Kranjsko, medtem ko so si njihovi nasprotniki zaman prizadevali organizirati ustrezno obrambo.

Z vidika moderne vojaške doktrine se morda zdi nenavadno, da Celjski svoje ofenzive niso načrtovali kot zgoščenega udara z vsemi razpoložljivimi silami, v katerem bi sovražnika uničili v odločilni bitki.[24] Namesto tega so se odločili za ravno nasprotno strategijo – vrsto bojnih pohodov večinoma skromnejših razsežnosti, uperjenih na posesti svojih

20 Edini podrobnejši opis dogodkov se je ohranil v koledarju cerkve Sv. Jakoba v Beljaku. Wiessner, *Monumenta XI*, št. 64, 1425 januar 17.–20., s. l.

21 Fresacher, *Die Verteidigung*, str. 30–31; gl. tudi Neumann, *Geschichte der Stadtmauer*, zlasti str. 42–54, 68–69. Prim. Woldron, *Waidhofen*, zlasti str. 13.

22 Neumann, *Geschichte der Stadtmauer*, str. 78. Bombarda označuje topovsko orožje velikega kalibra, prirejeno za izstreljevanje kamnitih krogel, ki so ga uporabljali predvsem za rušenje utrdb in uničevanje dobro zaščitenih ciljev. Tarasnica je poimenovanje za top z razmeroma dolgo cevjo majhnega kalibra, namenjen delovanju proti sovražni živi sili. Tretja značilna zvrst ognjenega orožja v tem času pa je bil ročni top, primitivna puška s cevjo kalibra okrog 20 do 35 milimetrov. Ker še ni bil opremljen z netilnim mehanizmom, so ga prožili ročno, s počasi tlečo vžigalno vrvico ali razžarjenim železnim prižigalom. Gl. Rathgen, *Das Aufkommen*; Rathgen, *Das Geschütz*; Kempers, *Haquebuts*, str. 56–89; Contamine, *War*, str. 135, 141–143; Goetz, *Die Anfänge*; Krenn, *Von alten Handfeuerwaffen*, str. 7–10; Müller, *Alte Geschütze*; Smith in Brown, *Bombards*; Hall, *Weapons & Warfare*, str. 60–61, 95; Smith, *All Manner*; Smith in DeVries, *The Artillery*, str. 204–211; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 358–371.

23 Wiessner, *Monumenta XI*, št. 64, 1425 januar 17.–20., s. l.; Fresacher, *Die Verteidigung*, str. 42–43; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, str. 580; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 222–225.

24 Npr. Clausewitz, *Vom Kriege*, str. 57–61, 178–182, 189–196.

Na strmi, osamljeni vzpetini pozidani grad Gamberk v Zasavju (foto: Tomaž Lazar).

nasprotnikov. To je bila torej zelo tipična epizoda poznosrednjeveškega vojskovanja z omejenimi cilji. Zaradi skoposti virov dogajanja ne moremo popolnoma natančno rekonstruirati in kronološko urediti, očitno pa je, da so Celjski razdelili sile in si poskušali svoje nasprotnike podrediti s približno sočasnimi, bolj ali manj načrtno usklajenimi akcijami v razmeroma velikem geografskem prostoru. Poveljstvo nad glavnino svoje vojske so zaupali nadarjenemu češkemu najemniku Janu Vitovcu, vendar pa so številne obrobnejše operacije organizirali tudi njihovi vazali z majhnimi lokalnimi silami.[25]

Koliko je bila ta strategija rezultat premišljenih, vnaprej načrtovanih odločitev, koliko pa spontane, *ad hoc* narave, je težko govoriti, kot v splošnem velja za večino podobnih spopadov v srednjeveški Evropi. Celjskim je nedvomno uspelo doseči poglavitni cilj – ohromiti in opustošiti posesti habsburškega vojvode Friderika V. oziroma njegovih lokalnih zaveznikov, razpršenih na obsežnem ozemlju. »Celjska vojna« pa ni občutno presegla običajnih okvirov plemiške fajde le po svojih prostorskih razsežnostih, temveč tudi po intenzivnosti. Grofje Celjski se namreč niso zadovoljili samo s plenjenjem in požiganjem slabo zaščitenega podeželja. Sistematično so napadali tudi bolje zavarovane, utrjene postojanke. Na svojem osvajalnem pohodu so zavzeli dolgo vrsto gradov in stolpov, ne da bi ob tem naleteli na resnejši odpor.[26]

Kot piše celjski kronist, se je jedro celjske vojske pod Vitovčevim poveljstvom najprej osredotočilo na bližnje postojanke krške škofije, in sicer gradova Sotesko in Anderburg pri Šentjurju pri Celju, ki so ga porušili do tal. Naslednji je bil na vrsti grad Zbelovo nad samostanom Studenice. Tega Celjski sicer niso razdejali, temveč so ga po pogajanjih pozneje nepoškodovanega vrnili lastniku, vojvodi Frideriku V. Vitovčeve enote so zavzele še grad Erkenštajn pri Radečah,[27] stolp v Vitanju in stolp pri Poljčanah ter jih brez milosti porušile.[28]

Zanimive dodatne podrobnosti je mogoče razbrati iz t. i. seznama deželnih sovražnikov, najverjetneje sestavljenega v sredini ali drugi polovici leta 1440. Ta dokument popisuje številna dejanja oziroma prestopke, s katerimi naj bi pristaši Celjskih protipravno oškodovali habsburške podložnike na Kranjskem in Štajerskem. Seznam precej sumarno našteva vrsto oseb, obtoženih različnih hudodelstev, ki segajo od tatvin do ugrabitev in umorov. Med njimi je zabeleženih več napadov na gradove ozi-

25 Za celovitejšo analizo dogajanja gl. Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 232–266.

26 Prim. Nared, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 332–336.

27 Iz seznama deželnih sovražnikov je razvidno, da ga je napadel Ulrik Mosheimer s svojimi hlapci in tudi tržani iz Radeč, vendar gradu tedaj očitno niso zavzeli. Če navedba celjskega kronista drži, je Vitovec osvojil utrdbo v drugi akciji, ki z Mosheimerjevo ni imela neposredne zveze. *Auch hat er [Vlreich Mosshaymer] dem haws Erkkenstain nach gesteltt vnd gewunnen wellen dabey sein knecht vnd burger von Ratschach sind gewesen.* CKSL, 1440–1441.

28 Krones, *Die Freien*, str. 85–86; Stopar, *Grajske stavbe III*, str. 127–129.

roma utrjene postojanke, med katerimi pa očitno niti eden ni imel značaja sistematičnega obleganja.[29]

Že jeseni 1437, na samem začetku celjsko-habsburške fajde, je grad Žusem zavzela skupina celjskih vazalov: Frenkl, Hans Prukler in njegov brat, dva Zrečana, nezakonska vnuka Viljema Mosheimerja, ter Jurij Krabat iz Laškega s svojimi možmi. Menda jim je pri tem pomagal tudi neki Czinkes Renner, ki so ga Habsburžani obtoževali še drugih zločinov. Podrobnejših okoliščin napada na Žusem ne poznamo, so pa vsiljivci dosegli svoj namen. Lastniku gradu, Andreju Žusemskemu, so bili pripravljeni vrniti odtujeno posest le proti plačilu visoke odkupnine. Andrej Žusemski je moral za pomoč prositi Friderika II. Celjskega, ki mu je za plačilo odkupnine »posodil« 2000 funtov dunajskih pfenigov. Šlo pa je za vse prej kot običajno posojilno transakcijo – Andrej se je moral grofu Celjskemu povsem podrediti, mu v zameno zastaviti grad Žusem, dvor Javorščico in gradišče Žamerk z vsemi pripadajočimi posestmi ter postati njegov vazal.[30]

Med boji proti krški škofiji je padel tudi grad Bizeljsko, in sicer v nenadnem nočnem naskoku, ki sta ga organizirala celjska vazala Gašper Pirs in Herman Kozjak. Pirs in Kozjak sta z drznim napadom presenetila nepazljivo posadko in oplenila grad. To dejanje ni dolgo ostalo nekaznovano. Ob novici o napadu je Friderik Ratt, oskrbnik bližnjega salzburškega gradu Pišece, na Bizeljsko poslal svojo enoto, da bi zavarovala utrdbo. Enajst Pirsovih in Kozjakovih mož, katerih imena so v seznamu posebej navedena, so naposled zajeli in obesili.[31]

Naskok na Bizeljsko vsekakor ni bil velikopotezna vojaška operacija, temveč prej oportuno dejanje, ki je mejilo že na navaden rop. Podobno zveni pritožba, ki jo je Friderik Rauber maja 1438 naslovil na Jurija Lambergerja, upravnika kranjskega deželnega glavarja Štefana Modruškega. Rauber je v njej potožil, da mu je Friderik Čreteški z gradu Šteberk protipravno odnesel oklepe, železne klobuke, posteljnino in drugo opremo v skupni vrednosti 200 funtov dunajskih pfenigov.[32]

Na vrhuncu fajde je le malokateri manjši utrdbi uspelo upravičiti sloves varnega zavetja sredi vojne vihre. Malone izjemen je primer gradu Marenberg v Radljah ob Dravi. Ko so se v začetku leta 1439 spopadi razširili na Dravsko dolino, so se ponovno razplamtele že desetletja tleče napetosti med šentpavelskim samostanom in Celjskimi.[33] Sprva so bila to le drobnejša roparska dejanja, ki naj bi jih na šentpavelskih posestih zakrivil Janez Schrampf, celjski oskrbnik na Muti. Februarja je vojvoda Friderik V. bojevitega Schrampfa zaradi opatovih pritožb klical na zagovor pred sodiščem, a do procesa ni prišlo niti po letu in pol zavlačevanja.[34] Spomladi 1439 so se razmere nevarno zaostrile, ko se je pri Muti zbrala štajerska deželna vojska. Podprl jo je tudi šentpavelski opat, in sicer z logistično oskrbo ter enoto 300 mož pod vodstvom Vida Hengspacherja, svojega gradiščana na Marenbergu. Ta vojska je po pričakovanjih zlahka pregnala pristaše Celjskih. Kakor hitro so jo razpustili, pa so Celjski zbrali sile za uničujoči protinapad. Začel se je z bliskovitim napadom Schrampfovih vojakov, ki so se ponoči skrivoma približali gradu Marenberg. Oskrbniku Hengspacherju se je posrečilo obraniti utrdbo, a je lahko le nemočno opazoval, kako so mu napadalci požgali pristavo s celotno zalogo žita, odvedli 90 vzrejnih govedi in temeljito opustošili okolico. Nadaljnje obleganje Marenberga pa jih ni zanimalo. Celjski so namreč raje izkoristili priložnost za takojšnji vpad v Labotsko dolino, kjer so ponoči 31. maja vdrli v Šentpavel, izropali in do tal požgali trg ter okoliške posesti, ob umiku pa nadaljevali s plenjenjem vse do Dravograda in navzdol ob toku Drave.[35]

Zgoraj našteti primeri jasno opozarjajo, da so predvsem izpostavljene, slabše branjene utrdbe sredi velikega vojnega pohoda hitro postale nepomemben drobiž, saj jih praktično ni bilo mogoče zavarovati pred silovitim napadom. Poleg tega se zdi, da je ofenziva mnoge gradove zalotila nepripravljene. A tudi Celjski so se dobro zavedali, da bi jih lahko doletela podobna usoda. Po poročanju celjskega kronista je bil to razlog, zakaj so porušili več lastnih utrdb, ki bi utegnile postati lahek plen: Vojnik, Šoštanj, Šenek, Prežin, Kacenštajn v Šaleški dolini, Žaženberk nad Žalcem, stolpe nad Laškim, v Radečah in ob Paki, stolp v Savinjski dolini,[36] grad Kravjek na Dolenjskem, Turn pri Preddvoru, Vr-

29 CKSL, 1440–1441; Otorepec, *Seznam »deželnih sovražnikov«*; Nared, *Seznam »deželnih sovražnikov«*.

30 CKSL, 1437 november 3., s. l.; 1437 november 4., Celje; Otorepec, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 337, 339–340.

31 Od mož Gašperja Pirsa dva Gyleisa, Petra iz Avstrije, Konrada Reinswedla, strelca Štefla, Čeha Tomaža, Speherja, Jenka in Nemčeta, od Kozjakovih pa Schwarzenpecka in Hansa Jagra. Iz imen lahko razberemo, da je šlo vsaj deloma za poklicne vojake oziroma tuje najemnike. Otorepec, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 333–334; zaradi napake pri transkribiranju je del objavljene listine in njegovega prevoda zavajajoč. Prim. Nared, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 331, op. 30.

32 CKSL, 1438 maj 5., Ljubljana.

33 Ankershofen, *Beiträge*, str. 20–37; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, št. 26, str. 253–254; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 219–222.

34 Schroll, *Urkundenbuch*, št. 426, 1439 februar 24., Dunajsko Novo mesto; št. 427, 1439 april 7., Dunaj; št. 429, 1439 maj 19., Dunajsko Novo mesto; št. 431, 1439 maj 21., Dunajsko Novo mesto; št. 434, 1439 julij 11., Hall; št. 438, 1439 november 9., Dunajsko Novo mesto; št. 443, 1440 marec 5., Dunaj.

35 Ankershofen, *Beiträge*, str. 23; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, št. 26, str. 253; Schroll, *Urkundenbuch*, št. 407, op. 1; Brunner, *Ein Benediktinerbuch*, str. 307–308.

36 Kronist navaja, da je bil *thurn zu der Aue im Sannthall* v lasti nekega opata. Če pa to lokacijo lahko enačimo z Auerjevim dvorom pri Novem Kloštru, je šlo dejansko za celjsko posest.

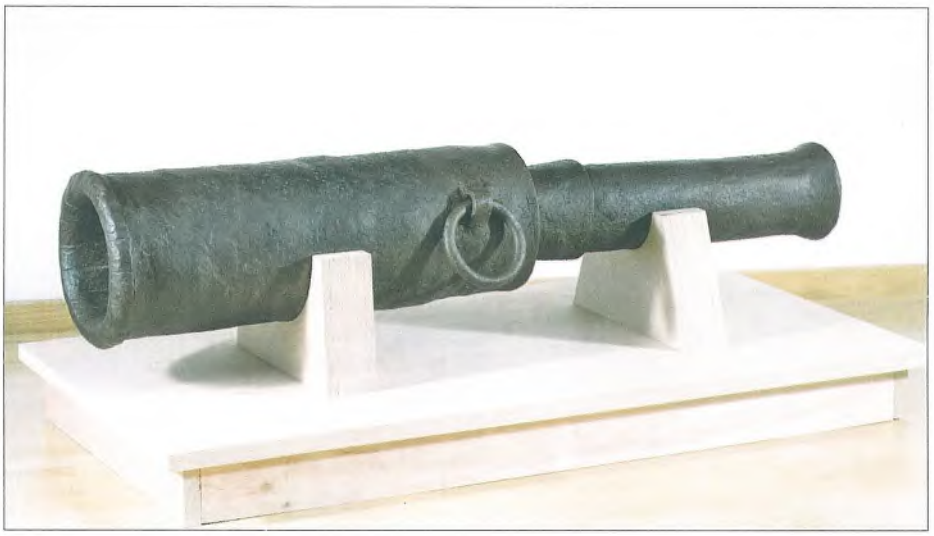

Najstarejši ohranjeni primerek težjega topništva na Slovenskem – železna bombarda kalibra 190 milimetrov (Pokrajinski muzej Ptuj Ormož, foto: Tomaž Lauko).

bovec na Hrvaškem ter morda tudi Freudeneck pri Hrastniku.[37] Tako so se izognili nevarnosti, da bi se v njih ugnezdil sovražnik in jih izkoristil za svoja oporišča. Po drugi strani pa je povsem mogoče, da so na ta način kaznovali svoje neposlušne vazale, ki bi med dolgotrajno fajdo utegnili prestopiti na habsburško stran.[38]

Grajske orožarne

V srednjeveški družbi je bilo nakupovanje, skladiščenje in vzdrževanje orožja za vojaško obrambo prepuščeno predvsem zasebni pobudi plemstva oziroma zemljiških posestnikov. Razdrobljenost gospostev je nujno privedla tudi do razpršenosti zalog vojaške opreme, saj so v malone vsaki utrdbi hranili vsaj minimalno količino primerne oborožitve.[39]

Na ravni deželne obrambe je v poznem srednjem veku prihajalo do vse resnejših poskusov izoblikovanja bolj centraliziranih vojaških zmogljivosti z deželnimi orožarnami, pri skladiščenju orožja pa so začele osrednjo vlogo pridobivati večje urbane naselbine. Ta proces je sovpadal z naraščajočim pomenom topništva, ki je zahtevalo velika denarna sredstva in tudi izučene specialiste – vložek, ki so si ga lahko privoščili samo deželni gospodje in najpremožnejši dinasti. V Celju sta grofa Friderik II. in Ulrik II. namestila vojaško posadko in manjše skladišče orožja v hiši pokojnega Henrika Erlauerja. Tamkajšnjo orožarno je Ulrik obdržal vse do leta 1455, ko je hišo v celoti prepustil meščanom, da si v njej uredijo rotovž.[40] Na še ambicioznejše kopičenje opreme kaže izgrajevanje deželne orožarne v Ljubljani. Iz notice celjskega kronista lahko razberemo, da so v njej že leta 1457 hranili občutno količino topništva. Ta oborožitev ni bila namenjena zgolj obrambi mesta samega, temveč je že imela vlogo strateške rezerve, saj jo je Friderik III. v času Vitovčeve fajde na Kranjskem odpeljal na Gorenjsko in z njo oblegal Radovljico. V protinapadu so Vitovčevi možje ljubljanske topove zaplenili, vendar so jih cesarske čete pozneje osvobodile in po koncu bojev verjetno vrnile v deželno prestolnico.[41]

Vse do konca srednjega veka pa so bile največje oborožitvene zmogljivosti vendarle zgoščene v grajskih orožarnah. Pri tem se je seveda treba zavedati, da na gradovih niso hranili zgolj vojaškega orožja, temveč tudi takšno, namenjeno drugačnim potrebam – lovu, športu in turnirjem. Kot kaže že omenjeni primer Pittersberga na Koroškem, so bile grajske orožarne nemalokrat nezadostno založene. Takšne pomanjkljivosti v mirnodobnem času morda niso delovale moteče, razgalil pa jih je šele izbruh večjih sovražnosti.

37 Nejasna navedba *Freidenberg* bi se lahko nanašala tudi na Freudenberg nad Zrečami, ki je bil v posesti sovražne krške škofije in torej ne grofov Celjskih. Celjski kronist je napravil več podobnih pomot, saj je nekatere utrdbe pripisal napačnim lastnikom. Posebej zahtevna je interpretacija 46. in 47. poglavja, kjer kronist zgoščeno popisuje lastne utrdbe, ki so jih porušili Celjski, ter tiste, ki so jih iztrgali svojim nasprotnikom. Večina naštetih lokacij se nanaša na obdobje celjsko-habsburške fajde, ne pa vse – med njimi sta omenjena Ranšperk in Lemberg, ki so ju Celjski uničili leta 1452. Med porušenimi gradovi zasledimo tudi *Pollan*, morda celjske Poljane ob Kolpi ali pa katero drugo postojanko s podobnim imenom; žal ni jasno, ali je treba navedbo časovno umestiti v čas velike fajde. Gl. Krones, *Die Freien*, str. 157; prim. Golec, *Trgi*, str. 595–599. Za koristna opozorila in plodno diskusijo se zahvaljujem dr. Mihu Kosiju.

38 Krones, *Die Freien*, str. 87, 157.

39 Prim. Nabergoj, *Oboroženi stan*, str. 26 sl.; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 394–395.

40 Golia, *Kronika grofov Celjskih*, str. 76–78.

41 Krones, *Die Freien*, str. 142–143.

Poznosrednjeveško samostrelno streme in tri puščične osti, najdene v Ljubljanici (Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko).

O opremljenosti srednjeveških grajskih orožarn na Slovenskem imamo le malo zanesljivih poročil. V zgodovinopisju najbolj znani so inventarni popisi freisinškega gradu v Škofji Loki, ki so bili v preteklosti že večkrat obdelani, čeprav starejše objave zahtevajo temeljito revizijo.[42] Na podlagi teh popisov lahko ugotovimo, da je oborožitev Loškega gradu v letih 1315–1321 precej nihala. Grajska obramba je temeljila predvsem na samostrelih treh različnih tipov, lažjih stremenskih ter težjih kavljastih in obzidnih. Večinoma so bili kompozitne konstrukcije z loki iz zlepljene roževine in živalskih kit, nekaj pa je bilo tudi preprostejših, izrezljanih iz tisovine. V Loki so hranili vsaj 40 delujočih samostrelov, leta 1321 celo dvakrat toliko, poleg tega pa še napenjalne kavlje, stremena, tule, pasove in druge dele pribora. Zaloga streliva je obsegala po nekaj tisoč večjih in manjših puščic ter precejšnjo količino nenasajenih puščičnih osti. Za vzdrževanje samostrelov in menjanje tetiv je bilo na gradu več napenjalnih klopi. Posebno pozornost vzbujajo deli blide – vzvodnega lučalnega katapulta – in drugih oblegovalnih naprav. Drugega bojnega orožja je bilo bolj malo: nekaj deset ščitov, po nekaj mečev, kopij, sulic in helebard, dober ducat oklepnih jopičev, manjše število čelad, šlemov in železnih klobukov, nekaj ploščnih in verižnih rokavic, ščitnikov za ude, sedel, stremen in druge konjeniške opreme. Freisinški škof je imel v Loki tudi svoj samostrel ter popoln konjeniški oklep z mečem in pripadajočo opremo. Omembe dodatnih zaščitnih sredstev in dveh turnirskih oklepov sicer namigujejo, da je bila ta »viteška« oborožitev prej kot vojskovanju namenjena turnirjem.[43]

Ob pomanjkanju dobrih primerjalnih virov je nemogoče posploševati, koliko je bila oborožitev Loškega gradu v svojem času tipična za širši slovenski prostor. Vsaj posredno pa se zdi, da takšna sklepanja ne bi bila povsem zgrešena. Glede na inventarje nekaterih drugih freisinških gradov iz istega obdobja namreč lahko ugotovimo, da sta bila Waidhofen leta 1313[44] ter Enzersdorf v letih 1316 in 1317[45] podobno oziroma nekoliko slabše opremljena. Loški popisi vsekakor kažejo, da je bila oborožitev tamkajšnjega gradu prilagojena zlasti lokalni obrambi. Šele z dodatnimi nakupi in kopičenjem orožja v letu 1321 bi bilo iz grajskih zalog mogoče opremiti večjo skupino mož za ofenzivno delovanje na bojnem polju, ne da bi ključno oslabili obrambne zmogljivosti loškega gospostva. A tudi v tem primeru bi lahko freisinška škofija opremila le lažje enote, predvsem samostrelce. Oborožitve za težko oklepljene konjenike pa je bilo na gradu zelo malo. To navsezadnje ne preseneča, saj so glavno breme ofenzivnih vojaških operacij nosile enote freisinških vazalov in vse bolj tudi plačanih vojakov z lastno oborožitvijo, ki je popisi grajskega inventarja seveda niso zajeli.[46]

Na primerljiva pisna poročila o stanju grajske oborožitve spet naletimo šele proti sredini 15. stoletja, že v kontekstu celjsko-habsburške fajde. Tu velja opozoriti zlasti na popise orožja z gradov v Vitanju in na Bizeljskem. Pripomniti velja, da imamo spet opraviti s cerkvenimi gospostvi – tokrat sicer ne s freisinško, temveč s krško škofijo. To je še en odraz teženj po preglednejšem poslovanju cerkvenih gospostev, ki so za razliko od posvetnega plemstva že zgodaj razvila učinkovita birokratska orodja za nadzor svojega premoženja in tudi vojaških zmogljivosti.[47]

42 Tancik, *Orožje*; Stopar, *Grajske stavbe I*, str. 120–131. Za revizijo teh objav gl. Plemeniti, *Loški grad*; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 395–412; Lazar, *Poznosrednjeveška orožarna*.

43 Zahn, *Codex Diplomaticus*, 1315 februar 10.; 1318 november 14.; 1321 april 6.; Lazar, *Poznosrednjeveška orožarna*.

44 Zahn, *Codex Diplomaticus*, str. 75–76.

45 Zahn, *Codex Diplomaticus*, str. 105–106, 108–110.

46 Gl. Lazar, *Poznosrednjeveška orožarna*, str. 38–42.

47 Podobno opažamo pri grajski upravi in zaposlovanju najemniških enot, ki so ga cerkvena gospostva začela skrbno urejati s pisnimi pogodbami že v zgodnjem 14. stoletju, medtem ko se je podobna praksa na posestih posvetnih gospodov razširila precej počasneje. Prim. Kos, *Med gradom*,

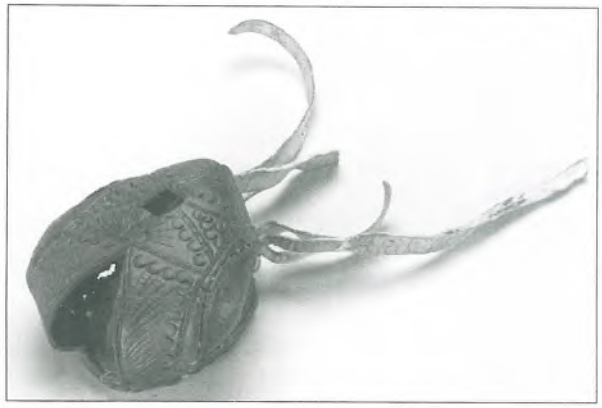

Na gradovih so poleg vojaške oborožitve hranili tudi športno in lovsko orožje. Na sliki usnjena kapica lovskega sokola in masivna ost sulice za lov na veliko divjad, datirana v 16. ali 17. stoletje (Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko).

Popise oborožitve na starem in novem gradu v Vitanju v letih 1434–40 je objavil že Ignacij Orožen, nedavno pa je nanje opozoril Ivan Stopar.[48] Deloma gre za inventarje vitanjskih orožarn, deloma za sezname orožja, ki so ga ob različnih priložnostih nakupili ali pripeljali na katerega od dveh vitanjskih gradov in tam pustili za določen čas. Zanimivi so zlasti zaradi svoje datacije, saj kažejo opremljenost vitanjskih gradov na predvečer spopada s Celjskimi, v katerem je zelo pomembno vlogo odigrala prav krška škofija.

Leta 1434 so krški pisarji na novem vitanjskem gradu zabeležili velik bronast top, železno bombardo, dva krajša topova oziroma havbici, pet ročnih topov in prav toliko samostrelov. K temu je sodilo 60 ali 70 funtov smodnika, nenavedeno število svinčenih krogel, 275 puščic ter nekaj osnovnega topniškega pribora. Na prvi pogled precej skromna oborožitev, kljub temu pa je močno zasenčila tisto na starem gradu, kjer so v istem času hranili le dva ročna topova, samostrel in 100 puščic. 31. decembra 1434 so iz Trušenj na Koroškem pripeljali dva samostrela, dva zaboja s puščicami, smodnikom in svinčenimi kroglami ter veliko bronasto tarasnico. To orožje ni moglo bistveno izboljšati obrambnih zmogljivosti, saj je navedeno, da je bila tarasnica že močno izrabljena.

Do leta 1436 se stanje ni veliko spremenilo. Poleg petih delujočih ročnih topov je zabeležen še eden, ki pa je bil poškodovan. Zmanjšala se je tudi zaloga streliva, saj je naštetih samo še 220 puščic, medtem ko so 2000 puščičnih osti hranili na dvoru pri Celju. Še v istem letu pa so se bojne sposobnosti Vitanja skokovito povečale z novimi pridobitvami: 3 bombardami, tarasnico, 16 ročnimi topovi in 8 samostreli. K temu je sodilo še 4700 puščic ter precejšnja količina smodnika, svinca in žvepla.

Naslednji popis so v novem gradu sestavili ob odhodu Jošta Mosheimerja, ki časovno ni natančneje opredeljen. A v tem času, bodisi tik pred izbruhom bojev s Celjskimi ali tudi že med samo fajdo, je bila grajska orožarna dobro založena. Tedaj je pisar naštel skupaj 22 ročnih topov in enega poškodovanega, 3 bombarde, 5 tarasnic in 12 samostrelov. Zaloga streliva je obsegala 182 kamnitih krogel, 100 svinčenih krogel za tarasnico ter 875 takšnih za ročne topove, 4024 puščic, 2000 puščičnih osti, smodnik, žveplo, svinec in druge potrebščine.

Ker ognjeno orožje v tem času še ni bilo standardizirano, se odpira vprašanje, kako so to oviro obšli na Vitanju. Pri topovskih svinčenih kroglah je posebej zabeleženo, da so bile namenjene bronasti tarasnici, medtem ko iz popisa sledi, da so bile v tem času vse vitanjske tarasnice izdelane iz železa. Ker ni šlo za orožje povsem enotnega tipa, torej zaloga stotih topovskih krogel sploh ni ustrezala grajskim tarasnicam, drugih izstrelkov zanje pa tisti trenutek očitno tudi ni bilo pri roki. S podobnimi težavami se je posadka verjetno soočala pri ročnih topovih, saj je zapisano, da je bilo 5 železnih in 17 bronastih. To dokazuje, da je orožje prihajalo iz različnih delavnic in gotovo tudi ni bilo vse enakega kalibra, zato strelivo zanj ni bilo združljivo. Takšne težave so bile del vsakdana poznosrednjeveškega vojaka, so pa neizogibno prinašale precejšnje zaplete pri logistični oskrbi. Edina rešitev je bilo sprotno ulivanje krogel, prilagojenih vsaki cevi posebej. Zato ne preseneča, da so na Vitanju hranili kose surovega svinca.

Kakorkoli že, izbor oborožitve na krškem Vitanju za svoj čas deluje moderno. Uravnotežena kombinacija bronastih in železnih bombard, tarasnic in kratkocevnih topov je predstavljala precejšnjo ognjeno moč, ki bi zadoščala tako za obrambo gradu kot morda celo za ambicioznejše operacije. Opazen je tudi visok delež ročnih topov, ki je bil sprva vsaj enakovreden številu samostrelov, naposled pa ga je opazno presegel. Druga zanimiva podrobnost, ki jo lahko izberemo iz vitanjskih popisov, je velika mobilnost orožja, tudi težjega topništva, saj je jasno, da so ga glede na trenutne potrebe redno prevažali iz ene v drugo postojanko. Grajsko oborožitev pa je bilo treba redno vzdrževati in marsikateri primerek ni bil v povsem delujočem stanju.

str. 136, 146, 150–154; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 88–89.

48 Orožen, *Das Bisthum VIII*, str. 454–457; Stopar, *Ostra kopja*, str. 103–106; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 412–415.

Tako je v letu 1440 posebej zabeleženo plačilo 3 funtov 5 soldov kovaču, ki je okoval topove in jih pritrdil na lesene podstavke. V istem letu, gotovo vsaj deloma zaradi nedavnih bojev s Celjskimi, so na Vitanju za 5 funtov kupili še novih 1000 puščic.

Enake tipe orožja v letih 1442–1443 omenjajo popisi na Bizeljskem. Glede na enak časovni kontekst in geografsko bližino to seveda ne preseneča, še toliko bolj, ker je tudi bizeljski grad sodil med posesti krške škofije. Za razliko od Vitanja pa je bil opremljen veliko bolj skromno, zlasti kar zadeva težjo topniško oborožitev. To lahko vsaj deloma pojasni, zakaj Bizeljsko ni zmoglo kljubovati naskoku Gašperja Pirsa in Hermana Kozjaka nekaj let poprej.[49]

V letu 1442 je bilo na gradu vsega pet bronastih ročnih topov, tarasnica in dva samostrela skupaj s še enim *Eyben*, morda tisovinastim lokom. Sorazmerno veliko več pa je bilo v orožarni shranjenega streliva – poleg smodnika nič manj kot 800 malih in velikih svinčenih krogel ter 5255 puščic. V naslednjem letu so dodali še dva ročna topova, zaloga puščic se je za spoznanje zmanjšala na 5100 primerkov, število svinčenih krogel pa je ostajalo nespremenjeno. Omeniti velja tudi, da popis posebej omenja 200 puščic za lok – morda iz tisovine, kar bi pojasnilo dvoumni izraz *Eyben* v prejšnjem letu. Da je bila količina puščic na Bizeljskem zares velika in namenjena tudi pokrivanju potreb drugih krških postojank, potrjuje dejstvo, da so jih v letu 1443 brez zadržkov poslali 1500 na Pilštajn, 1000 pa na Podčetrtek. Vendar so to očitno lahko storili šele, ko so celotno zalogo pregledali in temeljito obnovili. Popis namreč govori, da so v tem času izvedli zelo obsežna popravila. Za 100 pfenigov so nakupili lepilo, s katerim so pritrdili peresa na kar 5000 puščic, porabili pa so še 60 pfenigov za nove samostrelne tetive.

Grajske inventarje in druge pisne vire pomembno dopolnjujejo materialne najdbe. Med njimi le redko naletimo na celovite primerke dragocenejše oborožitve, ki je ne bi zavrgli brez pomisleka, zato se v arheološkem kontekstu znajdejo zgolj po naključju – denimo v ruševinskih plasteh stavbe, podrte med vojaškim spopadom ali v naravni nesreči oziroma namenoma deponirane na težko dostopnih,

Značilne najdbe poznosrednjeveškega orožja in vojaške opreme s Pustega gradu nad Zgornjo Lipnico, ki jih hrani Gorenjski muzej: puščične osti, krogle, ploščice brigandin, košček verižnine, kovinski zaključek nožnice, ostroga in fragment ročnega topa ali arkebuze (foto: Tomaž Lauko).

49 Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 453–454; Stopar, *Ostra kopja*, str. 106; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 415–416.

skritih mestih.[50] Pač pa na kraju malone vsake srednjeveške utrdbe na Slovenskem naletimo na izstrelke, ki pričajo o intenzivni uporabi lokov, samostrelov in ognjenega orožja. Zlasti puščičnih osti je toliko, da so zaradi svoje številnosti in tipološke problematike vzpodbudile zanimanje arheologov.[51]

Ker je začela slovenska arheološka stroka najdišča visokega in poznega srednjega veka podrobneje preučevati šele v zadnjem času, je stanje raziskav grajskih stavb zaenkrat še precej nepopolno. A doslej opravljena izkopavanja, četudi nemalokrat izvedena v omejenem obsegu, kljub vsemu prinašajo dragocen vpogled v ta vidik materialne zapuščine srednjeveškega vojskovanja. Če se pomudimo zgolj pri ožjem izboru tistih raziskanih lokacij, katerih izsledki so bili vsaj deloma objavljeni oziroma predstavljeni javnosti – npr. Stari grad nad Podbočjem,[52] Stari grad v Celju,[53] Ljubljanski grad,[54] Mali grad v Kamniku,[55] Grad na Goričkem,[56] grad Kozlov rob nad Tolminom in Predjamski grad[57] –, razporeditev gradiva kljub sorazmerni skromnosti razkriva dokaj enotno podobo. Poleg ostankov zaščitne opreme, najpogosteje verižnine in oklepnih jopičev oziroma brigandin, delov konjeniške opreme, okovja pasov in tokov, suličnih osti ali fragmentov rezil izstopajo puščične konice – zlasti samostrelne osti –, pa tudi izstrelki za ognjeno orožje. Med bolj reprezentativnimi so zaenkrat še neobjavljene najdbe s Pustega gradu (Waldenberg) nad Zgornjo Lipnico pri Radovljici, ki izvirajo iz 15. in zgodnjega 16. stoletja. Med njimi je poleg odlomka cevi težke arkebuze, ki jo je očitno razgnalo ob strelu, tudi 21 krogel manjših kalibrov za ročno ognjeno orožje. Zanimivo je, da so izdelane iz kar treh različnih materialov: svinca, kamna in železa. To kaže na živahen tehnični razvoj lahkega strelnega orožja ob koncu srednjega veka, pa tudi na pisano opremljenost grajske posadke.[58]

Gracarjev turn je bil prvotno zasnovan kot skromen stolpasti dvor. Ker na vrhuncu turških vpadov takšna stavba prebivalcem ni mogla zagotavljati varnosti, so jo temeljito prezidali in utrdili z dodatnima stolpoma (foto: Tomaž Lazar).

50 Prim. Thordeman, *Armour*, str. 93–148; Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*; Peine, *Ein Blick*; Spindler, *Die Brigantine*; Krauskopf, *Plemstvo in predmeti*; Sutherland, *Battlefield Archaeology*, str. 25.

51 Bressan, *Le cuspidi*; Štukl, *O puščičnih osteh*; Rozman, *Srednjeveško hladno strelno orožje*.

52 Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*.

53 Guštin, *Srednjeveško Celje*.

54 Guštin in Horvat, *Ljubljanski grad*.

55 Štular, *Mali grad*.

56 Kerman, *Metalurška delavnica*.

57 Bressan, *Le cuspidi*; Žbona Trkman in Bressan, *Orožje*; Žbona Trkman in Kruh, *Stanje raziskav*; Bavdek, *Stanje raziskav*.

58 Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 328, 368, kat. št. M 411–433.

Utrdbena arhitektura in vojaški razvoj

V srednjeveškem svetu je bila šibkost grajskih posadk bolj ali manj splošno pravilo in pravzaprav neizogibno dejstvo. Zavarovati vsako grajsko posadko s številčnim, dobro opremljenim moštvom je preprosto presegalo finančne zmožnosti zemljiških gospodov. Po drugi strani za to niti ni bilo realne potrebe, dokler je vojskovanje ostajalo sicer endemični pojav, a omejen na fajdne spopade manjših razsežnosti. Kljub temu so se sodobniki dobro zavedali razsežnosti tega problema. Srednjeveška utrdbena arhitektura se je razvijala prav kot odgovor na izziv, kako številčno neznatni skupinici branilcev omogočiti, da kar najbolje izkoristi svoje bojne zmogljivosti.

Težko dostopna lega, jarki, obzidje s strelnimi linami, cinami in obrambnimi hodniki ter premišljeno razvrščeni stolpi, ki so ščitili strateško najbolj ogrožene točke, so predstavljali vrsto raznolikih ovir, ki so napadalce bistveno upočasnile, njihovo napredovanje preusmerile v ozke lijake ter jih kar najbolj izpostavile izstrelkom in drugi oborožitvi branilcev. To je obrambni posadki, ki so se ji lahko v sili pridružili drugi za boj sposobni možje in okoliški prebivalci, zagotavljalo pomembno prednost in ji omogočalo, da vsaj krajši čas kljubuje naskoku veliko številčnejših sil, če te že niso bile opremljene z učinkovitimi oblegovalnimi napravami.[59]

Lina, vklesana v debelo obzidje gamberškega bergfrida (foto: Tomaž Lazar).

Grajski inventarji in arheološke najdbe nedvoumno pričajo, kako zelo je bilo težišče obrambe zgoščeno na orožju za delovanje od daleč, s katerim se je lahko učinkovito bojevalo tudi le deloma izurjeno ali pomožno osebje. Srednjeveška utrdbena arhitektura je bila zato premišljeno prilagojena uporabi orožja na tetivo, zlasti samostrelov, da bi z ustrezno razporeditvijo strelnih lin in bojnih položajev omogočila kar najboljšo obrambo brez mrtvih kotov, pa tudi čim boljše pokrivanje kritičnih točk z navzkrižnim ognjem.[60] Ključno novost je od zgodnjega 15. stoletja pomenilo hitro širjenje smodnika. Nevarnost zmogljivega oblegovalnega topništva je postopoma privedla do povsem drugačne, modernejše trdnjavske arhitekture. Že zgodaj pa so se pojavile tudi kratkoročnejše rešitve, s katerimi so poskušali še povsem tradicionalno zasnovane srednjeveške grajske stavbe prilagoditi uporabi ročnega in težjega ognjenega orožja, denimo nove oblike strelnih lin, topniški položaji in dodatni utrdbeni venci.[61]

Četudi si običajno predstavljamo, da je bila grajska arhitektura tista, ki je morala ves čas loviti korak s taktičnimi in orožarskimi inovacijami, je bilo to razmerje precej bolj kompleksno. Prav izkušnje z obrambo utrdb so ključno prispevale k vojaški revoluciji, ki je v drugi četrtini 15. stoletja zajela srednjo Evropo. Vse dotlej je vojaška ureditev srednjeevropskega prostora ostajala precej konservativna. Zahodno Evropo je že v prvi polovici 14. stoletja pretreslo zaporedje bitk, v katerih so disciplinirane pehotne formacije, oborožene zlasti z orožjem na drogu, krvavo porazile težko oklepljeno konjenico. Novi način pehotnega bojevanja so posebej hitro izkoristili Angleži, ga dopolnili z močno podporo lokostrelcev in na ta način že od štiridesetih let 14. stoletja vojskam francoske krone zadali vrsto težkih porazov na bojiščih stoletne vojne. Toda v Italiji in v deželah Svetega rimskega cesarstva te novosti dolgo niso doživele večjega odmeva, temveč je prevladujoči način vojaške organizacije še za dobo več generacij ostajal na bolj ali manj nespremenjeni ravni, oprt na enote težke konjenice in samostrelcev.[62]

59 Za splošni pregled gl. Sapač, *Utrdbena arhitektura*.
60 Prim. Štular, *Mali grad*, str. 161–165.
61 Npr. Šumi, *Arhitektura*, str. 19–21.
62 Schäfer, *Deutsche Ritter*, str. 23, 29–30; Verbruggen, *The Art*, str. 111 sl.; DeVries, *Infantry Warfare*; Rogers, *The Age*, str. 142–144, 202–203; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 20–26.

Uporabi ognjenega orožja prilagojeni stolp, s katerim so v 16. stoletju zavarovali izpostavljeni dostop srednjeveškega gradu Lemberg pri Dobrni (foto: Tomaž Lazar).

Povod za globok in presenetljivo hiter prelom s staro prakso je pomenil izbruh husitskih vojn (1419–1434). Odločitev kralja Sigismunda Luksemburškega, da s silo zatre upor Husovih privržencev, je sprožila vrsto krvavih križarskih pohodov. Na Češko so se zgrnile mogočne vojske iz malone vse jugozahodne soseščine in tudi bolj oddaljenih predelov Evrope, ob takšni premoči pa se je zdela zmaga nad češkimi heretiki samo vprašanje časa. Husitske vojske so bile sicer odlično motivirane za boj, a v primerjavi s svojimi nasprotniki veliko slabše opremljene in izurjene. Toda te pomanjkljivosti je več kot odtehtala iznajdljivost nadarjenih husitskih vojskovodij. V zelo kratkem času jim je uspelo ustvariti novo taktično doktrino, zasnovano na obrambnih pehotnih formacijah, zavarovanih z vozovi, ki so jih na bojišču postavili v improvizirano utrdbo ali tabor (nem. *Wagenburg*).[63]

Da je mogoče iz sklenjenih tovornih vozov napraviti učinkovito improvizirano utrdbo, so ljudstva stepskih nomadov vedela že v davnini. Njihovo prakso so načrtno posnemali v bizantinski armadi. V znamenitem delu *Taktika* izpod peresa cesarja Leona VI. (886–912), kompilaciji starejših vojaških priročnikov, a tudi aktualnih izkušenj, najdemo vrsto nasvetov, kako izkoristiti linijo vozov za zaščito prateža, zaledja vojske ali celo za pravo poljsko trdnjavo.[64]

Češki tabor iz vozov je kljub temu pomenil pomembno novost, saj ga je odlikovalo domišljeno integriranje starodavnega taktičnega koncepta v celovit taktični sistem, ki se je neposredno zgledoval po obrambi zidane trdnjave. Njegovo delovanje je bilo pravzaprav preprosto: tik pred začetkom bitke so husiti razporedili svoje vozove, opremljene z dodatnimi lesenimi nadgradnjami, v formacijo poljubne oblike, prilagojeno naravnim danostim zemljišča. Linijo vozov so zavarovali z mešanimi oddelki pešakov, oboroženih deloma z različnimi vrstami orožja na drogu, deloma pa s samostreli in ročnimi topovi. Na najbolj izpostavljenih točkah so zgostili težjo oborožitev, zlasti tarasnice in kratkocevne topove oziroma havbice na premičnih lafetah. Čeprav je bila husitska formacija načeloma defenzivna, ni bila nujno statična. Občasno so husiti med potekom bitke svoje vozove premaknili na ugodnejše položaje ali poskusili deloma obkoliti nasprotnika. Tabor iz vozov je bilo praktično nemogoče predreti v frontalnem napadu, zlasti pa ne z naskokom težko oklepljene konjenice, na katero so se zanašali križarji. Vsak poskus napada na linijo trdno povezanih vozov je bil malone vnaprej obsojen na neuspeh, saj so lahko branilci sovražnike že od daleč razredčili z močnim obstreljevanjem, tiste, ki so se prebili dovolj blizu, pa iz varnega zaklona zavrnili s sulicami, helebardami, bojnimi cepci in drugim hladnim orožjem.[65]

V času pohodov na Češko križarjem ni uspelo razviti nobenega sredstva, s katerim bi lahko premagali husitske sile. Zato so začeli njihov način vojskovanja sistematično posnemati v vsej srednji Evropi, zlasti v avstrijskem oziroma vzhodnoalpskem prostoru, na Poljskem in Ogrskem, češki najemniki in zlasti husitski veterani pa so še nekaj desetletij ohranili ugled elitnih enot.[66] Zakaj so se husitski

63 Za zbirke virov gl. Höfler, *Die Geschichtsschreiber I*; Höfler, *Die Geschichtsschreiber II*; Höfler, *Die Geschichtsschreiber III*; Fudge, *The Crusade*.

64 Dennis, *The Taktika*, str. 62–63, 76–77, 94–95, 174–177, 196–201, 210–211, 328–329, 332–335.

65 Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 85 sl.; Hall, *Weapons & Warfare*, str. 107–114; Contamine, *War*, str. 124; Fudge, *The Crusade*, št. 9, str. 31–32; št. 13, str. 36–39; št. 14, str. 39–40; št. 67, str. 124; št. 68, str. 125; gl. tudi št. 69, str. 125–126; št. 103, str. 179–180; št. 96, str. 165–167.

66 Düriegl, *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus*, str. 12; Waissenberger, *Die wehrhaften Bürger*, str. 22–26; Düriegl, *Die wehrhaften Bürger*, str. 7; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 95–98, 225–230, 267–269, 281–283.

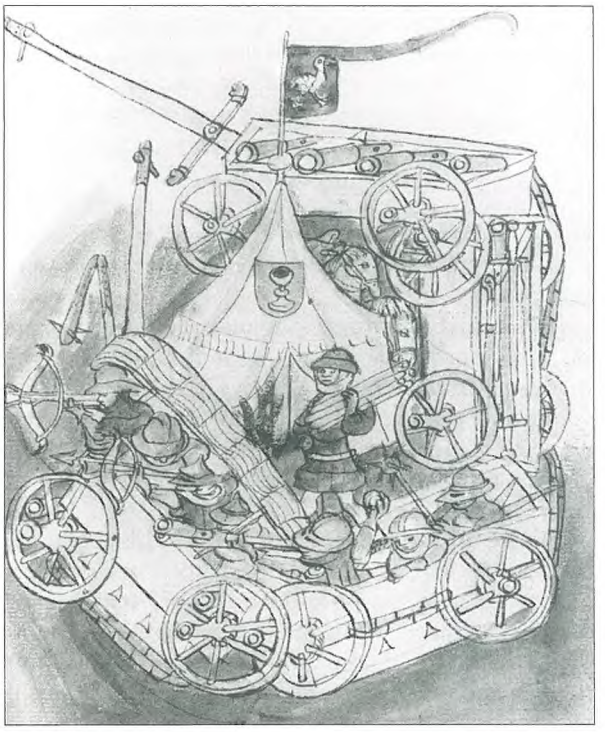

Husitski tabor iz bojnih vozov na upodobitvi iz leta 1437 (Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 3062, fol. 148r).

vozovi izkazali za tako uspešno inovacijo, navsezadnje ni težko razumeti. Vojakom so omogočili, da se na bojišču zaprejo v močno trdnjavo, ki jo je bilo mogoče braniti podobno kot obzidje gradu ali utrjenega mesta. V taki vlogi so lahko uspešno delovale tudi slabše opremljene in izurjene enote, ki bi se sicer na odprtem bojišču težko upirale napadu profesionalnih najemnikov in težke konjenice.

Gradovi v vojni

Problematika gradov v srednjeveškem vojskovanju je obsežno poglavje, ki ga pričujoči prispevek seveda še zdaleč ne more izčrpati. Z izbranimi primeri pa lahko kljub temu poskusimo opozoriti na kompleksnost te tematike in potrebo po celovitem interdisciplinarnem raziskovalnem pristopu, ki presega tradicionalna izhodišča zgodovinopisja oziroma kastelologije.

Če se vrnemo k uvodoma zastavljenemu vprašanju, kakšno vlogo so imele grajske stavbe v vojaški organizaciji srednjeveške družbe, je odgovor nanj, kot ga ponujajo tu obravnavani primeri, navidezno paradoksalen. Z izjemo najpomembnejših in najambicioznejše zasnovanih grajskih kompleksov je bila obramba srednjeveških utrdb presenetljivo šibka. Njihove stalne vojaške posadke so bile pravzaprav neznatne, orožarne pa ne nujno najbolje založene. Kljub tako očitnim pomanjkljivostim je njihova obramba v običajnih razmerah povsem zadostovala. Številni gradovi so svoj obstoj preživeli mirno, brez velikih pretresov, saj so srednjeveško vojskovanje v našem prostoru zaznamovali predvsem plenilski pohodi z omejenimi cilji, ki so se izogibali močno utrjenim postojankam. Ker so bila sistematična obleganja drag, tvegan in neredko dolgotrajen podvig, so se jih srednjeveške vojske lotevale le, če ni bilo druge možnosti. Veliko raje so poskusile gradove zavzeti v bliskovitih napadih, pogosto ponoči, da bi presenetile posadko in jo obvladale brez večjih žrtev. Takšne akcije niso bile vedno uspešne, vendar tudi napadalcev niso izpostavljale velikemu tveganju. Če so naleteli na odpor, so običajno opustili nadaljnje obleganje in se raje usmerili na ranljivejše cilje, ki jih je bilo v srednjeveški pokrajini več kot dovolj.

Le malokatera srednjeveška utrdba se je znašla na udaru dobro opremljenega napadalca, ki jo je bil odločen zavzeti tudi za ceno daljšega obleganja in hujših izgub. Kadar pa so se sovražnosti vendarle stopnjevale v vojaške operacije večjih razsežnosti, kot se je pri nas denimo zgodilo v času celjsko-habsburške fajde, se je ta podoba mahoma spremenila. V takšnih primerih se je zelo hitro pokazalo, da številnih gradov brez zunanje pomoči praktično ni bilo mogoče ubraniti pred dobro organizirano vojsko, oboroženo s topništvom in drugimi oblegovalnimi napravami.

Vojaškega pomena gradov v srednjeveškem svetu torej ne gre pretirano poveličevati. Kljub svojim stolpom, jarkom in obzidjem sami po sebi niso zmogli učinkovito obvladovati široke okolice. V taki vlogi so lahko delovali le posredno, kot strateške točke in logistične baze, ki so zagotavljale dragoceno podporo vojaškim enotam na bojnem pohodu. A tudi v tem pogledu je začel pomen gradov v poznem srednjem veku postopoma upadati. Zasenčila so jih mesta, gospodarska središča z veliko obsežnejšimi logističnimi zmogljivostmi. Obzidane mestne naselbine pa so po svojih dimenzijah in številčnosti prebivalstva predstavljale tudi veliko težje osvojljiv cilj kot majhne, osamljene srednjeveške utrdbe, zavarovane komaj s peščico branilcev.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

CKSL – Božo Otorepec, *Centralna kartoteka srednjeveških listin*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana.

OBJAVLJENI VIRI

Ankershofen, Gottlieb von: Beiträge zur Landeschronik. *Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie*, 3, 1856, str. 20–37.

Bizjak, Matjaž: Obračuni gospostva Škofja Loka 1437–1439, 3. del. *Loški razgledi*, 54, 2007, str. 353–380.

Bizjak, Matjaž: Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442, 4. del. *Loški razgledi*, 55, 2009, str. 435–458.

Dennis, George T.: *The Taktika of Leo VI* (Dumbarton Oaks Texts XII). Washington: Dumbarton Oaks, 2010.

Fudge, Thomas A.: *The Crusade against Heretics in Bohemia, 1418–1437* (Crusade Texts in Translation 9). Aldershot: Ashgate, 2002.

Golia, Ludovik M. (prev.): *Kronika grofov Celjskih*. Maribor: Obzorja, 1972.

Höfler, Karl: *Die Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen* I (Fontes rerum Austriacarum I/2). Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1856.

Höfler, Karl: *Die Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen* II (Fontes rerum Austriacarum I/6). Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1860.

Höfler, Karl: *Die Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen* III (Fontes rerum Austriacarum I/7). Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1866.

Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.

Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2005.

Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440: Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: ZRC SAZU, 1996, str. 331–342.

Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki 1485–1487*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.

Schäfer, Karl: *Deutsche Ritter und Edelknechte in Italien* III*: Im kaiserlichen und gibelinischen Dienste zu Pisa und Lucca*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1914.

Schroll, Beda: *Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten* (Fontes rerum Austriacarum II/39). Wien: K. Gerold, 1876.

Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1414–1500* (Monumenta historica ducatus Carinthiae XI). Klagenfurt: Geschichtverein für Kärnten, 1972.

Zahn, Joseph: *Codex Diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III (Fontes rerum Austriacarum II/36). Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1871.

LITERATURA

Baker, H. A.: Hutton's Experiments at Woolwich, 1783–1791. *The Journal of the Arms & Armour Society*, 9, 1985, št. 5, str. 257–298.

Bavdek, Alma: Stanje raziskav gradov in dvorcev na območju historične Goriške I.: Predjamski grad. *Goriški letnik* 33–34, 2010, str. 219–223.

Baum, Wilhelm: *Die Grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters*. Klagenfurt: Kitab 2000.

Bogusziewicz, Artur: Die Funktion der schlesischen Burgen im 13. und 14. Jahrhundert. *Castrum Bene*, 8: *Burg und Funktion* (ur. Martin Krenn, Alexandra Krenn-Leeb). Wien: Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, 2006, str. 43–68.

Bressan, Fabrizio: *Le cuspidi di freccia nel Friuli medievale*. Trieste: Università degli studi di Trieste, Facoltà di lettere e filosofia (diplomsko delo), 1996.

Brunner, Sebastian: *Ein Benediktinerbuch: Geschichte und Beschreibung der bestehenden und Anführung der aufgehobenen Benediktinerstifte in Oesterreich-Ungarn, Deutschland und der Schweiz*. Würzburg: L. Woerl, 1880.

Clausewitz, Carl von: *Vom Kriege*. München: Ullstein, 2002.

Contamine, Philippe: *War in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell, 1984.

DeVries, Kelly: *Medieval Military Technology*. Peterborough: Broadview, 1992.

DeVries, Kelly: *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*. Woodbridge: Boydell, 1996.

DeVries, Kelly: Catapults are not Atomic Bombs: Towards a Redefinition of »Effectiveness« in Premodern Military Technology. *War in History*, 4, 1997, str. 454–470.

Düriegl, Günter: Das Wiener Bürgerliche Zeughaus – Die Geschichte einer Waffensammlung. *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus: Rüstungen und Waffen aus 5 Jahrhunderten* (ur. Günter Düriegl). Wien: Museen der Stadt Wien, 1977, str. 9–19.

Düriegl, Günter: Die wehrhaften Bürger Wiens und ihre Waffen. *Wehrhafte Stadt: Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert* (ur. Günter Düriegl). Wien: Museen der Stadt Wien, 1986, str. 6–11.

France, John: *Western Warfare in the Age of the Crusades*. Ithaca: Cornell University Press, 1999.

Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens*, I. Klagenfurt: J. Heyn, 1984.

Fresacher, Walther: Die Verteidigung von Villach im Mittelalter. *Neues aus Alt-Villach*, 3, 1966, str. 19–50.

Goetz, Dorothea: *Die Anfänge der Artillerie*. Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1985.

Golec, Boris: Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. *Kronika*, Iz zgodovine Bele krajine, 58, 2010, št. 3, str. 593–630.

Guštin, Mitja: *Srednjeveško Celje*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001.

Guštin, Mitja, in Horvat, Martin: *Ljubljanski grad: Pečnice* (Archaeologia historica Slovenica 1). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1994.

Hall, Bert S.: *Weapons & Warfare in Renaissance Europe*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1997.

Harmuth, Egon: *Die Armbrust*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1986.

Jones, Richard L. C.: Fortifications and Sieges in Western Europe, c. 800–1450. *Medieval Warfare: A History* (ur. Maurice Keen). Oxford: Oxford University Press, 1999, str. 163–185.

Kajzer, Leszek, in Salm, Jan: Die Burgen der Provinz Großpolen als Militär- und Wohnbauwerke. *Castrum Bene*, 8: *Burg und Funktion* (ur. Martin Krenn, Alexandra Krenn-Leeb). Wien: Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, 2006, str. 69–79.

Kempers, R. T. W.: Haquebuts from Dutch Collections. *The Journal of the Arms & Armour Society*, 9, 1983, št. 2, str. 56–89.

Kerman, Branko: Metalurška delavnica pri Gradu na Goričkem. *Zbornik soboškega muzeja*, 1, 1990, str. 117–124.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom: odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.

Krauskopf, Christof: Plemstvo in predmeti iz njegovega vsakdanjika: Raziskave materialne kulture 13. in 14. stoletja. *Arheo*, 23, 2005, str. 47–62.

Krenn, Peter: *Von alten Handfeuerwaffen*. Graz: Landeszeughaus, 1989.

Lazar, Tomaž: Likovni viri za vojaško zgodovino poznega srednjega veka: stensko in tabelno slikarstvo na Slovenskem in v sosednjih deželah, 2. del. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 44, 2008, str. 139–160.

Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino (doktorska disertacija), 2009.

Lazar, Tomaž: Bojišča visokega in poznega srednjega veka kot izziv slovenski arheologiji. *Arheo*, 28, 2011, str. 119–130.

Lazar, Tomaž: Poznosrednjeveška orožarna na Lošk gradu: nova dognanja v luči terminološke analize. *Zgodovinski časopis*, 66, 2012, št. 1–2, str. 8–45.

Liebel, Jean: *Springalds and Great Crossbows*. Leeds: Royal Armouries, 1998.

Müller, Heinrich: *Alte Geschütze*. Berlin: Museum für Deutsche Geschichte, 1998.

Nabergoj, Tomaž: *Oboroženi stan na Slovenskem na podlagi materialnih virov. Primer: meči*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo (magistrsko delo), 2001.

Nared, Andrej: Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 3–4, str. 327–344.

Neumann, Dieter: Geschichte der Stadtmauer und der Verteidigung von Villach. *Neues aus Alt-Villach*, 24, 1987, str. 41–86.

Neumann, Hartwig: *Festungsbau-Kunst und –Technik*. Augsburg: Bechtermünz, 2000.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, VI. Marburg: samozaložba, 1887.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, VIII. Marburg: samozaložba, 1893.

Payne-Gallwey, Ralph: *The Book of the Crossbow*. London: Longmans, Green and Co., 1903.

Peine, Hans-Werner: Ein Blick in die Waffenkammer des Hauses Herbede an der Ruhr. Das Brigantinen-Symposium auf Schloss Tirol, *Nearchos*, 3, 2004, št. 3, str. 40–77.

Plemeniti, Nenad: Loški grad, leto 1315 in bojna oprema posameznika. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 78, n. v. 43, 2007, št. 4, str. 11–29.

Predovnik, Katja: *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem* (Archaeologia historica Slovenica 4). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2003.

Rathgen, Bernhard: *Das Aufkommen der Pulverwaffe*. München: Die Schwere Artillerie, 1925.

Rathgen, Bernhard: *Das Geschütz im Mittelalter*. Berlin: VDI-Verlag, 1928.

Reynolds, Susan: *Fiefs and Vassals*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Rogers, Clifford J.: The Age of the Hundred Years War. *Medieval Warfare: A History* (ur. Maurice Keen). Oxford: Oxford University Press, 1999, str. 136–160.

Rozman, Luka: *Srednjeveško hladno strelno orožje: arheološke najdbe puščic, lokov in samostrelov*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino (diplomsko delo), 2008.

Sapač, Igor: Verbindungen zwischen Topographie und Typologie der Burgen in Slowenien: Einfluss der Terraingeomorphologie auf die Gestaltung und Entwicklung der mittelalterlichen Burgen in Slowenien. *Castrum Bene*, 9: *Burg und ihr Bauplatz* (ur. Tomáš Durdík). Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2006, str. 409–424.

Sapač, Igor: Utrdbena arhitektura na Slovenskem v poznem srednjem veku. *Vojaška zgodovina*, 1 (16), 2009, št. 10, str. 161–174.
Schmidtchen, Volker: *Kriegswesen im späten Mittelalter*. Weinheim: VCH, 1990.
Schuchardt, Karl: *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*. Essen: Phaidon-Verlag, 1997.
Smith, Robert D., in Brown, Ruth Rhynas: *Bombards: Mons Meg and her Sisters* (Royal Armouries Monograph 1). Leeds: Royal Armouries, 1989.
Smith, Robert D.: All Manner of Peeces, Artillery in the late Medieval Period. *Royal Armouries Yearbook*, 7, 2002, str. 130–138.
Smith, Robert D., in DeVries, Kelly: *The Artillery of the Dukes of Burgundy 1363–1477*. Woodbridge: Boydell, 2005.
Spindler, Konrad: Die Brigantine von Schloss Tirol in ihrem archäologischen und historischen Umfeld. Das Brigantinen-Symposium auf Schloss Tirol. *Nearchos*, 3, 2004, 3, str. 7–19.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, III: *Spodnja Savinjska dolina*. Ljubljana: Park, 1992.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, I: *Gorenjska*. Ljubljana: Viharnik, 1998.
Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana: Viharnik, 2006.
Sutherland, Tim L.: *Battlefield Archaeology: A Guide to the Archaeology of Conflict*. Bradford: University of Bradford, Department of Archaeological Sciences, 2005.
Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
Štukl, Jože: O puščičnih osteh za lok in samostrel z območja srednjeveške Škofje Loke. *Arheološki vestnik*, 58, 2007, str. 367–374.
Štular, Benjamin: *Mali grad: Visokosrednjeveški grad v Kamniku*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, 2009.
Šumi, Nace: Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem. *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem: Obdobje Renesanse* (ur. Nace Šumi). Ljubljana: Arhitekturni muzej Ljubljana, 1997, str. 11–24.
Tancik, Ferdinand: Orožje v škofjeloškem gradu v prvi četrtini 14. stoletja. *Loški razgledi*, 13, 1966, str. 44–66.
Thomas, Christiane: Kampf um die Weidenburg. Habsburg, Cilli und Görz 1440–1445. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 24, 1971, str. 1–86.
Thordeman, Bengt: *Armour from the Battle of Wisby*. Union City: Chivalry Bookshelf, 2001.
Verbruggen, Jans F.: *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages*. Woodbridge: Boydell, 1997.
Waissenberger, Robert: Die wehrhaften Bürger Wiens. *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus: Rüstungen und Waffen aus 5 Jahrhunderten* (ur. Günter Düriegl). Wien: Museen der Stadt Wien, 1977, str. 20–38.
Woldron, Ronald: *Waidhofen an der Thaya: Die Stadtbefestigung*. Asparn: Niederösterreichisches Museum für Urgeschichte, 2009.
Žbona Trkman, Beatriče, in Bressan, Fabrizio: Orožje z gradu Kozlov rob. *Vojske, orožje in utrdbeni sistemi v Posočju* (ur. Karla Kofol). Tolmin: Tolminski muzej, 2008, str. 49–60.
Žbona Trkman, Beatriče, in Kruh, Ana: Stanje raziskav gradov in dvorcev na območju historične Goriške I: Dobrovo, Kozlov rob, Rihemberk, Štanjel. *Goriški letnik*, 33–34, 2010, str. 195–217.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Rolle der Burg in der mittelalterlichen Kriegführung

Obwohl die mittelalterlichen Burgen verschiedene Aufgaben erfüllten, werden sie vor allem als militärische Festungen wahrgenommen. Ihre tatsächliche Bedeutung in der damaligen militärischen Organisation ist aber nicht leicht zu bewerten. Unter dem Eindruck der schwer zugänglichen Lage und hoher Schutzmauern wird die Verteidigungskraft der adeligen Burgen häufig überschätzt. Ebenso wird die damalige Bewaffnung oft falsch berücksichtigt. Bögen, Armbrüste, Katapulte und die frühen Feuerwaffen konnten nur ein bescheidenes Volumen an Geschossen abgeben. Ihre wirksame Reichweite betrug auch nicht mehr als 300 m. Deshalb konnte die mittelalterliche Festung unmittelbar nur die nächste Umgebung beherrschen. Einen größeren Raum konnte sie selbst nicht kontrollieren, vielmehr aber konnte sie den Heeren auf dem Feldzug kostbare logistische Versorgung und Schutz vor stärkerem Feind bieten.

Ständige Burgbesatzungen zählten im slowenischen Raum nur einige Männer, denen sich in der Not andere kampffähige Personen und die Bevölkerung aus der Umgebung anschließen konnten. Da im Spätmittelalter räumlich begrenzte Kampfhandlungen vorherrschten, die sich auf der Ebene von Fehde bzw. Raubzügen abspielten, war eine solche Verteidigung meistens ausreichend. Sie war aber zu schwach, um einen zielstrebigen Durchbruch eines größeren Heeres, das mit Belagerungsmaschinen und schweren Geschütze ausgestattet war, zu verhindern.

Die gesammelten Beispiele zeigen, dass es echte Belagerungen im slowenischen Raum kaum gab. Die Heere zogen es vor, die feindlichen Burgen im plötzlichen Angriff, meistens in der Nacht, zu erobern. Wenn sie auf Widerstand stießen, ließen sie meistens von weiteren Versuchen ab und widmeten sich lieber der Verwüstung der ungeschützten ländlichen Umgebung. Die Beschreibung eines Angriffs auf Pittersberg in Kärnten im Januar 1445 zeigte, dass die Burgen häufig nur schlecht mit Waffen versorgt waren und ohne äußere Hilfe einer längeren Belagerung nicht standhalten könnten. Besonders interessant ist auch das Geschehen während der großen Fehde zwischen den Cilliern und den Habsburgern in den Jahren 1437–1443. Vor allem in der ersten Phase dieses Kampfes konnten die Cillier ohne größere Schwierigkeiten eine Reihe von feindlichen Burgen einnehmen und zerstören. Zahlreiche Festungen konnten ihre Vasallen in getrennten Aktionen mit minimalen Kräften erobern. Die Cillier zerstörten letztlich auch einige eigene Burgen, die offensichtlich so unsicher waren, dass sie eine leichte Beute hätten werden können. Das zeigt, dass im Spätmittelalter vor allem kleineren Festungen eine sehr geringe Bedeutung in größeren kriegerischen Auseinandersetzungen zukam.

Zahlreiche quer durch die mittelalterliche Landschaft verstreuten Burgen, stellten trotz ihrer Schwächen ein Schlüsselnetz von Verteidigungs- und logistischen Stützpunkten dar. Die Festungsarchitektur wirkte sich aber auch unmittelbar auf die Entwicklung der Kriegstaktik aus. Die Erfahrungen mit der Verteidigung von Festungen rief die Entstehung der neuen Taktik der tschechischen Hussiten hervor, die sich auf dem Schlachtfeld mit improvisierten Festungen aus Wägen schützten. Die hussitische Wagenburg stellte sich als eine sehr erfolgreiche Innovation heraus, die in den 30-er Jahren des 15. Jahrhunderts die Kriegführung im Mitteleuropa revolutionierte.

SUMMARY

The role of castles in medieval warfare

Even though medieval castles performed a number of different functions, they are mainly perceived as military fortresses. Nevertheless, it is not an easy task to determine their actual significance in the military organisation of that time. Under the impression of their difficult accessibility and high walls we often tend to overestimate the defensive power of castles. Nor do we give enough consideration to the limitations of the then military armament. Bows, crossbows, catapults and early firearms would guarantee but a modest volume of fire and their effective range did not exceed three hundred meters. Therefore, a medieval fortress would only wield direct control over its immediate surroundings. And while it was incapable of controlling broader stretches of territory by itself, it was nevertheless able to provide the armies with invaluable logistic support and shelter from the overpowering enemy.

Permanent garrisons in the Slovenian territory counted but a few troops who would be, if necessary, joined by other members of the garrison fit for battle and the local population. Since late-medieval warfare was predominantly of limited scope, most often in the form of feuds or plundering raids (chevauchée), such a defence was usually sufficient. But it was too feeble to fend off a determined attack of a large army equipped with siege engines and artillery.

As evident from the selected examples, there were very few sieges in the Slovenian territory in the proper sense of the term. Armies usually sought to conquer the enemies' castles through a sudden onslaught, which would often take place at night. If they happened to meet with resistance, they usually abandoned further attempts and turned to plundering the unprotected rural surroundings instead. As the report on the attack on Pittersberg, Carinthia, in January 1445 describes, castles were often poorly supplied with weapons and would never have been able to withstand protracted sieges without external assistance. Particularly striking were the developments that took place during the major Celje-Habsburg feud in 1437–1443. It was especially during the first phase of the conflict that the Counts of Celje could capture and sack a number of enemies' castles without much effort. Their vassals took over many fortresses with just a small body of men. Ultimately, the Counts of Celje also destroyed a few of their own castles which were so vulnerable that they could become an easy prey. This shows that during the late Middle Ages smaller strongholds, in particular, were only snippets in the midst of major campaigns.

Notwithstanding their weaknesses, numerous castles dotting the medieval landscape formed a crucial network of defence and logistical centres. The medieval military architecture also had a direct influence on the development of field tactics. Experience gained with defending fortifications spurred the process of developing a new tactical concept of the Czech Hussites, who protected themselves on the battlefield with improvised wagon fortresses. The Hussite *Wagenburg* proved to be a highly successful invention that in the 1430s revolutionised warfare in Central Europe.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 929.5Celjski:728.8"12/14"

Prejeto: 21. 9. 2012

Miha Kosi

dr. zgodovine, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: kosi@zrc-sazu.si

Grajska politika – primer grofov Celjskih

IZVLEČEK

Na višku svoje moči okrog leta 1425 so grofje Celjski posedovali več kot 125 gradov. Do dokončne prevlade Habsburžanov okoli leta 1500 so bili najmočnejša dinastija, ki je kdajkoli obvladovala prostor današnje Slovenije. Od prve omembe v virih okoli leta 1125 do 1306, ko postanejo vazali Habsburžanov, so imeli le 6 gradov. Sledila je ekspanzija v Savinjski dolini v prvi polovici 14. stoletja – z dediščino po grofih Vovbrških 1322/33. Tako so leta 1350 posedovali že okoli 25 gradov. Največji vzpon je bil čas med letoma 1350 in 1383, ko so pridobili kar 40 gradov – kot rezultat sodelovanja s Habsburžani (vojaška služba, posojanje denarja) in vešče finančne politike z nakupi in prevzemanjem gradov v zastavo. Konec 14. stoletja je povezava s kraljem Sigismundom Luksemburškim prinesla okoli 20 gradov v Slavoniji, dediščina po grofih Ortenburških leta 1418 pa še 34 gradov na Koroškem in Kranjskem. Višek celjske grajske politike je bil okrog leta 1425, nato so Habsburžanom vrnili 14 zastavljenih gospostev, vojna 1437–43 pa je prinesla še razrušenje mnogih. Zadnji grof Ulrik II. je težišče svoje politike prenesel na Ogrsko in v Avstrijo – bil je celo gospodar Zagreba in Dunaja –, a z njegovim umorom leta 1456 je dinastija izumrla.

KLJUČNE BESEDE
grofje Celjski, grajska politika, 13.–15. stoletje, Štajerska, Kranjska, Koroška, Slavonija

ABSTRACT

CASTLE POLICY – THE CASE OF THE COUNTS OF CILLI

At the peak of their power ca. 1425, the Counts of Cilli (Celje) owned more than 125 castles. Until the Habsburgs ultimately established their supremacy ca. 1500, they were the most powerful dynasty ever to dominate the territory of the present-day Slovenia. Since the first appearance in written sources ca. 1125 to 1306, when they became vassals to the Habsburgs, they held no more than six castles. Then followed the expansion across the Savinja River Valley in the first half of the 14th century – with the inheritance from the Counts of Heunburg 1322/33 – and by 1350 they had already owned about twenty-five castles. The greatest ascendancy took place in the period 1350–1383, when they acquired no less than forty castles as a result of their cooperation with the Habsburgs (military service, loans) and shrewd financial policies, including purchases and takeovers of castles as pawn. At the end of the 14th century their ties with King Sigismund of Luxembourg secured them about twenty castles in Slavonia, and the inheritance from the Counts of Ortenburg in 1418 another thirty-four castles in Carinthia and Carniola. The castle policy pursued by the Counts of Cilli reached its zenith ca. 1425, after which they returned to the Habsburgs fourteen seigniories that they held in pledge, and the war of 1437–43 brought destruction on many others. The last Count Ulrich II moved the centre of his politics to Hungary/Croatia and Austria – he was for a time even the master of Zagreb and Vienna – but his assassination in 1456 brought about the end of the dynasty.

KEY WORDS
Counts of Cilli, castle policy, 13th–15th centuries, Styria, Carniola, Carinthia, Slavonia

Na ozemlju današnje Slovenije je poimensko poznanih več kot 200 srednjeveških gradov – tistih pomembnejših, katerih ostaline, čeprav pogosto skromne, so večinoma vidne še danes in po katerih so se v številnih primerih imenovale plemiške družine, ki so v njih prebivale.[1] Poleg teh je bilo še na desetine skromnejših plemiških bivališč v obliki bivalnih stolpov, dvorov in podobno, ki so neredko stala v vaseh in jih ne moremo imenovati gradovi.[2]

Grad je v srednjem veku pomenil oblast – nadzorovanje in obvladovanje teritorija tako v praktičnem kot simbolnem smislu. Posedovanje gradov je bilo izraz gospostva nad določenim ozemljem. Gradovi so zamejevali teritorij gospostva in ga – vsaj simbolično – branili navzven ter obenem pomenili jedra izvajanja oblasti – reda in miru – navznoter (kot vojaška in sodna središča). Posedovanje večjega ali manjšega števila gradov je bilo izraz politične moči oziroma nemoči določenega gospoda (gospostva). Gradnja gradov in pridobivanje obstoječih gradov v svojo posest, s čimer se je teritorialno povečalo ali zaokrožilo vplivno območje gospostva, sta bila zato nedvomno načrtna. Tako lahko govorimo o »grajski politiki« posameznih vplivnih plemičev oziroma rodbin (tudi cerkvenih knezov). Še zlasti je bilo to dogajanje pomembno v kontekstu teritorializacije – nastajanja dežel in oblikovanja deželnoknežje oblasti v času visokega in poznega srednjega veka, ko je »grajska politika« dejansko pomenila preprosto »teritorialno politiko«.[3] V tem procesu je bila izjemno pomembna tudi uveljavitev izključne pristojnosti do gradnje utrdb oziroma gradov na določenem teritoriju, ki jo je knez skušal uveljaviti nasproti deželnemu plemstvu in je pomenila bistveno utrditev njegove teritorialne oblasti. Načrtna grajska politika je najtesneje povezana tudi s prometno politiko (nadzor nad cestami, mostovi, brodovi in mitnicami), gospodarsko oziroma finančno politiko (nalaganje kapitala in trgovanje z gradovi), dinastično politiko (poroke, dedovanja, dote, jutrnje) idr.[4]

Grofje Celjski so bili nedvomno najmogočnejša srednjeveška rodbina z izvorom v slovenskem prostoru. Na višku svoje moči okrog leta 1425 so v deželah Koroški, Kranjski in Štajerski ter v sosednjih Slavoniji in Hrvaški posedovali več kot 125 gradov, 40 urbanih središč (12 mest, okrog 30 trgov) ter približno 40 mitninskih postaj, od katerih so pobirali dohodke.[5] V okviru meja današnje Slovenije je bilo v njihovi posesti okrog 75, več kot tretjina vseh poimensko poznanih srednjeveških gradov. S tem se ta dinastija jasno izkazuje tudi kot realnopolitično najmočnejša. Nobena druga srednjeveška rodbina, vse do prevlade Habsburžanov okrog leta 1500, ni neposredno obvladovala tako velikega ozemlja današnje Slovenije kot grofje Celjski. V razpravi bomo skušali prikazati različne vidike »grajske politike« Celjskih, zlasti glavne faze tega izredno dinamičnega dogajanja, skozi nekatere pomembnejše časovne preseke.[6] Dotaknili pa se bomo tudi strukture upravljanja z gradovi in celjskega »uradniškega aparata«, ki mu je bila poverjena ta naloga.

Začetki svobodnih gospodov Žovneških, kasnejših grofov Celjskih, ki se okrog leta 1125 prvič pojavijo v pisnih virih, so bili razmeroma skromni.[7] Prvi znani prednik rodbine Gebhard de Sovne[8] se je očitno imenoval še po pokrajini – Savinjski dolini, Savinjskem, Posavinju –, v virih imenovani *Sovuina, Seuna, Souna*, kasneje *Saunia*, kjer je ležala lastna (alodialna) posest rodbine,[9] matični grad Žovnek (*Sannegg*) pri Braslovčah pa je stal najkasneje leta 1173, ko se je Gebhardov sin Gebhard II. prvič imenoval po njem – *de Sonekke*.[10] Prvotno posestno jedro v Spodnji Savinjski dolini z Žovnekom, ki je vsa nadaljnja stoletja ostal eden pomembnejših gradov rodbine, je v 13. stoletju zajemalo še tri gradove, Šenek, Libenštajn in Ojstrico,[11] ter patronat nad staro in pomembno pražupnijo v Braslovčah. Temu se je najverjetneje že v 12. stoletju pridružil Lemberg (pri Šmarju), cerkveni fevd krške škofije, kjer so se Žovneški v 13. stoletju pogosto zadrževali in se po njem tudi imenovali.[12] Z Lembergom se je na vzhodni strani *Saunije* – ki je še vedno predstavljala samostojno pokrajino, ločeno od Kranjske na eni in Štajerske na drugi strani – oblikoval drugi posestni pol žovneškega gospostva, ki se je leta 1301 izjemno povečalo še z nakupom pomembnega gospostva Roga-

1 Gl. karto Pomembnejši gradovi v poznem srednjem veku v: *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 80–81.
2 O tipologiji in terminologiji gl. razpravo I. Sapača v tej številki Kronike.
3 Za primer bavarskih vojvod Wittelsbachov Fried, Hochadelige, str. 331–352; o grajski politiki salzburških nadškofov Dopsch, Burgenbau, str. 387–416.
4 Ebner, Die Burgenpolitik, str. 33 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 19 sl.
5 O politiki Celjskih do cest, prometa in dohodkov od prometa gl. Kosi, »Prometna politika«, str. 165–180.
6 Pregled političnega in posestnega vzpona Celjskih Pirchegger, Die Grafen, 157–201; Orožen, *Zgodovina Celja I*, str. 123–244; Dopsch, Die Grafen, str. 9–49; isti, Die Freien, str. 23–35; Štih, Celjski grofje, str. 227–256.
7 Pirchegger, Die Grafen, str. 158 sl.; Dopsch, Die Freien, str. 26 sl.; Orožen, *Zgodovina Celja I*, str. 123 sl., 133 sl.
8 MDC III, št. 572; CKL I, št. 1.
9 O političnem razvoju Posavinja v srednjem veku Kosi, Dežela, ki je ni bilo, str. 527–564.
10 MDC I, št. 279; UBSt I, št. 551; CKL I, št. 5, 6.
11 Kos, *Vitez in grad*, str. 313, 334, 376, 408 sl.
12 Prav tam, str. 310 sl. V okviru lemberškega gospostva je kasneje stal še celjski grad Kostrivnica (pri Podturnu pod Bočem), prvič omenjen leta 1275. CKL, št. 45; Kos, *Vitez in grad*, str. 300.

tec z gradom in trgom, fevda krške škofije.[13] Kljub precejšnji posesti Žovneških in njihovemu položaju ene najuglednejših rodbin Posavinja[14] je bilo število njihovih gradov v začetku 14. stoletja še vedno zelo skromno – le šest. Ulrik Žovneški je leta 1308 svojo alodialno rodbinsko posest z gradovoma Žovnek in Ojstrica ter »stolpoma« Šenek in Libenštajn predal štajerskim vojvodom Habsburžanom in jo prejel nazaj v fevd.[15] S tem je postal njihov vazal in Žovneški so kot štajerski deželani dobili trden temelj za nadaljnji politični vzpon v okviru vojvodine Štajerske, ki je prav v teh letih dokončno vključila tudi Posavinje – Saunijo. Ta prelomni dogodek bi lahko opredelili kot zaključek prve faze v njihovi »grajski politiki«.

V zvezi s pridobitvijo Rogatca leta 1301 lahko opozorimo še na specifični obmejni pomen tega gradu. Žovneškim je namreč s tem že zgodaj pripadla tudi vloga »mejašev«, saj je gospostvo ležalo neposredno ob državni meji cesarstva na Sotli. Tako so postali neposredni sosedje Slavonije (ogrskega kraljestva) in tamkajšnjih velikaških rodbin. Friderik Žovneški je bil na primer leta 1334 v sporu z Güssingovci zaradi slavonskega gradu Belec, ki ga je reševal štajerski maršal Herdegen Ptujski. V listini je rečeno, da se bodo morebitna bodoča nesoglasja med stranema prijateljsko reševala »na bregu Sotle« (*ad litus rivi aut ripe dicte Zotel*), torej na državni meji.[16] Še pomembnejše je bilo dogajanje v letih, ki so sledila. V letih 1336–38 je prišlo do malo znane vojne med Habsburžani in Ogrsko. Slavonski ban Mikac je – kar je bilo v našem zgodovinopisju doslej popolnoma neopaženo – s slavonsko vojsko pustošil po južnem delu Kranjske »vse do Ljubljane« ter še posebej intenzivno po Spodnjem Štajerskem, zlasti Posotelju. Kot je razvidno iz ogrske kraljevske listine, je osvojil »mesta« Brežice, Podčetrtek in celjski Rogatec – skupaj z gradom – ter z ognjem in mečem temeljito opustošil pokrajino, malo kasneje pa podobno še območje okrog Ptuja.[17] Friderik Žovneški je leta 1336 – nedvomno v zvezi s temi dogodki – od Habsburžanov dobil bogato plačilo za službovanje, ki ga je in ga še bo opravil »ob ogrski meji« (*an die gemerkche gen Vngern*).[18] Že kot grof Celjski in »domačin« na tem območju je bil Friderik leta 1345 eden od dveh avstrijskih ekspertov, ki sta skupaj z ogrskima kolegoma odločala o poteku državne meje med Štajersko in Slavonijo na odseku od Drave na severu do Save na jugu.[19]

Druga etapa žovneške/celjske grajske politike v prvi polovici 14. stoletja je bila v znamenju izjemne posestne ekspanzije v Posavinju in Posotelju, ki je prinesla številne gradove. Odločilno za skokovit vzpon je bilo izumrtje grofov Vovbrških leta 1322, ko je Žovneškim kot enim glavnih dedičev v naslednjem desetletju in pol v več fazah pripadel velik del nekdanjih vovbrških gospostev v Savinjski in Šaleški dolini (z gradovi Mozirje, Šoštanj, Šalek, Turn, Forhtenek, Ekenštajn, Žamberk),[20] po fajdi s koroškim deželnim glavarjem in maršalom Konradom Aufensteinom pa leta 1331 (v celoti leta 1333) še Celje s pripadajočim trgom, centralni kraj Posavinja, ki je postal novo središče žovneških gospostev.[21] V ta čas sodi tudi pridobitev prvega večjega gospostva oziroma gradu na Kranjskem, kamor so se v naslednjih desetletjih začele vedno bolj usmerjati ambicije Žovneških.[22] Friderik I. je namreč leta 1328 od Svibenskih-Planinskih kupil strateško in prometno pomembno gospostvo Smlednik na Gorenjskem, ki je ostalo v posesti Celjskih do izumrtja rodbine leta 1456. Grad je stal nad prehodom čez Savo na pomembni prometni povezavi iz Furlanije preko Kranjske na Spodnjo Štajersko, med freisinško Škofjo Loko na eni in deželnoknežjim Kamnikom na drugi strani. Pod gospostvo je sodilo tudi več brodov čez Savo.[23]

13 CKL, št. 66, 67; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 223 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 365.

14 Gl. Kosi, Dežela, ki je ni bilo, str. 548 sl.

15 ... *daz haus ze Sevnek und daz haus ze Osterwitz und die tuern Scheynek und Liebenstain* ... CKL, št. 80; Štih, *Celjski grofje*, str. 230; Kosi, Dežela, ki je ni bilo, str. 551.

16 CKL, št. 147.

17 ... *terram Caryntie totam usque in Lyublinam seu Lybaah civitatem et dehinc magnam partem Styrie ... devastari et depredari viriliter ac potenter, in quibus quidem terris et districtibus ducalibus tres nominatas et principales civitates, Bresech scilicet, Lanspergh et Ragach vocatas cum forti castro Ragach nominato ... expugnando devicerunt ... et cum tempore in eodem versus Petouiam pro devastanda eadem parte transissent* ... Engel, *Die Güssinger*, str. 99 in priloga 1, str. 103–107 (doslej neobjavljena listina ogrskega kralja Roberta I. 1338 XI 11 Visegrád).

18 CKL, št. 160.

19 Krones, Urkunden, št. 170, str. 56.

20 O prevladi Vovbrških v Šaleški in Savinjski dolini Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 147 sl., 201 sl.; o žovneški pridobitvi vovbrške dediščine prav tam, str. 236 sl.; 283 sl. Za posamezne gradove gl. še Kos, *Vitez in grad*.

21 Dopsch, Die Freien, *str.* 30 sl.; Pirchegger, Die Grafen, str. 159 sl.; Štih, Celjski grofje, str. 230–231; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 243 sl.; Kosi, Dežela, ki je ni bilo, str. 555; CKL, št. 133, 136, 137, 138, 146.

22 Friderik Žovneški je že leta 1334 postal deželni glavar Kranjske in Slovenske marke. Gl. Dopsch, Die Freien, str. 31; Štih, Celjski grofje, str. 231.

23 CKL, št. 122, 123, 124, 125. O prometnem pomenu gospostva Kosi, »Prometna politika«, str. 168.

Zgornji grad v Celju, od leta 1333 do izumrtja grofov 1456 središče njihovih teritorijev in ena glavnih rezidenc. Tu so imeli tudi svoj arhiv in zakladnico (foto: Igor Sapač).

Lep presek skozi posestno zgodovino žovneških gradov v tem času kaže listina iz leta 1329, ko je Friderik I. zastavil – najverjetneje za pričakovano pomoč v fajdi proti Konradu Aufensteinu – svojim sorodnikom Walseejcem vse svoje lastne in fevdne gradove, *aller seinen vest ... sein aygen oder sein lechen*: Rogatec, Kostrivnico, Lemberg, Žovnek, Ojstrico, Smlednik, Šoštanj in Mozirje ter odvetništvo nad samostanom Gornji Grad (nista pa omenjena manj pomembna »stolpa« Šenek in Libenštajn«).[24]

V listini iz leta 1336 že lahko razvidimo vzorec, po katerem so Žovneški/Celjski v 14. stoletju pridobili v svojo posest številne zelo pomembne deželnoknežje gradove. Do konca stoletja so bili namreč zvesti vazali in zaupniki Habsburžanov. Ti so jim za najemniško vojaško službo in za posojene velike denarne vsote zastavljali svoja gospostva na Spodnjem Štajerskem, Kranjskem in Koroškem (nekatera so ostala v rokah Celjskih vse do leta 1456). Januarja 1336 sta avstrijska vojvoda Albreht II. in Oto za vojaško službo proti Čehom in na ogrski meji Frideriku Žovneškemu zastavila celotno laško gospostvo s poimensko naštetimi gradovi Laško, Freudenek (pri Hrastniku), Klauzenštajn (nad Zidanim Mostom) in Radeče.[25] S tem so Žovneški pridobili ne le eno večjih in geografsko zaokroženih zemljiških gospostev na Slovenskem z več kot sto kraji, temveč tudi gospodarsko in strateško pomembno območje, ki je vključevalo trga Laško in Radeče ter s kamnitim mostom v Zidanem Mostu povezovalo Štajersko z južnim delom Kranjske.[26] Ta učinkovita povezava jim je v naslednjih desetletjih bistveno olajšala ekspanzijo na Dolenjsko.

24 CKL, št. 127; Dopsch, Die Freien, str. 31.

25 CKL, št. 160, 161; Kos, *Vitez in grad*, str. 277, 307 sl. Grad Žebnik nad Radečami – v sklopu laškega gospostva – v nasprotju s Kosovo navedbo v listini iz leta 1336 ni omenjen. Celjski so ga dokončno pridobili šele v letih 1366 in 1369. CKSL 1366 XI 25 s.l.; CKSL 1369 III 20 Dunaj.

26 Kosi, »Prometna politika«, str. 167, op. 9.

Sicer pa je bila druga tretjina 14. stoletja izrazito usmerjena v zaokroževanje žovneškega gospostva v Posotelju in Savinjski dolini,[27] kjer je šlo v sledečih primerih za pridobitev fevdov krške škofije: od različnih vej Svibenskih so leta 1339 kupili grad Podsredo,[28] od gospodov Svibenskih-Planinskih v več etapah v letih 1339, 1345 in 1363 veliko gospostvo z gradom in trgom Planina (Montpreis),[29] leta 1340 so pridobili v fevd Helfenberg (Sotesko),[30] v letih 1342, 1344 in 1346 pokupili deleže gradu Prežin pri Celju,[31] v letih 1347–1350 od gospodov s Kozjega dele gospostva Kozje,[32] leta 1364 so kupili grad Žusem[33] in leta 1366 Ploštanj pri Šentjurju.[34] Tako so v drugi polovici stoletja v Posotelju že prevladovala celjska gospostva in njihovi gradovi so z vseh strani oklepali preostalo posest krške škofije (Anderburg s trgom Šentjur, Podčetrtek, Pilštanj, Bizeljsko) ter salzburških nadškofov ob Savi (Brežice, Rajhenburg, Sevnica).[35]

Sredi 14. stoletja je potekala tudi »ofenziva« za zaokrožitev celjskih posesti v Zgornji in Spodnji Savinjski dolini.[36] V letih 1349 in 1350 so gospodje Vrbovški Frideriku Celjskemu prodali veliko gospostvo Gornji Grad, fevd oglejskega patriarha,[37] desetletje kasneje (1360–62) pa še matični grad Vrbovec pri Nazarjih. Oba je kasneje patriarh redno podeljeval Celjskim v fevd.[38] Vendar vse ni potekalo tako gladko, kot se zdi. V tem času so se namreč gospodje Ptujski po moči in vplivu lahko še enakovredno kosali s Celjskimi. Tako so se jim v Savinjski dolini postavili po robu in z orožjem skušali zaščititi svoje interese. Tako je okrog leta 1345 prišlo do hude fajde prav zaradi posesti enega od savinjskih gradov – Rudeneka nad Rečico ob Savinji –, v kateri so bili na strani Celjskih proti Ptujskim udeleženi še krški škof in nekateri vodilni plemiči te dobe (Walseejci, Pfannbergi, Ortenburški, Planinski). V spopad, ki je očitno prinesel precejšnje opustošenje – *angrif ... prant ... raub* –, je moral poseči sam avstrijski in štajerski vojvoda Albreht II., ki je aprila 1345 na Dunaju razsojal o sporu.[39] Njegova razsodba ni znana, so pa grad Rudenek Celjski dokončno dobili z odkupom od Vrbovških leta 1364.[40] Krajši konec so Ptujski potegnili tudi v primeru bližnjega Kacenštajna pri Šoštanju, katerega plemiči so sodili med njihovo klientelo. Že leta 1338 je del Kacenštajnskih obljubil zvestobo Žovneškim,[41] okrog leta 1351 pa je ponovno prišlo do prave fajde (*stos vnd chrieg*) med Ptujskimi in Celjskimi, tokrat za Kacenštajn, ki je bil po končni razsodbi v Mariboru maja 1351 prisojen Celjskim.[42] Gospodje Ptujski so tako že do srede stoletja izgubili velik del svojih nekdaj obsežnih posesti v Savinjski in Šaleški dolini, kjer so skoraj nad vsemi gradovi v takšni ali drugačni pravno-posestni obliki zavladali Celjski. Ptujskim so ostale le tri enklave. Hekenberk pri Vranskem so ohranili do izumrtja leta 1438, nakar ga je od njihovih dedičev leta 1442 kupil grof Friderik II. Celjski.[43] Grad Velenje z gospostvom je že okrog leta 1377 s poroko prešel od Ptujskih na štajerske Liechtensteine. Grofu Hermanu Celjskemu v devetdesetih letih nasilna prisvojitev ni uspela in po razsodbi vojvode Albrehta III. je moral leta 1393 grad vrniti Hansu Liechtensteinskemu.[44] Velenje je bilo tako skoraj edini grad v ožjem območju Celjske grofije, ki ga grofom nikoli ni uspelo dobiti v svoje roke. Tretja in najpomembnejša ptujska enklava pa je do njihovega izumrtja leta 1438 ostalo ozemlje vzhodno od Šaleške doline z gradovi Dobrna, Lemberg (pri Strmcu) in Ranšperk, vse kot fevd krške škofije. Leta 1452 je Friderik Celjski zavzel Ranšperk in Lemberg ter oba porušil, ker sta bila – po poročilu Celjske kronike – »preblizu Celja«, predvsem pa sta bila v posesti Ulrika Schaunberga, v tedanjem sporu med

27 Prim. Pirchegger, Die Grafen, str. 161, 164.
28 CKL, št. 173, 186, 194, 204; Kos, *Vitez in grad*, str. 349–350.
29 CKL, št. 187, 188, 189; CKSL 1345 V 1 Dunaj; CKSL 1345 VII 6 Konjice; CKSL 1363 VII 30 s.l.; CKSL 1363 IX 18 Slovenj Gradec; CKSL 1363 IX 20 s.l.; Kos, *Vitez in grad*, str. 343–344.
30 CKL, št. 203, 206; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 273 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 288.
31 CKSL 1342 IV 30 Celje; CKSL 1344 III 9 Celje; CKSL 1344 III 26 Straßburg; CKSL 1346 II 2 Celje; CKSL 1346 II 26 Celje; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 280 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 352–353.
32 CKSL 1347 I 11 s.l.; CKSL 1347 IV 3 s.l.; CKSL 1347 VII 30 Celje; CKSL 1349 X 13 s.l.; CKSL 1350 I 4 s.l.; CKSL 1350 IV 4 s.l.; Kos, *Vitez in grad*, str. 302–303. Šlo je za prodajo precejšnje posesti krškega fevda Kozje ob meji s tedaj že celjsko Podsredo, čeprav grad Kozje ni izrecno omenjen. Vsekakor pa je bil kasneje tudi grad v rokah Celjskih, saj ga je krški škof Ernest leta 1416 podelil v fevd grofu Hermanu II. Wiessner, *Gurker Urbare*, št. 335, str. 408.
33 CKSL 1364 VI 15 s.l.; Kos, *Vitez in grad*, str. 410–411.
34 CKSL 1366 I 24 s.l.; Kos, *Vitez in grad*, str. 345.
35 Gl. karto v *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 74.
36 Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 271 sl.
37 CKSL 1349 14 XII s.l.; CKSL 1350 8 V. Celje (štiri listine); Kos, *Vitez in grad*, str. 279.
38 CKSL 1360 15 III. St. Vid; CKSL 1360 28. IV. Celje; CKSL 1362 20 XII. s.l.; CKSL 1369 13 XI. Vipava; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 294 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 399–400.
39 CKSL 1345 IV 21 Dunaj; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 291 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 366–367; Pirchegger, Die Grafen, str. 164 sl.
40 CKSL 1364 15 XII. s.l. V listini je omenjen grad *Růdenberch*, vendar našteta okoliška posest nedvoumno kaže, da gre za isto lokacijo oziroma območje, kjer je leta 1345 imenovan grad *Rudenekk*.
41 CKL I, št. 179.
42 GZM IV, št. 54; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 298 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 295.
43 Grof Friderik je grad kupil od Ane Ptujske, ene od dedinj in žene Leutolda Stubenberga. CKSL 1442 III 18 s.l.; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 303.
44 HHStA, AUR 1393 IV 21 Dunaj; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 303.

Celjskimi in cesarjem Friderikom pristaša slednjega.[45] Oba gradova si je Friderik za vsak primer zagotovil še v fevd od krškega škofa (ne pa tudi Dobrne).[46]

Dokončno prevlado grofov Celjskih v Posavinju pomeni leto 1363, ko so pridobili še dve prometno/ekonomsko pomembni gospostvi z gradovi v jedru Savinjske doline, v neposredni bližini Celja. Njihov sorodnik Eberhard Walseejski jim je pred smrtjo aprila 1363 prepustil gradova Vojnik in Žaženberk s trgom v Žalcu, kar je imel v zastavi od Habsburžanov. Vse to jim je za plačilo vojne službe na Tirolskem podelil (potrdil) v zastavo tudi avstrijski vojvoda Rudolf IV.[47] S tem je ogromno ozemlje od grebenov Kamniško–Savinjskih Alp do izliva Savinje v Savo postalo skoraj sklenjena posest grofov Celjskih. Ta uspešno zaključeni proces širjenja in zaokroževanja matičnega teritorija je leta 1372 dobil še pravno-formalni politični okvir. Če je bil prvi povzdig v grofe Celjske s strani cesarja Ludvika Bavarskega leta 1341 še formalno vezan izključno na teritorij krškega fevda Lemberg, pa je bil ponovni povzdig s strani cesarja Karla IV. Luksemburškega 1372 *de facto* priznanje velikih celjskih teritorialnih uspehov. V listini je bila namreč tudi na novo obmejena grofija Celje, ki je sedaj vključevala Zgornjo in Spodnjo Savinjsko dolino, Šaleško dolino ter gospostvo Lemberg.[48] Čeprav se je pojem »Celjska grofija« kasneje širil z novimi pridobitvami grofov tako na Štajerskem kot Kranjskem in Koroškem, je ožje Posavinje ostalo sklenjeno matično jedro. Tu so Celjski tudi izvajali javno oblast – leta 1365 so od Habsburžanov prejeli v fevd višje (krvno) sodstvo nad podložniki: ... *daz si in irr grafschaft genant Cyli ... alle gerichte umb den tod ... haben sullen*.[49] V fevd so dejansko dobili deželska sodišča, katerih sedeži so bili tradicionalno vezani na določene pomembnejše gradove, v ožji Celjski grofiji npr. na Gornji Grad, Mozirje, Žovnek, Ojstrico, Šoštanj, Celje in Lemberg.

Čeprav je bila energija Celjskih v teh desetletjih posvečena prvenstveno teritorialnemu zaokroženju matičnega štajerskega gospostva, je presenetljivo, kako uspešno so istočasno pridobivali tudi številna gospostva z gradovi v sosednjih deželah, zlasti na Kranjskem. Po uvodnem Smledniku je v drugi tretjini 14. stoletja prišlo do intenzivnega prodora na Dolenjsko – v dolino Mirne in Posavje –, kar se je navezovalo na pridobitev laškega gospostva leta 1336, ki je z delom že segalo na desni breg Save in imelo tudi odlično prometno povezavo v Zidanem Mostu. V letih 1337 in 1339 so od različnih posestnikov odkupili dele gradu in gospostva Mirna, fevd oglejskega patriarha, ki ga je ta nato poleg Gornjega Gradu in Vrbovca redno podeljeval Celjskim v sklopu svojih fevdov.[50] Sledil je odkup deležev gradu in gospostva Krško od gospodov Svibenskih v letih 1351 in dokončno 1368.[51] Svibenski so bili še v prvi polovici 14. stoletja ena posestno in politično najmočnejših rodbin Dolenjske, vendar je bil sredi stoletja njihov gospodarski propad – podobno kot rodbine Črteških (Reutenbergov) – že v polnem teku, in Celjski so s pridom izkoristili njihovo zadolženost, zlasti pri Judih. Tako so leta 1367 od Jurija Svibenskega odkupili še grad Lanšprež z vsem pripadajočim, k čemur sta sodila tudi »stolp« Trebnje in pod njim ležeči trg.[52]

Že leta 1356 so Celjski od Črteških za 550 mark oglejskih pfenigov (ok. 1400 goldinarjev) odkupili deželnoknežjo zastavo, grad in gospostvo Gračeno, ki je ostalo do izumrtja leta 1456 v njihovi posesti.[53] Črteški so bili tedaj v gospodarski zagati.[54] Tako so Celjski pridobili od njih še številno drugo posest, npr. oglejske fevde na Kranjskem in v Marki, ki jih je patriarh Ludvik leta 1360 predal grofoma Ulriku in Hermanu.[55] Gospostvo z deželskim sodiščem je zajemalo ozemlje med spodnjo Krko in državno mejo na rečici Bregani, grad Gračeno pa je stal nad današnjim krajem Podgračeno.[56] To je bilo za Rogatcem drugo celjsko gos-

45 KGC, str. 112.

46 CKSL 1452 XI 2. Vitanje; reverz Friderika Celjskega v regestu pri Wiessner, *Gurker Urbare*, št. 364, str. 411. Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 310, 363; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 303; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 216, ki ne omenjajo prehoda tudi teh dveh gospostev v posest Celjskih.

47 CKSL 1363 IV 6 Slovenska Bistrica; CKSL 1363 X 25 Innsbruck; CKSL 1364 IV 11 Dunaj.

48 Štih, Celjski grofje, str. 231 sl.; Kosi, Dežela, ki je ni bilo, str. 556 sl. in karte na str. 558; Dopsch, Die Freien, str. 31–32; Pirchegger, Die Grafen, str. 168 sl. in karta na str. 201.

49 CKSL 1365 XII 6 Dunaj; Štih, Celjski grofje, str. 229, 233 (op. 50); Kosi, Dežela, ki je ni bilo, str. 556 (op. 177).

50 CKL, št. 167, 184, 192; Baraga, *Grad Mirna*, št. 32, 35, 37. Celjski so leta 1339 podelili grad in gospostvo v sekundarni fevd Gradeneggerjem in ga dokončno odkupili nazaj leta 1362 (Baraga, *Grad Mirna*, št. 45, 46, 49). Podelitve fevdov oglejskega patriarha: CKSL 1369 XI 13 Vipava; CKSL 1384 V 3 Celje; CKSL 1389 II 19 Čedad; CKSL 1425 V 6 Celje; CKSL 1436 VIII 16 Celje.

51 CKSL 1351 VII 31 Rogatec; 1368 IV 14 Celje. Krško z gradom, trgom, mitnico in savskim brodom je postalo ena pomembnejših in priljubljenih rezidenc Celjskih – v njihovi posesti je bilo do izumrtja leta 1456.

52 CKSL 1367 I 4 s.l.; CKSL 1367 VIII 2 Celje. Grof Herman Celjski je nato gradova (*vest*) Lanšprež in Trebnje z vsem pripadajočim leta 1372 podelil v fevd Viljemu Svibenskemu. H gospostvu Trebnje je očitno sodil tudi trg, kajti Svibenski je leta 1386 Celjskim nazaj prodal *thren ze Treuen ... auch den markt daselbst* (CKSL 1372 VI 15 Metlika; 1386 VII 29 Celje – dve listini). Tudi kasneje je k »stolpu« Trebnje spadala trška naselbina, saj so leta 1436 oboje skupaj Celjski podeljevali v fevd (CFK I, fol. 89').

53 1356 XII 13 Dunaj, prepis v kopialni knjigi vojvode Albrehta II., HHStA, Hs. B6, fol. 105.

54 Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 113.

55 CKSL 1360 III 23 Čedad.

56 Kosi, ... quae terram nostram, str. 69–70 (op. 160), 74 (op. 192); Kos, *Vitez in grad*, str. 129.

postvo neposredno na državni meji cesarstva. Šlo je za tipičen obmejni grad z izpostavljeno obrambno in prometno funkcijo. Tu se je stekala vrsta cest s Kranjske in Spodnje Štajerske proti Zagrebu. V zastavni listini je vojvoda Albreht II. Celjskim izrecno prepovedal, da bi pri Gračenem pobirali mitnino; tam jo je namreč ukinil, ker je ni bilo »že od nekdaj« – *von alter da nicht gewesen ist*[57] (očitno so jo bivši zastavni imetniki – poleg Čreteških so bili to prej še Herdegen Ptujski in Svibenski – pobirali protizakonito). Najkasneje v tem času – vsekakor pred letom 1359 – so Celjski pridobili tudi gospostvo in grad Boštanj višje ob Savi nad izlivom Mirne, fevd krškega škofa. Tega leta so ga namreč že prodali v sekundarni fevd Kacenštajnskim, od katerih so ga leta 1381 ponovno odkupili.[58] Boštanj so škofje Celjskim redno podeljevali skupaj z ostalimi fevdi (npr. v letih 1378, 1387, 1404, 1441).[59] Tako so grofje pridobili praktično celotno pomembno prometno povezavo ob Savinji in po desnem bregu Save od Celja do državne meje z gospostvi in gradovi Celje, Laško, Radeče, Žebnik, Boštanj, Krško in Gračeno ter s številnimi brodovi čez Savo, trgi in mitnicami.[60] To dejstvo je bilo izredno pomembno zlasti od konca 14. stoletja dalje, ko so težišče svojega političnega delovanja vedno bolj prenašali v sosednjo Slavonijo.

Ekspanzija Celjskih na Dolenjskem ni segla le v dolino Mirne in Posavje, temveč intenzivno tudi na ozemlje ob spodnji Krki ter v Gorjance in Žumberk. Leta 1374 so jim zadolženi gospodje Sichersteinski prodali jedro svoje posesti[61] – gospostvo in grad Sicherstein, ki je ležal onstran slemena Gorjancev (danes Stari grad Žumberački na Hrvaškem), skupaj z nedograjenim oziroma porušenim gradom Kravjak (danes Kravljak nad Bregano na Hrvaškem).[62] V letih 1381 in 1383 je sledila še precejšnja sichersteinska posest pod Gorjanci na širšem območju Šentjerneja. Ta je kasneje (1407) pomenila osnovno dotacijo samostana Pleterje, ki so ga ustanovili Celjski.[63] Vendar se grofje niso zadovoljili le s posestjo Sichersteinov. V našem zgodovinopisju je ostalo povsem neopaženo, da je grof Herman Celjski približno v tem času od freisinških škofov pridobil v zastavo tudi obsežno klevevško gospostvo z ozemljem severno in južno od Krke do Gorjancev. To ozemlje s središčem v gradu Klevevž pri Šmarjeti je vključevalo tudi pomemben trg Gutenwerd (Otok) ob Krki in grad Prežek ob vznožju Gorjancev. To dokazujeta Hermanov testament, ki ga je za primer svoje smrti ter smrti brata in sina sestavil spomladi 1377, ko so se odpravljali na križarsko vojno v Prusijo, kjer je tudi to zastavno gospostvo prepustil sorodnim Ortenburžanom, ter dedna pogodba z Ortenburžani iz jeseni istega leta.[64] Kako dolgo so Celjski to gospostvo obdržali v zastavi,[65] ni znano, vsekakor pa je bilo konec stoletja ponovno v freisinških rokah.[66] Domnevamo lahko, da je imel Herman freisinško zastavo vsaj še leta 1384, ko mu je škof podelil v fevd še dvor (gradič) Hohenau blizu Prežeka pod Gorjanci z vso pripadajočo posestjo, kar so do tedaj imeli Sichersteinski.[67]

Največji met v širšem prostoru Dolenjske pa je Celjskim uspel okrog leta 1383, ko so od Habsburžanov prejeli v zastavo velik del bivše goriške »Grofije v Marki in Metliki«. Zastavna listina ni znana, je pa vojvoda Leopold III. maja 1383 grofom dovolil, da »*den sacz in der Metlik*«, ki so ga imeli za ogromno vsoto 19.200 zlatnikov, nakažejo kot del zaženila poljski princesi Ani, ženi grofa Viljema Celjskega.[68] Kot je razvidno iz kasnejših virov, je zastava vključevala celotno Belo krajino z gradovi ter trgoma Metlika in Črnomelj, grad in gospostvo s trgom v Žužemberku ter pol gradu (gospostva) Šumberk, ločeno pa jim je bil (že pred letom 1377) zastavljen tudi grad Mehovo z gospostvom.[69] S tem je grofom pripadel pretežni in gospodarsko najpo-

57 Kot v op. 53.
58 CKSL 1359 IV 24 s.l.; CKSL 1381 IX 28 s.l. Oris pri Kos, *Vitez in grad*, str. 110 sl. je napačen oziroma pomanjkljiv. Prim. Kosi, Marginalije, str. 212–213.
59 CKSL 1378 XI 4 Podčetrtek; CKSL 1387 V 15 Vitanje; CKSL 1404 X 25 Vitanje; CKSL 1441 X 3 Straßburg.
60 Kosi, *Potujoči*, str. 258–259.
61 CKSL 1374 IX 12 s.l.; CKSL 1374 XI 14 Celje.
62 O lokaciji Kosi, ... quae terram nostram, str. 78 sl.
63 CKSL 1381 VI 10 Celje; CKSL 1383 IX 18 s.l.; ustanovna listina za Pleterje CKSL 1407 VII 10 Celje; Mlinarič, *Kartuzija*, str. 92 sl., 104 sl.
64 ... *wir schaffen im auch hinczu vnsern satz Chlinngenuels Preyseck vnd Gutenwerd mit alle do vnd darczu gehort* ... Neobjavljena listina v HHStA, AUR 1377 V 19 Celje. Dedna pogodba v HHStA, AUR 1377 XI 23 (objava v MDC X, št. 838). Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 12 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 154 sl.; Bizjak, *Ratio facta est*, str. 190 sl., ne omenjajo celjskega gospostva v tem času.
65 Leta 1378 je Herman Celjski podeljeval v fevd hube v gospostvu Klevevž (*in dem vrbar ze Klinguels*) in od Svibenskih kupoval zemljišča v trgu Gutenwerd. CKSL 1378 IV 23 Celje; CKSL 1378 V 19 Celje.
66 V freisinški računski knjigi klevevškega gospostva iz let 1395–1396 so navedena škofova izplačila za gradiščane na Klevevžu in Prežeku, stroški obnavljanja Klevevža in izplačila za odkup nekaterih sklopov posesti od Celjskega grofa. P. Blaznik, *Urbarji*, str. 263 sl.
67 CKSL 1384 IV 25 Škofja Loka. Kos, *Vitez in grad*, str. 140, in Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 28, 53, obravnavata Hohenau kot grad, čeprav se v virih nikdar ne omenja kot *vest* ali *burg*, temveč *burgstall, gesezz* oziroma *hof*. Kos, *Gradivo za historično topografijo I*, str. 194.
68 CKSL 1383 V 20 Bozen.
69 Kosi, Onstran gore, str. 133 sl. Mehovo so imeli Celjski v zastavi že leta 1377 in je navedeno v testamentu grofa Hermana (kot v op. 64). Listina iz leta 1393 priča, da sta jim ga zastavila vojvoda Leopold III. in Albreht III., in sicer za 1.800 funtov dunajskih pfenigov, kar je bilo približno 4.000 goldinarjev (CKSL 1393 IV 25 Dunaj). Ta vrednost gospostva je izpričana tudi leta 1417, ko je grof Friderik Celjski Mehovo za 4.000 zlatnikov zastavil svoji sestri, ogrski kraljici Barbari. CKSL 1417 I 25 Veszprem.

membnejši del grofije (trgi, mitnice), kjer so kasneje od Habsburžanov pridobili še celotno deželnoknežjo oblast.[70] Z Belo krajino, gospostvom Sicherstein ter Gračenim so Celjski še bolj utrdili svoj položaj mejašev na državni meji. To lepo odraža listina o prodaji slavonskega gospostva Ribnik iz leta 1384, kjer je rečeno, da to leži »ob meji nemške province, imenovane Metlika, v posesti grofa Celjskega«.[71] Obmejni položaj je nedvomno prispeval k celjskim čezmejnim ambicijam, ki so se uresničile že čez nekaj desetletij.

Tesno sodelovanje z deželnimi knezi je v tretji četrtini 14. stoletja Celjskim prineslo še nekatere izjemno strateško in prometno važne gradove oziroma gospostva tako na Kranjskem kot Štajerskem in Koroškem. Že leta 1357 so od vojvode Albrehta II. za veliko vsoto 7.000 zlatnikov prevzeli v zastavo Vipavo, enega treh važnih kraških prehodov proti primorskim mestom oziroma Italiji.[72] Šlo je za gospostvo Spodnja Vipava, kjer so Celjski že leta 1346 kupili stolp – *turen zu nider Wippach*.[73] Leta 1371 je sledil še večji dosežek – Postojna. V prometnem in strateškem oziru vrhunskega pomena, saj je nadzorovalo Postojnska vrata in vključevalo nekaj izredno donosnih mitnic, je bilo postojnsko gospostvo formalno fevd oglejskega patriarha, ki so ga posedovali gospodje Šteberški. Kakšno izjemno vrednost je imelo za Habsburžane, priča dejstvo, da so ga februarja 1371 z vsem pripadajočim kupili od Šteberških za rekordno vsoto 28.000 goldinarjev.[74] O velikem zaupanju Habsburžanov v grofe Celjske v tem času pa zgovorno priča, da so jim to gospostvo julija oziroma decembra 1371 prepustili v zastavo – za poplačila dolgov Šteberških pri Judih in vojno službo proti Trstu. V njihovih rokah je ostalo kar okrog 60 let.[75]

Podobno zaupanje oziroma opiranje na Celjske pri vojni službi in denarnih posojilih je mogoče opaziti že pod vojvodo Rudolfom IV. Leta 1363 je bil grofoma Ulriku in Hermanu za posojeni denar in vojno službo na Tirolskem dolžan 5.000 zlatnikov ter jima je zato zastavil mesto Kamnik z gospostvom.[76] Zastava je bila leta 1368 podaljšana in povečana še za dolžnih 2.500 zlatnikov.[77] Šlo je za t. i. gospostvo (urad) deželskega sodišča Kamnik, ki je poleg sodstva zajemalo mesto Kamnik (z mestnim oziroma Malim gradom) z vsemi dohodki, pet mitnic in precejšnjo zemljiško posest (zgornji oziroma Stari grad nad mestom je bil jedro drugega, manjšega in manj donosnega gospostva *Oberstain*, ki ni bilo v celjski posesti).[78] Kamnik je bil prometno in strateško izjemno pomembna točka na glavni prometni osi preko slovenskega ozemlja, ki je potekala po Tuhinjski dolini ter preko Ljubljane in Postojne proti Italiji ter z drugim krakom prek celjskega Šmlednika proti Škofji Loki, Tolminu in Furlaniji. V rokah Celjskih je ostal do 1423/31, ko je bil vrnjen Habsburžanom.[79] Približno v tem času je prišlo tudi do prevzema mesta Kranj v zastavo od Habsburžanov, saj je kot *vnser satz Chrainburch* že omenjen v Hermanovem testamentu leta 1377, kar je bilo v našem zgodovinopisju doslej neopaženo.[80] Celjski so ga vrnili leta 1421, a grof Herman II. se je še v letih 1425 in 1430 pravdal z avstrijskim vojvodo Friderikom IV. glede »stolpa v Kranju«, ki ga je pridobil že njegov oče, in naslednje leto mu ga je vojvoda tudi dejansko vrnil.[81] Manj znano je, da je vojvoda Rudolf IV., ki se je odlikoval po brezobzirnem zasedanju cerkvenih gospostev, Freisingu odvzel tudi gospostvo Škofja Loka in ga za 6.000 goldinarjev prepustil v zastavo celjskima grofoma Ulriku in Hermanu. Koliko časa je ostalo celjsko, ni znano, sta pa Rudolfova brata po njegovi smrti v pogodbi s freisinškim škofom oktobra 1365 dovolila, da ta od grofov odkupi nazaj »gradove in gospostvo v Loki« (*ir vesten vnd herschaft ze Lok*).[82] Vsekakor Škofje Loke ni več v Hermanovem testamentu iz leta 1377. Bila pa je očitno zaželjen plen Celjskih, saj so se je še enkrat polastili v letih 1412–22, ko jo je freisinški škof Herman, nezakonski sin grofa Hermana II. Celjskega, prepustil očetu v zastavo.[83] Gorenjski sklop je dopolnil in zaokrožil še nakup Polhovega Gradca, ki se je geografsko navezoval na Škofjo Loko. Gospostvo je bilo sicer prometno odročno, a obsežno in z vidika agrarnega gospodarjenja očitno donosno. Leta 1364 sta ga

70 Kosi, Onstran gore, str. 135 sl.
71 ... *iuxta confinia provincie Theutonie videlicet comitis de Chelya Methliche nuncupate* ... Smičiklas, *Codex XVII*, št. 426.
72 CKSL 1357 VII 30 Dunaj; Kosi, »Prometna politika«, *str.* 169 sl. Vipava je kot *satz nider Wippach* navedena v Hermanovem testamentu iz leta 1377 (kot v op. 64). V posesti grofa Hermana II. je bila, skupaj z deželskim sodiščem, še decembra 1424. MDC XI, št. 63.
73 CKSL 1346 IX 8 Celje.
74 CKSL 1371 II 24 Dunaj. O prometnem pomenu Kosi, »Prometna politika«, *str.* 169; isti, *Potujoči*, str. 210 sl.
75 CKSL 1371 VII 10 Dunaj; CKSL 1371 XII 2 Dunaj; Kosi, »Prometna politika«, str. 175–176.
76 CKSL 1363 XII 21 Salzburg.
77 CKSL 1368 IV 20 Dunaj.
78 Bizjak, *Ratio facta est*, str. 129–130. V okviru kamniškega deželskega sodišča je bil tudi grad Rožek (Rudolfsegg) pri Moravčah, ki so ga Celjski leta 1367 skupaj s pripadajočo posestjo kupili od Konrada in Hansa Galla. CKSL 1367 VI 15 s.l.; CKSL 1367 VI 19 s.l.; CKSL 1369 IX 27 s.l.
79 Kosi, »Prometna politika«, str. 169, 175–176. O cestah gl. Kosi, *Potujoči*, str. 207 sl., 247 sl.
80 Gl. op. 64. Za prvi dokaz celjskega gospostva je veljala listina grofa Hermana II. iz leta 1400, v kateri omenja, da je Kranj *vnser sacz von den hochgeboren fürsten vnsern herren den herczogen von Österreich*. CKSL 1400 VI 29 Celje; Kosi, »Prometna politika«, str. 171.
81 CKSL 1425 II 26 Dunaj; 1431 VII 16 Innsbruck; Chmel, *Materialien I*, št. III, str. 23.
82 Zahn, *Codex diplomaticus*, št. 748; Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 12.
83 Blaznik, Kranjski deželni vicedom, str. 299–300.

Ulrik Polhograjski in Konrad Gall z deželskim sodiščem ter vsem pripadajočim prodala grofoma Ulriku in Hermanu za znatnih 7.000 zlatnikov. Celjsko je ostalo do izumrtja grofov leta 1456.[84]

Celjske »lovke« pa so v tretji četrtini 14. stoletja že segale tudi v Podravje, Pomurje in na Koroško. Za vojaško služenje z 90 konjeniki v Italiji leta 1368 – dejansko je šlo za spremljanje cesarja Karla IV. Luksemburškega na pohodu v Rim – so bili Habsburžani grofoma Ulriku in Hermanu dolžni precejšnjo vsoto denarja – več kot 6.000 goldinarjev. Za 900 goldinarjev so jima zastavili mesto Slovenska Bistrica z vsem pripadajočim, za 2.000 goldinarjev mesto Radgona, 2.500 goldinarjev je bilo nakazanih na že zastavljeni Kamnik in 1.000 goldinarjev podobno na že zastavljeni grad oziroma gospostvo Laško. Šlo je za prvovrstne prometne in zelo donosne postojanke. Radgona je bila celjska 60 let – vrnili so jo okrog leta 1430 –, Slovenska Bistrica pa je ostala v njihovi posesti vse do izumrtja leta 1456.[85] Grofom so v teh desetletjih uspele še tri manj znane, a ne nepomembne pridobitve na Koroškem in Štajerskem. Že leta 1363 je Eberhard Walsee, zadnji iz graške veje dinastije, sorodnikom Celjskim pred smrtjo zapustil grad Waldstein v zgornji Labotski dolini z gospostvom in deželskim sodiščem.[86] Pred letom 1377, ko je v Hermanovem testamentu naveden kot deželnoknežja zastava, so Celjski prevzeli od Habsburžanov v zastavo znameniti grad Wildon ob srednji Muri (*die sacz Wildoni*) z gospostvom in trgom. V njihovi posesti je ostal do dvajsetih let 15. stoletja.[87] Končno sta grofa Herman in Viljem leta 1386 od Kranichbergov kupila za resnično veliko vsoto 8.500 funtov dunajskih pfenigov (okrog 17.750 goldinarjev) grad in gospostvo Cmurek ob Muri s trgom, brodom, stolpom Truzenau in vsem pripadajočim.[88]

Prodor v prometno pomembno Dravsko dolino, ki je povezovala Koroško s spodnjo Štajersko,[89] se je začel leta 1366, ko je Kolon V. Vuzeniški »svojim sorodnikom« Celjskim za primer svoje smrti zapustil grad Vuzenica s trgom, mitnico, sodiščem, brodom in celotnim gospostvom.[90] Po njegovi smrti leta 1374 so se Celjski do leta 1377 pogodili z ostalimi potencialnimi dediči in prevzeli obsežno gospostvo, ki je ostalo njihovo do izumrtja.[91] Pred letom 1374 je grof Herman I. od Walseejcev kupil grad Žlemberk (Schmirnberg) severozahodno od Maribora, danes onstran državne meje. Gospostvo je z ozkim pasom segalo na jug do Drave pri Bistrici in vključevalo dravski brod.[92] V začetku 15. stoletja pa je v roke Hermana II. prišlo še gospostvo Limbuš onstran Drave.[93] Celjski nadzor nad Dravsko dolino je leta 1386 dopolnil nakup deželnoknežjega fevda Dravograd, prvovrstne prometne postojanke s trgom, mitnico, mostom, brodom in vsem pripadajočim, od Hansa Liechtensteina.[94] Približno v istem času, pred letom 1389 – morda v neposredni povezavi s pridobitvijo Dravograda –, je prišel v celjsko posest tudi grad Pukštanj na nasprotnem bregu Drave.[95] Tako so lahko grofje učinkovito nadzorovali strateško važno prometno križišče s potmi v Mislinjsko in Dravsko dolino ter dravskimi prehodi. Prevlado na tem območju je leta 1425 dokončno kronala pridobitev Mute – s trgom in mitnico – od bamberškega škofa.[96]

Muta je bila dejansko dobljena kot zamenjava za dva pomembna koroška gradova z gospostvi in deželskimi sodišči, ki so ju Celjski posedovali že več kot 60 let in sta bila trn v peti gospostvom bamberškega škofa v Volšperku in Grebinju. Šlo je za Vivšnik (Weissenegg) in Hartneidstein v Labotski dolini, ki ju je Celjskim leta 1363 ob smrti zapustil sorodnik Eberhard Walsee.[97] Za grofe sta pomenila eno prvih teritorialnih pridobitev na Koroškem. Še zgodnejša je bil grad Kamen (Stein) nad Dravo v Podjuni z deželskim sodiščem in obsežnim gospost-

84 CKSL 1364 V 18 s.l. (dve listini).
85 CKSL 1368 IV 20 Dunaj; CKSL 1368 VI 23 Dunaj (dve listini); Kosi, »Prometna politika«, str. 169, 172, 175–176.
86 CKSL 1363 IV 6 Slovenska Bistrica. Še leta 1425 jim ga je kot deželnoknežji fevd potrdil vojvoda Friderik IV., nakar so ga leta 1436 prodali Viljemu Perneggu. CKSL 1425 II 17 Dunajsko Novo mesto; CKSL 1436 V 25 s.l.; MDC XI, št. 56, 156, 165.
87 Gl. op. 64. Vrnjen je bil v paketu 14 zastavljenih gospostev okrog leta 1425. Gl. op. 146.
88 CKSL 1386 VIII 28 s.l. Gospostvo so že leta 1401 prodali Stubenbergom. Pirchegger, Die Grafen, str. 195.
89 Kosi, *Potujoči*, str. 227 sl.; isti, »Prometna politika«, str. 172.
90 CKSL 1366 X 13 Celje.
91 CKSL 1377 III 5 Dunaj; CKSL 1377 V 8 Dunaj; Kos, *Vitez in grad*, str. 402.
92 Žlemberk je ostal celjski še daleč v 15. stoletje. Leta 1407 je grof Herman podeljeval fevde *in vnserer herschaft ze Smylnburg* (CKSL 1407 s.d.), leta 1436 pa enako grof Friderik II. (CFK I, fol. 80). Celjska kronika omenja, da so grofje zamenjali Žlemberk za posest Medvedgrada pri Zagrebu, kar se je verjetno zgodilo ok. leta 1436. KGF, str. 107; prim. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 67–68; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 29–30.
93 Leta 1427 ga je imel kot celjski fevd grof Franc Krbavski, ki je leta 1434 nanj zapisal jamstvo za doto svoje žene Doroteje Stubenberške. To je kot fevdni gospod dovolil in potrdil Herman Celjski. GZM VI, št. 25; originalni listini v StLA, AUR Urk. 5431b (1434 VI 6) in Urk. 5433 (1434 VI 24 Krapina). Prim. Mlinarič, Gospoščina Limbuš, str. 76.
94 CKSL 1387 VI 13 Dunaj; MDC X, št. 950. Dravograd so leta 1368 Habsburžani odvzeli Auffensteinom, ga podelili v zastavo Stubenbergom in leta 1376 v fevd Hansu Liechtensteinu (MDC X, št. 802). Od leta 1386 je bil v rokah Celjskih, in sicer do izumrtja 1456.
95 Leta 1389 je bil Pukštanj že celjski. Grofa Herman in Viljem sta ga zastavila Ulriku s Klecha, leta 1393 pa ga je od njega z dovoljenjem Celjskih v zastavo prevzel Nikolaj Gal. CKSL 1389 III 6 s.l.; CKSL 1393 IX 14 s.l. Interpretacija pri Kos, *Vitez in grad*, str. 359, je napačna.
96 CKSL 1425 III 17 s.l.; MDC XI, št. 65, 67; Kosi, »Prometna politika«, str. 172.
97 CKSL 1363 IV 6 Slovenska Bistrica.

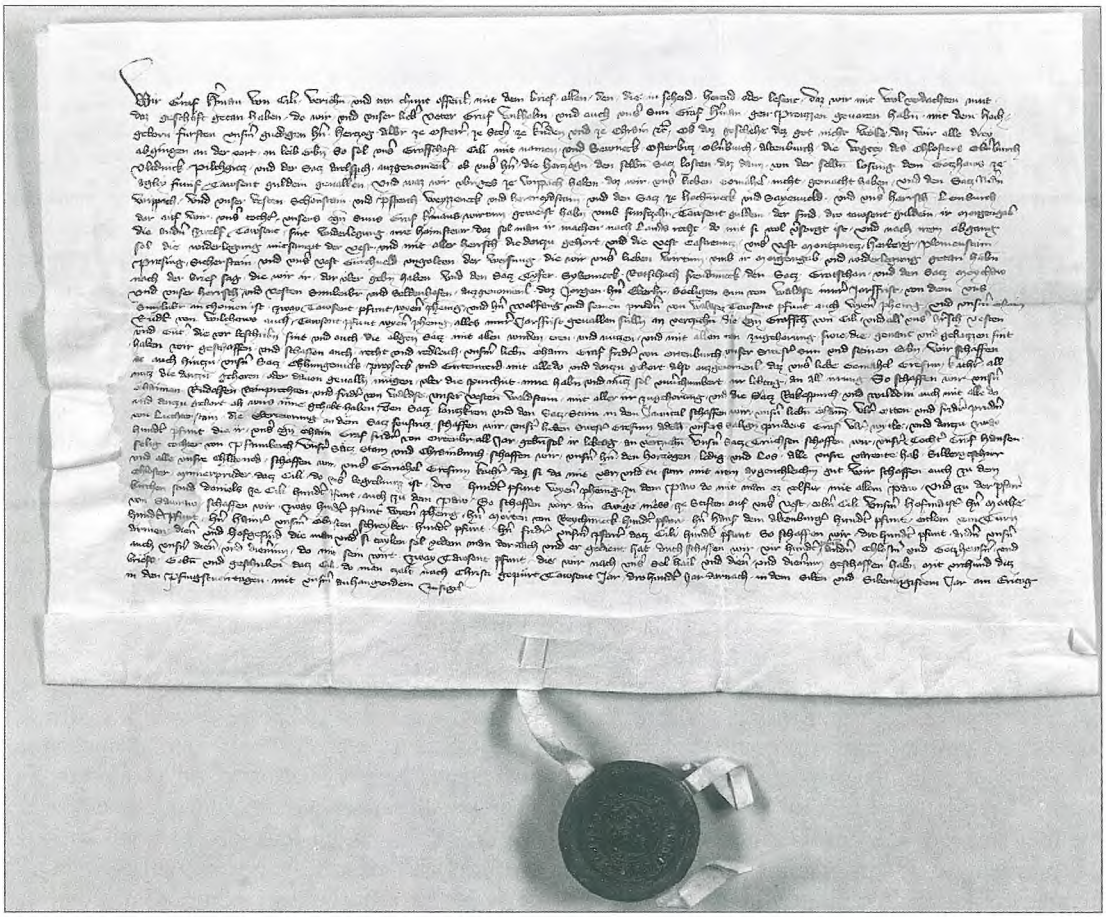

Testament grofa Hermana Celjskega iz leta 1377, narejen pred odhodom na križarsko vojno v Prusijo. V listini je poimensko naštetih 43 od okrog 60 gradov, ki so bili tedaj v posesti Celjskih. Dokument dokazuje, da so imeli grofje že tega leta v zastavi od Habsburžanov poleg Kamnika, Spodnje Vipave, Postojne, Landskrona, Radgone in drugih tudi Kranj, Mehovo, štajerski Wildon in koroške Trušnje (HHStA, AUR 1377 V 19 Celje).

vom, nekdaj posest Tirolskih in zatem Goriških grofov. Leta 1358 ga je grof Friderik Celjski za precejšnjo vsoto 1.070 oglejskih denarjev prevzel kot goriško zastavo od gospodov z Rebrce (Rechperg).[98] Najpomembnejše pridobitve Celjskih na Koroškem v tem času pa so – enako kot na Kranjskem – izvirale iz najtesnejšega sodelovanja s Habsburžani. Na prvem mestu je treba izpostaviti grad s pomenljivim imenom Landskron (Vajškra) – »krona dežele« –, simbolni izraz habsburškega deželnega gospostva, ki je kot orlovsko gnezdo bdel nad bamberškim Beljakom, glavnim urbanim in prometnim središčem Koroške. Zgraditev tega deželnoknežjega gradu sredi 14. stoletja povezujemo z vojvodo Albrehtom II.[99] Vojvodi Albreht III. in Leopold III. sta leta 1372 eminentni grad skupaj s Himmelbergom za dolžnih 3.500 goldinarjev zastavila Celjskima grofoma Hermanu in Viljemu.[100] Skoraj 60 let je ostal v posesti Celjskih, ki so lahko od tod grenili življenje bamberškim meščanom v Beljaku – leta 1392 je moral zato posredovati sam vojvoda, leta 1425 pa je grof Herman II. Beljak celo oblegal.[101] Landskron je bil vrnjen Habsburžanom v sklopu vrste drugih zastavljenih gospostev okrog leta 1427, ko tam ponovno nastopa deželnoknežji oskrbnik.[102] Na seznam deželnoknežjih zastav Celjskim na Koroškem pa moramo uvrstiti še grad Trušnje (Trixen) – nedvomno gre za srednjega od treh gradov s tem imenom, Mitteltrixen –, ki je

98 CKSL VII 28 s.l.; MDC X, št. 498. Grad je ostal v rokah Celjskih. Leta 1424 ga je Herman prepustil svoji hčeri Elizabeti, ženi goriškega grofa Henrika IV. (MDC XI, št. 63). Leta 1451 pa je bil v posesti grofa Friderika Celjskega, kot kaže dokument o poravnavi spornih zadev med njegovim gospostvom Kamen ter sosednjim Ženekom (Sonnegg) v Podjuni. CKSL 1451 VI 18 Celje.

99 Albreht II. je leta 1351 od samostana Osoje odkupil *perch ze Landschron* in okoliško posest. Deželnoknežji grad je s tem posredno prvič izpričan. MDC X, št. 356.

100 CKSL 1372 IV 16 Dunaj; GZL I, št. 77. Himmelberga že v Hermanovem testamentu iz leta 1377 ni več med celjskimi zastavnimi gradovi (gl. op. 64).

101 MDC X, št. 991, 996; MDC XI, št. 64. O obleganju Beljaka nazadnje Lazar, *Vitezi, najemniki*, str. 133–136.

102 MDC XI, št. 61, 118.

omenjen v Hermanovem testamentu iz leta 1377, ni pa znano, kako dolgo je ostal v posesti grofov.[103]

Odličen vpogled v celjsko obvladovanje gradov leta 1377 omogoča omenjeni testament grofa Hermana I., v katerem so podrobno poimensko našteti vsi gradovi, ki so bili v takšni ali drugačni pravni obliki v posesti Celjskih.[104] Seznam v listini je sestavljen glede na pravno-posestno razmerje (alod, zastava) oziroma morebitnega prejemnika, ki bi gospostvo prejel v primeru smrti Celjskih (Ortenburžani, Walseejci, Liechtensteini, Adelajda Ortenburška, Margareta Pfanberška). Listina našteva sledeče sklope gradov:

- *vnser Graffschaft Cilli* ... Žovnek, Ojstrica, Gornji Grad, Vrbovec in odvetništvo nad gornjegrajskim samostanom, Smlednik, Polhov Gradec, zastavi Postojna in Spodnja Vipava, *vnser vesten* Šoštanj, Mozirje, Weissenegg, Hartneidstein, zastavi Vojnik in Žalec, *vnser herrschaft* Lemberg s Kostrevnico, *vnser vest* Planina, Podsreda, Ploštanj, Prežin, Sicherstein, Krško, zastave Laško, Žebnik, Radeče, Freudenegg, Gračeno, Mehovo, *vnser herrschaf vnd vesten* Žlemberk in Vuzenica, zastave Klevevž, Prežek in Gutenwerd – vse to prejmejo Ortenburžani;
- *vnser vesten* Waldstein ter zastavi Radgona in Wildon prejmejo Walseejci;
- zastavi Landskron in Kamen v Podjuni prejmejo Liechtensteini;
- zastavo Slovenska Bistrica prejme grofica Adelajda Ortenburška, vdova Ulrika Celjskega;
- zastavo Trušnje prejme grofica Margareta Pfanberška, vdova Hansa Celjskega;
- zastavi Kamnik in Kranj sta vrnjeni deželnim knezom Habsburžanom.

Ta doslej skoraj neznana in še ne podrobneje analizirana listina je najpopolnejši ohranjeni seznam celjskih posesti v tem času. Našteva 43 gradov oziroma gospostev, precej več kot znana pogodba o dedovanju z grofi Ortenburškimi iz novembra istega leta.[105] Pod sumarno navedbo »naša grofija Celjska« se poleg Celja dejansko skriva še cela vrsta manj pomembnih gradov, ki so bili izpričano celjski (Šalek, Turn, Forhtenek, Kacenštajn, Rudenek, Žamberk, Ekenštajn, Helfenberg, Švarcenštajn,[106] Žaženberk, Šenek, Libenštajn, Klavzenštajn),[107] niso pa omenjeni nekateri fevdi (oglejska Mirna), gradovi, ki so bili s strani Celjskih podeljeni v fevd ali sekundarni fevd (Rudenek, Rožek, Šalek, Lanšprež, Trebnje, Boštanj, Žusem idr.), ter tisti, ki so jih pridobili že kmalu po letu 1377 in pred letom 1383 (Metlika, Črnomelj, Žužemberk, Šumberk), neznano zakaj – verjetno po pomoti – pa je izpadel Rogatec, ki pa je kot *vest vnd stat Rohats* naveden v kasnejši dedni pogodbi z Ortenburškimi.

Zgoraj predstavljeni oris jasno kaže nezaslišano posestno ekspanzijo grofov Celjskih v dobrih treh desetletjih od leta 1350 do 1383, ki je na širšem vzhodnoalpskem območju brez primere. V tem obdobju so grofje na različne načine v svojo posest na novo dobili kar 40 gradov. Skupno število njihovih grajskih objektov se je tako v primerjavi z letom 1329 z 10 povzpelo že na vsaj 66.

Tabela 1: Gradovi grofov Celjskih, pridobljeni med letoma 1350 in 1383 (znak – pred letnico pomeni pridobitev pred navedenim letom).

Gornji Grad 1350	Ploštanj 1366
Kacenštajn 1351	Lanšprež s Trebnjim 1367
Krško 1351/1368	Rožek (Rudolfsegg) 1367/1369
Gračeno 1356	Slovenska Bistrica 1368
Spodnja Vipava 1357	Radgona 1368
Kamen (Stein) v Podjuni 1358	Postojna 1371
Boštanj –1359	Vajškra (Landskron) 1372
Švarcenštajn –1360	Žlemberk (Schmirnberg) –1374
Vrbovec 1360/1362	Sicherstein 1374
Kamnik 1363	Kravjak 1374
Vojnik 1363	Kranj –1377
Žaženberk z Žalcem 1363	Klevevž z Gutenwerdom –1377
Vivšnik (Weissenegg) 1363	Prežek –1377
Hartneidstein 1363	Mehovo –1377
Waldstein 1363	Wildon –1377
Polhov Gradec 1364	Trušnje (Mitteltrixen) – 1377
Rudenek 1364	Metlika –1383
Žusem 1364	Črnomelj –1383
Žebnik 1366/1369	Žužemberk –1383
Vuzenica 1366/1377	Šumberk –1383

103 Da je šlo za grad Srednje Trušnje, bi lahko kazalo dejstvo, da je bil ta grad deželnoknežji fevd Pfanbergov do izumrtja v moški liniji leta 1362, nakar je zapadel Habsburžanom. Ulrik Celjski se je leta 1367 boril za pravico Margarete Pfanberške do dediščine njenega očeta na Koroškem. V testamentu iz leta 1377 je grof Herman prav tej Margareti, ki je bila njegova svakinja, zapustil *vnsern sacz Trichsen* (kot v op. 64). MDC X, št. 618, 681; prim. Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens I*, str. 540.

104 Gl. op. 64.

105 Originalna listina v HHStA, AUR 1377 XI 23; MDC XI, št. 838.

106 Švarcenštajn v Lazah pri Velenju je moral nastati ok. leta 1360, ko se je po njem prvič imenoval Oto Fleming, eden pomembnejših celjskih vitezov in najverjetneje njihov gradiščan (Preinfalk, Bizjak, *Turjaška knjiga I*, št. 126; Kos, *Vitez in grad*, str. 380). Kasneje je bil podeljevan v fevd, npr. leta 1428 in 1436 (CKSL 1428 VII 21 s.l.; CFK 1, fol. 101, 114').

107 V letih 1378, 1387, 1404 in 1441 je krški škof Celjskim redno podeljeval v fevd tudi gradove Helfenberg, Ekenštajn, Šalek in Boštanj, ki niso izrecno omenjeni v testamentu iz leta 1377 (gl. op. 59). Forhtenek, prvotno fevd samostana Št. Pavel, je grof Friderik leta 1436 podeljeval v fevd (CFK I, fol. 93', 94).

Natančnejša analiza omogoča nekaj jasnih zaključkov. V času, ko so številne, nekdaj mogočne rodbine tega prostora (Svibenski in njihove veje Planinski in Podsreški, Čreteški, Konjiški, Kunšperški, Vrbovški, Vuzeniški, Šteberški idr.) ekonomsko in finančno propadale, nezadržno drobile svojo posest med preživele člane ali celo izumirale, so grofje Celjski razpolagali z ogromnim kapitalom in prosperirali. Velik del kapitala so načrtno investirali v nakup ali prevzem v zastavo številnih gradov oziroma gospostev. Pri tem so se izkazali izredno spretni v finančnem poslovanju in obvladovanju »trga nepremičnin«. Imeli so dober vpogled v stanje na terenu, spretno so izkoriščali finančne zagate številnih rodbin, odplačevali njihove dolgove, neredko pri Judih (npr. Svibenskih, Šteberških, Sichersteinov, Vuzeniških, Vrbovških, Kunšperških), ter prevzemali njihove gradove in gospostva – včasih tudi v več delih in skozi daljše časovno obdobje, celo desetletja, občasno pa je šlo za enkratno investiranje precejšnjih vsot.

Tabela 2: Celjske investicije v nakup gradov ali prevzem v zastavo (izbor). Vsote so preračunane v goldinarje (po razmerjih pri Bizjak, Denarni sistemi).

	goldinarjev
Sicherstein 1374	ok. 2.400
Kamen v Podjuni 1358	ok. 2.700
Mehovo pred 1377	ok. 4.000
Spodnja Vipava 1357	7.000
Polhov Gradec 1364	7.000
Strechau (Zg. Štajerska) 1359[108]	8.000
Liechtenstein (pri Dunaju) 1384[109]	ok. 10.500
Cmurek 1386	ok. 17.750

Celjska »grajska« politika je bila precizna, dosledna in kontinuirana. In končni rezultat je bil vedno enak – celotna gospostva so postala celjska in število njihovih gradov je pospešeno raslo. Ta načrtna aktivnost ni bila vezana le na večje in pomembnejše gradove, temveč je zajemala tudi manjše objekte, »stolpe« (*turn*) ali »dvore« (*hof, gesess*), z bolj omejeno pripadajočo posestjo, ki jih je nižje plemstvo neredko »prostovoljno« predajalo Celjskim, jih prejemalo nazaj v fevd in s tem prestopalo med celjsko viteško klientelo. Primeri iz tega časa so Hohenau pod Gorjanci (1384),[110] Breitenau (Zalog pri Novem mestu, 1385)[111] in Črnelo (pri Domžalah, 1395).[112] Tudi te pridobitve so povečevale posestno maso in omogočale bolj celovito teritorialno zaokroženje celjskega gospostva.

Skokovit ekonomski vzpon Celjskih je temeljil na najtesnejšem sodelovanju z deželnimi knezi, katerim so poleg vojaške službe tudi posojali velike denarne vsote. Znaten del celjskega kapitala je izviral prav iz najemniškega vojskovanja, kar lepo dokazuje nekaj primerov. V slabem desetletju med letoma 1363 in 1371 so bili vojvoda Rudolf IV. in njegova brata Albreht III. in Leopold III. Celjskim samo za vojaško službo dolžni najmanj 15.000 goldinarjev, zgolj v letu 1368 je vojskovanje grofom prineslo 7.700 goldinarjev. Tudi posojila Celjskih – ne samo deželnim knezom – so bila precejšnja; občasno so razpolagali z vsotami po 10.000, 16.000 in več goldinarjev.[113] Gospostva v »Grofiji v Marki in Metliki« so Habsburžani pred letom 1383 grofom zastavili celo za 19.200 goldinarjev, verjetno za posojen denar (čeprav to ni izrecno navedeno). Skupen dolg Habsburžanov Celjskim v dobrega četrt stoletja, med letoma 1356 in 1383, je tako znašal več kot 75.500 goldinarjev.

Precejšen del plačil so Celjski prejeli v obliki zastavljenih deželnoknežjih gradov oziroma gospostev (v nekaterih primerih je šlo tudi za odplačila habsburških dolgov in prevzem gradov v zastavo od prvotnih upnikov). Tako so v posest grofov prišle številne prvovrstne strateške in ekonomsko pomembne točke, ki so jim v bodoče prinašale velike dohodke, politično moč in prestiž (Kamnik, Kranj, Postojna, Vipava, Slovenska Bistrica, Radgona, Vajškra (Landskron), Wildon idr.). Ta oblika »grajske politike« se je izkazala za izredno daljno-

108 CKSL 1359 I 2 Dunaj. Vojvoda Rudolf IV. je potrdil, da je grof Friderik Celjski od Kacenštajnskih za 8.000 goldinarjev prevzel v zastavo deželnoknežji grad Strechau na Zgornjem Štajerskem, ki jim je bil zastavljen za isto vsoto. Poleg dohodkov gospostva naj bi se Celjskim dolg izplačeval po 800 goldinarjev letno še iz deželnoknežjega urada Aussee. Očitno je bila zastava poplačana, saj se Strechau v Hermanovem testamentu iz leta 1377 ne omenja več kot celjska posest (gl. op. 64).

109 Grofa Herman in Viljem sta leta 1384 Hansu von Stadeck posodila 5.000 funtov dunajskih pfenigov (ok. 10.500 goldinarjev), za kar jima je zastavil svoj grad Liechtenstain pri Dunaju. Grad je ostal celjski, kot dokazujejo listine iz let 1412, 1425 in 1436. CKSL 1384 II 10 s.l.; CKSL 1412 VIII 13 Melk; CKSL 1425 I 20 Dunaj; CKSL 1425 II 14 Ebenfurth; CKSL 1436 XI 27 Dunaj.

110 Gl. op. 67.

111 Ulrik Plesel je Celjskim predal svoj *thrn Prâytenavb* z vsem pripadajočim in vse prejel nazaj v fevd. CKSL 1385 XII 13 s.l.

112 Pirs s Črnelega je leta 1395 celjskemu grofu Hermanu II. predal svojo alodialno posest – *hof zu Rotenpühel* z vsem pripadajočim – in vse prejel nazaj v fevd. CKSL 1395 V 29 s.l.

113 Leta 1385 je bila ogrska kraljica Elizabeta Kotromanić, vdova kralja Ludvika Velikega, Hermanu Celjskemu dolžna 10.000 zlatnikov, zato mu je zastavila slavonsko gospostvo Samobor (CKSL 1385 X 13 Budim, insert v listini 1409 IX 3). Leto prej so Celjski Hansu von Stadeck posodili ok. 10.500 goldinarjev (gl. op. 109). Leta 1394 pa se je grof Herman II. pogodil s poljsko princeso Ano, vdovo Viljema Celjskega, in ji na račun dote, jutrnje in protidarila za doto izplačal 16.000 goldinarjev. CKSL 1394 IX 16 Celje.

Tabela 3: Dolgovi Habsburžanov Celjskim v obdobju 1356–1383 in za to zastavljena gospostva.

dolžnik	leto	vsota (v goldinarjih)	zastava gradu/ dohodkov	zadeva
Albreht II.	1356	ok. 1.400	Gračeno	odkup terjatve
Albreht II.	1357	7.000	Vipava	odkup terjatve, posojilo
Rudolf IV.	1359	8.000	Strechau (Zg. Štajerska)	odkup terjatve
Rudolf IV.	1360	ok. 1.250	Vipava	posojilo
Rudolf IV.	1363	2.000	Vojnik, Žalec	vojna služba
Rudolf IV.	1363	5.000	Kamnik	posojilo, vojna služba
Rudolf IV.	1364	2.150	Vojnik, Žalec	vojna služba
Rudolf IV.	pred 1365	6.000	Škofja Loka	–
Albreht III. in Leopold III.	1368	4.500	Radgona, Kamnik	vojna služba
Albreht III. in Leopold III.	1368	900	Slovenska Bistrica	vojna služba
Albreht III. in Leopold III.	1368	1.000	Laško	vojna služba
Albreht III. in Leopold III.	1369	1.300	Žebnik	vojna služba
Albreht III. in Leopold III.	1371	5.480	Gamberk, Lebek, mestni davek Maribora[114]	odplačilo dolgov Šteberških
Albreht III. in Leopold III.	1371	ok. 1.825	Postojna	odplačilo dolgov Šteberških, vojna služba
Albreht III. in Leopold III.	1372	4.500	mestni davek Ljubljane, Landskron, Himmelberg	–
Albreht III. in Leopold III.	pred 1377	ok. 4.000	Mehovo	–
Leopold III.	pred 1383	19.200	gospostva v Grofiji v Marki in Metliki	–
SKUPAJ		75.505 goldinarjev		

vidno, saj je večina teh gospostev ostala v celjski posesti okrog 60 let, nekatera celo do izumrtja, kar je bilo temelj njihove veličine konec 14. in v začetku 15. stoletja (nenazadnje so bili tudi mestni gospodje vrste urbanih središč, npr. Kamnika, Kranja, Radgone, Slovenske Bistrice, Metlike, Črnomlja, kasneje še Novega mesta, Kostanjevice idr.). Nedvomno je šlo za zelo dosledno in načrtno politiko, ki je omogočala teritorialno zaokrožitev velikih posestnih sklopov (Celjska grofija, velik del Gorenjske in Dolenjske) ali vsaj nadzor nad nekaterimi vitalnimi strateškimi točkami v deželi (npr. Kamnik, Kranj, Postojna, Laško z Zidanim Mostom, Gračeno, Vajškra (Landskron), Kamen v Podjuni, Dravograd). Pomembno pa je poudariti še en, neredko spregledan moment – politika dinastije Celjskih je bila neverjetno enotna in učinkovita. Ob najrazličnejših pravnih dejanjih so vedno nastopali složno, brat z bratom, oče s sinom, stric z nečakom ipd. Znotraj dinastije ni bilo sporov, predvsem pa ne delitev oziroma drobljenja posesti med različne veje, kar je bilo prekletstvo številnih rodbin, ne le manj pomembnih, ampak celo Ptujskih, Walseejcev, Goriških (1271, 1307 in 1342) in nenazadnje Habsburžanov (1379, 1404). To je zagotavljalo ekonomsko (kapitalsko) in politično moč ter omogočilo kontinuiran vzpon dinastije, ki je kasneje rezultiral v dosegu knežjega ranga. A do tja je bila še dolga pot.

[114] Gamberk in Lebek sta bila očitno s strani deželnega kneza (ali koga drugega) že kmalu rešena iz zastave, saj se v Hermanovem testamentu iz leta 1377 ne omenjata med posestjo Celjskih. Prim. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 130 sl.

V zadnjih dveh desetletjih 14. stoletja se je ofenzivnost celjske grajske politike bistveno omilila. Ni bilo več tako velikopoteznih teritorialnih pridobitev in strmega naraščanja števila gradov kot v preteklem času. Med pomembnejšimi pridobitvami bi lahko izpostavili že omenjena nakupa gradov Cmurek (1386) in Dravograd (1387) ter zlasti pridobitev Kunšperka, fevda krškega škofa, leta 1395. Kunšperk je Hermanu II. Celjskemu pred smrtjo zapustil zadnji moški predstavnik rodbine Andrej, ker je bil grof njegov skrbnik (po smrti očeta Hansa) in je odplačal kunšperške dolgove, tudi pri Judih. Hermanu ga je formalno podelil v fevd tudi krški škof.[115] Gospostvo z lego ob državni meji na Sotli je dokončno zaokrožilo celjske posesti v Posotelju. Podobno so še nekatere druge pridobitve zapolnjevale vrzeli v ožji Celjski grofiji – čeprav nasilni prevzem Velenja leta 1393 ni uspel –, npr. leta 1400 prevzem Rifnika vzhodno od Celja v fevd od krškega škofa.[116] Zanimiv presek skozi posesti grofov Celjskih v tem obdobju bi lahko prikazal malo znani testament grofa Hermana II. iz leta 1396, narejen pred odhodom z ogrskim kraljem Sigismundom na križarsko vojno proti Turkom (*wider die Türkhen*). Vendar v njem ni poimenskega naštevanja posameznih gospostev, temveč Herman le sumarno vse svoje »gradove, mesta in trge« za primer svoje smrti zapušča dragemu bratrancu Frideriku Ortenburškemu, s podrobnimi navodili, kako naj poskrbi za njegove mladoletne otroke.[117]

Sicer pa se je grajska politika Celjskih v tem času povzpela na višjo dinastično raven. Pridobivanje gradov ni bilo več toliko rezultat spretnega finančnega poslovanja, posojanja denarja in nalaganja kapitala v nakupe oziroma prevzemanje gradov v zastavo, temveč je šlo na prvem mestu za visoke politične koalicije in poročne pogodbe, ki so v obliki nagrad za zvestobo, dot in dedovanj Celjskim prinesle skoraj enkrat več gradov, kot so jih posedovali do tedaj. Tudi radij njihovega delovanja se je z matičnega štajersko-kranjskega prostora vedno bolj širil v sosednje dežele – na Koroško ter v Slavonijo in Hrvaško. Prvi korak je bil narejen že leta 1388 s poročno pogodbo med Hermanovim sinom Frederikom I. in krško kneginjo Katarino Frankopansko, ki je mlademu grofu zagotovila pol otoka Krka ter gradove Bakar (z mestom), Trsat in Bribir v Vinodolu.[118] S to posestjo so Celjski kasneje tudi dejansko razpolagali, kot dokazujejo viri iz let 1412 in 1435.[119] Še večji met onstran državne meje pa je uspel Hermanu II. po njegovem udejstvovanju v bitki proti Turkom pri Nikopolju leta 1396, ki ga je nerazdružljivo povezalo z velikim kraljem Sigismundom Luksemburškim. Že prihodnje leto je kralj Hermanu za zasluge podelil mesto Varaždin ter gradova Vinica in Vrbovec »pri gradu Rogatec«.[120] Čez dve leti je sledila podelitev celotne Zagorske grofije s poimensko naštetimi osmimi gradovi: Krapina, Lobor, Oštrc, Belec, Trakoščan, Lepoglava, Kostel in Cesargrad.[121] Leta 1405 je Sigismund Celjskim podelil v zastavo – za posojenih resnično enormnih 48.000 goldinarjev – Medžimurje z gradovoma Čakovec in Štrigova ter ponovno tudi grad Samobor, ki ga je grofu Hermanu I. nekoč zastavila že kraljica Elizabeta.[122] Kasneje so Celjski pridobili še nekaj pomembnih gradov v Slavoniji. Steničnjak južno od Kolpe z obsežnim gospostvom je grof Friderik leta 1415 ponovno prejel v zastavo od kralja Sigismunda.[123] Že pred letom 1427 pa so Celjski posedovali – očitno v zastavi od kralja – tudi pomemben grad Krupa (na Uni) ter bližnja Japro in Bužim.[124] Z omenjenimi gradovi so Celjski dejansko postali gospodarji skoraj celotnega obmejnega prostora na obeh straneh državne meje, od Kolpe in Bele krajine na jugu do Drave oziroma Medžimurja na severu, s številnimi mejnimi prehodi in mitnicami (pri Metliki, Gračenem, Kunšperku, Rogatcu, Varaždinu in Čakovcu/Nedelišču). Skupno število celjskih gradov se je tako v začetku 15. stoletja povzpelo že na več kot 90.

115 CKSL 1395 III 21 s.l.; CKSL 1395 VIII 13 Straßburg; CKSL 1397 XIII 20 s.l.

116 CKSL 1400 IV 5 Rim; CKSL 1400 VI 4 Pliberk; CKSL 1404 X 25 Vitanje.

117 HHStA, AUR 1396 VI 23 Celje.

118 CKSL 1388 IX 30 s.l.; Klaić, *Zadnji knezi*, str. 27, 40 sl.; Štih, Celjski grofje kot dediči, str. 81.

119 Kosi, »Prometna politika«, str. 171.

120 *duo castra ... Vyniche ... et aliud Orboch ... prope castrum Rohats.* CKSL 1397 VIII 14 Vyhel (dve listini v insertu v 1398 IX 9). Šlo je za grad Vrbovec, v nekaterih virih imenovan tudi *Neuhaus*, nad krajem Klenovec Humski na hrvaški strani Sotle, nasproti Rogatca, ki so ga hrvaški arheologi intenzivno raziskali v zadnjem desetletju. Gl. Karbić, Povijesni podaci, str. 211 sl.; Klaić, *Zadnji knezi*, str. 25 sl.

121 CKSL 1399 I 27; Klaić, *Zadnji knezi*, str. 27 sl.

122 CKSL 1405 V 24 Budim; CKSL 1405 VIII 10 Zagreb (insert v listini 1409 IX 3). Gl. še op. 113.

123 CKSL 1415 VII 18. Steničnjak je bil že prej (1401) zastavljen Friderikovi ženi Elizabeti Frankopanski, torej je realno z njim že več kot desetletje razpolagal Celjski grof. O tem priča tudi listina Jošta Auerja iz leta 1414 (Chmel, *Materialien I*, št. 28, str. 47). Prim. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 40, 44 sl.

124 Leta 1427 je bil poravnan spor med Blagajskimi in Celjskimi – ki je očitno izbruhnil že leta 1424 – glede določenih posesti, ki so sodile pod Hermanov grad Krupa. Sigismund je leta 1429 grad ponovno potrdil grofu Frideriku Celjskemu. CKSL 1427 II 16 s.l.; CKSL 1427 II. 21. s.l.; Klaić, *Zadnji knezi*, str. 43–47. Krupo, Bužim in Japro našteva med celjskimi gradovi tudi Celjska kronika. KGC, str. 156.

Tabela 4: Celjski gradovi v Slavoniji in na Hrvaškem, pridobljeni do okoli leta 1425.[125]

Bakar (po 1388)	Lepoglava (1399)
Trsat (po 1388)	Kostel (1399)
Bribir (po 1388)	Cesargrad (1399)
Varaždin (1398)	Čakovec (1405)
Vinica (1398)	Štrigova (1405)
Vrbovec/Neuhaus (1398)	Samobor (ponovno 1405)
Krapina (1399)	Steničnjak (1401, ponovno 1415)
Lobor (1399)	Krupa (pred 1424)
Oštrc (1399)	Bužim
Belec (1399)	Japra
Trakoščan (1399)	

Velikopoteznost celjske politike v okviru ogrskega kraljestva v tem času kaže še nekaj virov. Število pridobljenih gradov bi bilo lahko še znatno večje – in radij celjskih aktivnosti bi se razširil celo v Dalmacijo –, če bi prišlo do uresničitve določil listine iz 6. maja 1430, ki jasno kažejo izjemne ambicije in obenem ogromne kapitalske zmogljivosti Celjskih v tem času. Kralj Sigismund je v tem dokumentu grofu Hermanu II. dovolil, da za 28.000 goldinarjev od hrvaško-dalmatinskega bana Nikole Frankopana prevzame v zastavo mesti Bihač in Skradin, osem poimensko naštetih gradov na Hrvaškem in v Dalmaciji ter županiji Liko in Poljice – vse to je bilo Frankopanu prej zastavljeno za isto vsoto. Vendar do realizacije tega velikopoteznega načrta – verjetno zaradi nasprotovanja samega bana Nikole – ni prišlo.[126] Podobno v končni fazi ni bil realiziran tudi drug, potencialno še bolj velikopotezen načrt. Bosanski kralj Tvrtko II. Kotromanić je namreč leta 1427 za primer, če bi umrl brez dedičev, svojemu sorodniku Hermanu II. in njegovim naslednikom zapustil celotno bosansko kraljestvo z vsemi gradovi, mesti, trgi, vasmi in vsem pripadajočim.[127]

Znotraj nemškega cesarstva je v drugi polovici 14. in na začetku 15. stoletja v geografskem pogledu za Celjske največjo belo liso pomenilo veliko in sklenjeno območje na Dolenjskem in Notranjskem, ki so ga s svojimi gradovi obvladovali grofje Ortenburški. Vendar ti Celjskim niso bili konkurenti, temveč enakovredni partnerji, sorodniki in politični zavezniki, s katerimi je bila že leta 1377 sklenjena obojestranska pogodba o dedovanju. Ko je aprila 1418 umrl zadnji ortenburški grof Friderik III., so Celjski lahko brez težav prevzeli grofiji Ortenburg in Šternberg z obsežnimi teritoriji na Koroškem in Kranjskem – svoj najpomembnejši porast ozemlja, pravic in dohodkov dotlej[128] – z okrog 34 gradovi in še desetino manjših stolpov (*turn*). Kaj je ta obsežna dediščina zajemala, okvirno izpričuje že ohranjena dedna pogodba iz leta 1377:[129]

- »grofiji Ortenburg in Sternberg z vsem pripadajočim« – pod čemer razumemo celotno ortenburško posest na Koroškem in Kranjskem (ter oba istoimenska gradova);
- poimensko navedeno na Koroškem še: trg Špital, gradove Ortenburg, Sommeregg,[130] Hohenburg,[131] Kellerberg (s trgom),[132] *zerbrochen vest* Schwarzenstain (pri Kellerbergu), Steuerberg[133] in Prägrad;[134]
- na Gorenjskem Waldenberg, trg Radovljica, Zgornji in Spodnji Kamen ter na Dolenjskem in Notranjskem Ortnek, Ribnico (s trgom), Čušperk, Kostel, Poljane (s trgom), Kravjek, Stari grad (pri Novem mestu), pol stolpa na Igu,[135] *purchstall* Falkenberg pri Turjaku in Kočevje (s trgom);
- oglejski fevd Lož s trgom je bil v pogodbi izvzet iz dedovanja.

Leta 1418 so Celjski poleg ostalega brez težav prevzeli tudi Lož, ki jim ga je leta 1425 v sklopu drugih oglejskih fevdov še formalno podelil patriarh Ludvik.[136] Iz drugih virov je razvidno, da je ortenburška dediščina na Koroškem zajemala še celo vrsto gradov, npr. tiste v fevdu ali tiste, ki so jih Ortenburški pridobili po letu 1377: Liemberg,[137]

125 Celjska kronika našteva še več kot 10 gradov v Slavoniji, ki so jih Celjski pridobili po letu 1425 in večinoma ohranili do izumrtja. KGC, str. 156.

126 CKSL 1430 V 6 Sempthe. Šlo je za kraljevske gradove Sokolac, Ripač, Čoka, Rmanj, Knin, Lab, Vrlika in Ostrovica ob glavni prometni povezavi iz Slavonije skozi Bihač v Dalmacijo. Prim. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 49–50, z napačno interpretacijo pravnega konteksta listine.

127 Podrobno Štih, Celjski grofje kot dediči, str. 79–103.

128 Štih, Celjski grofje, str. 238 sl.; Dopsch, Die Grafen, str. 19; Lackner, Zur Geschichte, str. 191 sl.; Orožen, *Zgodovina Celja I*, str. 205 sl.

129 Originalna listina v ARS, AS 1063, Zbirka listin 1377 XI 23 s.l.; regest v MDC X, št. 837.

130 Okrog leta 1441 ga je grof Friderik podelil v upravo oziroma oskrbo Andreju z Grabna. CFK 1, fol. 45'.

131 Leta 1437 ga je Ulrik Celjski podelil v oskrbo Sigmundu Raseggerju. CKSL 1437 III 8 Špital.

132 Ok. leta 1445 je grof Friderik Ludviku Knolu ponovno potrdil fevd gradu Kellerberg. CFK 1, fol. 66'.

133 Steuerberg je leta 1428 grof Herman II. podelil v fevd Juriju Haleggerju. CKSL 1428 II 8 Krapina.

134 Za Prägrad je bamberški škof kot fevdni gospod leta 1377 s posebnim dovoljenjem odobril celjsko dedovanje (MDC X, št. 834). Herman Celjski ga je leta 1423 podelil v fevd Andreju z Grabna. CKSL 1423 XII 13 s.l.; MDC XI, št. 81.

135 Najverjetneje je šlo za stolp Zonek – *turn Sunnekg zu Yg*, ki ga je leta 1427 imel v fevdu od grofa Hermana II. Viljem Schnitzenbaumer, kar mu je leta 1436 potrdil tudi Friderik Celjski. CKSL 1427 II 24 Celje; CFK 1, fol. 11.

136 CKSL 1425 V 6 Celje; CKSL 1425 V 18 s.l.

137 Že od leta 1238 je bil ortenburški, podeljevan v fevd (MDC II, št. 556). Fevdna podelitev grofa Friderika Celjskega Gradeneggerjem leta 1436. CFK 1, fol. 51'.

Hohenwart,[138] Gschieß,[139] Paternion[140] ter geografsko povezan in prometno važen sklop gospostev z gradovi v zgornji Dravski in Ziljski dolini, ki se jih je zadnji Ortenburžan polastil konec 14. stoletja kot skrbnik mladoletnih Goriških grofov: Oberdrauburg (s trgom), Stein, Goldenstein in Prießenegg.[141] V času pred letom 1398 so Ortenburški pridobili še eno pomembno gospostvo na osrednjem Koroškem – od Liebenbergov so prevzeli v zastavo deželnoknežjo Ribnico pri Vrbskem jezeru.[142] Manj znana – a izredno pomembna – pa je bila leta 1418 tudi pridobitev sklopa deželnoknežjih zastavnih gospostev na Dolenjskem s prvovrstnimi prometnimi točkami, ki jih je Katarina Celjska, vdova Alberta III. Goriškega, leta 1386 prepustila v zastavo Frideriku Ortenburškemu. Šlo je za grad in mesto Kostanjevica, mesto Novo mesto, grad in trg Višnja Gora, grad Štatenberk, trga Litija in Št. Vid ter še nekaj manjših posesti. Vse to je z ortenburško dediščino leta 1418 pripadlo Celjskim.[143] Tako je grof Herman II. postal nesporni »vladar« Dolenjske ter celo mestni gospod Novega mesta in Kostanjevice, ki ju je lahko še leta 1427 imenoval »naši mesti«.[144]

Tabela 5: Celjski gradovi, pridobljeni z ortenburško dediščino leta 1418.

Ortenburg	Radovljica
Sommeregg	Waldenbeg
Hohenburg	Lož
Gschieß	Zonek pri Igu
Kellerberg	Falkenberg
Paternion	Čušperk
Schwarzenstein	Kravjek
Sternberg	Ortnek
Hohenwart	Ribnica
Prägrad	Kočevje
Liemberg	Kostel
Steuerberg	Poljane
Oberdrauburg	Stari grad (pri Novem mestu)
Stein	Kostanjevica (do 1431)
Goldenstein	Višnja Gora (do 1431)
Prießenegg	Štatenberk na Dolenjskem (do 1431)
Kamen	Novo mesto (do 1431)

Okrog leta 1425 so bili Celjski z vidika obvladovanja gradov v vzhodnoalpskem prostoru in v sosednji Slavoniji na višku moči – pripadalo jim je več kot 125 gradov.[145] Če vključimo še precejšnje število manjših plemiških stolpov/gradičev/dvorov, ki so jih grofje praviloma podeljevali v fevd svojemu klientelnemu plemstvu, je bilo to število večje od 140.

Vendar pa je bil ta višek kratkotrajen. Kot piše kronist v Celjski kroniki, je grof Herman II. vrnil Habsburžanom kar 14 gospostev, ki jih je imel od njih v zastavi, in sicer Kranj, Kamnik, Kostanjevico, Novo mesto, Višnjo Goro, Štatenberk na Dolenjskem, Postojno, Wildon, Radgono, Vajškro/Landskron (ostalih ni poznal, šlo pa je še za Vipavo, Ribnico na Koroškem in verjetno Trušnje).[146] Dejansko je decembra 1423 prišlo v Radgoni do srečanja grofa Hermana II. in vojvode Ernesta, kjer je grof obljubil vrnitev vseh zastavljenih gospostev, vojvoda pa mu je ponovno podelil v zastavo Laško, Vojnik, Žalec, Slovensko Bistrico, Žebnik in Gračeno, kar so Celjski ohranili do izumrtja,[147] enako

138 Leta 1355 ga je krški škof podelil v fevd Ortenburškim. Grof Friderik Ortenburški ga je leta 1401 in 1410 podelil v sekundarni fevd Krištofu Harenpecku (MDC X, št. 443, 1056, 1125). Fevdna podelitev Friderika Celjskega istemu prejemniku leta 1436. CFK, fol. 5', 6.

139 Herman Celjski leta 1420 in ponovno Friderik II. 1436 sta podelila *turn ze Geschiess* z nižjim sodstvom in vsem pripadajočim v fevd Ulriku Weißpriachu, kot je to že od davna imela od grofije Ortenburg rodbina Gschiesserjev. CKSL 1420 VI 15 s.l.; CFK 1, fol. 29.

140 Po Paternionu se je v 14. stoletju imenovala ministerialna rodbina grofov Ortenburških (MDC VIII, št. 605, 611, 651; MDC IX, št. 441; MDC X, št. 617, 966). Tu je stalo tudi plemiško bivališče, leta 1354 izpričano kot *haus dacz sand Paternian* (MDC X, št. 427). Leta 1436 ga je Friderik Celjski podeljeval v fevd. CFK 1, fol. 13'.

141 Lackner, Zur Geschichte, str. 187–188; *Erläuterungen*, str. 195, 199, 204, 208–210, 217; MDC XI, št. 300, 302. Prießenegg sta leta 1433 grof Herman II. in 1455 Ulrik II. podeljevala v fevd (CKSL 1433 XII 17 s.l.; CFK 2a, fol. 22'). O prometnem pomenu celjskih gospostev na Zgornjem Koroškem Kosi, »Prometna politika«, str. 173–174.

142 Že leta 1398 je vojvoda Viljem grofa Hermana II. opozarjal, naj zaščiti ljudi samostana Vetrinj pred posegi svojega graditčana v Ribnici (*Erläuterungen*, str. 109). Leta 1423 pa je vojvoda Ernest objavil, da je Herman vrnil Ribnico skupaj z drugimi gradovi, ki jih je imel v zastavi od Habsburžanov. CKSL 1423 XII 18 Radgona.

143 Štih, Dežela, str. 134–135; Kosi, *Potujoči*, str. 41–42 (op. 52), 47; isti, »Prometna politika«, str. 173.

144 Komatar, Cartular, št. 55, str. 54. Po poročanju Celjske kronike je Herman II. Novo mesto in Kostanjevico skupaj s Krškim, Mehovim ter Steničnjakom in Samoborom na Hrvaškem prepustil v upravo sinu Frideriku, vendar mu je po smrti žene Katarine Frankopanske ok. leta 1425 vse ponovno odvzel. KGC, str. 77–78.

145 To število zajema le »prave« gradove, torej večje objekte, ki so v virih označeni kot *vest, gesloss* in podobno, ne pa manjših zgradb (*turn, hoff, gesezz*).

146 KGC, str. 156–157; Štih, Celjski grofje, str. 241. Kronist ne omenja Ribnice ob Vrbskem jezeru, ki je izrecno omenjena kot eno vrnjenih zastavljenih gospostev leta 1423 (CKSL 1423 XII 18 Radgona). Napačno pa omenja Goričane, ki nikoli niso bile v celjski posesti. Prim. Kosi, Marginalije, str. 207–208.

147 CKSL 1423 XII 18 Radgona (tri listine); CKSL 1423 XII 19 Radgona; Kosi, »Prometna politika«, str. 175–176. Grof Herman II. je leta 1432 v svojem ter imenu grofov Friderika in Ulrika avstrijskima vojvodoma obljubil, da bodo v pri-

Tabela 6: Celjski stolpi/dvori, podeljeni v fevd nižjemu plemstvu (izbor).

Turn (pri Preddvoru)[148]	Auerjev stolp (v Podlogu pri Žalcu)[149]
Šinkov turn (pri Mengšu)[150]	stolp v Marija Gradcu (pri Laškem)[151]
Brdo (pri Lukovici)[152]	Strmol (pri Rogatcu)[153]
Krumperk[154]	Šrajbarski turn (pri Krškem)[155]
Črnelo[156]	stolp Trebnje (na Dolenjskem)[157]
Pakenštajn (pri Šmartnem ob Paki)[158]	Zonek pri Igu[159]
stolp v Kotah (pri Velenju)[160]	Breitenau[161]

kot zastave v Grofiji v Marki in Metliki (Metlika, Črnomelj, Mehovo, Žužemberk). Do tega dejanja je domnevno prišlo zato, da so se Habsburžani odpovedali fevdnemu gospostvu, kar je bil pogoj za dvig Celjskih med državne kneze.[162] Vrsta nekoč zastavljenih gradov se v naslednjih letih ponovno pojavi v rokah deželnega kneza, pod upravo njegovih gradiščanov in oskrbnikov – Kranj je bil vrnjen že leta 1421, Vajškra (Landskron) do leta 1427, Radgona, Postojna in Vipava pa so izkazani kot deželnoknežji leta 1431.[163] Najdlje je Herman zavlačeval z vrnitvijo Kostanjevice, Novega mesta, Višnje Gore in Štatenberka, kar je bilo izvršeno šele leta 1431.[164]

Pogledi Celjskih so bili v tem času že uprti v lastno kneževino in pokneženje, do katerega je prišlo leta 1436,[165] in so se za te cilje brez težav odpovedali omenjenim gradovom. So pa imeli ti dogodki nepredvidljive posledice – leta 1437 je izbruhnil neizogiben spopad s Habsburžani, ki je bil pomirjen šele leta 1443, in sicer tako, da so se Celjski odpovedali lastni kneževini – deželi. Ta vojna, ki jo podrobno opisuje kronist Celjske kronike, je prinesla uničenje več deset srednjeveških gradov oziroma stolpov na Slovenskem (čeprav so bili nekateri v naslednjih desetletjih obnovljeni). Celjski so pod poveljstvom Jana Vitovca »porušili« (ali vsaj onesposobili) vrsto gradov nasprotnikov in nekaterih svojih – očitno nezvestih – vazalov, zlasti tiste v bližini Celja:[166] Zbelovo, stolp v Poljčanah,[167] Anderburg (pri Šentjurju), Prežin, Helfenberg,[168] stolp v Vitanju,[169] Turn (pri Škalah), Auerjev stolp (pri Žalcu), stolp ob Paki (Pakenštajn?), Erkenštajn (pri Radečah),[170]

meru njihove smrti gradovi Slovenska Bistrica, Vojnik, Laško, Žebnik in Gračeno spet pripadli Habsburžanom. Originalna listina v HHStA, AUR 1432 VI 20 Celje.

148 Leta 1408 *türn bey Newnburg* (CKSL 1408 I 23 Celje), 1432 *turn vnder Newnburg in Krayn* (CKSL 1432 IX 7 Celje). Stolp Turn, ki je nastal pod Novim gradom (Neuburg) pri Preddvoru na Gorenjskem.

149 Leta 1437 *hof vnd sicz zu der Awe ... Türen vnd sicz ...* (Chmel, *Materialien* I, št. XXVIII, str. 46); 1438 *sicz zw der Awn* (CKSL 1438 XII 1 Gradec); ok. 1440 *thurn zu der Aue im Santhall* (KGC, str. 157).

150 Leta 1419 *Schenkchenturn* (CKSL 1419 V 1 s.l.); leta 1436 so Galenberški prejeli v fevd *Schenkenturn* (CFK 1, fol. 94').

151 Leta 1428 *turn vnd gesezz Grecz vnder Tifer an der Sêen* (CKSL 1428 IV 10 Celje). Prim. Stopar, *Grajske stavbe 3*, str. 81.

152 Leta 1436 *hof zu Ekch in Krain* (CFK 1, fol. 74').

153 Leta 1436 je Jakob Strmolski prejel v fevd *turn bei Rochacz* (CFK 1, fol. 93, 115'). Šlo je za kasnejši dvorec Strmol. Stopar, *Grajske stavbe 5*, str. 130 sl.

154 Leta 1410 *turn Chrawperk* (CKSL 1410 VIII 26); 1434 *turenn Krauperkg* (CKSL 1434 VI 29 s.l.).

155 Leta 1436 je Andrej Schrabas prejel v fevd *turen zum Hard* (CFK 1, fol. 118). Šlo je za kasnejši Šrajbarski turn, ki se je verjetno imenoval po tej rodbini. Stopar, *Grajske stavbe 13*, str. 154.

156 Leta 1436 je Jakob Lamberger prejel v fevd *hof ze Rattenpuhel* (CFK 1, fol. 87). Gl. še op. 112.

157 Leta 1436 *turn ze Trefen* (CFK 1, fol. 89'). Gl. še op. 52.

158 Leta 1416 *türn an der Packh* (CKSL 1416 XII 13 s.l.), 1419 *gesézz zu Pakenstain* (CKSL 1419 VI 18 Krapina).

159 Leta 1427 je imel Viljem Schnizenbaumer *turn Sunnekg genant zu Yg* v fevdu od grofa Hermana II. (CKSL 1427 II 24 Celje).

160 *Turn vnd das gesezz zum Winkel* s pripadajočo posestjo je Friderik Celjski leta 1430 podelil v fevd Siguni Ekenstainer, s katero je imel nezakonske otroke (CKSL 1430 XI 30 s.l.).

161 Leta 1436 *turn Praytennaw* (CFK 1, fol. 86'). Gl. še op. 111.

162 Štih, Celjski grofje, str. 241.

163 GZL IX, št. 61; MDC XI, št. 61, 125; Chmel, *Materialien I*, št. 75, 80, str. 17–18.

164 Vojvoda Friderik je julija 1431 objavil, da je grof Herman II. omenjena štiri gospostva z gradovi ... *yeczund ... ubergegeben vnd zu vnsern hannden hat geantwurttet.* CKSL 1431 VII 15 Innsbruck (dve listini); CKSL 1431 VII 16 Innsbruck.

165 Štih, Celjski grofje, str. 242 sl.; Dopsch, Die Grafen, str. 22 sl.; Orožen, *Zgodovina Celja I*, str. 222 sl.

166 KGC, str. 85 sl., 157; Štih, Celjski grofje, str. 247 sl. Pri seznamu uničenih gradov »drugih gospodov« v kroniki je šlo v številnih primerih za celjske fevde, znane iz podelitvenih listin ali fevdnih knjig: Prežin, Helfenberg, Turn (pri Škalah), stolp ob Paki, Auerjev stolp, Kravjek in Turn (pri Preddvoru).

167 *Thurn genandt Pöltschach zwischen Studenitz und Planckenstein der eines Grefflein was.* Šlo je za stolp Grassla, ki je bil oskrbnik bližnjega deželnoknežjega gradu Zbelovo (Stopar, *Grajske stavbe 2*, str. 109). Njegov naslednik Anton Grassl je leta 1445 dobil *gesess zu Poltschach* v fevd od celjskega grofa. CFK 2b, fol. 23.

168 Prežin in Helfenberg sta bila med enajstimi gradovi, ki jih je krški škof še leta 1441 podelil Celjskim v fevd. CKSL 1441 IX 3 Straßburg.

169 *Thurn zu Weittenstein der die zeit des Lindeckhers was.* Šlo je za stolp Popla Vitanjskega z Lindeka oziroma njegovih naslednikov, ki je stal na grajskem griču novega gradu v Vitanju. Gl. Kos, *Vitez in grad*, str. 393; Blaznik, *Historična topografija 2*, str. 472–473.

170 Grad Erkenštajn (Stari grad nad Vrhovim ob Savi) je bil fevd krške škofije, ki so ga že v 14. stoletju posedovali gospodje Ptujski. Zadnjič jim je bil v sklopu drugih krških fevdov podeljen še leta 1428 (Wiessner, *Gurker Urbare*, št. 348, str. 410). Celjskim je bil trn v peti in so ga v pričakovanju izumrtja Ptujskih že leta 1387 skupaj z drugimi ptujskimi krškimi fevdi dobili od škofa v fevd, kar pa se ni nikoli uresničilo. To listino so dali potrditi še leta 1436. CKSL 1387 VIII 8 s.l.; CKSL 1436 V 20 s.l.

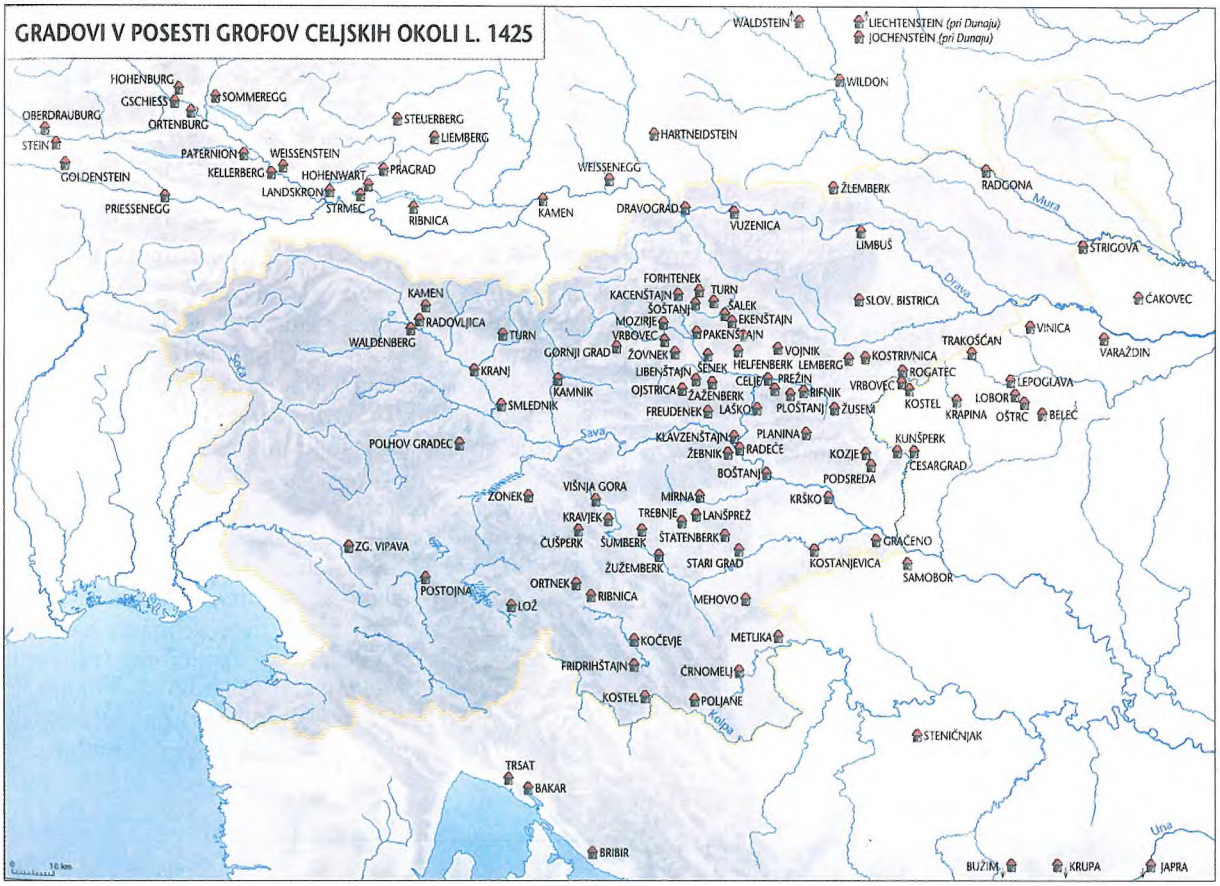

Okoli leta 1425 so grofje Celjski posedovali približno 125 gradov od Koroške, Kranjske in Štajerske do Slavonije in Hrvaške. Ta višek je bil kratkotrajen – do leta 1431 so Habsburžanom vrnili 14 zastavljenih gradov, ki so jih imeli v svoji posesti že okrog 60 let (Slovenski zgodovinski atlas, Ljubljana, 2011, str. 91).

Turn (pri Preddvoru),[171] Kravjek (pri Muljavi na Dolenjskem) in morda tudi sosednji Šumberk.[172] Okrog leta 1452 je grof Friderik razdejal tudi bivša ptujska Ranšperk in Lemberg (pri Dobrni).[173] Uničili pa so tudi vrsto lastnih manj pomembnih objektov, ki so jim bili očitno potencialno nevarni: Šoštanj, Kacenštajn,[174] Vojnik, Žaženberk,[175] Šenek pri Žovneku, Freudenek,[176] stolp v Laškem,[177] stolp v Radečah[178] ter Vrbovec (Neuhaus) v hrvaškem Zagorju (pri Rogatcu).[179] Večina teh utrdb ni bila trajno uničena, temveč se v kasnejši celjski ali zgodnji habsburški dobi ponovno pojavljajo v fevdnih knjigah ali podelitvenih listinah oziroma se na njih imenujejo gradiščani. Zelo lep primer je Kravjek (Weinegg) pri Muljavi na Dolenjskem. V celjskih fevdnih knjigah iz leta 1455 je izrecno

171 *Thurn undter Neunburgk bey der Khankhar oberhalb Michlstetten gelegen, der ains Schratten was.* Turn pri Preddvoru je leta 1432 grof Herman II. podelil v fevd Frideriku Schrotu (CKSL 1432 IX 7 Celje).

172 Cesar Friderik je leta 1463 Turjaškim izdal dovoljenje za gradnjo gradu in utrdbe na »gradišču« Šumberk. Obnovljeni grad se je nato ohranil do 18. stoletja. Stopar, *Grajske stavbe* 14, str. 110–115. Za napotek se zahvaljujem kolegu dr. Igorju Sapaču.

173 Gl. op. 45.

174 Kacenštajn (in bližnji Žamberk) – oboje star celjski fevd – so grofje leta 1439 dobili v zastavo za posojen denar od zadnjih Kacenštajnskih (CKSL 1439 II 13 s.l.). Verjetno je bil porušen kmalu zatem. Urada Kacenštajna in Šoštanja sta po izumrtju Celjskih 1457 sodila pod upravo gradiščana na Forhteneku, kar očitno kaže na to, da sta bila objekta uničena. Birk, Urkunden-Auszüge, št. 248.

175 V eni različici kronike je zapis *Sachsenfeldt* (Žalec), v drugi *Sachsenwart* (Žaženberk). Po mojem mnenju gre za drugo možnost. Grad Žaženberk je bil del celjskega gospostva Žalec in se po tem času kot obstoječ grad ne omenja več. V trgu Žalec pa kak podoben utrjen srednjeveški objekt iz virov ni poznan.

176 V Celjski kroniki *Freidenberg, bey Tiffer.* Verjetno gre za napačen zapis gradu *Freudenegg* pri Hrastniku. V celjski fevdni knjigi se leta 1444 v okviru gospostva Laško podeljujejo hube *bei Frewdenneck*, sam grad pa se ne omenja več, ker je bil verjetno že uničen. CFK 1, fol. 133'.

177 *Thurn ob Tiffer.* Šlo je za stolp v trgu Laško, za katerega je bilo še v trških privilegijih iz leta 1625 in v cesarjevi listini iz leta 1627 zapisano, da so ga nekoč požgali/podrli grofje Celjski. Stopar, *Grajske stavbe 3*, str. 62.

178 *Thurn ob Ratschach.* To je bil nedvomno prednik kasnejše graščine Turn pri Radečah. Stopar, *Grajske stavbe 13*, str. 171–172.

179 Gl. Karbić, Povijesni podaci, str. 212.

rečeno, da je grad, ki je bil v času Hermana II. podeljen v fevd Frideriku Ravberju, osvojil in »porušil« grof Friderik Celjski, pripadajočo posest pa dlje časa zadržal v svojih rokah. Grof Ulrik II. je sedaj *purkchstall*, na katerem je prej stal grad, podelil v fevd Ravberjevemu sinu in dediču, Juriju Ravberju. Če bi ta grad ponovno zgradil, bi moral z njim Celjskim pokorno in vdano služiti oziroma jim ga po potrebi vedno dati na razpolago.[180] Kravjek je bil očitno tudi zares ponovno zgrajen, saj se omenja v več virih druge polovice 15. stoletja in kasneje.[181] Podobno je bilo z nekaterimi drugimi v fajdi porušenimi zgradbami. Zdi pa se, da od pomembnejših gradov niso bili nikdar več obnovljeni npr. Vojnik,[182] Kacenštajn, Šoštanj, Ranšperk, Prežin, Žaženberk in Freudenek (pri Hrastniku).

Zadnji dve desetletji grofov Celjskih pomenita z vidika obvladovanja ozemelj in števila njihovih gradov v avstrijskih deželah korak nazaj. Z gradovi, ki so bili prodani ali kako drugače odtujeni (npr. Cmurek, Waldstein, Žlemberk, Gornji Grad[183]), vrnjeni Habsburžanom ali porušeni v fajdi, se je njihovo število zmanjšalo za kakih dvajset. Vendar je Celjskim uspelo pridobiti nekatere nove (Hekenberk,[184] Rudenek,[185] Žusem,[186] Bela Peč,[187] Mokrice,[188] Nieder-Falkenstein na Koroškem,[189] Johannstein v Avstriji[190]), zlasti pa se je njihovo število povečalo v Slavoniji. Zadnji Celjski grof Ulrik II. je po neuspelem poskusu oblikovanja lastne kneževine težišče svojega političnega delovanja prenesel v druge dežele – na Ogrsko in Hrvaško, v Avstrijo in na Češko – ter se povzpel na veliki zgodovinski oder Srednje in Jugovzhodne Evrope. V tem kontekstu je razumljivo, da je posvetil več pozornosti krepitvi moči v Slavoniji, kjer je imel tudi položaj bana – kraljevega namestnika. Število celjskih gradov v Slavoniji in na Hrvaškem je ob njegovi smrti presegalo 40. Od leta 1441 je obvladoval tudi Zagreb (Gradec), kjer je imel svoj »kastel« in glavarja, od mesta pa je pobiral dohodke.[191] Skupno število celjskih gradov ob izumrtju leta 1456 tako ni bilo dosti manjše kot nekaj desetletij prej, se je pa težišče bistveno bolj kot nekoč pomaknilo v sosednjo Slavonijo.

Kronist v Celjski kroniki prinaša poimenski seznam 75 celjskih gradov, ki so jih posedovali pred izumrtjem, od Koroške, Kranjske in Štajerske do vključno Slavonije.[192] Seznam je zelo natančen in ga potrjujejo tudi številni drugi ohranjeni viri. Vendar dejansko našteva le tiste gradove, ki so bili v neposredni upravi Celjskih, manjka pa jih okrog 40, zlasti tistih, ki so bili podeljeni v fevd klientelnemu plemstvu, ter nekateri v Slavoniji, ki jih – kot je kronist sam priznal – ni znal poimenovati. Ob pritegnitvi različnih razpoložljivih virov (listine, fevdne knjige, kronike) so v spodnji tabeli navedeni celjski gradovi – v lastni upravi in podeljeni v fevd –, ki jih je Ulrik II. posedoval ob svoji smrti leta 1456 in jih je bilo okrog 123.[193]

180 CFK 2b, fol. 30'–31.

181 Stopar, *Grajske stavbe 14*, str. 30 sl.

182 Listina cesarja Friderika iz leta 1457 govori o »nekdanjih« gradiščanih v Vojniku. Birk, Urkunden-Auszüge, št. 251.

183 Grad Gornji Grad se v celjskih virih prve polovice 15. stoletja – ne v kroniki ne v fednih knjigah – sploh ne omenja več. Domnevam, da je bil prepuščen tamkajšnjemu samostanu ali opuščen. V listini grofa Friderika o podelitvi posebnih pravic samostanu leta 1447 se kot pristojni celjski uradnik omenja *ambtman* v Mozirju. Samostanske zadeve pa je 1449 in 1453 urejal Gašper Vaist iz stare rodbine celjskih gradiščanov, vendar kot upravitelj (*schaffer*) benediktincev in ne grofov. CKSL 1447 IV 17 Gornji Grad; CKSL 1449 III 8 s.l.; CKSL 1453 VI 3 s.l.

184 Gl. op. 43.

185 Leta 1447 ga je Hans Vrbovški za primer svoje smrti zapustil Celjskim, kar se je očitno tudi uresničilo. CKSL 1447 VI 30 s.l.; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 199.

186 Žusem, krški fevd, je Andrej Žusemski leta 1437 za posojeni denar zastavil Celjskim. CKSL 1437 XI 3 s.l.; CKSL 1437 XI 4 Celje.

187 Grad Bela Peč (*Weissenfels*) na skrajnem severozahodu Kranjske, ob meji s Koroško pri Trbižu, je po poročilu Celjske kronike leta 1431 začel graditi grof Friderik II. Celjski. KGC, str. 81.

188 Grad Mokrice so nedvomno zgradili sami Celjski, saj je nastal v okviru njihovega gospostva Gračeno. Ob podelitvi Mokric v fevd leta 1455 je grof Ulrik II. izrecno omenil, da so h gradu pripadajoče vasi »prej sodile v njegov urbar Gračeno«. CFK 2b, fol. 23'.

189 Kronist Celjske kronike ga omenja med celjskimi gradovi (*Falckenstein*), iz listine iz leta 1457 pa je znano, da je bil skupaj z Prießeneggom nekoč last Ulrika Celjskega. KGC, str. 156; MDC XI, št. 302.

190 Johannstein blizu starejšega celjskega gradu Liechtenstein pri Dunaju (gl. op. 109). Iz listine kralja Ladislava iz leta 1453 je razvidno, da je bil že dlje časa celjski. CKSL 1453 I 18 Dunaj.

191 Celjski glavar je omenjen v Zagrebu leta 1450 (*capitaneus zagrabiensis*). Leta 1453 je celjska grofica Katarina potrdila, da je od *vnser Statt Richter zum Agram* prejela 40 mark pfenigov *die vns dye Statt daselbst Jarlechen ze dinst phlichtig sein ze geben*. V listini iz leta 1457 je govorila o »svojem mestu« *mons Grecensis*, kralj Ladislav Posthumus pa je od nje zahteval, naj mu vrne kastel na zagrebškem Gradcu: ... *castellum illud, quod in civitate nostra montis Gerecensis edificatum extitit*. MCZ II, št. 149, 167, 186, 190; Kampuš, Odnosi, str. 161 sl.; Klaić, *Zadnji knezi*, str. 74 sl.

192 KGC, str. 156–157.

193 Seznam je narejen karseda natančno po obstoječih virih. Upošteva le večje grajske objekte (*vest, geslozz*) ter ne zajema stolpov in dvorov (*turn, hoff*). Vključuje tudi gradove, ki so bili nedavno porušeni in trenutno niso služili namenu, so pa bila pripadajoča gospostva še vedno v lasti Celjskih, npr. Kacenštajn, Šoštanj, Helfenberg, Ranšperk, Lemberg, Vojnik, Prežin, Kostrivnica in Žaženberk. Nekatere od teh zajema tudi seznam v Celjski kroniki, druge potrjujejo fevdne knjige ali fevdne podelitve od krškega škofa (1441, 1452). Glavni viri za seznam so: KGC, CFK, listine CKSL ter za Hrvaško viri, citirani v op. 215. Veliko podatkov, zlasti o celjskih uradnikih na posameznih gradovih, daje tudi več deset listin Ulrikove vdove Katarine in cesarja Friderika III., ko je po Ulrikovi smrti leta 1457 prevzemal bivše celjske gradove ter jih podeljeval v oskrbo ali fevd. Ti dokumenti so v regestih zbrani pri Birk, Urkunden-Auszüge.

Tabela 7: Gradovi grofov Celjskih ob izumrtju leta 1456 (v kurzivi so gradovi, podeljeni v fevd).

* porušen grad (gospostvo/urad še nadalje posest Celjskih oziroma podeljeno v fevd)
Izrecna omemba v virih:
H – glavar, *Haubtman*
B – gradiščan, *Burggraf* (v Slavoniji običajno *castellanus*)
P – oskrbnik, *Pfleger*
A – uradnik, *Amtman*

Celje H P B
Žovnek B
Libenštajn
Žaženberk*
Ojstrica B
Hekenberk
Vrbovec B
Rudenek
Kacenštajn*
Žamberk
Forhtenek B
*Turn**
Šoštanj* B
Švarcenštajn
Šalek
Ekenštajn
*Helfenberg**
Ranšperk*
Lemberg (pri Dobrni)*
Vojnik* B P
Dravograd
Muta B A P
Vuzenica B
Limbuš
Slovenska Bistrica A
Rogatec B
Kostrivnica
Lemberg (pri Šmarju) B A P
Prežin*
Ploštanj
Rifnik
Žusem
Planina B A
Kozje
Podsreda B A
Kunšperk B
Laško A
Žebnik B
Boštanj
Krško B
Gračeno B
Mokrice
Stari grad
Lanšprež
Mirna
Žužemberk
Mehovo B
Metlika H P
Črnomelj
Poljane
Kostel B
Fridrihštajn
Ribnica B P
Ortnek B
Lož B P
Čušperk
*Kravjek**
Polhov Gradec B
Smlednik B
Radovljica B
Waldenberg B
Kamen
Bela Peč
Kamen v Podjuni
Sternberg (Strmec)
Hohenwart
Prägrad
Liemberg
Steuerberg
Kellerberg
Paternion A
Ortenburg H
Špital
Gschieß
Sommeregg B
Hohenburg B
Nieder-Falkenstein
Prießenegg B
Goldenstein
Oberdrauburg
Stein
Liechtenstein (pri Dunaju)
Johannstein (pri Dunaju)
Samobor B
Steničnjak H
Krupa B
Japra B
Bužim
Stupnik B

Zagreb (Gradec) H B
Medvedgrad H B
Rakovec B
Cesargrad B
Kostel B
Vrbovec/Neuhaus* B
Krapina H
Lobor
Oštrc
Belec
Trakoščan
Kamenica
Varaždin B
Vinica B
Čakovec H
Štrigova A
Turen (v Medžimurju)
Grebengrad
Veliki Kalnik
Mali Kalnik
Koprivnica
Kamengrad
Novi grad
Đurđevac H B
Pakrac
Rača
Dubrava
Čazma
Garić
Gumnik
Ivanić-grad
Božjakovina B
Gore
Hrastovica

Vseh gradov, podeljenih v fevd, je bilo najmanj 25, kar je približno petina. Vsekakor pa jih popolnoma upravičeno vključujemo med »celjske« gradove. Najboljši argument za to so same celjske fevdne knjige, ki pričajo, da je bil pregled grofov nad fevdi izredno natančen, podeljevanje fevdov se je periodično obnavljalo, nadzor nad vazali pa je bil – za razliko od cerkvenih gospodov – bistveno bolj strog. Do prvega ohranjenega popisa fevdov je prišlo leta 1436, kmalu po smrti starega grofa Hermana II., ko je klientelno plemstvo moralo – očitno kot izkaz zvestobe novim predstojnikom celjske hiše – zaprositi za ponovno podelitev oziroma potrditev fevdov. Podobna situacija je nastala leta 1455 po smrti grofa Friderika II., ko je fevde na novo podeljeval Ulrik II. in so nastale druge ohranjene fevdne knjige. Ob tem je razumljivo, da so fevde ponovno prejemali le zvesti vazali. Tudi klavzule v podelilnih listinah oziroma fevdnih knjigah so jasne in ne dopuščajo dvoma, da so imeli grofje kot seniorji še vedno velike pristojnosti. Določen fevd – grad, stolp, dvor idr. – je bil prejemniku podeljen le za čas njegovega življenja (*leibgeding*)[194] ali pa tudi njegovim moškim ter – v nekoliko redkejših primerih »s posebno milostjo« – ženskim potomcem oziroma dedičem.[195] Fevd je ob smrti prejemnika oziroma dedičev spet pripadel Celjskim, o čemer priča nemalo ponovnih podelitev fevdov, do katerih je prišlo na prošnjo naslednikov po smrti njihovih prednikov ali pa so jih grofje ponovno podeljevali zato, ker so jim zapadli po smrti bivšega vazala (*uns ledig wurden*). Včasih so se fevdi z vsemi podobnimi klavzulami tudi prodajali – kot npr. grad Kamen pri Begunjah leta 1442[196] – ter odkupovali nazaj. Razmerje med fevdi in gradovi v lastni upravi se je s časom spreminjalo, grofje so nekatere prevzeli nazaj, druge pa oddali v fevd. Za Celjske kot fevdne gospode so bile najpomembnejše klavzule, ki so določale, da jim mora biti grad na njihovo zahtevo in po potrebi vedno odprt ter da se jim vazal z njim nikoli ne bo izneveril. V primeru preloma teh obvez so si grofje lahko določen grad ponovno podvrgli, kot je izrecno omenjeno ob nekaterih podelitvah. Da so imeli Celjski za to kadarkoli dovolj moči in sredstev, ni nobenega dvoma. O tem priča vrsta primerov »porušenih« gradov v Celjski kroniki, kjer je očitno šlo za nezveste celjske vazale (Helfenberg, Prežin, Kravjek idr.). Podoben je bil primer notorično nezvestega Jošta Auerja, kateremu je bil leta 1437 odvzet fevd – stolp v Podlogu pri Žalcu.[197] Celjski so se pri tem suvereno zoperstavili celo intervenciji Habsburžanov v prid Auerju, kar je bil eden od uvodov v celjsko-habsburško fajdo.

Lastne gradove v ožjem smislu so Celjski upravljali s svojimi nastavljenimi uradniki. Celjsko uradništvo se je očitno razlikovalo po funkcijah oziroma rangu, saj se v več ohranjenih listinah jasno navajajo kot glavarji (*haubtlewten*), gradiščani (*burkgrauen*), oskrbniki (*phlegern*), uradniki (*ambtlewten*), občasno še podrobneje opredeljeni *richter, mawtner, zollner vnd ander diener* (sodniki, mitničarji idr.).[198] Celjski glavarji – z vojaškimi in sodnimi pristojnostmi – so bili glavni uradniki v vsaki od štirih celjskih grofij: Celju, Ortenburgu, Zagorju ter v

194 Npr. grad Prießenegg v Ziljski dolini, ki ga je Hans von Fresach leta 1433 od Hermana II. prejel v fevd za čas svojega življenja (*mein lebtag*). CKSL 1433 XII 17 s.l.

195 Npr. Forhtenek, ki je bil leta 1436 podeljen v fevd bratoma Joštu in Hansu Forhteneškima *vnd iren erben sünn vnd tochtern*. CFK 1, fol. 93'.

196 Kamen je grof Ulrik II. leta 1442 prodal v fevd Hansu Sepacherju z Mlinega pri Bledu, ki je bil njegov gradiščan na Smledniku. CKSL 1442 IV 21 s.l.

197 Chmel, *Materialien I*, št. 28, str. 46 sl.

198 Npr. CKSL 1449 XI 11 Celje; GZM VI, št. 110.

»Grofiji v Marki in Metliki«, ki so jo grofje imeli v zastavi od Habsburžanov. Temu odgovarjajoče so imeli sedeže na gradovih v Celju, na Ortenburgu na Koroškem, v zagorski Krapini ter v Metliki. *Hawbtman zu Cili* je bil na primer leta 1454 Jošt Helfenberger,[199] *haubtman* na Ortenburgu leta 1436 in 1441 Andrej von Graben in leta 1457 Jurij Kreig,[200] *haubtman an der Creppynn* oziroma *hauptman in Seger* v letih 1428, 1430 in 1435/36 Hans z Werdenberga[201] ter leta 1454 Ahac Minndorfer,[202] *hawbtmann der graffschaft in der Mettlikg* leta 1447 pa Jurij Kollnitzer in 1456 Baltazar Lichtenberger.[203] V Celju kot prestolnici z različnimi funkcijami in več grajskimi objekti se poleg glavarja omenjajo še oskrbnik (*phleger*),[204] sodnik in uradniki (*richter und ambtlewten*)[205] ter na gradu Zgornje Celje, kjer so grofje hranili blagajno in arhiv (*behaltnus von barschafft und brieffen*), poseben gradiščan (v letih 1456–57 Tomaž Pfaffoitscher).[206] Zdi se, da se uradniki pod nazivom *ambtman* in *ambtlewt* pojavljajo v celjskih središčih z bolj pestrimi gospodarskimi funkcijami, zlasti v tistih, ki so poleg gradov in zemljiškega gospostva zajemala še urbane naselbine (mesta, trge). Poleg Celja jih zasledimo npr. v Slovenski Bistrici, Lemberku, Vojniku, Laškem, Radečah, Mozirju, Braslovčah, Muti, Planini in Podsredi.[207] Ukaz grofa Friderika II. glede hiše v trgu Planina leta 1439 je bil namenjen *vnsern burkgrauen, richtern vnd ambtlewten daselbst*, zadeva glede trga Podsreda leta 1453 pa *vnsern ambtleutten zu Herberg*, čeprav je na gradu nad trgom uradoval še gradiščan.[208] V tem pogledu je še zlasti celovit dokument cesarja Friderika III. iz februarja 1458, s katerim je vsem uradnikom bivših celjskih gospostev ukazal, da morajo dohodke odslej pošiljati vicedomu v Celje, in v katerem poimensko našteva okrog 30 uradov (*Ambt*).[209] V večini primerov gre prav za mesta in trge ali vsaj kraje z mitninskimi postajami. Poleg zgoraj omenjenih so našteti še npr. Žalec, Braslovče, Dravograd, Vuzenica, Rogatec, Kunšperk, Metlika, Črnomelj, Žužemberk, Poljane, Kočevje, Ribnica, Lož in Radovljica. Pod nazivom *ambtlewt* lahko najverjetneje razumemo uradnike z gospodarskimi pristojnostmi, ki so vodili zemljiški urad (oskrbnike), ter trške oziroma deželske sodnike, mitničarje, pisarje in podobno.

Celjski gradiščani z upravno in vojaško funkcijo (*burggraf*) pa se pojavljajo na vseh pomembnejših gradovih, poleg Celja na primer na Žovneku, Ojstrici, Vrbovcu, Forhteneku, Vojniku, Vuzenici, Muti, Rogatcu, Planini, Podsredi, Kunšperku, Žebniku, Krškem, Gračenem, Mehovem, Kostelu, Ribnici, Ortneku, Ložu, Polhovem Gradcu, Smlednik, Radovljici, Waldenbergu, Sommereggu, Hohenburgu in Prießeneggu.[210] Služba gradiščanov je temeljila na individualnih pogodbah o skrbništvu določenega gradu (*pflegweis*) in na običajnem za to pripadajočem (letnem) dohodku (*mit gewönlichem burghut*), kot je omenjeno v številnih ohranjenih virih. Gradiščan je običajno prejel v upravo grad in pripadajoč zemljiški urad (*gesloss mit ampt*), najpogosteje za čas svojega življenja (*mein lebtag*)[211] in redkeje za vnaprej določeno časovno obdobje, npr. nekaj let.[212] Najvažnejše so bile klavzule, da bo grad vzdrževan ter Celjskim in njihovim ljudem po potrebi vedno odprt – vendar na njihove stroške – ter da bo po smrti gradiščana s strani njegove posadke takoj brez zapletov vrnjen Celjskim. Ti pogoji so bili podobni kot pri številnih podelitvah gradov v fevd, s to bistveno razliko, da gradiščanstvo ni bilo dedno. Celjski gradiščani so sredi 15. stoletja prihajali iz vrst nekaterih starejših plemiških družin, prvotno ministerialnega izvora (npr. Helfenberški, Turnski, Ekenšteinerji, Žusemski, Lihtenberški, Gali, Mehovski, Turjaški, Lambergerji, koroški Kreigi, Kollnizerji, Gradenegerji, Werdenburški, Halleggerji, štajerski Holleneggerji), še pogosteje pa iz vrst nižjega, viteškega plemstva: Meusenreuterji, Minndorferji, Apprecherji, Sebriacherji, Hohenwarterji, Ložniški (Lösnitzer), Sachsi, Vaisti (iz Brežic), Voitlanderji (iz Šoštanja), Širski (Scheyrer),

199 CKSL 1454 III 17; CKSL 1454 IV 4; CKSL 1454 VIII 28 s.l.

200 MDC XI, št. 151; CFK 1, fol. 45'; Birk, Urkunden-Auszüge, št. 191.

201 CKSL 1428 II 8 Krapina; Preinfalk, Bizjak, *Turjaška knjiga* II, št. 172, 180; Tanodi, *Povijesni spomenici*, št. 82.

202 CKSL 1454 IX 8.

203 CKSL 1447 IX 18 Metlika; CKSL 1456 IX 13.

204 Leta 1449 je bil to Andrej Gal z Rožeka. CKSL 1449 XII 1.

205 CKSL 1447 IX 29 Žovnek.

206 KGC, str. 132.

207 StLA, AUR 1444 III 18; CFK 2b, fol. 29; CKSL 1439 V 16 s.l.; CKSL 1447 IV 12.

208 CKSL 1439 IV 20 Jurklošter; CKSL 1453 IX 29 Žovnek.

209 HHStA, Hs. B 360, fol. 72'–73. Vsi našteti uradi so: Celje, Žalec, Mozirje, Žovnek/Braslovče, Vransko, Dravograd, Vuzenica, Muta, Slovenska Bistrica, Rogatec, Lemberk, Kunšperk, Podsreda, Planina, Laško, Radeče, Vojnik, Radovljica, Primskovo, Smlednik, Polhov Gradec, Lož, Ribnica, Kočevje, Žužemberk, Metlika, Črnomelj, Poljane, Čušperk in Dobrepolje.

210 Cesar Friderik III. je takoj po prevzemu celjskih gospostev leta 1457 nadaljeval s prakso, uveljavljeno pod Ulrikom II., kot je razvidno iz primerov Smlednika, Krškega, Forhteneka, Podsrede, Ojstrice in Vrbovca. Gl. Birk, Urkunden-Auszüge, št. 163, 165, 212, 234–238, 263. Zato lahko podobno domnevamo tudi npr. za Metliko, Dravograd, Vuzenico, Žužemberk, Poljane ob Kolpi ter Belo Peč, kjer je cesar gradove podelil v oskrbo gradiščanom, ki mi sicer iz celjskih virov niso znani. Birk, Urkunden-Auszüge, št. 157, 161, 169, 177, 197, 201, 228, 267.

211 Npr. Kostel leta 1436 (CFK 1, fol. 81'); Hohenburg na Koroškem 1437 (CKSL 1437 III 8 Špital); Krupa v Slavoniji 1454 (CKSL 1454 IV 4 s.l.).

212 Npr. Lož leta 1457 za štiri leta, »kot ga je podelil že prej gospod Celjski«. CKSL 1457 VI 12 Kranj.

Šrabasi, Pfaffoitscherji in Pergerji (vsi iz Krškega), Kolenci, Grimšicarji, Seebacherji (iz Mlinega pri Bledu), Pirsi (iz Pudoba pri Ložu), Sawerji, Mosheimerji, Schnizenbaumerji (z Zoneka pri Igu), Lengenheimerji (z Otočca), Grezpergerji, Baumkircherji (iz Vipave), Dürrerji (s Sušja pri Ribnici), Ratterji (iz Dornave), koroški Khevenhüllerji, Grabenski, Raseggerji, von Fresach ter štajerski Schrampfi (z Aichberga). Mnogi od njih so pokazali svojo lojalnost do Celjskih v turbulentnem času po smrti grofa Ulrika II., ko so ostali zvesti njegovi vdovi Katarini Branković in s tem kljubovali samemu cesarju Frideriku III. Cesar se je leta 1457 o predaji gradov pogajal z gradiščani v Rogatcu, Kršk em, Muti, Gračenem, Mehovem, Kostelu in Smledniku,[213] šele po dogovoru med njim in grofico decembra 1457 pa je Katarina svoje *burggraven* izrecno pozvala, naj predajo gradove Zovnek, Ojstrico, Vrbovec, Forhtenek, Rogatec, Planino, Podsredo, Kunšperk, Mehovo, Kostel, Radovljico in Waldenberg.[214] Sistem, kakršnega so imeli na svojih gradovih v cesarstvu, so Celjski uvajali tudi na gospostvih v Slavoniji. Za te gradove sicer vemo bistveno manj o pravnem položaju oziroma načinu uprave, vendar je iz skopih podatkov kljub vsemu mogoče sklepati, da je bila večina slavonskih gradov pod upravo gradiščanov/kastelanov. Ti so imeli neredko uradni naziv »glavar« (*capitaneus, hawbtman*), vsaj pri vrsti pomembnejših gradov – v Krapini, Zagrebu, Čakovcu, Steničnjaku, Medvedgradu, Đurđevcu, Božjakovini –, drugje pa nastopajo kastelani (*castelanus*), npr. v Varaždinu, Samoboru, Vinici, Stupniku in Rakovcu.[215] Kot dobro kažeta ohranjena primera pogodb o skrbništvu gradov Krupa ob Uni in Kostel v Zagorju, je bil sistem gradiščanstva v Slavoniji identičen kot pri celjskih gradovih v cesarstvu.[216] Tudi gradiščani so bili tu v prvi vrsti predstavniki celjske viteške klientele s Štajerske, Kranjske in Koroške: Baltazar Lihtenberški, Janez in Friderik Lamberger, Erhard Hohenwarter, Andrej Kreig, Ahac Minndorfer, Žiga Sebriacher, Janez Apprecher, Jurij Sawer, Janez Zusemski, Janez Werdenburški, Bernard Sachs, Andrej Baumkircher, Jurij in Hieronim Pirs ter nekaj neznanih – Viljem Stamm, Martin Katzendorfer, Sebold Mayer, Jurij Hagelberger in zlasti enigmatični Bernard Gribinger (bil je maršal na Ulrikovem dvoru).[217]

Glede na izjemno število gradov, ki so jih imeli grofje Celjski v oblasti proti koncu svojega rodu, lahko kot zanimivost opozorimo še na nekaj (neuresničenih) dednih pogodb, ki bi lahko to število še bistveno povečale. Pogodbe o medsebojnem dedovanju v primeru izumrtja enega ali drugega rodu so bile eno bolj priljubljenih sredstev dinastične politike tega časa in potencialno mogočno orodje za kopičenje teritorijev in gradov (uresničeno zlasti v primeru Habsburžanov). Leta 1437 sta Friderik in Ulrik sklenila pogodbo o dedovanju z grofom Henrikom IV. Goriškim. Iz ukaza, ki ga je Goriški poslal vsem svojim gradiščanom na poimensko naštetih gradovih, je razvidno, da bi Celjski, če bi preživeli njegov rod, pridobili še 25 gradov od Gorice in Krasa do Zgornje Koroške in Pustertala.[218] Že leta 1414 je grof Johan Schaunberški, če bi umrl brez dedičev, zapustil Hermanu Celjskemu, svojemu nekdanjemu varuhu, grofijo Schaunberg ob Donavi v Avstriji s štirimi gradovi in mestom Eferding.[219] Leta 1449 je Nikolaj Liechtensteinski obljubil Celjskim – če bi umrl brez moških potomcev – mesto Murau in bližnji grad Grünfels ob zgornji Muri na Štajerskem.[220] Dve leti kasneje sta brata Wolfgang in Rajnpreht Walsee, mogočna gospoda na Krasu in Štajerskem, v primeru svoje smrti Celjskim zapuščala svoja gradova Slovenske Konjice in Štatenberk ter celo mesto Reka ob Kvarnerju.[221] O višku moči in bogastva, ki so ga Celjski dosegli tik pred Ulrikovo smrtjo, pa pričata še dva dokumenta. Mihael, grof Hardegg, je leta 1454 potrdil, da je Ulriku Celjskemu dolžan enormnih 120.000 goldinarjev; zato je vsem svojim glavarjem in oskrbnikom ukazal, da v primeru njegove smrti njegove gradove in gospostva prepustijo Celjskemu.[222] Resničen zenit moči Celjskih pa dokazuje listina iz januarja 1455. Tirolski grof Sigismund Habsburški – bratranec cesarja Friderika III. – je potrdil, da je grofu Ulriku dolžan 200.000 goldinarjev, za kar mu je zastavil deset gradov v dolini Inna na Tirolskem, izvzemši mesto Hall in tamkajšnje solne rudnike.[223] Ulrik (in njegovi potomci) so dejansko lahko prevzeli v zastavo vseh deset gospostev ter jih »posedovali in koristili« (*ynn haben nutzen vnd niessen sullen*), dokler vsota ne bi bila izplačana. S tem bi se celjsko gospostvo razširilo še na eno novo regijo – izjemno pomembno Tirolsko v osrednjih Alpah. Ali je bilo to kdaj realizirano, ne vemo. Usoda je hotela drugače – Ulrikova smrt v Beogradu je že novembra 1456 vse obrnila na glavo.

213 Birk, Urkunden-Auszüge, priloga I., str. 141 sl.
214 HHStA, Hs. B 360, fol. 71'–72; KGC, str. 133, 139.
215 Preinfalk, Bizjak, *Turjaška knjiga II*, št. 172, 180, 188, 206, 278; CKSL 1439 VII 29; CKSL 1454 VI 15 s.l.; CKSL 1454 IX 8; CKSL 1455 IX 20 Celje; Chmel, *Materialien I*, str. 47; MCZ II, št. 113, 116, 149, 192, 193, 217; MCZ VI, str. 422; MCZ VII, str. 15; MCZ X, str. 78, 104, 116; Tanodi, *Povijesni spomenici*, št. 131; KGC, str. 147, 155; Klaić, *Zadnji knezi*, str. 43, 45, 65, 68, 69, 71, 75, 77, 79, 83, 86, 111.
216 CKSL 1449 XII 1 s.l.; CKSL 1454 IV 4 s.l.
217 Gl. vire v op. 215; KGC, str. 146–147, 153, 155.
218 CKSL 1437 III 17 Lienz.
219 CKSL 1414 IV 30 Schaunberg.
220 CKSL 1449 XI 23 Murau.
221 CKSL 1451 XII 13 s.l.
222 CKSL 1454 IX 8 Krapina.
223 CKSL 1455 I 25 Lienz.

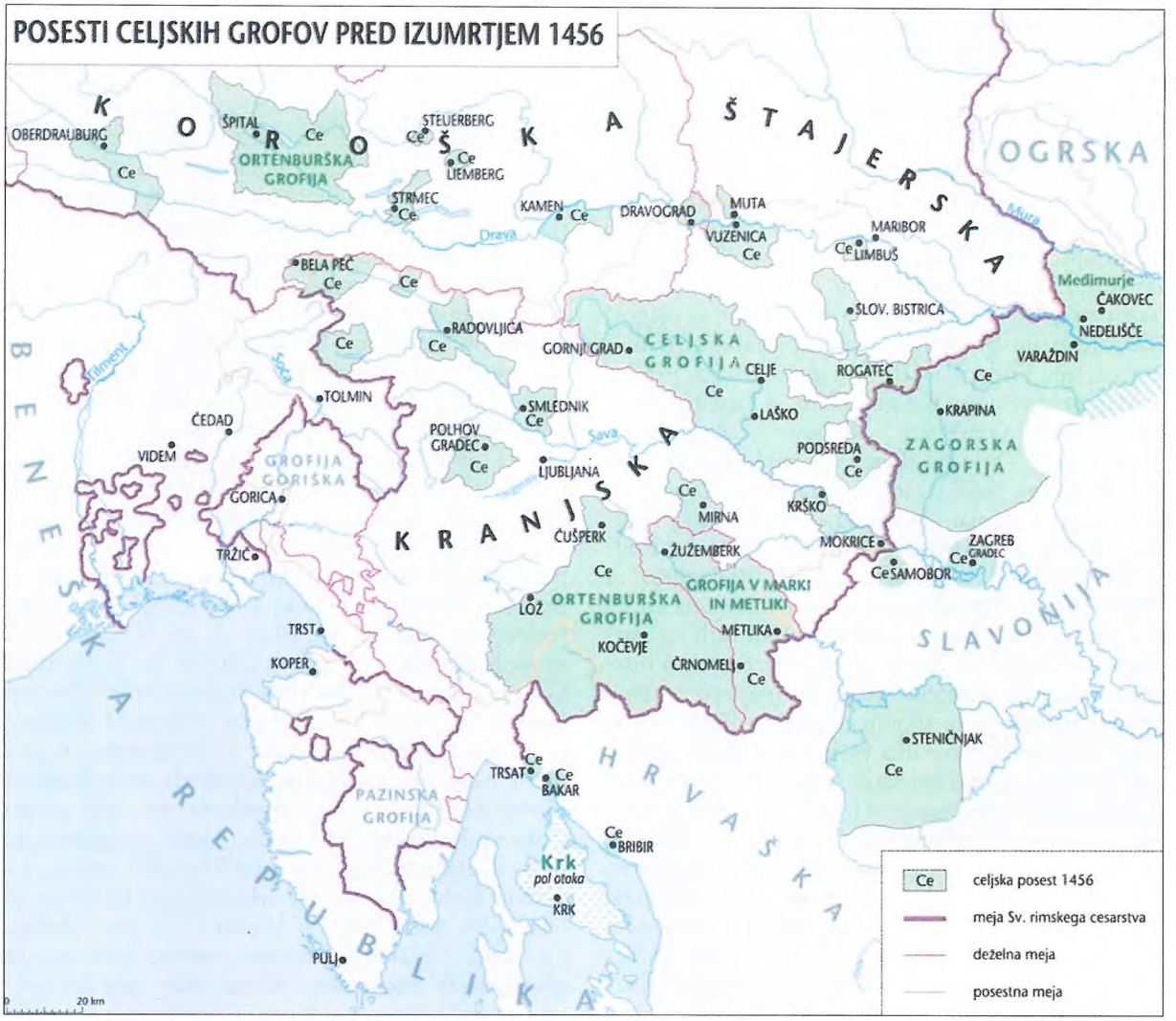

Teritoriji grofov Celjskih leta 1456. Tedaj so posedovali okrog 123 gradov, od tega okrog 40 v Slavoniji. Približno ena petina gradov je bila podeljena v fevd (Slovenski zgodovinski atlas, Ljubljana, 2011, str. 89).

Za zaključek le še ena zanimiva in po svoje paradoksalna ugotovitev. V več kot treh stoletjih svojega obstoja je rod Celjskih sam zgradil zgolj peščico od neverjetne mase gradov, ki jih je posedoval na višku slave. Poleg štirih matičnih v jedru Savinjske doline bi lahko kot »čiste« celjske gradnje označili le še kake štiri: spodnji Knežji grad (dvorec) v Celju, grad Fridrihštajn v kočevskih gozdovih, ki ga je kot neke vrste rezidenco za oddih zgradil grof Friderik II. v času pred letom 1424,[224] Belo Peč (Weissenfels) na skrajnem severozahodu ter Mokrice na jugovzhodu Kranjske.[225] Seveda to ni bila nobena izjema. Vzpon grofov v 14. in 15. stoletju je potekal v času, ko je večina srednjeveških gradov že stala, novi so bili le redke izjeme. Politična moč se je gradila s premišljeno »grajsko politiko« – ne s postavljanjem gradov, temveč s pridobivanjem obstoječih v svojo posest, in sicer z nakupi ter prevzemanjem v fevd ali zastavo, le v skrajnih primerih s silo.[226] In glede na rezultat so bili grofje Celjski tudi na tem področju resnično mojstri.

224 KGC, str. 79.

225 Gl. op. 187 in 188.

226 Npr. Ulrikova osvajanja v Slavoniji leta 1446 in Dalmaciji leta 1454/55. Klaić, *Zadnji knezi*, str. 80 sl., 88 sl.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1063 – Zbirka listin
AS 1073 – Zbirka rokopisov
I/57 (CFK 1 – Celjske fevdne knjige 1436)
I/2r (CFK 2a – Celjske fevdne knjige za grofijo Ortenburg 1456)
I/3r (CFK 2b – Celjske fevdne knjige za grofijo Celje 1445, 1455)

CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin, Ur. Božo Otorepec (tipkopis), ZIMK ZRC SAZU, Ljubljana

HHStA – Haus- Hof- und Staatsarchiv, Dunaj
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
Hs. B 6 – Kopialna knjiga vojvode Albrehta II. (okrog leta 1350)
Hs. B 360 – Registraturna knjiga cesarja Friderika III. (okrog leta 1460)

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec
AUR – Allgemeine Urkundenreihe

OBJAVLJENI VIRI

Baraga, *Grad Mirna – Grad Mirna v srednjeveških listinah.* Ur. France Baraga. Mirna: Studio 5, Mirna 2005.

Birk, Urkunden-Auszüge – Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen. Ur. Ernst Birk. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, X, 1353, str. 175–240; XI, 1953, str. 139–176.

Blaznik, *Urbarji – Urbarji freisinške škofije.* Ur. Pavle Blaznik. Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV. Viri za zgodovino Slovencev 4. Ljubljana: SAZU, 1963.

CKL – *Celjska knjiga listin I: Listine gospodov Žovneških do leta 1341.* Ur. Dušan Kos. Ljubljana – Celje: ZRC SAZU, Muzej novejše zgodovine Celje, 1996.

Chmel, *Materialien – Materialien zur österreichischen Geschichte aus Archiven und Bibliotheken 1.* Ur. Josef Chmel. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, ²1971.

GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku I, IX.* Ur. Božo Otorepec. Ljubljana: Mestni arhiv, 1956, 1964.

GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora IV, VI.* Ur. Jože Mlinarič. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1978, 1980.

KGC – *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli.* Ur. Franz Krones. Graz: Verlag von Leuschner & Lubensky, 1883.

Komatar, Cartular – Ein Cartular der Karthause Pletriach. Ur. Franz Komatar. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain*, 14, 1901, str. 23–72.

Krones, Urkunden – Urkunden zur Geschichte des Landesfürstenthums, der Verwaltung und des Ständewesens der Steiermark. Ur. Franz Krones. *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichts-Quellen*, XXX, 1899, str. 13-140.

MCZ – *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae II, VI, VII, X.* Ur. Ivan Krst. Tkalčić. Zagreb: Brzotiskom K. Albrechta, 1894, 1900, 1902, 1904.

MDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV: 811–1269.* Ur. August von Jaksch. Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr, 1896–1906; *VIII–XI: 1311–1500.* Ur. Hermann Wiessner. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1963–1972.

Preinfalk, Bizjak, *Turjaška knjiga – Turjaška knjiga listin I: Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400); II: Dokumenti 15. stoletja.* Ur. Miha Preinfalk, Matjaž Bizjak. Thesaurus memoriae. Fontes 6, 8. Ljubljana: Založba ZRC, 2008, 2009.

Smičiklas, *Codex diplomaticus – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVII: Listine godina 1386–1394.* Ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1981.

Tanodi, *Povijesni spomenici – Povijesni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina I: Zbornik izprava 1209–1526.* Ur. Zlatko Tanodi. Varaždin: Svobodna Narodna tiskara, 1942.

UBSt I – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I.* Ur. Josef Zahn. Graz: Historischer Verein für Steiermark, 1875.

Wiessner, *Gurker Urbare – Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) im Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502.* Ur. Herman Wiessner. Österreichische Urbare III. Urbare geistlicher Grundherrschaften 3. Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens I. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1951.

Zahn, *Codex diplomaticus – Codex diplomaticus Austriaco–Frisingensis.* Ur. Josef Zahn. Fontes rerum Austriacarum II, 35. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1871.

LITERATURA

Bizjak, Matjaž: Denarni sistemi in razmerja v 14. in prvi polovici 15. stoletja. V: Lazar, Tomaž: *Vitezi, najemniki in smodnik: Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku.* Ljubljana: Viharnik, 2012, str. 143–145.

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est: Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem.* Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 II: N–Ž.* Maribor: Založba Obzorja, 1988.

Blaznik, Pavle: Kranjski deželni vicedom: Prispevek k zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem. *Hauptmannov zbornik.* Razprave I. razreda SAZU V. Ljubljana: SAZU, 1966, str. 279–318.

Blaznik, Pavle: *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenjske posesti.* Razprave I. razreda SAZU IV/6. Ljubljana: SAZU, 1958.

Dopsch, Heinz: Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg. *Die Burgen im deutschen Sprachraum: Ihre rechts- und verfassungsrechtliche Bedeutung II* (Hg. Hans Patze). Vorträge und Forschungen XIX. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1976, str. 387–416.

Dopsch, Heinz: Die Freien von Sannegg als steirische Landherren und ihr Aufstieg zu Grafen von Cilli. *Celjski grofje: Stara tema – nova spoznanja* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.–29. maj 1998. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 23–35.

Dopsch, Heinz: Die Grafen von Cilli – Ein Forschungsproblem. *Südostdeutsches Archiv*, XVII/XVIII, 1974/1975, str. 9–49.

Ebner, Herwig: Die Burgenpolitik und ihre Bedeutung für die Geschichte des Mitelalters. *Carinthia I*, 164, 1974, str. 33–51.

Engel, Pál: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. *Die Güssinger: Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert).* Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79. Eisenstadt: Burgenländisches Landesmuseum, 1989, str. 85–114.

Erläuterungen zum Historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer I: Die Landgerichtskarte 4: Kärnten, Krain, Görz und Istrien. Wien: Verlag von Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Fräss-Ehrfeld: *Geschichte Kärntens I: Das Mittelalter.* Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn, 1984.

Fried, Pankraz: Hochadelige und landesherrlich-wittelsbachische Burgenpolitik im hoch- und spätmittelalterlichen Bayern. *Die Burgen im deutschen Sprachraum: Ihre rechts- und verfassungsrechtliche Bedeutung II* (Hg. Hans Patze). Vorträge und Forschungen XIX. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1976, str. 331–352.

Kampuš, Ivan: Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca. *Historijski zbornik (Šidakov zbornik)*, XXIX–XXX, 1976–77, str. 161–180.

Karbić, Damir: Povijesni podaci o burgu Vrbovcu (1267–1524). *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: Deset sezona arheoloških istraživanja* (ur. Tatjana Tkalčec). Zagreb: Muzeji hrvatskog Zagorja, Institut za arheologiju, 2010, str. 203–222.

Klaić, Nada: *Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. krone.* Celje: Prese d.o.o., ²1991.

Kos, Dušan: *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (Za Kranjsko do leta 1500) I: A–M.* Ljubljana: SAZU, 1975.

Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo: Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia historica Slovenica: Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 8, 2008, št. 2–3, str. 527–564.

Kosi, Miha: Marginalije h knjigi Vitez in grad. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, str. 175–200.

Kosi, Miha: Onstran gore, tostran Ogrske (Bela krajina v poznem srednjem veku). *Črnomaljski zbornik: Zbornik historičnih razprav ob 780–letnici prve omembe naselja in 600–letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1998.

Kosi, Miha: »Prometna politika« celjskih grofov. *Celjski grofje: Stara tema – nova spoznanja* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.–29. maj 1998. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 165–180.

Kosi, Miha: ... quae terram nostram et regnim Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, str. 43–93.

Lackner, Christian: Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain. *Carinthia I*, 181, 1991, str. 181–200.

Lazar, Tomaž: *Vitezi, najemniki in smodnik: Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku.* Ljubljana: Viharnik, 2012.

Mlinarič, Jože: Gospoščina Limbuš pri Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta, 12, 1976, str. 68–92.

Mlinarič, Jože: *Kartuzija Pleterje 1403–1595.* Ljubljana: Kartuzija Pleterje, 1982.

Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice I: Od začetka do leta 1848*. Celje: Kulturna skupnost, ²1971.

Pirchegger, Hans: Die Grafen von Cilli, ihre Grafschaft und ihre untersteirischen Herrschaften. *Osttdeutsche Wissenschaft*, 2, 1956, str. 157–200.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte*. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommision 10. München: Verlag R. Oldenbourg, 1962.

Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh: Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*. Velenje: Muzej Velenje, 2007.

Slovenski zgodovinski atlas. Ljubljana: Nova revija, 2011.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji II, III, V*. Zbirka Grajske stavbe 2, 3, 5. Ljubljana: Založba Park, 1991, 1992.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji II, III*. Zbirka Grajske stavbe 13, 14. Ljubljana: Viharnik, 2001, 2002.

Štih, Peter: Celjski grofje kot dediči bosanske krone: Listina bosanskega kralja Tvrtka II. Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427. *Vojetov zbornik: Med Srednjo Evropo in Sredozemljem* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 79–103.

Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1996, str. 227–256.

Štih, Peter: Dežela Grofija v Marki in Metliki. *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod* (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 123–145.

ZUSAMMENFASSUNG

Burgenpolitik – das Beispiel der Grafen von Cilli

Auf dem Höhepunkt ihrer Macht – um 1425 – besaßen die Grafen von Cilli in den Ländern Kärnten, Krain, Steiermark sowie in Slawonien und Kroatien mehr als 125 Burgen, 12 Städte und etwa 30 Märkte. Im heutigen Slowenien befanden sich etwa 75 Burgen in ihren Händen, mehr als ein Drittel der namentlich bekannten mittelalterlichen Anlagen. Damit erwies sich dieses mächtigste mittelalterliche Geschlecht, das aus dem slowenischen Raum stammte, ganz klar auch als realpolitisch stärkste Kraft. Eine Burg bedeutete Macht – Kontrolle und Beherrschung eines Territoriums – sowohl in praktischem wie symbolischem Sinn. Kein anderes mittelalterliches Geschlecht, bis zur Vorherrschaft der Habsburger um 1500, beherrschte unmittelbar ein so großes Gebiet des heutigen Slowenien wie die Cillier Grafen.

Die Anfänge waren relativ bescheiden. Das Geschlecht wurde 1173 erstmals nach der Stammburg Sannegg im Sanntal benannt, wo das Allodialgut vier Burgen umfasste. Wahrscheinlich schon im 12. Jahrhundert bekammen sie Lemberg (Lengenburg), ein Lehen der Bischöfe von Gurk, nach dem sie sich im 13. Jahrhundert häufig benannten. Damit bildete sich an der Ostseite der Mark Saunien (Sanntal), die damals noch selbständig zwischen Krain und der Steiermark existierte, ein zweiter Schwerpunkt ihrer Herrschaften, der sich 1301 mit dem Erwerb der Burg Rogatec (Rohitsch) an der Reichsgrenze vergrößerte. 1308 unterstellten sich die Sannegger den Habsburgern, sie wurden ihre Vasallen des Herzogtums Steiermark und schufen sich damit eine sichere Basis für den weiteren politischen Aufstieg. Zu diesem Zeitpunkt besaßen die Cillier nur sechs Burgen.

Ein entscheidender Sprung gelang den Saneggern mit dem Aussterben der Grafen von Heunburg 1322. Als einem der Haupterben gelang ihnen in den folgenden eineinhalb Jahrzehnten beinahe zehn neue Burgen zu erwerben, einschließlich Cilli, das zum neuen Herrschaftszentrum wurde. Die ganze erste Hälfte des 14. Jahrhunderts stand im Zeichen einer gewaltigen Besitzexpansion im Sann- und Sotlagebiet, womit sich ein großes geschlossenes Sannegger Herrschaftsgebiet herausbildete, das um die Jahrhundertmitte etwa 25 Burgen umfasste, unter ihnen Gornji Grad (Oberburg), Laško (Tüffer), Planina (Montpreis), Podsreda (Hörberg), Krško (Gurkfeld), Smlednik (Flödnig). Ihre wichtigsten Konkurrenten in dieser Region waren die Herren von Pettau, die aber in zwei Fehden ihre Niederlage einbekennen mussten (1345, 1351). Die Erhebung der Sannegger zu Grafen von Cilli durch Kaiser Ludwig den Bayern 1341 (und neuerlich durch Kaiser Karl IV. von Luxemburg 1372) war die logische Folge dieses enormen politischen Aufstiegs.

In den folgenden drei Jahrzehnten (1350–1383) folgte eine ungewöhnliche Ausdehnung der Herrschaftsgebiete, beispiellos im Ostalpenraum. Sie griff, ausgehend vom Gebiet an der Sann, in alle Nachbarländer aus – nach Krain, Kärnten und in die Steiermark. In dieser Zeit erwarben die Cillier Grafen sogar 40 neue Burgen; deren Gesamtzahl betrug um das Jahr 1383 mindestens 66. Entscheidend für diesen Erfolg war die engste Verbindung mit den Habsburgern, denen sie häufig größere Geldsummen liehen und ihnen als Söldner-

führer treu dienten. Die Habsburger schuldeten ihnen in der Zeit von 1356 bis 1383 etwa 75.500 Gulden und verpfändeten ihnen dafür bedeutende Herrschaften mit Burgen, Städten, Rechten und Einnahmen: Kamnik (Stein), Kranj (Krainburg), Postojna (Adelsberg), Vipava (Vippach), Metlika (Möttling), Žalec (Sachsenfeld), Slovenska Bistrica (Windischfeistritz), Radgona (Radkersburg), Landskron, Wildon usw. Diese Herrschaften blieben etwa 60 Jahre im Besitz der Cillier, einige sogar ein ganzes Jahrhundert (bis zu ihrem Aussterben 1456). Die Grafen verfügten in dieser Zeit über ein erhebliches Kapital – Beträge von 10.000, 17.000, sogar 19.000 Gulden – und einen großten Teil davon investierten sie in den planmäßigen Ankauf von Burgen oder Pfandschaften. Zahlreiche krainischen und steirischen Geschlechter erlitten finanzielle Zusammenbrüche, ihr Besitz zerfiel und sie starben aus: so die Herren von Schärfenberg, Montpreis, Hörberg, Reutenberg, Königsberg, Saldenhofen, Stegberg. Die Cillier prosperierten in dieser Zeit, bezahlten die Schulden der genannten Herren (häufig bei Juden), übernahmen ihre Burgen als Pfand oder kauften sie ihnen ab. Ihre Burgenpolitik war außerordentlich wirkungsvoll, konsequent und kontinuierlich, wozu auch die dynastische Einigkeit und das familiäre Einvernehmen beitrugen (es gab keine inneren Zwistigkeiten und Besitzteilungen). Der Höhepunkt der Macht der Dynastie zur Zeit des Grafen Hermann II., der von 1385–1435 Chef des Hauses war, bedeutete auch hinsichtlich der Burgenpolitik ein höheres dynastisches Niveau. Der Erwerb von Burgen war nicht mehr das Resultat einer geschickten Finanzgebarung und der Kapitalanlage in Ankäufen bzw. Pfandübernahmen von Burgen, sondern vielmehr von hohen politischen Koalitionen, Heirats- und Erbverträgen, die den Cilliern in Form von Treueprämien, Mitgiften und Erbschaften noch einmal so viele Burgen einbrachten. Gleichzeitig vergrößerte sich auch der Tätigkeitsbereich der Cillier, besonders in das Gebiet des ungarischen Königreiches (Slawonien und Kroatien). Entscheidend dafür war die Verbindung des Grafen Hermann II. mit König Sigismund von Luxemburg, zu der es nach der Schlacht bei Nikopolis 1396 kam. In den folgenden Jahren übergab Sigismund den Cilliern mehr als 20 Burgen und Städte in Slawonien (Varaždin, Čakovec, Krapina, Samobor usw.) mit der ganzen Grafschaft Zagorje und Medžimurje. Den größten einmaligen Gewinn an Burgen und Rechten bedeutete 1418 das Erbe nach den ausgestorbenen Grafen von Ortenburg, mit denen sie bereits 1377 einen Erbvertrag abgeschlossen hatten. 1418 gewannen sie die Grafschaften Ortenburg und Sternberg mit enormen Besitzungen in Kärnten und Krain und etwa 34 Burgen: von Oberdrauburg und Spittal in Oberkärnten bis Radovljica (Radmannsdorf), Lož (Laas), Kočevje (Gottschee) und Novo mesto (Rudolfswerd) in Krain. Das dritte Jahrzehnt des 15. Jahrhunderts bedeutete den absoluten Höhepunkt der Macht der Cillier Grafen im Ostalpenraum, sowohl nach dem Umfang wie nach der Zahl der von ihnen beherrschten Burgen – damals mehr als 125. Doch war dieser Höhepunkt nur von kurzer Dauer.

Bis 1430–31 gaben die Cillier den Habsburgern 14 verpfändete landesfürstliche Burgen zurück, die wichtigsten davon waren: Kranj, Kamnik, Novo mesto, Postojna, Vipava, Radgona, Landskron, Wildon. Die große Fehde mit den Habsburgern (Cillier Fehde) in den Jahren 1437–43, ging für die Cillier ungünstig aus, bedeutete aber auch das Ende ihrer Ambitionen auf ein selbständiges Fürstentum. In diesem Krieg wurden einige Dutzend Burgen zerstört, einige eigene, die strategisch und wirtschaftlich weniger bedeutend waren, zerstörten die Cillier selbst. Trotzdem – und mit der Erwerbung von enigen neuen – beherrschten die Grafen in den letzten zwei Jahrzehnten bis zu ihrem Aussterben 1456 ungefähr diselbe Zahl von Burgen als in 1425 – etwa 123, vierzig davon in Slawonien/Kroatien. Der letzte Graf von Cilli, Ulrich II., hat damals schon den engen Rahmen der Ostalpenländer überwunden and ist auf die historische Hauptbühne der Mittel- und Südosteuropa (Ungarn, Kroatien, Österreich, Böhmen) aufgestiegen. Eine Zeitlang war er Herr von Zagreb und sogar Wien. Aber die prächtige Geschichte kam schon 1456 zu Ende mit Ulrichs Mord in Beograd und mit dem Aussterben der Dynastie.

SUMMARY

Castle policy – the case of the counts of cilli

At the peak of their power around 1425, the Counts of Cilli (Celje) owned more than 125 castles, twelve towns and about thirty market towns in the provinces of Carinthia, Carniola, Styria, as well as Slavonia and Croatia. Within the framework of the present-day Slovenia, they possessed about seventy-five, more than one third of all medieval castles whose names are known today. All of the above clearly turned the most magnificent medieval family originating from the Slovenian territory into a major force in realpolitik. Castle stood for dominance – control and authority over a territory – both in practical and symbolic terms. And until the Habs-

burgs finally established their rule around 1500, no other medieval family would wield direct control over such a vast portion of the present-day Slovenia as did the Counts of Cilli.

The beginnings were relatively modest. In 1173 the family was for the first time named after their original castle Sannegg (Žovnek) in the Savinja Valley (Sanntal), with their allodium comprising no more than four castles. It was probably already in the 12th century that the core of their property was extended to include Lemberg (Lengenburg), a fief from the Diocese of Gurk, from which they would often derive their name in the 13th century. Thus, in the eastern portion of Saunia (Sanntal), then still an independent province wedged between Carniola and Styria, a second centre of their dominium was formed, that was extended with the acquisition of Rogatec (Rohitsch) Castle right on the empire's state border in 1301. In 1308 the Lords of Sanneck subjected themselves to the Habsburgs, became their vassals within the framework of the Duchy of Styria and secured themselves a solid foundation for their further political ascent. At that time they were in the possession of no more than six castles.

The decisive turning point came with the extinction of the Counts of Heunburg in 1322, as in the following decade and a half, the Sannecks, being among the main heirs, came into possession of almost another ten castles, including the one in Celje (Cilli), which became their new centre. The entire first half of the 14th century was marked by a major territorial expansion across the Savinja and Sotla basins culminating in the vast and territorially complete Sanneck dominium, which by the mid-century incorporated approximately twenty-five castles, including Gornji Grad (Oberburg), Laško (Tüffer), Planina (Montpreis), Podsreda (Hörberg), Krško (Gurkfeld), and Smlednik (Flödnig). Their principal rivals in the region were the Lords of Pettau (Ptuj), who were nevertheless forced to admit defeat in two feudal conflicts (1345, 1351). The elevation of the Lords of Sanneck to the Counts of Cilli by Emperor Louis of Bavaria in 1341 (and once again by Emperor Charles IV of Luxembourg in 1372) was a natural consequence of the aforementioned major political ascension.

The following three decades (1350–1383) witnessed an expansion of property at a scale that had no analogy in the area of the eastern Alps, covering the territory from the Savinja River basin to all neighbouring provinces – Carniola, Carinthia and Styria. During that time, the Counts of Cilli acquired as many as forty new castles, so that by 1383 their overall number had grown to at least sixty-six. Crucial to this success were their close ties with the Habsburgs, whom they would often loan large sums of money and loyally serve as mercenary leaders. Thus, the Habsburgs, whose debt to the Counts of Cilli had in 1356–1383 already amounted to approximately 75.500 florins, pawned them many important seigniories with pertaining castles, towns, rights and revenues: Kamnik (Stein), Kranj (Krainburg), Postojna (Adelsberg), Vipava (Vippach), Metlika (Möttling), Žalec (Sachsenfeld), Slovenska Bistrica (Windischfeistritz), Radgona (Radkersburg), Landskron, Wildon, etc. These seigniories remained in the possession of the Counts of Cilli for about sixty years; some almost a whole century (until their extinction in 1456). During that time the counts disposed of immense capital – sums amounting to as much as 10.000, 17.000 and even 19.000 florins – systematically investing large sums of money in purchasing castles or acquiring them in pledge. At about the same time that many families in Carniola and Styria were facing financial bankruptcy, fragmentation of their estates and extinction – e.g. the Lords of Schärfenberg, Montpreis, Hörberg, Reutenberg, Königsberg, Saldenhofen, Stegberg – the Counts of Cilli were prospering, paying their debts (often to the Jews) and buying their castles or accepting them in pledge. Their castle policy was extraordinarily efficient, consistent and continuous, which was also the result of their dynastic unity and concordance (there were no disputes and divisions of property within the family).

The peak of the dynasty's power during the days of Herman II, who headed the family in 1385–1435, also entailed a higher dynastic level in terms of castle policy. Acquisition of castles was no longer so much the outcome of shrewd financial transactions and capital investments in buying or taking castles as pawn, as it was the result of high political coalitions as well as marriage and inheritance agreements, which in the form of rewards for their loyalty, dowry and inheritance, brought the Counts of Cilli nearly twice as many castles. At the same time, the radius of their operations was extended to include, in particular, the territory of the Hungarian Kingdom (Slavonia and Croatia). The most decisive were Count Hermann II's ties with King Sigismund of Luxembourg, which were established after the Battle at Nicopolis in 1396. In the following years, Sigismund bestowed upon the Counts of Cilli more than twenty castles and towns in Slavonia (Varaždin, Čakovec, Krapina, Samobor, etc.), as well as the entire County of Zagorje and Medžimurje. The greatest single acquisition of castles and rights, however, came in 1418 with their inheritance from the extinct Counts of Ortenburg, with whom they had already concluded an inheritance agreement in 1377. The inheritance granted them the counties of Ortenburg and Sternberg with vast estates in Carinthia and Carniola, and some thirty-four castles: from Oberdrauburg and Spittal in Upper Carinthia to Radovljica (Radmannsdorf), Lož (Laas), Kočevje (Gottschee) and Novo mesto (Rudolfswerth) in

Carniola. In the third decade of the 15th century, the Counts of Cilli reached the peak of their power in the area of the eastern Alps, both by the scope of estates as by the number of castles – more than 125 – in their possession. But the peak was very short-lived.

Until 1430–31, the Counts of Cilli returned to the Habsburgs fourteen ducal castles they had received in pawn, including the most important ones: Kranj, Kamnik, Novo mesto, Postojna, Vipava, Radgona, Landskron, and Wildon. However, a major feud with the Habsburgs that took place in 1437–43 and ended to the detriment of the Counts of Cilli also put an end to their ambitions to establish an independent principality. Apart from the tens of castles laid to waste in the aforementioned hostilities, the counts also demolished a few of their own which were of minor strategic and economic importance. In spite of this – and with acquisition of some new ones – in the last two decades before their extinction in 1456, the Counts of Cilli owned just about the same number of castles as in 1425 – about 123, forty of these in Slavonia/Croatia. The last Count of Cilli, Ulrich II, had by then already reached beyond the narrow frames of the eastern Alps and launched himself onto the major historical stage of Central and Southeastern Europe (Hungary, Croatia, Austria, and Bohemia). For some time he was the master of Zagreb and even Vienna. But the majestic story was brought to an untimely end in 1456, with the assassination of Ulrich in Belgrade and the extinction of the dynasty.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.81(497.4):352.07

Prejeto: 22. 6. 2012

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Gradovi na Slovenskem kot upravna središča.

Temeljne značilnosti in raziskovalni izzivi

IZVLEČEK

Gradovi so bili do zemljiške odveze (1848) po številčnosti absolutno dominantni upravno-politični sedeži. Razen mest je celotno ozemlje pokrivala mreža zemljiških gospostev, ki so se med seboj ozemeljsko prepletala, med posameznimi gradovi kot upravnimi središči pa so obstajale precejšnje razlike. Potem ko je jožefinska absolutistična država zemljiškim gospostvom naložila nove upravno-politične in sodne funkcije, so nekateri gradovi do srede 19. stoletja opravljali širše in pomembnejše naloge kot kdajkoli prej. Novo in največjo prelomnico je gradovom prinesla zemljiška odveza s korenitimi upravno-političnimi in sodnimi reformami v letih 1849–50. Prenehale so vse oblike patrimonialne oblasti, prav tako so ugasnila zemljiška gospostva, upravo in sodstvo pa so v celoti podržavili. Gradovi kot taki, zlasti podeželski, so tako v zelo kratkem času izgubili skoraj vse dotedanje funkcije, ki so ugasnile oziroma so jih preselili v urbana in polurbana središča. Vendar so grajske zgradbe ponekod, če so se za to pokazale potrebe in možnosti, še naprej, deloma vse do danes, uporabljali za državne urade ter za sedeže občin in drugih uradov.

KLJUČNE BESEDE
grad, upravno središče, zemljiško gospostvo, okraj, grajska terminologija

ABSTRACT

CASTLES IN SLOVENIAN TERRITORY AS ADMINISTRATIVE CENTRES. BASIC CHARACTERISTICS AND RESEARCH CHALLENGES

Until land redemption (1848) castles were numerically the predominant seats of administrative and political power. Apart from towns, the entire territory was covered by a network of territorially overlapping seigniories, and castles differed from one another considerably as administrative centres. After the Josephine absolutist state imposed new administrative- political and judicial functions on seigniories, some castles performed broader and more important duties until the mid-19th century than ever before. Another, and the greatest, turning point for castles was brought about by land redemption with radical administrative-political and judicial reforms in 1849–50. All forms of patrimonialism were abolished and seigniories ceased to exist, whereas administration and judicial system were fully nationalised and their tasks thenceforth executed by state officials. In a very short period of time castles as such, especially in the countryside, lost nearly all of their former functions which were abolished or moved to urban and semi-urban centres. Nevertheless, some castle buildings have remained, where necessary and possible, to a certain extent, in use as state offices as well as seats of municipalities and other kinds of offices, to this very day.

KEY WORDS
castle, administrative centre, feudal estate, district, castle terminology

Vse preradi pozabljamo, da so bili gradovi do zemljiške odveze (1848) po številčnosti absolutno dominantni upravno-politični sedeži. Preden so v visokem in poznem srednjem veku nastala mesta, sta se na gradovih odvijali sploh vsa svetna uprava in politika. Pa tudi po izoblikovanju mestnega omrežja so bila slovenska mesta – razen obalnih pod Beneško republiko in habsburškega Trsta –, tako kot mesta v Srednji Evropi nasploh, v upravnem in sodnem pogledu še zelo dolgo močno omejena, saj so praviloma upravljala le ožje območje, t. i. mestno pomirje. Izjema so deželne prestolnice, kjer so od 15. stoletja zasedali deželni stanovi in kjer so bili vseskozi nastanjeni deželnoknežji organi (v Ljubljani in Celovcu kot namestnika deželnega kneza deželni glavar in vicedom, v Gorici pa deželni glavar). Deželnim prestolnicam gre ob bok postaviti še Celje s sedežem deželnoknežjega vicedoma in gla-

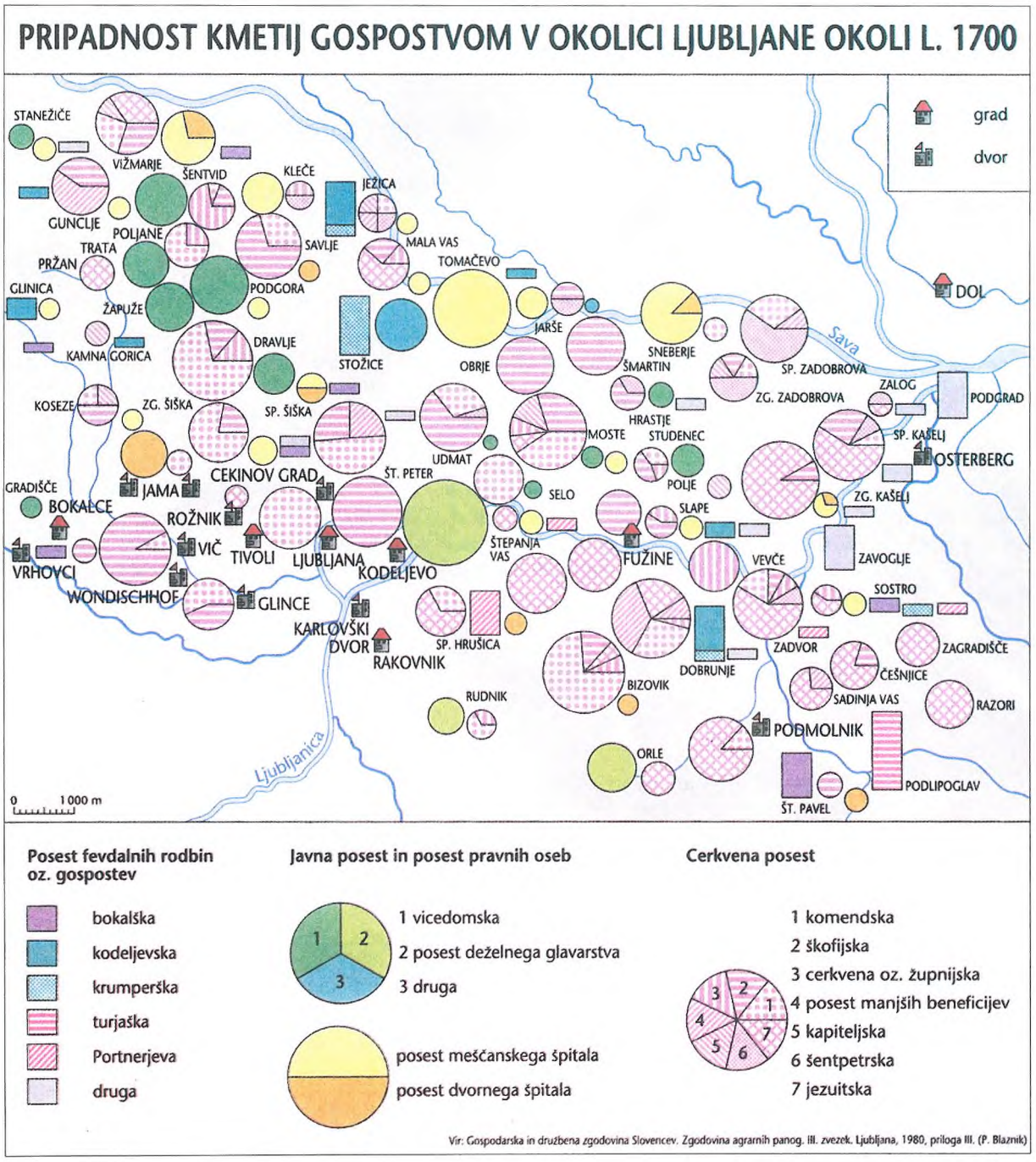

Vir: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. III. zvezek. Ljubljana, 1980, priloga III. (P. Blaznik)

Pripadnost kmetij gospostvom v okolici Ljubljane okoli leta 1700 (Bajt, Vidic (ur.), Slovenski zgodovinski atlas, str. 115).

varja za celjsko četrt.[1] A tudi ti organi so dolgo ali sploh vseskozi ostali vezani na mestni grad.

Celotno ozemlje razen mest je pokrivala mreža zemljiških gospostev, ki so se med seboj ozemeljsko prepletala, tako da pogosto niti vsi podložniki iz iste vasi niso bili podaniki enega zemljiškega gospoda. Vsa lokalna uprava – tj. uprava v ožjem smislu, sodna in davčna – je spadala pod določeno zemljiško gospostvo, pri čemer pa pristojnosti nad podložniki in zemljišči ni imelo nujno samo eno gospostvo, tisto, čigar podložnik je posameznik bil. Svetno gospostvo je imelo praviloma sedež v gradu ali dvorcu, zelo majhno gospostvo lahko tudi samo na pristavi ali v meščanski hiši, pri cerkvenih je šlo za škofijski dvorec, samostan, župnišče itd., pa tudi za nekatere gradove, ki so pristali v cerkveni lasti (npr. Bled, Klevevž, Goričane ali Olimje).

V upravnem pogledu so med posameznimi gradovi obstajale precejšnje razlike. Z najpomembnejših so upravljali (samostojno) glavarstvo, kot s tolminskega, bovškega (Kluže) in pozneje idrijskega gradu (Gewerkenegg).[2] Pomembnejši gradovi so bili sedeži deželskih sodišč oziroma (ponekod na Primorskem) jurisdikcij s sklenjenim sodnim območjem in javno (policijsko) oblastjo nad celotnim neprivilegiranim prebivalstvom pripadajočega območja, ne glede na to, za čigave podložnike je šlo. Večina gradov pa je imela kot središče zemljiškega gospostva zgolj pristojnosti nad lastnimi podložniki, njihovimi zemljišči in lastno dominikalno posestjo. V domeno gospostev so spadali pobiranje davkov za deželo oziroma deželnega kneza, patrimonialno sodstvo (civilne in manjše kazenske zadeve), predvsem pa pobiranje gospoščinskih dajatev in nadzor nad podložniškimi delovnimi obveznostmi do gospostva in države.[3] Poleg trajnih upravnih funkcij, vezanih na določeno gospostvo oziroma izvirajočih iz njega, so posamezni gradovi premogli tudi začasne naloge, ki so bile lahko vezane le na osebo njihovega gospodarja. Tako je vsakokratni četrtni glavar z enega ali več svojih gradov vodil skromno upravo deželne četrti;[4] spet drugi gradovi so bili občasno določeni za zbirališča deželne vojske.[5]

Šele od srede 18. stoletja so poleg gradov pomembnejše upravne naloge dobivali mesta in trgi, najprej kot središča novonastalih okrožij (poleg deželnih prestolnic Ljubljane, Celovca in Gorice so to postali Maribor, Celje, Novo mesto, Postojna, Velikovec, Beljak in Trst, kratek čas tudi Kranj),[6] pozneje kot sedeži poldržavnih in končno državnih okrajev.

Prav v zvezi s tem so se ob koncu terezijanske in v jožefinski dobi v upravnem pogledu opazno spremenile tudi funkcije mnogih gradov. Gre za prelomnico, ko je jožefinska absolutistična država gospostvom naložila (delegirala) nove upravno-politične funkcije in preuredila dotedanje sodne pristojnosti gospostev. T. i. krajevna sodišča (*Ortsgericht*) na sodnem in zlasti naborni okraji (*Werbebezirk*) na upravno-političnem področju so konec 18. stoletja rodili tip poldržavnega okraja. Okrajne funkcije je namreč država delegirala določenim zemljiškim gospostvom, sedeži nove uprave pa so bili seveda na gradovih. Tako so nekateri gradovi do korenitih reform neposredno po zemljiški odvezi (1848) opravljali širše in pomembnejše naloge kot kdajkoli prej – kot sedeži poldržavnih in v predmarčni dobi deloma tudi že povsem državnih okrajev.[7] Med francosko zasedbo je velika večina gradov z odpravo patrimonialne oblasti zemljiških gospostev večino dotedanjih funkcij izgubila (v Italijanskem kraljestvu leta 1806 in v Ilirskih provincah 1812).[8] Toda na drugi strani so nekateri gradovi postali središča novoustanovljenih kantonalnih sodišč in francoskih občin, če je bil na primer za župana imenovan zemljiški gospod ali gospoščinski upravitelj.[9] Po restavraciji avstrijske oblasti (1814) se je upravna, sodna in davčna oblast za zaokrožena ozemlja še bolj koncentrirala v okrajih, pri čemer so bile naštete funkcije največkrat še naprej delegirane določenemu zemljiškemu gospostvu, le v nekdanjih francoskih pokrajinah so poleg delegiranih okrajnih oblastev (okrajnih gosposk) poznali tudi državne (okrajne komisariate). V pokrajinah, ki niso doživele francoske uprave, so okraji v predmarčni dobi združevali vse od države delegirane funkcije razen ene – sodne, ker so tu zemljiška gospostva ohranila patrimonialno sodstvo.[10]

Novo in največjo prelomnico je gradovom prinesla zemljiška odveza z radikalnimi upravno-političnimi in pravosodnimi reformami v letih 1849–50. Z ugasnitvijo zemljiških gospostev so namreč prenehale vse oblike patrimonialne oblasti, upravo in

1 Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118.
2 Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118. Prim. tudi Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 333, 364; Žontar, *Struktura uprave*, str. 79–80.
3 O tem zlasti Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 78–86.
4 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 211. Pregled deželnih četrti: Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 82; Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112.
5 Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 80–82.
6 Žontar, *Struktura uprave*, str. 55–58; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 376. Pregled okrožij: Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118.
7 Žontar, *Struktura uprave*, str. 117–125, 136–138; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 377–378.
8 Žontar, *Struktura uprave*, str. 185–206.
9 V Mokronogu sta bila na gradu tako kantonalno sodišče kot občinska uprava, ker so za župana (maira) občine Mokronog postavili gospoščinskega upravitelja (Golec, Trg Mokronog, str. 56–57). Župan občine Krško je postal zemljiški gospod na Šrajbarskem turnu Aleksander grof Auersperg (ÖStA, HHStA, FAA, C 48/34, Conv. 1, 6. 2. 1813, 15. 2. 1813, 29. 6. 1813, 25. 8. 1813).
10 O tem zlasti Žontar, *Struktura uprave*, str. 227–239; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 379; prim. Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 127 sl.

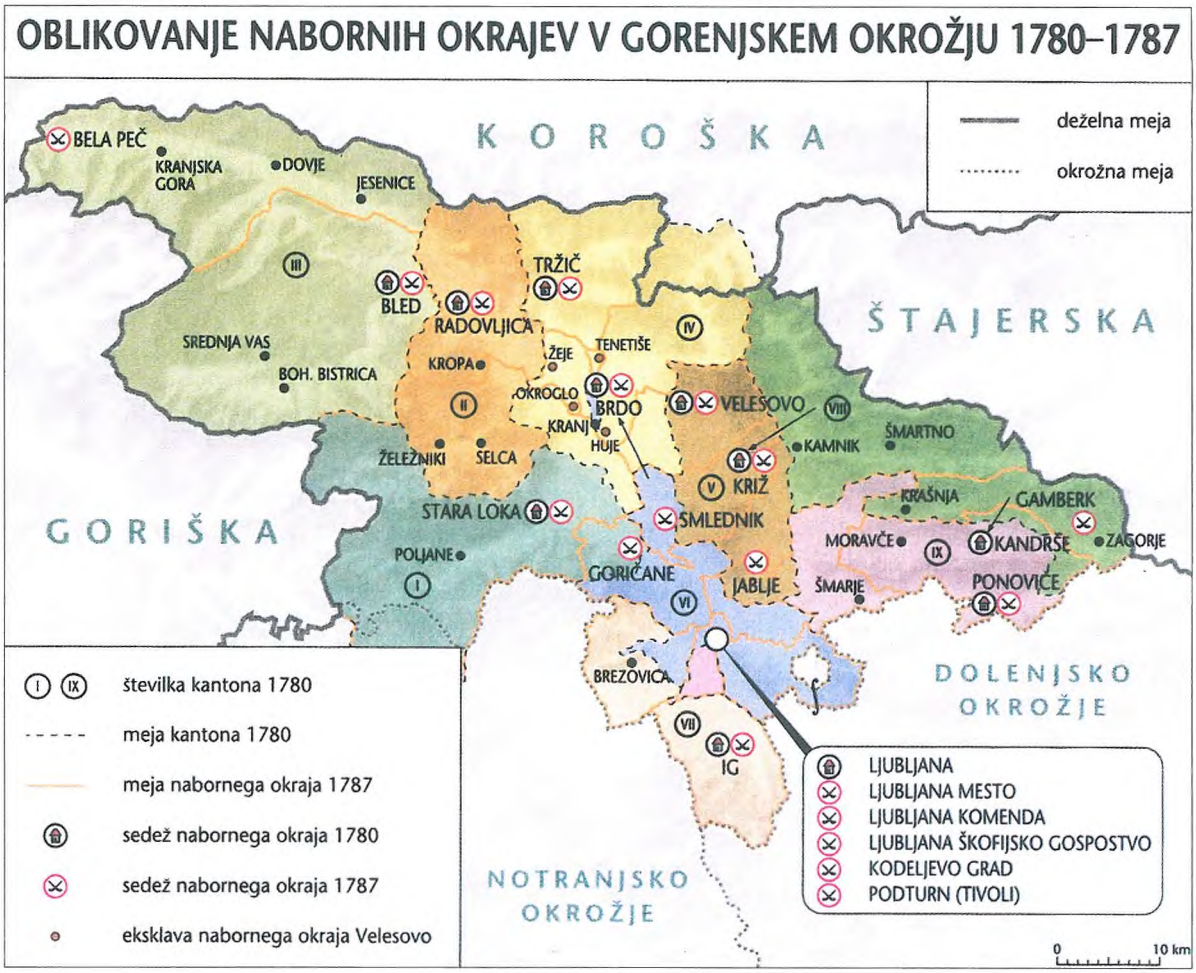

Oblikovanje nabornih okrajev na Gorenjskem 1780–1787 (Bajt, Vidic (ur.), Slovenski zgodovinski atlas, str. 121).

sodstvo pa so v celoti podržavili, tako da so izvajanje njunih nalog prenesli na državne organe in državne uradnike.[11] Gradovi kot taki, zlasti podeželski, so tako v zelo kratkem času izgubili skoraj vse dotedanje funkcije, ki so ugasnile oziroma so jih zdaj dokončno preselili v urbana in polurbana središča. Vendar so grajske zgradbe ponekod, če so se za to pokazale potrebe in možnosti, uporabljali za državne urade ter za sedeže novonastalih modernih občin in drugih uradov, deloma vse do danes. Novim upravnim in sodnim organom je lahko streho redko nudil grad, ki je stal na samem oziroma v povsem podeželskem okolju. Tak je bil med drugo svetovno vojno požgani grad Brdo pri Lukovici, do leta 1942 sedež okrajnega sodišča.[12] Novonastala oblastva bomo, nasprotno, pogosteje srečali v gradovih, ki stojijo v trških in mestnih naseljih. Tako so stari žu žemberški grad v samem trgu do zadnjih let 19. stoletja uporabljali za okrajno sodišče, z njegovo preselitvijo na novo lokacijo pa je grajski kompleks začel naglo propadati.[13] Na drugi strani je, denimo, graščina Laško, zgrajena v drugi polovici 17. stoletja, kontinuirano ostala sedež različnih oblastev vse do današnjih dni: po zemljiški odvezi najprej okrajnega sodišča, nato političnega okraja, pozneje občine, danes pa občine in upravne enote Laško.[14] Ponekod so se tovrstne uporabnosti gradov spomnili precej pozneje. Višnjegorski spodnji grad, tj. dvorec, je na primer postal sedež okrajnega sodišča šele leta 1900 in to ostal do druge svetovne vojne,[15] črnomaljski grad v istoimenskem mestu pa je upravne funkcije ponovno dobil šele med obema svetovnima vojnama, zlasti po drugi, ter jih ohranil do danes.[16]

11 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 447–451.
12 Potočnik, *Grad Brdo*, str. 86.
13 Stopar, *Grajske stavbe* (2000), str. 336.
14 Curk, O mestni podobi Laškega, str. 339.
15 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 331.
16 Bernik, *Črnomelj*, str. 28; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 123; Stopar, *Grajske stavbe* (2004), str. 17.

Toliko o naših gradovih kot upravnih središčih na splošno. Mikroraziskave, študije primerov in komparativne raziskave bi lahko navrgle še kopico relevantnejših ugotovitev od navedenih in odprle nova vprašanja, ki sem jih v kratkem pregledu prezrl. Ponuja se vrsta možnih raziskav, pri katerih bi zgodovinarjem kot njihovim nosilcem lahko pomagale druge stroke, saj kompleksnost problemov neredko zahteva interdisciplinarni pristop. V nadaljevanju se bom zgolj dotaknil nekaterih vprašanj, ki so se mi deloma porodila ob pripravah na simpozij o gradovih (2011), povečini pa že prej, ko sem se pri preučevanju različnih problemov tako ali drugače srečeval z gradovi in zemljiškimi gospostvi.

Prvo vprašanje zadeva terminologijo in posebej vsebino širokega pojma *grad*. Zdi se, da je ta vsesplošno navzoč in prepoznaven, gre za tako danes kot v preteklosti najbolj razširjeno poimenovanje za zelo različne vrste »gosposkih« domovanj.[17] Navadni ljudje so kot grad pojmovali in imenovali marsikaj, kar bi si zaslužilo kvečjemu oznako dvorec ali graščinica, včasih komajda »kmečki« dvorec.[18] Niti v strokovni literaturi ne bomo našli natančne diferenciacije gradov, tako tudi ne razmejitve med gradovi in graščinami. Z nemškima terminoma *Burg* in *Schloß* si pogosto ne moremo pomagati prav zaradi drugačnosti oziroma posebnosti rabe uveljavljenih pojmov v slovenščini. Termin *grad* vključuje seveda predvsem nekdanje sedeže zemljiških gospostev in domovanja zemljiških gospodov, a takšno omejitev pogosto tudi presega. Obstajala je namreč še vrsta drugih »gosposkih sedišč«, zlasti v 18. in 19. stoletju, ki jih formalnopravno ni mogoče imeti za gradove, če se pri pojmu grad omejimo na sedeže zemljiških gospostev.[19]

In če pristanemo na ožji pojem – da je grad (vsak) sedež zemljiškega gospostva –, nas čaka kar nekaj pasti in izjem. Težko je namreč definirati že zemljiško gospostvo v najširšem pomenu besede. Pojem je postal oprijemljivejši šele, ko je sredi 18. stoletja nastala t. i. deželna deska – zemljiška knjiga za gospostva, vodena po posameznih deželah. Zemljiško gospostvo je bilo odtlej zaključena enota, uradno obravnavana kot deželnodeskina posest.[20] Nazivi posameznih enot pa so seveda ostali različni: od pravega zemljiškega gospostva (*Herrschaft*) do najmanjšega imenja (*Gült*), ki je lahko obsegalo tudi samo nekaj pedi zemlje, npr. v rokah kmeta – deželnega svobodnika. S tem se problem gradov oziroma sedežev zemljiških gospostev samo še poveča. Meščan, ki poseduje imenje z nekaj podložniki in ima tako tudi status zemljiškega gospoda, domuje v lastni ali nelastni meščanski hiši v mestu, kjer je hkrati tudi (fizični) sedež njegovega gospostva.[21] Deželni svobodnik, sam obenem tako miniaturni zemljiški gospod kot podložnik nekega gospostva, upravlja svoje imenje iz kmečke hiše ali celo kajže.

Na eni strani imamo torej zemljiško gospostvo kot pravni pojem, na drugi fizični sedež gospostva – zgradbo. Zdi se, da je v našem prostoru gradove in druge fizične sedeže gospostev najbolje razmejil Valvasor v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689), v kateri naj bi bili obravnavani vsi gradovi v deželi. A tudi pri Valvasorju bi našli pomanjkljivosti: manjka mu nekaj manjših »fevdalnih sedišč«, med drugim dvorec Vrh pri Škocjanu na Dolenjskem, kjer je pozneje živela njegova najstarejša hči. Šlo je namreč le za stanovanjski dvorec s hubo, zato ga je kranjski polihistor tem laže prezrl oziroma zavestno preskočil.[22]

Za Kranjsko in druge slovenske dežele je po Valvasorjevem času nastalo kar nekaj uradnih seznamov zemljiških gospostev in gospodov,[23] kar seveda ni isto kot seznami sedežev gospostev – gradov. V tem pogledu je vnesla nekaj zmede Majda Smole, ki se je za polihistorjem iz 17. stoletja po treh stoletjih prva lotila historiata kranjskih gradov kot takih. Zavajajoč je že naslov in zlasti vsebina njene monografije *Graščine na nekdanjem Kranjskem* (1982),[24] saj sta v praksi pomešana pojma zgradba in gospostvo, z graščinami pa je v pravnem pogledu zajeta najširša paleta svetnih in deloma tudi cerkvenih zemljiških gospostev, a od zadnjih le večja, vezana na določen grad.[25] Pri Smoletovi srečamo med gra-

17 Po Stoparjevi definiciji v *Enciklopediji Slovenije* je *grad* »utrjeno prebivališče fevdalnega plemiča na izbranem, naravno in umetno zavarovanem kraju, tudi gospodarsko, politično in upravno središče fevdalnega ozemlja« (Stopar, Grad, str. 347). Gradove loči od dvorcev, reprezentativnih in stanovanjsko udobnih grajskih stavb mlajšega nastanka, od 15. stoletja dalje (prav tam, str. 347, 348; prim. Šumi, Dvorec, str. 411–412). Nace Šumi o razlikovanju med pojmoma pravi: »Uporaba terminov grad in dvorec ni dosledna in se tudi v stroki večinoma ravna po krajevnem poimenovanju, čeprav se grad v pravem pomenu besede omejuje na srednji vek, dvorec pa na mlajša obdobja. Uporablja se tudi izraz graščina, tj. neutrjena grajska stavba v funkciji središča fevdalne posesti« (Šumi, Dvorec, str. 411). V *Enciklopediji Slovenije* ni samostojnega gesla Graščina.

18 Kot grad je leta 1791 označen nadvse skromen dvorec Podšentjur v Št. Juriju pod Kumom (danes Podkum), in sicer v mrliški matični knjigi ob smrti grajskega otroka: »u grado« (Golec, Iz življenja, str. 184).

19 Prim. Stopar, *Grajske stavbe* (1990), str. 6 sl.

20 O deželni deski gl. zlasti Smole, *Graščine*, str. 6–7.

21 Sedež t. i. Zetschkerjevega imenja pri Krškem je bila denimo meščanska hiša v Krškem, pred tem v lasti Janeza Vajkarda Valvasorja. V terezijanskem katastru in deželni deski podatek o sedežu imenja pogrešamo, kar je povsem razumljivo (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 115, N 143, Gurgfeld Clara Constantia Zetschkerische Gült; AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga IX, fol. 545–546). O hiši: Golec, Dve Valvasorjevi hiši (2. del) (v tisku).

22 Golec, Valvasorjevo neznano, str. 364–365.

23 Gl. zlasti deželne šematizme posameznih dežel in širših upravnih ozemelj (gubernijev).

24 Smole, *Graščine*.

25 Izraz graščina so sicer v 19. stoletju uporabljali kot sinonim za zemljiško gosposko. Prim. Wolfov in Pleteršnikov slovar (Wolf (izd.), *Deutsch-slovenisches Wörterbuch*, str. 677; Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, str. 245).

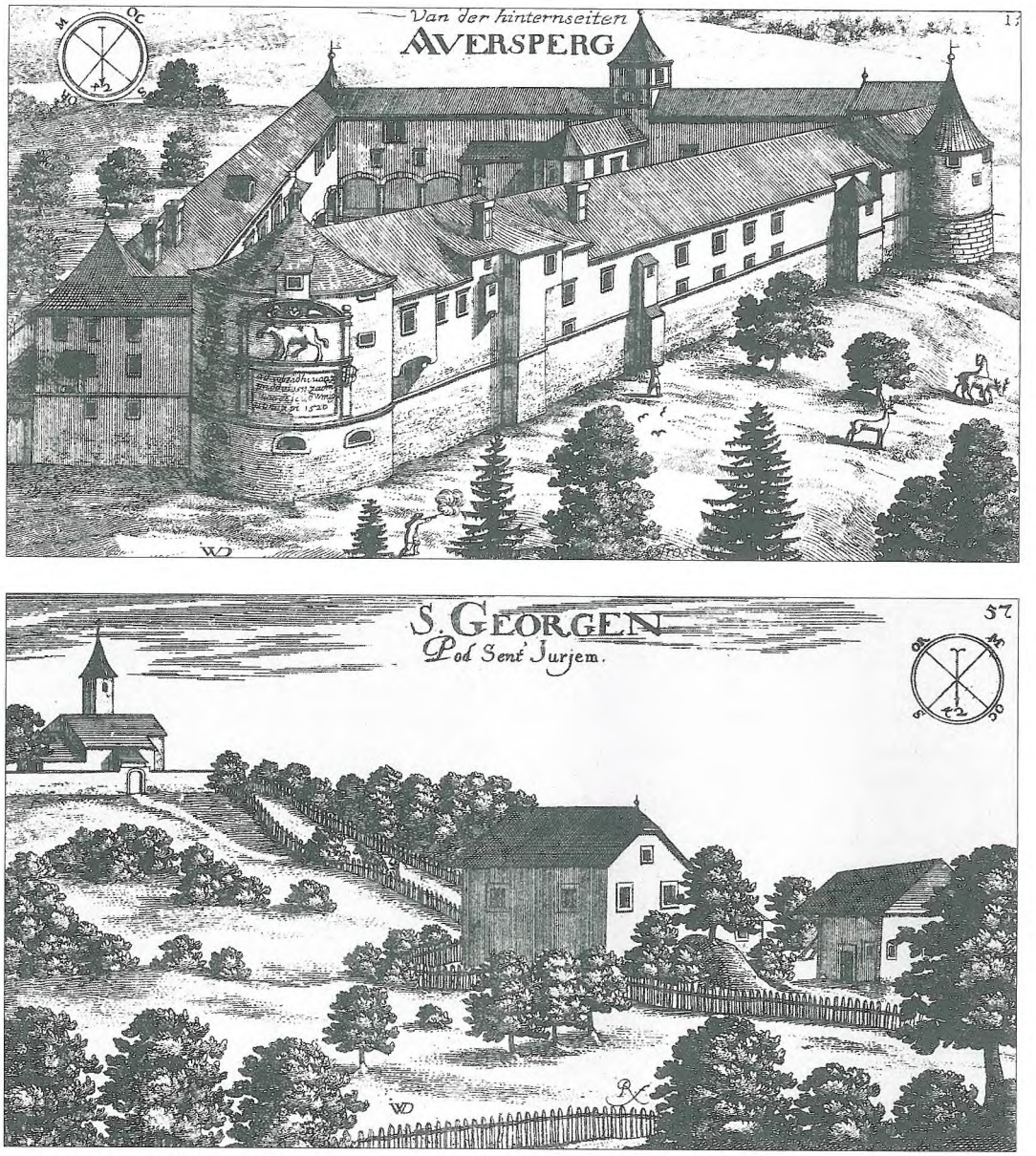

Dva na moč različna dolenjska gradova – mogočni Turjak in neznatni Podšentjur pod Kumom leta 1679 po Valvasorju (Valvasor, Topographia, št. 15 in 57).

ščinami oziroma gospostvi tako tudi navadna imenja, ki niti niso premogla upravnega sedeža, npr. Padež pod Kumom,[26] pa čeprav so bila nekatera samostojno vpisana v kranjsko deželno desko. Na drugi strani avtorica prav zato, ker je za kriterij pojmovanja graščine vzela deželno desko, nima, denimo, graščinice Brest na Ljubljanskem barju, četudi šteje Brest med gradove že Valvasor. Pozneje je bil ta graščinski kompleks vključen v ižansko gospostvo kot navadna huba in šele v začetku 19. stoletja je njegov novi gospodar pridobil imenje z drugačnim imenom: Studenec. Iz graščine Brest so torej do zemljiške odveze upravljali imenje Studenec, medtem ko deželnodeskine posesti – gospostva z imenom Brest – sploh ni bilo.[27] Brest je imel podoben pravni položaj kot drug poleg drugega stoječa graščina Turn in Apfaltrerjev dvorec v trgu Litija – vsi trije so namreč veljali za rustikalno posest in jih zato v deželni deski pogrešamo, a Majda Smole obeh litijskih »graščin« vendarle ni prezrla.[28] Kot vidimo, tiči vrag v podrobnostih, ki pa na terenu, v naravi, sploh niso tako malenkostne.

26 Smole, *Graščine*, str. 341; Golec, Iz življenja, str. 186.

27 Golec, Poti in stranpoti, str. 513.

28 Golec, Litija, str. 458–459; Smole, *Graščine*, str. 260.

Strokovna in laična javnost se, najsi se tega zavedata ali ne, še vedno soočata z zelo pomanjkljivimi, pogosto netočnimi in zavajajočimi historiati zemljiških gospostev in gradov na Slovenskem. Slaba raziskanost gre predvsem na rovaš zgodovinarjev, ki nismo opravili temeljnih raziskav, v katere bi pritegnili karseda širok spekter virov, ampak se, tako kot druge stroke in laiki, zatekamo k neredko faktografsko in interpretativno zgrešenim delom, tudi takim zelo zgodnjega nastanka, ki nikakor ne morejo biti referenčna samo zaradi svoje starosti. Ob vsem spoštovanju do velikega dela Majde Smole je treba ugotoviti, da mnoge njene trditve preprosto ne držijo, zlasti ne za stoletja pred uvedbo deželne deske. Avtorico so nagla sklepanja na podlagi regestov listin večkrat privedla do napak, ki jih prepisujemo že skoraj tri desetletja in jih bomo še zelo dolgo. Naj navedem klasično, precej pogosto napako: sklenitev pogodbe v zvezi s kakšnim gospostvom, znana le iz kratkega regesta v zapuščinskem inventarju, ne pomeni nujno kupoprodaje celega gospostva, kot je pogosto čez palec sklepala avtorica.[29]

Če bi hoteli vsaj nekoliko omiliti zmote in netočnosti, bi bilo njeno delo zelo dobro izhodišče za nove raziskave, h katerim pa bi morali nujno pritegniti še druge relevantne vire, zlasti kranjsko imenjsko knjigo, komisijo za fevdne zadeve, sedanjo – novo zemljiško knjigo, graščinske arhive in fonde višjih oblastev na deželni ravni, nenazadnje plemiške rodovnike, matične knjige in drugo. Enake raziskave bi bilo treba opraviti za Štajersko, saj temeljno delo Hansa Pircheggerja (1962)[30] še zdaleč ni popolno in zanesljivo, da ne govorimo o pomanjkanju primerljivih del za naše primorske pokrajine, Koroško in Prekmurje. S temeljnimi raziskavami zgodovine gospostev in gradov bi veliko pripomogli tudi k raziskavam strok, ki se ukvarjajo z gradovi kot takimi, kar v zadnjih desetletjih načrtno počnejo nekateri umetnostni zgodovinarji in ljubiteljski kastelologi. Ob pomanjkanju poglobljenih raziskav, pa tudi zaradi nepoznavanja celote parcialnih zgodovinskih obravnav se namreč v tovrstni literaturi vztrajno ponavljajo netočni in že preseženi zgodovinski podatki. Negativne trende bi lahko ustavilo le načrtno delo s historiati gospostev in gradov, katerega plod bi bile temeljne študije. Končno nimamo izdelane niti trdne in splošno sprejete slovenske terminologije za nemška imena različnih vrst zemljiških gospostev: Hof, Gut, Schloß itd.

Na naslov pričujočega prispevka se neposredno navezuje drugo vprašanje, in sicer: katere upravne funkcije – v ožjem in širšem pomenu besede – je v svoji zgodovini opravljal posamezen grad? Ali je bil poleg sedeža gospostva tudi sedež deželskega sodišča, pozneje krajevnega sodišča, nabornega okraja, okrajne gosposke oziroma komisariata, morda še česa drugega, tako pred zemljiško odvezo kakor po njej? Povedano drugače: zanimiva, a tudi zahtevna tema bi bila »upravna geografija slovenskih gradov«. Na tem področju je bilo sicer narejenih že kar nekaj korakov, vendar le po posameznih segmentih. Naj omenim samo karte deželskih sodišč v avstrijskem Historičnem atlasu alpskih dežel,[31] Strakove tematske karte za Štajersko,[32] Miklavčičevo karto jožefinskih[33] in Polčevo karto predmarčnih okrajev na Kranjskem.[34] Za natančen pregled vseh upravnih funkcij zemljiških gospostev na Slovenskem skozi čas bi bilo seveda potrebnega še nemalo dela z viri. Verjetno bi imel tak pregled tudi več uporabnikov, kot se zdi na prvi pogled, ne nazadnje kot trdna referenca za razne lokalnozgodovinske obravnave. Brez dobre raziskanosti razmerja gradovi – uprava si relevantnega prikaza upravno-politične zgodovine našega prostora vse do srede 19. stoletja pravzaprav sploh ni mogoče predstavljati.

In končno se poraja še tretje vprašanje – vprašanje mikroravni, pri katerem je uprava najbolj neposredno povezana z grajskimi stavbami. Zemljevid gradov v luči uprave in raziskanost upravnih funkcij posameznih gospostev še ne ponujata odgovorov, kje so funkcije dejansko izvajali. Tu se bomo srečevali s problemi mikrolokacij, ki jih lahko na podlagi virov veliko uspešneje rešujemo za mlajša obdobja, le s težavo pa za starejša, za ta pogosto samo s pomočjo analogij. Za prenekatero zemljiško gospostvo, denimo, ni dovolj natančno izpričano niti to, kdaj so kot sedež gospoščinske uprave opustili stari višinski grad in urade prenesli v novozgrajeni niže

29 Zgovoren je naslednji primer s citiranjem že večkrat ponovljene pomote. V zapuščinskem inventarju Janeza Ludvika Galla pl. Gallensteina najdemo regest kupoprodajne pogodbe z datumom 4. januar 1646, ki jo je pokojniku izdal Jurij Sigmund Valvasor, predmet prodaje pa ni naveden (ARS, AS 309, šk. 32, lit. G XVI–25, 4. 2. 1665, pag. 2). Na podlagi tega nadvse skromnega zapisa je Majda Smole (*Graščine*, str. 415) Valvasorju povsem neutemeljeno pripisala kar solastništvo gospostva Rakovnik pri Mirni: »Nikolaj Tadjolovič si je delil posestvo z Jurijem Sigmundom baronom Valvasorjem. Janez Ludvik baron Gall je Tadjolovičev del gospostva kupil leta 1642, štiri leta pozneje, 1646, pa tudi Valvasorjev del.« Ko bi bil Jurij Sigmund Valvasor, sin majhnega graščaka, res kdaj solastnik rakovniškega gospostva, bi to zagotovo omenil njegov bratranec Janez Vajkard v *Slavi vojvodine Kranjske*, a navaja kot lastnike le »gospode Tadjolovič« in za njimi omenjenega Galla (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 321). V resnici se je kupoprodaja nanašala samo na sedem hub in mlin, o čemer najdemo zapis v kranjski imenjski knjigi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 57v).

30 Pirchegger, *Die Untersteiermark*.

31 *Historischer Atlas*.

32 Straka, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung*.

33 Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, s. p., Naborni okraji l. 1780 in 1787.

34 Polec, *Kraljestvo Ilirija*, s. p., Upravna razdelitev Kranjske med leti 1814–1848.

Stari grad Dobrna z zdraviliščem po G. M. Vischerju leta 1681 (Vischer, Topographia, sl. št. 105) in danes (foto: B. Golec, julij 2011).

ležeči grad ali dvorec. Funkcije prvotnega gradu neredko niso prenehale vse hkrati, tako da bi grajski kompleks opustili kar čez noč, ampak so jih v novi, praviloma istoimenski dvorec prenašali postopoma.

Najbrž bi lahko kar na prste ene roke prešteli dokumentirane primere, ko je stari grad na mah izgubil vse dotedanje funkcije. To se je zgodilo pri gradu Dobrna oziroma Schlangenburg, ki se je na velikonočno nedeljo 1772 začel nenadoma podirati, kar je njegove stanovalce pognalo v beg brez vrnitve.[35] O popolni opustitvi grajske stavbe lahko sklepamo tudi pri nekaterih kranjskih gradovih, poškodovanih oziroma porušenih med velikim potresom leta 1511, in pri gradovih, prizadetih v drugih dokumentiranih in nedokumentiranih nesrečah.

35 Golec, Pozabljeni »mali štajerski Valvasor«, str. 28–29, 55.

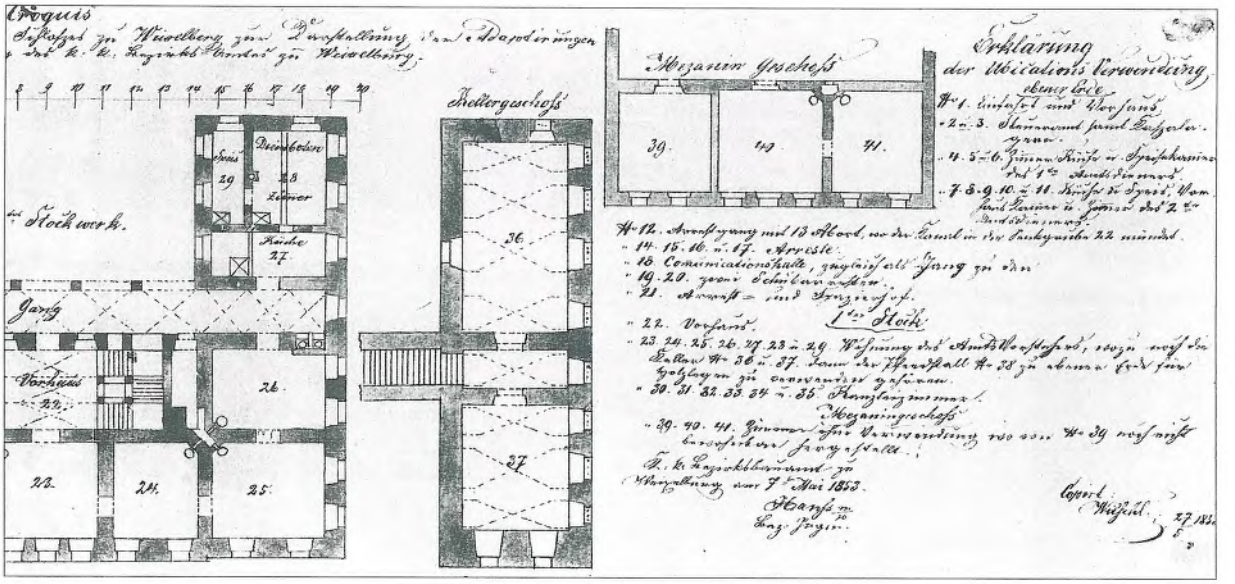

Tloris spodnjega gradu Višnja Gora po načrtu iz leta 1853 – del (ÖstA, HHStA, FAA, A–X–30, Konv. 4).

Vendar pa ne pri vseh tistih številnih, ki so jih med 16. in 18. stoletjem nadomestili novi gradovi oziroma dvorci. In še posebej težko je ugotavljati, kako in kdaj so se preselile njihove upravne funkcije. Pri vprašanjih, kje v grajskem kompleksu je bila pisarna, kje morebitni drugi uradovalni prostori, kje so se odvijale sodne obravnave in kateri prostor je služil za zapor, se velikokrat znajdemo pred nepremagljivo oviro. Zapuščinski inventar umrlega graščaka, denimo, natanko opisuje vse naštete prostore ali vsaj nekatere od njih (vključno z opremo), a je s tem rešen samo majhen košček problema: dokumentiran je obstoj prostorov, za katere večidel tako ali tako ni bilo dvoma, da so obstajali, toda kje so se nahajali?[36] Namembnost posameznih grajskih prostorov poleg tega ni bila statična – nespremenljiva, tudi če odmislimo različne prezidave, dozidave in novogradnje. Ostaja nam skorajda samo pobožna želja, da bi imeli pred seboj sodoben načrt ali vsaj skico razporeditve prostorov določenega grajskega kompleksa iz 17. ali 18. stoletja, čeravno so presenečenja vedno mogoča.[37] Stanje tovrstnih virov je neprimerno boljše šele za 19. stoletje, a še to predvsem za čas po zemljiški odvezi, ko so gradovi glavnino svojih upravnih funkcij že odložili.

Govoriti je torej mogoče o treh ravneh gradu kot upravnega središča, ki jih vse srečujemo tudi v virih. Če je daleč najbolje dokumentirana makroraven – zemljiško gospostvo kot tako (kot pravni in upravno-teritorialni pojem), imamo neprimerno manj virov o srednji ravni – o tem, kje (v kateri stavbi) je bil v določenem času dejanski sedež gospostva, le za pokušnjo pa je pričevanj o mikroravni – kje v samem gradu je bila uprava nameščena, kdo vse jo je izvajal in kako.

Pomudimo se pri gospostvu Višnja Gora kot enem bolje dokumentiranih. Iz zapisov o gradnji novega gradu, tj. dvorca, ki stoji ob vznožju hriba s starim srednjeveškim gradom, natanko vemo, da so dvorec istega imena kot stari srednjeveški grad zgradili v začetku 70-ih let 18. stoletja. Viri so potrdili tudi ljudsko izročilo, da so pri gradnji uporabili material s starega gradu, ki se je po izgubi strehe spremenil v razvalino.[38] Jožefinski vojaški zemljevid iz srede osemdesetih let, nadvse hvaležen referenčni vir za stanje grajskih in drugih objektov nasploh, povedano potrjuje: stari višnjegorski grad je razvalina, spodnji že stoji.[39] Še več, iz srede 19. stoletja (1853) imamo tudi tloris spodnjega gradu oziroma dvorca z natančno navedbo namembnosti posameznih prostorov.[40] Če se njihova temeljna funkcija ob zemljiški odvezi ni spremenila, torej natanko poznamo mikrolokacije gospoščinske in okrajne uprave. A le za zadnje izdihljaje fevdalne dobe. Kje pa so vsa predhodna stoletja obstoja višnjegorskega gospostva?

Drugače kot pri Višnji Gori, ki bi jo lahko označili kot klasičen primer, se bomo tem hitreje znašli v zadregi pri majhnih gospostvih oziroma imenjih. Prej omenjena graščina Brest na Ljubljan-

36 Prim. opise prostorov v gradu Tuštanj pri Moravčah iz 18. in 19. stoletja (Golec, Tuštanjski graščinski arhiv, str. 246–254).

37 Iz leta 1580 je denimo znan tloris gradu Štanjel na Krasu, risba Janeza Cobenzla (Seražin, Štanjelski grad, str. 169–176; objava tlorisa na str. 171).

38 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–30, Konv. 4, 6. 2. 1771, 8. 3. 1773. – O izročilu Mikuž, *Umetnostnozgodovinska topografija*, str. 210.

39 Rajšp (ur.), *Slovenija*. 1. zvezek, sekcija 203.

40 ÖStA, HHStA, FAA, A–X–30, Konv. 4, 1853.

skem barju je že eden takih primerov. Kje, kdo in kako je upravljal imenje Studenec, preden ga je kupil lastnik Bresta in ga tiho, pravzaprav neformalno pretvoril v posest formalnopravno neobstoječe graščine Brest? Ali pa vprašanje sedežev delegiranih okrajev – okrajnih gosposk v predmarčni dobi. Nekateri so se še vedno imenovali po gospostvu oziroma gradu, v katerem so imeli prvotno sedež, čeprav se je ta medtem že preselil v bližnje urbano središče, npr. z Ruperč vrha v Novo mesto.[41]

In nenazadnje se pri problematiki gradov kot upravnih središč neizogibno vsiljuje še vprašanje ljudi – izvajalcev uprave. Kdaj in kje je upravne naloge opravljal zemljiški gospod sam, kdaj in kje pa njegov plačani upravni aparat? Da ne govorimo o zastavnih imetnikih, zakupnikih, najemnikih, prisilnih upraviteljih in drugih, skratka o ljudeh kot takih. Končno ne gre pozabiti, da so grajski uradniki do srede 19. stoletja sestavljali glavnino uradništva. Kdo so bili in od kod, s kakšnim socialnim ozadjem in izobrazbo, kakšne so bile njihove službene in druge povezave z različnimi gradovi? Morda me to vprašanje toliko bolj zaposluje iz osebnih razlogov, ker sem namreč sam potomec različnih profilov ljudi, ki so imeli opraviti z gradovi in njihovo upravo: malih graščakov, gospoščinskih upraviteljev, pisarjev in pristavnikov, deželnih svobodnikov in meščanov, ki so se silili med »gospode« z zemljiško posestjo, pa seveda v največji meri biološki naslednik podložnikov, torej tistih, ki jim je bila grajska uprava v prvi vrsti namenjena. V končni fazi se bodo raziskave upravne zgodovine gradov nujno ustavile pri podložnikih: kako je kmet, ki je prihajal v grad poravnat določeno obveznost ali se šel tja zavoljo nečesa pravdat, vse skupaj doživljal s svojimi preprostimi, človeškimi očmi? Sklenemo lahko, da vsekakor ni kaj dosti razlikoval med instancami, nazivi in pristojnostmi, saj mu niti ni bilo treba. Zanj je imel grad tudi v upravnem pogledu zelo široko vsebino, tako kot je izraz grad kot krovni pojem živel v njegovem jeziku ter je slednjič kot slovenska jezikovna in kulturna dediščina prišel do nas.

41 Matijevič, *Novomeške hiše*, str. 33.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: knj. 5.
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 115.
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani: šk. 32.
AS 315, Deželna deska za Kranjsko: glavna knjiga IX.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv
FAA – Fürstlich Auerspergsches Archiv: A–X–30, C 48/34.

LITERATURA

Bajt, Drago, Vidic, Marko (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.

Bernik, Stane: *Črnomelj. Urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris*. (Razprave Filozofske fakultete). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987.

Curk, Jože: O mestni podobi Laškega. *Časopis za zgodovino in narodopisje* XLVII, NV 12 (1976), št. 2, str. 334–343.

Golec, Boris: Dve Valvasorjevi hiši v Krškem – napačna in prava (2. del). *Arhivi* 35 (2012), št. 2 (v tisku).

Golec, Boris: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748–1848. *Kronika* 36 (1988), št. 2, str. 184–194.

Golec, Boris: Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja. *Kronika* 59 (2011), št. 3. *Iz zgodovine Litije in okolice*, str. 453–488.

Golec, Boris: Poti in stranpoti Valvasorjevih potomcev z velenjskega gradu. Kdaj arhivski viri (ne) lažejo? *Arhivi* 34 (2011), št. 2, str. 497–524.

Golec, Boris: Pozabljeni »mali štajerski Valvasor« – polihistorjev potomec Franc vitez Gadolla (1797–1866). *Kronika* 60 (2012), št. 1, str. 23–78.

Golec, Boris: Trg Mokronog od nastanka do odprave trške avtonomije. V: Kapus, Marko (ur.): *Trg Mokronog skozi stoletja*. (Zbornik župnije Mokronog. 2. zvezek). Mokronog: Studio 5 Mirna, 2003, str. 9–110.

Golec, Boris: Tuštanjski graščinski arhiv (1547–2001) – pozabljena zakladnica zgodovinskega spomina. *Kronika* 57 (2009), št. 2, str. 235–276.

Golec, Boris: Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del). *Zgodovinski časopis* 62 (2008), št. 3–4, str. 351–383.

Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997, 1999.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Matijevič, Meta: *Novomeške hiše in ljudje s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja* (Gradivo in razprave 31). Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2007.

Miklavčič, Maks: *Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave.* Inavguralna disertacija (posebni odtis iz Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo XXV/XXVI, 1944–1945). Ljubljana, 1945.

Mikuž, Stane: *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine.* Ljubljana: Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, 1978.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Band 10). München: R. Oldenburg, 1962.

Pleteršnik, Maks (ur.): *Slovensko-nemški slovar.* Prvi del. A–O. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894.

Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija. Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah. I. del* (Z eno karto.). Ljubljana: Založba Zvezne tiskarne in knjigarne, 1925.

Potočnik, Mitja: *Grad Brdo skozi stoletja.* Novo mesto: Marcus, 2008.

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787.* Opisi, 1. zvezek. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Seražin, Helena: Štanjelski grad na risbi Janeza Cobenzla iz 1580. *Acta historiae artis Slovenica* 10 (2005), str. 169–176.

Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju.* Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stopar, Ivan: Grad, geslo v: *Enciklopedija Slovenije. 3. zvezek.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 347–348.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Peta knjiga. Bela krajina.* Ljubljana: Viharnik, 2004.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska. Prva knjiga. Poročje Krke.* Ljubljana: Viharnik, 2000.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Prva knjiga. Območje Maribora in Ptuja.* Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni tisk, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1990.

Straka, Manfred: *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850. Die Erläuterungen zur ersten Lieferung des Historischen Atlasses der Steiermark.* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark. XXXI. Band). Graz: Landeskommission für Steiermark, 1978.

Šumi, Nace: Dvorec, geslo v: *Enciklopedija Slovenije. 2. zvezek.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 411–412.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain.* I–XV. Laybach, 1689.

Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain, 1679. Faksimilirana izdaja.* Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

Vilfan, Sergij: Zemljiška gospostva. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog.* II. zvezek. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1980, str. 75–239.

Vischer, Georg Matthäeus: *Topographia ducatus Stiriae. Gradec 1681* (ur. Ivan Stopar) Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.

Wolf, Anton Alois (izd.): *Deutsch-slovenisches Wörterbuch.* Laibach: Josef Blasnik, 1860.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Schlösser auf dem Gebiet des heutigen Slowenien als Verwaltungszentren. Grundlegende Merkmale und Herausforderungen für die Forschung

All zu gern wird übersehen, dass bis zur Grundentlastung (1848) die Schlösser zahlenmäßig die absolut dominanten verwaltungspolitischen Zentren waren. Bevor im Hoch- und Spätmittelalter die Städte wuchsen, spielte sich die gesamte weltliche Verwaltung und Politik auf den Burgen

ab. Aber auch nach der Bildung des Städtenetzes waren die slowenischen Städte, außer den küstenländischen, so wie die Städte im Mitteleuropa überhaupt, hinsichtlich der Verwaltung und Gerichtsbarkeit noch sehr lange stark eingeschränkt, da sie in der Regel nur ein kleines Gebiet, den so genannten Burgfried verwalteten. Eine Ausnahme bildeten fast nur die Landeshauptstädte (Laibach, Görz und Klagenfurt).

Abseits der Städte war das gesamte Gebiet übersät mit einem Netz von Grundherrschaften, die miteinander gebietsmäßig verwoben waren. Häufig waren nicht einmal alle Bauern eines Dorfes einem Grundherrn untertan. Die gesamte Lokalverwaltung – das heißt die Verwaltung im engeren Sinn, die Gerichtsbarkeit und die Steuereinhebung – unterstand einer bestimmten Grundherrschaft, wobei diese Grundherrschaft nicht unbedingt jene sein musste, von welcher der Untertan mit seinen Gründen abhängig (grund-untertänig) war. In der Regel war der Sitz der weltlichen Herrschaft ein größeres oder kleineres Schlossgebäude, bei sehr kleinen Herrschaften konnte es auch nur der Meierhof oder ein bürgerliches Haus sein. Bei kirchlichen Herrschaften übernahmen Bischofshof, Kloster, Pfarrhof, Filialkirche u. ä. diese Rolle, es gab aber auch einige Schlösser in der Hand der Kirche (z. B. Goričane oder Olimje).

Unter den Schlössern (und Burgen) gab es aber große Unterschiede. Die bedeutendsten unter ihnen führten eine (selbständige) Hauptmannschaft aus, so etwa in Tolmin, Bovec (Kluže) und später im Schloss Gewerkenegg in Idrija. Größere Bedeutung hatten auch jene, die als Sitz eines Landgerichtes fungierten bzw. über die Jurisdiktion auf einem geschlossenem Gerichtsgebiet und über die öffentliche (polizeiliche) Befugnis für die gesamte nichtprivilegierte Bevölkerung des dazugehörigen Gebietes verfügten, ohne Rücksicht darauf, um wessen Untertanen es sich handelte. Die meisten Schlösser waren als Zentren der Grundherrschaft nur für die eigenen Untertanen zuständig, für deren Gründe und den eigenen Dominikalbesitz. Zu den Domänen der Herrschaften gehörten die Einhebung von Steuern für das Land bzw. den Landesfürsten, die Patrimonialgerichtsbarkeit (Zivil- und kleinere Strafsachen), vor allem aber das Einheben von Herrschaftsabgaben und die Aufsicht über die Arbeitsverpflichtungen der Untertanen gegenüber der Herrschaft und dem Staat. Neben den ständigen Verwaltungsfunktionen, die an eine bestimmte Herrschaft gebunden waren bzw. aus ihr hervorgingen, erfüllten einzelne Schlösser auch temporäre Aufgaben, die nur mit der Person ihrer Hausherren verbunden sein konnten.

Erst ab der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts erhielten außer den Schlössern auch Städte und Märkte wichtigere Verwaltungsaufgaben übertragen. In diesem Zusammenhang ist die sichtbare Veränderung der Funktionen vieler Schlösser gegen Ende der theresianischen und der josefinischen Ära zu sehen. Der große Wandel setzte ein, als der absolutistische josefinische Staat den Herrschaften bzw. den Schlössern als ihren Zentren neue verwaltungspolitische Funktionen übertrug und die bis dahin gültige Gerichtsbefugnisse der Herrschaften reformierte. Einige Schlösser mussten von jetzt an bis zu den grundlegenden Reformen unmittelbar nach der Grundentlastung (1848) viel wichtigere und weitreichendere Aufgaben als davor übernehmen – als Zentren der halbstaatlichen und im Vormärz zum Teil schon vollkommen staatlichen Bezirke.

Einen neuen und gleichzeitig den größten Bruch bescherte den Herrschaftssitzen die Grundentlastung mit ihren radikalen verwaltungs-politischen Reformen und den Reformen auf dem Gebiet der Gerichtsbarkeit in den Jahren 1849–50. Alle Formen der Patrimonialherrschaft wurden abgeschafft, ebenso wurde die Grundherrschaft ausgelöscht, Verwaltung und Gerichtsbarkeit wurden zur Gänze verstaatlicht und die Ausführung ihrer Aufgaben Staatsbeamten übertragen. Die adeligen Ansitze als solche, vor allem jene auf dem Lande, verloren somit in kürzester Zeit fast alle bisherigen Funktionen, die in die urbanen und halburbanen Zentren übersiedelt wurden. Die Schlossbauten wurden manchmal, wenn es notwendig und möglich war, noch weiter als Staatsämter oder Sitze von Gemeinden und diverser anderer Ämter weiter verwendet, zum Teil bis heute. Nur in den seltensten Fällen konnten in Schlossbauten, die in den ländlichen Gegenden oder allein standen, neue Verwaltungs- und Gerichtsorgane untergebracht werden. Viel häufiger findet man die neu entstandenen Ämter in Schlossgebäuden in städtischen oder Marktsiedlungen.

Im Beitrag wurden ferner Fragen und Aufgaben umrissen, die sich mit der Erforschung der Verwaltungsfunktion von Burgen und Schlössern stellen und die noch auf die slowenischen (und anderen) Historiker warten. Die erste Frage ist terminologischer Natur (die Unterscheidung zwischen den Wörtern Schloss (grad), Hof (dvor, graščina) etc., die Schlüsselaufgabe aber wäre die Erforschung der Geschichte bzw. der Genese aller Grundherrschaften bzw. Burgen und Schlösser, um hartnäckig wiederholte Fehler zu revidieren. Unmittelbar auf den Titel des Beitrags bezieht sich die Frage, welche Verwaltungsfunktionen – im engeren und weiteren Sinne des Wortes – einzelne Herrschaftssitze in der Vergangenheit erfüllten. Um eine »Verwaltungsgeographie der Schlösser« zu erstellen, wäre noch viel Arbeit an den Quellen notwendig. Man kann über drei Ebenen des Schlosses als Verwaltungszentrum sprechen. Hin-

sichtlich der Quellenlage ist die Makro-Ebene bei weitem am besten dokumentiert – die Grundherrschaft als solche (als Rechts- und Territorialbegriff). Unvergleichlich weniger Quellen gibt es für die zweite Ebene – hier sollte geklärt werden, wo (in welchem Gebäude) sich in einem bestimmten Moment der tatsächliche Sitz der Herrschaft befand. Nur ganz wenige Aussagen gibt es zu den Fragen der Mikro-Ebene – wo war im Gebäude selbst die Verwaltung (Herrschaftskanzlei) untergebracht und wer führte sie aus, und in welcher Weise.

SUMMARY

Castles in Slovenian territory as administrative centres. Basic characteristics and research challenges

We tend to forget all too easily that until land redemption (1848) castles were numerically the predominant seats of administrative and political power. Before the emergence of towns in the high and late Middle Ages, castles were the centres of secular administration and politics in general. However, it was also after the urban network was established that Slovenian towns, except in coastal areas, retained for a long time, like towns in other parts of central Europe, very restricted in administrative and judicial powers, wielding control over an extremely narrow area, the so-called legal district [Burgfried]. Almost the only exception to that were provincial capitals (Ljubljana, Gorizia and Klagenfurt).

Therefore, apart from towns, the entire territory was covered by a network of territorially overlapping seigniories, so that often all serfs from the same village were not the subjects of one and the same feudal lord. The whole local administration – i.e. administration in the narrow sense of the word, judicial and fiscal – belonged under a given seigniory, whereby authority over serfs and lands was not necessarily in the hands of one seigniory, that is, the one to which a serf was attached. As a rule, the seat of a secular seigniory was a castle or mansion, and of a very small estate a meierhof or town house, whereas in the case of ecclesiastical feudal estates, it was an episcopal mansion, a monastery, parish house, succursal church, etc., but also a few castles owned by the Church (e.g. Goričane or Olimje).

There were many differences between individual castles. The most important ones, for instance, in Tolmin, Bovec (Kluže) and later Idrija (Gewerkenegg) were the administrative centres of (independent) governorships [Hauptmannschaft]. Other castles of major significance also served as the seats of provincial courts [Landgericht] or jurisdictions, comprising complete judicial districts and public (police) authority over the non-privileged population of the adjoining territory, regardless of whom these serfs belonged to. Most castles, however, as the centres of seigniories only had jurisdiction over their own serfs, lands and demesnes. Seigniorial authority comprised collection of taxes for the province or, rather, the duke, patrimonial justice (civil and minor criminal matters), and especially collection of seigniorial dues and supervision over the serfs' duties towards the seigniory and the state. In addition to permanent administrative functions attached to or arising from a certain seigniory, some castles also performed temporary tasks specifically for their respective masters.

It was only from the mid-18th century that towns and market towns, too, began to have an important administrative role. In this very connection the functions of many castles at the end of the Theresian and during the Josephine era underwent a significant change. This was a turning point at which the Josephine absolutist state imposed or delegated new administrative-political functions to seigniories – or castles as their seats – thus also reforming their former judicial powers. Therefore, until the radical reforms immediately after land redemption (1848), some castles performed broader and more important duties than ever before – as seats of semi-state and in the pre-March era partly also fully state districts.

Another, and the greatest, turning point for castles was brought about by land redemption with radical administrative-political and judicial reforms in 1849–50. All forms of patrimonialism were abolished and seigniories ceased to exist, whereas administration and judicial system were fully nationalised and their tasks thenceforth executed by state officials. In a very short period of time castles as such, especially in the countryside, lost nearly all of their former functions which were moved to urban and semi-urban centres. Nevertheless, some castle buildings have remained, where necessary and possible, to a certain extent, in use as state offices as well as seats of municipalities and other kinds of offices, to this very day. Only in rare cases would administrative and judicial bodies be housed in a castle situated in a remote location or completely rural setting. The newly-founded authorities will more often be found in castles in market towns and towns.

This contribution also suggests questions and tasks concerning the administrative duties of castles that are still to be addressed by Slovenian historians and other researchers of the past. The first question is of terminological nature (distinguishing castles from manors, etc.) and one of the key tasks is to

investigate the histories of all seigniories or castles and eliminate persistent misconceptions. The title of the contribution is directly linked to the question which administrative functions, in both the narrow and broad sense of the term, a given castle performed throughout its history. »Administrative geography of castles« – a thorough overview of all administrative functions of individual castles and seigniories in the Slovenian territory through time – will still require a fair amount of work with sources. We may talk about three levels of a castle as an administrative centre. The macro level – a seigniory as such (a legal and territorial notion) is by far best documented. A significantly smaller volume of sources deal with the middle level – where (i.e. in which building) and at which point in time the actual seat of the seigniory was – and there is only a foretaste of testimonies about the micro-level – where in a given building the administration was, who was in charge of it and how was it organised.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.83:645(497.4)(091)

Prejeto: 29. 5. 2012

Maja Lozar Štamcar

dr., muzejska svetnica in višja znanstvena sodelavka, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: maja.lozar@nms.si

Grad kot plemiško bivališče

IZVLEČEK

Skozi stoletja so bile v odsotnosti vladarskih dvorov na Slovenskem deželne plemiške elite glavne nosilke najimenitnejšega življenjskega sloga. Za preučevanje stanovanjske opreme pri nas so zato ključni prav grajski interierji. V pričujočem članku smo skušali orisati njihov razvojni lok od poznega srednjega veka do 20. stoletja. Ker se je in situ *ohranila le še peščica pohištva in druge opreme, smo se morali zadovoljiti z ohranjenimi kosi v javnih zbirkah, predvsem pa s historičnimi fotografijami notranjščin in podatki v zapuščinskih inventarjih.*

KLJUČNE BESEDE
gradovi, stanovanjska kultura, grajski interierji, pohištvo, pohištvena umetnost

ABSTRACT

CASTLES AS RESIDENCES OF THE REGIONAL NOBILITY AND GENTRY

In the absence of royal courts, provincial noble elites were, for centuries, the main bearers of the most refined lifestyle in the territory of the present-day Slovenia. Therefore, castle interiors are of pivotal importance for investigating furnishings in the said territory. The article aims to depict their development arch spanning the late Middle Ages through the 20th century. Since very few furniture and other furnishings have been preserved in situ, *we had to make do with the survived pieces in public collections, together with historical photographs of interiors and data contained in probate inventories.*

KEY WORDS
castles, interior decoration, castle interiors, furniture, furniture art

Gradovi, večje zgradbe predvsem na deželi, pa tudi v mestih, so kot sedeži gospostev v gospodarskem, političnem, sodnem in davčnem oziru služili javnosti.[1] Hkrati so bili upravne stavbe zasebnih kmetijskih veleposestev in praviloma tudi bivališča. V njih so prebivali plemiški lastniki ali upravniki, njihove razširjene družine in gosti, služinčad, duhovniki, uradniki in vojaki. Način življenja plemiškega stanu se je seveda spreminjal glede na njegovo vlogo in pomen v družbi.[2] Stoletja je bila na prvem mestu varnost. Plemiči vojaki, zadolženi za obrambo dežele, so sprva živeli v težko dostopnih utrdbah na vrhu hribov, pozneje pa so si postavljali elegantne stavbe na izbranih nižinskih lokacijah. Sčasoma je pretežno vojaške in posestniške vire prihodkov dopolnjevalo tudi politično udejstvovanje, ki je poleg družabnih obveznosti ter trgovskih in industrijskih poslov terjalo sezonsko bivanje v mestu. Mobilnosti med lastnimi posestvi in gradovi sorodnikov in prijateljev se je tako pridružilo pomeščanjenje, vse dokler niso, obratno, novodobni bogati meščani začeli iskati sprostitve na podeželju in kupovati gradove od včasih obubožanih plemičev.

Deželne plemiške elite na Slovenskem so bile v odsotnosti vladarskih dvorov skozi stoletja na svojih gradovih nosilke najimenitnejšega bivalnega sloga.[3] V grajskem bivalnem okolju se odraža slovenska umeščenost v srednjeevropske habsburške dežele z dotikom Sredozemlja, tako po tipih in materialih, izhajajočih iz našega podnebja, kot po slogu opreme. Ker so bile plemiške družine običajno sorodstveno povezane čez deželne meje in so skušale svojemu naraščaju priskrbeti čim boljšo in vsestransko izobrazbo, so bile redno seznanjene z novostmi po svetu. Stanovanjsko opremo so naročale pri najboljših domačih mojstrih, ki so v dolgi tradiciji mizarjenja in drugih cehovskih obrti izdelovali kakovostno opremo. Pripeljati pa so jo dale tudi iz drugih delov države in od sosedov, iz velemestnih Benetk, Nemčije in širše.

Seveda so bile pri gospodi, cerkveni ali posvetni, velike razlike v premoženju, okusu, razgledanosti, sposobnostih in usodah, ki so se odražale tudi v njihovih domovih. Vsaj nekaj prostorov je moralo biti – pogosto za ceno zadolževanja – namenjenih reprezentanci, opremljenih primerno političnemu, gospodarskemu in kulturnemu statusu lastnikov, tako nasproti sebi enakim in peščici višjih na družbeni lestvici kot nasproti deprivilegirani množici. Na gradovih si je bilo mogoče privoščiti vse več udobja. V prvi vrsti je to pomenilo v prostorih več naravne in umetne svetlobe, zavarovanega ognja, svežega in ogretega zraka, vode in čistoče. Tako reprezentančnost kot udobje sta narekovala tudi vse več in več stanovanjske opreme, shrambnega, sedežnega in spalnega pohištva, tekstilij, posodja, orodja in drugih vsakdanjih predmetov iz različnih materialov, svetil, ur, umetniškega okrasa, knjig in glasbil. Podobno kot grajska stavba se je kot živ organizem tudi stanovanjska oprema spreminjala, rasla, venela, se množila. Stare reči so se uporabljale, dokler se je le dalo. Skrinja, ki je bila nekoč morda ponos sprejemnice, je na primer končala, še vedno koristna, v vrtnarjevi lopi. Več modernih kosov so si nabavile premožnejše in spretnejše družine, a prav povsod so novi rodovi k organski sestavljanki dodali kaj novega.

Vloga plemstva in gradov se je ves čas spreminjala, najbolj korenito in sunkovito prav v zadnjem stoletju. O grajski stanovanjski opremi lahko govorimo v zadnjih petsto letih, kratkem obdobju v civilizacijskem razvoju, a vendarle polnem velikih sprememb. Njeno preučevanje je v Sloveniji zelo oteženo, ker sta v sredini prejšnjega stoletja novo jugoslovansko okolje in politično-gospodarsko-kulturni prevrat pometla s plemstvom in meščanstvom, celotnima segmentoma naše družbe, vključno z njunim načinom življenja. Gradovom je bilo odvzeto dostojanstvo stoletij, velika večina je bila uničena skupaj z organsko zraslimi interierji. Za rekonstrukcijo nekdanjih interierjev so nam na voljo le razbitine ter nekaj slikovnih, pisnih in ustnih virov, med materialnimi viri pa nekaj arheoloških najdb, peščica preživelega pohištva in drugih predmetov, večinoma brez znane provenience, pa še eden ali dva ohranjena interierja iz 19. stoletja (Snežnik, Tuštanj). Največ nam povedo fotografije notranjščin, nekatere še iz 19. stoletja, nekaj iz časov razprodajanja med svetovnima vojnama, ko sta konservator dr. France Stele in ravnatelj Narodnega muzeja dr. Josip Mal pregledovala stanje na terenu in za muzej pridobila doslej največ tovrstnih muzealij, zlasti pohištva. Še pred osemdesetimi leti so bili gradovi na Slovenskem tako polni stoletja stare opreme kot današnje oblegane turistične točke v drugih evropskih deželah, danes pa zevajo prazni kot pokazatelj naše vrednot otresene družbe. Upajmo, da gre le za nesrečno epizodo v njihovem tisočletnem bivanju. S pravim občutkom in znanjem se da namreč enako kot druge zgradbe tudi gradove odlično umestiti v sodobnost. Do danes so plemiški in neplemiški lastniki drugod po Evropi veliko število starodavnih gradov in njihovih interierjev primerno vzdrževali ter prilagajali spremenjenim družbenim in gospodarskim okoliščinam. Zamrle vloge so večinoma znali nadomestiti z novimi podjetniškimi izzivi. Z ustreznimi modernimi posegi v restavriranju, oblikovanju ter rabi kakovostnih trajnih materialov in izdelave so gradovi še vedno lahko domovi lastniških družin. V svojem – podeželskem ali mestnem – okolju pričajo o življenju in delu prednikov ter obenem o spoštovanju sedanjih rodov

1 Kos, *Med gradom in mestom.*
2 Handbichler, Zum Wohnkultur des Adels.
3 Lozar Štamcar, Fotografije kot vir.

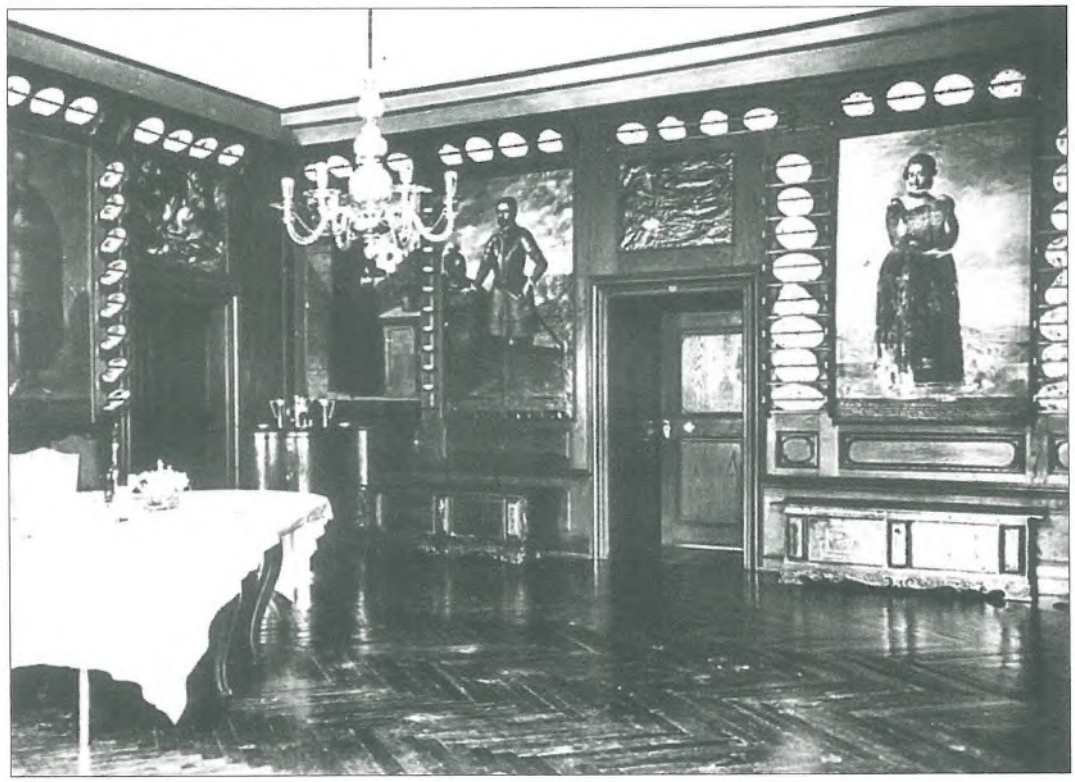

Turjak, salon z leseno lamberijo, zgodnjebaročni videz, fotografija iz prve polovice 20. stoletja (hrani: Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, INDOK center za dediščino).

do njihove ustvarjalnosti. Zaradi hudih družbenih prevratov smo v Sloveniji še zelo počasni pri vzgoji v modernem smislu prave – zasebne in javne – elite, ki se zaveda ključnega pomena ohranjanja in oživljanja narodove stavbne in premične dediščine ter je dovolj nadarjena in razgledana, da se tega lahko tudi sistematično loti. Najprej pa se je treba posvetiti resnemu raziskovanju razvojnega loka grajske stanovanjske opreme. Tudi iz pičlih dosegljivih podatkov se da izluščiti skupne značilnosti tipičnih sprememb skozi čas. Rdečo nit razvoja predstavlja vedno večje udobje, ki so ga dosegali z različnimi sredstvi. Poglejmo, kako so se razvijali štirje ključni elementi plemiškega stanovanja: razsvetljava, obloge sten, tal in stropa ter shrambno in sedežno pohištvo.

Umetna razsvetljava

Debeli kamniti srednjeveški zidovi, majhna okna z lesenimi polkni in ogenj v odprtih kaminih so nudili zavetje pred sovražniki in naravo. Za toploto in vtis obilja so poskrbeli predvsem tekstilije in krzno. Osnovna naravna osvetlitev grajskih prostorov skozi okna se je od poznega srednjega veka naprej močno izboljšala z zastekljevanjem. Na gradu Krancelj nad Škofjo Loko, ki ga je uničil potres leta 1511, so bili na primer najdeni ostanki stekelc s svinčenimi okviri. Umetno svetlobo so sprva nudili le odprt ogenj v kaminih ter v stenske in obešene obroče ali kovane železne čelešnike zataknjene goreče bakle in trske. Vedno so bile v rabi lojevke in oljenke, odprte in pozneje zaprte posodice s tekočim gorivom in stenjem, najdlje pa so vladali svečniki. Sveče – lojenke in voščenke – so bile zataknjene v enojne, dvojne in večramne namizne in stenske svečnike, več svetlobe so dajali s stropa viseči kronasti in košarasti lestenci. Za različne grajske prostore in glede na premožnost so svečnike izdelovali iz najrazličnejših materialov: iz gline, keramike, lesa, železa, brona, kositra, medenine, srebra; bili so žgani, rezljani, struženi, uliti, tolčeni. Eden najzgodnejših svečnikov boljše vrste, iz znamenitih livarskih področij v južni Nemčiji (zgornje Porenje ali Nürnberg) ali vzhodni Belgiji (dolina reke Maas, Dinant, t. i. dinanderija), je bil izkopan na gradu Krancelj nad Škofjo Loko. Gre za osrednji del namiznega dvoramnega svečnika na tulec iz ulitega brona, oblikovanega kot modno oblečeni možic.[4] V renesančnem 16. stoletju, posebej v novih stavbah, so vgrajevali vedno večja okna in izboljšali tudi umetno razsvetljavo. Na gradu Vurberk je bilo leta 1525 zabeleženih največ svetil v kapeli: par medeninastih svečnikov, par svečnikov z jastrebjimi nožicami, kositrna svetilka in dva železna svečnika v zidu. V kaplanovi sobi je bil pločevinast svečnik, v

4 Cevc, Gotski svečnik.

Murska Sobota, baročni salon s steklenimi lestenci, fotografija iz prve polovice 20. stoletja (hrani: ZVKDS).

pisarni laterna, v zunanji veži pa kar devet medeninastih svečnikov in dva železna svečnika, od katerih je imel eden dve peresi.[5] V 17. stoletju so bile sveče v premožnih gospodinjstvih zataknjene v tulce namiznih struženih medeninastih ali srebrnih svečnikov z zvonastimi podstavki, ki so jih izdelovali v velikih umetnoobrtnih središčih, zlasti v Augsburgu. Leta 1647 so imeli na dvorcu Pogance pet parov srebrnih cerkvenih augsburških svečnikov.[6] Po inventarjih sodeč so bili konzolni svečniki in viseči lestenci redki. Preprostejši lestenci, ki so jih izdelovali domači kovači, so bili iz kovanega železa s stiliziranim cvetjem iz izrezane pločevine in s trni za sveče. Dražji medeninasti kronski lestenci z balustrskim stebrom, iz katerega so na eni ali več ravneh izhajali usločeni kraki z več pari globokih krožnikov in tulcev za sveče, so prihajali z zahoda in jih še danes imenujemo holandci. Priljubljeni so ostali vse do 19. stoletja. Zelo pogosti so bili v 18. stoletju večji hišni namizni in majhni prenosni svečniki z mnogokotnimi debli, brez krožnika in s profiliranimi podstavki, tudi kot deli pisalnih ali toaletnih garnitur. Poleg ulitih medeninastih in kositrnih je bilo mogoče najti tudi porcelanaste. V drugi polovici stoletja so bili tulci pogosto oblikovani v cvetno čašo z listnatim krožnikom, deblo pa je bilo elegantno rebrasto in zavito. V zadnjih desetletjih je klasicistični slog svečnike oblikoval kot ravne kandelabre, balustrske vaze ali kanelizirane antične stebre s kapiteli. Namesto sveč so se uporabljali tudi tanki voščeni zvitki s stenjem, ki so bili nataknjeni na kovinska stojalca s škarjami za čiščenje stenja.

V reprezentančnih prostorih so v baroku viseli stekleni lestenci s kletkastim, hruškasto oblikovanim ogrodjem iz pokositrenih železnih trakov in vsaj štirimi tulci za sveče. S steklenimi paličicami obdano ogrodje iz železnih palic in trakov je tako kot stekleni krožniki za prestrezanje voska na gosto ovešeno s steklenimi okraski v obliki brušenih ali stisnjenih ploščatih rombov, rozet (rožic), zvezdic, listov, hrušk, pihanih kapelj, masivnih storžev in ledenih sveč. Med kraki visijo girlande iz nabranih steklenih jagod, navpična železna os je skrita za nabranimi pihanimi kroglami in vazami. V gosposkem nadstropju škofijskega dvorca Goričane so bili v času škofa Ernesta Amadeja Attemsa v sredini 18. stoletja v večini od osmih sob lestenci na šest ali osem sveč. Te čudovite steklene umetnine so izdelovali v steklarskih središčih v beneškem Muranu in na Češkem, pozneje pa tudi v slovenskih glažutah. Na kaminih in slovesno pogrnjenih mizah so svetili večkraki svečniki s steklenimi obeski, t. i. žirandoli. V vežah so s stropa ali na stenskih konzolah visele velike škatlaste laterne s kovinskim ogrodjem in zastekljenimi stenami. V prvi polovici 19. stoletja so bile poleg svečnikov v modi antiko posnemajoče oljenke, razvili pa so tudi sodobne svetilke na repično olje s pločevinasto posodo za olje, prekrito s porcelanasto ali fajančno vazo, z medeninastim gorilnikom, steklenim cilindrom (valjem) in porcela-

5 Loserth, *Das Archiv*.
6 Lozar Štamcar, Stanovanjsko udobje; ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 80, lit. P, št. 28.

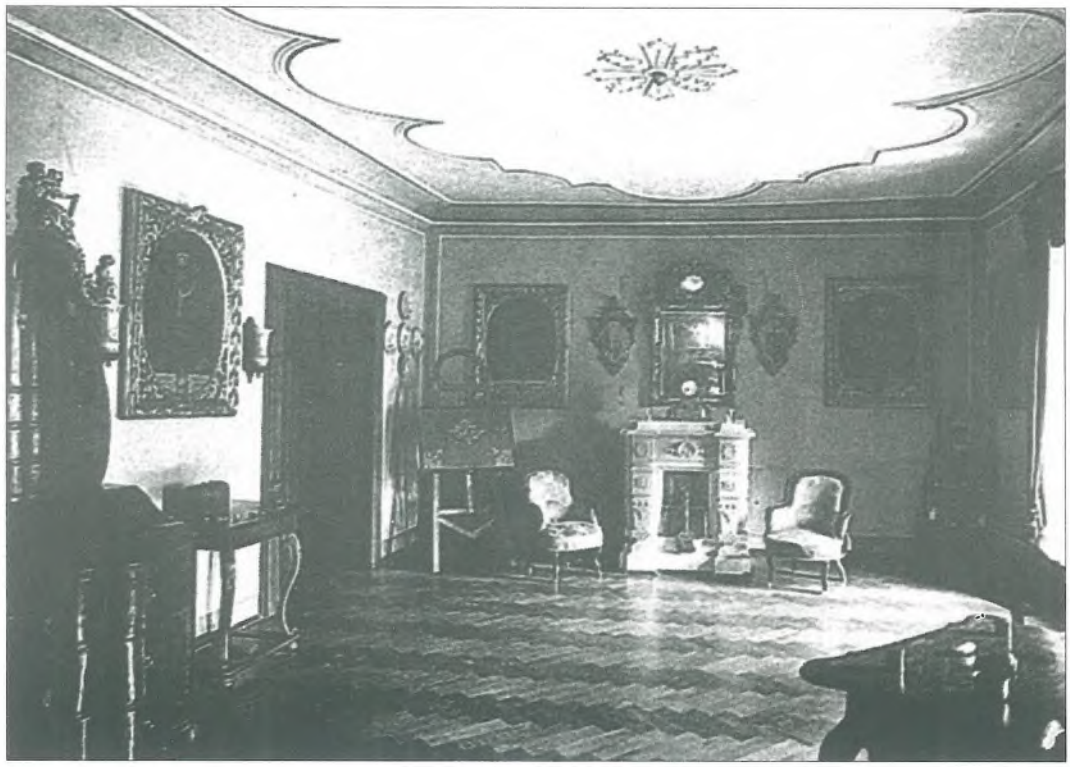

Pišece, salon z baročnim in novobaročnim pohištvom, fotografija iz prve polovice 20. stoletja (hrani: ZVKDS).

nastim ali steklenim senčnikom. V drugi polovici 19. stoletja je repično olje zamenjal petrolej. Prenosne namizne in viseče stropne petrolejke so dajale močnejšo belo in mirnejšo svetlobo. Elektriko so začeli v gradove napeljevati v dvajsetih letih 20. stoletja, na primer na Snežnik leta 1926. V nasprotju s samo navzgor obrnjenim plamenom je svetloba, ki jo daje elektrika, lahko usmerjena kamorkoli. Zato so električne svetilke oblikovane tako, da so žarnice in njihovi senčniki obrnjeni navzdol, dajajoč mehko difuzno ali usmerjeno močno svetlobo.

Obloge sten, stropov in tal

Neometani tramovni stropi so bili že zelo pogosti v srednjem veku, npr. na Gamberku, Vodrižu in Keblju. Ohranjen je še masivni gotski tramovni strop, verjetno iz 14. stoletja, v Švarcenštajnu pri Velenju.[7] Za zagotavljanje toplote so odprtim kaminom vedno bolj pomagale zaprte keramične peči.[8] V pogosto prehodnih, zlasti reprezentančnih grajskih prostorih pa so imele obloge sten, stropov in tal kot zaščita pred hladom, prepihom, prahom in mrčesom zaradi okrasa in zasebnosti tudi izjemno pomembno vlogo. V prvi vrsti je bil kot cenen in dober izolator v rabi les. V lesene stenske obloge so bile vdelane police, omarice in dekorativni – gotski, renesančni, baročni – okvirji oken in vrat, na primer notranja vrata z okvirjem iz prve polovice 17. stoletja z rezljanim hrustančevjem iz gradu v Negovi.[9] Lesene stenske obloge so pogosto prehajale v tramovne ali kasetirane lesene stropove in tla. Iz različno toniranih desk in deščic so bili sestavljeni vzorci – geometrijski (kvadratni, kockasti, zvezdasti), bolj zahtevni volutasti in drugi. Oblikovanje parketov se je v 19. stoletju, po zatonu baročne dobe, poenostavljalo, od takrat naprej so bili posebej priljubljeni preprostejši parketi z vzorcem ribje kosti.[10] Marsikje so v praznih grajskih sobanah parketi delno še ohranjeni. Dragocene tekstilije – ročno tkane in vozlane preproge ter tapiserije, zavese pred okni in vrati, blazine itd. – so v zgodnejših obdobjih[11] iz pustih in mrzlih prostorov s kamnitimi stenami v kratkem času naredile dom prijetnejši in obiskovalce opozarjale na gostiteljevo bogastvo. Tekstilije so bile lahko tudi napete na ogrodje in so zakrivale cele stene. Zlasti v baročnem 18. stoletju so bile v modi ročno poslikane stenske opne. V Narodnem muzeju Slovenije je ohranjenih nekaj poslikanih platnenih tapet z galantnimi pri-

7 Makarovič, Gamberk, Vodriž, Kebelj; za podatek o Švarcenštajnu se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču.
8 Guštin, Ljubljanski grad; Predovnik, Pečnice z gradu Podsreda.
9 Lozar Štamcar, Stanovanjsko udobje, str. 94.
10 Lozar Štamcar, Upodobitev bidermajerskega interierja.
11 Lozar Štamcar, Posvetno pohištvo.

Tuštanj, klasicistični salon (fotografija avtorice, 2010).

zori in *chinoiserijami* z dvorcev Jablje, Novo Celje in Dornava.[12] Bolj običajno je bilo za stenske opne uporabljeno enobarvno platno, damast, cic ali kako drugo blago z vtkanim ali natisnjenim vzorcem ali brez njega, kakršno je bilo uporabljeno tudi za oblazinjenje sedežnih garnitur in za zavese v istem prostoru. Priljubljene, a precej dražje so bile poslikave, zgolj v osrednji dvorani ali salonu, v kombinaciji s štukaturami, v 19. stoletju pa tudi bolj ornamentalne vrste v kombinaciji z vzorčnimi papirnatimi tapetami (še ohranjene na Snežniku).

Svoje mesto v stanovanjski opremi je imelo tudi krzno, še bolj pa usnje, kot preproge in oblazinjenje na stolih, zlasti v 17. stoletju pa tudi kot obloga sten. Poleg preprostega obarvanega usnja so si imovitejši privoščili tudi vzorčno reliefno stiskane, polihromirane, srebrene in zlačene tapete, ki so jih izdelovali v Italiji, Španiji in na Flamskem, po Valvasorju tudi v Tržiču. Tudi Valvasor sam je imel v sobi s štirimi stebri na svojem domu na Bogenšperku stene obložene s temnim lesenim opažem in reliefno stisnjenimi tapetami.[13] Na stenah so se vrstile obešene slike v različnih slikarskih[14] in grafičnih tehnikah, kipi ter drugi okrasni in uporabni predmeti.

Shrambno pohištvo

Za hrambo najrazličnejših predmetov so pogosto zadostovale že stenske niše (z lesenimi vratci), kakršni sta bili najdeni v srednjeveškem grajskem stolpu na Keblju[15] in v gradu Jama v Predjami,[16] ali v lesen stenski opaž vdelane police in omarice. Podobne razmere razberemo v treh škofjeloških inventarjih z začetka 14. stoletja.[17] Skrinje so imele hkrati funkcijo kovčkov, stoli in postelje so predstavljali simbol veljave. Mize so bile razstavljive, klopi so imele tudi premična naslonjala. Najimenitnejši kosi so bili okrašeni s tipičnim plitvim gotskim listnim okrasom. Najosnovnejši prosto stoječi kosi shrambnega pohištva so preprosti zaboji, ki so bili uporabni tudi kot sedeži in postelje ter so jih grajski prebivalci jemali s seboj na pogosta potovanja. Skrinje so bile okovane, imele so obročaste ročaje in ključavnice. Sprva so bile izdelane iz težkih plohov, pozneje pa po načelu lažjega ogrodja in polnil. Na gradovih je bilo skrinj veliko, tudi po več deset. Povečini so bile preproste, iz smrekovine ali drugega navadnega lesa. Stale so v pomožnih prostorih, v njih je bilo orodje in druge drobnarije. Nujne so bile skrinje za žito in druga živila. Na gradu Vurberk so imeli leta 1525 po smrti viteza Gašperja Stubenberškega več kot 20 skrinj: v žen-

12 Murovec, Alegorije petih čutov; Vidmar, Poslikane tapete.
13 En kos se je ohranil v NMS (inv. št. N 17853).
14 Horvat, Slike razveseljujejo oko.
15 Makarovič, Pričevanje gotskega stolpa Keblja.
16 Za ta podatek se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču.
17 Zahn, *Codex diplomaticus.*

Dvorec Križ pri Kamniku, salon, fotografija iz prve polovice 20. stoletja (hrani: Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, INDOK center za dediščino).

skih prostorih je bilo več velikih, med katerimi sta bili dve črni, pa tudi več manjših skrinjic za pisma in druge zasebne reči. V kamri sta bili skrinjasti klopi, v shrambah skrinje za kruh in druga živila.[18] V renesansi so imele imenitnejše skrinje in omare čelnice, okrašene kot pomanjšane arhitekture, s stebri, lizenami, nišami in timpanoni. Lahko so bile poslikane, plitvo in globoko rezljane, intarzirane, furnirane in marketerirane, zlačene, z vstavki iz kosti in kovine. Še v prvi polovici 17. stoletja so bile slogovno zaznamovane skrinje grajene manieristično. Janez Bonomo je imel na začetku 17. stoletja na gradu Volčji potok potovalne in poslikane beneške skrinje. V sredini istega stoletja sta bili na Pučerjevem dvorcu Rakovnik v Ljubljani dve orehovi, delno pozlačeni beneški skrinji. V sobi s kaminom so imeli leta 1665 na gradu Turjak kar 14 skrinj, v mnogih je bilo perilo. Bile so rezljane orehove ali poslikane s pari grbov domačih plemiških družin. V stolpu je bilo več skrinj s spisi.[19] Skrinje so imele povečini močno železno, včasih pokositreno (belo) okovje. Če so bile opremljene s ključavnicami, so imele te obliko mačje glave, pri skrbneje izdelanih kosih proti koncu stoletja pa izbočen tolčeni akantski ornament. V manjših skrinjicah iz dragocenejših materialov, na primer okrašenih z vloženo biserovino, kakršno je imela leta 1668 grofica Doroteja Sidonija Schrattenbach na Brdu pri Kranju, so bili shranjeni srebrnina, spisi in podobno.[20]

Že v srednjem veku so se skrinjam pridružile tudi omare za vse mogoče reči, zlasti za vedno polnejšo modno obleko, ki je v njih lahko visela in se tako ni zmečkala. Leta 1525 so bile na Vurberku omare zabeležene v ženskih prostorih, v novozgrajenem delu je bila v kamri velika omara z dvema ključavnicama, v veliki sobi pa zaprta omara, v kateri so hranili smodnik in orožje, ter omara, v kateri je imel svoje reči pisar. V zunanji veži je bila omara s posodami in v pomočnikovi sobi dve omari za hrano. Omare so bile še v kopalnici in kletni shrambi.[21] Na začetku 17. stoletja srečamo omaro za obleko v zgornji dvorani Volčjega potoka in dve omari za obleko na gradu Kožljak Krištofa Barba.[22]

Od sredine 17. stoletja začenjajo omare za obleko postajati še pogostejše. Pogosto so bile velike, iz mehkega lesa in zeleno barvane, z belim, torej pokositrenim železnim okovjem. V zadnji četrtini stoletja so postale moderne črno lužene, stale so na hodnikih in vežah, pa tudi v sobah. Omenjajo se shrambne omare v obednicah. Najznačilnejši kos shrambnega pohištva 17. stoletja so kabinetne omarice – za pisanje in shranjevanje dragocenosti. Janez Ambrož Thurn-Valsassina je imel v sredini 17. stoletja v Radovljici lepo pisalno mizico iz črno

18 Loserth, *Das Archiv.*
19 ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 8, lit. B, št. 2; šk. 81, lit. P, št. 32; šk. 1, lit. A, št. 11; šk. 8, lit B, št. 2.
20 ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 1, lit. A, št. 15.
21 Loserth, *Das Archiv.*
22 ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 8, lit. B, št. 3.

Snežnik, salon s staronemškim historističnim pohištvom (fotodokumentacija Narodnega muzeja Slovenije).

lužene hruškovine, z notranjimi predalčki z želvovino in s pozlačenim okovjem. Doroteja Sidonija grofica Schrattenbach je imela leta 1668 na Brdu pri Kranju eno pisalno mizo s predalčki z vloženim delom in pet drugih pisalnih mizic. Leta 1693 je bila v eni izmed sob na gradu Gamberk družine Lichtenthurn pisalna miza iz rumenega progastega lesa z okovjem iz pozlačene pločevine in s podnožjem. Ko je leta 1701 umrl lastnik Jurij Andrej pl. Trilleck, je bilo na ribniškem gradu v majhni sobi, v kateri je stanovala gospodična, več črno luženih omaric z mizico. Hanibal Alfonz Emanuel grof Porcia iz Senožeč je imel v svojem stanovanju okrog leta 1740 dve pisalni omari iz trdega lesa, od teh eno z beneškim delom in s predali. V dvorcu v Zgornjem Perovem so imeli več velikih omar iz trdega lesa, eno črno luženo s pokositrenim okovjem, tremi predali, enakim nastavkom, zunanjimi vrati in notranjimi šestimi predali. Na gradu Medija je imel Franc Anton baron Valvasor v petdesetih letih 18. stoletja več vloženih »angleških« pisalnih omar.[23]

Ob koncu 17. stoletja se v naših zapuščinskih inventarjih med shrambnim pohištvom poleg garderobnih in kabinetnih omaric pojavijo prvi predalniki. Povsod so balustrsko in zavito struženi stebriči. V modi je bilo rjavo-črno in črno pohištvo po vzoru drage čezmorske ebenovine. Pisalnikov je bilo vedno več, pisalna omara v Narodnem muzeju Slovenije, ki menda izvira z dvorca Dol pri Ljubljani, ima za zadnja desetletja 17. in prva desetletja 18. stoletja tipične zalomljene okvirje polnil. V sredini 18. stoletja se je razvila trodelna tabernakeljska omara, ki je bila praviloma najdražji kos stanovanjske opreme. Ko je družina Dietrichstein v 18. stoletju baročno prezidala dvorec Zgornja Polskava, je vanj vključila tudi tabernakeljsko omaro iz orehovega furnirja s slonovinastimi vložki in medeninastim okovjem.[24] Gre za najimenitnejši tip shrambno-pisalnega pohištva tistega časa, ki je sestavljen iz treh delov – spodnjega predalnika, srednjega pisalnega dela in zgornje kabinetne omarice. V tabernakeljskih omarah je grajska gospoda pod ključem hranila dokumente, korespondenco, denar, nakit, rožne vence, svetinjice, molitvenike, šivanje, čipke, trakove, pa tudi manjše zbirke školjk in herbarije, spodaj pa perilo. Odprta srednja poševna plošča, za katero so bili razdelki s pisalnimi potrebščinami itd., je bila namenjena pisanju. Tabernakeljske omare so svoje ime dobile zaradi podobnosti z oltarno omarico v cerkvah. Zgornjepolskavska ima tipično avstrijsko-terezijansko (iz časa Marije Terezije) čokato formo, valovito čelnico in ploske kroglaste noge, zraven pa še slonovinaste vložke, izdelane po grafičnih predlogah.

23 ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 121, lit. V, št. 36.

24 NMS inv. št. N 286.

Bogenšperk, salon z novobaročnim pohištvom, fotografija iz prve polovice 20. stoletja (hrani: ZVKDS).

Zreli barok je uveljavil furniranje z orehovino in drugobarvnimi furnirji ter tračnim ornamentom, pogosto tudi z valovitimi čelnicami. V sedemdesetih letih 18. stoletja se je močno povečalo število kotnih in knjižnih omar ter kredenc z zastekljenimi vratnicami. Splošno uveljavljena ljubezen do eksotike se je leta 1785 kazala na primer v zapisniku inventarja grofičine sprejemnice na dvorcu Pogance po umrlem Benvenutu grofu Petazziju s črnima omarama s pozlačenim okovjem in t. i. kitajskim okrasom. Na fotografijah interierjev dvorca Dornava iz ohranjenega albuma iz sedemdesetih let 19. stoletja je v sobi v drugem nadstropju videti bidermajersko opravo z veliko klasicistično knjižno omaro.[25] V Narodnem muzeju Slovenije hranimo sekreter in visok predalnik v empirskem slogu z gradu v Gornji Radgoni. Inventar Erbergovega dvorca Dol pri Ljubljani iz leta 1846 vsebuje v sprejemnici dve omari iz mahagonija, vsako s štirimi predali, dve omarici s kitajskim lakom in pozlačenim okovjem ter kotno omarico s hruškovim vzorcem, v jedilnici dve omarici s predali iz tujine, v veliki jedilnici dve omari iz orehovine in dve vitrini, v mali jedilnici kredenco, v spalnici omaro s štirimi predali iz orehovine, nočno omarico iz orehovine in drugo shrambno pohištvo. Novorazviti postopki strojne izdelave so v drugi polovici 19. stoletja omogočili preobilje okrasja, sestavljenega iz preteklih umetnostnih slogov, in vrsto specifičnih shrambnih tipov

Strmol na Gorenjskem, salon z baročnim in novobaročnim pohištvom (fotografija avtorice, 2005).

25 Lozar Štamcar, Bidermajerska knjižna omara.

pohištva, za jedilnice kredence, za spalnice velike garderobne omare, za sprejemnice velike vitrine, za delovne sobe velike knjižne omare. Na gradovih so tovrstno sodobno pohištvo umeščali med podedovano opremo po potrebi in okusu. Leta 1871 je bilo v Ruardovem dvorcu na Savi na Jesenicah različno shrambno pohištvo: v salonu dve etažeri in knjižni omari iz politirane češnjevine, v gospejini spalnici iz istega lesa predalnik za perilo, nočna omarica in manjša omara, v gospodovi delovni sobi pisalna omara, knjižna omara in police, trije predalniki, omara s predali in omara z ogledalom. V sobah za goste so bile razvrščene nočna omarica iz orehovine, omara za obleko in trije predalniki, garderobna omara, trije predalniki, nočni omarici, dve omari iz orehovine in tridelna knjižna omara; v jedilnici kredenca, predalnik, stekleni kotni omari in velika dvokrilna omara, vse iz orehovine.[26] Shrambnega pohištva, značilnega za konec 19. in prva desetletja 20. stoletja, na historičnih fotografijah domala ni videti, pa tudi ohranjenih kosov z znano grajsko provenienco nimamo.

Sedežno pohištvo

Sprva so po gradovih stale preproste lahke dolge lesene klopi, pručke in trinožniki, za veljake pa (v)zidani sedeži ali večji leseni stoli z visokimi hrbtnimi naslonjali in naslonjali za roke. V slovenskih javnih zbirkah se je ohranilo nekaj naslanjačev s pravokotnimi sedeži, z ravnimi nogami in oporami iz 17. stoletja, ki so lahko bili tudi oblazinjeni in opeti s trpežnim usnjem. Na Vurberku so imeli leta 1525 v spodnji sobi v ženskih prostorih stol, ki je bil last grajske gospe, in dva lesena stola; v sobi v novozgrajenem delu tri stole, v veliki sobi dve klopi z naslonjalom, v kaplanovi kamri en stol, v pisarni en usnjen stol in trinožnik ter še en stol v kletni shrambi.[27] Klopi so v začetku 17. stoletja omenjene na gradu Kožljak v Istri in štiri dolge klopi leta 1629 na gradu Kamen.[28]

Udobje in različne oblike sedežnega pohištva so se stopnjevali, v grajskih inventarjih so navedene garniture ducatov stolov in naslanjačev. Na dvorcu Grm so imeli v začetku 18. stoletja nekaj garnitur (enakih) stolov, in sicer v veliki sobi, sobi zraven nje, jedilnici, štukirani sobi, sobi gospoda Mordaxa in modri sobi. Okrog štirideset let pozneje je bilo na istem gradu še vedno precej stolov oziroma naslanjačev, okrog 55, in še vedno so bili mnogi, ne samo stari, ampak tudi novejši, opeti z usnjem; ena izmed garnitur je bila opeta z zelenim platnom. Les 14 stolov je bil črno lužen. Kanape in šest enakih stolov iz trdega lesa in z rdečo brokatno prevleko je bilo leta 1768 na gradu Turjak v spalnici pokojnega Volfa Engelberta Ignaca grofa Auersperga, v vogalni sobi je bil še zelo obrabljen kanape, opet z rdečim damastom z osmimi takimi stoli, v jedilnici en obrabljen, z usnjem prevlečen kanape z 12 takimi stoli, v spodnjem nadstropju en kanape z desetimi stoli z brokatelno prevleko, en kanape z 12 stoli z žametom, devet stolov, preoblečenih z rdečim in rumenim brokatelom in še enajst takih stolov, preoblečenih s platnom, na koncu pa še osem takih z rumenim suknom.[29] Medtem ko so v baroku stoli dobili ukrivljene noge, človeškemu telesu bolj prilagojene trapezaste sedeže ter ukrivljena in nagnjena naslonjala, so se v zadnjih desetletjih 18. stoletja linije spet klasicistično umirile. Na gradu Šrajbarski turn v Leskovcu so bili leta 1818 po gosposkih sobah razporejeni kanapeji oziroma zofe z mizami in stoli z modrim, modro črtastim ali usnjenim oblazinjenjem ali s pletenimi vitrami.[30] V bidermajerju prve polovice 19. stoletja je pohištvo postalo lahkotnejše. Še danes je ohranjena atmosfera interierja Prešernovega časa na dvorcu Tuštanj pri Moravčah. Na naslikanem interierju iz leta 1840 z gradu Šrajbarski turn najdemo preprosto sedežno garnituro z modrim oblazinjenjem in še danes moderen zložljivi naslanjač s prekrižanimi nogami, kakršne je delal znameniti dunajski izdelovalec pohištva Danhauser.[31] Strojna izdelava druge polovice 19. stoletja je omogočala udobno oblazinjeno gumbano sedežno pohištvo v posnemanju zgodovinskih umetnostnih slogov, s kakršnim so lastniki opremili tudi sedež gozdnega veleposestva grad Snežnik. Vrste blaga za oblazinjenje so različna, z vzorci in črtami in z vedno več okrasnimi trakovi, resicami in drugo pozamenterijo. Okrasne glave žebljičkov, s katerimi je blago pritrjeno na stole, so medeninaste in iz belega porcelana. Dobršen del 19. stoletja so oživljali starejše pohištvene sloge, zato lahko najdemo zanimiva sožitja iz več slogovnih obdobij na istem kanapeju ali naslanjaču. Kakovostno grajsko sedežno pohištvo je lahko imelo tudi kovinska ogrodja. Del opreme Šrajbarskega turna, elegantno in moderno urejenega doma grofa Antona Aleksandra Auersperga, pesnika Anastazija Grüna, in žene Marije Attems, je bil tudi moderni zložljiv in nastavljiv počivalnik z ogrodjem iz železnih trakov in visečo blazino, oblečeno v impregnirano platno.[32] Železo je bilo najmodernejši material 19. stoletja in morda je ta naslanjač del poti iz kake dunajske tovarne na grad opravil prav po novozgrajeni železnici.

26 Kos, Oprema stanovanjskih prostorov.
27 Loserth, *Das Archiv.*
28 ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 8, lit. B, št. 3; šk. 59, lit. L, št. 13.
29 ARS, AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 6, lit. A, št. 85.
30 NUK, Zapuščinski inventar, Ms. 1079.
31 Lozar Štamcar, Upodobitev bidermajerskega interierja.
32 Lozar Štamcar, Zložljiv železni naslonjač.

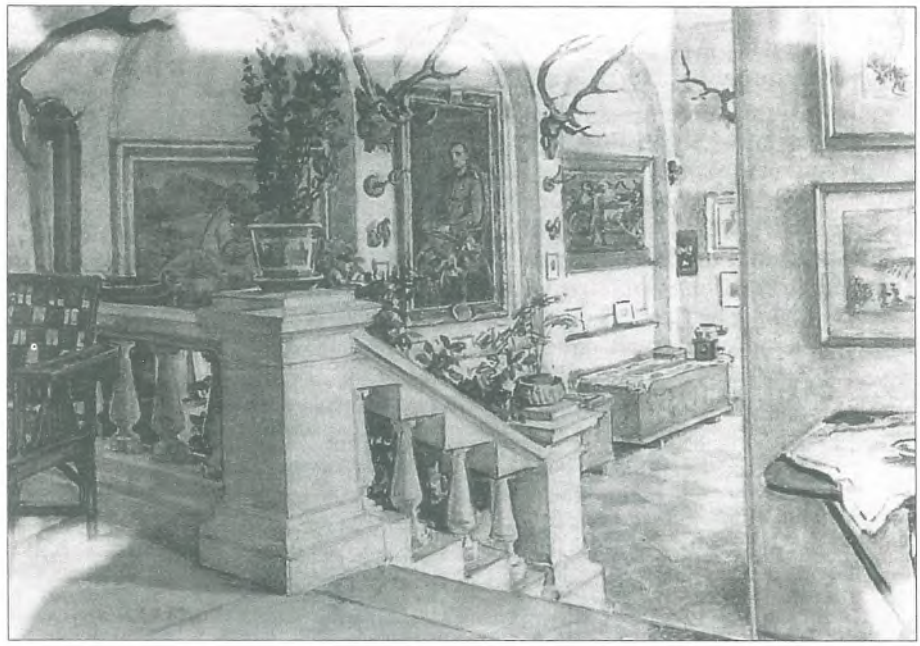

Grimšče, bivalna veža tudi s sodobnim pohištvom, akvarel 1930 (Adam, Dr. Ivan Švegel, str. 57).

Bukovje/Pukštajn, jedilnica s sodobnim pohištvom, fotografija iz tridesetih let 20. stoletja (hrani: Koroški muzej Ravne).

Na fotografijah interierjev z istega gradu iz sedemdesetih let 19. stoletja je videti več kosov drugega zanimivega sedežnega pohištva: na hodniku lesena naslanjača v novorenesančnem slogu z izrezljanimi sedečimi levi, zraven prepoznamo lahek železni stol; v salonu so novorokokojska naslanjača z okrasnimi gumbi in počivalnik na kolescih, opeti s svetlečim se blagom z drobnim cvetličnim vzorcem.[33] V istem času je bilo v Ruardovem dvorcu na Savi na Jesenicah v sobah za tujce šest stolov iz trstja in fotelj z usnjenim podnožnikom, zofa, dva fotelja in šest stolov z visokimi naslonjali, vsi oblazinjeni z ribsom, fotelj, sedežna garnitura z zofo in šestimi stoli, oblazinjenimi z ribsom, v četrti pa trije stoli iz trstja in en oblazinjen naslanjač. V delovni sobi lastnika Ruarda je bilo osem stolov iz trstja, v spalnici njegove žene so bili zofa, štirje fotelji in štirje navadni stoli. V salonu je bilo skupaj šest zof, oblazinjenih z volnenim blagom, petnajst stolov in sedem foteljev, v dvorani – jedilnici pa dvanajst stolov iz trstja. Na prelomu v 20. stoletje so bili še zelo ali znova priljubljeni historistični slogi – nova renesansa, novi empir in novi bidermajer. Vpliv sodobne secesije, sprva floralne, pozneje geometrijske, se kaže predvsem pri vzorcih tapetniškega blaga. Med starejšo stanovanjsko opremo so se v naših gradovih v prvih desetletjih 20. stoletja znašli tudi udobni sodobni kubični, močno oblazinjeni in furnirani naslanjači z enotnimi nizkimi, podkvasto oblikovanimi naslonjali za hrbet in roke, pa tudi lahkotnejši jedilniški in drugi stoli modernističnega značaja. Skrbne revitalizacije s sodobnim pohištvom je bil na primer deležen Šveglov dvorec Grimšče pri Bledu. Na akvarelih dveh interierjev iz leta 1930 sta vidna salon in hodnik z galerijsko razpostavljenimi umetninami in modnim dunajskim pletenim naslanjačem. V dvorcu Bukovje/Pukštajn pri Dravogradu so imeli v tridesetih letih radi tako historistično – novorokokojsko vzdušje kot tudi moderno meščansko opremljeno jedilnico. Novodobni graščak in ljubljanski industrialec Rado Hribar je v istem času z arhitektom Miho Osolinom opremljal grad Strmol s sveže kupljenim pristnim pohištvom iz 18. in 19. stoletja – narediti je dal tudi precej historičnih posnetkov. Imel je še nekaj modernih kosov, na primer elegantne artdekojevske stole v knjižnici.[34]

33 NMS inv. št. N 4157.
34 Bučić, Strmolski interierji.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv republike Slovenije
AS 309, Zapuščinski inventarji.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica
Ms. 1079, Zapuščinski inventar Aleksandra grofa Auersperga, 1818.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Adam, Lucijan: Dr. Ivan Švegel in njegov čas (spomini). Kronika, 44, 1996, str. 51–60.
Avguštin, Maja: *Ravbarjev grad.* Mengeš: Izolit, 2012.
Baraga, France (ur.): *Grad Mirna v zapuščinskih inventarjih.* Mirna: Studio 5, 2006.
Brečić, Jerica: *Plemiška materialna kultura na Slovenskem. 13.–15. stoletje*, diplomsko delo. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2011.
Brišnik, Danijela, in Ravnikar, Tone: *Šalek.* Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika in Založništvo Pozoj, 1994.
Bučić, Vesna: *Svetila,* razstavni katalog Narodnega muzeja. Ljubljana, 1969.
Bučić, Vesna: *Stol v petih tisočletjih,* razstavni katalog Narodnega muzeja. Ljubljana, 1973.
Bučić, Vesna: *Meščanska skrinja,* razstavni katalog Narodnega muzeja. Ljubljana, 1984.
Bučić, Vesna: *Ure skozi stoletja,* razstavni katalog Narodnega muzeja. Ljubljana, 1990.
Bučić, Vesna: Grad Snežnik po drugi svetovni vojni. *Kronika*, Iz zgodovine snežniške graščine, 48/1–2, 2000, str. 74–94.
Bučić, Vesna: Baroni Zoisi Edelsteinski in njihovi interierji v gradu Brdo pri Kranju. *Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja 1953–2003.* Kranj, 2003, str. 110–119.
Bučić, Vesna: Brdski interierji v sedanjosti in preteklosti. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Brdo, 54, 2006, str. 347–360.
Bučić, Vesna: Interjerji na tuštanjskem gradu v 19. stoletju. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, 57/2, 2009, str. 325–346.
Bučić, Vesna: Interierji na gradu Sevnica za časa grofice Mathilde Arco-Zinnenberg in danes. *Grad Sevnica* (ur. Oskar Z. Zelič). Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 181–221.
Bučić, Vesna: Strmolski interierji pred letom 1945 in po njem. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem, 54, 2006, str. 347–360.
Cevc, Emilijan: Gotski svečnik z zgornjega stolpa. *Loški razgledi*, 4, 1957, str. 53–56.
Ciglenečki, Marjeta: Oprema gradu Velika Nedelja v letu 1673. *Ormož skozi stoletja III* (ur. Peter Klasinc). Ormož, 1988, str. 59–73.

Ciglenečki, Marjeta: Družini Leslie in Herberstein ter oprema njihovih gradov Hrastovec, Vurberg in Ptuj. *Srečanje z Jutrovim na ptujskem gradu*, razstavni katalog Pokrajinskega muzeja Ptuj. Ptuj, 1992, str. 43–52.

Ciglenečki, Marjeta: Oprema ormoškega gradu v preteklosti. *Ormož skozi stoletja IV* (ur. Peter Klasinc). Ormož, 1993, str. 62–75.

Ciglenečki, Marjeta: *Oprema gradov na Slovenskem Štajerskem od sredine 17. do sredine 20. stoletja.* Doktorska disertacija Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1997.

Ciglenečki, Marjeta (ur.): *Dornava. Vrišerjev zbornik (Zbornik za umetnostno zgodovino).* Ljubljana, 2003.

Eames, Penelope: *Furniture in England, France and the Netherlands from the Twelfth to the Fifteenth Centuries. Furniture History Society Journal.* London, 1977.

Fras, Ivan: *Inventar gospoščine Bistriški grad (1587–1944).* Maribor: Pokrajinski arhiv, 2004.

Guštin, Mitja, in Horvat, Martin: *Ljubljanski grad. Pečnice.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1994.

Handbichler, Helmut: Zum Wohnkultur des Adels (1500–1700). *Adel in Wandel. Politik-Kultur-Konfession 1500–1700.* Razstavni katalog. Rosenberg, 1990, str. 229–233.

Horvat, Jasna: Slike razveseljujejo oko in krasijo sobe. *Theatrum vitae et mortis humanae. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem*, razstavni katalog Narodnega muzeja Slovenije. Ljubljana, 2002, str. 131–148.

Kos, Dušan: Metliški grad po inventarju leta 1723. *Kronika*, 34/3, 1986, str. 148–151.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 17. stoletja.* Zbirka ZRC 1. Ljubljana: SAZU, 1994.

Kos, Marija: Oprema stanovanjskih prostorov v graščini na Savi leta 1871. *Jeseniški zbornik*, 1995, str. 69–79.

Loserth, Johann: *Das Archiv des Hauses Stubenberg (Supplement II.). Archivregister vom Wurmberg aus den Jahren 1498 und 1543 nebst einer Wurmberger Schlossinventar von 1525.* Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark, 28. Graz, 1911, str. 49–58.

Lozar Štamcar, Maja: Fotografije predvojnih grajskih interierjev – dragocen vir za preučevanje notranje opreme, zlasti pohištva. *Kronika*, 38/3, 1990, str. 147–155.

Lozar Štamcar, Maja: *Shrambno pohištvo 17. in 18. stoletja na Slovenskem,* magistrska naloga Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1991.

Lozar Štamcar, Maja: Shrambno pohištvo v plemiških zapuščinskih inventarjih 17. in 18. stoletja na Slovenskem. *Kronika*, 40/2, 1992, str. 88–97.

Lozar Štamcar, Maja: Posvetno pohištvo, Gotsko pohištvo na Slovenskem = Gothic Furniture in Slovenia. *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov = Gothic in Slovenia. The World of Objects*, razstavni katalog Narodnega muzeja. Ljubljana, 1995, str. 233–259.

Lozar Štamcar, Maja: Ure v obdobju gotike = Clocks in the Gothic Period. *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov = Gothic in Slovenia. The World of Objects*, razstavni katalog Narodnega muzeja. Ljubljana, 1995, str. 264–265.

Lozar Štamcar, Maja: Svetila v obdobju gotike = Lighting in the Gothic Period. *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov = Gothic in Slovenia. The World of Objects*, razstavni katalog Narodnega muzeja. Ljubljana, 1995, str. 260–263.

Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjsko udobje v 17. stoletju. *Theatrum vitae et mortis humanae. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem* (Razprave). Ljubljana, 2002, str. 91–110 (slov.), 111–129 (ang.).

Lozar Štamcar, Maja: A Porcelain Marquetry Table Painted by Pierre Joseph Guèrou of Paris. *Furniture History Journal*, XXXVIII, 2002, str. 144–149.

Lozar Štamcar, Maja: Bidermajerska knjižna omara iz dornavskega dvorca. *Dornava. Vrišerjev zbornik*, posebna številka *Zbornika za umetnostno zgodovino.* Dornava, 2003, str. 388–402.

Lozar Štamcar, Maja: Upodobitev bidermajerskega interierja z gradu Šrajbarski turn. *Acta Historiae Artis Slovenica*, 8, 2003, str. 109–123.

Lozar Štamcar, Maja, in Čufar, Katarina: Dendrokronološko datiranje lesenega stropa iz dvorca Šteberk pri Cerkniškem jezeru. *Argo*, 47/2, 2004, str. 74–80.

Lozar Štamcar, Maja: Zibelka in legenda z gradu Šrajbarski turn. *Etnolog*, 14 (65), 2004, str. 231–241.

Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjska oprema gradu Grm v 18. stoletju. *Rast*, 16/6, december 2005, str. 593–597.

Lozar Štamcar, Maja: Pohištvo 18. stoletja na gradu Strmol. *Kronika*, 54/2, 2006, str. 275–284.

Lozar Štamcar, Maja: Snežnik Castle – A Jewel to be enjoyed without too much damage. Elektronska publikacija *Conference Preprints. Cultural Heritage Research Meets Practice. 8th European Conference on Research for Protection, Conservation and Enhancement of Cultural Heritage*, november 11–12, 2008. Ljubljana, str. 271–272.

Lozar Štamcar, Maja: Udobno opremljeni dom Anastasiusa Grüna, grofa Auersperga. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Gruen: Razprave*. Ljubljana, 2009, str. 95–115.

Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjska oprema dvorca Tuštanj v prvi polovici 18. stoletja. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, 57/2, 2009, str. 315–324.

Lozar Štamcar, Maja: Zložljiv železni naslonjač z gradu Šrajbarski turn in njegovi sorodniki iz devetnajstega in dvajsetega stoletja. *Zbornik za Staneta Bernika*, posebna številka *Zbornika za umetnostno zgodovino*. Ljubljana, 2009, str. 181–212.

Lozar Štamcar, Maja: Pisalno pohištvo v 18. stoletju na Slovenskem. *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem*, elektronska knjiga Zbornik simpozija Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja. Ljubljana, 2011, str. 100–119.

Makarovič, Gorazd: Pričevanje romanskega gradu Gamberka o stanovanjski kulturi. *Varstvo spomenikov*, 30, 1988, str. 125–162.

Makarovič, Gorazd: Grad Vodriž – spomenik zgodnjegotske viteške stanovanjske kulture. *Etnolog*, 1 (52), 1991, str. 30–80.

Makarovič, Gorazd: Pričevanje gotskega stolpa Kebelja o stanovanjski kulturi. *Etnolog*, 5 (56), marec 1995, str. 143–205.

Murovec, Barbara: Alegorije petih čutov na freskah v gradu Jablje in na slikanih tapetah iz gradov Dornava in Zaprice. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n.v. 29, 1993, str. 133–148.

Predovnik, Katarina Katja: Pečnice z gradu Podsreda. *Gotika na Kozjanskem in izbrani kosi plastike in slikarstva*. Celje: Zavod spominskega parka Trebče, 1995, str. 39–48.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.

Rugále, Mariano, in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti. I. in II. del. Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010 in 2012.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe*, nadaljevanje serije avtorja Ivana Stoparja. Ljubljana: Viharnik, 2005–2011.

Simoniti, Marjetica: O notranji opremi gradu Podgora. *ČZN*, 1974/1, str. 128–135.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe*, serija. Ljubljana: Partizanska knjiga in Viharnik,1990–2007.

Šteh, Bogdan: *Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva s konca 18. stoletja kot zgodovinski vir*, magistrska naloga Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010.

Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.

Štuhec, Marko: *Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*, doktorska disertacija Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2000.

Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.

Šmid, Walter: Der Hausrat einer krainischen Edelmannes zu Valvasors Zeiten. *Carniola*, II, 1909, str. 29–39.

Štukl, Franc: Inventar škofjeloškega gradu iz 1315. *Loški razgledi*, 11, 1964, str. 205–208.

Vidmar, Polona: Poslikane tapete v dornavskem dvorcu. *Dornava. Vrišerjev zbornik*, posebna številka *Zbornika za umetnostno zgodovino*. Ljubljana, 2003, str. 283–322.

Vidmar, Polona: Grad Vurberk: lastniki, stavbe in oprema. *V ogledalu časa: Zbornik občine Duplek*. Duplek: Občina, 2006, str. 57–89.

Vrišer, Sergej: Stanovanjska oprema graščine Radvanje iz leta 1695. *ČZN*, 1978/2, str. 217–221.

Weigl, Igor: Bakrene posode, turška kadilnica in nizozemski špalirji: fidejkomisne premičnine grofov Leslie med 17. in 19. stoletjem. *Arhivi in uporabniki. Arhivi in zgodovinopisje*. Ljubljana, 2001, str. 15–22.

Weigl, Igor: O francoskih grafikah, loparjih in grofičinem strelovodu – oprema in funkcije dvorca Dornava v 18. stoletju. *Dornava. Vrišerjev zbornik*, posebna številka *Zbornika za umetnostno zgodovino*. Ljubljana, 2003, str. 180–249.

Weigl, Igor: Portreti baronov Erbergov na Goriškem in v Furlaniji. *Barok na Goriškem* (ur. F. Šerbelj). Nova Gorica in Ljubljana: Goriški muzej, 2006, str. 375–392.

Windisch-Graetz, Franz: *Möbel Europas II*. München: Klinkhardt & Biermann, 1982.

Zahn, Josef: *Codex diplomaticus austriaco-frisingensis. Diplomatica et Acta XXXVI. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich II*. Wien, 1871, str. 122–149.

Zelič, Oskar Zoran (ur.): *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011.

Žigon, Tanja: *Grad Haasberg in knezi Windisch-graetzi*. Logatec: A. Mali, 1995.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Schloss als adeliger Wohnort

Da es auf dem slowenischen Siedlungsgebiet jahrhundertelang keine landesfürstliche Hofhaltung gab, waren in erster Linie die adeligen Eliten Träger des jeweils höchsten Niveaus an zeitgenössischem Lebensstandard. Im vorliegenden Artikel wurde der Versuch unternommen, den Entwicklungsbogen ihres Lebensstils vom späten Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert zu spannen. Da *in situ* nur ein Bruchteil der Möbel und anderer Einrichtungsgegenstände erhalten geblieben ist, mussten wir mit den erhaltenen Gegenständen in den öffentlichen Sammlungen vorlieb nehmen, vor allem aber auf das vorhandene historische Fotomaterial und auf die Daten in den Verlassenschaftsinventaren zurückgreifen. Die Wohnungseinrichtung wurde bei den besten heimischen Handwerkern in Auftrag gegeben. Aber auch aus anderen Teilen des Staates, den Nachbarländern, dem großstädtischen Venedig, aus Deutschland und anderen Regionen wurde sie angeliefert. So wie auf anderen Gebieten kommt auch im adeligen Wohnort die slowenische Einbettung in die mitteleuropäischen habsburgischen Länder mit einem touch des Mittelmeeres zu Ausdruck, sowohl hinsichtlich des Typus und der Materialien, die dem lokalen Klima entsprechen, als auch des Stils der Einrichtung. Im Artikel werden vier Schlüsselelemente des adeligen Wohnortes hervorgehoben, Beleuchtung, Wandvertäfelungen, Bodenbeläge und Deckenverkleidungen, Aufbewahrungs- und Sitzmöbel. Immer wurden Talg- und Öllampen verwendet, am längsten waren aber Kerzenleuchter in Verwendung. Im Barock waren schmiedeeiserne Luster üblich oder die teureren Messingkronleuchter, genannt Holländer, aber auch Glasleuchter mit einer Art Käfiggerüst. Im 19. Jahrhundert waren Öllampen, vor allem moderne mit Rapsöl, später mit Petroleum gespeiste Lampen verbreitet. In den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts wurde damit begonnen, den elektrischen Strom in die Schlösser einzuleiten. Die Wandverkleidungen waren immer ein wichtiger Schutz vor Kälte, Durchzug, Staub und Ungeziefer, aber auch ein bedeutendes Schmuckelement. In erster Linie stand als preisgünstiges und gutes Isolierungsmaterial Holz in Verwendung, z. B. in Form von Lamperien oder als Parkett. Kostbare Textilien – handgewebte und geknüpfte Teppiche und Tapisserien, Vorhänge vor Fenstern und Türen, Pölster – machten aus kahlen und kalten Wänden aus Steinmauern ein gemütliches Heim und machten den Besucher auf den Wohlstand des Gastgebers aufmerksam. Im barocken 18. Jahrhundert waren handbemalte Wandbespannungen modern, noch häufiger verwendete man für diese Zwecke einfärbiges Leinen, Damast, Zitz (ein Baumwollstoff) oder einen Stoff mit eingewobenem oder aufgedruckten Muster. Als Aufbewahrungsplatz waren in früheren Epochen Wandnischen oder in die hölzerne Wandverkleidung eingearbeitete Regale und Kästchen ausreichend. Die gängigste Form des frei stehenden Möbelstückes ist die Truhe, später kamen die Kästen dazu. In der Renaissance hatten die Stirnseiten der Kästen verkleinerte Architekturelemente als Schmuck, im Barock waren sie bemalt, geschnitzt, mit Intarsien, Furnieren und Marketerien (Einlegearbeiten von farbigem Holz) ausgestattet oder vergoldet und mit Einlegearbeiten aus Bein und Metall versehen. Im 17. Jahrhundert sind Kabinettkästchen sehr typisch, gegen Ende des Jahrhunderts kamen im slowenischen Raum die ersten Schubladenkästen auf. Modern waren die braun-schwarzen Möbel im Aussehen des teuren, aus Afrika kommenden Ebenholzes mit gedrehten Säulchen als Schmuckelement. Im 18. Jahrhundert waren die dreiteiligen furnierten, mit Schienenornamenten und gewellten Stirnseiten ausgestatteten Tabernakelkästen am teuersten. Auch die Zahl der Eck- und Bücherkästen sowie der Kredenzen mit verglasten Türchen stieg. Seit dem Ende des 18. Jahrhunderts wurden die typischen Schreibtischmöbel als Sekretäre bezeichnet, in dieser Zeit setzten sich auch die Vitrinen durch. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts kamen auch in den Schlössern alte Stile nachahmende, massenhaft gefertigte Garnituren auf, Wohnzimmer mit Etageren, Schlafzimmer mit Paaren von Garderobekästen und Nachtkästchen. Im Hinblick auf Sitzmöbel standen auf den Schlössern einfache leichte lange Holzbänke, Schemel und Dreifusssessel zur Verfügung, für die wichtigen Persönlichkeiten gab es aber eingemauerte Sitze oder größere Holzstühle. Die gesellschaftlichen Verpflichtungen diktierten später das Entstehen des Speisesaales mit langen Tischen und zahlreichen Sesselgarnituren. Während die Barocksessel gebogene Beine und dem menschlichen Körper angepasste Trapezsitze und gebogene und geneigte Lehnen hatten, beruhigten sich die Formen in den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts im Stil des Klassizismus und des Empire. Im Biedermeier der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts sind die Möbel leichter. Die Maschinenproduktion der Möbel in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts, die die historischen Stile kopierte, ermöglichte bequeme gepolsterte Sitzmöbel mit reichen gemusterten Stoffen, Zierbordüren, Fransen und anderen Posamenten. Der Einfluss des Jugendstils zeigt sich vor allem bei den Mustern der Tapetenstoffe.

SUMMARY

Castles as residences of the regional nobility and gentry

In the absence of royal courts, provincial noble elites were, for centuries, the main bearers of the most refined lifestyle in the territory of the present-day Slovenia. This article aims to depict their development arch spanning the late Middle Ages through the 20th century. Since very few furniture and other furnishings have been preserved *in situ*, we had to make do with the survived pieces in public collections, together with historical photographs of interiors and data contained in probate inventories. Furnishings were purchased from the best local masters, but they would also be transported from other parts of the state and neighbouring regions, as well as from the metropolitan Venice, Germany and beyond. Just like everything else, castles as a living space reflected the embeddedness of the Slovenian territory in the Habsburg central European provinces with a tinge of the Mediterranean – as much by types and materials arising from the local climate as by the style of furnishings. The common thread of the development of furnishings was comfort accomplished through various means. This article places emphasis on four key elements of a noble residence: lighting; wall, floor and ceiling coverings; storage furniture; and seating. Tallow and oil lamps were used all the time, but candlesticks remained in use the longest. The most typical of the Baroque period were cast iron chandeliers and more expensive brass crown chandeliers called holandci (i.e. Dutchmen) or glass chandeliers with a cage-like frame. Oil lamps were still widely used in the 19th century, especially modern lanterns based on rapeseed oil and later paraffin. Electricity was first installed in castles during the first decades of the 20th century. Wall coverings always provided important protection from the cold, draught, dust and insects, but they were also an important decorative element. Inexpensive and sound insulator, wood was the material of primary choice for e.g. wall panelling and parquetry. Precious textiles – hand-woven and knotted rugs and tapestry, door and window curtains, cushions – turned bare and cold stone-walled rooms into pleasant homes, as well as alerted the visitors to their host's wealth. The fashion of the Baroque 18th century dictated hand-painted wall membranes, and even more so the monochromatic fabric used for this purpose, such as linen, damask, chintz or some other fabric with embroidered or printed patterns. In the early periods, storage was already possible in wall niches or shelves and small cases mounted on wooden wall panelling. The most basic free-standing pieces of storage furniture were chests and later also closets. In the Renaissance period, they had their front panels adorned like miniature architecture. In the Baroque era, they were painted, carved, intarsiated, veneered, made into marquetry, gilded and perfected with inlay work of bone and iron. Cabinets were the most typical of the 17th century and the first chests of drawers in the present-day Slovenian territory emerged at the end of the century. Brown-black and black furniture imitating the expensive ebony from overseas and decoration with spiral pillars were the most fashionable and tripartite veneered tabernacle chests with band ornaments and wavy front panels were the most expensive in the Baroque 18th century. There were an increasing number of corner and book cases, and cupboards with glass doors. Since the end of the 18th century, typical pieces of writing furniture were called secretaries; glass display cabinets were gaining in popularity. In the second half of the 19th century machine-made sofa sets, sitting rooms with bookshelves, bedrooms with pairs of wardrobe closets and night tables also emerged in castles to rekindle the memory of the ancient styles. In regard to the seating, castles first availed themselves of simple, light wood benches, footstools and tripods, whereas men of greater distinction used built(-in) seats or bigger wood chairs. Social obligations later dictated dining rooms with large dining tables and long sets of chairs. While Baroque chairs had cabriole legs, trapezius seats adapted to human body as well as backrests curved backwards, forms were played down in classicist and empire styles during the last decades of the 18th century. Furniture became lighter in the Biedermeier period during the first half of the 19th century. Imitating historical art styles, machine production in the second half of the century yielded comfortable button-tufted and upholstered seating with rich pattern fabrics, decorative banding, fringes, and other kinds of ornamental trimmings. The influence of Art Nouveau was most evident in tapestry patterns.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 026/027.1:728.81(497.4)(091)

Prejeto: 16. 7. 2012

Anja Dular

dr. bibliotekarstva, vodja Knjižnice Narodnega muzeja Slovenije, Prešernova cesta 20, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: anja.dular@nms.si

Grajske knjižnice na Slovenskem

IZVLEČEK

Članek obravnava grajske knjižnice v Sloveniji. Predstavljen je njihov razvoj, tematika knjig, kje so jih hranili ter kako so bile urejene in opremljene. Skušali smo ugotoviti, kdo jih je uporabljal in ali so imele vpliv na okolico. Nazadnje je predstavljena še usoda knjižnic skozi stoletja do današnjega dne.

KLJUČNE BESEDE
Grajske knjižnice, zgodovina knjižnic, kulturna zgodovina, Slovenija

ABSTRACT

CASTLE LIBRARIES IN THE SLOVENIAN TERRITORY

The article focuses on castle libraries in Slovenia. It describes their development, thematic contents of their holdings, where they were kept, as well as how they were arranged and equipped. We tried to establish who used them and what influence, if any, they had on the surroundings. Finally, the article also describes the destiny of libraries throughout centuries to the present day.

KEY WORDS
castle libraries, history of libraries, cultural history, Slovenia

Bibliotekarska stroka razlikuje več izrazov, s katerimi označuje knjižno gradivo. Tako na primer pomeni izraz *knjižnica* sistematično zbran in urejen knjižnični fond, medtem ko se termin *knjižna zbirka* uporablja kot oznaka za skupino knjig. Večkrat srečamo tudi izraz *knjižna zapuščina*. Gre za knjižni fond, ki je ostal v zapuščini umrlega.[1] Nekdanje grajske knjižnice imajo večinoma značaj knjižnih zbirk. Nastajale so različno, zato si je zanimivo ogledati, kako je knjižna zbirka rasla in kako so jo nekdanji lastniki dopolnjevali. Pomemben je tudi podatek, ali jo je zbral le en človek ali pa je rezultat prizadevanj več generacij. Ker segajo začetki nekaterih grajskih knjižnic že v srednji vek, je razumljivo, da v njih ne najdemo le tiskanega, ampak tudi rokopisno gradivo. Zato je treba potegniti ločnico med arhivalijami (dokumenti, povezanimi z različnimi dejavnostmi) in drugim pisnim gradivom.

Kratka zgodovina raziskav

Zgodovinskega pregleda o grajskih knjižnicah na Slovenskem še nimamo. Njihove začetke v kratkem prispevku o srednjeveških knjižnicah omenja Melita Pivec-Stelè, nekaj strani pa jim je v svoji monografiji *Knjižnice in knjižničarsko delo* posvetil tudi Avgust Pirjevec.[2] Zgolj omenja jih France Dolinar.[3] Nekaj podatkov o grajskih knjižnicah je objavila Maja Žvanut, ko je obravnavala knjige iz 16. stoletja, ki so danes v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije.[4] Zanimiva je tudi njena razprava o knjižnicah v omenjenem obdobju.[5] Kratek oris knjižnic v Mariboru je podal Bruno Hartman.[6] Analizo plemiških knjižnih fondov, a ne le grajskih, je naredil Marko Štuhec. Zanimalo ga je število zvezkov, vsebina knjig in jezikovna struktura.[7] Več podatkov najdemo tudi v študijah in monografijah o različnih plemiških družinah, seveda če avtorji obravnavajo tudi grajske knjižnice. Kot primer naj omenimo Petra Radicsa, ki je predstavil turjaško knjižnico in Valvasorjevo biblioteko.[8] Naj na tem mestu naštejem še nekaj prispevkov o grajskih knjižnicah, ki so bili objavljeni v prvi polovici 20. stoletja. Tako je na primer Konrad Črnologar pisal o zbirki knjig na gradu Boštanj pri Grosupljem, Janko Polec pa o knjižnici iz zapuščine Edvarda in Karla Strahla v Stari Loki.[9] V novejšem času so se tematike dotaknile Majda Žontar, ki je obravnavala gradove v okolici Preddvora,[10] Marija Kos, ki omenja knjige z graščine na Savi,[11] ter Lidija Slana, ki piše o Brdu pri Kranju.[12] Omeniti moramo še Vesno Bučić in njen prispevek o interjerjih gradu Strmol ter Boženo Kmetec Friedl, ki je predstavila stanje knjižnice na dvorcu Ravno polje v sredini 18. stoletja.[13] Drago Samec je pisal o knjižnici na gradu Tuštanj, Mitja Potočnik pa omenja knjige z Brda pri Lukovici.[14] Anja Dular je obravnavala nekdanjo knjižnico z dvorca Smlednik in knjižnico Anastasiusa Grüna na Šrajbarskem turnu.[15] Predvsem s stališča varovanja knjižnega gradiva je o knjižnici na gradu Snežnik v diplomski nalogi pisala Tina Buh.[16] Več študij je bilo posvečenih tudi Valvasorjevi biblioteki in njenemu fondu. O njej je na več mestih pisal Vladimir Magić,[17] poleg njega pa tudi nekatere druge raziskovalke.[18] Prav tako so v zadnjem času z različnih zornih kotov predstavili turjaško knjižnico in njeno usodo.[19]

Celovitega zgodovinskega pregleda grajskih bibliotek nimajo niti sosednje dežele. Za našo tematiko je bil zanimiv projekt mednarodne razstave o plemiških knjižnicah med letoma 1500 in 1700 *Plava krv, crna tinta*, pri katerem pa Slovenija žal ni sodelovala.[20] V njem so Hrvati predstavili Valvasorjevo biblioteko, Madžari pa knjižno zapuščino družine Bánffy, ki je nekoč živela v Dolnji Lendavi.[21] Od tujih del velja omeniti še razkošno monografijo o najlepših avstrijskih bibliotekah, ki so se ohranile do današnjega dne – *Magie und Macht des Schreibens: die schönsten Bibliotheken Österreichs*. V njej je največ prostora sicer posvečenega samostanskim knjižnicam, toda med njimi sta predstavljeni tudi zapuščina grofov Esterházy in baročna knjižnica na gradu Lamberg v Zgornji Avstriji.[22]

1 *Bibliotekarski terminološki slovar*, str. 148–149.
2 Pivec-Stelè, Srednjeveške knjižnice, str. 87–97; Pirjevec, *Knjižnice*, str. 82–87.
3 Dolinar, *Knjižnice skozi stoletja*, str. 182–183.
4 Žvanut, *Knjige*, str. 20–30.
5 Žvanut, Knjižnice na Kranjskem, str. 277–288.
6 Hartman, Knjige in knjižnice, str. 188–199.
7 Štuhec, *Rdeča postelja*; Štuhec, *Besede*.
8 Radics, *Herbard VIII*; Radics, *Valvasor*.
9 Črnologar, Aus der Bibliothek von Weissenstein, str. 33–48 in 127–136; Polec, Edvard in Karel Strahl, str. 83.
10 Žontar, Preddvorski gradovi, str. 142–153.
11 Kos, Oprema, str. 69–78.
12 Slana, *Brdo pri Kranju*.
13 Bučić, Strmolski interjerji, str. 353; Kmetec Friedl, Grajska knjižnica, str. 157–164.
14 Samec, Knjižnica na gradu Tuštanj, str. 373–382; Potočnik, *Grad Brdo*.
15 Dular, Knjižnica gradu Smlednik, str. 15–32; Dular, Knjige Anastasiusa Grüna, str. 13–30.
16 Buh, *Knjižnica gradu Snežnik*.
17 Magić, Valvasorjeva knjižnica (1989), str. 158–167; isti, Valvasorjeva knjižnica (1990), str. 239–246; isti, Valvasorjeva knjižnica (1995), str. 33–48; isti, Knjižnica J. V. Valvasorja, str. 7–18; isti, Knjižnica Janeza Vajkarda Valvasora, str. 40–67.
18 Dular, Valvasorjeva knjižnica, str. 259–275; Oražem Stele, Nachdrucke, str. 87–93; Palladino in Bidovec, *Johann Weichard von Valvasor*.
19 Bircher, The »splendid library«, str. 285–298; Fagin Davis, Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, str. 193–213; Žargi, Auerspergov knežji dvorec, str. 270–307.
20 *Plava krv, crna tinta*.
21 Monok, Donjolendavski dvor, str. 61–67.
22 Gabriel, Die Bibliothek der Fürsten Esterházy, str. 52–55; ista, Die Adelsbibliothek im Schloss Lamberg, str. 112–113.

Novejšo znanstveno literaturo o zgodovini knjig in knjižnic na področju nekdanje habsburške monarhije je zbral Johannes Frimmel.[23] K njegovemu seznamu lahko dodamo le še študijo Renate Zedinger o knjižnici knezov Starhembergov.[24]

Najstarejše grajske knjižnice na Slovenskem

V drugi polovici 12. stoletja so imeli gradovi praviloma že kapele, v njih pa so bile zelo verjetno tudi obredne knjige. Prav tako so morali na primer Spanheimi, Višnjegorski, Ptujski in Celjski, ko so ustanavljali samostane, poskrbeti za biblioteke z osnovnimi verskimi priročniki. O tem, kakšne so bile knjižnice na njihovih gradovih, pa nimamo nobenih podatkov. Kot najstarejšo grajsko knjižnico na Slovenskem omenjajo turjaško (Auerspergovo) biblioteko. Nastajati je začela v 14. stoletju, njen razvoj pa lahko spremljamo vse do polpretekle dobe. V njej so bili rokopisi iz 14. in 15. stoletja ter kar 23 inkunabul.[25]

Nekaj grajskih knjižnic od 16. do 19. stoletja

Od 16. stoletja naprej imamo o grajskih bibliotekah več podatkov, vendar pa bomo omenili le nekatere. Obravnava vseh bi namreč presegla okvir tega prispevka in zameglila celotno sliko. Na gradu Fužine pri Ljubljani je imel bogato knjižnico Jurij Khisl. Kakšen je bil njen fond, lahko posredno sklepamo iz različnih virov. Tako je na primer v najstarejši ohranjeni v Ljubljani tiskani knjigi (prevodu poglavja iz Svetega pisma *Jezus Sirah*) zapisano, da je bila grajska knjižnica na Fužinah bogato založena z rokopisnim in tiskanim gradivom. Prevod omenjenega poglavja je oskrbel Jurij Dalmatin, nato pa so ga na Fužinah iz rokopisa brali. Ker ga je na ta način uporabljalo le manjše število bralcev, so ga kasneje dali pregledati in natisniti.[26] O vsebini in obsegu fužinske knjižnice lahko sklepamo tudi na podlagi poročil o delu Nikodema Frischlina, ki je leta 1582 prišel iz Tübingena v Ljubljano in tu postal rektor stanovske šole. Ker stari učbeniki, ki so jih dotlej uporabljali, niso bili več ustrezni, je v kratkem času napisal več novih filoloških del. Knjige, ki jih je uporabil pri snovanju slovnic in slovarjev, so mu prinašali iz Khislove biblioteke na Fužinskem gradu.[27]

Razmeroma bogato biblioteko je imel na gradu Luknja pri Novem mestu Franc Gall. V zapuščinskem inventarju iz leta 1614 je popisanih 89 knjig. Med njimi so le štiri dela povezana s protestantizmom, sicer pa prevladujejo antični avtorji: Tit Livij, Ciceron, Terencij, Horac, Vergil, Ezop in Aristofan. V biblioteki najdemo tudi Petrarcova dela in Boccacciov Dekameron ter nekaj zgodovinskih knjig.[28]

Le nekaj let mlajši je popis knjižnice Franca Jurija Raina na Strmolu. V seznamu je zabeleženo 32 del, vendar pa je na koncu dodana pripomba, da je bilo več manjših in velikih nemških ter slovenskih knjig raztrganih, zato jih očitno niso vnesli v seznam. Iz popisa lahko ugotovimo, da so bile v knjižnici slovenske, latinske in nemške protestantske knjige, dela antičnih avtorjev, pa tudi sodobno leposlovje (npr. Erazem Rotterdamski) ter nekaj tiskov z drugih področij.[29]

Posredno lahko sklepamo o verjetno bogati biblioteki, ki jo je imel Jurij Seifried Trebniški (Trübenegg) na gradu Švarcenštajn pri Velenju. Obstajajo namreč dokumenti o prodaji Dalmatinovega prevoda Biblije, ki pravijo, da je bilo maja 1584 v Ljubljani precejšnje število vezanih in nevezanih izvodov, ki so jih nato razpošiljali naprej do naročnikov. Na Štajersko je bilo namenjenih 330 knjig. Od tega jih je kar 113 prevzel Jurij Seifried Trebniški, zato lahko predpostavljamo, da je bil tudi sam velik ljubitelj knjig.[30]

Pač pa so ohranjeni podatki za grajsko knjižnico na gradu Gromberk nad Kočnim med Zgornjo Polskavo in Slovensko Bistrico. Lastnik Krištof Prager je imel leta 1594, ko je umrl, 17 latinskih, 26 nemških in 3 slovenske knjige (*Christliche Confession, Postilla Slovenska, Windische Evangelia und Episteln*).[31]

Knjižnico je zanesljivo imela tudi ena od vej družine Bánffy, ki je v 16. in 17. stoletju živela na gradu v Dolnji Lendavi. Njena predstavnika István Bánffy in njegov sin Miklós sta bila namreč protestanta, ki sta gostila potujočega tiskarja Rudolfa Hoffhalterja, da je leta 1574 v madžarščini natisnil več protestantskih tekstov. Popis lendavske grajske knjižnice se sicer ni ohranil, tiski, ki so tam nastali, in knjige, ki so bile posvečene posameznim članom družine Bánffy, pa dajo slutiti, da je bila na gradu tudi knjižnica.[32]

Med najpomembnejše knjižne spomenike 17. stoletja sodi Valvasorjeva biblioteka. Danes je v Zagrebu, saj jo je lastnik še pred smrtjo skupaj z grafično zbirko prodal (morda celo podaril) tamkajšnji nadškofiji. Knjižni fond obsega 2.630 enot, kar je verjetno obseg nekdanje knjižnice.[33] Ker je knjige

23 Frimmel, History of Books, str. 227–244.
24 Zedinger, »Heimkehr«, str. 59–70.
25 Pivec-Stelè, Srednjeveške knjižnice, str. 94.
26 Reisp, Prvi ljubljanski tiskar, str. X.
27 Kidrič, Frischlin Nikodem, *SBL* I, str. 191.
28 Žvanut, Knjižnice na Kranjskem, str. 280–281.
29 Prav tam.
30 Dimitz, *Geschichte Krains*, III, str. 210.
31 Koropec, Polskavska zemljiška gospostva, str. 32–34; Hartman, Knjige in knjižnice, str. 189.
32 Monok, Donjolendavski dvor, str. 61–67.
33 *Bibliotheca Valvasoriana.*

kupoval Valvasor sam, se v zbirki dobro odražajo njegova interesna področja. Knjige so bile natisnjene v skoraj vseh pomembnih evropskih središčih, na primer v Frankfurtu, Amsterdamu, Nürnbergu, Leipzigu, Augsburgu, Strasbourgu in Benetkah. Zanimivo si je postaviti tudi vprašanje, kje in kako je Valvasor knjige kupoval. Nekaj jih je zanesljivo dobil v Ljubljani, saj je takrat v mestu deloval knjigarnar Janez Krstnik Mayr. Primerjava Mayrjevega prodajnega kataloga s fondom Valvasorjeve knjižnice namreč pokaže, da je od triinpetdesetih del, ki so bila natisnjena v Augsburgu, v Ljubljani lahko kupil vsaj devet. Na razpolago so mu bile tudi nekatere izdaje frankfurtskih založnikov, vendar pa jih je najverjetneje kupoval na knjigotrških sejmih v mestu ob Majni, saj se je v knjižnici ohranilo tudi nekaj katalogov s teh prireditev.

Valvasorjeva knjižnica vsebuje kar 337 knjig iz 16. stoletja. Gre za publikacije, ki jih v času njegovega življenja ni bilo več na prostem trgu. Večinoma so povezane s tematiko, ki jo je Valvasor obravnaval v svojih delih. Zanimiv je tudi sklop knjig, ki jih je kupil med letoma 1687 in 1691, največ leta 1688. Tudi tu prevladujejo knjige s področja geografije, zgodovine in tehnike, torej publikacije, ki jih je potreboval ob snovanju svojega najpomembnejšega dela *Slava vojvodine Kranjske*. Seveda pa v knjižnici niso bile zgolj strokovne knjige. Kupoval je tudi leposlovje, na primer latinske klasike in znamenite avtorje 16. in 17. stoletja, kot so Boccaccio, Orlando Lasso in Erazem Rotterdamski. Zanimiv je tudi sklop publikacij z letnico 1689, ki ga je namenil svojim mlajšim otrokom. V knjižnici najdemo abecednik, s katerim so se učili branja *(Heinrich Ammersbach, neues ABC Buch, daraus ein junger Knab die vier Haupt-Sprachen, Ebreisch, Griechisch, Lateinisch, Teutsch mit sonderbahren Vortheil lernen kan)*, Ezopove Basni, pa tudi priročnik za odpravljanje otroških zdravstvenih težav (*Anchora salutis pro variolosis. Offenbarung und Beschreibung eines gewissen Liquoris oder Medicaments, nicht allein die Kinder vor ...*). Leta 1690 je kupil tudi priročnik o zakonski sreči oziroma prvo delo o seksologiji, ki je izšlo v Evropi. Njegov avtor je bil francoski zdravnik Nicolas Venette, izdal pa ga je leta 1686 pod psevdonimom Salocini. Valvasor je imel prvo nemško izdajo iz leta 1690 *(Tableau de l'amour. Geheimnüsse keuscher Lebes-Wercke, betrachtet im Stande der heiligen Ehe zwischen Mann und Weib, zu gesegneten Kinder-Zeugen und Erhaltung der Familien)*. Morda je v priročniku iskal napotke za uspešen zakon s svojo drugo ženo Ano Maksimilo Zetschker, s katero se je poročil leta 1687.[34]

Druga pomembna knjižnica, katere korenine segajo še v srednji vek, a so jo lastniki dopolnjevali več stoletij, je Auerspergova oziroma turjaška knjižnica. Čeprav morda ne sodi v sklop grajskih knjižnic, saj je bila od 17. stoletja v ljubljanskem dvorcu Auerspergov, pa naj kljub temu naštejem nekaj podatkov o njenem obsegu in vsebini. Janez Ludvik Schönleben jo je popisal dvakrat, in sicer leta 1655 in 1668. Drugi seznam je ohranjen v prepisu iz leta 1762, v njem pa je zabeleženih 3.057 naslovov v 6.000 do 7.000 zvezkih. Največ knjig je s področja zgodovine, sledijo pa pravo, politične vede in teologija. Nekoliko slabše so zastopana druga področja, na primer filozofija, medicina, tehniške vede in leposlovje.[35] Srečamo tudi knjige, ki so bile namenjene družinskim članom – naj omenimo le moderen učbenik za učenje branja in slovnice *(Louis Couvay, Methodus nova et acurata docendi, ac ediscendi primam Despauterii gramatices partem de generibus)*.

Druga veja Auerspergov je imela obsežno biblioteko na Šrajbarskem turnu pri Krškem. Njen obseg je težko ugotoviti, saj so že leta 1910 ob prevzemu gradiva za tedanji Deželni muzej zapisali, da fond ni bil strokovno inventariziran. Kasneje se je izkazalo, da je del gradiva prešel v Lenarčičevo biblioteko na Verdu pri Vrhniki. Ker sem o vsebini turnske biblioteke že pisala, bo na tem mestu dovolj, če povzamem glavne ugotovitve.[36]

Zbirka je zanimiva z jezikovnega stališča. Večina knjig – leposlovnih in strokovnih – je pisana v nemščini in latinščini. Med sodobnimi jeziki je večje število knjig v francoščini, nekaj tudi v italijanščini, madžarščini in hrvaščini, medtem ko sta slovenski le dve deli. Knjige so bile po vsebini povezane s poklicnim delom in osebnimi interesi zadnjega lastnika Antona Auersperga – Anastasiusa Grüna. Tako so bile na Šrajbarskem turnu publikacije s področja prava, politike in vojaških ved ter dela, ki govorijo o reformah šolstva in ekonomije. Srečamo tudi knjige s praktičnimi nasveti o obdelovanju polj, gojenju novih rastlinskih in živalskih vrst ter urejanju vrtov. Široka paleta potopisov, geografskih orisov ter turističnih zemljevidov različnih dežel, mest, pokrajin in pohodniških poti je v knjižnici najbrž pristala potem, ko so jih Auerspergi prinesli s svojih potovanj. Na Turnu so lahko segli tudi po temeljnih filozofskih študijah, delih s področja upodabljajočih umetnosti in po leposlovju. Pomembno mesto v knjižnici je imelo tudi ljudsko slovstvo oziroma narodno blago. Večje število publikacij je vezanih na Kranjsko in Štajersko.

34 Dular, Valvasorjeva knjižnica, str. 259–275.

35 Žargi, Auerspergov knežji dvorec, str. 285–291.

36 Dular, Knjige Anastasiusa Grüna, str. 13–30.

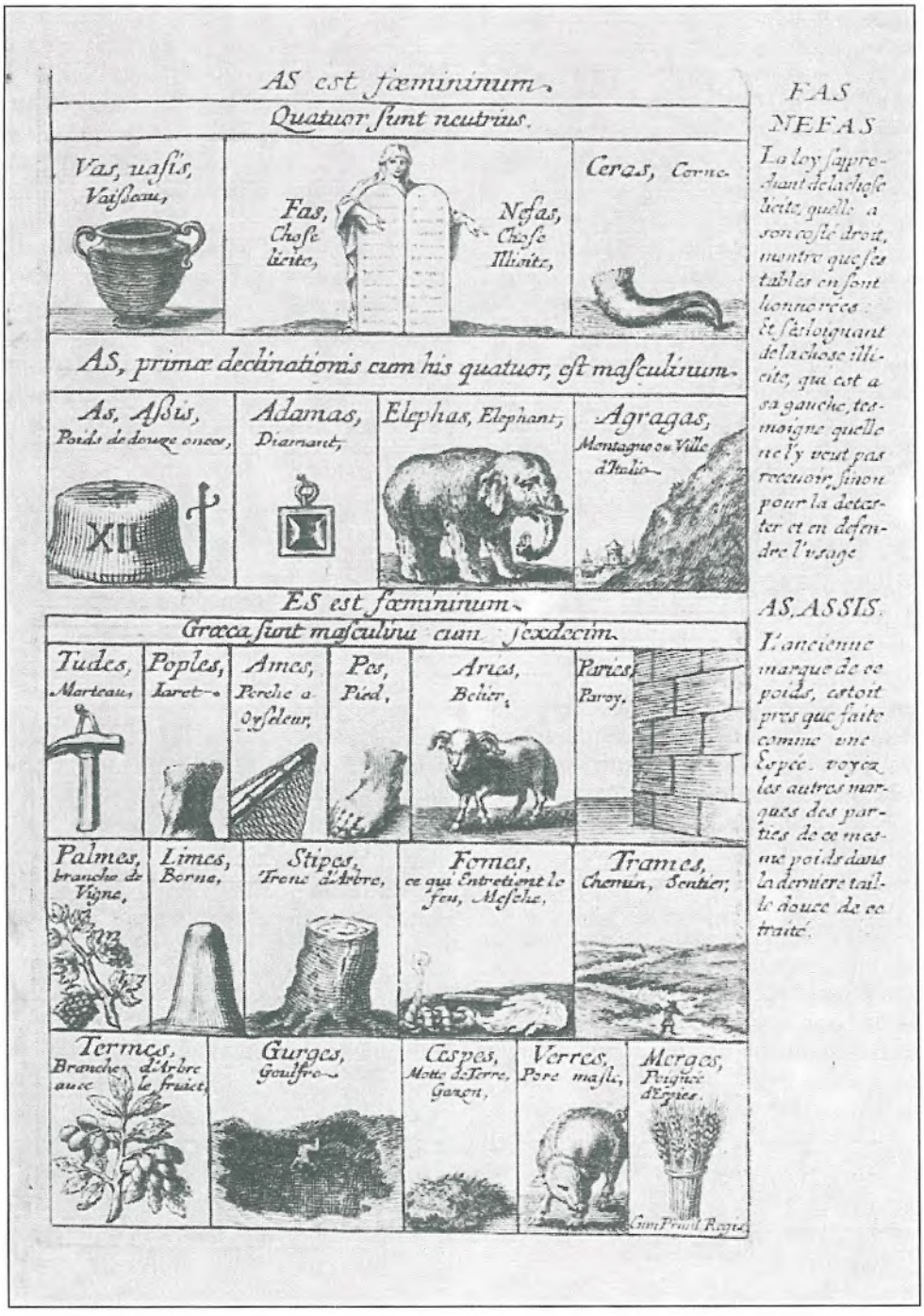

Učbenik v turjaški knjižnici – Louis Couvay, Methodus nova et acurata docendi, ac ediscendi primam Despauterii gramatices partem de generibus.

Na turnski graščini so bili naročeni na revijo *La Brodeuse: journal spécial et complet des travaux de dames – tricot, broderie, filet, tapisserie, crochet, etc.* (Paris, Bruxelles). Slika biblioteke s Šrajbarskega turna bo verjetno popolnejša, če bo pregledan in predstavljen tudi fond Lenarčičeve knjižnice, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Predvidevamo, da je v tem fondu poleg knjig iz 19. stoletja tudi precej dragocenosti iz starejših obdobij.

Nekaj skromnih podatkov o knjižnicah 18. stoletja najdemo tudi v zapuščinskih inventarjih gradov v okolici Preddvora. Tako je bila leta 1772 na gradu Turn omenjena knjižnica, v kateri so bila verska, filozofska, pravna, medicinska in domoznanska dela. Manjkale niso niti šolske knjige in opisi tujih

dežel. Manj zanimanja za branje je bilo na dvorcu Hrib. Kot lahko razberemo iz zapuščinskega inventarja lastnika Sigismunda Andreja pl. Gandina, ki je bil narejen leta 1790, je premogel le okoli deset knjig. Zanimali sta ga praktična medicina in indijanska zgodovina, ostalo pa so bile verske knjige. Bogatejša je bila knjižnica Janeza Jožefa Benaglie, ki je bil lastnik dvorca Preddvor v začetku 18. stoletja. Med stotimi knjigami jih največ obravnava pravo, medicino in domoznanstvo, zanimale pa so ga tudi zgodovina Italije, Švedske in Francije ter evropske vladarske družine.[37]

V dvorcu Smlednik je bila knjižnica do konca druge svetovne vojne. Njen fond poznamo po popisu iz leta 1771. Na policah je stalo 428 knjig s področja zgodovine, prava, leposlovja, teologije, ekonomije, filozofije in medicine. Največ publikacij je bilo napisanih v latinščini in nemščini, sledijo pa knjige v francoskem in italijanskem jeziku. Knjižnico so poznejši lastniki baroni Lazariniji v 19. in 20. stoletju dopolnjevali, konkretnih podatkov o nakupih pa žal nimamo.[38]

Bogata zbirka umetnin je bila v dvorcu Dol pri Ljubljani. Njegov lastnik Jožef Kalasanc Erberg, ki je postal lastnik posestva konec 18. stoletja, je poskrbel, da so dvorec krasila dela pomembnih evropskih slikarjev. Hranil je tudi stare francoske rokopise in beneške inkunabule, težišče njegovega zanimanja pa so bila dela, povezana s Kranjsko. V arhivu se je ohranilo več katalogov. Omeniti velja seznam dolskih karniolik – kranjskih tiskov, ki ga je sestavil Miha Kastelic *(Ex Catalogo librorum ad Bibliothecam specialem Carnioliae spectantium in Biblioth. Lustalensi existentium)* in obsega 44 strani, ter starejše sezname knjižnic, ki so jih imeli na svojih posestvih člani te plemiške družine v 17. in 18. stoletju.[39] O fondu knjižnic družine Erberg v sredini 18. stoletja je izčrpno pisal Marko Štuhec.[40] Zadnje poročilo o stanju dolske knjižnice je iz leta 1822. Del njenega fonda je leta 1880 prevzel Kranjski deželni muzej, kjer pa ga niso uvrstili kot *corpus separatum*. Provenienca knjig je tako zabrisana, identificirati jih je mogoče po ekslibrisih, kar pa za celotno zbirko še ni bilo narejeno.

Grajske biblioteke so v 19. stoletju postopoma pričele izgubljati svoj pomen, saj se je veliko plemičev preselilo v mesta, kjer so opravljali različne službe v deželni upravi. Kot primer naj omenimo grofa Johanna Schärffenberga, ki je imel v posesti grad Hohenwang na avstrijskem Štajerskem. Ko ga je leta 1838 prodal in se preselil v Maribor, je s seboj odpeljal tudi knjižnico. Njegova hiša je kmalu postala središče družabnosti – v njej je bilo bralno društvo in celo manjši gledališki oder.[41] Med tistimi, ki so imeli večje knjižnice na gradovih še v 19. stoletju, pa omenimo Andreja Smoleta. Janez Trdina je namreč zapisal, da je imel na gradu Prežek cele sklade bukev.[42]

Zunanji videz knjižnic

Knjige so bile pomemben inventar in okras grajskih prostorov. Nekateri lastniki so posebno pozornost namenili njihovemu videzu. Ker so do začetka 19. stoletja knjige praviloma prodajali nevezane in je šele knjigovez dal končno podobo kupljenemu izvodu, so lahko poskrbeli za enotno podobo knjižnic. Turjaške knjige so bile vezane v belo usnje, večina pa jih ima tudi supralibris – na platnice odtisnjen grb.

Enotno vezavo je imela tudi knjižnica v dvorcu Smlednik, vsaj tisti del, ki je bil popisan v rokopisnem katalogu iz leta 1771. Med naslovnico in platnicami je bil uvezan list z raznobarvnim vzorcem – tako imenovanim marmoriranim ali turškim papirjem. Knjige so bile vezane v temnejše rjavo usnje, hrbet pa zaradi šivov razdeljen v več polj. V

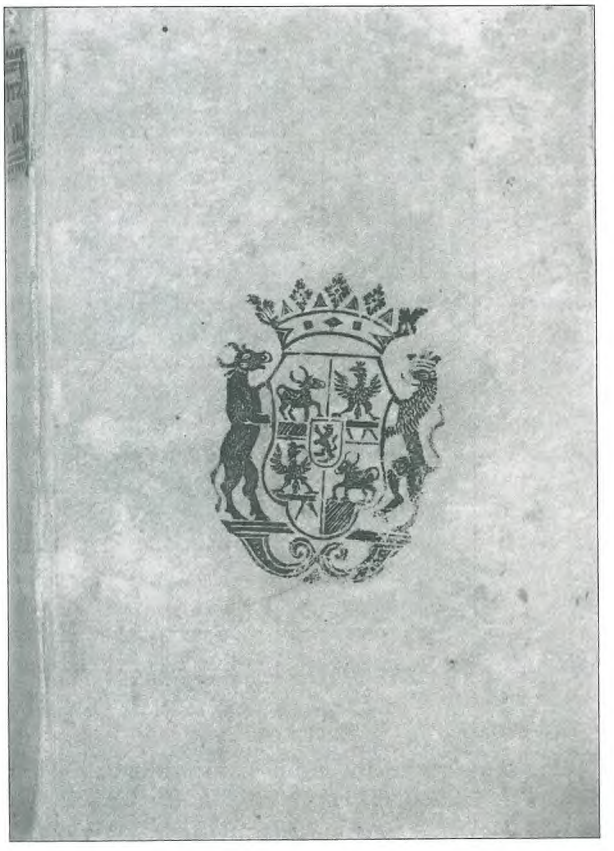

Turjaške knjige so bile vezane v belo usnje, na platnice je odtisnjen heraldični supralibris.

37 Žontar, Preddvorski gradovi, str. 142–153.
38 Dular, Knjižnica gradu Smlednik, str. 15–32.
39 Umek, *Erbergi in dolski arhiv*, str. 187.
40 Štuhec, *Besede*.
41 Hartman, Knjige in knjižnice, str. 195.
42 Trdina, *Sprehod v Belo krajino*, str. 10.

drugem polju od zgornje strani je na rdečem ozadju odtisnjen skrajšan naslov, v tretjem, ki je zelene barve, pa je oznaka zvezka. Ostala polja so okrašena s cvetličnimi motivi, ponekod je odtisnjena tudi zlata krona. Vezave knjig so pomemben element, s pomočjo katerega preučujemo njihovo provenienco. Sledenje posameznim izvodom je danes pomembna tema raziskovanj, saj omogoča boljši vpogled v interesno sfero lastnika.[43] Na slovenskem ozemlju je po enotni zunanji podobi najbolj znana Zoisova knjižnica. Zanjo se uporablja celo termin »Zoisova vezava«, s pomočjo katere je mogoče določiti provenienco tudi tistih zvezkov, ki v Narodno in univerzitetno knjižnico niso prišli skupaj z glavnino.

Seveda pa grajske knjižnice, ki so nastajale dalj časa in so trud več generacij, niso bile enotno opremljene. Enako lahko rečemo za biblioteke, ki so jih lastniki sistematično zbirali za podporo svojih znanstvenih raziskovanj. Takšna je na primer Valvasorjeva knjižnica. Knjig iz 16. stoletja v njegovem času ni bilo več na prostem trgu. Verjetno jih je pridobil iz starejših bibliotek, ki so jih razprodajali na dražbah, ni pa se obremenjeval s tem, da bi jih dal ponovno vezati. Tako ima knjižnica z gradu Bogenšperk precej »pisano« podobo. V 19. stoletju pričnejo izgubljati veljavo tudi knjigovezi, saj se na trgu pojavijo serijsko vezane knjige. Tako ni čudno, da tudi Erbergova knjižnica v Dolu pri Ljubljani ni imela enotne opreme. Ker pa so zvezke opremili z ekslibrisom – žigom –, jih je mogoče identificirati.

Kdo je prebiral knjige v grajskih knjižnicah

Mnenje, da so bile knjige v grajskih knjižnicah namenjene le lastnikom, ne drži. Iz 16. stoletja smo že omenili primer s Fužinskega gradu, kjer je knjige brala širša družina. Tam si je gradivo izposojal tudi Frischlin, ko je pisal nove učbenike. Znano je tudi, da so v tem času plemkinje na glas brale širši družini in poslom, saj je Trubar v posvetilu knjige »Svetiga Pavla Lystuvi« (Tübingen 1567) zapisal: »*Visokorodne in blagorodne, plemenite, krepostne in bogaboječe žene, vdove in dekleta, iz posebnega nagiba in milosti svetega duha kažejo veliko vnemo za božjo besedo, ljubezen in nagnenje do nje. To sem zaznal in spoznal prvič po tem, da imate po vseh svojih gradovih, dvorih in hišah svetopisemske in druge nabožne knjige v nemškem in slovenskem jeziku ter jih ne puščate, kakor delajo nekateri, da se neprebrane praše po klopeh, temveč ste iz njih beroč in pojoč, pripravile svoje ljube otroke, družino in mnoge podložnike k stari zveličavni veri in k pravemu razumevanju vsega katekizma; tudi so se nekatere izmed vas, rojene na Avstrijskem, zgornjem Štajerskem in Tirolskem, iz njih naučile slovenščine in le-to navadile brati tudi druge.*«[44]

Podobno je bilo v kasnejših stoletjih. Omenili smo že knjige za otroke v Valvasorjevi biblioteki. Otroško literaturo srečamo tudi v turjaški knjižnici, med Grünovimi knjigami pa je bila »ženska literatura«, kot so modni časopisi in knjige o slikarstvu. Vse kaže, da so grajske knjižnice vedno služile vsaj ožji družini, ne smemo pa izključiti možnosti, da so si posamezne knjige izposojali tudi znanci iz bližnje okolice.

Podatki o vsebini

Največ podatkov o grajskih knjižnicah, njihovi vsebini in do neke mere tudi urejenosti najdemo v zapuščinskih inventarjih. Od 17. stoletja naprej so namreč ob smrti lastnikov popisovali tudi knjige. Običajno gre za sezname s skrajšanimi naslovi del, če pa so bili v zapuščini drobni tiski, so jih označili zgolj splošno, na primer »50 manjših knjig«, »nevezane tiskane pole« in podobno. Popolna rekonstrukcija nekdanjih grajskih knjižnic zato skorajda ni mogoča. Marko Štuhec, ki se je ukvarjal s plemiškimi zapuščinskimi inventarji, je ugotovil, da je bila jezikovna struktura bibliotek pestra, prevladovala pa so nemško, latinsko in francosko pisana dela. Njihova tematika je bila povezana z izobrazbo in zanimanjem nekdanjih lastnikov. Tako med strokovno literaturo v večjih bibliotekah izstopajo pravo, politika in zgodovina.[45]

Nekaj posebnega je bila Erbergova knjižnica v Dolu pri Ljubljani. Njen zadnji lastnik baron Jožef Kalasanc Erberg ji je dal poseben pečat, saj je sistematično zbiral domoznansko gradivo (med drugim tudi drobne tiske), kar je z današnjega vidika izjemnega pomena. Turjaška knjižnica je bila na primer že v 17. stoletju zelo bogata z deli, ki so obravnavala vprašanja s področja teologije, prava, politike in posvetne zgodovine. Ko jo je konec 19. stoletja popisal Peter Radics, je našel v njej tudi precej del o domači zgodovini.

Že pri obravnavi posameznih bibliotek smo zapisali, da so bile nekatere publikacije namenjene družinskim članom. Med tovrstno gradivo sodijo učbeniki, verski priročniki, dela s področja praktične medicine in modni časopisi. Čeprav podatki niso popolni, pa iz njih vendarle lahko razberemo, kaj in v katerih jezikih so nekdanji lastniki brali, komu so bile knjige namenjene in nenazadnje tudi to, kakšna so bila duhovna obzorja grajskih prebivalcev.

Urejenost knjižnic

Že Vitruvijev priročnik o antični arhitekturi je določal pozicijo bibliotek: »*Knjižnice morajo gledati na vzhod: njihova namembnost zahteva jutranjo*

43 Pearson, *Provenance Research*.
44 *Slovenski protestantski pisci*, str. 194–195.
45 Štuhec, *Rdeča postelja*; Štuhec, *Besede*.

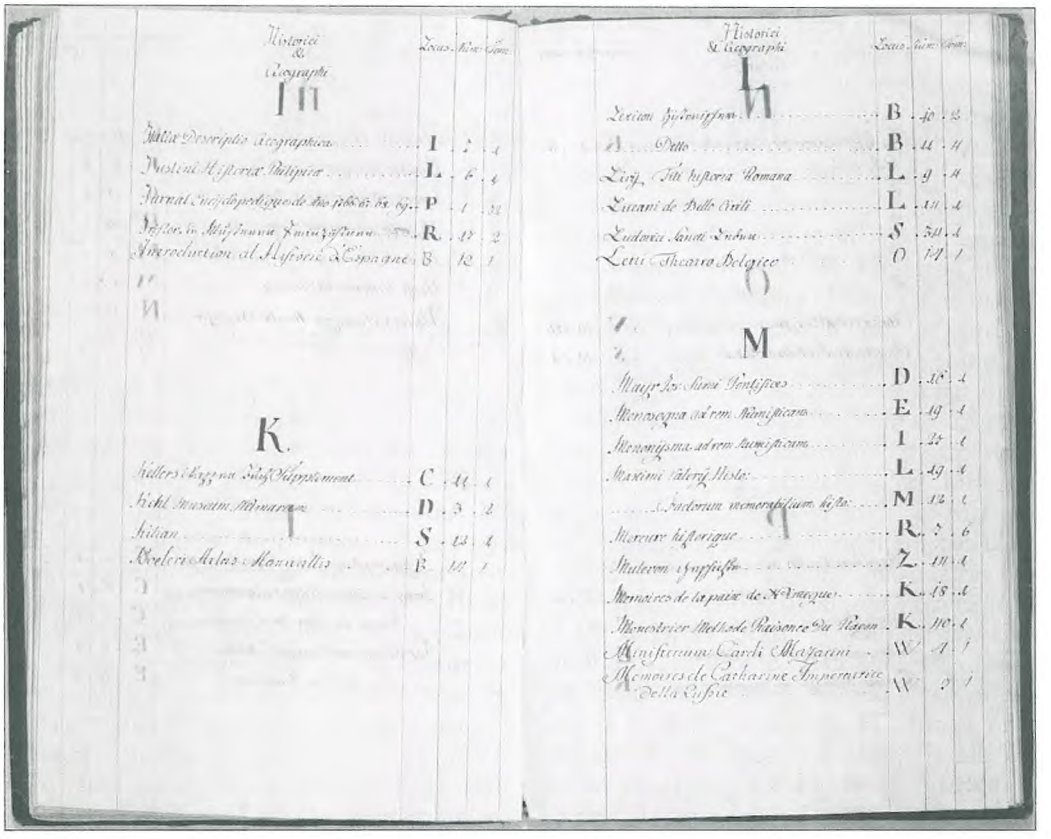

Rokopisni katalog grajske knjižnice na Smledniku iz leta 1771, imela je tudi stvarni katalog.

svetlobo, prav tako pa knjige v knjižnicah zato ne prhnijo. V prostorih, ki gledajo na jug in na zahod, jih namreč žro knjižni molji in jih kvari vlaga; vlaga vetrov, ki vlečejo od tiste strani, moljem prija in pospešuje njihovo razmnoževanje, kot rečeno, pa kvarita zvitke tudi mokrota in plesen.«[46] Če so podobne napotke upoštevali tudi pri grajskih knjižnicah, žal ne vemo. Raziskovalci grajske arhitekture na Slovenskem tej problematiki doslej niso posvečali večje pozornosti. Tako večinoma nimamo odgovorov na vprašanja, kje so knjige hranili, kako svetli so bili prostori in kakšne so bile police. Le za nekatere gradove in dvorce (npr. Smlednik, Bogenšperk, Dornava, Rihemberk, Boštanj pri Grosupljem) obstajajo podatki, da so bili knjižnicam namenjeni reprezentančni prostori. Jožef Kalasanc Erberg je leta 1831 za svojo obsežno biblioteko v Dolu pri Ljubljani zgradil celo posebno stavbo.[47]

Pomembna je bila tudi urejenost knjig, vendar pa so imele le redke knjižnice izdelane kataloge. Ena takšnih je bila turjaška, ki jo je že v 17. stoletju popisal Janez Ludvik Schönleben. Pri razporejanju gradiva se je držal srednjeveškega sistema delitve znanosti. V 19. stoletju je katalog dopolnil Peter Radics. Večkrat so naredili tudi sezname Erbergove knjižnice. Gre za drugo veliko biblioteko, ki so jo poleg lastnikov uporabljali tudi drugi raziskovalci, zato so bili seznami nujno potrebni. Kataloge so imele tudi nekatere manjše knjižnice. Kot primer naj omenim dvorec Ravno polje na Štajerskem, ki je bil v lasti grofa Jurija Sauerja. Inventar iz leta 1735 vsebuje naslednje podatke: avtorja publikacije, naslov, format in vrsto vezave. Božena Kmetec Friedl, ki je knjižnico analizirala, ugotavlja, da je bila pri urejanju bistvena velikost knjig, ne pa vsebina.[48] Prav zgleden pa je primer, kako je bila urejena biblioteka v dvorcu Smlednik. Potem ko so leta 1771 izdelali katalog, so vanj še dvajset let vestno vnašali dopolnila. To je za zdaj edini znani popis, ki je bil narejen po modernih načelih. Katalog je razdeljen na tri dele. V prvem so knjige popisane po avtorjih, pri anonimnih delih pa po naslovu. V drugem delu so podatki o mestih oziroma omarah, kjer so knjige stale. Leta 1771 jih je bilo dvaindvajset, označene pa so bile s črkami. V naslednjih dveh desetletjih so jim morali dodati še dve (omari W in Y). Tako lahko ugotovimo, katera dela so dokupili. Tretji del kataloga vsebuje podatke o vsebini. Knjige so bile razvrščene v enajst razdelkov: *Iuristae, Historici et Geographici, Pollitica & Cam-*

46 Vitruvij, *O arhitekturi*, str. 116.
47 Kidrič, Erberg Jožef Kalasanc, *SBL* I, str. 165.
48 Kmetec Friedl, Grajska knjižnica, str. 157–164.

meralia, Philosophi & Mathematici, Gramatici, Poetae, Oratores, Medici, Oeconomici, Moral in *Ascetae*.[49]

Usoda grajskih knjižnic

Usoda knjižnic, ki so nekoč krasile gradove in dvorce na Slovenskem, je pestra. Maja Žvanut ugotavlja, da so bile v prvih desetletjih 17. stoletja še razmeroma bogate, že sredi istega stoletja pa se je situacija popolnoma spremenila. Analiza popisov, ki jo je naredil Marko Štuhec, je pokazala, da je knjige posedovala le polovica plemstva, pa še tretjina od teh se je lahko pohvalila le z nekaj zvezki. Večinoma je šlo za molitvenike. Od kod takšna sprememba, ni težko ugotoviti. Krivi so bili odloki, ki so prepovedovali augsburško veroizpoved. Velik del plemstva se je namreč izselil, s seboj pa je z drugim premoženjem odpeljal tudi knjižnice.

Nekateri knjižni fondi so iz različnih vzrokov menjali lastnike tudi kasneje. Najbolj znan primer je Valvasorjeva biblioteka, ki je že za časa lastnikovega življenja prešla v last zagrebške nadškofije. Podobno se je zgodilo s knjižnico Breckerfeldov s Starega gradu na Dolenjskem. Dobršen del knjig je sredi 18. stoletja kupil Jožef Kalasanc Erberg iz Dola pri Ljubljani. Po njegovi smrti so del knjig podarili, večina pa je bila na srečo odkupljena in je danes vključena v knjižnico Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani.

Dobršen del starih knjižnih fondov je prišel tudi v Narodno in univerzitetno knjižnico. Omenimo le znamenito Zoisovo biblioteko in knjige, ki so bile nekdaj v lasti Andreja Smoleta s Prežeka na Dolenjskem. Zanimiva je tudi usoda bogatega knjižnega gradiva s Šrajbarskega turna nad Leskovcem pri Krškem. Hranita ga dve ustanovi, in sicer Narodna in univerzitetna knjižnica in Narodni muzej Slovenije.

Bolj nesrečna so bila pota turjaške knjižnice. Lastniki so jo namreč po ljubljanskem potresu leta 1895 preselili v Zgornjo Avstrijo, od tam pa kasneje v Urugvaj. Nekaj knjig in dragocenih rokopisov je v prvi polovici 20. stoletja prišlo v Kongresno knjižnico v Washingtonu, del pa v druge ameriške ustanove.[50] Večina preostalih knjig je bila zadnjič predstavljena leta 1982 in 1983 na dražbah pri avkcijski hiši Sotheby Park Bernet & Co. v Londonu.[51] Osem pomembnih publikacij, ki so nekoč stale na policah turjaške knjižnice, je kupila Britanska knjižnica v Londonu,[52] usode preostalega fonda pa ne poznamo. Sled se je izgubila tudi za Dalmatinovim prevodom Biblije, ki je potoval z družino vse od 16. stoletja in končal pri Sothebyju leta 1982.

Razpad Avstro-Ogrske in ekonomska kriza sta usodno posegla tudi v življenje gradov in grajskih knjižnic med obema svetovnima vojnama. V tem obdobju so razprodali tudi inventar gradu Stara Loka. Zbirka se je odlikovala predvsem po slikah tujih in domačih avtorjev, ki sta jih večinoma zbrala Edvard Strahl in njegov sin Karl. V knjižnični sobi je stalo 6 omar, v njih pa je bilo 1888 zvezkov, pri čemer brošure niso bile vštete. Največ starih knjig je bilo s področja prava, številni pa so bili tudi časopisi, klasiki svetovne literature in umetnostnozgodovinska dela. V okviru volila je nekaj publikacij prejel Etnografski muzej. Juridične knjige, med katerimi so bile tudi popolne nemške izdaje glavnih francoskih zakonov, ki so veljali v ilirskih deželah, je izdražila knjižnica pravne fakultete.[53]

Naj omenimo še usodo inventarja Szapáryjevega gradu v Murski Soboti. Velika javna dražba, ki je bila napovedana za 4. avgust 1930, se je dejansko

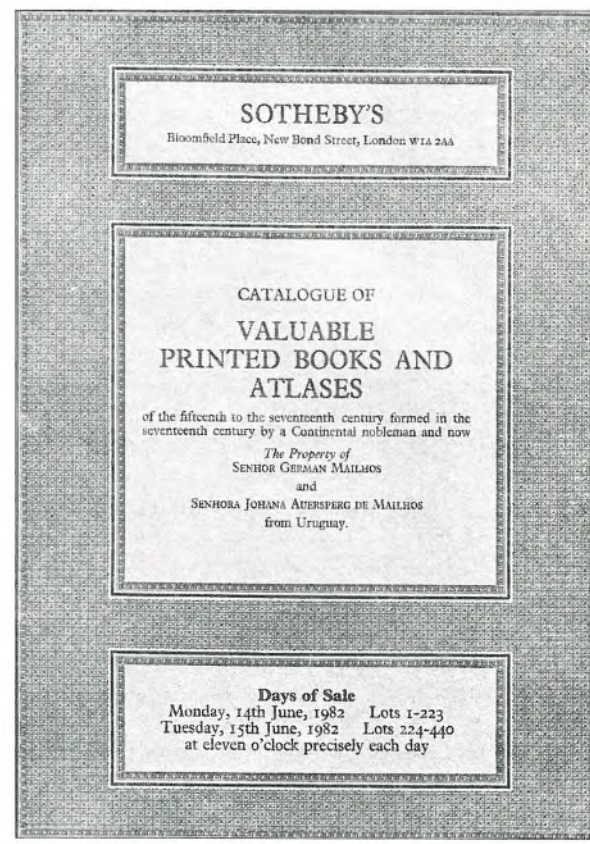
SOTHEBY'S
Bloomfield Place, New Bond Street, London W1A 2AA

CATALOGUE OF
VALUABLE
PRINTED BOOKS AND
ATLASES
of the fifteenth to the seventeenth century formed in the seventeenth century by a Continental nobleman and now
The Property of
SENHOR GERMAN MAILHOS
and
SENHORA JOHANA AUERSPERG DE MAILHOS
from Uruguay.

Days of Sale
Monday, 14th June, 1982 Lots 1-223
Tuesday, 15th June, 1982 Lots 224-440
at eleven o'clock precisely each day

Avkcijska hiša Sotheby's (London) – Katalog ob razprodaji Auerspergove knjižnice (1982).

49 Dular, Knjižnica gradu Smlednik, str. 15–32.
50 Fagin Davis, Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, str. 193–213.
51 A collection of valuable printed books and atlases formed in the Seventeenth century by a Continental Nobleman; The Property of Senhor German Mailhos and Senhora Johanna Auersperg de Mailhos, of Montevideo, Uruguay; Second day's Sale: 27th may 1983, Continental and Early Printed Books and Bindings.
52 Bircher, The »splendid library«, str. 285–298.
53 Polec, Edvard in Karel Strahl, str. 80–83.

vršila šele 9., 10. in 11. oktobra istega leta. V najavi so zapisali, da bodo prodali tudi velikansko knjižnico, vendar pa njenega popisa niso naredili.[54] Dražbeni oklic, ki so ga prinesle *Novine*, poroča o 15.000 zvezkih. Po vsebini naj bi bilo največ leposlovja v nemškem, angleškem, francoskem in madžarskem jeziku, ponujali pa so tudi nekaj rokopisov.[55] Kam vse je odšel bogat knjižni fond, ne vemo. Nekaj knjig je verjetno kupil Narodni muzej, saj je bil med dražitelji tudi Josip Mal, ki pa so ga v glavnem zanimali umetniški in kulturnozgodovinski predmeti.[56] Ker knjige niso bile posebej označene, jih je danes težko identificirati.

Leto poprej (1929) so razprodali inventar z gradu v Gornji Radgoni, ki je bil v lasti grofov Chorinsky. Tudi tu se med inventarjem omenjajo knjige.[57] Podobna usoda je doletela knjige z dvorca Pukštajn (Buchenstein) v Bukovju pri Dravogradu. Ko je oktobra 1925 umrl baron Hans Kometer, je svoje premoženje zapustil nečakinji Melitti Wywiclek, ki je živela v Ameriki. V oporoki je določil, da 25 let po smrti ne sme ničesar odtujiti, po tem obdobju pa naj opremo gradu in orožje preda muzeju v Celovcu. Koroški muzej je leta 1931 to pravico prepustil Narodnemu muzeju v Ljubljani.[58] Vendar pa se navodil zapustnika niso držali. Pred dražbo, ki je bila organizirana leta 1932, so v oglasu ponujali stanovanjsko opremo, umetniška dela in drobni inventar. Licitacije so potekale med 8. in 17. avgustom. Zadnji dan so razprodajali knjige, slike in grafike.[59]

Še bolj žalostno zgodbo so doživljale knjižnice, ki so jih imeli lastniki na svojih gradovih in dvorcih do druge svetovne vojne. Nekatere so skupaj s stavbami končale v ognju, druge so po osvoboditvi odpeljali v Federalni zbirni center. Oktobra 1945 je bil pri centru ustanovljen knjižni referat, ki ga je vodil Bogo Pregelj. Knjige, ki so prihajale s terena, so vpisovali, razvrščali in oddajali ustanovam. Federalni zbirni center je zbral več kot 400.000 knjig, od tega samo leta 1946 144.400. Popisanih je bilo več kot 40 knjižnic. V letih 1945 in 1946 so tako prevzeli tudi nekatere grajske knjižnice: Jablje (3.500 enot), knjižnico Codellijev s Turna ob Ljubljanici (4.000), Hartnerjevo iz Gornje Lendave (5.000), Wurzbachovo s Krumperka (2.500), Lenarčičevo oziroma Grünovo s Šrajbarskega turna (10.000) in iz dvorca Dornava pri Ptuju (1.500 knjig). Leta 1947 so zasegli Windisch-Graetzovo knjižnico iz Konjic in Slovenske Bistrice, ki je štela 2.100 enot, in Attemsovo iz Slovenske Bistrice z 2.000 zvezki. V zbirni center je prišla tudi knjižnica nekdanjega upravnika posestva gradu Snežnik Henrika pl. Schollmayer-Lichtenberga. Večina teh knjig je danes vključena v zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice, nekaj pa je bilo predanih drugim ustanovam: Narodnemu muzeju Slovenije, Slovanski knjižnici in različnim fakultetam. Ali je sploh mogoče rekonstruirati njihovo provenienco, pa je vprašanje, na katerega je zaenkrat še težko odgovoriti.[60]

Grajske knjižnice danes

Danes grajskih knjižnic na Slovenskem pravzaprav ni. Med redkimi, ki so preživele vojno in povojno vihro, je biblioteka z gradu Tuštanj pri Moravčah, ki jo je uredil in popisal Drago Samec. V njej je 1.250 zvezkov oziroma 1.010 naslovov. Razdeljena je na tri sklope. V prvem je grajska knjižnica v ožjem pomenu besede, ki obsega dobro petino fonda, z najstarejšo publikacijo – Valvasorjevo Topografijo vojvodine Kranjske iz leta 1679. Drugi sklop je najobsežnejši. Vanj je vključena tako imenovana rodbinska knjižnica Pirnatovih, ki so lastniki gradu od sredine 19. stoletja. Večinoma gre za sloveniko, na primer koledarje, molitvenike, knjige Vodnikove družbe in Slovenske večernice. V tretji sklop so uvrščeni redki partizanski tiski, ki so prišli v Tuštanj že med vojno, dodana pa je tudi komunistična in marksistična literatura.[61]

Nekaj knjig iz nekdanje knjižnice Margherijev z Otočca je ohranila Ana Jordan, potomka in lastnica posestva Draškovec, ki je bilo nekdaj grajska pristava. Nekatere so opremljene z ekslibrisom otoške knjižnice. Leta 1992, ko sem si fond ogledala, je bilo poleg revij na policah 40 del v 132 zvezkih. Dve publikaciji sta bili iz 16. stoletja, in sicer knjiga angleškega astronoma Johna Hollywooda (Johannes de Sacro Bosco) *Libellus de sphaera*, Wittenberg 1545, in zbirka anekdot o sodobnikih italijanskega humanista Giovannija Pontana *Dialogi* (Ingolstadt 1590). Veliko je tudi leposlovja v nemščini, francoščini in angleščini, med drugim dela Shakespeara, Swifta, Scotta (v 75 zvezkih), Schillerja, Voltaira, W. Collinsa in Heineja (12 zvezkov). Brali so tudi Byrona, Hugoja, Balzaca ter časopisje, od katerega naj omenimo *Wiener Zeitschrift für Kunst, Litteratur, Theater und Mode*, *Muster Zeitung*, *Weldon's home dressmaker* in *Lecture pour tous*. Knjige, ki so danes na Draškovcu in izvirajo iz Margherijeve knjižnice z gradu Otočec, so tipična literatura, ki so jo brala dekleta v 19. stoletju po vsej Evropi.

54 *Slovenec*, 4. 10. 1930, str. 3.
55 *Novine*, 11. 5. 1930, str. 6; *Novine*, 27. 7. 1930, str. 4.
56 *Jutro*, 9. 8. 1930, str. 5.
57 *Slovenec*, 11. 5. 1929, str. 8; *Slovenec*, 19. 5. 1929, str. 12.
58 NMS, arhiv, št. 1008 in 1009/1931.
59 *Slovenec*, 14. 4. 1932, str. 7; *Slovenec*, 31. 7. 1932, str. 18.
60 Kodrič - Dačić, Federalni zbirni center, str. 55–58.
61 Lavrič, *Odsev bližča*, str. 129–132; Samec, Knjižnica na gradu Tuštanj, str. 373–382.

Bolj ali manj skupaj je ostala tudi knjižnica z gradu Brdo pri Lukovici, ki je bil požgan maja 1943. Ohranjenih je okoli 2.500 knjig v glavnem iz 18. in 19. stoletja, najstarejša med njimi nosi letnico 1531. Knjige so zbirali že Lambergi, Burgerji, Höfferni in nato Kersniki. Prevladuje leposlovje, med strokovnimi deli pa so najbolj zastopani pravo, zgodovina in medicina. V knjižnici so tudi knjige, povezane s cerkvenim bogoslužjem, šolski učbeniki, kuharice, priročniki in časopisi. Okrog 500 del, predvsem leposlovnih, je bilo osebna last pisatelja Janka Kersnika.[62] Knjižnico z gradu Brdo smo uvrstili med »ohranjene« zato, ker je še vedno v posesti potomcev nekdanjih lastnikov gradu, čeprav se nahaja na drugi lokaciji.

Del knjig je bil vrnjen tudi na grad Snežnik, čeprav ni povsem gotovo, ali izvirajo iz nekdanje grajske biblioteke. Gre za manj pomemben fond, saj so ostali nekateri vrednejši tiski s snežniškega gradu v knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Med njimi so Petrarcovi soneti, natisnjeni leta 1528, Plinijeva *Della naturale historia* iz sredine 16. stoletja, Valvasorjeva *Slava* in Schönlebnova *Carniolia antiqua et nuova* iz 17. stoletja.[63] Tudi knjige, ki so danes v protokolarnih objektih na Brdu pri Kranju[64] in Strmolu, niso originalen inventar gradov.

Zaključek

Pregled lahko zaključimo z ugotovitvijo, da je imela že od visokega srednjega veka naprej večina gradov na Slovenskem tudi knjižnico oziroma knjižno zbirko. Po velikosti so se med seboj močno razlikovale, saj so nekatere vsebovale le po nekaj deset knjig, druge pa več tisoč zvezkov. Analiza vsebin je pokazala, da so bile knjige namenjene predvsem nekdanjim lastnikom, ki so jih uporabljali pri svojem delu. Po izobrazbi je bilo med njimi največ pravnikov. Znatno je bilo tudi število zgodovinskih del ter knjig o ekonomiji in politiki. V 16. stoletju so kupovali slovenske in nemške protestantske knjige, kasneje pa katoliške verske priročnike. Knjig iz grajskih knjižnic seveda niso uporabljali le lastniki, ampak tudi družinski člani, zato najdemo v njih abecednike, priročnike s področja praktične medicine, leposlovje in modne revije. Slednje so prebirale predvsem dame. Nekatere knjižnice so imele enotno vezavo, tiste, ki so nastajale dalj časa ali pa so bile vanje vključene tudi starejše publikacije, pa niso imele enotne podobe.

Usode knjižnic, ki so nekoč krasile gradove na Slovenskem, so bile različne. Nekatere so naš prostor zapustile že v začetku 17. stoletja, ker so jih njihovi protestantski lastniki odpeljali v nemške dežele. Knjižni fondi so pogosto menjali lastnike tudi v kasnejših stoletjih, vzroki pa so bili prodaje, dedovanja in volila. Veliko knjižnic je bilo razprodanih po razpadu avstro-ogrske monarhije. Več jih je žalostno propadlo med drugo svetovno vojno, tiste, ki so vojno preživele, pa so bile večinoma zasežene in vključene v fonde nekaterih ustanov. Tako je danes na gradovih (večinoma gre za protokolarne objekte) le nekaj zbirk, pa še za te ni povsem zanesljivo, če so res del nekdanjih knjižnih inventarjev. Redke grajske biblioteke so ostale tudi v zasebni lasti.

Sicer pa je na strukturo grajskih knjižnic močno vplival proces, ki se je začel v 17. stoletju in je postopoma pripeljal do tega, da je plemstvo večino svojega časa preživelo v mestih, gradove pa so spremenili v letne rezidence.[65] Del knjig so namreč odnesli s seboj, pa tudi na gradovih niso bile več shranjene zgolj v enem prostoru. Dokaz so nekateri popisi inventarjev iz 19. in 20. stoletja ter ohranjene fotografije ambientov.[66]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NMS – Narodni muzej Slovenije
Arhiv Muzeja

LITERATURA

Bibliotekarski terminološki slovar. Ljubljana: Zveza bibliotekarskih društev Slovenije; Narodna in univerzitetna knjižnica, 2009.

Bibliotheca Valvasoriana (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana – Zagreb: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 1995.

Bircher, Martin: The »splendid library« of the counts of Auersperg in Ljubljana. *The German book 1450–1750: studies presented to David L. Paisey* (ed. John L. Flood & William A. Kelly). London: The British Library, 1995, str. 285–298.

Bučić, Vesna: Strmolski interjerji, pred letom 1945 in po njem. *Kronika*, 54, 2006, str. 347–360.

Buh, Tina: *Knjižnica gradu Snežnik: Pravilno hranjenje in varovanje knjižničnega gradiva*. Lož, 2001.

62 Potočnik, *Grad Brdo*, str. 170–173.
63 Zemljič, Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino, str. 159.
64 Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 104.
65 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 105.
66 Npr. Kos, Oprema, str. 69–78; Polec, Edvard in Karel Strahl, str. 83. Glej tudi članek Maje Lozar Štamcar: Grad kot plemiško bivališče v tej publikaciji.

A collection of valuable printed books and atlases formed in the Seventeenth century by a Continental Nobleman, First Day's Sale 14th June 1982; The Property of Senhor German Mailhos and Senhora Johanna Auersperg de Mailhos, of Montevideo, Uruguay; Second day's Sale: 27th may 1983, Continental and Early Printed Books and Bindings.

Črnologar, Konrad: Aus der Bibliothek von Weissenstein. *Mitteilungen de Musealvereins für Krain*, 16, 1903, str. 33–48 in 127–136.

Dimitz, August: *Geschichte Krains*, III. Ljubljana: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.

Dolinar, France: *Knjižnice skozi stoletja* (BiblioThecaria; 14). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo, 2004.

Dular, Anja: Knjižnica gradu Smlednik po katalogu iz leta 1771. *Kronika*, 34, 1–2, 1986, str. 15–32.

Dular, Anja: Valvasorjeva knjižnica = Valvasor's library. *Theatrum vitae et mortis humanae* (ur. Maja Lozar Štamcar, Maja Žvanut). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 259–275.

Dular, Anja: Knjige Anastasiusa Grüna – Antona Auersperga v Narodnem muzeju Slovenije. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik, Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009, str. 13–30.

Fagin Davis, Lisa: Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, bibliofil 17. stoletja. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 35, 1999, str. 193–213.

Frimmel, Johannes: History of Books. *18th Century Studies in Austria 1945–2010* (ur. Thomas Wallnig, Johannes Frimmel, Werner Telesko). (The Eighteenth Century and The Habsburg Monarchy. International Series 4). Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 2011, str. 227–244.

Gabriel, Theresa: Die Adelsbibliothek im Schloss Lamberg. *Magie und Macht des Schreibens: die schönsten Bibliotheken Österreichs*. Wien: Pichler Verlag, 2002, str. 112–113.

Gabriel, Theresa: Die Bibliothek der Fürsten Esterházy. *Magie und Macht des Schreibens: die schönsten Bibliotheken Österreichs*. Wien: Pichler Verlag, 2002, str. 52–55.

Hartman, Bruno: Knjige in knjižnice v Mariboru do marčne revolucije 1848. leta. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 63, 1992, str. 188–199.

Kidrič, France: Erberg Jožef Kalasanc. *Slovenski biografski leksikon* 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 165.

Kidrič, France: Frischlin Nikodem. *Slovenski biografski leksikon* 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 191.

Kmetec Friedl, Božena: Grajska knjižnica Ravno polje v času grofa Sauerja in v povojnem obdobju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 75, 2004, 157–164.

Kodrič - Dačić, Eva: Federalni zbirni center in njegov prispevek k dopolnitvi fondov Narodne in univerzitetne knjižnice. *Knjižnica*, 44, 4, 2000, str. 51–63.

Koropec, Jože: Polskavska zemljiška gospostva. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51, 1, 1980, str. 32–34.

Kos, Marija: Oprema stanovanjskih prostorov v graščini na Savi leta 1871. *Jeseniški zbornik*, 1995, str. 69–79.

Lavrič, Leon: *Odsev bližča moravških gradov*. Moravče: samozaložba, 2004.

Magić, Vladimir: Valvasorjeva knjižnica. *Janez Vajkard Valvasor Slovencem in Evropi* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana, 1989, str. 158–167.

Magić, Vladimir: Valvasorjeva knjižnica. *Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 239–246.

Magić, Vladimir: Knjižnica J. V. Valvasorja. *Bibliotheca Valvasoriana* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana – Zagreb: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 1995, str. 7–18.

Magić, Vladimir: Valvasorova knjižnica: današnje stanje. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 36, 1995, str. 33–48.

Magić, Vladimir: Knjižnica Janeza Vajkarda Valvasora. *Plava krv, crna tinta: knjižnice velikaških obitelji od 1500. do 1700.* (ur. Ivan Kosić). Zagreb: Nacionalna i Sveučilišna knjižnica, 2005, str. 40–67.

Monok, Istvan: Donjolendavski dvor obitelji Bánffy / Banić i njihova knjižna naobrazba. *Plava krv, crna tinta: knjinice velikaških obitelji od 1500. do 1700.* (ur. Ivan Kosić). Zagreb: Nacionalna i Sveučilišna knjižnica, 2005, str. 61–67.

Oražem Stele, Majda: Nachdrucke von Übersetzungen de Lazarillo e Tormes aus den Jahren 1602 und 1666 gefunden. *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten*, 30, 2003, str. 87–93.

Palladino, Irmgard, in Bidovec, Maria: *Johann Weichard von Valvasor (1641–1693): Protagonist der Wissenschaftsrevolution der Frühen Neuzeit: Leben, Werk und Nachlass*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2008.

Pearson, David: *Provenance Research in Book History: a Handbook*. London: The British Library, 1994.

Pirjevec, Avgust: *Knjižnice in knjižničarsko delo*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1940.

Pivec-Stelè, Melita: Srednjeveške knjižnice v Sloveniji. *Knjižnica*, 15, 1971, str. 87–97.

Plava krv, crna tinta: knjižnice velikaških obitelji od 1500. do 1700. (ur. Ivan Kosić). Zagreb: Nacionalna i Sveučilišna knjižnica, 2005.

Polec, Janko: Edvard in Karel Strahl. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 10, 1930, str. 45–83.

Potočnik, Mitja: *Grad Brdo skozi stoletja*. Novo mesto: Markus, 2008.
Preinfalk, Miha: *Auerspergi, Po sledeh mogočnega tura* (Thesaurus memoriae. Dissertationes 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
Radics, Peter: *Herbard VIII., Freiherr zu Auersperg (1528–1575), ein krainischer Held und Staatsmann*. Wien: W. Braumüller, 1862.
Radics, Peter: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*. Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1910.
Reisp, Branko: Prvi ljubljanski tiskar Janez Mandelc (Mannel, Manlius). *Jurij Dalmatin – Jezus Sirah 1575* (ur. Bogomil Gerlanc in Branko Reisp). Ljubljana: Delo, 1973.
Samec, Drago: Knjižnica na gradu Tuštanj. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, 57, 2009, str. 373–382.
Slana, Lidija: *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Arterika, 1996.
Slovenski protestantski pisci, 2. dop. izd. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir* (Studia humanitatis. Apes; 1). Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
Trdina, Janez: *Sprehod v Belo krajino*. (Zbrano delo, knj. 11). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.
Umek, Ema: *Erbergi in dolski arhiv* (Graščinski arhivi 5). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1991.
Vitruvij: *O arhitekturi*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, 2009.
Zedinger, Renate: »Heimkehr« nach mehr als 200 Jahren. Bericht zur Neuordnung der Bibliothek des Fürsten Georg Adam Starhemberg in Schloss Erlaa in den Jahren 1796–1797. *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 2011–2, 2011, str. 59–70.
Zemljič, Igor: Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino: 1944–2009. *Zgodovinopisje v zrcalu zgodovine: 50 let Inštituta za novejšo zgodovino* (ur. Aleš Gabrič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 139–162.
Žargi, Matija: Auerspergov knežji dvorec v Ljubljani = The Princes of Auersperg Mansion in Ljubljana. *Theatrum vitae et mortis humanae* (ur. Maja Lozar Štamcar, Maja Žvanut). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 270–307.
Žontar, Majda: Preddvorski gradovi v zapuščinskih inventarjih 18. stoletja. *Preddvor v času in prostoru: zbornik Občine Preddvor* (ur. Tone Roblek). Preddvor: Občina Preddvor, 1999, str. 142–153.
Žvanut, Maja: Knjižnice na Kranjskem v 16. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, št. 2, str. 277–288.
Žvanut, Maja: *Knjige iz 16. stoletja v knjižnici Narodnega muzeja* (Situla 27). Ljubljana: Narodni muzej, 1988.

ČASOPISI

Jutro, 1930.
Novine, 1930.
Slovenec, 1929, 1930, 1932.

ZUSAMMENFASSUNG

Schlossbibliotheken in Slowenien

Die meisten Schlösser in Slowenien hatten schon seit dem Hochmittelalter eine Bibliothek bzw. eine Sammlung von Büchern. Sie waren unterschiedlich groß, einige umfassten nur einige Dutzend Bücher, wieder andere aber einige tausend Bände. Die Analyse der Inhalte zeigte, dass die Bücher vor allem den ehemaligen Besitzern für ihre Arbeit dienten. Die meisten unter ihnen waren Juristen. Auch die Zahl der historischen Bücher war beträchtlich, ebenso jene aus Wirtschaft und Politik. Im 16. Jahrhundert wurden slowenische und deutsche protestantische Bücher angeschafft, später aber auch katholische Handbücher. Nicht nur die Schlossbesitzer, sondern auch die Familienmitglieder verwendeten natürlich die Bücher aus den Schlossbibliotheken, weshalb sich unter den Beständen auch Lesebücher, Handbücher der praktischen Medizin, Literatur und Modezeitschriften befanden. In diesen blätterte vor allem die Damenwelt. In einigen Bibliotheken wurden die Bücher einheitlich gebunden, wo die Sammlungen durch längere Zeit entstanden waren oder auch ältere Publikationen enthielten, fehlten meist einheitliche Bücherrücken.

Die Schicksale der Bibliotheken, die früher die slowenischen Burgen und Schlösser zierten, waren unterschiedlich. Einige verließen schon am Beginn des 17. Jahrhunderts diesen Raum, weil sie die Besitzer – Protestanten - in die deutschen Länder abführten. Auch in späteren Jahrhunderten wechselten die Bücherfonds oft den Besitzer, wegen Verkäufen, testamentarischen Verfügungen und Erbschaften. Viele Bibliotheken wurden nach dem Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie

verkauft. Einige gingen während des Zweiten Weltkrieges traurig zugrunde, jene aber, die den Krieg überstanden, wurden zumeist beschlagnahmt und in die Fonds – öffentlicher - Institutionen eingegliedert. So befinden sich heute nur auf wenigen Schlössern – größtenteils handelt es sich um Objekte des staatlichen Protokolls – einige Sammlungen, aber auch von diesen ist nicht sicher, ob es sich wirklich um einen Teil des alten Bibliotheksinventars handelt. Selten blieben Schlossbibliotheken in Privateigentum.

Auf die Struktur der Schlossbibliotheken wirkte sich der im 17. Jahrhundert einsetzende Prozess aus, der dazu führte, dass der Adel die meiste Zeit in den Städten weilte, Schlösser bzw. Höfe aber in Sommerresidenzen umwandelte. Einen Teil der Bücher nahmen sie mit, aber auch in den Schlössern waren sie meisten nicht mehr in einem Raum aufgehoben. Als Beweis dienen einige Inventare aus dem 19. und 20. Jahrhundert sowie erhaltene Fotografien von Innenräumen.

SUMMARY

Castle libraries in the Slovenian territory

Ever since the high Middle Ages, most castles in the Slovenian territory also housed libraries or collections of books. These came in very different sizes, with some containing a few dozen books and others as many as several thousand volumes. A content analysis has shown that the books were largely intended for their owners, mostly lawyers by education, who would use them in their work. There were also a great many historical works, as well as books on economy and politics. In the 16th century lords of castles would most often buy Slovenian and German Protestant books and later Catholic religious handbooks. Books from castle libraries were, of course, not used only by owners but their family members as well. Therefore, one may find in them children's ABC books, handbooks of practical medicine, literary works, and fashion magazines. The latter were most often read by the ladies. Some libraries used uniform binding; however, those that were in the making for longer periods of time or held older publications did not have a uniform appearance.

The destinies of libraries that once adorned castles and mansions in the Slovenian territory were very different. Some left Slovenian soil already in the 17th century, accompanying their owners – the Protestants – to German lands. Other book collections would often change owners over the course of the following centuries by way of being sold, inherited or transferred by bequest. After the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy many libraries were put on sale. During the Second World War a number of them met a sad end and those that survived the war were mostly confiscated and incorporated into the collections of some institutions. For this reason, castles today (mainly functioning as protocol centres) only keep a few collections, and even these may not in fact be part of former library holdings. A few castle libraries remain in private hands.

On the other hand, the structure of castle libraries was strongly influenced by the process that began in the 17th century and gradually led nobility to spend more and more of their time in cities, eventually converting castles and mansions into summer residences. They took part of the books with them, and those that remained in castles and mansions were no longer confined to one single room. This is also evident from inventories carried out in the 19th and 20th centuries, and preserved photographs of castle interiors.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 712:728.83

Prejeto: 3. 6. 2012

Ines Unetič

u.d.i.k.a., asistentka, mlada raziskovalka na Oddelku za umetnostno zgodovino,
Filozofska fakulteta (UL), Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: ines.unetic@ff.uni-lj.si

Nekdanje vloge in funkcije grajskega okrasnega vrta v vsakdanu družbe in posameznika

IZVLEČEK

Grajski okrasni vrtovi so bili nosilci sporočil za družbo in bližnjo okolico ter so hkrati predstavljali uporabno površino. Okolici so lahko sporočali, kakšen položaj je imel naročnik v družbi, kakšne so bile njegove politične ambicije ali finančne zmožnosti, veliko je bilo mogoče razbrati tudi o njegovi izobrazbi, razgledanosti, okusu in želji po sledenju sodobnim trendom vrtne umetnosti. Poleg tega pa so grajski okrasni vrtovi predstavljali površino z različnimi rabami. Sprva je bila poudarjena utilitarna raba (gojenje zelišč, zelenjave ipd.), ki jo je v manjši meri dopolnjeval okrasni program. Ta je počasi zavzel večino grajskih vrtnih površin in nudil prostor zabavam, slavju, druženju, različnim uprizoritvam, igri ter občudovanju umetniških elementov in tehničnih znanj, ki so npr. omogočala vodne igre, ali redkih rastlinskih vrst.

KLJUČNE BESEDE

okrasni vrtovi, grajski vrtovi, vrtna umetnost, sporočilna vrednost okrasnih vrtov, funkcije okrasnih vrtov

ABSTRACT

FORMER ROLES AND FUNCTIONS OF ORNAMENTAL CASTLE GARDENS IN THE DAILY LIFE OF SOCIETY AND INDIVIDUALS

Ornamental castle gardens conveyed a message to society and surroundings, while at the same time constituting a usable area. They could give the surroundings an indication about the procurer's position, political ambitions, and financial prowess; much could also be inferred about their education, knowledge of the world, taste and the desire to keep abreast of the contemporary trends in garden art. What is more, ornamental castle gardens yielded a surface area for various usages. The initial emphasis was on their utilitarian purpose (growing herbs, vegetables, etc.), which was to a small extent complemented by an ornamental programme. With time, the latter took up the main part of the castle garden area, providing space for parties, ceremonies, socialising, various performances, plays, or for marvelling at artistic elements and engineering feats that e.g. enabled water games, or rare plant species.

KEY WORDS

ornamental gardens, castle gardens, garden art, communicative value of ornamental gardens, functions of ornamental gardens

Gradovi in dvorci so bili običajno rezidence vodilnega oziroma višjega sloja določene dežele. Ta je z monumentalno gradnjo poudarjal svoj družbeni položaj in z urejenimi okrasnimi zelenimi površinami ob svojih rezidencah kazal na pomembno razliko med bogatimi in revnimi (oziroma nesvobodnimi), ki se ni kazala le v denarju, družbenem položaju, politični moči, velikosti posesti ipd., ampak tudi v vsakdanjem delovanju posameznika – v prostem času.[1] Tako razvoj vrtne umetnosti v srednjem in zgodnjem novem veku preučujemo predvsem v okviru raziskovanja življenja višjega sloja.[2] Umetniško izražanje in družbena sporočilnost sta se sicer začela v arhitekturi (v našem primeru z gradnjo gradov in dvorcev), a sta se prenesla tudi na urejanje grajske okolice in vrtov.[3] Skozi čas so okrasni vrtovi in parki postali nosilci mnogih družbeno pomembnih sporočil ter imeli veliko funkcij.

Okrasni vrt v srednjem veku

Srednji vek je bil nemiren čas, v katerem se je grajska gradbena dejavnost razvijala zlasti v okviru obrambne funkcije arhitekture. V tistem času so sicer že obstajali okrasni vrtovi ob gradovih, a so imeli še zelo postransko vlogo. Razcvet so v tistem času doživljali v »božji« besedi ter na različnih upodobitvah (večinoma nebeškega raja), v iluminiranih rokopisih ali na samostojnih slikarskih delih.[4] Tako ni nenavadno, da so bili prvi vrtovi[5] skriti za samostanskimi zidovi, v notranjem dvorišču, t. i. klaustru. Njihova funkcija je bila v začetkih še utilitarna,[6] a je s časom prevladala okrasna in simbolna vloga. Pravilno členjen[7] klauster je namreč z dvoriščem, deljenim na štiri dele in z vodnjakom ali drevesom na sredi, ponazarjal simbolno podobo raja.[8]

Flora v vrtu (Pieter von Avont in Jan Brueghel d. Ä., ok. 1620).

1 Že Derek Clifford na samem začetku svojega zgodovinskega pregleda vrtnega oblikovanja zapiše: »All gardens are the product of leisure. It is no good looking for gardens in a society which needs all its energies to survive« (Clifford, *A history*, str. 15).

2 Tudi v starem veku je vladajoči sloj imel svoje okrasne vrtove, predvsem iz antike so ohranjeni mnogi viri o razkošnih vrtovih ob patricijskih palačah.

3 Bacon, Esej o vrtovih: »In vselej, kadar dozori doba v pogledu kulture in okusa, lahko vidimo, da začno ljudje prej veličastneje graditi kot pa lepo vrtnariti« (Bacon, *Eseji*, str. 171).

4 O simbolnem pomenu srednjeveških okrasnih vrtov glej: Pirker-Aurenhammer, Im Himmel, str. 17–37.

5 Mogoče bi jih v teh primerih lahko imenovali kontemplativni vrtovi.

6 V srednjeveških vrtovih so večinoma gojili zdravilna zelišča, katerih pomen se je povečal predvsem v 12. stoletju (Pirker-Aurenhammer, Im Himmel, str. 17).

7 Tudi v primeru drugih (ne zgolj samostanskih) srednjeveških vrtov je bila zasnova geometrijska, utilitarne in okrasne zelene površine pa so se velikokrat prepletale med seboj.

8 Simič, Zgodovinski parki, str. 12.

Od 13. stoletja, ko je bila viteška oziroma dvorna kultura v vzponu, je tudi okrasni vrt (*viridarium*) postajal vedno bolj prostor sprostitve in druženja. Glavne sestavine (posvetnih) okrasnih vrtov so bile prosta travnata površina, vodnjak oziroma fontana, drevje, ki je nudilo gosto senco, travnate klopi ter zeliščne in cvetlične grede (kot je zapisano v delu *De vegetalibus* dominikanca Albertusa Magnusa iz ok. 1260). Poleg okrasnih vrtov je plemstvo uporabljalo lovske parke, zverinjake in mestne parke.[9]

V našem prostoru vrtna kultura v tistem času še ni imela velikega pomena. Ob gradovih so bili vrtovi, a večinoma namenjeni gojenju zelišč, zelenjave, sadja ipd. O okrasnih vrtovih bi lahko govorili le v primeru samostanov; v cistercijanski opatiji Stična se je celo ohranil srednjeveški klauster, a je danes le približek nekdanjega.[10]

Okrasni vrt v novem veku

Ugodnejši čas za vrtno umetnost je prišel z novim vekom, ko se je družbena in politična situacija v Evropi nekoliko umirila ter so velika kraljestva, dežele in posamezniki začeli graditi na svoji prepoznavnosti. Srednjeveška utrdbena podoba gradov je bila v zgodnjem novem veku še stalnica. Tako si je plemstvo uredilo vrtove na razpoložljivih površinah ob ali znotraj svojih do- in pregrajenih gradov. Ponekod so okrasne vrtove uredili na grajskem obzidju; konec 16. stoletja na primer v francoskem gradu d'Amboise,[11] na Dunaju so bili urejeni vrtovi Hofburga na obzidju in za njim še v 19. stoletju,[12] v Ljubljani pa si je Volf Engelbert grof Auersperg v 17. stoletju uredil letni vrt na krilu dvorca oziroma na mestnem obzidju.[13] V tem času so imeli Auerspergi urejen okrasni vrt tudi na Turjaku, kjer so za zeleno okrasno površino zgradili teraso, da je vrt lahko ležal ob gradu.[14]

Okrasni vrt je v zgodnjem novem veku postal pravo umetniško delo in hkrati tudi nosilec sporočil. Zaradi te svoje vrednosti je bil za višji sloj zelo pomemben. V prvi vrsti je bil statusni simbol, saj je sporočal, da je last posameznikov, ki so imeli dovolj denarja za njegov nastanek in vzdrževanje, torej so bili višje na družbeni lestvici, imeli so določeno politično moč, veliko vpliva na lokalnem območju in stike z večjimi evropskimi središči, bili so izobraženi in razgledani ter so med drugim imeli veliko prostega časa – torej se niso ukvarjali s skrbmi o preživetju. Tako podobo je vsaj navzven dajal prestiž, kamor je sodil okrasni vrt, v resnici pa je lahko bila rodbina, ki si ga je lastila, v velikih dolgovih.

Okrasni vrt kot odslikava družbenega položaja in ambicij naročnika

Kako pomemben statusni simbol je bil lahko okrasni vrt, dokazujejo nekateri primeri iz Italije ali Francije. V Rimu in njegovi okolici je znanih več primerov, ko so z okrasnim vrtom lastniki kazali moč in ustreznost za določen politični položaj. V veliki meri so ti primeri vezani na cerkveno oblast. Eden izmed njih je renesančni[15] vrt vile Lante pri Rimu, kjer je kardinal Giovanni Francesco Gambara da Brescia v novozasnovanem vrtu pokazal svoje politične ambicije in (finančne) zmožnosti, svoje ime pa je ovekovečil v fontani velikanov oziroma morskih božanstev v osi okrasnega vrta.[16] Po kardinalu Gambari je bil lastnik kompleksa kardinal Alessandro Montalto, ki je v vrtno os prav tako postavil svoj grb. Nosijo ga štiri figure v središču vodnega parterja, ki je postavljen v prvem delu vrta.[17] Našteli bi lahko še veliko renesančnih rimskih vrtov, ki so predstavljali vrhunce vrtne umetnosti in so večinoma nastali po naročilu kardinalov ali papeža.[18]

Baročni vrtovi so funkcijo vrta kot statusnega simbola izrazili še jasneje. Najbolj znan primer je gotovo okrasni vrt finančnega ministra Ludvika XIV., Nicolasa Fouqueta, ki si je dal v kraju Vaux, nedaleč od Pariza, urediti dvorec in park. Na tem projektu sta delala vrhunska strokovnjaka – krajinski arhitekt Andre Le Notre in arhitekt Charels Le Brunn (ok. 1656).[19] Sijajna zasnova parka, ki jo štejemo med prve baročne zasnove arhitekture in

9 Pirker-Aurenhammer, Im Himmel, str. 17.
10 Simič, Zgodovinski parki, str. 16, 17.
11 Kluckert, *Gartenkunst*, str. 101.
12 Martz, Waren hier, str. 116–127.
13 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 671; Weigl, Ljubljanska palača, str. 41; Unetič, Oblikovane zelene površine, str. 148, 155–157.
14 Valvasor, *Topographia ducatus Carnioliae*, sl. 14, 16.
15 Vrt sicer že kaže prehod v barok in je hkrati lepo vpet v okoliško krajino.
16 Vrt je Giacomo Barozzi da Vignola verjetno zasnoval po letu 1556, dokončan pa je bil ok. 1590 pod kardinalom Alessandrom Montaltom. Kardinal Gambaro je v fontani velikanov oziroma morskih božanstev dal izdelati kip raka (it. *gambero*; bil je tudi del kardinalovega grba), ki kraljuje prav na vrhu fontane. Z vrtno zasnovo je kardinal jasno pokazal svoje ambicije, zaradi česar si je nakopal papeževo jezo in imel kar nekaj težav (Kluckert, *Gartenkunst*, str. 80–83; Ogrin, *Krajinska arhitektura*, str. 56; Ogrin, *Vrtna umetnost*, str. 55).
17 Kluckert, *Gartenkunst*, str. 80–83; Ogrin, *Krajinska arhitektura*, str. 56; Ogrin, *Vrtna umetnost*, str. 55.
18 Ogrin, *Krajinska arhitektura*, str. 56. Primer papeževega naročila je vila papeža Julija III., kjer so moči združili mojstri Vasari, Michelangelo, Vignola in Ammanati. Kompleks vile in okrasnega vrta je nastal med letoma 1550 in 1555 ter je prikaz izjemne zlitosti arhitekture in vrta. Celoten kompleks (podkvasto dvorišče, parter, nimfej, *giardino segreto*) se ne odpira navzven, kot je značilno za italijanske renesančne ureditve (Ogrin, *Vrtna umetnost*, str. 53).
19 Otvoritev Fouquetove rezidence z vrtom je bila 17. avgusta 1661 in je navdušila vse povabljence (Kluckert, *Gartenkunst*, str. 189).

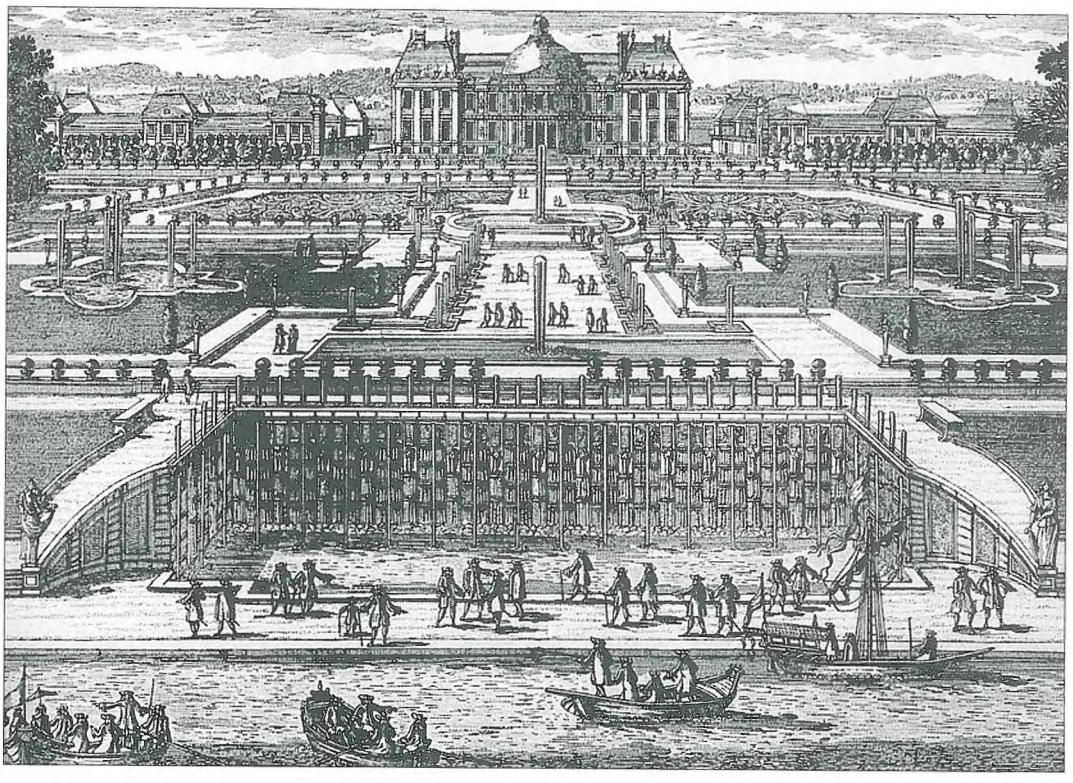

Chateau de Vaux-le-Vicomte (grafika Avelina; Kluckert, Gartenkunst, 187).

vrta, ter zlitost parka z dvorcem sta zasenčili kraljevo letno rezidenco oziroma lovski grad, ki ga je imel v Versaillesu. To pa gotovo ni bila dobra poteza, saj je Sončni kralj poskrbel, da je njegov finančni minister končal v zaporu (čeprav je bil spoznan za nedolžnega). Še v letu otvoritve Vaux-le-Vicomta je Ludvik XIV. začel z gradnjo dvorca in vrta v Versaillesu. Da bi bila njegova stvaritev res izjemna, pa je najel že preizkušena mojstra – Le Notra in Le Brunna.[20]

Prestižni vrtovi so nastajali tudi v naši bližini. V nekdanji Beneški republiki, natančneje, v kraju Stra, je družina Pisani ustvarila reprezentativen okrasni vrt. Ta se je zdel ustvarjen ravno pravi čas, saj je štirinajst let kasneje član te družine, Alviso Pisani, postal beneški dož.[21] Oblikovno bi lahko med vilo Pisani in Versaillesem umestili razkošen okrasni vrt vile Manin v Passarianu pri Codroipu. Zasnova vrta sloni na francoskih baročnih vrtovih, tudi želje naročnika so bile usmerjene v »francoski« način, kar dokazujejo nekatere knjige v njegovi knjižnici, hkrati pa obstaja možnost, da je mojster Giovanni Ziborghi, ki je vodil dela na gradbišču vile Manin, v določeni meri sledil vrtni zasnovi neznanega francoskega arhitekta.[22] Kot dokaz odličnosti rodbine so bili francoski baročni vrtovi najboljši atribut. Dominirajoče osne vrtne zasnove so uporabljali tudi na Dunaju. Med bolj znanimi dunajskimi vrtovi je Belvedere, okrasni vrt princa Evgena Savojskega. Princ je za svoj vrt izbral francoskega krajinskega arhitekta Dominiquea Girarda, domnevnega Le Notrovega učenca. Razkošno zasnovana dvorec in vrt Belvederja na Dunaju ter prav tako veličasten dvorec Hof[23] pa Habsburžanov očitno niso motili. Razlog za »potrpežljivost« vladarjev se verjetno skriva v dejstvu, da je bil Evgen Savojski zaslužen za nekatere pomembne zmage nad Turki. Mogoče pa je bila habsburška monarhija v tem vidiku bližje Veliki Britaniji kot Franciji, saj je posest (in z njo okrasni vrt) posameznika na angleških tleh pomenila nekaj »sacrosanct, and the doings of the owner were felt to be his own business«.[24] Ta cesarska potrpežljivost je sicer kakih šestnajst let po

20 Kluckert, *Gartenkunst*, str. 187–191; Ogrin, *Krajinska arhitektura*, str. 56–57; Ogrin, *Vrtna umetnost*, str. 95–98.

21 Okrasni vrt ob vili Pisani v kraju Stra je začel nastajati okoli leta 1721 za Alvisa Pisanija, ki je leta 1735 postal dož (Rallo, Villa Pisani, str. 132, 133).

22 Dela na arhitekturi in vrtu je nadzoroval mojster in kanonik Giovanni Ziborghi od leta 1715 ter še v tridesetih letih 18. stoletja (Venuto, *La villa di Passariano*, str. 167, 169, 172, 173, 210). Ludovico Manin iz omenjene družine je bil zadnji dož, torej je dobil to mesto približno petdeset let po dokončanju okrasnega vrta.

23 Girard je na vrtovih Belvederja začel delati okoli leta 1717, dela na dvorcu Hof pa so se začela po letu 1725 (Hennebo in Hoffmann, *Geschichte der Deutschen Gartenkunst*, str. 207, 211, 212).

24 Richardson, *The Arcadian Friends*, str. 61.

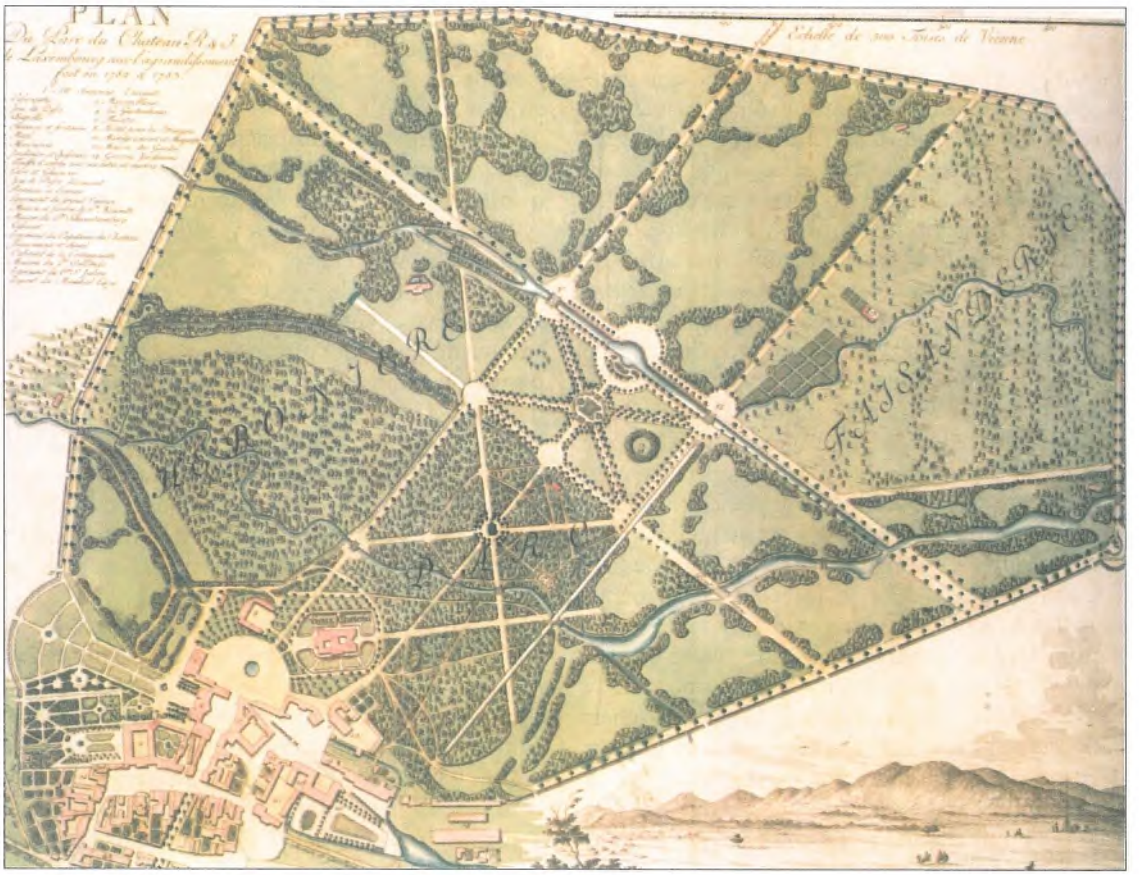

Načrt parka dvorca Laxenburg (J. Mansfeld, po 1783).

smrti princa Evgena popustila, saj je obe omenjeni posestvi kupila Marija Terezija.[25]

Družbena in politična sporočilnost okrasnih vrtov sta se z angleškim krajinskim slogom nadaljevali.[26] Tako so se ob sprejemanju novih razmer spreminjali in prilagajali tudi okrasni vrtovi. Celo vrtovi absolutističnih vladarjev so pridobili poteze novega sloga, ki naj bi govoril o sprejemanju demokratičnega gibanja. Takšen primer so cesarski vrtovi v Laxenburgu, ki so postopoma izgubljali ostre, pravilne poteze ter jih zamenjali z mehkimi krivuljami.[27]

Tudi na Kranjskem so okrasni vrtovi zrcalili družbeni status rodbine. Imenitnejše vrtove pri nas bi lahko našli v lasti več plemiških rodbin,[28] a naj začnem z Auerspergi, ki so imeli velik okrasni vrt[29] in zverinjak v predmestju Ljubljane[30] ter so v eni izmed rodbinskih vej dosegli knežji naziv.[31] Med drugim so imeli v lasti tudi posesti Soteska,[32] Šrajbarski turn, Mokrice in Turjak. Auerspergi pa

25 Dvorca Belveder in Hof je Marija Terezija kupila od vojvodinje Viktorije, poročene Sachsen-Hildburghausen, nečakinje in dedinje po princu Evgenu Savojskem – v letu 1752 Belveder in 1755 Schloss Hof (Schütz, Bernardo Bellotto, str. 102, 108).

26 Mogoče bi lahko rekli, da je bila v tem primeru politična sporočilnost močnejša od družbene, saj so angleški ustvarjalci vrtov z organskimi linijami postavili jasen kontrast baročnim vrtovom njihove večne tekmice na drugi strani Kanala. Novo vrtno oblikovanje je bilo pravzaprav rezultat daljšega procesa, ki je prav tako temeljil na izražanju politične pripadnosti določenih posameznikov (glej: Richardson, *The Arcadian Friends*).

27 Hajós, Der Laxenburger park, str. 79–87.

28 V nadaljevanju bodo omenjene le nekatere rodbine, prav tako bodo izpostavljene le določene izmed številnih posesti, ki so jih plemiči navadno imeli. Vsekakor pa ne smemo pozabiti na številne neomenjene vrtove, kot npr. ob Ajmanovem gradu, Volčjem potoku, Tuštanju, Ponovičah, Boštanju, Pogancah ali v Goričanah ter še na mnoge druge.

29 Ta primestni okrasni vrt je leta 1707 prešel v last uršulink (glej: Unetič, Oblikovane zelene površine, str. 155).

30 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 671, 668; Gostiša, *Vnderschidliche Mappen*, VII/81.

31 Leta 1653 je bil Janez Vajkard, iz mlajše veje kranjske linije, povzdignjen med kneze Svetega rimskega cesarstva (Preinfalk, *Auerspergi*, str. 231).

32 Lastniki Soteske so bili do leta 1733 grofje Gallenbergi, ki so tudi uredili osno zasnovan okrasni vrt ob gradu z znamenitim vrtnim paviljonom. Po omenjenem letu ter vse do konca druge svetovne vojne (razen med letoma 1743 in 1793, ko so bili lastniki grofje Lichtenbergi) je bila Soteska v lasti knezov Auerspergov (Smole, *Graščine*, str. 455; Simič, Zgodovinski parki, str. 22, 23). Okrasni vrt Soteske je opisal tudi Valvasor (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 10).

niso ustvarjali le baročnih vrtov, pač pa so sledili tudi novim trendom. Tako je Nikolaj Tolentin grof Auersperg zaslužen za nastanek krajinskega grajskega parka Mokrice, ki spada med največje v Sloveniji. Najverjetneje okoli leta 1810 je dal grof okolico gradu preurediti po angleški krajinski modi. Okoli gradu je nastal skoraj 60 hektarjev velik park s sprehajalnimi in jezdnimi potmi, ribnikom z otokom, številnimi redkimi botaničnimi vrstami, nasadi, tremi oranžerijami, steklenjakom, vrtnarjevo hišo, husitsko kapelo, konjušnico, kovačnico idr.[33]

V 18. stoletju so se v baročno vzdušje izkazovanja moči uspešno vključili tudi grofje Lambergi, ki so bili nekaj časa lastniki posesti Kacenštajn v Begunjah, Bokalce, Brdo pri Lukovici in Cekinov grad oziroma Leopoldsruhe v Ljubljani. Ob vseh naštetih gradovih in dvorcih so bili urejeni razkošni baročni vrtovi, med katerimi naj izpostavim vrtno ureditev[34] ob primestni rezidenci Leopoldsruhe (sedanji Cekinov grad), kjer je bil sredi 18. stoletja urejen sodoben reprezentančni baročni vrt.[35]

Na Štajerskem so vidnejše okrasne vrtove gradile rodbine: Vetter, ki je zaslužna za podobo vrta v Slovenski Bistrici, kot jo prikazuje G. M. Vischer; Khisl, ki je v poznem 17. stoletju v naš prostor uvedla osno zasnovo; Herberstein, ki je ob gradu Hrastovec imela vrtove v terasah; Attems, ki je ustvarila izjemni baročni vrt v Dornavi; Gaisruck, ki si je v drugi polovici 18. stoletja, v času zidave dvorca Novo Celje, urejala tudi vrt itd.[36]

Naj omenim še grofe Thurn-Valsassina, ki so svoj družbeni status jasno pokazali z vrtno ureditvijo v Radovljici, ali grofe Lanthieri, ki so dobrih sto let po pridobitvi grofovskega naziva obogatili okrasni vrt oziroma park pred dvorcem v Vipavi.[37] Tudi na Goriškem je bilo nekaj okrasnih vrtov, med katerimi lahko omenimo vrt ob vili v Vogrskem, ki zaradi geomorfoloških danosti ni bil neposredno povezan z glavnim objektom; vrt v Ozeljanu, ki se je preko teras spuščal do potoka in se nadaljeval v gozdiček; vrt v Kromberku, kjer bi poleg geometrijskega parterja, obdanega z gozdom, našli tudi zeleno dvorišče oziroma skriti vrt po italijanskih vzorih; vrt vile v Renčah, kjer so proti koncu 19. stoletja zasadili številne tuje in redke rastlinske vrste, v prostor vnesli vijugaste poti, potočke in »kitajske« vrtne motive itd.[38] Med goriškimi okrasnimi vrtovi sta posebno pozornost zbujala vrt ob vili Attems v Podgori (danes v Italiji) z velikopotezno vrtno zasnovo ter vrt ob vili Rabatta v Kanalu, največji parterni baročni park v zahodni Sloveniji. Prvi je začel nastajati po letu 1748 in so ga sestavljale različne motivne in programske enote: parter in nimfej za palačo, v delu pred palačo pa dvorišče, okrasni vrt, sadovnjak, gozdič ter gori Helikon in Parnas.[39] V vrtu v Podgori bi lahko prepoznali mešanico beneških in avstrijskih vplivov, medtem ko naj bi bilo prevladujoče vzdušje kanalskega vrta rimsko. Ta okrasni vrt je bil geometrijsko členjen, imel je več fontan in posod za vodo, sadni vrt, parterje, paviljon idr.[40]

Situacija v obalnem pasu in v Istri je bila v marsičem drugačna. Zaradi zgodovinskih danosti so v primorskih mestih sledili beneškim zgledom oblikovanja prostora. V Kopru, Izoli in Piranu bi namreč lahko našli primere vil z vrtovi, organiziranimi v linijski shemi: tlakovano dvorišče z vodnjakom, ločnica z zidom ali ograjo ter vrt s parterji, drevoredi ter včasih ložo na koncu (tak je primer vile Gravisi-Barbabianca v Kopru). Zaledje obalnih mest je bilo namenjeno predvsem kmetovanju.[41] Plemiči, ki so velikokrat imeli svoje palače v mestih, so na podeželju gradili manjše vile oziroma stancije (imenovane tudi *case*), ki so predstavljale sedež gospodarskega zemljišča. Nekatere med njimi so delovale kot letne rezidence in so bile včasih okrašene z vrtovi (takšni primeri so bili: stancija grofov Rigo severozahodno od Novigrada v predelu Karpinjan, stancija Dajla, stancija Franković v Dobrovi itd.).[42]

Čeprav so bili sedaj našteti naročniki vrtnih stvaritev večinoma grofje, je tudi nižje in novo plemstvo skrbelo za dobro zunanjo podobo svojih posesti ter je včasih ustvarilo ambiciozne vrtne zasnove. Pod novim plemstvom bi lahko razumeli prišleke ali novonastale plemiče. Takšen primer je bila npr. iz

33 Simič, Zgodovinski parki, str. 27, 28.

34 Vrtno zasnovo je mogoče videti na upodobitvi iz ok. 1765, pripisani Wiserju pl. Bergu (Stopar, *Joseph Leopold Wiser pl. Berg*, str. 42). Odprto pa ostaja vprašanje realizacije upodobljene zasnove (Unetič, Oblikovane zelene površine, str. 148, 149).

35 Weigl, *Matija Persky*, str. 77, 78, 173. Rodbina Lamberg je seveda imela posesti tudi drugod, npr. na Koroškem ob gradu Ebenthal, kjer je imela lepo oblikovan in bogat okrasni vrt (za posest rodovine Lamberg glej tudi: Smole, Graščine, str. 634–636).

36 Kolšek, Baročni vrt v Dornavi, str. 86–107; Krivec, Park dvorca v Črncih, str. 132, 133; Krivec in Zupan, Park ob gradu v Slovenski Bistrici, str. 143–145; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 2*, str. 15, 43–53, 116, 117; Weigl, Zidava in opremljanje dvorca Novo Celje, str. 76.

37 Mavrič, *Razvoj vrtne arhitekture*, str. 129; Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 1*, str. 143; Sušnik in Zupan, Park ob Lanthierijevem dvorcu, str. 38, 39.

38 Mavrič, *Razvoj vrtne arhitekture*, str. 121–124; Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 2*, str. 90.

39 Mavrič, *Razvoj vrtne arhitekture*, str. 119–121.

40 Vrt v Kanalu je v prvi polovici 18. stoletja dal urediti Antonio grof Rabatta. Okrasne zelene površine so bile oblikovane nad vasjo, na umetni ter z velikimi stroški ustvarjeni ploskvi (Mavrič, *Razvoj vrtne arhitekture*, str. 125–127; Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 4*, str. 120–123, 125).

41 Podoba primorskega podeželja je dobro vidna na karti iz leta 1797 (NUK, Z 282.7-51).

42 Za več podatkov glej: Bradanović, Stancija grofova Rigo, str. 127–133; Mišković, *Vila Dajla*; Matejčić, *Barok u Istri*; Semi, *Il palazzo*, str. 9, 10.

Panoramski načrt parka dvorca Dol pri Ljubljani (ok. 1822; Pergovnik in Zupan, Park ob dvorcu Dol, 59).

Bergama priseljena rodbina Codelli, ki je leta 1700 pridobila Kodeljevo ter ga (sicer počasi) začela urejati. Med novonastalo plemstvo je sodila družina Zois. Michelangelo Zois (1694–1777), ki je obogatel s fužinarstvom ter trgovino z železom in jeklom, je naziv barona pridobil leta 1760. Šestnajst let kasneje je posest Brdo pri Kranju predal sinu Žigi in tedaj se je na Brdu začelo vrtno snovanje, usmerjeno k novim trendom. Vitez Ludvik pl. Gutmannsthal-Benvenuti je sicer sodil v nižje plemstvo, a je bil v svojem vrtnem snovanju precej ambiciozen. Leta 1853 je pridobil posest Novi dvor (oziroma Weixelstein) ter začel urejati park, ki se je kmalu uvrščal med izjemne in najlepše pri nas. V Kanalu je bil za razcvet vrta (obogatenega z eksotičnim rastlinjem) v drugi polovici 19. stoletja zaslužen oskrbnik vile Rabatta, župan Franc Malnič itd.[43]

[43] Kolšek, Zgodovinski vrtovi, str. 51, 52; Kolšek, Razsvetljenska krajina, str. 158–165; Slana, Utrinki iz zgodovine Brda, str. 138; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 4*, str. 57; Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 4*, str. 109.

Rakovnik v Ljubljani (J. V. Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae modernae, sl. 119).

Konec 18. in začetek 19. stoletja je bil čas razsvetljenstva, ki je k nam prinesel nove trende. V Ljubljani jih lahko prepoznamo v t. i. Zoisovih vrtovih, velikem javnem parku znotraj mesta,[44] ali v okrasnem vrtu cerkvene gospode na današnjem Pogačarjevem trgu.[45] Novi krajinski slog se je uveljavljal počasi, kar seveda ni presenetljivo, saj so naši veljaki večinoma sledili zgledom Dunaja, ta pa je angleški krajinski slog prevzel šele konec 18. ter v 19. stoletju. Pri nas je v začetku 19. stoletja nastala izjemna parkovna zasnova Erbergovega dvorca v Dolu,[46] ki je predstavljala nadaljnji razvoj vrtne umetnosti ter njen odmev, kot bi ga lahko našli tudi v bližini Dunaja – med plemiškimi vrtovi, kjer se je ob baročni formalni zasnovi razvila nova zasnova valovitih linij.[47] Mogoče bi lahko Erbergovo vrtno zasnovo v Dolu označili kot zadnji vrhunec vrtne umetnosti kranjskega plemstva. V tem času so se plemstvu v večjem številu pridruževali meščani, obrtniki, trgovci ipd. Tak primer je bil mladi industrialec Fidelis Terpinc, ki je leta 1825 kupil posest Fužine pri Ljubljani.[48] Geometrično zasnovana parterna polja ob gradu je najverjetneje preoblikoval z nekaterimi mehkejšimi potezami novega sloga, kot lahko razberemo iz katastrov.[49]

V primeru letnih rezidenc oziroma objektov, namenjenih druženju in zabavi, je bil glavni poudarek sijaja na zunanjih površinah, kamor je v prvi vrsti sodil okrasni vrt. Takšni objekti najbolje pričajo o vrtni umetnosti in njenem družbenem pomenu. Pri nas je bil takšen primer dvorec Rakovnik pri Ljubljani, ki ga Valvasor imenuje kar »Lust-Schloß«.[50] Med lastniki so se od 17. stoletja do konca 19. stoletja zvrstili nižji plemič, grof, knez, zdravnik, lekarnar, doktor prava, inženir, industrialec, prelat, jezuiti itd.[51] Reprezentativni dvorec, namenjen zgolj zabavi, druženju in slavju, je bil tako dober pokazatelj, kako so si različni sloji prizadevali v dokazovanju svojega družbenega statusa.

44 Zoisovi vrtovi v Ljubljani so bili že del novega razsvetljenskega gibanja, čeprav so še imeli formalno zasnovo (glej tudi: Unetič, Oblikovane zelene površine, str. 150–152).

45 Unetič in Kemperl, Vrt ob škofijski palači, str. 174–192.

46 Krajinski park v Dolu naj bi začel nastajati že konec 18. stoletja, pravi razcvet pa je doživel okoli leta 1810, v času Jožefa Kalasanca barona Erberga. Park je bil oblikovan ob upoštevanju predhodnih zasnov, ki so še v 19. stoletju kazale na starejše vzore.

47 Park rodbine Harrach ob kraju Bruck am Leitha v Avstriji je primer takšne dopolnitve starih vzorcev z novimi (Hennebo in Hoffmann, *Geschichte der Deutschen Gartenkunst*, str. 208, 214, 215). Glej tudi sl. 3.

48 Terpinc je bil meščanski podpornik in pospeševalec domače likovne umetnosti, podpiral in razvijal je tudi kmetijstvo in agrarne vede, veliko je potoval in je moral poznati tudi sodobne trende vrtnega oblikovanja (Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*, str. 44, 46; Smole, *Graščine*, str. 148).

49 Franciscejski kataster iz leta 1826 sicer še ne prikazuje nove krajinske ureditve (SI AS 176, A01). Na katastru iz leta 1868 pa je vidna razgibana zasnova, kjer se prepletajo pravilne in organske linije (SI AS 181, C01, C04).

50 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 319. Danes je dvorec ohranjen v zelo okrnjeni obliki.

51 Doroteja Sidonija pl. Schrattenbach, dr. prava Janez Putschar, kranjski deželni vicedom Janez Friderik grof Attems, Franc Rigoni, kranjski deželni glavar Janez Sigfrid knez Eggenberg, kostanjeviški prelat Janez, Elizabeta Petrogall, jezuiti, zdravnik Janez Krizostom pl. Pollini, Janez Nepomuk Ursini grof Blagaj, lekarnar Franc pl. Gromadzki, Janez Pavel Schwarz, inženir Jožef Tomek iz Prage, dunajski industrialec Ferdinand Melhior Schmitt, Franc Hren, salezijanci (Smole, *Graščine*, str. 413; Kemperl, Cerkveni ustanovi knezov Eggenbergov, str. 108, 114).

Sporočilnost kiparskega in rastlinskega okrasa vrta

Naslednje pomembno sporočilo okrasnih vrtov je bila zgodba znotraj vrtnih zasnov, ki se je navadno odražala prek kiparskega okrasa. Tem zgodbam lahko sledimo pri vseh bolj znanih primerih vrtne umetnosti, pogostejše in bolj izrazite pa so postale v času baroka.[52] Prek kiparskega okrasa je lahko vrt sporočal o izobrazbi in razgledanosti naročnika, o njegovi želji po sledenju sodobnim trendom vrtne umetnosti ali o pomembnosti rodbine (oziroma posameznika). Glavne antične junake, s katerimi so se istovetili nekateri evropski vladarji in plemiči, bi pri nas bolj redko našli, a kljub vsemu je nekdaj v dolskem parku pri Ljubljani stal Herkulov kip. Ta ni bil odslikava lastnikovega delovanja, saj je bil prenesen iz Ljubljane, a vendarle je stal v Dolu vsaj v 19. stoletju.[53] Herkulov kip bi sicer našli še na Štajerskem, pred dvorcem Novo Celje, kjer skupaj s kipom Anteja predstavlja par atlantov ob vhodu v dvorec, ali na zunanjem dvorišču gradu Borl, kjer je Herkulov kip nekoč stal skupaj s kipom sv. Florjana.[54]

V naših okrasnih vrtovih so bili pogostejši bolj »splošni« kiparski motivi. V vrtnih ograjah, vazah in portalih so bili večinoma upodobljeni grbi ali drugi atributi rodbine. Del vodnih motivov je bilo pogosto morsko božanstvo Neptun (npr. v Dornavi, Polhovem Gradcu, Grmačah, Sežani), v parkih in vrtovih pa so bili tudi drugi liki, kot so kipi letnih časov (npr. Jelše, Boštanj pri Sevnici, kasneje v Mokricah), pritlikavci in filozofi v Dornavi, antična modreca v Lescah (mogoče izvirata iz Radovljice), raznovrstni putti v Vipavi in na Strmolu, moška poprsja v Gornji Radgoni in številni drugi, ki so danes večidel izgubljeni.[55]

Vendar pa že Valvasorjeve upodobitve kažejo, da so zgodbe znotraj vrtov oblikovali tudi brez kipov. Njihovo vlogo so pri nas v 17. stoletju in verjetno še pozneje prevzele rastline. Veliko cvetnic, predvsem tulipani, je namreč nosilo visokozveneča imena, kot so »Apollo, Aurora Celeste, Bella Diana, Bella Helena«[56] itd. Mogoče je eden od razlogov, da je imelo plemstvo pri nas malo (prostostoječega) kiparskega okrasa, ravno v tem, da so junake iz antične mitologije lahko nadomestili z različnimi cvetlicami. Gotovo pa je vzrok za manjše število kipov pri nas tudi finančne narave, saj je bilo treba kip kupiti in ga stalno vzdrževati.[57]

Lega okrasnega vrta glede na gradove in dvorce

Okrasni vrt je sporočilo podajal tudi prek svoje lege ob grajski stavbi. Vrt, ločen od objekta s srednjeveško, utrdbeno lego, je lahko opozarjal na starost rodbine, baročni vrt, ki je bil urejen v osno zasnovanem kompleksu, ali velik krajinski park pa je lahko nakazoval na finančno zmožnost naročnika, sledenje aktualnim trendom ipd.

Kljub razgibanemu ali strmemu terenu so za okrasne vrtove v zgodnjem novem veku pogosto uredili prostor tik ob gradu, kot kažejo Valvasorjeve upodobitve iz poznega 17. stoletja. Parterji po francoskih zgledih (z raznobarvnimi vezeninastimi vzorci) so se morali nahajati v neposredni bližini bivalnih prostorov, saj je bilo predvideno, da jih gospoda občuduje iz nadstropij. Z barokom je postala pomembna osna zasnova, ki je prostorsko povezala grajsko stavbo in vrt. Ob novonastalih dvorcih, ki so jih zgradili v nižinah in si tako zagotovili več udobja, so okrasne vrtove tudi pri nas urejali glede na osi, ki so bile v večji ali manjši meri vezane na reprezentativni objekt. Velikokrat so se osi okrasnih vrtov vezale na vogal gradu ali kak drug poudarjen del objekta – npr. v Soteski, Begunjah, Slovenski Bistrici itd. (predvsem so taki primeri ob starejših grajskih stavbah) –, vzrok za takšno ureditev pa je bil največkrat v geomorfoloških danostih, ki niso dopuščale izvedbe idealne osne kompozicije, ali pa je bila ob gradu ali dvorcu, na najbolj primernih legah za ureditev okrasnega vrta, prometna povezava ipd. Med prvimi primeri osne zasnove ter jasne povezanosti dvorca in vrtnih površin v osi pri nas so bili Črnci pri Apačah v poznem 17. stoletju.[58]

V zgodnjem novem veku so okrasni vrtovi od utrdbene lege gradu in nepovezanosti z gradom prešli do približnega ravnovesja (v korist dvorcu) znotraj osnih zasnov ter do prevlade parka s krajinskim slogom. Tedaj se je okrasni vrt oziroma park

52 Navadno so glavni kiparski motivi izhajali iz antične mitologije. Pogosto je vrline lastnika prikazoval Apolon ali Herkul (npr. v Versaillesu, Belvederju itd.; glej: Hajos, Perfekte Perspektiven im Freien, str. 68; Hennebo in Hoffmann, *Geschichte der Deutschen Gartenkunst*, str. 202, 209, 210; Schmidt, Die Gärten des Belvedere, str. 242).

53 SI AS 730, fasc. 5, fol. 939 (o dotičnem Herkulovem kipu glej tudi: Mušič, *Znamenja*, str. 26–30).

54 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, str. 142; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 1*, str. 26.

55 Kolšek, Park dvorca Jelše, str. 122; Korošec, O komičnem, str. 108–154; Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 1*, str. 149, 150; Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 5*, str. 201, 205; Simič, Zgodovinski parki, str. 28; Pergovnik in Zupan, Park ob gradu Polhov Gradec, str. 68–71; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 2/2*, str. 59; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 1/1*, str. 128, 141–142; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, str. 9, 73–75, 117–119.

56 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 173–175.

57 Na to opozarja tudi baron Erberg, ki omenja, da je treba fontane in skulpture pokrivati (tudi s posebno konstrukcijo) ter stopnišča in balustrade letno popravljati (SI AS 730, fasc. 5, fol. 967, 968).

58 Krivec, Park dvorca v Črncih, str. 132, 133.

začel širiti, prerasel je formalne sheme in celo rezidenčni objekt. Takšen je primer parka Dol pri Ljubljani, kjer objekt v parkovni zasnovi lažje prepoznamo zaradi starejših baročnih potez vrta ob njem.

Raba okrasnega vrta – od zeliščnih gredic do slavnostnega prostora

Okrasni vrt je torej okolici posredoval več sporočil (o položaju lastnika, njegovem družbenem in političnem statusu, izobrazbi, razgledanosti itd.), hkrati pa je lastnikom in obiskovalcem omogočal uporabo vrtnih površin v različne namene. Sprva je bil glavni namen vrta utilitaren – pridobivanje hrane, zelišč ali zdravil. Tako so tudi okrasni vrt sestavljale številne uporabne rastline. Še v začetku 18. stoletja (oziroma okoli leta 1710) so lahko bile sestavni del plemičevih vrtnarskih skrbi rastline, kot so čebula, drobnjak, sončnice, česen, peteršilj, beluši, fižol, špinača itd., medtem ko so bili tulipani, narcise, hijacinte in podobne okrasne rastline zastopane v manjši meri.[59] Že Valvasor opozarja, da so bile v lasti kranjskih plemičev mnoge redkosti; 17. stoletje je bilo stoletje kuriozitet, ki so svoje mesto našle tudi v vrtovih. Kot primer navedimo redko indijsko zel v vrtu dvorca Vrhovo in botanični vrt dvorca Lisičje.[60] Navdušenje nad redkostmi pa v naslednjih stoletjih ni pojenjalo. Predvsem v drugi polovici 19. stoletja je naraslo vsesplošno zanimanje za eksotične tujerodne rastline, drevesa, grmovnice in cvetoče trajnice, ki ga je dodatno pospešil prihod železnice in raznovrstne literature o vrtnarstvu, vrtni umetnosti ipd.[61] Tudi nakup eksotičnih rastlin je bil kazalec družbenega statusa, saj si jih ni mogel kupiti prav vsakdo.

Kot je že bilo omenjeno, so bili okrasni vrtovi umetniška dela. Zato je bila ena izmed njihovih vlog ta, da so bili opazovani. Vezeninaste parterje so opazovali kar iz *piano nobile*, kiparska dela so si obiskovalci ogledovali od blizu ter razbirali skrite zgodbe, v vodnih motivih so se lahko čudili tudi hidrotehničnemu znanju, v oranžerijah pa drugim tehničnim znanjem, ki so omogočala prezimovanje občutljivih rastlinskih vrst. Celo v kuhinjskem vrtu oziroma v *potagereju* so se lahko ustavili in opazovali umetelne vzorce zelenjavnih gredic. Vrtov pa niso opazovali le z očmi, ampak tudi z drugimi čutili. Tako je bilo zaželeno, da so dišeče rastline rasle pod okni bivalnih prostorov oziroma da so bile v bližini tudi fontane oziroma vodni motivi s tekočo vodo, saj je tako lahko plemiška družba uživala v prijetnih vonjavah in zvokih kar v salonih ob odprtih oknih.[62] Okrasni vrtovi so bili tako pravi muzeji na prostem, kjer je bilo mogoče opazovati redke in eksotične rastlinske vrste, vezeninaste parterje, cvetlične vzorce, kiparske izdelke, hidravlične umetnine, steklenjake in še mnogo drugega.

Oranžerije, steklenjaki in rastlinjaki so predstavljali svojevrsten prestiž – ne zgolj zaradi številnih steklenih površin in dodatnega ogrevanja, pač pa tudi zaradi redkih, eksotičnih, neavtohtonih ali zgolj občutljivih rastlin, ki so jih v njih gojili ali negovali. Pri nas so bili takšni objekti v 17. stoletju izjemno redki. Sklepamo lahko na možen obstoj rastlinjaka npr. v Lisičju, kjer je bilo v vrtu mnogo redkih zeli, mogoče je imela tudi poletna hišica v knežjem primestnem vrtu večje steklene površine. Glede na zapis v Valvasorjevi Slavi pa je »eine Glashütten«[63] gotovo stala pri dvorcu Rakovnik, vendar ni bila dolgo v rabi. V 18. stoletju bi oranžerije že lahko zasledili v Dornavi in v vrtu Ajmanovega gradu, steklenjak je bil tudi severno od vrta v Brdu pri Kranju, v baročnem vrtu dvorca v Radovljici pa je bila vrtnarija z oranžerijo.[64] V 19. stoletju je bilo steklenjake mogoče videti že v več vrtovih (v Dolu pri Ljubljani, ob vicedomski palači v Ljubljani, ob gradu Medija, v Sevnici, Mokricah, v Krumperku, ob dvorcu Ravne pri Šoštanju, ob dvorcu Gallenhofen itd.).[65]

Poleg vsega omenjenega je bil okrasni vrt podaljšek rezidenčnega objekta in je imel v toplih dneh vlogo slavnostnega prostora. To je bilo izraziteje na velikih dvorih, kot je bil npr. francoski, kjer so v času slavij postavljali letna gledališča, se igrali s svetlobnimi učinki in ognjemeti ter celo prirejali plesne figure v skladu z vzorci vezeninastih parterjev.[66] Glede na nekatere podatke lahko sklepamo, da so plemiči tudi pri nas prirejali igre, vrtne poti pa krasili z baklami.[67] V Ljubljani so ob posebnih priložnostih in slavjih radi uporabljali parkovni prostor. Konec 18. stoletja so v te namene uporabljali Zoisove vrtove, ki so bili odprti za jav-

59 SI AS 791, teh. e. 3. Tako je bilo na Kodeljevem, kjer je baron Codelli najverjetneje šele urejal svoj vrt in je bilo njegovo zanimanje za uporabne rastline toliko bolj razumljivo.
60 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 153–155, 171–182.
61 Kolšek, Zgodovinski vrtovi, str. 51.
62 Prijetne vonjave je nudila poletna oranžerija v predvrtu dvorca Dornava (Kolšek, Baročni vrt v Dornavi, str. 92–98).
63 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 321.
64 Kolšek, Baročni vrt v Dornavi, str. 100–101; SI AS 309, š. 19, m. 51; Kolšek, Razsvetljenska krajina, str. 162; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 1/1*, str. 127.
65 SI AS 1068, 7/159; Kolšek, Park in vrtovi gradu Sevnica, str. 106; Kolšek, Park ob dvorcu Ravne, str. 91; Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*, str. 132; Simič, Zgodovinski parki, str. 28; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 1/2*, str. 101; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 4*, str. 26, 78.
66 Perrier, Ornamentale Raumformel, str. 81–97.
67 Za grad Mostek pri Novem mestu bi glede na zapuščinske inventarje lahko sklepali, da je tedanji lastnik prirejal zabave z letnimi dramskimi ali drugimi igrami (SI AS 309, š. 85, m. 86; Unetič, Oblikovane zelene površine, str. 162).

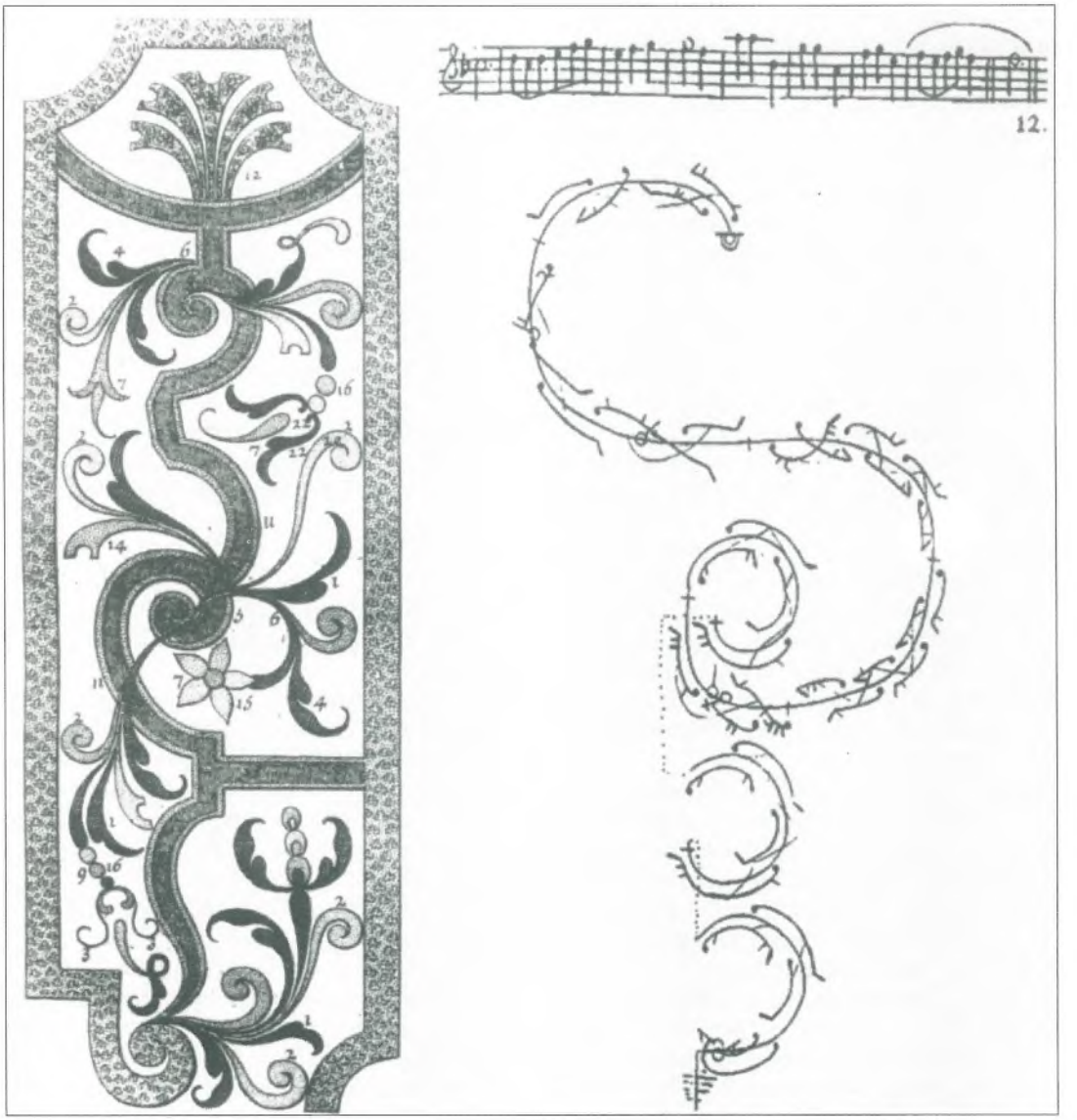

Primerjava dveh prostorskih vzorcev; levo parter iz Nouveau Theatre d'agriculture (1713); desno figura chaconne iz Essay for the improvement of dancing (1711; Perrier, Ornamentale Raumformel, 95).

nost.[68] V večjem številu so v Ljubljani praznovali v Cekinovem gradu oziroma »auf dem Wiesenparkett vor und zu dessen (Schloss) Seiten«.[69] Tu so se odvijale cesarske proslave v času Marije Terezije, cesarja Jožefa II. ter v času ljubljanskega kongresa; tu je bilo slavje ob 600. obletnici pripadnosti dežele Kranjske habsburški hiši, ki se ga je udeležil celo cesar Franc Jožef I.,[70] v času Ilirskih provinc pa so se tu odvijale »Napoleonfeste«.[71]

Okrasni vrt v kontekstu socialnih sprememb

V času baroka so bile zabave in razvedrila v veliki meri socialno pomembna in določena s cerkvenimi prazniki. Tako so bili dogodki v prostem času mešanica pobožnosti in posvetnega veselja-

68 Slavnostni in družbeno pomemben dogodek je bil tudi obisk neapeljske kraljice 3. septembra 1790, ki se je odvil tudi v Zoisovih vrtovih oziroma drevoredu, kraljica pa si je ogledala tudi Cekinov vrt (Radics, O šetališčih, str. 628; SI AS 730, fasc. 55, fol. 788).

69 Radics, *Alte Häuser*, str. 20.

70 Prav tam.

71 Prav tam, str. 22.

čenja. Že z Marijo Terezijo pa se je število cerkvenih praznikov zmanjšalo.[72] V 19. stoletju so postale vse pomembnejše manjše, intimne, družinske zabave in srečanja, ki so sovpadale z novimi tendencami v vrtnem snovanju, saj angleški krajinski park, bidermajerski vrtovi ali slogovne mešanice med formalnimi in organskimi vrtnimi zasnovami ne poudarjajo več prestiža in bogastva okrasa. Po drugi strani se je spreminjala tudi družbena struktura – med lastniki gradov je bilo vse več meščanov. Dojemanje prostega časa se je po letu 1800 spremenilo. Delovni sloj, ki se je postopoma večal in prilagajal novim razmeram v mestih, je začel svoj prosti čas izkoriščati v parkih. V mnogih deželah, tudi na Dunaju, so v tistem času plemiči velik del svojih parkov odprli za javnost. V cesarski prestolnici je celo obstajala popotniška literatura, ki je priporočala ogled posameznih plemiških vrtov.[73] Z masovno uporabo zelenih površin v prostem času pa se je začela tudi njihova komercializacija, in sicer s številnimi gostišči, zabavišči, kavarnami ipd. Tudi pri nas so bili nekateri plemiški vrtovi odprti javnosti – predvsem v Ljubljani (Cekinov grad, Dol pri Ljubljani). Večinoma pa so se plemiči v svojih vrtovih v tem času zabavali s prijatelji ali družino, medtem ko so se otroci igrali v parku.[74]

Dogajanja konec 19. stoletja, predvsem pa v 20. stoletju, so močno spremenila podobo gradov ter pripadajočih površin. Sprva so v urejeno grajsko okolico posegle industrializacija in številne dodatne gospodarske panoge ter mehanizacija, nato pa sta sledila vojna in odpor do plemiške kulture preteklih obdobij, ki sta prinesla uničenje mnogih gradov ter njihov propad. Tako so počasi, a vztrajno izginili tudi okrasni vrtovi in parki s svojimi mnogimi funkcijami, nekdanji sporočevalci statusa, izobrazbe, položaja in pripadnosti posameznikov, razvoja družbe, njenih vrednot ter njenega odnosa do narave. Bili so sestavni del plemiškega vsakdana, v njih so se sprehajali, družili, pomenkovali, sprejemali poslovne odločitve, plesali, gledali dramske igre, pili kavo ali se spominjali svojih mladih dni, ko so plezali po drevesih v grajskem parku.

72 Spiller, Gartenkultur im 19. Jahrhundert, str. 26, 27.

73 Tak primer je vrt oziroma park Johanna I. kneza Liechtensteina v Hinterbrühlu pri Mödlingu na Dunaju, ki ga je knez z nekaterimi omejitvami odprl za javnost (Spiller, Gartenkultur im 19. Jahrhundert, str. 25).

74 O igri otrok v parku priča tudi pismo Carmen Codelli Antonu III. baronu Codelliju (SI AS 791, teh. e. 6). Številne fotografije poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja, ki so se ohranile v plemiških arhivih, kažejo predvsem na druženje odraslih (glej npr. Kovačec Naglič, *Dornau*).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 176, Franciscejski kataster.
SI AS 181, Reambulančni kataster za Kranjsko.
SI AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev deželnega sodišča v Ljubljani.
SI AS 730, Gospostvo Dol.
SI AS 791, Gospostvo Kodeljevo (Turn ob Ljubljanici).
SI AS 1068, Zbirka načrtov.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica
NUK, kartografska in slikovna zbirka, Z 282.7-51, Capelaris (1797): Carta dell' Istria.

LITERATURA

Bacon Verulamski, Francis: *Eseji ali Politični in moralni nasveti.* Ljubljana: Slovenska matica, 1972.

Bradanović, Marijan: Stancija grofova Rigo u Krpinjanu pokraj Novigrada. *Novigrad = Cittanova: 599–1999 (Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Novigrad-Cittanova 599–1999 [održanog u Novigradu od 15. do 16. listopada 1999]*; ur. J. Ziherl). Novigrad: Pučko otvoreno učilište, 2002, str. 127–133.

Clifford, Derek: *A history of garden design.* London: Faber and Faber, 1962.

Gostiša, Lojze (ur.): *Vnderschidliche Mappen, Landcarthen, Stätt, Meer-Porten, Seehaffen, Romanische vnd sonsten allerley topographische Gebäu vnd dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschidlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen / mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor.* Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2004.

Hajós, Géza: Der Laxenburger park. *Historische Gärten in Österreich* (ur. Géza Hajós). Wien: Böhlau, 1993, str. 79–87.

Hajós, Géza: Perfekte Perspektiven im Freien (Die Gartenkunst des Barock). *Gartenlust (der Garten in der Kunst: Belvedere, Wien, 22. März bis 24. Juni 2007;* ur. Agnes Husslein-Arco). Wien: Belvedere, 2007, str. 67–83.

Hennebo, Dieter, in Hoffmann, Alfred: *Geschichte der Deutschen Gartenkunst (Der architektonische Garten, Band II).* Hamburg: Broschek, 1965.

Kemperl, Metoda: Cerkveni ustanovi knezov Eggenbergov v 17. stoletju na Kranjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino,* n. v., 43, 2007, str. 105–136.

Kluckert, Ehrenfried: *Gartenkunst in Europa von der Antike bis zur Gegenwart.* Tandem Verlag GmbH, 2007.

Kolšek, Alenka: Baročni vrt v Dornavi (zgodovinski razvoj, analiza vrtne kompozicije in poti prenove). *Dornava: Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglenečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, Filozofska fakulteta, 2003, str. 86–107.

Kolšek, Alenka: Park dvorca Jelše (Zadrže pri Šmarju). *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 120–123.

Kolšek, Alenka: Park in vrtovi gradu Sevnica. *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 105–108.

Kolšek, Alenka: Park ob dvorcu Ravne (Ravne pri Šoštanju). *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 90–92.

Kolšek, Alenka: Razsvetljenska krajina Žige Zoisa na Brdu. *Kronika,* 52, 2004, št. 2, str. 157–166.

Kolšek, Alenka: Zgodovinski vrtovi v Posavju. *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja* (ur. Alenka Kolšek in Mitja Simič). Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 2000, str. 45–74.

Korošec, Josip: O komičnem in o značajskem pri dornavskih pritlikavcih. *Dornava: Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglenečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, Filozofska fakulteta, 2003, str. 108–154.

Kovačec Naglič, Ksenja: *Dornau.* Ljubljana: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 2008.

Krivec, Miran: Park dvorca v Črncih (Črnci). *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 132–133.

Krivec, Miran, in Zupan, Gojko: Park ob gradu v Slovenski Bistrici (Slovenska Bistrica). *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 143–145.

Martz, Jochen: »Waren hier die alten Wälle?« (Zur Genese und Entwicklung der gärtnerischen Nutzung auf dem Gelände der fortifikatorischen Anlagen im Bereich der Wiener Hofburg). *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege,* LXIV, 2010, št. 1–2, str. 116–127.

Matejčić, Radmila: *Barok u Istri i hrvatskom primorju.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982.

Mavrič Čeh, Darija: *Razvoj vrtne arhitekture na področju goriške grofije od 17. do 19. stoletja* (magistrsko delo). Ljubljana: [D. Mavrič], 2004.

Mišković, Veselin: *Vila Dajla* (diplomsko delo). Ljubljana: [Mišković, V.], 1982.

Mušič, Marko: *Znamenja (knjiga o arhitekturni obliki, njeni vsebini in pomenu).* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

Ogrin, Dušan: *Krajinska arhitektura (učbenik na študiju krajinske arhitekture).* Ljubljana: Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo, 2010.

Ogrin, Dušan: *Vrtna umetnost sveta (pregled svetovne dediščine).* Ljubljana: Pudon: EWO, 1993.

Pergovnik, Darja, in Zupan, Gojko: Park ob dvorcu Dol (Dol pri Ljubljani). *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 58–61.

Pergovnik, Darja, in Zupan, Gojko: Park ob gradu Polhov Gradec (Polhov Gradec). *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 68–71.

Perrier, Olivier: Ornamentale Raumformeln in den französischen Tanz- und Gartenkünsten des späten 17. Jahrhunderts. *Kunst – Garten – Kultur* (ur. Stefanie Hennecke et al.). Berlin: Reimer, 2010, str. 81–97.

Pirker-Aurenhammer, Veronika: Im Himmel wie auf Erden. *Gartenlust (der Garten in der Kunst: Belvedere, Wien, 22. März bis 24. Juni 2007;* ur. Agnes Husslein-Arco). Wien: Belvedere, 2007, str. 17–37.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura.* Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.

Radics, Peter: *Alte Häuser in Laibach (Geschichtserinnerungen).* Ljubljana: [P. Radics], 1908–1911.

Radics, Peter: O šetališčih mesta Ljubljanskega. *Ljubljanski zvon,* 6. november 1886, str. 626–630.

Rallo, G.: Villa Pisani. *Giardini. Il nuovo grand tour: la prima mostra europea di giardini pubblici e privati; Palazzo dell' Aregario, Piazza del Duomo, Milano, 23 aprile – 2 maggio 1999.* Modena: Zanfi, str. 132–133.

Reisp, Branko: *Gradovi dežele Kranjske.* Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Richardson, Tim: *The Arcadian Friends (Inventing the English Landscape Garden).* London; Toronto; Sydney; Auckland; Johannesburg: Bantam press, 2008.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji (Knj. 1, Zgornja Vipavska dolina).* Ljubljana: Viharnik, 2008.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji (Knj. 2, Srednja in spodnja Vipavska dolina)*. Ljubljana: Viharnik, 2009.
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji (Knj. 4, Brda in Zgornje Posočje)*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji (Knj. 5, Kras in Primorje)*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
Schmidt, Stefan: Die Gärten des Belvedere. *Historische Gärten in Österreich* (ur. Géza Hajós). Wien: Böhlau, 1993, str. 241–249.
Schütz, Karl: Bernardo Bellotto in Wien und München (1759–1761). *Bernardo Bellotto genannt Canaletto. Europäische Veduten* (eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien, 16. März bis 19. Juni 2005). Wien: Kunsthistorisches Museum, 2005, str. 101–109.
Semi, Francesco: *Il palazzo dei marchesi Gravisi-Barbabianca a Capodistria*. Capodistria: La Libreria Lonza, 1935.
Simič, Mitja: Zgodovinski parki in vrtovi na Dolenjskem. *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja* (ur. Alenka Kolšek in Mitja Simič). Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 2000, str. 11–43.
Slana, Lidija: Utrinki iz zgodovine Brda. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Brdo pri Kranju, 52, 2004, št. 2, str. 131–141.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
Spiller, Gabriele: Gartenkultur im 19. Jahrhundert (Mit besonderer Berücksichtigung des Wiener Bürgertums; diplomsko delo). Wien: [G. Spiller], 1991.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji (2, Dolenjska. Knj. 2, Med Bogenšperkom in Mokricami)*. Ljubljana: Viharnik, 2001.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji (1, Gorenjska. Knj. 2, Območje Kamnika in Kamniške Bistrice)*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji (1, Gorenjska. Knj. 1, Ob zgornjem toku Save)*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji (Knj. 4, Med Solčavskim in Kobanskim)*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji (Knj. 2, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje)*. Ljubljana: Park, Znanstveni tisk: Filozofska fakulteta, 1991.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji (Knj. 1, Območje Maribora in Ptuja)*. Ljubljana: Partizanska knjiga: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
Stopar, Ivan: *Joseph Leopold Wiser pl. Berg (ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.
Sušnik, Marvy, in Zupan, Gojko: Park ob Lanthierijevem dvorcu. *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (ur. Jerneja Batič). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 38–39.
Unetič, Ines, in Kemperl, Metoda: Vrt ob škofijski palači v Ljubljani. *Ars & humanitas*, 2011, št. 5/1, str. 174–192.
Unetič, Ines: Oblikovane zelene površine v mestih in njihovi neposredni okolici na območju Kranjske v 18. stoletju. *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU: Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja [Elektronski vir], 2011, str. 145–166.
Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain (das ist, Wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen ...)*. Ljubljana: Mladinska knjiga; München: R. Trofenik, 1970–1974.
Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Ljubljana: Cankarjeva založba; München: R. Trofenik, 1970.
Venuto, Francesca: *La villa di Passariano (dimora e destino dei nobili Manin)*. Passariano di Codroipo: LitoImmagine, 2001.
Vrišer, Sergej: *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
Weigl, Igor: Ljubljanska palača knezov Auerspergov. *Kronika*, 54, 2006, str. 29–48.
Weigl, Igor: Zidava in opremljanje dvorca Novo Celje sredi 18. stoletja. *Varstvo spomenikov*, 40, 2003, str. 73–102.

ZUSAMMENFASSUNG

Rolle und Funktionen der ehemaligen Schlossgärten im Alltag der Gesellschaft und des Individuums

Ziergärten waren im Mittelalter selten, am ehesten waren sie bei Klöstern zu finden, ihre Ausbreitung beginnt erst mit dem Aufstieg der höfischen Kultur. In der frühen Neuzeit besserten sich die Bedingungen für die Schaffung von Zierflächen im Außenbereich und man begann Ziergärten anzulegen, die zu einem bedeutenden Statussymbol wurden – vor allem im Barock. Zu den bekanntesten Beispielen von Ziergärten als

Statussymbol zählen z. B. der Ziergarten der Villa Lante bei Rom oder der Garten Vaux-le-Vicomte, Versailles; in der näheren Umgebung seien z. B. der Garten der Villa Manin in Passariano bei Codroipo oder die Gärten des Belvedere erwähnt. Auch in Krain stehen die größten und luxuriösesten Gärten in Verbindung mit wichtigeren Adelsfamilien, etwa den Auersperg (z. B. die fürstlichen Gärten in Ljubljana (Laibach), Soteska (Ainödt), Šrajbarski turn (Thurn am Hart), Mokrice (Mokritz)), Lamberg (z. B. Leopoldsruhe in Tivoli in Ljubljana) und Thurn-Valsassina (Radovljica (Radmannsdorf)). Natürlich bemühten sich auch andere Adelige aus weltlichen oder geistlichen Reihen, Zierflächen neben ihren Residenzen anzulegen (z. B. die Gärten von Zois und der bischöfliche Garten in Ljubljana). So wie das Kaiserhaus und die Wiener Adeligen den neuen Trends der Gartenkultur folgten, änderte auch der Adel im slowenischen Raum seine Schlossgärten (Mokrice, Dol bei Ljubljana (Lusttal), Fužine bei Ljubljana (Kaltenbrunn)). Wie bedeutend das Zeigen des gesellschaftlichen Status nach außen war, zeigten sehr anschaulich die Eigentümer des Schlosses Rakovnik (Kroissenegg) in Ljubljana, das nicht der Sitz eines bedeutenden Besitzes, sondern nur ein Gebäude war, das der Belustigung, dem Gesellschaftsleben bzw. dem Zeitvertreib diente (»Lustschloss«). Ziergärten konnten durch Skulpturen- und Blumenschmuck bestimmte Botschaften vermitteln, die auch in der Lage des Ziergartens in Bezug auf das Schloss zum Ausdruck kamen. So konnten sie von der Bildung des Auftraggebers zeugen, oder sie übermittelten die Botschaft, dass der Auftraggeber modernen Trends der Gartenkunst folge. Andererseits stellten die Ziergärten vor allem eine Nutzfläche dar. Auf diesen stand am Beginn der Entwicklung von Ziergärten die utilitaristische Nutzung im Vordergrund.

Im slowenischen Raum wurden noch im 18. Jahrhundert Gemüse und Kräuter zusammen mit Blumen gesetzt (und umgekehrt). In den Schlossgärten waren in der gesamten frühen Neuzeit botanische Raritäten sehr beliebt, exotische Pflanzensorten fanden im 19. Jahrhundert mit den modernen europäischen Trends stärkere Verbreitung. Die Ziergärten erfüllten somit die Funktion eines Freilichtmuseums, wo fremde Pflanzensorten, Skulpturen, Blumen, Hydraulikkunstwerke, Orangerien und vieles mehr bewundert werden konnten. Eine weitere bedeutende Funktion der Gärten war, als Verlängerung der Repräsentationsräume der Schlösser zu dienen. In den Ziergärten oder Parkanlagen spielten sich an warmen Tagen Feste, Feiern, Spiele, Tänze u. ä. ab (z. B. in Leopoldsruhe in Ljubljana). Im 19. Jahrhundert wurden zahlreiche Ziergärten bei Schlössern, vor allem in den Städten und in deren Nähe für die Öffentlichkeit zugänglich gemacht. Der private Teil der Adelsgärten diente zunehmend dem intimen Familienleben.

SUMMARY

Former roles and functions of ornamental castle gardens in the daily life of society and individuals

In the Middle Ages ornamental gardens were rare and most often attached to monasteries, and only began to spread with the rise of court culture. In the early Modern Period the conditions for the creation of ornamental external surfaces improved, facilitating the creation and embellishment of ornamental gardens that became an important status symbol, particularly in the Baroque era. Among the most famous examples of ornamental gardens as status symbols are, for instance, the gardens of Villa Lante near Rome and the gardens of Vaux-le-Vicomte and Versailles; in closer vicinity to the Slovenian territory were the gardens of Villa Manin in Passariano near Codroipo and the gardens of Belvedere in Vienna. In Carniola, too, the largest or the most extravagant gardens were associated with the most distinguished families, such as the Auerspergs (e.g. the ducal gardens in Ljubljana, Soteska (Ainödt), Šrajbarski turn (Thurn am Hart), Mokrice (Mokritz)), the Lambergs (e.g. Leopoldsruhe in Tivoli) and the Thurn-Valsassina family (Radovljica (Radmannsdorf)). Of course, other ecclesiastical and lay nobles aspired to arrange ornamental surfaces around their residences as well (e.g. the Zois gardens and the episcopal gardens in Ljubljana). Noblemen in the Slovenian territory, like the Imperial House and the »Viennese« nobility, kept their castle gardens abreast of the latest garden trends (Mokrice, Dol near Ljubljana (Lustthal), Fužine near Ljubljana (Kaltenbrunn)). The importance of showing one's social status to the outside world was nicely illustrated by the appropriation of the Rakovnik (Kroisenegg) mansion in Ljubljana, which did not serve as the seat of some important estate but only as a place for entertainment, socialising and spare time activities. Ornamental castle gardens could convey certain messages also through sculptures and flower ornaments (e.g. by giving an indication of the procurer's education) and through their position with respect to the castle (e.g. by giving an indication of the procurer's desire to follow the latest trends in the garden design). On the other hand, ornamental gardens primarily con-

stituted a usable area, in the beginning mostly serving utilitarian purposes. In the Slovenian territory, herbs or vegetables would still mix with flowering plants (or vice versa) well into the 18th century. Throughout the early Modern Period botanical rarities were a popular addition to castle gardens here, and exotic plants grew more numerous during the 19th century in pursuit of modern European trends. Ornamental gardens thus functioned as open-air museums where one could observe foreign plant species, sculptures, flower patterns, artistically engineered hydraulics, orangeries and so forth. Another important function of gardens was in that they were extensions of mansions' festive rooms. In the warmer days of the year ornamental gardens or parks hosted parties, celebrations, games, dances, etc. (e.g. Leopoldsruhe in Ljubljana). In the 19th century many ornamental castle gardens or parks, especially those in and around cities, were open for public, whereas the private sections of noble gardens were growing increasingly devoted to the intimate family life.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 726:27-523.43:728.83(497.4)

Prejeto: 21. 5. 2012

Matjaž Ambrožič

docent, dr. zgodovine, duhovnik, znanstveni sodelavec, Teološka fakulteta UL, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI–1001 Ljubljana
E-pošta: matjaz.ambrozic1@guest.arnes.si

Grajske kapele in patronatni vpliv fevdalne gosposke na cerkveno življenje

IZVLEČEK

Članek predstavlja razvoj grajskih kapel in različne oblike njihove umestitve v sklopu grajskega kompleksa. Poudari njihovo vlogo v obdobju protestantizma in protireformacije, ko so nudile zatočišča predikantom in kasneje omogočale rekatolizacijo plemstva. Arhitekturno-umetnostni razcvet so doživele v baročni dobi. Nekateri plemiči so postavili tudi votivne in pokopališke grajske kapele. V grajskih kapelah so pastoralno dejavnost opravljali grajski duhovniki – sacelani, ki so bili tudi domači učitelji. V 18. in 19. stoletju so bile grajske kapele vključene v župnijsko pastoralno dejavnost, v 19. in 20. stoletju pa so delile usodo gradov in dvorcev. Posebno vlogo je cerkvena in svetna fevdalna gosposka v vlogi patronov odigrala v življenju Cerkve na Slovenskem vse do začetka druge svetovne vojne. Njen vpliv se je odražal v cerkvenem kadrovanju in upravljanju cerkvenega premoženja.

KLJUČNE BESEDE
grajska kapela, grad, dvorec, graščina, fevdalna gosposka, patronat

ABSTRACT

CASTLE CHAPELS AND THE PATRONAGE INFLUENCE OF FEUDAL LORDS ON RELIGIOUS LIFE

The article presents the development of castle chapels and various ways in which they were incorporated into castle complexes. The emphasis is on their role in the period of Protestantism and Counter-Reformation, when they offered shelter to predikants and later enabled the re-Catholicization of the nobility. They reached their artistic-architectural peak in the Baroque period. Some noblemen also set up votive and cemetery chapels. In castle chapels the pastoral activities were performed by castle chaplains – sacelani, *who also served as teachers of the castle. In the 18th and 19th centuries castle chapels were incorporated into parish pastoral activities. In the 19th and 20th centuries they shared the same fate as castles and mansions. The ecclesiastical and lay feudal nobility maintained their special role exercising patronage in the life of the Church in the Slovenian territory until the beginning of the Second World War. Their influence was also manifested in ecclesiastical staffing and administration of church property.*

KEY WORDS
castle chapel, castle, mansion, manor, feudal lords, patronage

Srednjeveške grajske kapele

Nastanek grajskih kapel[1] je tesno povezan z gradnjo srednjeveških gradov, ki so postali upravni in obrambni objekti cerkvenih in svetnih zemljiških gospodov oziroma njihovih gospostev. Ker se je krščanstva v zgodnjem in visokem srednjem veku najprej oprijelo plemstvo, je logično sklepati na pojav prvih krščanskih svetišč prav v bližini ali pa v sklopu njihovih utrjenih bivališč. Upravičeno pa lahko domnevamo oziroma v nekaterih primerih tudi vemo, da je prenekateri grad nastal na lokaciji nekdanje poganske naselbine ali svetišča. V tem primeru je grajska kapela »nadomestila« kultni objekt naših poganskih prednikov.

Postavitev grajskih kapel na gradovih cerkvenih fevdalnih gospodov (škofije, samostani in komende viteških redov) je bila nujna že zaradi cerkvenega značaja njihovih lastnikov.[2] Treba je poudariti, da na ozemlju, ki jim je bilo podeljeno v fevd, običajno niso imeli cerkvenopravne jurisdikcije, ki je pripadala krajevnemu škofu. So pa na gradovih in pri lastniških cerkvah, ki so jih ustanovili, običajno uživali eksemptnost – izvzetost izpod oblasti krajevnega škofa. Podobno je veljalo tudi za grajske kapele svetnih fevdalnih gospodov, saj so imele podoben značaj kot lastniške cerkve. Lahko rečemo, da je v srednjem veku prav vsak grad na Slovenskem imel grajsko kapelo, z redkimi izjemami pa je to veljalo tudi za novoveške dvorce.

Najstarejše grajske kapele so bile postavljene samostojno v neposredni bližini gradov (Hmeljnik, Mehovo, Mirna, Polzela, Snežnik, Šumberk, Žebnik), lahko pa so bile tudi sestavni del grajskih kompleksov. Običajno so bile zgrajene v stolpih ali pa v palacijih, nekatere pa so bile palacijem prizidane. V primeru, da ni šlo za samostojno stoječo ali prizidano grajsko kapelo, sta vsaj romanska apsida (apsidalna konha) (Lindek, Podsreda, Pišece, Rajhenburg, Ormož, Turjak)[3] ali gotski prezbiterij (Planina pri Sevnici) morala štrleti izven grajskega poslopja, saj nad oltarjem zaradi njegovega sakralnega značaja ni smelo biti drugih prostorov. Navadno je grajska kapela nad glavnim vhodom imela emporo, ki pa ni bila namenjena pevcem in glasbenikom, pač pa graščakovi družini. Običajno se je na emporo prišlo neposredno iz stanovanjskih prostorov ali slavnostnih dvoran. Očitno so bogoslužje graščaki spremljali z razdalje in z vzvišenega položaja, saj sta bila služinčadi in ostalim grajskim prebivalcem namenjena poseben vhod in prostor v ladji. Številne (novoveške) grajske kapele so zaradi svoje postavitve ob grajskem kompleksu oziroma zunaj njega omogočale vstop tudi drugim vernikom.

Prve grajske kapele so bile zgrajene v romanskem slogu (najkakovostnejši: Rajhenburg, Mali grad v Kamniku), za njim pa se je pri njihovi gradnji uveljavil gotski. Enako je veljalo tudi za njihovo notranjo opremo in poslikave. Romansko kapelo rajhenburškega gradu so odkrili leta 1979 v pravokotnem stolpu. Bogato kamnoseško oblikovani detajli jo uvrščajo v vrh umetnostno-arhitekturnih dosežkov na Slovenskem v obdobju romanike, pozidali pa so jo v času okoli leta 1200. Ozek prehod v jugovzhodnem vogalu dvorišča vodi v pritličje dvoetažne, križno-rebrasto obokane gotske kapele, pod katero je v kripti ohranjen prostor domnevne kostnice.[4] Malograjska kapela v Kamniku je edini pokriti ostanek srednjeveškega gradu. Sezidana naj bi bila verjetno šele v 13. stoletju. Zgornji del kapele

1 Beseda »kapela« je v tesni povezavi s češčenjem relikvije – plašča sv. Martina iz Toursa. Tamkajšnji stolnici so za hranjenje in češčenje omenjenega plašča (lat. cappa) prizidali poseben pomožni prostor, ki so ga poimenovali kapela. Od tod tudi izraz kaplan – duhovnik, ki opravlja bogoslužje v kapeli. V zgodnjem in visokem srednjem veku se je izraz kapela oziroma kaplan uporabljal tudi v povezavi z vladarjevim administrativnim aparatom – dvorno pisarno. Iz vrst kaplanov dvorne kapele so nemški cesarji pogosto imenovali sebi lojalne škofe. Ker je bilo z zasebnimi kapelami vladarskih in plemiških družin povezano tudi glasbeno življenje, so pevske in inštrumentalne zasedbe tudi imenovali kapela. Cappella Musicale Pontificia Sistina je npr. še danes uradni naziv za pevski zbor bazilike sv. Petra v Rimu, ki je sestavljen iz dečkov in moških.

2 Vrsta gradov in dvorcev na Slovenskem je bila v rokah škofij, kapitljev, samostanov ter uboštvenih in viteških redov. Oglejski patriarhi so imeli številne gradove (zlasti Tolmin, Vipava, Lož, Postojna), ki so jih dajali v najem ali fevd različnim fevdnikom. Številne gradove in dvorce so imele tudi ostale škofije: ljubljanska škofija (Goričane, Gornji Grad, Vrbovec, [Rudenek], Brdce), lavantinska škofija (Betnava), krška škofija (Pilštanj, Podčetrtek, Ploštanj, Mokronog, Važenberk, Vitanje, Planina pri Sevnici, Podsreda, Rogatec), salzburška nadškofija (Ptuj, Pišece, Rajhenburg, Brežice, Sevnica), briksenska škofija (Bled), freisinška škofija (Škofja Loka, Klevevž). Zagrebška škofija je tik pred drugo svetovno vojno kupila grad Mokrice, zagrebški stolni kapitelj pa je posedoval metliški grad. Tudi redovne skupnosti so bile v vlogi fevdalnih gospodov. Pomembno gospodarstvo so ob svojih gradovih in dvorcih razvile zlasti cistercijanske opatije: Vetrinj (Preddvor), Stična (Bajnof pri Novem mestu, Klevevž), Kostanjevica (Klevevž, Kostanjevica na Krki, Ruperč vrh, Straža pri Čatežu). Viničarska samostanska dvora Dobrava pri Kostanjevici in Bajnof pod Trško goro sta imela svojo kapelico, ker je v njiju živelo nekaj menihov. Dvorec Vine so imeli v lasti celjski minoriti, Falo šentpavelski benediktinci, grad Olimje so v samostan spremenili pavlinci ... Pomembno posest so okoli jareninskega dvora imeli tudi admontski benediktinci. Ljubljanski bosonogi avguštinci so posedovali dvorce Radeče, Dvor in Hotemež, tržaški jezuiti Fužine pri Ljubljani, ljubljanski jezuiti Pleterje, Tivolski grad Podturn (Ljubljana), Rakovnik (Ljubljana), usmiljeni bratje Neuhof – Kandijo v Novem mestu, Vrbje pri Žalcu in Stari grad pri Otočcu. Med lastnike ali upravljavce gradov in dvorcev so se vpisale tudi ženske redovne skupnosti: uršulinke (Škofja Loka, Ajmanov grad), frančiškanke brezmadežnega spočetja (Črneče pri Dravogradu), mariborske šolske sestre, usmiljenke, sestre sv. Križa ...

3 Stopar, *Razvoj srednjeveške*, str. 28, 94, 99, 139.

4 Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 5*, str. 98–99; http://www.slovenia.info/es/cerkev/Romanska-in-gotska-kapela-Grad-Rajhenburg. htm?cerkev=11744&lng=7 (pridobljeno: 18. 1. 2011).

ima gotski rebrasti obok s sklepniki, spodnji del je baročno preoblikovan in poslikan s podobami svetnikov.[5]

Gotske kapele se v izvirnih oblikah na naših gradovih večinoma niso ohranile (dokaj celovito sta ohranjeni gotski kapeli na Rihemberku in Premu, deloma tudi Ljubljanski grad, Hmeljnik), ker so jih barokizirali ali nadomestili z novimi. Arhitekturno so bile pogosto (ne v vseh primerih!) najodličnejši del gradu, najkakovostnejše (Knežji dvorec v Celju, Klevevž, Konjice, Lendava, Negova, Planina pri Sevnici, Vinica, Vodriž) pa so z izborno gradnjo in opremo daleč presegale običajne vaške podružnice, pa tudi marsikatero župnijsko cerkev. Poleg prezbiterija so imele pogosto rebrasto obokano tudi ladjo. Ohranjeni fragmenti sklepnikov, konzol in krogovičevja pričajo o njihovem kakovostnem kamnoseškem okrasju.[6] Nekatere gotske grajske kapele so imele kripto, ki je običajno služila za družinsko grobnico.

Grajske kapele v obdobju protestantizma in protireformacije

Svojevrstno vlogo in usodo so imele številne grajske kapele v obdobju protestantizma, ko so simbolno predstavljale uporno plemstvo zoper katoliškega deželnega kneza. Pravzaprav so bili prvi predikanti nastavljeni prav pri fevdalnih gospodih in gospeh, ki so postali podporniki in zaščitniki nove vere. Pri tem sta bili pomembni kapeli turjaškega gradu in dvorca Kacenštajn v Begunjah, ki sta nudili zatočišče prevajalcu Svetega pisma Juriju Dalmatinu. Julijana Kazianer je rada sprejemala predikante in jim leta 1586 v stolpu poleg dvorca uredila kapelo.[7] V drugi polovici 16. stoletja je pod Ahacijem grofom Thurnom tudi dvorec Križ pri Komendi postal zatočišče kamniških protestantov. Grof je leta 1595 zgradil protestantsko kapelo ob dvorcu in pokopališče.[8] Dvorec Brdo pri Predosljah je nudil gostoljubje predikantu Jerneju Knaflju, ki je v grajski kapeli opravljal protestantsko bogoslužje. V Radečah se je nova vera razširila posebej okoli leta 1570, ko je imel radeški grad s trgom v zakupu Viljem pl. Lamberg. Tega leta je v trgu živel predikant Ivan Hočevar, kateremu so ob cerkvi zgradili luteransko kapelo. V dvorcu Hotemež je pridigal predikant Jurij Maček. Nadvojvoda Karel je graščaku Lambergu zaukazal, da ga mora izgnati. Ukaz je bil izvršen šele leta 1587. Tudi pl. Semeniči so bili v reformacijski dobi vneti protestanti. V gradu so imeli svoje predikante in Žiga pl. Semenič je leta 1585 v bližini gradu zgradil leseno protestantsko kapelo. Na začetku protireformacijskih ukrepov (1598) so v dvorcu Belnek pri Moravčah deželni sodniki ujeli Trubarjevega sina Felicijana, zadnjega superintendenta, ki se je tja zatekel iz Ljubljane. Tudi Galli z gradu Rožek pri Moravčah so bili vneti protestanti. V gradu so imeli luteransko kapelo in zraven nje grobnico, v katero so pokopavali člane svoje rodbine in ugledne protestante tudi od drugod. Kapela sv. Petra poleg Šrotenturna pri Šmartinu pri Kranju je v protestantski dobi služila za shajališče luteranov in za grobnico protestantskih Siegersdorfov. V dobi katoliške obnove so kapelo popravili in leta 1645 na novo posvetili.[9] T. i. Lutrovo klet (kapelo) so zgradili tudi poleg sevniškega gradu. Khisli s Fužin pri Ljubljani so bili tesno povezani s Primožem Trubarjem in z Jurijem Dalmatinom ter z ljubljanskim tiskarjem Janezom Mandelcem ...[10]

Protestantizem se je širil s pomočjo grajskih oskrbnikov – kastelanov (gradnikov) tudi na cerkvenih posestih. Valvasor poroča: »Leta 1585 so v Škofjo Loko prišli komisarji brižinskega škofa Ernesta, ki so pričeli preganjati nekatoličane. 18 najuglednejših meščanov so dali vreči v ječo na loškem gradu, ker so kljub prepovedi poslušali luteranske pridige in dali svoje otroke krstiti luteranskemu duhovniku.«[11]

Ker so se ponekod v grajskih kapelah tudi po izgonu predikantov zbirali protestanti, so jih protireformacijski komisarji in komisije deželnega kneza imeli za leglo krivoverstva. Februarja in marca 1601 je protireformacijska komisija pod vodstvom škofa Tomaža Hrena razstrelila protestantski molilnici v bližini dvorcev Križ pri Komendi in Kacenštajn v Begunjah.[12] Enaka usoda je doletela protestantsko molilnico in pokopališče v bližini dvorca Betnava pri Mariboru. Naj na tem mestu omenimo, da je Khislova kapela s poslikavo v dvorcu Fužine edina ohranjena protestantska kapela iz 16. stoletja v Sloveniji.

Ko je cesar Ferdinand II. leta 1628 zahteval, da se protestantsko plemstvo in meščanstvo v letu dni pokatoličani ali pa proda svoje premoženje in se izseli, so se baroni Egkhi z Brda odločili za prvo možnost.[13]

Protireformacija in katoliška obnova sta močno vplivali na rekatolizacijo plemstva in posredno na pospešeno graditev grajskih kapel oziroma na njiho-

5 Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 7*, str. 71.
6 Stopar, *Razvoj srednjeveške*, str. 142.
7 Lavtižar, *Zgodovina*, str. 26.
8 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 190.
9 Prav tam, str. 249.
10 Več o tem: Reisp, *Grad Fužine.*
11 Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 8*, str. 33.
12 »Disiecimus hoc anno 1601. mense Februario et Martio ex auctoritate et reformatione Archiducali Synagogus Lutheranorum duas (et hoc pulvere Tormentario) Turrianam prope oppidum Kamnik et Figaunensem prope Radmonstorff foeliciter. Laus Deo!« NSAL, ŠAL, Škofijski protokoli, š. 1, prot. 1, str. 52.
13 Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 6*, str. 27.

vo preureditev v duhu liturgičnih smernic Tridentinskega koncila. »Lutrovske« grajske kapele je bilo treba ponovno posvetiti in opremiti za katoliško bogoslužje. Dejstvo je, da je škof Hren pospeševal duhovno oskrbo plemstva, ki se je povrnilo k stari katoliški veri. Zlasti vesel je bil tistih, ki so ostali katoličani. Tipičen primer tega procesa sta Bucellenijevi grajski kapeli na Jesenicah: na Savi iz leta 1606 in na Plavžu iz leta 1617. Posvetil ju je škof Hren.[14] Nekoliko bolj trdovratni pri vztrajanju v protestantski veri so bili grofje na turjaškem gradu. Nazadnje so opustili staro »Dalmatinovo kapelo« in leta 1623 sezidali novo – katoliško. Kapela je redek primer preoblikovanja grajske kapele v župnijsko cerkev, kar pa se je zgodilo šele v dobi jožefinskih reform. Vlogo župnijske cerkve opravlja še danes.[15]

Baročne grajske kapele

Prenehanje neposredne turške nevarnosti ob koncu 16. stoletja je botrovalo opustitvi številnih gradov na težko pristopnih vzpetinah. Številni graščaki so se preselili v trge in mesta, kjer so postavili nove razkošne dvorce in palače, drugi so si gradili nove udobne podeželske dvorce. Ob opustitvi in posledičnem propadu nekaterih gradov so njihovo usodo delile tudi kapele. Običajno so v tem primeru oltar iz grajske kapele prenesli v bližnjo župnijsko ali podružnično cerkev. Iz razpadajočega gradu Kamen pri Begunjah so leta 1740 oltar prenesli v novozgrajeno župnijsko cerkev sv. Urha, ki so jo pokrili z grajskim bobrovcem.[16] Podobno se je zgodilo tudi v Kočevju, kjer v župnišču še danes hranijo oltarno sliko sv. Janeza Krstnika iz grajske kapele na Fridrihštajnu, pa tudi v Tržiču, kjer so oltarno sliko po požaru leta 1811 prenesli v trško cerkev sv. Andreja.[17]

Vzporedno z gradnjo novih baročnih dvorcev oziroma z barokizacijo starih gradov je potekala gradnja novih ali pa barokizacija starih grajskih kapel. Običajno so bile urejene v stavbah, lahko pa so jim bile prizidane oziroma so bile postavljene v njihovi neposredni bližini. Številne baročne grajske kapele so bile s pomočjo zunanjega vhoda dostopne tudi za zunanje vernike. Običajno so velikost kapele imele le starejše grajske kapele, številne baročne grajske kapele ob dvorcih pa so že imele velikost podeželskih podružnic.

V nekaterih gradovih in dvorcih so v 17. in 18. stoletju starejše kapele nadomestili z novimi. V nekaterih stavbah so bile zato dvojne kapele (Turjak, Mirna, Hrastovec, Otočec), v gradu Klevevž pa so bile celo tri, če prištejemo še t. i. lutrovsko kapelo. Posamezni gradovi pa so poleg grajske kapele v svoji neposredni bližini imeli tudi grajsko cerkev (Ortnek, Švarcenek, Lazarinijev dvorec Smlednik – Valburga, Konjice, Krupa, Mokrice, Pobrežje). Po velikosti izstopa zlasti grajska cerkev sv. Jurija na Ortneku pri Ribnici na Dolenjskem, ki bi zadoščala za manjšo župnijsko cerkev. Žal danes žalostno propada.

Razpadajoča grajska cerkev sv. Jurija pri gradu Ortnek (foto: Matjaž Ambrožič).

14 Lavtižar, *Zgodovina*, str. 74.
15 *Letopis Cerkve na Slovenskem*, str. 339.
16 Lavtižar, *Zgodovina*, str. 27.
17 Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 6*, str. 105.

Pri renesančnih in baročnih dvorcih je slog prav tako odseval v arhitekturi in opremi njihovih kapel. Premožni lastniki so navadno poskrbeli, da je bila kapela dovolj razkošna. S tem namenom so poklicali uveljavljene arhitekte in umetnike: rezbarje, podobarje, pozlatarje, slikarje in štukaterje. Pozornost so posvetili členjeni vhodni fasadi s portalom, zlasti pa arhitekturno razgibani ter z arhitekturnimi členi, s štukom in freskami okrašeni notranjosti in opremi, med katero so izstopali kakovostni marmorni oltarji in baročni kipi ter slike. Po kakovosti izstopajo oziroma so izstopale naslednje baročne grajske kapele: Kodeljevo, Goričane, Gornja Radgona, Hrastovec, Štatenberk, Ptuj, Velika Nedelja, Rakovnik pri Šentrupertu, Ruperč vrh, Dornava, Borl, Hošperk, Vipava, nekdanji Spodnji Rihemberk, Slovenska Bistrica, Brežice, Podčetrtek, Viltuš, Fala, Medija, Novo Celje, Bizeljsko, Smlednik, Lanšprež, Zalog pri Moravčah, Murska Sobota, Škofja Loka, Puštal in Polhov Gradec.

Nekatere grajske kapele so imele tudi bogate relikviarije, v številnih pa so se ohranile nagrobne in grbovne plošče. V grajski kapeli mokronoškega gradu so npr. do leta 1902 hranili »Emin čeveljc«. Slo je za obuvalo Eminega kipa iz 15. stoletja.[18]

Graščaki so dali v (bližnji) cerkvi, ki je bila pod njihovim patronatom, nemalokrat postaviti tudi stranski oltar ali stransko kapelo z oltarjem, kdaj tudi z družinsko grobnico (Slovenske Konjice).

Najpozneje v poznem srednjem veku so grajske kapele dobile tudi šilaste lesene zvonike, t. i. strešne jezdece, ki so jih v baroku preoblikovali, ponekod pa nadomestili z zidanimi zvoniki z baročno oblikovanimi kapami. Na Primorskem so grajske kapele, podobno kot tamkajšnje podružnične cerkve, imele t. i. zvonike na preslico ali zvončnice. Redkeje so vlogo zvonika prevzeli predelani grajski stolpi (Sv. Pankracij pri Slovenj Gradcu). Nekateri baročni zvoniki grajskih kapel so s svojo arhitekturo zaznamovali celotni grajski kompleks (Grad na Goričkem).

Naj omenimo, da se je v zvonikih grajskih kapel ohranilo večje število historičnih zvonov, ki jih med prvo svetovno vojno niso odvzeli za vojaške potrebe. Iz starosti nekaterih izmed njih lahko upravičeno sklepamo na obstoj prvotnih grajskih kapel, saj so (bili) nekateri obešeni v zvonikih drugotnih grajskih kapel (Ortnek, Lemberg, Ljubljana) ali bližnjih podružničnih cerkva (Sv. Mohor na Kozjaku).[19] Številni grajski zvonovi so bili odstranjeni ali uničeni med drugo svetovno vojno oziroma po nacionalizaciji grajskih objektov. Tisti, ki jim je uspelo preživeti, so shranjeni v muzejih ali pri soseskah.

18 Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 13*, str. 76.

19 Gnirs, *Alte und neue Kirchenglocken*, str. 73; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 3*, str. 71; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 4*, str. 42; Ambrožič, Terenski zapiski zvonov.

Cerkve na mestu nekdanjih grajskih kapel

Znanih je tudi nekaj cerkva, ki stojijo na mestu nekdanjih grajskih kapel. Župnijska cerkev v Blagovici naj bi bila sredi 18. stoletja zgrajena na mestu srednjeveške grajske kapele vitezov Blagoviških. Ti so imeli pri kapeli sacelane že od leta 1345 – službo božjo so opravljali tudi po razpadu gradu v 15. stoletju.[20] Na mestu nekdanjih grajskih kapel stojijo tudi župnijske cerkve na Brdu pri Lukovici, na Homcu, v Mekinjah, Rogatcu ... Podružnična cerkev sv. Lenarta v Krtini pri Dobu je bila zgrajena okoli leta 1458 na mestu prvotne grajske kapelice češeniških graščakov. Vlogo grajske kapele so nekdaj opravljale tudi podružnične cerkve v Drtiji pri Moravčah, Gradu pri Cerkljah, Srednji Beli pri Predvoru ... Cerkev sv. Pankracija nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu je zgrajena na osnovi grajskega palacija, njen zvonik pa je predelan grajski stolp.[21] Na mestu nekdanjega gradu Prežin stoji cerkev, v zvonik pa naj bi bil spremenjen nekdanji grajski stolp.[22] Podobno na grajski lokaciji stoji tudi cerkev na Žebniku pri Radečah.

Dvorci (brez grajskih kapel) ob župnijskih cerkvah

Vendar se vsi novoveški fevdalni gospodje niso odločili za gradnjo grajskih kapel, zlasti tisti ne, ki so dvorce postavili v mestnem ali trškem naselju (Radovljica) ali v bližini župnijske cerkve, kar je bilo zlasti značilno za številne dvorce na Primorskem (Slap in Planina pri Vipavi, Prvačina, Gradišče pri Renčah, Šempas, Vrtojba). S tem je odpadla tudi potreba po vzdrževanju sacelana, saj je duhovna opravila gosposki zaradi bližine izvajala župnijska duhovščina. Omenjeno dejstvo je botrovalo tudi propadu nekaterih grajskih kapel v pojožefinski dobi. V Frankolovem je bila leta 1787 v bližini dvorca pozidana nova župnijska cerkev, zato so grajsko kapelo zanemarili in jo leta 1862 opustili.[23] Prostor nekdanje kapele je še ohranjen, a je predelan v stanovanje.

Povezavo z župnijsko cerkvijo so lastniki dvorcev običajno pokazali tudi s tem, da so si v njej uredili častno mesto; ali na pevskem koru (Radovljica) ali pa na oratorijski empori ob prezbiteriju (Smlednik, Radeče, Ozeljan). Zanimiva sta primera dvorcev Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem in Turn v Radovljici. Oba sta (bila) neposredno z mostovžem

20 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 178.

21 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 552; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 4*, str. 89; Stopar, *Razvoj srednjeveške*, str. 73.

22 Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 3*, str. 118.

23 Stopar, prav tam, str. 40.

Mostovž, ki je iz radovljiške graščine vodil na severni del pevskega kora tamkajšnje župnijske cerkve in je služil kot grajska loža (foto: Matjaž Ambrožič).

povezana z župnijskima cerkvama.[24] V Radovljici je bil graščakom na voljo severni del trodelne pevske korne empore, v Begunjah pa je bil do leta 1875 nad pevskim korom še en kor, ki je bil po mostovžu ob zvoniku povezan z dvorcem.[25] Podobno rešitev vidimo še danes pri ljubljanski stolnici, kjer je knezoškof Pogačar leta 1881 dal zgraditi mostovž, ki vodi iz škofijskega dvorca preko severnega zvonika na emporo pri oltarju Presv. Rešnjega Telesa.[26] Podoben mostovž je ohranjen še med dvorcem in cerkvijo v Preddvoru na Gorenjskem, nekoč pa je stal tudi med kapelo in dvorcem Lanšprež na Dolenjskem. V kočevski župnijski cerkvi, posvečeni leta 1903, je leta 1905 knez Karl Auersperg na odličnem mestu postavil le vojvodsko klop s svojim in soproginim grbom, čeprav ima cerkev v prezbiteriju dve oratorijski empori.[27]

Votivne ter pokopališke grajske kapele in cerkve

Nekateri graščaki so si zaželeli votivno grajsko kapelo – cerkvico. Najbolj znane so naslednje: kapela grofov Celjskih v opatijski, danes stolni cerkvi v Celju (15. stoletje), cerkev sv. Ahaca nad Malim Ločnikom pri Turjaku (po 1593), cerkev sv. Petra na Dvoru pri Polhovem Gradcu (16. stoletje) ... Poseben tip tovrstne kapele predstavlja cerkvica sv. Trojice v Sebenjah pri Zasipu pri Bledu iz poznega 16. stoletja, ki jo je za svoj poslednji počitek dala postaviti Marija Lenkovič. Nad glavnim vhodom ima v lopi na stebrih postavljeno posebno ložo z oknom, ki omogoča pogled v cerkev.

V povezavi s pokopi ne smemo prezreti kapel in cerkva, kjer je plemstvo našlo svoj poslednji zemeljski počitek. V 17. in 18. stoletju so bili v modi pokopi v grajskih kapelah (Pobrežje) ali v gradu bližnji cerkvi[28] oziroma v mestnih cerkvah uboštvenih redov. Do zadnje četrtine 18. stoletja, ko so bili pokopi v cerkvah prepovedani, srečujemo pokope plemičev tudi v ali ob župnijskih cerkvah (Ig, Kočevje, Renče, Vogrsko, Bovec, Kojsko). Od 19. stoletja naprej si je prenekatera plemiška družina na župnijskem pokopališču uredila družinsko grobnico (Šempeter pri Gorici) ali lastno kapelo z grobnico (Smlednik, Prvačina, Velenje). Redki so si celo uredili zasebno pokopališče (npr. Windisch-Graetzi pri graščini Hošperk – Haasberg pri Planini). Grofje Auerspergi so si pri dvorcu Šrajbarski turn pri Leskovcu pri Krškem omislili celo »mavzolej« – grobnico v obliki kapele. Podoben primer je t. i. Kripta pri Gradu na Goričkem. Posebnost pa so srca kočevskih vojvod (knezov Auerspergov), ki se od leta 1800 hranijo v posebnih kovinskih urnah v stenskem tabernaklju tamkajšnje župnijske cerkve.[29]

24 Podobno je bil z župnijsko cerkvijo povezan glavarjev dvorec v Bovcu. Šapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 22*, str. 20.
25 Lavtižar, *Zgodovina*, str. 27.
26 Ambrožič, *Ljubljanski knezoškof*, str. 215.
27 Ambrožič, *Župnijska cerkev*, str. 52.
28 Lastniki dvorcev Strane in Zemon ter stolpa Tabor so imeli svojo grobnico v bližnjih cerkvah. Šapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 18*, str. 150, 182, 196.
29 Ambrožič, *Župnijska cerkev*, str. 27.

Grajska pokopališka kapela baronov Lazarinijev z aliančnim grbom Lazarini-Brandis na smledniškem pokopališču (foto: Matjaž Ambrožič).

Grajske kapele cerkvene fevdalne gosposke

V povezavi z grajskimi kapelami posebno skupino predstavljajo gradovi in dvorci ljubljanskih knezoškofov, novomeškega kolegiatnega kapitlja, komende viteških redov in župnijski dvorci. Ljubljanski nadškofijski dvorec je od nekdaj imel tudi škofovo kapelo. Sedanja je bila v bizantinskem slogu prezidana ob koncu 19. stoletja. Na Goričanah je bila nedavno prenovljena notranjščina grajske kapele. Škofijski dvorec v Gornjem Gradu je tudi imel kapelo. Zadnjo škofovsko grajsko kapelo je dal leta 1920 postaviti v bližini gradu Vrbovec ljubljanski knezoškof Jeglič, a je bila med vojno uničena.[30] S kapelo, ki danes služi novomeškemu škofu, se lahko pohvali tudi dvorec nekdanjega novomeškega kolegiatnega kapitlja.

Komende nemškega viteškega reda so običajno imele kapele. Pri nas so bile v Ljubljani, Črnomlju, Metliki in Veliki Nedelji. Malteški viteški red je posedoval grad Polzela. Upravljali so ga komendatorji, ki so v njem prebivali skupaj z župnijskim vikarjem.[31] V rokah maltežanov je bil tudi dvorec v Komendi.

Naj opozorimo, da v mestnih in trških naseljih, kjer je bil nekdaj sedež pražupnije, srečujemo župnijske dvorce, ki pa običajno niso imeli svojih kapel.[32]

30 Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 4*, str. 143.

31 Leta 1780 je poslednji komendator grad prodal. Polzelski župniki so pod novim gospodarjem obdržali pravico do stanovanja v gradu in duhovniške plače. Zaradi sporov so si sredi 19. stoletja sezidali novo župnišče. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 3*, str. 105.

32 Npr. župnijski dvorci: Vuzenica, Laško, Slovenske Konjice, Nova Cerkev, Radovljica, Kranj, Kanal, Šentpeter v Ljubljani, Vipava ...

Vključitev grajskih kapel v župnijsko organizacijo

V pojožefinski dobi so bile skoraj vse grajske kapele vključene v župnijsko organizacijo, saj jih škofijski šematizmi dosledno navajajo v seznamu podružnic in kapel posameznih župnij. Seveda pa so bile tudi izjeme: npr. grajska kapela – cerkev na Savi na Jesenicah, ki je še naprej ostala lastniška kapela Kranjske industrijske družbe, danes pa je v lasti jeseniške železarne.

Za bogoslužje v grajskih kapelah so škofje podeljevali posebne mašne licence; maševanje in druge obrede pa je opravljala župnijska duhovščina (župnik oziroma kaplan). Nemalokrat je prihajalo med graščaki in župniki tudi do sporov, saj so npr. zahtevali krst svojih otrok v domači kapeli, krstni kamen pa je v župnijski cerkvi (npr. Galleti iz Bistre pri Vrhniki).

Usoda grajskih kapel v 19. in 20. stoletju

Revitalizacija nekaterih grajskih kapel je bila v drugi polovici 19. stoletja in tudi še v prvi polovici 20. stoletja povezana s tistimi gradovi in dvorci, ki so jih za vzgojno-izobraževalne ustanove kupile nekatere ženske in moške redovne skupnosti. Uršulinke so v ta namen leta 1891 kupile grad v Škofji Loki. Leta 1920 so dvorec Mala Loka pri Ihanu kupile redovnice sv. Križa. Z istim namenom so usmiljenke leta 1926 kupile tudi dvorec Novi dvor, leta 1934 pa še Stari dvor v Radečah (hiralnica). Mariborske šolske sestre so po prvi svetovni vojni prišle v dvorec Mala Loka pri Trebnjem, ki je bil last Gospodarske zveze.[33]

Tudi moški redovi so v 19. in 20. stoletju kupili ali pridobili nekaj gradov in dvorcev, ki so jih preoblikovali v samostane, vzgojno-izobraževalne ustanove ali bolnišnice: salezijanci (Rakovnik v Ljubljani 1900, Teriška graščina Radna 1907, Škrljevo pri Šentrupertu 1941–1950), trapisti (Rajhenburg 1881, začasno Zavrh pri Dolah pri Litiji 1883–1885), lazaristi (Groblje, Bokalce). Usmiljeni bratje so se leta 1893 naselili v novomeški Kandiji in tam uredili bolnišnico. Leta 1936 so pridobili Stari grad pri Otočcu, kjer je škof Rožman naslednje leto na novo posvetil grajsko kapelo.[34]

Zagrebška nadškofija je leta 1933 kupila grad Mokrice in v njem uredila okrevališče za semeniščnike in bogoslovce.[35] Zadnji nakup dvorca oziroma nekdanjega dominikanskega samostana Novi Klošter pri Polzeli se je zgodil novembra 2010. Kupila ga je papeška osebna prelatura Opus Dei, ki ga namerava preurediti v konferenčni center.

Posebno skupino predstavljajo tisti gradovi in dvorci, ki jih je v 19. ali 20. stoletju kupila država in namenila za državne urade in socialne ustanove; zlasti za hiralnice (Muretinci pri Ptuju, Loka pri Radečah),[36] umobolnice (Novo Celje) ali kaznilnice (Begunje na Gorenjskem 1875). Oskrba je bila običajno zaupana redovnicam. Kapele v tovrstnih zavodih so imele svojega duhovnika – zaporniškega ali bolniškega kurata. Sprememba namembnosti preostalih podržavljenih gradov in njihovih kapel po drugi svetovni vojni je seveda svoje poglavje.

Usodo gradov, graščin in dvorcev so namreč v zadnjih stoletjih delile tudi njihove kapele. Ponekod so propadle ali pa so bile uničene skupaj z gradovi in dvorci; npr. zaradi uporov (Rudenek), požarov (Tržič 1811, Štatenberk 1910), rušitve (Trebnje, Limbuš, Celje, knežji dvorec, 18. stoletje, Jamnik pri Zrečah 1911), opustitve (Hartenštajn pri Pilštanju, Dobrna, Frankolovo, Laško) in ukrepov komunističnega režima.[37]

Za časa prve svetovne vojne so bile poškodovane ali uničene nekatere grajske kapele na območju soške fronte (Kromberk, Renče, grad Vogrsko). Med drugo svetovno vojno so partizani (zlasti na Dolenjskem, v Beli krajini in na Primorskem), po njej pa povojni režim (Javornik pri Jesenicah 1959, Lanšprež, Turn pri Gabrovki po 1952) pod taktirko komunistične partije uničevali grajsko kulturno dediščino kot simbolni ostanek fevdalnih časov.

Nekoliko svojevrstno usodo je doživel dvorec Zalog pri Moravčah. Lastnike so Nemci izselili, partizani pa so dvorec 15. julija 1943 požgali. 5. aprila 1945 so domobranci požgali grajsko kapelo sv. Jožefa, ker so imeli v njej partizani svoj bunker.[38]

Nekaj grajskih kapel je ob grajskih ruševinah čudežno preživelo (Medija, Lanšprež, Boštanj ob Savi)[39] ali pa so še danes zapisane žalostnemu propadanju (Ortnek, Rakičan, Slivnica, Viltuš), ki mu botruje nezanimanje države in lastnikov. Številne grajske kapele so bile uničene prav v medvojnem in povojnem obdobju, njihova oprema pa je bila ali zapisana uničenju ali pa raznesena (Ruperč vrh, Hošperk, Planina pri Rakeku, Hmeljnik, Soteska, Boštanj pri Grosupljem, Klevevž, Križ pri Komendi, Mirna, Rakovnik pri Šentrupertu, Spodnji Rihemberk).[40] Nekateri preostali cerkveni kipi in

33 NŠAL 525, š. 209, Šašelj Ivan, Zapiski za župnijo Št. Lovrenc, zv. II., str. 119.
34 Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 11*, str. 279.
35 Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 202.
36 Hiralnico v poslopju Komende v Metliki so vodile redovnice sv. Križa.
37 *Šematizem neposredno sveti Stolici podrejene lavantinske škofije za leto 1934*, str. 99.
38 Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 7*, str. 160.
39 Še stoječe grajske kapele, a brez opreme: Vine, Polhov Gradec, Fužine (Ljubljana), Mala Loka pri Trebnjem (povečava arh. Ivan Vurnik), Vernek, Vogrsko (Božičev dvorec), Ceglo, Dobrovo ...
40 Porušene ali uničene kapele: Zalog pri Celju, Šratnek, Vrbovec, Draškovec pri Šentjerneju, Brajtenav (Zalog pri Prečni), Hmeljnik, Klevevž, Novi dvor Radeče, Mokronog, Rakovnik pri Šentrupertu, Škrljevo pri Šentrupertu, Gradac, Kojsko (podrta, sedaj sta na njenem mestu hiša in garaža) ...

Grajska kapela grofov Auerspergov na turjaškem gradu (foto: Barbara Žabota).

slike so se ohranili v bližnjih cerkvah (Planina pri Rakeku), številne umetnine pa so si prisvojili »zbiratelji umetnin«. Prav tako so nekateri deli njihove opreme, zlasti kipi in slike, romali v muzeje (Velika Nedelja – Pokrajinski muzej Ptuj).[41]

Spremembe namembnosti nekdanjih grajskih kapel so se dogajale predvsem v 20. stoletju (Graslov stolp, Celje 1906; Tolmin, dvorec – kapela predelana kmalu po letu 1920: notarska pisarna, prodajalna pijač, lekarna, knjižnica, sedež krajevne skupnosti in bančne poslovalnice v pritličju – menza v Volčah in oltarni nastavek na Mengorah), zlasti pa po drugi svetovni vojni, ko je bila zaradi nacionalizacije spremenjena namembnost nekaterih preostalih grajskih kompleksov (Idrija, Begunje na Gorenjskem, Dornava, Novo Celje, Gornja Radgona). Grajskim kapelam se v tem primeru ni dobro pisalo, saj so bile uničene (Lože) ali predelane oziroma uporabljene za druge namene. Navedimo le nekaj gradov in dvorcev, kjer je bila namembnost grajskih kapel spremenjena: Brdo pri Predosljah, Ajmanov grad v Sv. Duhu pri Škofji Loki (mrtvašnica), Idrija, Vipava – Lanthierijev dvorec (kasarna – kegljišče v prezbiteriju), Gradišče nad Prvačino (nazadnje shramba umazanega perila doma starejših občanov), Španjolišče (1980 predelana v garažo), Šturje (1970 preurejena v gostinski lokal), Kanal (drvarnica) ...

Tipologija grajskih kapel in cerkva

V uvodnem delu razprave smo že nakazali osnovne tipe grajskih kapel ter cerkva, ki jih lahko strnjeno razvrstimo po naslednji tipologiji:

- grajske kapele v sklopu grajskega kompleksa ali dvorca,
  - grajska kapela v palaciju ali dvorcu,
  - grajska kapela poleg palacija ali dvorca,
  - grajska kapela v grajskem stolpu,
  - grajska kapela v obzidju,
- grajske kapele poleg grajskega kompleksa ali dvorca,
- pokopališke grajske kapele na župnijskem ali zasebnem pokopališču,
- votivne grajske kapele in cerkve.

Navedimo nekaj grajskih kapel glede na lokacijo:

- v sklopu grajskega kompleksa ali dvorca: Ljubljana grad, Smlednik,[42] Bogenšperk, Bled, Kamen in Kacenštajn (Begunje), Neuhaus (Tržič), Češenik, Križ pri Komendi, Krumperk, Mengeš (spodnji dvorec), Zalog pri Moravčah, Zduša, Zaprice, Bokalce, Fužine (Ljubljana), Gamberk, Soteska, Turjak, Puštal in Škofja Loka, Strahlov grad (Stara Loka), Frauenhof (Stara Loka), Goričane, Struga, Otočec, Raka, Stari grad pri Otočcu, Zbure, Mirna, Zapuže pri Mirni, Rakovnik pri Šentrupertu, Gornji Mokronog, Mokronog, Zagorica pri Mokronogu, Ribnica, Fridrihštajn pri Kočevju, Ortnek, Krupa, Smuk, Gracarjev turn, Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem, Gradac, Kostel, Jablje, Klevevž, Luknja pri Prečni, Mehovo pri Podgradu, Podturn (Tivoli v Ljubljani), Sostro, Bajnof pri Novem mestu, Brajtenav (Zalog pri Prečni), Stari grad pri

41 Z gradu Gamberk so baročni oltar Cussove delavnice prenesli v podružnično cerkev na Brišah pri Kolovratu. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 10*, str. 41.

42 V inventarju smledniškega gradu iz leta 1569 so navedeni tudi paramenti. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 8*, str. 72.

Otočcu, Pogance, Draškovec pri Šentjerneju, Straža pri Čatežu, Boštanj pri Žalni, Vinica, Bistra, Lisičje, Višnja Gora, Predjama pri Postojni, Lože pri Gočah, Vipava, Maribor, Ratzer dvor (Maribor), Švajgerjev dvorec (Maribor), Kozjak pri Kungoti, Rošpoh pri Mariboru, Viltuš, Novi Klošter, Vrbje pri Žalcu, Novo Celje, Gornji Grad, Jarenina, Svečina, Slovenske Konjice, Pogled pri Ločah, Podčetrtek, Podsreda, Hrastnik, Negova, Hrastovec, Gornja Radgona, Betnava, Fala, Socka pri Novi Cerkvi, Ptuj, Dornava, Muretinci, Strmol v Rogatcu, Slovenska Bistrica, Pragersko, Turn pri Škalah, Velenje, Pišece, Bizeljsko, Brežice, Rajhenburg, Rače, Grad, Borl, Frankolovo, Negova, Sevnica, Rifnik, Ravne na Koroškem, Kamnik (Stari grad), Breg pri Majšperku, Temnar pri Hermancih, Soseska, Velika Nedelja, Javornik pri Jesenicah, Lendava, Beltinci, Jareninski dvor, Limbuš, Temnar, Branek, Drvanja, Grad na Goričkem, Murska Sobota, Oplotnica, Štanof, Celje (knežji dvorec), Dobrna, Graslov stolp (Celje), Lindek, Prežin, Soteska pri Celju, Vojnik, Vransko, Zalog pri Celju, Dravograd, Grad (Sv. Pankracij) nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu, Šalek, Šoštanj, Šratnek, Vuzenica, Blagovna, Olimje, Novi dvor Radeče, Planina pri Sevnici, Žusem, Jablanica, Kalec, Prem, Strane, Školj, Švarcenek, Podnanos, Trilek pri Colu, Vipava (zgornji grad in dvorca), Ajdovščina, Gradišče nad Prvačino, Selo pri Vipavskem Križu, Španjolišče, Velike Žablje, Vipavski Križ, Vogrsko, Ozeljan, Rihemberk, Rubije, Solkan, Dobrovo, Kanal, Kluže, Kojsko, Tolmin (zgornji grad in dvorec).

- poleg gradu ali dvorca: Postojna, Polhov Gradec, Kandrše, Brdo pri Lukovici, Ajmanov grad v Sv. Duhu pri Škofji Loki, Bistrica pri Tržiču, Črnelo, Kolovec, Smlednik, Ponoviče, Grmače, Medija, Hmeljnik, Jablanica, Blagovica, Lanšprež, Mokrice, Podbrje pri Podnanosu, Sava na Jesenicah, Plavž na Jesenicah, Šinkov turn, Žebnik pri Radečah, Tuštanj, Kamnik (Mali grad), Grmovje [Hofrain] pri Galiciji, Vernek, Čušperk, Lesno Brdo pri Horjulu, Ruperč vrh, Grm (Novo mesto), Mala Loka pri Trebnjem, Pobrežje, Pukštajn pri Dravogradu, Štrovsenek pri Gomilskem, Vojnik, Vrbovec, Šrotenturn pri Šmartinu pri Kranju, Dolane v Halozah, Pogrenja, Katzenstein (Florijan pri Šoštanju), Frauenhof pri Zgornji Kungoti, Melje, Šentjanž na Dravskem polju, Vurberk, Jamnik pri Zrečah, Rakičan, Laško, Polzela, Šenek, Tabor pri Višnji vasi, Vine, Galenhofen pri Legnu, Jelše pri Šmarjah, Lemberg, Gotnik, Jablanica, Odolina, Švarcenek, Erzelj, Podbrje in Roženek, Vitovše, Vogrsko (Božičev dvorec), Rožna dolina, Ceglo, Nozno, Snežeče, Lipica.
- grad, dvorec, dvor ali graščina (brez kapele) blizu župnijske, podružnične ali trške oziroma mestne cerkve: Radovljica, Groblje, Preddvor, Kočevje, Črnomelj, Metlika, Grimšče, Sv. Helena (Dolsko), Dol, Brdo pri Lukovici, Žužemberk, Komenda, Moravče, (Zgornji) Kolovrat, Čemšenik, Višnja Gora, Kandrše, Kostanjevica na Krki, Litija, Radeče, Logatec, Moravče, Špitalič, Zgornji Kolovrat, Motnik, Kosova graščina na Jesenicah, Podvin, Turn v Litiji, Železnica pri Škocjanu pri Turjaku, Poljane – Predgrad pri Starem trgu ob Kolpi, Šilentabor, Dobravica pri Šentjerneju, Trebnje, Idrija, Kranj, Prestranek, Pilštanj, Hartenstein pri Pilštanju, Prebold, Guštanj, Kacenštajn pri Topolščici, Kienhofen pri Muti, Vodriž, Kiselštajn (Kranj), Galenštajn, Pusti gradec, Podvelb (Col), Slap pri Vipavi, Štjak, Vrhpolje pri Vipavi, Gradišče pri Renčah, Planina pri Vipavi, Prvačina, Renče, Šempas, Šempeter pri Gorici, Vrtojba, Biljana, Dolnje Cerovo, Fojana, Gornje Cerovo, Kobarid, Šlovrenc, Šmartno v Brdih.

Patrociniji grajskih kapel

Zavetniki grajskih kapel so bili podobni kot zavetniki župnijskih in podružničnih cerkva. Najstarejše grajske kapele so imele nekatere patrocinije, ki jih srečujemo tudi pri pražupnijskih cerkvah. Največ jih je bilo posvečenih Materi Božji, zlasti Marijinemu Vnebovzetju. Ostale so imele za zavetnike sv. Jurija, sv. Janeza Krstnika, sv. Mihaela, sv. Križ in sv. Pankracija, ki je bil značilni zavetnik srednjeveških grajskih kapel. Patrocinij sv. Jurija je zelo zaznamoval tudi zgodovino naše prestolnice, saj je grajski stolp z zmajem postal njen grbovni simbol. Preseneča pa dejstvo, da sta bili le dve grajski kapeli posvečeni prvaku apostolov sv. Petru, ki je tipični patrocinij pražupnijskih cerkva. Le redke so imele pražupnijski apostolski patrocinij (npr. sv. Andreja, sv. Jerneja, sv. Jakoba) in le ena starodavni patrocinij sv. Martina. Nekatere grajske kapele so imele tudi zavetnike, ki so bili povezani z grajskimi lastniki. Grajska kapela na blejskem gradu je zato posvečena briksenskima svetnikoma sv. Ingenuinu in Albuinu. Dokaj številne kapele, ki so bile zgrajene od 17. stoletja naprej, so imele za zavetnika sv. Ano in sv. Jožefa. Nasploh so bile grajske kapele iz 17. in 18. stoletja večinoma posvečene tedanjim popularnim svetnikom: sv. Antonu Puščavniku, sv. Antonu Padovanskemu, sv. Florijanu, sv. Frančišku Ksaveriju, sv. Janezu Nepomuku ipd. Zanimivo je tudi, da so številne grajske kapele imele ženski patrocinij; največ seveda Marijin in Anin, a le dve izmed njih starodavni patrocinij sv. Marjete. Redke so bile tiste grajske kapele, ki so imele skupinski patrocinij dveh ali več svetnikov.

Najpogostejši patrociniji grajskih kapel so (bili) naslednji:

- Preblažena Devica Marija (Krumperk, Čemše-

nik, Novi grad pri Boštanju, Bogenšperk, Ajmanov grad v Sv. Duhu pri Škofji Loki, Medija, Struga, Raka, Kapitelj (Novo mesto), Mostek (Novo mesto), Otočec, Kacenštajn (Begunje), Šinkov turn pri Vodicah, Rakovnik pri Šentrupertu, Škrljevo pri Šentrupertu, Zapuže pri Mirni, Čušperk, Smuk, Viltuš, Novo Celje, Svečina, Socka pri Novi Cerkvi, Dornava, Velenje, Vrbovec, Soseska (Velika Nedelja), Ravne, Ozeljan, Kojsko),
- Brezmadežna (Kodeljevo, Klevevž, Bajnof [prej sv. Tomaž], Turjak, Slivnica, Slovenska Bistrica, Rifnik, Selo pri Vipavskem Križu),
- Marijino Vnebovzetje (Mengeš, Šrajbarski turn pri Leskovcu, Kamen pri Begunjah, Sava na Jesenicah, Lesno Brdo pri Horjulu, Pišece, Kromberk),
- Žalostna Mati Božja (Stari grad pri Polhovem Gradcu, Bokalce, Turn Preddvor, Žebnik pri Radečah [prej sv. Pankracij], Pukštajn pri Dravogradu),
- Loretska Mati Božja (Maribor, Celje – knežji dvorec), Kronanje prebl. Device Marije (Soteska, Rihemberk – spodnji dvorec), Marija Pomočnica (Zduša), Marijino Obiskanje (Pogled pri Ločah [prej Marija Snežna]), Darovanje prebl. Device Marije (Gracarjev turn), Zaroka prebl. Device Marije (Luknja pri Prečni), Marija Mati dobrega sveta (Stari grad pri Otočcu), Marija Snežna (Snežeče),
- Sveti križ (Fužine (Ljubljana), Zonek pri Igu, Hošperk – Haasberg (Planina pri Rakeku), Impoljca, Hrastovec [pozneje sv. Ožbolt], Neustein (Studenec pri Krškem), Švajgerjev dvorec (Maribor), Betnava, Pragersko, Brežice, Prešnik, Prvačina [pokop. kap.]),
- Sveta Trojica (Sebenje pri Zasipu, Ortnek, Dolane v Halozah, Frankolovo, Pogance),
- Presv. Rešnje Telo (Strahlov grad (Stara Loka), Puštal (Škofja Loka)),
- Presv. Srce Jezusovo (Grmovje pri Galiciji [prej sv. Bernard]), sv. Glava (Gornja Radgona), Dobri Pastir (Novi dvor – Radeče), sv. Grob (Grm – Novo mesto),
- sv. Družina (Črnelo, Ptuj, Turn pri Škalah, Rihemberk),
- sv. Jožef (Polhov Gradec, Zalog pri Moravčah, Ruperč vrh, Bistra, Trebnje, Lanšprež, Lože pri Gočah, Velike Žablje, Ceglo),
- sv. Janez Krstnik (Stari grad – Kamnik, Vernek, Fridrihštajn pri Kočevju, Ribnica, Pogrenja, Gotnik, Švarcenek, Gradišče nad Prvačino),
- sv. Jurij (Ljubljana grad, Bistrica pri Tržiču, Ortnek, Podčetrtek, Sevnica, Kluže),
- sv. Pankracij (Hmeljnik, Grad nad Slovenj Gradcem, Lemberg, Planina pri Sevnici, Žebnik pri Radečah [pozneje Žalostna Mati Božja], Vipava [pozneje sv. Barbara]),
- sv. Florijan (Pobrežje pri Adlešičih, Borl, Šenek, Vurberk, Jablanica, Vogrsko),
- sv. Mihael (Brdo pri Predosljah, Kandrše, Vrbje pri Žalcu, Cerina pri Čatežu, Erzelj),
- sv. Anton Padovanski (Hošperk – Haasberg – Planina pri Rakeku, Vrhovo pri Šentjerneju, Dobrovo, Tolmin (dvorec), Lipica),
- sv. Janez Nepomuk (Tuštanj, Rače, Ravne na Koroškem),
- sv. Nikolaj (Fala, Rajhenburg, Mirna),
- sv. Tomaž (Gornji Grad, Vojnik, Bajnof),
- sv. Anton Puščavnik (Kostel, Slovenske Konjice),
- sv. Frančišek Ksaverij (Brajtenav – Zalog pri Prečni, Gradac),
- sv. Peter (Šrotenturn pri Šmartinu pri Kranju, Odolina),
- sv. Peter in Pavel (Blagovica, Nozno),
- sv. Jakob (Žužemberk, Kluže),
- Vsi sveti (Branek – Lendavac pri Svetincih, Nemškarica),
- sv. Ingenuin in Albuin (Bled), sv. Pavel (Podpeč pri Gabrovki), sv. Filip in Jakob ter sv. Ana (Podsreda), sv. Matej (Štrovsenek pri Gomilskem), sv. Andrej (Graslov stolp – Celje), sv. Hieronim (Bizeljsko), sv. Martin (Tolmin – zgornji grad), sv. Lenart in 14 pomočnikov v sili (Neuhaus – Tržič), sv. Friderik (Hrastnik), sv. Rafael (Lisičje), sv. Dominik (Novi Klošter), sv. Urban (Jarenina), sv. Urh (Polzela), sv. Ožbolt (Hrastovec), sv. Ignacij (Draškovec pri Šentjerneju), sv. Bonifacij (Vipava – Lanthierijev dvorec), sv. Vincencij Ferer (Strmol v Rogatcu), sv. Frančišek Saleški (Goričane), sv. Valentin (Kamen pri Begunjah), sv. Eligij (Mali grad – Kamnik), sv. Ciril in Metod (Okroglo pri Naklem), sv. Sigismund (Kalec), sv. Nikolaj Tolentinski (Švarcenek), sv. Rok (Podnanos), sv. Kozma in Damijan (Roženek – Podnanos), sv. Rok in sv. Barbara (Vogrsko – Božičev dvorec),
- sv. Ana (Lazarinijev dvorec – Smlednik, Mokrice, Prusnikova graščina pri Dobovcu, Škofja Loka, Boštanj pri Žalni, Predjama pri Postojni, Zbure, Krupa, Turn pri Semiču, Vipava Tabor, Negova, Muretinci),
- sv. Barbara (Kozjak pri Kungoti, Vipava [prej sv. Pankracij]),
- sv. Marjeta (Novi grad, Prem),
- sv. Marija Magdalena (Motnik, Vitovše),
- sv. Lucija (Križ pri Komendi), sv. Terezija (Kolovec), sv. Ema (Mokronog), sv. Uršula (Jablanica [pozneje Marija Snežna]), sv. Notburga (Trilek), sv. Helena (Gradišče pri Divači),
- neznani patrocinij (Vinica, Strane, Ajdovščina, Vipavski Križ, Rožna dolina, Solkan, Kanal ...).[43]

43 Seznam patrocinijev grajskih kapel je narejen na osnovi podatkov, povzetih iz: *Sematizem neposredno sveti Stolici*

Grajski kaplani – sacelani

Ker so bili gradovi postavljeni na vzpetinah in odmaknjeni od župnijskih središč, so tudi zaradi tega imeli kapele, pri katerih je graščak s pomočjo beneficija[44] vzdrževal svojega grajskega kaplana – sacelana.[45] V gradu je imel posebno sobo.[46] Sacelan je skrbel za opravljanje bogoslužja, nemalokrat pa je bil fevdalnemu gospodu tudi v pomoč pri administrativni upravi gospostva. Poglavitno delo mu je bilo maševanje, zlasti obletnic za dušni blagor pokojnih članov grajske družine oziroma lastnikov gradu. Zanje je opravljal tudi molitve in vigilije, živim članom grajske družine pa je podeljeval zakramente. Graščak je sacelana potreboval tudi za vzgojo in poučevanje svojih otrok. Delokrog sacelana je bil v glavnem ozko omejen na graščakovo družino in služinčad, včasih pa je pomagal tudi v župniji, če ga je seveda za to zaprosil in plačal krajevni župnik.

Omenili smo, da so bile grajske kapele lastniška svetišča plemenitih gospodarjev, zato so bile dolga stoletja skupaj s sacelani izvzete izpod jurisdikcije krajevnega škofa. Prav zaradi tega se je protestantizem najbolj širil po gradovih, kamor škofova roka ni segla in zato ni mogla ukrotiti predikantov, ki so jih nastavili protestantski plemiči. Ti so kot patroni župnij v obdobju protestantizma nanje nastavljali predikante namesto katoliških župnikov, nemalokrat pa so s prezentacijo kandidatov zavlačevali in si v obdobju izpraznjenega župnijskega sedeža prisvajali župnijske dohodke. To nenormalno stanje se je začelo spreminjati na bolje od 17. stoletja naprej. Postopoma so škofije v škofijskih seznamih cerkva in kapel začele voditi le tiste grajske kapele, ki so imele t. i. mašno licenco – dovoljenje za maševanje, kar pa se je zgodilo v 18. stoletju oziroma ponekod šele v 19. stoletju.

Nemalokrat so graščaki za sacelane sprejemali tudi take duhovnike, ki so imeli zdravstvene težave. V gradu ali dvorcu so imeli oskrbo. Po razpustu samostanov za časa jožefinskih reform so nekateri bivši redovni duhovniki (avguštinci in cistercijani) prestopili v vrste sacelanov. Odlikovali so se zlasti kot izvrstni domači učitelji.

Poznan je celo primer duhovnika Janeza Aubla, ki je bil lastnik graščine Zapuže pri Mirni. Po 36-letnem delovanju v dušnem pastirstvu je bival predvsem doma, kjer se je ukvarjal z graščinsko ekonomijo in podpiral domačega župnika. Za dušno pastirstvo ni bil več sposoben, ker zaradi debelosti nazadnje ni mogel več hoditi. Umrl je leta 1801.[47]

V arhivskih virih srečamo številne sacelane. V preteklosti je imel sacelana skoraj vsak grad ali dvorec. Od 718 duhovnikov, kolikor jih v ljubljanski nadškofiji leta 1788 našteva šematizem, je bilo sacelanov 33 oziroma 4,6 odstotka duhovščine.[48] Še ob koncu 18. stoletja so bili upoštevanja vredna skupina duhovščine, njihovo število in vpliv pa sta močno upadla v 19. stoletju, zlasti po ukinitvi fevdalizma leta 1848.[49]

Drugi vzrok za »izginotje« sacelanov pa je verjetno posledica dejstva, da so številni gradovi in dvorci v 19. stoletju iz rok plemičev prešli v roke bogatih liberalnih meščanov in industrialcev. Prenekateri so jih uporabljali zgolj za lovske in počitniške rezidence, saj so stalno prebivali v (bližnjem) mestu ali v tujini. Kljub temu so se med njimi našli tudi »pobožni« posamezniki (npr. Nikolaj vitez Gutmannsthal-Benvenuti v Radečah), ki so še v začetku 20. stoletja v svojih grajskih kapelah poskrbeli za novo opremo.[50]

Če bi glede na življenjski slog h graščakom prišteli tudi knezoškofe, potem velja omeniti, da so ti imeli t. i. *hofkaplane* – dvorne kaplane, ki so bili običajno njihovi osebni tajniki.

Neke vrste »grajski duhovniki« se ponovno pojavijo v drugi polovici 19. stoletja in tudi še v prvi polovici 20. stoletja v tistih gradovih, graščinah in dvorcih, ki so jih za vzgojno-izobraževalne namene pridobile redovnice ali pa jim je njihovo upravo zaupala država ali katera od korporacij. Uršulinke so npr. imele svojega hišnega duhovnika – spirituala v Škofji Loki. Šolske sestre so v gradu Mala Loka pri Trebnjem od leta 1930 imele stalnega hišnega – grajskega duhovnika, ki je v povečani grajski kapeli opravljal bogoslužje za sestre in gojenke tamkajšnje

podrejene lavantinske knezoškofije za leto 1934; *Letopis ljubljanske škofije za leto 1930*; *Krajevni leksikon Dravske banovine*; Stopar in Sapač, *Grajske stavbe* ..., Ljubljana 1990–2011.

44 Beneficij je bil materialna oziroma denarna osnova za plačilo beneficiata; v primeru grajskega kaplana za plačilo sacelana.

45 Lat. sacellanus – kaplan; od lat. sacellum; kar pomeni majhno kapelo oziroma majhno svetišče – tempeljček.

46 To je razvidno tudi iz inventarja starega loškega gradu Wildenlacka iz leta 1315. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 8*, str. 121.

47 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 149.

48 Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 266–284.

49 Sacelani so na prehodu iz 18. v 19. stoletje na ozemlju ljubljanske škofije bolj ali manj stalno delovali v naslednjih gradovih in graščinah: Boštanj pri Grosupljem, Javornik, Hmeljnik, Lisičje pri Škofljici, Grimšče pri Bledu, Golnik, Črni potok pri Šmartnem pri Litiji, Struga, Klevevž, Draškovec pri Šentjerneju, Radulje pri Bučki, Pleterje, Zablate pri Brezovici, Fužine pri Bohinjski Bistrici, Podpeč pri Gabrovki, Stara Loka, Šmlednik, Sv. Duh pri Škofji Loki, Turjak, Snežnik, Radeče, Mala Loka pri Šentlovrencu na Dolenjskem, Prevale pri Kranju, Lanšprež, Šrajbarski turn pri Leskovcu pri Krškem, Čušperk, Brdo pri Lukovici, Kandrše, Haasberg pri Planini pri Rakeku, Stari grad pri Otočcu, Otočec, Neuhaus (Tržič), Potoče pri Preddvoru, Mokrice, Ruperč vrh pri Novem mestu, Ortnek, Tuštanj in Ponoviče pri Savi.

50 NŠAL, ŠAL, Župnije, š. 268, Radeče (1891–1960), Testimonium, Celje, 19. 12. 1907.

Grajska kapela v Kanalu ob Soči iz 17. stoletja (foto: Igor Sapač).

Dva motiva iz notranjščine baročne kapele gradu Hrastovec (foto: Igor Sapač).

kmetijske gospodinjske šole.[51] Šolo so vodile tudi na Lanšprežu. V obeh primerih šolske sestre niso bile lastnice dvorcev. Prav tako so svojega grajskega duhovnika imele usmiljenke, ki so upravljale žensko kaznilnico v graščini Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem. Eden prvih kaznilniških kuratov je leta 1876 postal domačin Anton Jeglič, kasnejši ljubljanski knezoškof. Kurati so bili navadno upokojeni duhovniki ali pa tisti, ki so imeli zdravstvene težave.

Zadnji »grajski duhovniki« so se morali umakniti skupaj s sestrami, ki so jih komunistični oblastniki z gradov in dvorcev, namenjenih vzgojno-izobraževalni, zdravstveni in socialni dejavnosti, večinoma pregnali leta 1948. Dogajalo pa se je tudi obratno. Sestre usmiljenke so leta 1948 strpali v grad Raka, kjer so ostale vse do leta 1997. Imele so svojega duhovnika. Leta 1948 so v grad Struga pregnali šolske sestre de Nôtre Dame (notredamke) iz Smihela pri Novem mestu, kjer so ostale do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja. V omenjenem gradu je prebival tudi njihov hišni duhovnik, zgodovinar Jožef Markič († 1962). Leta 1948 so komunistični oblastniki na gradu Bogenšperk za nekaj let konfinirali jezuite. Omenimo pa še eno zanimivost. Leta 1920 so grad Mala Loka pri Ihanu kupile redovnice sv. Križa. Če jih hudomušno smemo imeti za »graščakinje«, potem smemo tudi reči, da je pri njih do decembra 2011 deloval zadnji »grajski kaplan« na Slovenskem.

Plemiči kot ustanovitelji pobožnih ustanov

Vzdrževanje cerkva in njihove opreme so zagotavljale tudi t. i. pobožne ustanove – zlasti mašne ustanove in nekatere zadušbine (npr. kartuzija Pleterje grofov Celjskih). Največ so jih ustanovili plemiči, ker so jim to omogočala njihova sredstva. Med njimi so se posebej odlikovali grofje Turjaški, Lambergi, Celjski, gospodje Višnjegorski, Ptujski, Konjiški ... Najbolj so se pri ustanavljanju pobožnih ustanov odlikovali grofje Celjski. Njihove ustanovne listine so določale število maš, navadno pri oltarju, ki ga je dal postaviti ustanovitelj. Pri njih so se opravljale slovesne obletnice za umrle člane rodbine. Ob tej priložnosti so bili obdarovani tudi reveži.

Večje pobožne ustanove so terjale lastnega duhovnika – beneficiata. Ta je moral natančno izpolnjevati določila ustanovnega pisma. Beneficiat je užival beneficij – materialno (denarno) osnovo za svoje preživljanje, ki ga je zagotovil ustanovitelj. Če se je vključeval v dušnopastirsko delo, je bil seveda v vsem podrejen krajevnemu župniku. Številnih beneficiatov se je prijelo tudi ime altaristi, ker so darovali sv. mašo le pri določenem oltarju, ali zgodnjiki (zorničarji), ker so maševali zgodnjo jutranjo mašo. Imenitnejše cerkve so poleg župnika in kaplanov premogle tudi večje število beneficiatov. S povečanjem števila pobožnih ustanov so se pomnožila tudi bogoslužja, kar je v večji meri privabilo prebivalstvo in ga vključevalo v versko življenje.[52]

Gospostva in fevdalna gosposka kot patroni župnij in beneficijev

Večina pražupnij je v visokem srednjem veku nastala *via facti*, saj njihov nastanek ni bil povezan z izdajo ustanovne listine. Sprva so bile salzburške ali oglejske škofijske ustanove, že v zgodnjem obdobju pa so se številne razvile iz t. i. lastniških cerkva.[53] Pri slednjih je kmalu prišlo do vprašanja »dvojne jurisdikcije«, saj je patronat in z njim povezano prezentacijsko pravico predlaganja župnika ter odvetništvo[54] nemalokrat ohranil fevdalni gospod, konfirmacijsko (potrditveno) pravico pa pristojni škof ali župnik pražupnije. Velikokrat je bil patron[55] župnije cerkveni fevdalni gospod, zato je npr.

51 NŠAL 525, š. 209, Šašelj Ivan, Zapiski za župnijo Št. Lovrenc, zv. II., str. 119.

52 Ambrožič, *Prvih 1000 let*, str. 209.

53 Lastniško cerkev (ali samostan) je fevdalni gospod dal postaviti na svoji zemlji, zato jo je imel z vsemi pritiklinami vred za svojo lastnino. Sam je nastavljal in odstavljal duhovnika. Ustanova lastniških cerkva ni odgovarjala cerkvenim predpisom, po katerih je škof edini voditelj škofije in upravitelj cerkvenega imetja. V t. i. investiturnem boju se je pravo lastniških cerkva delno odpravilo ali pa pri župnijah toliko omejilo, da je fevdalni gospod ohranil samo zaščitno (patronatno) in z njo zvezano prezentacijsko pravico predlaganja župnika ali beneficiata krajevnemu škofu v potrditev.

54 Odvetništvo (zavetništvo) ni bilo isto kot patronstvo (patronat). Odvetnik ali branitelj se je imenoval zastopnik cerkve ali samostana v svetnih zadevah pred svetnim sodiščem. Ti odvetniki (advokati) so bili vedno laiki – fevdalni gospodje, saj kleriki niso smeli nositi orožja, cerkveno premoženje pa je bilo treba pred grabežljivci marsikdaj varovati tudi s silo. Odvetnik je bil tudi poveljnik vojaštva, ki ga je morala cerkev ali samostan dati na razpolago vladarju. Odvetnik je letno od cerkve ali samostana dobival določene dohodke, povrh pa še tretjino glob in izterjanih dolgov. Odvetniki so si tudi prilastili pravico pobirati zapuščino umrlih župnikov, nemalokrat pa so se iz braniteljev prelevili v zatiralce. Odvetništvo se je dajalo v fevd, dedovalo, podarilo in prodajalo.

55 Beseda patron ima v cerkveni rabi dva pomena. V bogoslužnem pomenu je patron svetnik, ki mu je posvečena cerkev ali kapela, oziroma zaščitnik določene obrti ali stanov oziroma priprošnjik zoper določene bolezni in nadloge. Patron v cerkvenopravnem pomenu je bil tisti (oziroma njegov dedič), ki je cerkev ustanovil (postavil) in jo oskrbel z vsem potrebnim za bogoslužje. Poskrbel je tudi za dohodke pri lastniški cerkvi službujočega duhovnika. Patron je lahko tudi ustanovil kako cerkveno službo z dohodki (beneficij, kanonikat) pri dotični cerkvi, kapeli ali oltarju. Patron je imel prezentacijsko pravico – tj. pravico predlagati duhovnika za dotično cerkev, župnijo, beneficij ali kanonikat. V cerkvi je imel častni sedež in pravico do pokopa. Če je obubožal, je zanj poskrbela Cerkev. Patroni so včasih prišli do patronata tudi nad cerkvami in župnijami, ki jih niso sami ustanovili, in sicer na dva načina. Večkrat so pridobili dvotretjinsko, škofu pripadajočo desetino in z njo so prevzeli tudi patronat, včasih pa so si patronatne pravice prisvojili po odvetništvu nad dotično župnijo.

oglejski patriarh z briksensko in s freisinško škofijo moral sklepati posebne pogodbe o župnijskih desetinah na blejskem in škofjeloškem gospostvu.[56] Prav oglejski patriarhi so bili v poznem srednjem veku hkrati tudi patroni številnih župnij, ki so jih ustanovili. Postopoma so patronatne pravice prepuščali svojim fevdnikom, ki so si jih sčasoma prilastili. V tem so bili najspretnejši Ortenburžani. Po njihovem izumrtju so njihove patronate podedovali Celjski, za njimi pa Habsburžani. Ti so imeli na Kranjskem izmed svetne fevdalne gosposke največ patronatov.

Škofije, kapitlji in samostani so kot cerkvena fevdalna gospostva imeli patronate tudi v drugih, navadno sosednjih škofijah. Podobno je veljalo tudi za svetne patrone.

Ker so bili patronati nad določenimi župnijami povezani z gospostvi oziroma njihovimi cerkvenimi in svetnimi lastniki ali zakupniki, je bil njihov vpliv na cerkveno kadrovanje dokaj velik. Predlaganje župnika, kanonika ali beneficiata je šlo imetniku patronatne pravice. Ta je bil običajno senior dotične plemiške družine, škof ali predstojnik kapitlja oziroma (predstojnica) samostana. Pogosto je med patroni in krajevnimi škofi prihajalo do zapletov, zato so bile župnije, pa tudi kanonikati in beneficiji, dalj časa nezasedeni. Do Tridentinskega koncila (1545–1563) je vladal velik nered, saj so svetni patroni velikokrat predlagali župnike in beneficiate brez soglasja krajevnega škofa – seveda večinoma iz vrst plemenitega sorodstva. Ta praksa se je nadaljevala vse do sekularizacije leta 1803.

Neposredno po jožefinskih reformah je država prek deželnih verskih skladov prišla do patronata nad novoustanovljenimi župnijami ter tistimi, ki so bile nekdaj pod patronatom ukinjenih samostanov in njihovih gospostev. Patronat nad župnijami briksenskega blejskega gospostva je kranjski verski sklad dobil v letih po sekularizaciji leta 1803. S tem se je bistveno povečal vpliv države pri cerkvenem kadrovanju in poseganju v cerkvene premoženjske zadeve, posledično pa se je zmanjšal vpliv cerkvenih in zasebnih patronov. Od jožefinskih reform naprej je škof moral v primeru izpraznjene župnije, beneficija ali kanonikata izpeljati »konkurs« – razpis. Nanj so se lahko prijavili tisti duhovniki, ki so imeli opravljen župniški izpit in so izpolnjevali tudi druge razpisne pogoje. Kvalifikacijsko tabelo z imeni »konkurentov«, ki jih je škof razvrstil po primernosti, je moral poslati patronu, da je izmed njih enega izbral in ga predlagal za razpisano mesto. Ob konkurzih so se dogajala različna lobiranja in špekulacije, v 19. in 20. stoletju tudi politizacije. Kadar patron ni predlagal prvega kandidata z liste, so nastopile težave, ker ga škof običajno ni hotel potrditi. Patron

Baročno kapelo dvorca Dornava so po letu 1945 preuredili v mizarsko delavnico, oltar in strop pa zakrili z lesenim opažem (foto: Igor Sapač).

je moral v takšnem primeru prezentacijo ponoviti in izbrati drugega kandidata, ki je bil škofu bolj pri srcu.[57]

Patroni so bili dolžni tudi gmotno podpirati župnije, zlasti tiste, ki za svojo dejavnost niso imele zadosti lastnega premoženja. Morali so tudi priskočiti na pomoč pri gradnjah in obnovah cerkva ter župnijskih šol, kar pa nekaterim plemenitašem v 20. stoletju ni več prijalo. Najbolj znane so bile težave s konkurenčnimi obravnavami ob popravilih cerkva in nakupu cerkvene opreme na Kočevskem, kjer so bili patroni župnij kočevski knezi Auerspergi.

Sistem patronatov je bil v Sloveniji v veljavi do okupacije leta 1941, v delu ljubljanske škofije, ki so ga okupirali Italijani, pa se je obdržal celo do leta 1943. Že v letih pred drugo svetovno vojno je zaradi agrarne reforme ter spremenjenih razmer med škofijami in posameznimi patroni prišlo do pogajanj o odkupu patronatnih pravic, da bi škofje mogli svobodno nameščati župnike brez vpliva laiških, mestnih in državnih patronov. Patronatnih bremen pa so se želeli razbremeniti tudi laiški patroni, med njimi leta 1940 tudi baron Rihard Apfaltrern, imetnik najstarejšega nepretrganega patronata na Kranjskem, ki ga je družina Apfaltrern v imenu gospostva

56 Dolinar, Cerkvenopravni položaj, str. 133–137.

57 Ambrožič, Patronatno pravo, str. 73–76.

Grmače imela nad cerkvijo in kasneje župnijo Polšnik v letih 1286–1941.[58]

Patronati v ljubljanski škofiji

Da lahko ovrednotimo vlogo fevdalne gosposke pri cerkvenem kadrovanju v 19. stoletju, moramo vsaj v grobem poznati razdeljenost patronatov oziroma patronatnih pravic in dolžnosti med njihove nosilce. V ljubljanski škofiji so bili številni patronati kleriški (cerkveni) in kot taki v posesti ljubljanskih škofov (45 župnijskih in 2 kanoniška), škofije (2) in gornjegrajskega gospostva (1). Stolni kapitelj je imel patronat nad šestimi inkorporiranimi župnijami in nad ostalimi osmimi, stolni prošt pa še nad dodatnimi tremi. Novomeški kolegiatni kapitelj je imel 11 patronatov, strassburški 1, stiška opatija 1, Malteški viteški red 1 in Nemški viteški red 5. Do jožefinskih reform so številne patronate imele cistercijanski opatiji Stična in Kostanjevica ter kartuzija Bistra. Ti so bili povezani z inkorporacijo posameznih župnij redovom in kapitljem. Med imetniki patronatskih pravic je bilo tudi 8 župnikov nekdanjih pražupnij. Patronate nad jožefinskimi župnijami (83) in beneficijema (2) je imel kranjski verski sklad, ki je prevzel tudi nekdanje župnijske patronate cistercijanskih gospostev Stična (30) in Kostanjevica (6) ter briksenskega blejskega gospostva (5).[59]

Kapela dvorca Viltuš z zazidanim vhodom (foto: Igor Sapač).

Drugo pomembno skupino patronov so predstavljali svetni fevdalci. Med njimi so v vlogi deželnih knezov izstopali Habsburžani (25 župnijskih in 6 kanoniških patronatov) in kočevski knezi Auerspergi (8 župnijskih patronatov).[60] Ostali svetni fevdalci so iz naslovov svojih družin imeli 6 kanoniških in 6 beneficijskih patronatov,[61] 35 župnij in 1 beneficij pa je bilo pod patronatom različnih gospostev, vezanih na posamezne gradove oziroma dvorce: Soteska, Turjak, Škofja Loka, Bistra, Kolovec, Haasberg (Planina), Mekinje, Nadlišek, Mokronog, Tržič, Radovljica, Ribnica, Boštanj, Kamen (Begunje), Grmače, Slatna (Šmartno pri Litiji), Loško (Cerknica), Tuštanj (beneficij v Vrhpolju pri Moravčah) in Novi dvor (Radeče). Med imetniki patronatnih pravic najdemo celo kmetijsko ministrstvo, deželne stanove, Kranjsko industrijsko družbo ter ljubljanski in višnjegorski magistrat.[62]

Do jožefinskih reform je bila struktura župnijskih patronatov na nekdanjem ozemlju ljubljanske škofije, ki je obsegala tudi 4 dekanije današnje koprske škofije, naslednja: ljubljanska, freisinška in briksenska škofija so jih imele 29,55 odstotka, svetna fevdalna gosposka 27,10 odstotka, redovi

58 Ambrožič, Patronatne pravice, str. 528.

59 Ambrožič, Patronatno pravo, str. 80–81.

60 S patronati se je tudi kupčevalo ali pa so jih dajali v zastavo. Patriarh je leta 1363 Ortenburškim grofom podelil patronatno pravico predlaganja (prezentacije), ribniškim župnikom pa pravico potrditve kočevskega in kočevskoreškega vikarja oziroma kasneje župnika. Pravico patronata nad župnijami in prezentacije župnikov na Kočevskem so po leta 1418 izumrlih Ortenburžanih podedovali grofje Celjski, leta 1456 pa njihovi dediči Habsburžani. Ti so patronatno pravico oddajali različnim zakupnikom. Od leta 1507 jo je verjetno užival grof Jurij Thurn, leta 1547 pa jo je prejel grof Frančišek Ursini Blagaj. Okrog leta 1571 so jo začasno uživali Turjaški, leta 1619 pa je od družine Ursini Blagaj prešla na Khisle. 4. julija 1666 jo je cesar Leopold I. podelil grofu Volfgangu Engelbertu Auerspergu (1610–1673) in njegovim dedičem. Imenovani grof je leta 1641 kočevsko grofijo kupil od grofa Jurija Jerneja Khisla. Cesar mu je izročil patronat nad naslednjimi župnijami: Kočevje, Kočevska Reka, Osilnica, Mozelj, Koprivnik, Črmošnjice in Stari Log, imeli pa so ga tudi nad župnijo Dolenjske Toplice. Steska, Doneski, str. 594–595; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 225.

61 Grofje Blagaji so imeli patronat nad beneficijem sv. Jožefa v Krškem, pl. Buseti nad beneficijem Werdenekher v Radečah, baroni Codelli Fahnenfeld nad Kodelijevim kanonikatom, grofje Gallenbergi nad Kürchpergovim kanonikatom, grofje Lambergi nad Lambergovim kanonikatom, baroni Gall pl. Gallenstein nad župnijo Gabrovka – Sv. Križ pri Litiji, grofje Lanthieri nad beneficijem v Vipavi, knezi Porcia pa nad župnijama Prem in Senožeče, baroni Rasp in Taufferer nad Raspovim beneficijem v Kamniku, baroni Rastern nad župnijo Homec, baroni Rauber nad beneficijem sv. Barbare v stolnici, Schiffrer pl. Schifferstein nad Schiffersteinovim kanonikatom, pl. Štembergi pa nad beneficijem Božjega groba v Štepanji vasi.

62 *Catalogus cleri 1905*, str. 183–188.

22,66 odstotka, kapitlji 14,28 odstotka, župnije 3,94 odstotka in ostali patroni 2,46 odstotka. Struktura župnijskih patronatov je bila po jožefinskih reformah bistveno spremenjena. Kranjski verski sklad jih je imel zaradi novonastalih jožefinskih župnij kar 43,75 odstotka, svetna fevdalna gosposka 23,61 odstotka, ljubljanska škofija 15,62 odstotka, kapitlji 10 odstotkov, župnije 2,77 odstotka, redovi 2,43 odstotka in ostali patroni 1,73 odstotka. Preračunavanje in interpretacija podatkov iz škofijskih šematizmov jasno pokažeta, da se je vpliv države na cerkveno življenje v času jožefinskih reform povečal prav na račun novih patronatov kranjskega verskega sklada nad novoustanovljenimi župnijami, hkrati pa se je zaradi tega občutno zmanjšal vpliv škofij, medtem ko je vpliv preostalih redov postal skoraj neznaten. Zanimivo je, da je delež župnijskih patronatov svetne fevdalne gosposke upadel le za 3,5 odstotka. To z drugimi besedami pomeni, da so do druge svetovne vojne svetni patroni imeli vpliv na imenovanje župnikov v četrtini župnij ljubljanske škofije ter polovice kanonikov stolnega kapitlja.[63]

Patronati v lavantinski škofiji

Lavantinska škofija je imela v 19. stoletju patronatne pravice in bremena pri 27 župnijah; v lavantinski škofiji 7, v sekovski škofiji 8 in v krški škofiji 12. Kar se tiče lavantinske škofije, je škof v njej prosto podeljeval 14 župnij, 7 pa škofija. Sekovska škofija je v lavantinski škofiji imela patronat nad 6 župnijami, ljubljanska pa nad 5. Gospostvo Gornji Grad, ki je bilo v lasti ljubljanske škofije, je v lavantinski škofiji imelo kar 26 patronatov, novomeški kolegiatni kapitelj 9, kolegiatni kapitelj iz Strassburga na Koroškem 3, admontska opatija 6, nadžupnije: Slovenske Konjice 6, Hoče 5, Rogaška Slatina 2, Šmartno pri Slovenj Gradcu 5, Ptuj 5, Rogatec 2, Vuzenica 3, Laško 4. Komenda križniškega reda Velika Nedelja je imela patronat nad eno župnijo, trapistovska graščina Rajhenburg pa nad dvema. Posebno skupino so predstavljale inkorporirane župnije, ki so jih duhovne ustanove imele v lasti in posesti ter so na njih avtomatično izvrševale patronatne pravice. Kolegiatnemu kapitlju v Strassburgu je bila inkorporirana 1 župnija, admontskemu samostanu 2, križniškemu redu 4, graškemu minoritskemu samostanu 1 in ptujskemu minoritskemu samostanu 2.

Med svetnimi patronati so bili po jožefinskih reformah najbolj številni patronati štajerskega verskega sklada (64) in deželne vlade (9). Pridruževali so se jim patronati štajerskega šolskega sklada (2), koroškega verskega sklada (2), kranjskega verskega sklada (5) in njegovega gospostva Kostanjevica (5). Patronate so imela naslednja gospostva: Borl (2), Fala (1), Freistein (1), Polzela (2), Zavrč (1), Žiče (1), Olimje (1) in Vodriž (1).

Mariborska škofija je šele leta 1964 dobila župnije, ki jih je po prvi svetovni vojni imela na Koroškem in v Prekmurju v apostolski administraciji – upravi. V okolici Dravograda je lavantinska škofija imela patronat pri 2 župnijah, sekovska škofija v Apačah, nadžupnija Šmartno pri Slovenj Gradcu v Kotljah, šentpavelska opatija na Prevaljah, šentpavelska graščina Dobrla vas pa v Črnečah in Libeličah. Med svetnimi patronati je koroška deželna vlada imela 2 patronata, štajerski verski sklad 2, koroški verski sklad 2, graščina Pliberk 2 in trg Guštanj (Ravne) 1.

Sombateljski škof je imel v Prekmurju prosto podelitev pri 10 župnijah. Verski sklad za Prekmurje je imel 2 patronata, veleposestvo Gornja Lendava 3, posestvo Metnjek 1 in grofica Marija Zichy 2.[64]

Če predstavljene podatke iz šematizmov obdelamo, potem za ozemlje nekdanje lavantinsko-mariborske škofije (obseg do leta 2006) dobimo naslednje rezultate. Pred jožefinskimi reformami so imele škofije 40,34 odstotka patronatov, nadžupnije 19,32 odstotka, redovi 14,77 odstotka, graščine 10,23 odstotka, kapitlji 7,38 odstotka in deželna vlada 6,25 odstotka. Po jožefinskih reformah so verski skladi imeli 32,94 odstotka patronatov, škofije 27,84 odstotka, nadžupnije 13,33 odstotka, kapitlji 5 odstotkov, redovi 8,23 odstotka, graščine 5,88 odstotka in deželna vlada 4,31 odstotka.

Primerjava deleža imetnikov župnijskih patronatnih pravic na nekdanjem ozemlju ljubljanske in lavantinsko-mariborske škofije jasno pokaže nekaj očitnih razlik. V predjožefinski dobi je bilo na ozemlju v letih 1787 in 1859 razširjene lavantinske škofije 10 odstotkov več patronatnih pravic v rokah škofij kot v ljubljanski, preseneča pa tudi skorajda 20-odstotni delež patronatnih pravic v lasti nadžupnij (nekdanjih pražupnij). Bistveno manj patronatov je bilo v rokah redov in predvsem gospostev. Po jožefinskih reformah je bil v lavantinski škofiji delež patronatov deželnih verskih skladov tretjinski, a še vedno 10 odstotkov manjši kot v ljubljanski. Delež redov in gospostev se je prepolovil in ni predstavljal vidnejše teže. Ker so v predjožefinski dobi patronati gospoščin na ozemlju razširjene jožefinske lavantinske škofije predstavljali 10 odstotkov, v pojožefinski dobi pa le 5,88 odstotka, sklepamo, da je plemstvo na Štajerskem na podlagi patronatov imelo bistveno manjši vpliv na kadrovanje duhovščine kot na Kranjskem. Večji vpliv je imelo plemstvo v Prekmurju.[65]

63 Ambrožič, Patronatno pravo, str. 83–84.

64 *Šematizem neposredno sveti Stolici podrejene lavantinske škofije za leto 1934*, str. 16, 208–214.

65 Ambrožič, Patronatno pravo, str. 84.

Gospostva kot podeljevalci miznega naslova t. i. *titulus mensae*

V preteklosti noben duhovnik ni mogel prejeti višjih kleriških redov subdiakonata, diakonata in prezbiterata (sv. mašniškega posvečenja) brez gmotne podlage za svoje življenje, ki so ji rekli mizni naslov, lat. *titulus mensae*. Podeljevalci miznega naslova so bili navadno premožnejši ljudje, gospostva in cerkvene ustanove. Nekateri mašniki so bili posvečeni celo na mizni naslov svojega patrimonija – dediščine oziroma hišnega premoženja. V *šematizmu ljubljanske nadškofije* iz leta 1788 najdemo biograme posameznih duhovnikov, v katerih so navedeni tudi mizni naslovi. Njihovi podeljevalci so bili cesar, plemiči, škofje, samostani, kmetje, občine (Metlika, Kočevje, Lož, Škofja Loka), rudniki barona Zoisa in fužine (Železniki, Kropa, Kamna Gorica, Bohinj, Sava Jesenice) ter celo naložena glavnica.

Najpogostejši podeljevalci miznih naslovov pa so bila nekatera gospostva: Bogenšperk, Črnomelj, Kacenštajn (Begunje), Radovljica, Kozje, Mokrice, Krumperk, Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem, Svibno, Ortnek, Ribnica, Grm, Snežnik, Vrhovo pri Šentjerneju, Lanšprež, Kostel, Gradac, Raka, Jablje pri Loki pri Mengšu, Turn (Gabrska Gora pri Gabrovki), Turn (Potoče pri Preddvoru), Rakovnik pri Šentrupertu, Žužemberk, Mokronog, Lemberg, Preddvor, Pobrežje pri Adlešičih, Trebnje, Zaprice, Brdo pri Lukovici, Gamberk pri Čemšeniku, Dragomelj pri Mengšu, Puštal, Ig, Zalog pri Prečni, Prežek, Dol, Turn pri Višnji Gori, Radovljica, Smlednik, Tuštanj, Studenec, Škofja Loka, Stara Loka, Škrljevo pri Šentrupertu ...

V poznem 18. stoletju je prevladujoči podeljevalec miznih naslovov pri novoustanovljenih župnijah in lokalnih kaplanijah postal deželni verski sklad, pa tudi kameralna gospostva ukinjenih samostanov Bistra, Kostanjevica in Mekinje.

Opuščena kapela dvorca Gradišče v Vipavski dolini. Po drugi svetovni vojni je več desetletij rabila kot shramba za umazano perilo doma ostarelih (foto: Igor Sapač).

Razpadajoča kapela v kompleksu plemiške vile Gravisi na obrobju Kopra (foto: Igor Sapač).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Matjaž Ambrožič, Terenski zapiski zvonov.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 525, Fond Zapuščine, š. 209, Šašelj Ivan, Zapiski za župnijo Št. Lovrenc.
ŠAL, Škofijski arhiv Ljubljana, Fond Škofijski protokoli, š. 1, Hren 1577–1611, prot. 1, str. 52; Fond Župnije, š. 268, Radeče (1891–1960).

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar. Njegova verska, kulturna in politična vloga za zgodovino Slovencev. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 25, 2003.

Ambrožič, Matjaž: Patronatne pravice in obveznosti gospostva Grmače. *Kronika*, 59, 2011, št. 3, str. 525–546.

Ambrožič, Matjaž: Patronatno pravo in jožefinski patronati kranjskega verskega sklada. *Bogoslovni vestnik*, 25, 2012, št. 1, str. 71–88.

Ambrožič, Matjaž: *Prvih 1000 let krščanstva na Slovenskem.* Ljubljana: Teološka fakulteta, 2010.
Ambrožič, Matjaž: *Župnijska cerkev sv. Fabijana in Boštjana ter sv. Jerneja v Kočevju in njene podružnice.* Kočevje: Župnija Kočevje, 2003.
Catalogus cleri tum saecularis tum regularis nec non parochiarum & beneficiorum dioecesis Labacensis ineunte anno 1905. Labaci: Škofijski ordinariat, 1905.
Dolinar, France M.: Cerkvenopravni položaj freisinške in briksenske posesti v oglejskem patriarhatu. *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik* (ur. Matjaž Bizjak). Zbirka Loški razgledi, Doneski, 11. Ljubljana – Škofja Loka: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 133–137.
Gnirs, Anton: *Alte und neue Kirchenglocken.* Wien: Kunstverlag Anton Schroll, 1917.
Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine v Ljubljani, 1937.
Lavtižar, Josip: *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolica.* Ljubljana: Samozaložba, 1897.
Letopis Cerkve na Slovenskem. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2000.
Letopis ljubljanske škofije za leto 1930. Ljubljana: Škofijski ordinariat, 1930.
Pokorn, Frančišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788.* Ljubljana: Knezoškofijski ordinariat ljubljanski, 1908.
Reisp, Branko: *Grad Fužine.* Maribor: Obzorja, 1991.
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 18. Notranjska. Porečje Reke z Brkini.* Ljubljana: Viharnik, 2007.
Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 22. Brda in Zgornje Posočje.* Ljubljana: Viharnik, 2011.
Steska, Viktor: Doneski k zgodovini kočevske fare. *Zgodovinski zbornik,* 10, 1897, št. 38, str. 594–606.
Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 10. I. Gorenjska. Med Goričanami in Gamberkom.* Ljubljana: Viharnik, 2000.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 11. Dolenjska. Porečje Krke.* Ljubljana: Viharnik, 2000.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 13. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne.* Ljubljana: Viharnik, 2002.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 3. Spodnja Savinjska dolina.* Ljubljana: Založba Park, Znanstveni tisk, 1992.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 4. Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 5. Med Kozjanskim in porečjem Save.* Ljubljana: Viharnik, 1993.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 6. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save.* Ljubljana: Viharnik, 1996.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 7. I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice.* Ljubljana: Viharnik, 1997.
Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 8. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom.* Ljubljana: Viharnik, 1998.
Šematizem neposredno sveti Stolici podrejene lavantinske škofije za leto 1934. Maribor: Škofijska pisarna, 1934.

SPLETNE STRANI

http://www.slovenia.info/es/cerkev/Romanska-in-gotska-kapela-Grad-Rajhenburg.htm?cerkev=11744&lng=7 (pridobljeno: 18. 1. 2011).

ZUSAMMENFASSUNG

Burg- und Schlosskapellen und die Rolle der Herrschaftspatronate auf das kirchliche Leben

Burgkapellen waren üblicherweise Bestandteil eines Burgkomplexes. Einige waren mit ihm physisch verbunden, wieder andere standen in seiner unmittelbaren Nähe. Die ersten Burgkapellen waren im romanischen Stil erbaut, danach setzte sich die Gotik durch, später der Renaissance- und der Barockstil. Ähnliches galt auch für Ausstattung und Malereien. Eine besondere Rolle und Schicksal hatten die Kapellen in der Zeit des Protestantismus, als sie zum Symbol des widerständigen Adels gegen den katholischen Landesfürst wurden. In der Gegenreformation war es notwendig, die protestantischen Schlosskapellen erneut zu weihen und für den katholischen Gottesdienst auszustatten.

Das Schicksal der Schlösser und Burgen teilten in den letzten Jahrhunderten auch die Schlosskapellen. Mancherorts verfielen sie oder sie wurden zusammen mit den Schlössern zerstört, z. B. durch Aufstände, Brände, Abriss, Auflassung u. ä. Während des Ersten Weltkrieges wurden einige Schlosskapellen im Küstenland beschädigt oder zerstört. Während des Zweiten Weltkrieges und danach zerstörten die Partisanen (vor allem in

Unterkrain und in Weißkrain) und das Nachkriegsregime unter dem Taktstock der kommunistischen Partei systematisch das Kulturerbe der Schlossarchitektur als das symbolische Relikt der Feudalzeit. Manche Kapellen blieben neben den zerstörten Schlössern wunderlicherweise erhalten, einige von ihnen sind dem traurigen Verfall überlassen. Die übrig gebliebenen kirchlichen Skulpturen und Bilder konnten sich in nahen Kirchen und Museen erhalten. Änderungen in der Nutzung von Schlosskapellen passierten vor allem in 20. Jahrhundert, vor allem nach dem Zweiten Weltkrieg.

Die ältesten Burgkapellen hatten ähnliche Patrozinien wie die Urpfarren. Die meisten waren der Muttergottes geweiht, sehr beliebt war aber auch hl. Pankratius. In der Barockzeit waren die Patrozinien der damals beliebten Heiligen vorherrschend.

Da die Patronate über einzelne Pfarren und Benefizien mit Herrschaften bzw. ihren kirchlichen und weltlichen Besitzern oder Pfandherren in Zusammenhang standen, war der Einfluss des Adels auf die personellen Entscheidungen in der Kirche und die Wirtschaftsverwaltung ziemlich groß. Beim Versuch der Einschätzung dieses – variierenden – Einflusses sind verschiedene Epochen und Länder zu berücksichtigen. Häufig kam es zu Verwicklungen zwischen Laienpatronen und Ortsbischöfen, weshalb die Pfarren, aber auch die Kanonikate und Benefizien oft längere Zeit unbesetzt blieben. Von solchen Situationen profitierten die Patrone, die während der Zeit der Sedisvakanz eines Pfarrsitzes oder Benefiziums über deren Einnahmen verfügen konnten. Die Erhaltung der Kirchen und ihrer Einrichtung wurde ferner durch fromme Institute, vor allem durch Messstiftungen und Seelgeräte ermöglicht. Die meisten wurden von Adeligen gestiftet. In der Vergangenheit konnte kein Priester höhere kirchliche Weihen ohne materielle Ausstattung für sein Leben erlangen, die damals Mensatitel, lateinisch titulus mensae genannt wurde. Dieser titulus mensae wurde meistens von vermögenden Personen, Herrschaften und kirchlichen Institutionen verliehen.

SUMMARY

Castle chapels and the patronage influence of feudal lords on religious life

Castle chapels were usually part of castle complexes. Some were physically attached to them and others stood in their immediate vicinity. The first ones were built in Romanesque style; then in Gothic style, and afterwards in Renaissance and Baroque style. The same held for their furnishings and paintings. Castle chapels were ascribed a unique role and fate during the age of Protestantism, when they stood as symbols of nobility rebelling against the Catholic land duke. During the period of Catholic restoration Protestant castle chapels required re-consecration and re-furnishing for Catholic worship.

Over the last centuries castle chapels have been sharing the same fate as castles and mansions. At some places they fell into decay or ruin with them as a consequence of uprisings, fires, demolition or abandon. During the First World War some castle chapels in the Littoral (present-day Primorska) were damaged or demolished. During and after the Second World War the partisans (especially in Lower Carniola and White Carniola, presently Dolenjska and Bela krajina) and the postwar regime of the Communist Party caused systematic damage to the cultural heritage of castles as symbolic remnants of feudal times. Some castle chapels miraculously survived on the edge of castle ruins and others were abandoned to sad decay. The remaining church sculptures and paintings were preserved in nearby churches and museums. The greatest change in the intended function of castle chapels occurred in the 20th century, especially after the Second World War. The oldest castle chapels had similar patrocini as the ancient parish churches. Most were dedicated to the Mother of God, and St. Pancras was very popular as well. The majority of patrocini in the Baroque period were of the then popular saints.

Since patronage over individual parishes and benefices was associated with seigniories or their ecclesiastical and lay owners or leaseholders, the nobility wielded a rather strong influence on ecclesiastical staffing and economic administration. Nevertheless, when assessing their fluctuating share we must take into consideration various periods and provinces. Given that lay patrons frequently got themselves into disputes with local bishops, parishes, as well as canonicates and benefices would remain vacant for long periods of time. This was much to the advantage of patrons who would, for the duration of a vacant parish seat or benefice, avail themselves of its income. Maintenance of churches and their furnishings was also guaranteed by the so-called pious foundations, in particular mass-foundations and some trusts. Most of them were founded by the nobility. In the past no priest could be promoted to higher clerical orders without a sufficient financial basis to sustain their livelihood, called *titulus mensae*. The said title was usually granted by men of wealth, nobility and ecclesiastical institutions.

1.04 Strokovni članek UDK 793.33:728.83(4)"14"

Prejeto: 31. 5. 2012

Lidija Podlesnik Tomášiková

prof. glasbe in univ. dipl. muzikologinja, bibliotekarka, Knjižnica Oddelka za muzikologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: lidija.podlesnik@ff.uni-lj.si

Evropski gradovi in plesna kultura v 15. stoletju: uvid v izvajalsko plesno prakso na podlagi preučevanja virov

IZVLEČEK

Članek povzema glavne značilnosti evropskega dvorskega plesa v 15. stoletju in obravnava edino do zdaj znano pisno pričevanje o dvorskem plesu na slovenskih tleh z vidika sedanjega poustvarjalca, ki ostaja razpet med poznavanjem in upoštevanjem izvajalske plesne prakse na podlagi preučevanja virov na eni in čedalje večjimi pričakovanji sedanjega gledalca na drugi strani.

KLJUČNE BESEDE

dvorski plesi, stilni plesi, starinski plesi, izvajalska plesna praksa, plesni viri, plesni traktati, Paolo Santonino, gradovi, 15. stoletje

ABSTRACT

EUROPEAN CASTLES AND DANCE CULTURE IN THE 15TH CENTURY: AN INSIGHT INTO THE PERFORMATIVE DANCE PRACTICE BASED ON EXAMINATION OF SOURCES

The article summarises the main characteristics of European court dance in the 15th century and focuses on the only known written account of a court dance on Slovenian soil from the point of view of a modern reproducer torn between his/her knowledge and consideration of the performative dance practice based on examination of sources on one hand and the ever growing expectations of a modern spectator on the other.

KEY WORDS

court dances, stylised dances, historical dances, performative dance practice, dance sources, dance treatises, Paolo Santonino, castles, 15th century

Zavest o pomenu ohranjanja kulturne dediščine v Sloveniji se je v zadnjem desetletju okrepila tudi med ljubitelji starinskih plesov. Pozivi k zaščiti propadajočih gradov in oživitvi starih mestnih jeder so poznavalce različnih strok spodbudili, da so začrtali okvirje delovanja, pri ljudeh pa uspešno ustvarili željo po praktičnem ukvarjanju, ki v sklopu grajskih prireditev sega od obujanja starih obrti in kulinarike do izvajanja stare glasbe in starinskih plesov. Opozarjamo, da so se pod nadzorom različnih strok te težnje v Sloveniji prehitro končale in živijo le kot vsakoletna popestritev poletnega dogajanja določenega kraja s komercialnim namenom.

V sklopu mednarodnega plesnega simpozija se na gradu Rothenfels na Majni v Nemčiji od leta 2004 vsaka štiri leta srečujejo plesni teoretiki, pedagogi, plesalci, glasbeniki in ljubitelji starinskih plesov. Srečanja so odlična priložnost za izmenjavo izkušenj in spoznavanje z novostmi. Raziskovalci in poustvarjalci evropskih plesov preteklih stoletij so nam na podlagi teoretičnih in praktičnih raziskav omogočili uvid v »oprijemljivo« zgodovino evropskega plesa in seznanjanje z zahtevami stroke. Njihov napor je narekoval vzpostavitev poglavitnih meril, ki jih povzemamo z oznako *izvajalska plesna praksa na podlagi preučevanja virov.*[1] Poudarimo lahko njene tri glavne značilnosti: preučuje izvirne zapise ter se ukvarja z rekonstrukcijo in predvsem interpretacijo virov. Pomembno je, da sedanja izvajalska praksa nikoli ne izhaja samo iz posameznega vira, temveč se navezuje na njegove različne zgodovinske plasti, ki postopoma vodijo do novih spoznanj, in se s posameznimi raziskavami neprestano dopolnjuje. Nujno je, da vključuje najnovejša dognanja sorodnih strok (npr. muzikologije, arhitekture, kostumografije, literature in umetnostne zgodovine), ki omogočajo sintezo različnih izhodišč za umetniško poustvaritev.

V nadaljevanju članka so povzete značilnosti evropskega dvorskega plesa v 15. stoletju, ki so pomembne za prikaz izvajalske plesne prakse na podlagi preučevanja virov. In zakaj z današnjo izvajalsko plesno prakso ne sežemo v zgodnejša stoletja? Preprosto zato, ker je to stoletje najzgodnejše obdobje, ki nam omogoča »obnovitev«, saj nam v ohranjenih plesnih priročnikih plesni mojstri 15. stoletja razkrivajo plesno teorijo, pa tudi zapise posameznih plesov. Dejstvo je, da to izredno zanimivo obdobje na slovenskih tleh obravnavamo kot srednji vek, v zahodnih deželah pa je bil to že čas prebujajoče se renesanse.

Značilnosti evropskega dvorskega plesa v 15. stoletju

Na evropskih gradovih je ples zaživel kot del elitne kulture plemstva in se tako dokončno ločil od ljudskega plesa. Dvorjani so začeli kmečke plese dosledno zavračati, pa ne le zaradi njihove neuglajenosti, temveč zaradi prepričanja, da takšno gibanje slabo vpliva na človeško dušo, saj so verjeli, da je telesno gibanje tesno povezano s človekovo notranjostjo.[2] Zagotovo pa je ves čas obstajala želja po imitiranju, prevzemanju in prepletanju plesov iz različnih okolij. Zanimiv je primer *branla* (*branle*), ki kaže na prehajanje iz dvorskega v podeželsko in nato v meščansko okolje. Najprej ga srečamo pri francoskem »nizkem plesu« (*basse danse*) v bruseljskem rokopisu št. 9085 kot zibajoči korak na mestu, ki je vedno sledil začetnemu plesnemu poklonu (*révérence*). Domnevamo, da je iz tega ogrevalno-zibajočega koraka »nizkega plesa« izšlo (vsaj) poimenovanje za francoski ljudski ples *branel* (*branle*), za katerega je bilo značilno, da se je z »bočnim korakom vstran« plesal ob petju. Ta skupinski krožni ples je zaživel v 16. stoletju v številnih različicah zaporedja »dvojnega« z »enojnim korakom« in poskoki, z različnimi melodijami in ritmi, ter je kot družabni ples zaradi svoje izjemne prilagodljivosti[3] dosegel popularnost predvsem v evropski meščanski kulturi 16. stoletja; najnatančneje ga je v tej zadnji obliki opisal Thoinot Arbeau v plesnem priročniku *Orhesografija.*[4] Naslednja zanimiva značilnost evropskega dvorskega plesa je bila obvezujoča izbira sloga, torej ali bomo zaplesali določen ples po francosko ali po italijansko (*un ballo alla italiana*), kar je bilo povezano z bojem za prevlado določene plesne kulture.[5] Vendar za obdobje renesanse številni poročevalci trdijo, da je pri določeni izvedbi prevladoval italijanski plesni slog (*à l'italienne*).[6] Na prevlado določenega sloga so odločilno vplivali tudi plesni mojstri, ki so bili pri oblikovanju evropske plesne kulture zagotovo ključnega pomena, njihov poklic pa se je izoblikoval prav pod okriljem humanizma in italijanske renesančne dvorske umetnosti.

Baldassare Castiglione (1478–1529) je v knjigi z naslovom *Dvorjan* iz leta 1528 podal nekaj splošnih napotkov za poustvarjanje, zato je knjiga dragocen vir za spoznavanje zgodovinske izvajalske prakse. Njegov dvorjan je v javnosti deloval po načelu *sprezzature*, kar je pomenilo, da je znal prikriti napor, se izogniti izumetničenosti in se v vsakem hipu odzvati spontano. V zgodnjem 16. stoletju smo tako priča pomembnemu mejniku v zgodovini glasbe in plesa, ko se je izobraženi dvorjan suvereno primerjal s po-

1 Zdi se, da smo oznako *zgodovinska izvajalska praksa* uporabljali preširoko, tudi za *današnjo izvajalsko prakso na podlagi preučevanja virov*. Glej Marinčič, Zgodovinska izvajalska praksa?

2 Nevile, *The eloquent body*, str. 2.
3 McGowan, *Dance in the Renaissance*, str. 95.
4 Podlesnik, Evropska plesna umetnost, str. 10.
5 McGowan, *Dance in the Renaissance*, 94.
6 Prav tam, str. 94.

klicnimi glasbeniki in plesalci. Njegov napotek dvorjanu, naj poustvarja glasbo (in predvsem petje) z več *sprezzature* in manj profesionalizma je treba razumeti tako, da je moral dvorjan v načinu umetniškega podajanja celo presegati poklicne poustvarjalce.[7] Ples in plesne oblike Castiglione sicer ni postavil v ospredje, vendar je svojo prvo knjigo sklenil z opazko, da sta dvorjanki Margherita in Costanza Fregosa na zahtevo vojvodinje najprej skupaj ljubko zaplesali italijanski »nizki ples«, ki ga omenja kot *»bassa[danza]«*, na instrumentih pa ju je spremljal priljubljeni gost urbinskega gradu,[8] poklicni plesalec Barletta.[9]

Italijanski dvorski ples je v 15. stoletju postal izoblikovana umetnost z lastnimi traktati in teoretično terminologijo; prvi traktat je napisal Domenico iz Piacenze, njegovo delo pa sta nadaljevala njegova učenca Antonio Cornazano in Guglielmo Ebreo iz Pesara. Ples so prikazovali kot neverbalni oziroma nemi jezik in ga vzporejali z umetnostjo retorike, saj so po njihovem prepričanju telesni gibi, podobno kot besede, vsebovali številne skrite pomene.[10] Postavili so posebna določila, ki jih je moral upoštevati dober plesalec:[11] *misura* (skladnost plesalčevega gibanja telesa in ritmična skladnost izvedbe plesnih korakov z glasbo),[12] *memoria* (dojemanje plesa kot unikatne umetniške celote ter pomnjenje zaporedja korakov in smeri gibanja ter geometričnega vzorca plesa),[13] *misura di terreno* oziroma *compartimento di terreno* (skladnost izvedbe plesa s prostorom ter premislek in sposobnost plesalca, kako izvesti ples, da se bo harmonično ujel v določenem prostoru),[14] *maniera* (plesni slog oziroma drža telesa pri izvedbi plesnih korakov in tehnika dvigovanja ter spuščanja telesa oziroma stopal na nizke polprste v povezavi z rameni)[15] in *aiere* (plesni slog oziroma drža telesa pri izvedbi plesnih korakov ter tehnični izraz za gracioznost plesne izvedbe in nadzor telesa ter spretnost plesalca).[16] Najpomembnejši plesni obliki sta bili *bassadanza* in *ballo*; obe sta bili koreografirani, med seboj pa so jih ločevali po naslovih in zasedbi. Dvorski ples je poznal tudi improvizirana plesa – *saltarelo* (*saltarello*) in *piva*; oba so izvajali predvsem z osnovnim »dvojnim korakom s poskokom«, razlikovala pa sta se glede ritmične urejenosti na tri (ternarni *saltarelo*) in na dva (binarna *piva*), hitrosti izvajanja in značaja plesa, saj je ples *piva* med dvorjani slovel po svoji rustikalnosti. Zagotovo so plesali tudi druge plese, vendar jih v svojih traktatih italijanski plesni mojstri v 15. stoletju niso omenjali, kot npr. krožne plese *branle*, ki jih srečamo le pri poročevalcih in v likovnih upodobitvah[17] ter jih niso uvrščali k dvorski kulturi.

Pri kratkem pregledu plesne teorije italijanskega dvorskega plesa 15. stoletja je treba pojasniti še plesne menzure, ki izhajajo iz pitagorejske in platonistične tradicije ter nakazujejo povezavo plesa z vesoljnim redom.[18] Štiri menzure – *bassadanza, quadernaria, saltarello* in *piva* – so postavljene v razmerju števil 6 : 5 : 4 : 3. Struktura, ki ureja hierarhični odnos od najpočasnejše do najhitrejše menzure, še služi kot ogrodje pri poustvarjanju teh plesov, v izvajalski praksi pa razmerja preprosto pomenijo, da je menzura *pive* enkrat hitrejša od menzure *bassadanze*. Plesna oblika *ballo* je pogosto sestavljena iz krajših delov, ki so grajeni v različnih menzurah, za plesno obliko *bassadanza* pa je značilno, da je v celoti umerjena v le eni menzuri, v »kraljevski« menzuri *bassadanze*.[19]

Plesi dvorjanov so tesno sobivali z glasbo, zato je tudi za današnjo izvajalsko plesno prakso nujno, da izhaja iz glasbene. Plesna glasba se je tesno prilegala

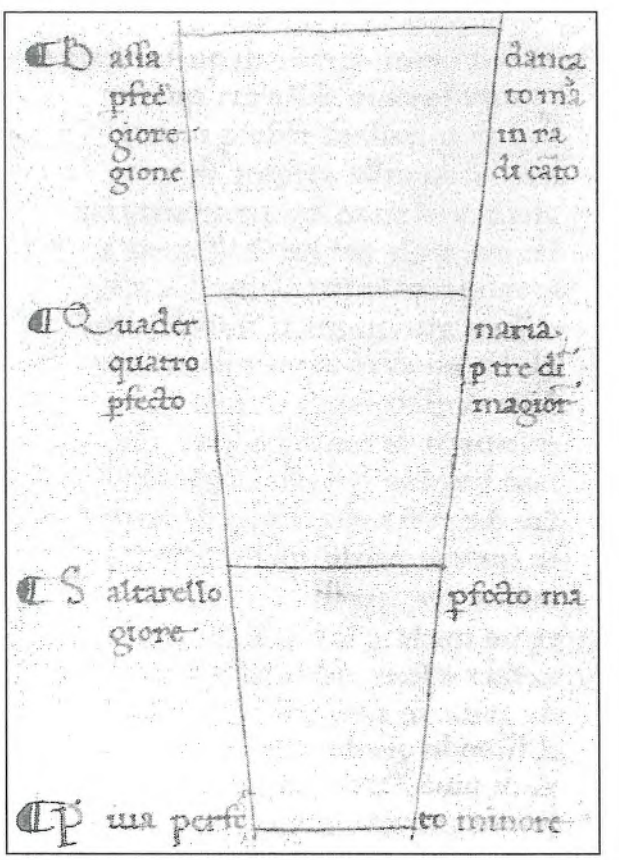

Grafični prikaz plesnih menzur v priročniku Libro della arte del danzar Antonia Cornazana (Smith, Fifteenth-century dance and music, str. 68).

7 Haar, *The science and art*, str. 25.
8 Prav tam, str. 28–29.
9 Castiglione, *Il libro del Cortegiano*, str. 113.
10 Nevile, *The eloquent body*, str. 84.
11 Smith, *Fifteenth-century dance and music*, str. 11, 85, 122.
12 Nevile, *The eloquent body*, str. 78–79.
13 Quirey, *May I have the pleasure?*, str. 27.
14 Prav tam, str. 27–28.
15 Nevile, *The eloquent body*, str. 84.
16 Prav tam, str. 84–85.
17 Sparti, *Guglielmo Ebreo*, str. 59.
18 Nevile, *The eloquent body*, str. 109.
19 Smith, *Fifteenth-century dance and music*, str. 87.

korakom in koreografiji ter je tako dajala časovni okvir, ki je plesalcem dajal predvsem spominsko oporo, po drugi strani pa je s ponavljanjem ali variiranjem glasbenih odsekov omogočala prilagodljivo časovno raztegljivost. V menjavah binarnega in ternarnega ritma, predvsem v zaporedju plesa z njegovim »poplesom«, ter z različnimi ritmičnimi posebnostmi, ki naj bi jih plesalec pri plesu predvidel in upošteval, je bila že ritmična struktura renesančne plesne glasbe izjemno raznovrstna. Značilno je bilo ločevanje na *glasno* in *tiho* zasedbo glasbil, s čimer so se ustrezno prilagodili velikosti prostora ali izvajanju na prostem in namenu plesnega druženja. Najpogosteje so renesančno plesno glasbo izvajali večglasno s šalmajem, bombardo in pozavno, značilno zasedbo glasnih glasbil pa je v 15. stoletju prvič z oznako »alta« poimenoval Johannes Tinctorius v traktatu *De inventione et usu musicae*.[20]

V renesansi je ples pomenil predvsem promocijo posameznika v določenem okolju, zato je dvorski ples redko izpričan kot sprostitev, užitek ali zabava.[21] Dvorjan in dvorjanka sta s plesom izkazovala izobraženost, družabnost, pa tudi telesno kondicijo in zmogljivost. Sodelovala sta pri kostumiranih plesnih prireditvah, pa tudi pri neformalnih plesnih druženjih po večerji, ki jih prvič omenja Boccaccio v *Dekameronu* leta 1353[22] in podobno za njim Castiglione v *Dvorjanu*, z nasvetom, naj bi dvorjan in dvorjanka nastopala le takrat, ko je to zares primerno.[23]

Pisno pričevanje o dvorskem plesu na slovenskih tleh

Naposled smo vstali od večerje, ki smo jo vlekli kaki dve uri, in tedaj so piskači ali fistulatorji (kakor jim pravijo) zaigrali za ples. Taisti gospod vitez [Hartman Orneški z gradu Majšperk] je najprej zaprosil Santonina, naj se zavrti z gospo Omelijo; ko pa se je ta zaradi neizkušenosti v tej umetnosti opravičil, je odgovoril, da ga rad nauči, in tako je prijel preljubo ženo za roko in nemudoma zaplesal. Ko je končal, je spet pozval Santonina, naj se zavrti s prelepo gospo, ki se je pred njim in Santoninom že postavila za ples; in ko se je tajnik opravičeval z dostojanstvom svoje službe in prav toliko z neizkušenostjo in zares odklonil, je bilo videti, da mu je gospa močno zamerila, ker se je čutila zavrnjeno. Po nekaj plesih je bil na vrsti še en imeniten požirek z izvrstnim medenim pecivom in sladkim vinom. Potlej smo šli spat, saj je že minila druga ura noči; v zgornji jedilnici smo se poslovili od zgoraj omenjenega gospoda viteza in Omelije z njunimi domačimi, ki so se po našem odhodu spet zavrteli in plesali še dve uri.[24]

Zanima nas, kaj lahko razberemo iz literarnega opisa plesa na gradu Majšperk iz leta 1478, ki se je ohranil v *Popotnem dnevniku* Paola Santonina in velja za »edini pravi dokaz, da so na zdajšnjem slovenskem ozemlju po gradovih resnično plesali«?[25] Odgovoru se morda najbolj približamo s poznavanjem izvajalske prakse in postavitvijo vprašanja, ali je bil ples viteza Hartmana Orneškega (von Hollenegg) z gospo Omelijo na gradu Majšperk improviziran oziroma koreografiran. Omelija se je namreč »postavila za ples«, kar pomeni, da je presodila plesni prostor glede na izpeljavo koreografije oziroma se ravnala po pravilu *misura di terreno*; če bi bil ples improviziran, bi lahko začela plesati ob mizi. Iz Santoninovega skopega opisa plesa lahko povzamemo še pet ključnih točk, ki nakazujejo, da dvorska plesna praksa na slovenskih tleh ni bila drugačna, kot so jo poznali drugje po Evropi:

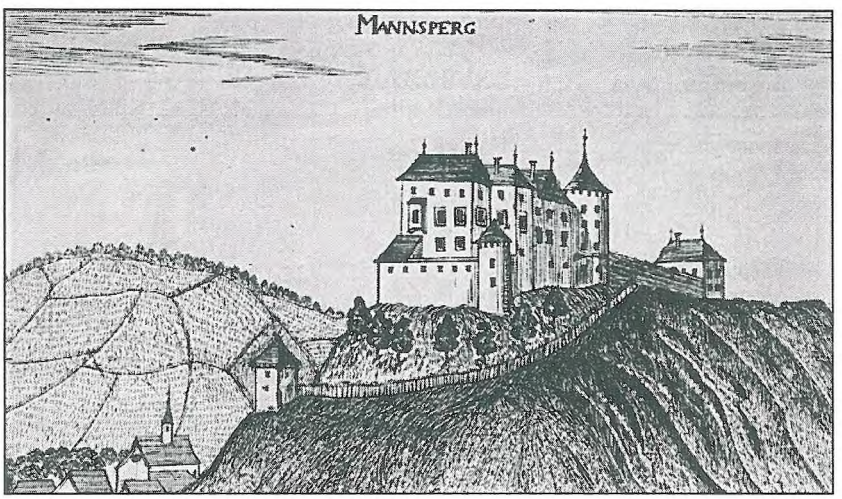

Grad Majšperk (G. M. Vischer, Topographia ducatus Stiriae, Graz, 1681, št. 262).

20 Tinctoris, *De inventione et usu musicae*.
21 McGowan, *Dance in the Renaissance*, str. 17–18.
22 Sparti, *Guglielmo Ebreo*, str. 61.
23 Haar, *The science and art*, str. 23.
24 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 75–76.
25 Kokole, Nekaj pričevanj, str. 98.

1. na večerji so bili navzoči glasbeniki v zasedbi *alte capelle*, ki so igrali večglasno plesno glasbo;
2. Omelija in Hartman Orneški z gradu Majšperk sta plesala v paru in se pri tem držala za roko, kar pomeni, da sta izvajala parni ples;
3. Santonino je odklonil povabilo na ples, saj v spremstvu visokega cerkvenega dostojanstvenika ni hotel oziroma smel plesati; predvidevamo, da zaradi »neizkušenosti v tej umetnosti« oblike dvorskega plesa ni mogel prepoznati;
4. Hartman je želel Santonina »naučiti plesne umetnosti«, iz česar lahko sklepamo, da je tudi Hartmana nekdo učil te umetnosti;
5. Omelija se je čutila »zavrnjeno«, ko je Santonino »odklonil«, da bi zaplesal z njo; zavrnitev plesa z damo zares ni bila upravičena, saj izobražen dvorjan tega ni smel storiti.

Iz Santoninovega opisa plesa na gradu Majšperk žal ne moremo izluščiti, katero obliko dvorskega plesa sta graščaka plesala, kar pa navsezadnje tudi ni tako zelo pomembno, saj z vidika izvajalske prakse govorimo o enotnem evropskem dvorskem plesu, ki so ga oblikovali najprej italijanska in nato francoska plesna kultura ter potujoči plesni mojstri.

Dvorski plesi v sodobnem času

Zanimivo je, da so evropski dvorski plesi preživeli tudi 20. stoletje, vendar kot *stilni plesi* v klasičnem baletnem repertoarju in z baletno tehniko. In koliko pozornosti namenjamo v Sloveniji tem plesom v izobraževanju mladih plesalcev, igralcev in pevcev zdaj? V učnem načrtu umetniške gimnazije plesne smeri, modul balet, so *stilni plesi* predpisani v prvem letniku v obsegu 70 ur, predmet pa je bil s prenovo v učnem načrtu nižje baletne šole ukinjen, vsebina *stilnih plesov* je bila priključena k uram klasičnega baleta v 6. razredu v obsegu ene ure na teden. *Stilni plesi* so bili že od ustanovitve vključeni v predmetnik smeri dramska igra in umetniška beseda na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo; najprej v obsegu 120 ur v drugem letniku in v obsegu 60 ur v tretjem letniku,[26] po prenovljenem bolonjskem programu samo še 30 ur v drugem letniku ter v sklopu predmeta *Balet in ples II. Stilni plesi* niso več obvezni predmet za bodoče režiserje, kot so bili še, ko je akademija praznovala 40. obletnico.[27] Podobno postopno odpravljanje in zmanjševanje števila ur so *stilni plesi* doživeli v sklopu univerzitetne smeri petje na ljubljanski Akademiji za glasbo, saj so se pred študijsko prenovo bodoči operni pevci gibalno urili pri dveh predmetih – *Gib, ples in stilno obnašanje* ter *Gibno-stilni elementi* –, in sicer po 30 ur v prvem, drugem in tretjem letniku umetniške in pedagoške smeri, po zadnji prenovi pa je vsebina teh dveh predmetov prešla v predmet *Sodobne plesne tehnike* s 30 urami v prvem letniku.

Vzporedno z zmanjševanjem števila ur *stilnih plesov* se je v zadnjih letih v izobraževalnih institucijah povečalo zanimanje za *starinske plese*. Najmlajši se lahko s preprostimi družabnimi plesi različnih stilnih obdobij seznanijo v sklopu prenovljenega učnega načrta plesne pripravnice v 3. letniku. Poseben uspeh je bil dosežen leta 1999, ko je bil v sklopu programa osnovnošolskega izobraževanja sprejet učni načrt za izbirni predmet *Plesne dejavnosti* za tretjo triado devetletke, ki obsega učno snov, razdeljeno na *ples*, *ljudski ples* ter *starinski in družabni plesi*, za vsako vsebino pa je predvideno eno šolsko leto v obsegu 35 ur. Predmet lahko še vedno poučujejo le pedagogi telesne vzgoje, ki se v univerzitetnem študijskem programu z vsebino *starinskih plesov* ne seznanijo in so odvisni od ponudbe stalnega strokovnega izpopolnjevanja in občasnih drugih oblik organiziranega izobraževanja. S *starinskimi plesi* (ne več *stilnimi plesi*) se od leta 2002 v predmetniku višjega strokovnega izobraževanja programa balet in v povezavi s *karakternimi plesi* v obsegu 48 ur prvič seznanijo tudi bodoči učitelji baleta. *Starinski plesi* pa bodo s študijskim letom 2012/13 prvič zaživeli tudi v sklopu izbirnega predmeta *Glasba in gib* v obsegu 60 ur na drugostopenjskem študijskem programu muzikologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Želimo si, da bi se *stilni* in *starinski plesi* v prihodnosti okrepili z ustreznimi strokovnjaki, mlajšimi poustvarjalci in plesnimi pedagogi ter zaživeli samostojno, ne le v sklopu kulturnih društev ter ljubiteljskih plesnih skupin in le kot dopolnitev dramskemu in opernemu gledališču. Prav je, da se ohranita obe poimenovanji s svojimi značilnostmi, torej *stilni plesi* v sklopu baletnega repertoarja in baletne tehnike ter *starinski plesi*, ki sledijo zgodovinski izvajalski glasbeni in plesni praksi vsakega obdobja posebej. Zavzemanje za kontinuiteto dvorskih plesov pomeni skrb za ohranjanje izmuzljive kulturne dediščine, za vsakega posameznika, ki se sreča z njimi, pa nepozabno izkušnjo. Njihova največja vrednost je, da plesalce navajajo na zbrano poslušanje glasbe, spodbujajo družabno razigranost z gibalno-plesnimi igrami, pogledi, dotiki in pokloni ter krepijo nebesedno komunikacijo, vse to pa ostaja, podobno kot v preteklih stoletjih, nespremenljiva civilizacijska človekova potreba.

Uvid v današnjo izvajalsko plesno prakso na podlagi preučevanja virov

»Nizki ples« [Bassadanza] z naslovom *Venera* za tri [plesalce], ki ga je sestavil Lorenzo di Piero de' Medici, [Veličastni]:

Najprej naredijo [dva] bočna koraka (continenze), nato se skupaj premaknejo z dvema enojnima korakoma naprej (passo sempio), začenši z levo nogo. Srednji se

26 *40 let AGRFT*, str. 20.
27 Prav tam, str. 30.

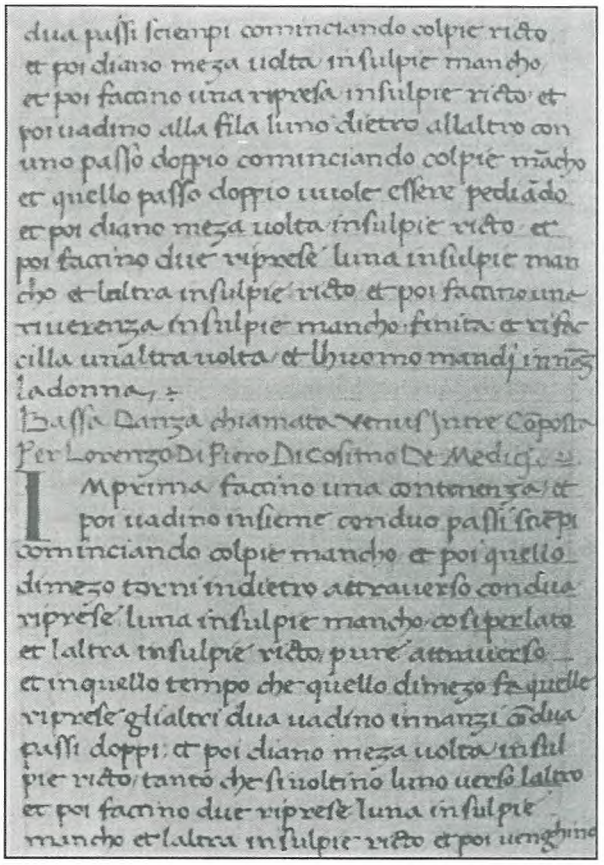

dua passi sempi cominciando colpie ritto
& poi diano meza uolta insulpie mancho
& poi facino una ripresa insulpie ritto & et
poi uadino alla fila luno dietro allaltro con
uno passo doppio cominciando colpie mancho
& quello passo doppio uuole essere pedrado
& poi diano meza uolta insulpie ritto & et
poi facino due ripresse luna insulpie man
cho & laltra insulpie ritto & poi facino una
riuerenza insulpie mancho finita & riac
cilla unaltra uolta & lhuomo mandj innan
ladonna. +
Bassa Danza chiamata Venus sopra Co
Per Lorenzo Di Piero Di Cosimo De Medici.
Imprima facino una continenza & et
poi uadino insieme conduo passi sempi
cominciando colpie mancho & poi quello
dimezo tornj indietro attrauerso con dua
ripresse luna insulpie mancho colsperlato
& laltra insulpie ritto pure attrauerso
& inquello tempo che quello dimezo fa quelle
ripresse glialtri dua uadino innanzi con dua
passi doppi & poi diano meza uolta insul
pie ritto tanto che si uoltino luno uerso laltro
& poi facino due ripresse luna insulpie
mancho & laltra insulpie ritto & poi uenghino

Izvirni zapis italijanskega »nizkega plesa« z naslovom Venera Lorenza de' Medici Veličastnega (Smith, Fifteenth-century dance and music, str. 194).

obrne nazaj [v smer, od koder je prišel] in diagonalno izvaja dve portugalski ripresi (riprese portogallesi), eno z levo in drugo z desno nogo; istočasno, ko srednji izvaja dve ripresi, gresta druga dva naprej z dvema dvojnima korakoma (passo doppio). Na koncu drugega dvojnega koraka vsi naredijo polovični obrat (meza volta) na desni nogi tako, da ostanejo s pogledom drug k drugemu. Naredijo dve ripresi z levo in desno nogo ter se približujejo drug drugemu z dvojnim korakom, začenši z levo nogo. Vsi skupaj naredijo cel obrat (volta tonda) z dvema enojnima korakoma, sprva z desno nogo, in izvedejo nato še ripreso z desno nogo. Srednji se približuje obema [plesalcema] z dvema enojnima korakoma, začenši z levo nogo, istočasno pa druga dva naredita poklon (riverenzo) na levi nogi. Srednji se obrne z desno roko k plesalcu, ki stoji na njegovi desni strani, in z njim naredi krog z dvema dvojnima korakoma, začenši z levo nogo. Isti nadaljuje z levo roko s plesalcem, ki stoji na njegovi levi strani, z njim naredi krog ter se vrne na sredinsko mesto. Skupaj naredijo dve ripresi, eno z levo in drugo z desno nogo, ter poklon na levi nogi. Srednji nadaljuje z dvema dvojnima korakoma, začenši z levo nogo, istočasno druga dva izvajata dve portugalski ripresi, kot že zgoraj rečeno, diagonalno, eno z levo in drugo z desno nogo. Nato vsi naredijo polovični obrat na desni nogi tako, da končajo obrnjeni drug proti drugemu, za njim pa še dve ripresi, eno z levo in drugo z desno nogo. Drug drugemu se približujejo z dvema [korakoma] saltarela, začenši z levo nogo – pri tem gre srednji čez sredino drugih dveh –, ter naredijo poklon na levi nogi in polovični obrat na desni nogi tako, da ostanejo obrnjeni drug k drugemu. Naredijo dve ripresi, eno z levo in drugo z desno nogo, in se približujejo drug drugemu z dvema enojnima korakoma, začenši z levo nogo; vsi trije skupaj naredijo poklon na levi nogi povsem blizu drug drugemu. Srednji naredi polovični obrat na desni nogi tako, da še vedno ostane v sredinski poziciji [med obema drugima], [skupaj] izvajajo dve ripresi, eno z levo in drugo z desno nogo, in poklon na levi nogi ter ponovijo ples od začetka tako, da vsak konča tam, kjer je začel.

Poimenovanje korakov italijanskega dvorskega plesa 15. stoletja:

riverenza (poklon)
continenza (bočni korak)
passo sempio (enojni korak)
passo doppio (dvojni korak)
ripresa (bočni korak)
ripresa portugallese (bočni korak diagonalno)
meza volta (polovični obrat)
volta tonda (cel obrat)
saltarello (dvojni korak s poskokom)

Za spremljavo »nizkega plesa« so instrumentalisti improvizirali večglasje na podlagi popularnega, npr. za »nizki ples« *Venus* ustreznega napeva (ténorja). Teh plesnih napevov navadno niso zapisovali v plesne traktate, izjemi sta le dve ohranjeni zbirki »nizkih plesov« – že omenjeni bruseljski rokopis št. 9085, imenovan tudi *Plesna knjiga Margarete Avstrijske,* in zgodnji natis pariškega tiskarja Michela Toulousa z naslovom *L'art et instruction de bien danser* –, vendar pa ténor za »nizki ples« *Venus* v omenjenih zbirkah ni bil vključen. Mabel Dolmetsch je na podlagi zapisa imena Venus, ki (za boginjo Venero) ni italijansko, sklepala, da je glasba za ta ples najverjetneje izšla iz francoske popularne pesmi.[28] Tako nas je v knjigi *Dances of Spain and Italy from 1400 to 1600* napotila do pregleda zbirke instrumentalnih priredb francoskih popularnih pesmi iz 15. stoletja z naslovom *Harmonice Musices Odhecaton.* Za rekonstrukcijo »nizkega plesa« *Venus* je izbrala večglasno priredbo *Venus tu ma pris* Marbrianusa De Orta,[29] kar nas preseneča, saj se nam z vidika poznavanja zgodovinske izvajalske prakse zdita ustreznejši večglasni priredbi *O Venus bant* Josquina des Presa in Aleksandra Agricole, v katerih je laže prepoznati prvotni ténor. V obeh priredbah sta namreč ténorski melodiji skoraj identični, za

28 Dolmetsch, *Dances of Spain and Italy,* str. 25.
29 Prav tam, str. 25–33.

izvedbo »nizkega plesa« *Venus* pa ju je bilo treba z ustreznim ritmiziranjem prilagoditi na 31 taktov. Za odprtje simpozija Razumeti grad smo z *Ansamblom za renesančno glasbo in ples Cortesia* in *Ansamblom Alta Capella Carniola* poustvarili »nizki ples« *Venus* v glasbeni priredbi Janeza Jocifa po opisanem postopku.[30]

LITERATURA

40 let AGRFT, publikacija ob 40-letnici delovanja Akademije za gledališče, radio, film in televizijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Uredila Jože Faganel in Marko Marin. Ljubljana: AGRFT, 1986.

Arbeau, Thoinot: *Orchesography*. New York: Dover, 1967.

Baxandall, Michael: *Slikarstvo in izkušnja v Italiji XV. stoletja: začetnica iz socialne zgodovine slikovnega stila*. Ljubljana: Institutum studiorum humanitatis, 1996.

Castiglione, Baldassare: *Il libro del cortegiano*. Milano: Garzanti, 2007.

Dolmetsch, Mabel: *Dances of Spain and Italy from 1400 to 1600*. New York: Da Capo Press, 1975.

Haar, James: *The science and art of Renaissance music*. Princeton: Princeton University Press, 1998.

Kokole, Metoda: Nekaj pričevanj o evropskem poznosrednjeveškem plesu na Slovenskem. *Srednjeveška glasba na Slovenskem in njene evropske vzporednice. Zbornik referatov z mednarodnega simpozija 19. in 20. junija 1997 v Ljubljani*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.

Kokole, Metoda: The dances of Posch's collection Musicalische Ehrenfreudt as functional music. *De musica disserenda* 2 (2006), št. 2.

Marinčič, Domen: Zgodovinska izvajalska praksa? *Odzven*, 8. maj 2012. <http://www.sigic.si/odzven/zgodovinska-izvajalska-praksa>

McGowan, Margaret M.: *Dance in the Renaissance: European fashion, French obsession*. New Haven: Yale University Press, 2008.

Neubauer, Henrik: *Obračun. Moje delo in življenje*. Ljubljana: samozaložba, 2012.

Nevile, Jennifer: *The Eloguent body. Dance and humanist culture in fifteenth-century Italy*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2004.

Podlesnik Tomášiková, Lidija: Evropska plesna umetnost v obdobju renesanse. *Evropska glasbena in plesna umetnost, program za profesionalni razvoj strokovnih delavcev v vzgoji in izobraževanju. Ljubljana*: Oddelek za muzikologijo in Center za pedagoško izobraževanje Filozofske fakultete, 2006.

Podlesnik Tomášiková, Lidija: Plesni mojstri Kranjskih deželnih stanov v 18. in 19. stoletju. *Muzikološki zbornik* 47, 2011, št. 1.

Quirey, Belinda: *May I have the pleasure? The story of popular dancing*. London: Dance Books, 1993.

Sachs, Curt: *Svetovna zgodovina plesa*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1997.

Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki 1485–1487*, prevedel Primož Simoniti. Celovec: Mohorjeva družba, 1991.

Smith, A. William (ur. in prev.): *Fifteenth-century dance and music. Twelve transcribed Italian treatises and collections in the tradition of Domenico da Piacenza*. Stuyvesant: Pendragon, 1995.

Sparti, Barbara (ur.): *Guglielmo Ebreo of Pesaro: De pratica seu arte tripudii; On the practice or art of dancing*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Tinctoris, Johannes: *De inventione et usu musicae*. <http://www.chmtl.indiana.edu/tml/15th/TININV_TEXT.html>

30 Odlomek iz »nizkega plesa« *Venus* je dosegljiv na spletni strani http://www.youtube.com/watch?v=luckVgDkWnk.

ZUSAMMENFASSUNG

Europäische Schlösser und die Kultur des Tanzes im 15. Jahrhundert: ein Einblick in die Aufführungspraxis des Tanzes auf der Basis von Quellen

Das Bewusstsein von der Bedeutung der Erhaltung des kulturellen Erbes in Slowenien verstärkte sich auch unter den Liebhabern altertümlicher Tänze. Erforschung und Interpretation europäischer Tänze der vergangenen Jahrhunderte ermöglichten Einblicke in deren nachvollziehbare Geschichte und in die Kenntnis der fachlichen Anforderungen. So entwickelten sich die geltenden Maßstäbe, die unter dem Begriff *Aufführungspraxis des Tanzes auf der Basis von Quellen* zusammengefasst werden.

Auf den europäischen Burgen trennte sich der Tanz als Teil der Elitenkultur endgültig vom Volkstanz. Die Stilwahl entschied, ob ein Tanz auf italienische oder französische Art getanzt wurde. Für diese Entscheidung waren die Tanzmeister zuständig, sie spielten bei der Ausformung der europäischen Tanzkultur eine Schlüsselrolle. Ihr Beruf bildete sich gerade unter dem Einfluss des Humanismus und der höfischen Kunst der italienischen Renaissance heraus. Der höfische Tanz aus Italien wurde im 15. Jahrhundert zur ausgeformten Kunst mit eigenen Traktaten und einer eigenen theoretischen Terminologie. Die Tänze der Höflinge

waren eng mit der Musik verbunden, daher wird auch eine gegenwärtige Aufführungspraxis diese enge Verbindung zu berücksichtigen haben. In der Renaissance bedeutete der Tanz die Präsentation des Individuums in einem bestimmten Rahmen. Deshalb war der höfische Tanz nur selten als Entspannung, Genuss oder Unterhaltung bezeugt.

Für unsere Fragestellung von besonderem Interesse ist die Nachricht über einen Tanz auf Schloss Majšperk (Monsberg) im Jahre 1478, die sich im Reisebericht des Paolo Santonino erhalten hat. Möglicherweise erhalten wir dadurch eine Antwort auf die Frage, ob der Tanz des Ritters Hartmann von Hollenegg mit Frau Amalia auf Majšperk improvisiert oder choreographiert war: Amalia »stellte sich nämlich für den Tanz auf«, was bedeutet, dass sie den Raum für den Tanz hinsichtlich der Ausführung der Choreographie abschätzte bzw. dass sie nach der Regel »*misura de terreno*« vorging – wäre der Tanz improvisiert gewesen, hätte sie damit auch bei Tisch beginnen können. Aus der Beschreibung Santoninos erfährt man nichts über die Form des höfischen Tanzes der Schlossherren. Das ist aber weniger wichtig, da im Hinblick auf die Aufführungspraxis wohl von einem europäischen höfischen Tanz auszugehen ist.

Die höfischen Tänze Europas haben auch das 20. Jahrhundert überlebt, jedoch als Stiltänze im klassischen Ballettrepertoire und mit Balletttechnik. 1999 wurde im Lehrplan für die letzten drei Jahre der neunklassigen Gesamtschule der Tanz als Wahlfach eingeführt. Lehrinhalte sind *Tanz, Volkstanz* oder *altertümlicher oder Gesellschaftstanz*. Für jeden dieser Inhalte ist ein Schuljahr mit 35 Stunden vorgesehen. Das Bemühen um Kontinuität der höfischen Tänze ist somit Teil der Sorge um das entgleitende kulturelle Erbe.

SUMMARY

European castles and dance culture in the 15th century: an insight into the performative dance practice based on examinations of sources

The awareness about the preservation of cultural heritage has over the last decade also strengthened among amateur performers of historical dances. Researchers and reproducers of European dances of past centuries have provided us with insight into the »tangible« history of European dance and requirements of the discipline. Their efforts have dictated the establishment of the main criteria which are summarised here under the designation *performative dance practice on the basis of examinations of sources.*

In European castles dance came to live as part of the elite culture of the nobility, thus making a definitive break with folk dance. Courtiers were required to select a style, i.e. whether they were to perform a certain dance in the French or Italian manner. The prevalence of a certain style was also largely determined by dance masters who undoubtedly played a crucial part in shaping European dance culture, with their occupation also being formed in compliance with the principles of humanism and Italian Renaissance court art. In the 15th century Italian dance became a fully developed art, with its own treatises and theoretical terminology. Since court dances were inextricably intertwined with music, the performative dance practice necessarily stemmed from the musical one. During the Renaissance period dance was a form of an individual's promotion in a certain environment; therefore, court dance was rarely documented as a form of relaxation, amusement or entertainment.

Our interest is in what can be gathered from literary descriptions of a dance at Majšperk [Monsberg] Castle dating back to 1478 that have been preserved in the *Popotni dnevnik* [*A Travel Journal*] by Paolo Santonino. We may perhaps come closest to an answer by learning about the performative practice and by posing the question whether the dance of Knight Hartmann von Hollenegg and Mistress Amalia at Majšperk Castle was improvised or choreographed. To put it more accurately, Amalia »assumed a dance position,« i.e. she determined the area in the room in which to perform the choreography or, rather, she abided by the rule *misura di terreno*; had the dance been improvised, she could have started it right there, next to the table. Unfortunately, it is not possible to deduce from Santonino's description what type of court dance the lord and the mistress of Majšperk Castle were performing. However, looking from the perspective of the performative practice of uniform European court dance, it is, after all, of no vital importance.

European court dances survived well into the 20th century, albeit as *stylised dances* in classical ballet repertoires and with ballet technique. In 1999 a curriculum was adopted offering the elective course *Dance activities* for the third triad of nine-year primary school. The course consists of the subject matter divided into *dance*, *folk dance* and *ancient and social dances*, each requiring one school year comprising thirty-five hours. Endeavours to maintain the continuity of court dances form part of the concern to preserve evasive cultural heritage.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 75:069.5:738.83(497.4)

Prejeto: 10. 7. 2012

Tina Košak

dr. um. zgod., asistentka z doktoratom, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: tkosak@zrc-sazu.si

Slikarske zbirke v slovenskih gradovih.
Pogled skozi »Steletov objektiv«

IZVLEČEK

Predvojne fotografije umetnostnega zgodovinarja in konservatorja Franceta Steleta in njegovih sodelavcev so pomemben (včasih tudi edini) vir, ki priča o načinu umeščanja slik v prostor, vlogi zbirke v grajskih interjerjih in odnosu »novih« grajskih posestnikov do prednikov ali predhodnikov; z njihovo pomočjo je včasih mogoče ugotoviti provenienco nekaterih del, ki so bila prenesena na druge lokacije po Sloveniji ali izvožena v tujino. Skupaj s Steletovo konservatorsko dokumentacijo in terenskimi zapiski v nekaterih primerih omogočajo tudi delno rekonstrukcijo in vrednotenje kakovosti zbirk. Med večjimi grajskimi zbirkami, ki so bile v drugi polovici dvajsetih in v tridesetih letih 20. stoletja skoraj v celoti izvožene v tujino, sta zbirka Ludvika pl. Gutmannsthala-Benvenutija iz dvorca Novi dvor pri Radečah in zbirka Ivana Karla barona Kometerja iz dvorca Bukovje (Pukštajn) pri Dravogradu. Fotografije, ki so nastale pred njuno prodajo, so edini slikovni vir, ki priča o videzu in visoki kvaliteti umetnin v obeh zbirkah, Steletova konservatorska dokumentacija pa razkriva okoliščine njihove prodaje.

KLJUČNE BESEDE
zbirateljstvo, grajska oprema, slikarske zbirke, France Stele, konservatorstvo, dražbe

ABSTRACT

PICTURE COLLECTIONS IN SLOVENIAN CASTLES.
A VIEW THROUGH 'FRANCE STELE'S LENS'

Pre-war photographs taken by the art historian and conservator France Stele and his colleagues are an important (and sometimes the only) source of evidence of the role of collections in castle interiors, the arrangement and display of artworks in rooms, and the attitude of »new« castle owners towards the legacy of their ancestors and predecessors. They sometimes help in the determination of the provenance of artworks that were moved to other locations in Slovenia or exported, and in some cases, when combined with Stele's conservation documentation and field notes, they can also enable the partial reconstruction and evaluation of collections. Among the larger castle collections that were exported almost in their entirety in the second half of the 1920s and in the 1930s were those of Ludwig von Gutmannsthal-Benvenuti from the Novi dvor mansion near Radeče (Weixelstein) and Johann Karl Baron von Kometer from the Bukovje mansion (Buchenstein) near Dravograd. The photographs taken before the collections were sold are the only remaining visual evidence of their quality, while Stele's conservation documentation sheds light on the circumstances of their sales.

KEY WORDS
collecting, castle furnishings, picture collections, France Stele, conservation, auctions

Podoba in vloga slikarskih zbirk, ki so bile v zgodnjem novem veku zelo pomemben del plemiške materialne kulture, odraz lastnikovega kulturnega nazora, statusa in izbranega okusa, sta se do začetka 20. stoletja močno spremenili. Takrat so iz slovenskih gradov izginjali ostanki starih plemiških zbirk, ki so se dodobra razpršile že ob pogostih menjavah lastnikov v drugi polovici 18. in v 19. stoletju. Novi lastniki so ob selitvi notranjščine s slikami bodisi opremili na novo bodisi dopolnili stare zbirke z novimi slikami. Ločevanje takšnih »novopridobljenih« delov zbirk od starih plemiških zbirk je precej težavno in redkokdaj povsem uspešno. Če so grajske slikarske zbirke 17. in 18. stoletja razmeroma dobro dokumentirane zlasti v zapuščinskih inventarjih,[1] je arhivskih virov, ki pričajo o grajski opremi v 19. in na začetku 20. stoletja, precej manj.[2]

O tem, kakšna je bila slikarska oprema v slovenskih gradovih na začetku 20. stoletja in kakšne so bile okoliščine, v katerih so lastniki gradov hranili, snovali in dopolnjevali zbirke slik, pričajo stare fotografije ter dokumentacija umetnostnega zgodovinarja in konservatorja dr. Franceta Steleta (1886–1972), ki jih hrani Informacijsko dokumentacijski center pri Direktoratu za kulturno dediščino Ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport.[3] Večina fotografij je Steletovih, nekaj pa jih pripisujejo konservatorju Francetu Mesesnelu ter fotografoma Anteju Korniču in Adolfu Perissichu, pri katerih je Stele naročal gradivo.[4] Kako obsežno je Steletovo delo ter kakšen je bil njegov odnos do gradov in grajske opreme, je mogoče razbrati tudi iz konservatorskih poročil, ki jih je med letoma 1921 in 1938 objavljal v *Zborniku za umetnostno zgodovino*, in iz njegovih terenskih zapiskov.[5]

Terenski zapisi Franceta Steleta so temeljni vir za preučevanje slovenskih arhitekturnih spomenikov in njihove opreme.[6] Njegove predvojne fotografije grajskih interjerjev so bile doslej podrobneje analizirane kot vir pri raziskavah pohištvene opreme.[7] Objave Steletovih fotografij v monografski seriji Ivana Stoparja o grajskih stavbah na Slovenskem[8] so vzpodbudile posamezne poskuse rekonstrukcije slikarskih zbirk.[9] Čeprav je konservatorsko dokumentacijo in problematiko ohranjanja grajskih kompleksov v obdobju med obema vojnama okvirno preučil že Ivan Komelj,[10] pomen Steletovega (foto)arhiva pri raziskovanju slikarskih zbirk, njihove provenience in stanja ohranjenosti, okoliščine, v katerih si je kot pristojni spomeniški referent prizadeval za njihovo ohranitev, in vloga, ki jo je imel pri pridobivanju slik za slovenske muzejske zbirke, doslej niso bili podrobneje analizirani.

France Stele se je problematiki ohranjanja grajske umetnostne dediščine intenzivno posvetil takoj po promociji na dunajski univerzi, kjer je leta 1912 doktoriral pri Maxu Dvořáku z disertacijo o gotskem stenskem slikarstvu na Kranjskem.[11] Februarja 1913 je izsledil gotske reliefe iz oltarja grajske kapele v Hofnu pri Bregenzu.[12] Z nalogo, da se poduči o zbirateljstvu in trgovini z umetninami, ga je prorektor še isto leto napotil na dražbo avkcijske hiše Rudolph Lepke's Kunst-Auctions-Haus v Berlinu.[13] Leta 1913 je kot praktikant Centralne komisije za spomeniško varstvo, odgovoren za spomenike na Kranjskem, obiskal propadajoči grad Luknja pri Novem mestu in se na Dunaju zavzel za odkup tam-

1 Zapuščinski inventarji za Kranjsko so hranjeni v Arhivu Republike Slovenije, v samostojnem fondu Zbirka zapuščinskih inventarjev deželnega sodišča v Ljubljani (1544–1813), SI ARS 309, posamezni inventarji pa tudi v fondu Graščinski arhivi. Zapuščinske inventarje za Štajersko hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Steiermärkisches Landesarchiv), in sicer v fondu Stara deželna pravda (Altes Landrecht) in deloma v fondu posameznih rodbin (Familien und Herrschaften).

2 Izjema je zbirka Edvarda in Karla Strahla iz gradu Stara Loka, o kateri se je ohranila obsežna arhivska dokumentacija. Gl. Komič, Po sledeh Strahlove zbirke, str. 185–216 (s starejšo literaturo).

3 Fotografije in konservatorska dokumentacija Franceta Steleta predstavljajo obsežen del fonda spisovnega gradiva in fototeke Informacijsko dokumentacijskega centra, Direktorat za kulturno dediščino, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport (odslej INDOK center). Del fotodokumentacije iz fototeke INDOK centra je dostopen na spletni bazi Europeana (http://www.europeana.eu/portal/).

4 INDOK center, fototeka; prim. Komelj, Grad, str. 24; Lozar Štamcar, Fotografije, str. 147–155.

5 Terenske zapise Franceta Steleta hrani Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (odslej UIFS ZRC SAZU). V izvirniku obsegajo 146 beležnic, datiranih med letoma 1913 in 1970. Inštitutski fond prepisov v tipkopisu je urejen topografsko, v kartoteki spomenikov, delno pa je dostopen tudi na spletni *Interaktivni karti Slovenije z zbirkami ZRC*: http://gis.zrc-sazu.si/ zrcgis/ewmap.asp?catprj=zrcgis.stele in na spletnem portalu Arzenal. Virtualna zakladnica nacionalne dediščine ZRC SAZU: http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/steletovi-terenski-zapiski. Prim. Zajc in Resman, Umetnostni spomeniki, str. 36–39; Vodnik, Terenski zapiski Franceta Steleta, str. 149–156. Prepise Steletovih zapiskov hrani tudi INDOK center, dostopni so na spletnem portalu Registra kulturne dediščine (http://giskds.situla.org/giskd/) in na digitalni spletni bazi Europeana (http://www.europeana.eu/portal/).

6 Gl. Cevc, Stele France, 466; Zajc in Resman, Umetnostni spomeniki, str. 36–39; Vodnik, Terenski zapiski Franceta Steleta, str. 149–156.

7 Lozar Štamcar, Fotografije, str. 147–155.

8 Za serijo gl. Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, 1–5, Ljubljana: Viharnik, 1990–1993; Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, I–II (knjige 1–5), Ljubljana: Viharnik, 1996–2004; Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, III (knjige 1–3), Ljubljana: Viharnik, 2005–2007; Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, 1–5, Ljubljana: Viharnik, 2008–2011.

9 Gl. npr. Ciglenečki, *Oprema gradov*; Klemenčič, Nicola Grassi, str. 71–85.

10 Komelj, Grad, str. 13–31.

11 Gl. npr. Cevc, Stele France, str. 465–468; Cevc, Stele, France, str. 308–309.

12 Stele, Iz konservatorskih spominov, str. 16.

13 Prav tam; prim. tudi Cevc, Stele France, str. 466.

kajšnje stenske poslikave.[14] Na Dunaju je posredoval tudi v zvezi z razvalinami gradu Trilek pri Colu in na Soviču v Postojni.[15] »Reševalne akcije« gradov po Kranjskem je nato začasno prekinila prva svetovna vojna. Stele, ki je vojno preživel na ruski fronti in nato v ujetništvu v Sibiriji,[16] je po vrnitvi leta 1919 s svojim delom nadaljeval v novonastali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev – v drugačnih družbenih in političnih okoliščinah.[17] Po ustanovitvi Spomeniškega urada za Slovenijo leta 1919 je svoje delovanje usklajeval z direktivami deželne (pozneje banske) uprave. V tem času je večkrat javno opozoril na težek položaj, v katerem so se znašli lastniki gradov, in na nujnost ureditve zakonodaje o njihovem spomeniškem statusu.[18] V referatu ob petindvajseti obletnici ustanovitve Zgodovinskega društva v Mariboru, v katerem je oblasti pozval, naj sprejmejo načrt Zakona o muzejih in varstvu spomenikov, je zavzel kritično stališče ne le do političnih oblasti, marveč tudi do lastnikov gradov.[19] Menil je, da vzrokov za njihov propad ne gre pripisovati zgolj posledicam agrarne reforme in finančni krizi, saj »premnogi konkretni slučaji uče, da je vsaj toliko kriva na neštetih polomih trdovratna neprilagodljivost posestnikov novim gospodarskim razmeram in življenje v okviru, ki je že zdavnaj neostvarljiv«.[20] Za Zakon o muzejih in varstvu spomenikov sta se zavzemala tudi ravnatelj Narodnega muzeja Josip Mal in upravnik zbirk Narodne galerije Ivan Zorman. 10. novembra 1930 so Stele, Mal in Zorman kot zastopniki muzejske in konservatorske stroke na predsednika ministrskega sveta za Slovenijo naslovili dopis, v katerem so prosili za pospešitev sprejetja zakona, saj so menili, da bi enotna zakonska podlaga preprečila »da bi umetnine izginjale preko državne granice«.[21] Januarja 1931 so slovenskim članom Vrha zakonskega sveta poslali spremembe in dopolnila zakona,[22] a njegovega sprejetja niso dosegli.

Svojo vlogo pri ohranjanju slovenske umetnostne dediščine v obdobju med obema vojnama je Stele podrobneje opisal v članku Iz konservatorskih spominov, ki je izšel leta 1965 v *Varstvu spomenikov*.[23] V njem je kot poseben problem spomeniškega varstva izpostavil »razkroj fevdalne veleposesti in z njo vezane težave z vzdrževanjem tako pomembne spomeniške dediščine, kot jo predstavljajo fevdalni gradovi, njihova oprema in pogosto v njih nagrmadene zbirke«.[24] Med najbolj »bolečimi primeri«, katerih mu kljub strateški potrpežljivosti – zanjo je menil, da je pri konservatorskem poklicu ključnega pomena – ni uspelo rešiti, je navedel zbirke v gradovih Bukovje (Pukštajn) pri Dravogradu, Gornja Radgona, Štatenberg, Turn pri Velenju, Murska Sobota in Novo Celje, ki so jih na javnih dražbah v veliki meri pokupili zasebniki oziroma so bile izvožene v tujino, slovenske javne zbirke pa so zadržale le nekaj umetnin.[25]

Ohranjanje tako gradov kot njihove opreme je bilo v času, ki je bil plemstvu in grajskim posestnikom izrazito nenaklonjen, posebej težka naloga. Grajski kompleksi so bili za lastnike velik finančni zalogaj, saj so jih poleg pomanjkanja denarja za vzdrževanje in posledic agrarne reforme pestili tudi visoki davki na uporabne, a ne vselej izkoriščene prostore.[26]

Iz Steletove konservatorske dokumentacije je razvidno, da je bil v rednih stikih s številnimi lastniki gradov. Nekaterim je svetoval, kako vzdrževati stavbe in opremo, drugim pa po svojih močeh skušal pomagati pri odobritvi sredstev za prenovo. V ta namen je večkrat posredoval pri banski upravi. O tem, kako počasi so se oblasti odzivale na prošnje za pomoč pri vzdrževanju grajskih kompleksov, zaradi izčrpne korespondence med lastniki in Steletom najnazorneje priča konservatorska dokumentacija o predvojnih posegih v dvorcu Zalog pri Moravčah.[27] Lastnik Franc Bregar je banski upravi prošnjo za finančno podporo za popravilo strehe in grajske kapele poslal oktobra 1931.[28] Ta se ni odzvala, vse dokler ni Bregar poleti leta 1933 za pomoč poprosil Steleta.[29] Kljub temu da je Stele nadzoroval obnovitvena dela, je Bregar popravilo strehe in kapele sprva financiral sam, državna podpora pa je bila odobrena šele, ko je bilo delo končano, in ni pokrila vseh stroškov.[30] Iz pisma, ki ga je Stele po Bregarjevi smrti maja 1935 prejel od njegove vdove, razberemo, da je ta zgolj za popravilo strehe dolgovala 4.000 dinarjev in da je

14 INDOK center, spisovno gradivo, grad Luknja.
15 INDOK center, spisovno gradivo, Postojna (Sovič), Trilek; prim. tudi Komelj, Grad, str. 28.
16 Stele, Iz konservatorskih spominov, str. 19.
17 Cevc, Stele, France, str. 308.
18 Npr. Varstvo naše domačije, str. 2; Stele, Varstvo spomenikov, str. 99–104.
19 Stele, Varstvo spomenikov, str. 100.
20 Prav tam.
21 Arhiv Narodnega muzeja Slovenije, leto 1930, akt 847/30.
22 Arhiv Narodnega muzeja Slovenije, leto 1931, akt 56/31.
23 Stele, Iz konservatorskih spominov, str. 13–30.
24 Prav tam, str. 25.
25 Prav tam, str. 26. Med letoma 1920 in 1941 je bilo na Slovenskem dokumentiranih okrog 40 javnih dražb (gl. Komelj, Grad, str. 22).
26 Prav tam, str. 14–15.
27 INDOK center, spisovno gradivo, Zalog pri Moravčah; prim. tudi Komelj, Grad, str. 19–20; Lavrič, *Odsev bliša*, str. 167–168.
28 INDOK center, spisovno gradivo, Zalog pri Moravčah, dopis Franca Bregarja Prosvetnemu oddelku banske uprave (6. 10. 1931).
29 INDOK center, spisovno gradivo, Zalog pri Moravčah, dopisa Franceta Steleta Prosvetnemu oddelku banske uprave (1. 5. 1933; 14. 9. 1933); dopis Franca Bregarja Francetu Steletu (15. 10. 1933).
30 INDOK center, spisovno gradivo, Zalog pri Moravčah, prepis dopisa bana dr. Marušiča Francu Bregarju (7. 2. 1934, št. 3249/1); dopis Franceta Steleta Prosvetnemu oddelku banske uprave (20. 2. 1934; 11. 5. 1934); dopis namestnika bana dr. Pirkmajerja Francu Bregarju (16. 5. 1934, št. 3249/3); poročilo Franceta Steleta o prenovi (25. 8. 1934).

razmišljala o prodaji graščine.[31] Iz korespondence je mogoče tudi razbrati, da so Bregarjevi, ki so se sicer preživljali z žganjekuho in oddajanjem sob v dvorcu v najem, v naslednjih letih dolgove odplačevali s prodajo inventarja, dogovorili pa so se tudi za odstranitev in prodajo Jelovškovih fresk.[32]

Lastniki gradov so se pogosto preživljali in gradove vzdrževali z denarjem, ki so ga dobili s prodajo umetnin. Da bi omejila trgovanje in izvoz premične dediščine, je deželna vlada leta 1921 izdala Naredbo o varstvu umetnin. Lastniki, ki so želeli umetnine prodati na tuje ali jih ob selitvi v tujino odnesti s seboj, so morali vložiti prošnjo za izvoz. Odločitev, ali se ta odobri ali zavrne, je bila formalno v pristojnosti deželne vlade, pri čemer je ta praviloma upoštevala Steletov predlog.[33]

Na odločitev o izdaji dovoljenja za izvoz so poleg kvalitete del pogosto vplivali tudi njihova ohranjenost, avtorstvo in naslikana tematika. Stele si je umetnine, ki so jih lastniki želeli izvoziti, praviloma ogledal na terenu. Preden je sprejel odločitev o izdaji ali zavrnitvi dovoljenja za izvoz ali prodajo, se je posvetoval s predstavniki muzejskih institucij in poznavalci slikarstva, najpogosteje z ravnateljem Narodnega muzeja Josipom Malom, Izidorjem Cankarjem ter cenilcem in upokojenim ravnateljem Narodnega muzeja Josipom Mantuanijem. Za kvalitetna dela, ki so bila naprodaj ali zastavljena na dražbah, je praviloma veljalo, da se jih po karseda nizki ceni poskuša pridobiti za javne zbirke.[34] Ob množičnih prodajah inventarja in selitvah v tujino je bilo ponudb za odkup veliko, sredstva za nakup umetnin pa so bila razmeroma skromna. Za nakupe Narodnega muzeja, ki je v začetku tridesetih let pridobil največ predmetov iz grajskih interjerjev, so tako večino sredstev prispevali Veliko županstvo ljubljanske oblasti, Kraljevska banska uprava in Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, pri čemer sta slednji v več primerih ostali formalni lastnici pridobljenih predmetov.[35]

Posamezni primeri zbirk, ki jim v Sloveniji ni bilo mogoče najti primernega kupca, ter zbirk in umetnin, ki so bile v tujino izvožene z dovoljenjem, kažejo, da so bili kriteriji kvalitete, avtorstva in stanja ohranjenosti, po katerih so se odločali za nakup del za javne zbirke, razmeroma visoki. Leta 1928 je denimo Stele po predhodnem posvetu z Mantuanijem baronu Rechbachu, lastniku gradu Krumperk, ki se je selil v bližino Gradca, dovolil izvoz 46 rodbinskih portretov iz 17. in 18. stoletja.[36] Kot razlog je v delovnem poročilu navedel, da so »vsi grobo preslikani in so izgubili s tem tisto dokumentarično kulturno zgodovinsko vrednost, ki so jo imeli v nepreslikanem stanju«.[37] Poleg kvalitete je imelo pri odločanju za nakup pomembno vlogo tudi avtorstvo umetnine oziroma regionalna šola. Sočasna družbena klima je podpirala promocijo nacionalne zavesti in s tem slovenske kulturne dediščine, zaradi česar je bila tudi zbirateljska politika muzejskih ustanov usmerjena zlasti v nakupe del »domačih slikarjev«.[38] Nakup umetnine avtorja, ki ni bil slovenskega porekla oziroma ni deloval na Slovenskem, je bilo praviloma treba upravičiti z visoko kvaliteto in kulturnozgodovinskim pomenom. O takšnem nazoru in zbirateljski politiki beremo tudi v korespondencah ravnatelja Narodnega muzeja Josipa Mala. Ta je denimo Antoniji Skočir, vdovi okrajnega zdravnika v Črnomlju, ki je zaradi finančne stiske muzeju v odkup ponudila sliko mlade Turkinje, pisno odgovoril, da bo »na omenjeno sliko reflektiral bodisi muzej bodisi Narodna galerija, ako je slika ali delo našega domačega ali saj na Slovenskem dalj časa delujočega slikarja in je sicer umetniške odnosno kulturnozgodovinske vrednosti«.[39]

31 INDOK center, spisovno gradivo, Zalog pri Moravčah, dopis Antonije Bregar Francetu Steletu (6. 5. 1935). Celoten dolg Bregarjevih je znašal 14.000 dinarjev.

32 INDOK center, spisovno gradivo, Zalog pri Moravčah, korespondenca Antonije Bregar in Franceta Steleta (21. 4. 1937; 27. 4. 1937); dopis Narodne vlade Narodnemu muzeju o stanju fresk (17. 7. 1945); gl. tudi Lavrič, *Odsev blišča*, str. 154.

33 Naredba deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin, 26. 3. 1921, str. 323.

34 Stele je kot vzoren primer prodaje zasebnega inventarja javnim ustanovam večkrat izpostavil prodajo Strahlove zbirke, saj je Karl Strahl v želji, da njegove umetnine ostanejo na Slovenskem, v oporoki Narodnemu muzeju, Etnografskemu muzeju in Narodni galeriji omogočil izbor umetnin pred dražbo in 25-odstotni popust na izklicno ceno. Prim. Stele, Varstvo spomenikov (Stara Loka), 1931, str. 90–91; Stele, Strahlova oporoka, zlasti str. 73; prim. tudi Polec, Edvard in Karel Strahl, str. 75–76, Komič, Po sledeh Strahlove zbirke, zlasti str. 213–214.

35 Gl. Horvat, Dr. Josip Mal, str. 419–429; prim. Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 9794–9933; 9934–9976, 9978–9999; 10017–10031–10043, 10093–10174; 10175–10176.

36 Stele, Varstvo spomenikov (Krumperk), 1929, str. 138; prim tudi terenski zapiski Franceta Steleta, UIFS ZRC SAZU, grad Krumperk, 1927, zvezek LXXII, fol. 3v; 1928, zvezek XLVIII, fol. 25–30.

37 INDOK center, spisovno gradivo, Krumperk, *Seznam iz gradu Krumperk pri Domžalah za izvoz v Avstrijo namenjenih slik* (6. 7. 1928).

38 O tem pričajo denimo poročila o delovanju Narodne galerije v *Zborniku za umetnostno zgodovino*; med novopridobljenimi deli so močno prevladovala zlasti dela slovenskih slikarjev 19. in 20. stoletja (gl. zlasti Cankar, Narodna galerija, 1921, str. 92–93; Cankar, Narodna galerija, 1922, str. 61–63; Cankar, Narodna galerija, 1924, str. 43; Cankar, Narodna galerija, 1925, str. 180; Mesesnel, Narodna galerija, 1927, str. 43; Narodna galerija, 1939/40, str. 96–98; za pojmovanje »domačih« in »tujih« slikarjev pri snovanju stalne postavitve v Narodni galeriji leta 1933 gl. Stele, Narodna galerija, str. 281–286, zlasti str. 284; prim. tudi Smrekar, Društvo Narodna galerija, zlasti str. 26–29.

39 Arhiv Narodnega muzeja Slovenije, leto 1926, akta 852/26; 853/26. Iz nadaljnje korespondence med Josipom Malom in lastnico slike je mogoče razbrati, da je ta sliko za isto ceno (tj. 7.500 dinarjev) že poprej ponudila v odkup zasebniku iz Zagreba, ki je od nakupa zaradi previsoke cene odstopil (akt 879/26). Tudi Mal je ceno 7.500 dinarjev »z ozirom na kvaliteto slike in z ozirom na naše razmere« označil za previsoko (akt 880/26).

Stele je zavzel podobno stališče, ko se je z lastnikom gradu Brdo pri Kranju, baronom Michelangelom Zoisom, dogovarjal za odkup grajske opreme in arhiva.[40] Zataknilo se je pri ponudbi za nakup oltarne slike sv. Mihael s sv. Janezom Nepomukom in sv. Antonom Padovanskim iz grajske kapele.[41] Za nakup gradu s kapelo in njeno opremo se je že leta 1926 zanimal ljubljanski kanonik Franc Kimovec, ki je želel grad kupiti za šolske sestre. Zois, ki je delo sprva pripisoval Guidu Reniju, je po Steletovem in Kimovčevem mnenju močno precenil vrednost oltarja, zaradi česar do nakupa ni prišlo.[42] Stele ga je v dopisu obvestil, da je slika delo neznanega avtorja (v terenskih zapiskih in konservatorskem poročilu jo pripisuje italijanskemu slikarju iz 17. stoletja)[43] in da je zato njena vrednost precej nižja od sprva postavljene.[44] Leta 1929 se je za odkup oltarja zanimal Narodni muzej in Stele se je s Zoisom zopet dogovarjal o nakupu. Zoisovo ceno – za oltar s sliko, okvirjem, kiparsko skupino in menzo je znašala 10.000 šilingov – je konservator označil za »pretirano in absolutno nesprejemljivo«.[45] Zaradi previsoke cene se je poskus odkupa slike ponovno izjalovil; edina znana slikovna vira, ki pričata o oltarju sv. Mihaela iz brdske grajske kapele, sta stara razglednica in Steletova fotografija.[46]

Velik razkorak med lastnikovim vrednotenjem slik na eni strani ter ocenami potencialnih kupcev in/ali strokovnjakov na drugi srečamo tudi v drugih primerih; spričo danih okoliščin je pravzaprav razumljiv. Lastnikom je prodaja inventarja predstavljala vir zaslužka, neredko pa tudi priložnost za boljše življenje. Pa vendarle je prav različen pogled na vrednost umetnin večkrat preprečil dogovor o nakupu. Dela so posledično končala v rokah zasebnikov, kljub predpisom neredko onkraj meja kra-

Oltar sv. Mihaela, kapela gradu Brdo pri Kranju, INDOK center, foto: France Stele, 1926 (©INDOK center).

ljevine. Ilegalni izvozi v tujino so bili kljub razmeroma strogim kaznim pogosti. Če delo ni izpolnjevalo meril glede kakovosti in kulturnozgodovinskega pomena ali če kupca v Sloveniji oziroma Jugoslaviji ni bilo mogoče najti, pa je Stele večkrat izdal dovoljenje za izvoz.[47]

Čeprav je Stele lastnike, ki so hoteli za dobro ceno prodati »tisto, kar jim je bilo nekdaj najdražje«, poskušal razumeti, je ogorčeno ugotavljal, da je »postalo predmet spekulacije tudi tisto, kar so celi rodovi pietetno čuvali«.[48] Zato je opozarjal na potrebo po vzpostavitvi »strokovnjaško vodene trgovine z umetninami in starinami«, ki bi med drugim »regulira[la] cene v skladu z življenjskimi razmerami in kolikor toliko pravilnim vrednotenjem ponujanega predmeta«.[49] O tem, da so slovenski starinarji pod slavnimi imeni in za visoke cene pogosto

40 INDOK center, spisovno gradivo, Brdo pri Kranju.

41 Ferdinand Šerbelj je na podlagi ohranjenega fotografskega gradiva sliko pripisal beneškemu slikarju Gaspareju Dizianiju (1689–1767). Šerbelj, *Izzvenevanje*, str. 15.

42 INDOK center, spisovno gradivo, prepis pisma Michelangela barona Zoisa Francetu Steletu (9. 12. 1926).

43 Terenski zapiski Franceta Steleta, UIFS ZRC SAZU, Brdo pri Kranju, grad, 1926, zvezek XLIII, fol. 3v–5v; Stele, Varstvo spomenikov (Brdo pri Kranju), 1931, str. 84.

44 INDOK center, spisovno gradivo, Brdo pri Kranju, korespondenca med Francetom Steletom in Michelangelom baronom Zoisom (14. 12. 1926; 23. 1. 1927; 29. 1. 1927).

45 INDOK center, spisovno gradivo, Brdo pri Kranju, pismo Franceta Steleta odvetniku Michelangela barona Zoisa, Emilu Staretu (12. 12. 1929). Iz Steletove korespondence je mogoče razbrati, da z baronom Zoisom nista bila v najboljših odnosih. Njuna neskladja so morda izhajala iz časov, ko se je Zois potegoval za mesto deželnega konservatorja, ki je bilo dodeljeno Steletu (prim. Stele, Iz konservatorskih spominov, str. 16, 18).

46 Steletovo fotografijo oltarja iz leta 1926 hrani fototeka INDOK centra (14123N), razglednico pa Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana; za njune objave gl. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 29; Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 60; Bučić, Brdski interjerji, str. 214.

47 Za dovoljenja za izvoz gl. npr. Stele, Varstvo spomenikov (Hrastovec, grad, prodaja peči), 1925, str. 109; Stele, Varstvo spomenikov (Dvor pri Radečah), 1926, str. 111–112; Stele, Varstvo spomenikov (Ljubljana, izvoz Karingerjeve Madone), 1927, str. 46; Stele, Varstvo spomenikov (Krumperk), 1929, str. 138; Stele, Varstvo spomenikov (Novo Celje), 1932–1933, str. 93–94; Stele, Strahlova oporoka, str. 70. Na drugi strani je Stele prepovedal izvoz nekaterih del slovenskih slikarjev; prim. npr. Stele, Varstvo spomenikov (Ljubljana, izvoz Langusovih portretov; Ljubljana, izvoz Stroyevih portretov), 1927, str. 45–46.

48 Stele, Varstvo spomenikov, str. 101.

49 Stele, Varstvo spomenikov (Dvor pri Radečah), 1926, str. 111.

prodajali manj kvalitetna dela, priča tudi poročilo Izidorja Cankarja o dražbi neimenovanega ljubljanskega antikvarja.[50]

Med večjimi umetnostnimi zbirkami, ki so bile na javnih dražbah razpršene med zasebnike, večina del pa je bila pri tem izvožena, je bila zbirka iz dvorca Novi dvor pri Radečah, ki je obsegala več kot sto slikarskih del, tapiserije, manjše skulpture in umetnoobrtne izdelke. Po smrti lastnika Ludvika pl. Gutmannsthala-Benvenutija leta 1890 je dvorec in zbirko podedoval njegov mlajši sin Nikolaj, ki je posestvo prodal sestram usmiljenkam in leta 1933 stopil v red usmiljenih bratov.[51] Nikolaj pl. Gutmannsthal je že med letoma 1904 in 1906 Narodnemu muzeju podaril Ažbetovo sliko *Zamorka*,[52] leta 1913 pa ploščni oklep iz 19. stoletja.[53] Po vstopu v samostan je Narodnemu muzeju doniral še leseno plastiko sv. Katarine z začetka 16. stoletja[54] ter več umetnoobrtnih izdelkov, med drugim palico z okrasnim kovinskim držalom, leseno palico z izrezljanim ročajem, sudanski vojni meč, bronasto mačjo glavo, domnevno egipčansko delo, ter baročno lekarniško posodico in podstavek iz fajanse,[55] Narodni galeriji pa je leta 1938 izročil risbi Ferdinanda Galli Bibiene (1656–1743) in akvarel Friedricha Rehberga (1758–1835).[56]

Ko je bila za Gutmannsthalovo umetnostno zbirko leta 1926 napovedana dražba, si je France Stele prizadeval za njen odkup. V upanju, da se bo za umetnine našel denar, in v želji, da bi zbirka ostala znotraj meja Kraljevine SHS, se je obrnil na Strossmayerjevo galerijo v Zagrebu, Beograjski Narodni muzej in upravo kraljevega dvora, a za nakup

Zbirka Ludvika pl. Gutmannsthala-Benvenutija, Novi dvor pri Radečah, INDOK center, foto: France Stele, 1926 (©INDOK center).

zbirke ni našel interesentov.[57] Tudi med slovenskimi institucijami za Gutmannsthalovo zbirko ni bilo večjega zanimanja, o čemer pričata oceni Izidorja Cankarja in Franceta Mesesnela, ki sta ob kupčevi prošnji za dovoljenje za izvoz večjega dela zbirke »oba izjavila, da nismo preveč oškodovani in da se izvoz lahko dovoli«.[58] Stele je v konservatorskem poročilu v *Zborniku za umetnostno zgodovino* zapisal, da so kvalitetnejši kosi pohištva, porcelana in stekla ostali v Sloveniji, rodbinske portrete pa naj bi kupil baron Ludvik Haerdtl za svojo zbirko v gradu Turn pri Velenju.[59] Kot odpravnino za izvoz večjega dela zbirke v tujino je kupec, pasar Ivan Kregar, še isto leto podaril Narodnemu muzeju sedem slik na Slovenskem delujočih slikarjev.[60]

50 Cankar, Naš umetnostni trg, str. 72.

51 Za rodbino Gutmannsthal-Benvenuti gl. Rugále, Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti* I, str. 97–101; gl. tudi Glavar, Gutmannsthal-Benvenuti, str. 279.

52 Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 3027; Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 261, št. 20. *Zamorka* je bila izročena Narodni galeriji (inv. št. NG S 1).

53 Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 8721 (N 19817).

54 Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 10265; delo je bilo izročeno Narodni galeriji (inv. št. NG P 48).

55 Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 10333–10335, 10460, 10802–10803 (»Podaril Nikolaj pl. Gutmannsthal pri usmiljenih bratih v Kandiji pri Novem mestu«).

56 Ferdinando Galli Bibiena, *Klasicistična arhitektura s kupolasto stavbo v ozadju*; *Klasicistična arhitektura s piramidno zgradbo na levi in kupolasto na desni* (inv. št. NG G 1267–1268; za reprodukciji gl. Katalog umetnostne zbirke Narodne galerije: http://www.ng-slo.si/default.asp?id=32&avt_filter=b& prikaz =galerija_avtorja&avtor=174); Friedrich Rehberg, *Putti pri trganju in tlačenju grozdja* (inv. št. NG G 1269); gl. tudi Narodna galerija, 1939/40, str. 96; Lavrič, Giovanni Maria Bibiena, str. 151, op. 8.

57 Prim. Stele, Varstvo spomenikov (Dvor pri Radečah), 1926, str. 111; prim. tudi Stopar, *Grajske stavbe*, str. 109–111.

58 INDOK center, spisovno gradivo, Dvor pri Radečah, konservatorsko poročilo Franceta Steleta (24. 3. 1926).

59 Stele, Varstvo spomenikov (Dvor pri Radečah), 1926, str. 111.

60 Narodnemu muzeju je Ivan Kregar leta 1926 podaril naslednje slike: Andrej Janez Herrlein, *Izgon iz Raja* (Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 17792); detajl oltarne slike sv. Fortunata Leopolda Layerja (Narodna galerija; inv. št. NG S 208); banderska slika s podobama sv. Urha in sv. Rešnjega

Portret otrok, zbirka Ludvika pl. Gutmannsthala-Benvenutija, Novi dvor pri Radečah, INDOK center, foto: France Stele, 1926 (©INDOK center).

V Steletovi konservatorski dokumentaciji se je ohranil popis štiriindevetdesetih slik, ki jih je Kregar namenil za izvoz,[61] delen seznam pa je ob obisku v graščini spisal tudi sam Stele.[62] O videzu zbirke in Gutmannsthalovih zbirateljskih preferencah kot edini slikovni vir priča približno štirideset Steletovih in Perissichevih fotografij.[63] Te razkrivajo, da je Stele, ki je menil, da je bilo v zbirki le približno »dvajset boljših anonimnih del italijanske šole, ostalo so bile kopije ali pa slike pod najnižjo galerijsko kvaliteto«,[64] podcenil nekatere od prodanih slik. V seznamu kvalitetnejših del iz zbirke, ki ga je objavil v konservatorskem poročilu, tako denimo zaman iščemo portret dveh otrok, flamsko delo iz druge tretjine ali sredine 17. stoletja,[65] *Madono z Detetom*, ki kaže tesne paralele z deli Simoneja Cantarinija (1612–1648),[66] sliko *Sv. Anton pred Marijo*[67] in še marsikatero drugo umetnino, dokumentirano na starih fotografijah.

Madona z Detetom, zbirka Ludvika pl. Gutmannsthala-Benvenutija, Novi dvor pri Radečah, INDOK center, foto: France Stele, 1926 (©INDOK center).

telesa (Narodna galerija, inv. št. NG S 1047); *Sv. Alojzij* (Narodna galerija, inv. št. NG S 1062); *Sv. Gregor* in *Sv. Lucija* Leopolda Layerja (Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 815, N 816) in *Marijino rojstvo* (nahajališče slike, ki je bila leta 1926 pod inv. št. 3541 zavedena v Inventarno knjigo Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja, ni znano). Prim. Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 3537–3542 (»Dar pasar Iv. Kregar iz inventarja Gutmannsthalove graščine Radeče, 26. 3. 1926«); Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 80 (kat. št. 60, 61), 119–120 (kat. št. 300), str. 267 (št. 136–138).

61 INDOK center, spisovno gradivo, Dvor pri Radečah, seznam slik za izvoz (11. 3. 1926). Primerjava atribucij na Kregarjevem seznamu s Steletovo fotodokumentacijo razkriva, da so te v številnih primerih napačne.

62 Terenski zapiski Franceta Steleta, UIFS ZRC SAZU, Hotemež pri Radečah, 1926, zvezek XXXII, fol. 43v–56; zvezek XXXVIII, fol. 1–5v.

63 INDOK center, fototeka, Dvor pri Radečah; gl. tudi spisovno gradivo, Dvor pri Radečah, Perissichev dopis Francetu Steletu (16. 1. 1926).

64 Prav tam.

65 INDOK center, fototeka, Dvor pri Radečah, 2170N.

66 INDOK center, fototeka, Dvor pri Radečah, 4589N.

67 INDOK center, fototeka, Dvor pri Radečah, 2169N.

Sv. Anton pred Marijo, zbirka Ludvika pl. Gutmannsthala-Benvenutija, Novi dvor pri Radečah, INDOK center, foto: France Stele, 1926 (©INDOK center).

Prodajo Guttmannsthalove slikarske zbirke lahko obžalujemo, zlasti spričo dejstva, da je Mesto Ljubljana vendarle našlo dovolj sredstev, da je za ljubljansko univerzo odkupilo obsežno Gutmannsthalovo knjižnico.[68]

Stele je s fotografijami, konservatorskimi poročili in terenskimi zapiski podrobneje dokumentiral tudi zbirko Ivana Karla barona Kometerja v dvorcu Bukovje (Pukštajn) pri Dravogradu.[69] Lastnik gradu je po smrti leta 1925 graščino prepustil svoji nečakinji Melitti Wywiclek, rojeni baronici Kometer, pod pogojem, da ves grajski inventar, vključno z zbirko, ostane v dvorcu še vsaj petindvajset let. V oporoki je določil, da se ob morebitni prodaji inventarja po petindvajsetih letih zbirko družinskih portretov prenese v grad Seltenheim na avstrijskem Koroškem, grajsko zbirko orožja in bojne opreme pa izroči celovškemu Deželnemu muzeju.[70] Ta je v zapuščinski razpravi zbirko orožja prepustil ljubljanskemu Narodnemu muzeju, ki se je v tridesetih letih zanjo z upniki potegoval na sodišču.[71]

Stele se je že leta 1928 pri lokalnih oblasteh pozanimal za stanje inventarja v Bukovju in jih pozval, naj v skladu z naredbo o varstvu spomenikov

Zbirka Ivana Karla barona Kometerja, dvorec Bukovje pri Dravogradu, INDOK center, foto: France Stele, 1932 (©INDOK center).

68 Gl. Stele, Varstvo spomenikov (Dvor pri Radečah), str. 111; Kodrič-Dačić, Univerzitetna biblioteka, str. 171. Knjige iz Gutmannsthalove zapuščine, ki so bile od leta 1926 del fonda Državne študijske knjižnice (pozneje Univerzitetne biblioteke), so bile uničene ob požaru, ki je izbruhnil 29. januarja 1944, ko se je na knjižnico zrušilo nemško vojaško poštno letalo.

69 INDOK center, fototeka, Bukovje pri Dravogradu (grad Pukštajn); INDOK center, spisovno gradivo, Puchenstein (Bukovje) pri Dravogradu; terenski zapiski Franceta Steleta, UIFS ZRC SAZU, Buchenstein, 3. 2. 1932, zvezek CXXV, fol. 1–9v; 9. 2. 1932, zvezek LXXXII, fol. 1–10v.

70 INDOK center, spisovno gradivo, Puchenstein (Bukovje), delni prepis testamenta Ivana barona Kometerja, Okrajno sodišče v Slovenj Gradcu (30. 4. 1928).

71 Arhiv Narodnega muzeja Slovenije, leto 1931, akt 1009/31; Horvat, Dr. Josip Mal, str. 426.

Srednja tabla triptiha družine Knillenberg, zbirka Ivana Karla barona Kometerja, dvorec Bukovje pri Dravogradu, INDOK center, foto: France Stele, 1932 (©INDOK center).

preprečijo morebitne izvoze v tujino.[72] Marca leta 1932 si je na povabilo zastopnika lastnice, odvetnika Maksa Šnuderla, ogledal zbirko.[73] Ob obisku v Bukovju je poleg druge opreme fotografiral tudi več gotskih tabel, med drugim triptih družine Knillenberg, delo Maxa Reichlicha, ki ga je konec leta 1932 s sredstvi Kraljevske banske uprave odkupil Narodni muzej,[74] tablo s sv. Krištofom, sv. Evstahijem in sv. Jurijem, manjši poliptih z upodobitvijo Marije z Detetom na osrednji tabli in svetniki na stranskih, italijansko delo iz 14. stoletja v novem gotskem okvirju ter predelo oltarja z upodobitvijo Kristusa in apostolov.[75]

Ko je lastnica domnevno zaradi pogodbe z zavarovalnico leta 1931 potrebovala cenilca grajskega inventarja, je Stele ponudil usluge Josipa Mantuanija, a se lastniki z njim niso mogli dogovoriti, zato so za cenitev zbirk in opreme poprosili Ivana Zormana.[76] Triptih družine Knillenberg, ki ga je Zorman ocenil na 36.000 dinarjev, je bil najdragocenejša umetnina v zbirki; tabla s sv. Krištofom, sv. Evstahijem in sv. Jurijem je bila na inventuri grajske opreme ocenjena na 20.000 dinarjev, osrednji del poliptiha na 18.000 dinarjev, dve stranski krili na skupaj 10.000 dinarjev in Kristus z apostoli na 9.000 dinarjev.[77]

Avgusta 1932 se je v dvorcu Bukovje zaradi prezadolženosti posestva pričela prisilna javna dražba grajskega inventarja. Narodni muzej je s sredstvi Zbornice za trgovino, obrt in industrijo ter Kraljevske banske uprave na dražbi odkupil več predmetov, zlasti posodja, umetnoobrtnih izdelkov in kosov pohištva.[78] Med slikarskimi deli je poleg triptiha družine Knillenberg pridobil še votivno sliko Marije Zofije Masshamb, bakrorez Matere Božje s podobo gradu Pukštajn ter nekaj slik na steklu, med kiparskimi deli pa leseno skulpturo sv. Jurija, Kristusa na križu in lesen namizni oltar z osrednjo skupino Marijinega oznanjenja.[79]

Za odkup preostalih gotskih tabel iz Bukovja med javnimi institucijami ni bilo velikega zanimanja; domnevamo lahko, da so bile prodane zasebnikom. Stele si je nekaj mesecev pred dražbo v dopisu, naslovljenem na mariborsko Zgodovinsko društvo, prizadeval za odkup tamkajšnjega arhiva, za umetnostno zbirko pa je menil, da »za našo zgodovino nima dosti pomena. Če bo prodana, bi ne bilo brez interesa, če bi se pridobili rodbinski portreti in slikana rodbinska drevesa, ki jih je več in tudi nekaj dobrih vmes.«[80]

72 INDOK center, spisovno gradivo, Puchenstein (Bukovje) pri Dravogradu, dopis Franceta Steleta okrajnemu glavarstvu (21. 4. 1928).

73 INDOK center, spisovno gradivo, Puchenstein (Bukovje), dopis Maksa Šnuderla (31. 12. 1930); dopis Franceta Steleta banski upravi (18. 2. 1932).

74 Horvat, Dr. Josip Mal, str. 426; triptih je bil leta 1934 izročen Narodni galeriji (inv. št. NG S 1295).

75 INDOK center, fototeka, Bukovje pri Dravogradu (grad Pukštajn), 14255N, 14256N, 14257N, 14259N, 14262N, 14263N, 9213–9215S. Stele je zgoraj omenjena dela podrobneje opisal v svojih terenskih zapiskih. Za triptih družine Knillenberg in tablo s sv. Krištofom, sv. Evstahijem in sv. Jurijem je zabeležil, da sta označena z nalepko Spomeniškega urada na Dunaju (Bundesdenkmalamt, Wien), na podlagi česar je mogoče sklepati, da sta bila ob izvozu iz Avstrije carinjena; domnevamo lahko torej, da sta bila v Bukovje prenesena po letu 1918. Prim. Terenski zapiski Franceta Steleta, UIFS ZRC SAZU, Buchenstein, 9. 2. 1932, zvezek CXXV, fol. 1–9v.

76 INDOK center, spisovno gradivo, Puchenstein (Bukovje), korespondenca Franceta Steleta in Maksa Šnuderla (3. 1. 1931; 10. 1. 1931; 14. 2. 1931; 6. 3. 1931; 29. 4. 1931).

77 Arhiv Narodne galerije, Stari arhiv, škatla 3, Umetnine – razno v zvezi z umetninami, cenilni zapisnik inventarja v gradu Pukštajn, str. 12/II, št. 42–47.

78 Horvat, Dr. Josip Mal, str. 427; Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 1093–10174; Knez, *Od zore do mraka*, str. 74, kat. št. 2.

79 Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, inv. št. 3695, 10115–10121; Horvat, Dr. Josip Mal, str. 427; Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 120, kat. št. 301. Namizni oltar (inv. št. 10117) je bil prenesen v Narodno galerijo (inv. št. NG P 75).

80 INDOK center, spisovno gradivo, Puchenstein (Bukovje), dopis Franceta Steleta Zgodovinskemu društvu Maribor (18. 2. 1932).

Sv. Krištof, sv. Evstahij in sv. Jurij, slikana tabla iz zbirke Ivana Karla barona Kometerja, dvorec Bukovje pri Dravogradu, INDOK center, foto: France Stele, 1932 (©INDOK center).

Neznana svetnica in sv. Lucija, stranski tabli pale iz zbirke Ivana Karla barona Kometerja, dvorec Bukovje pri Dravogradu, INDOK center, foto: France Stele, 1932 (©INDOK center).

Fotografije Franceta Steleta in njegovih sodelavcev ter njegova konservatorska korespondenca in terenski zapiski so nepogrešljiv vir tudi pri ugotavljanju provenience posameznih umetnin iz grajskih zbirk, ki so bile prenesene na druge lokacije po Sloveniji ali izvožene v tujino.

Alegorijo pomladi, ki jo je Stele leta 1933 fotografiral v gradu Ormož in jo poskušal pridobiti za katero od slovenskih javnih zbirk, je lastnica Irma Wurmbrand-Stuppach Georgievič verjetno še pred drugo svetovno vojno prodala v tujino. Leta 1997 je bila na dražbi avkcijske hiše Wiener Kunstauktionen na Dunaju prodana kot delo flamskega slikarja Jeana de Saiveja I. (ok. 1540–1611).[81] Drugačna usoda je doletela sliko *Lot s hčerama*, ki jo je Stele v objektiv ujel naključno, ob fotografiranju notranjščine gradu Velenje.[82] Po koncu druge svetovne vojne je bila kot del fonda Federalnega zbirnega centra namenjena za opremo prostorov Narodne in univerzitetne knjižnice, kjer visi še danes. Približek predvojnega posnetka notranjščine gradu Bizeljsko[83] razkrije, da je v grajski jedilnici nekdaj viselo tihožitje *Miza s sadeži in slaščicami* (Ljubljana, Narodni muzej Slovenije),[84] sliki *Sadeži na prostem* ter *Tihožitje z zajcem in perjadjo* (Ljubljana, Narodni muzej Slovenije)[85] pa je mogoče povezati z dvema od tihožitij, dokumentiranih v cenilnem zapisniku opreme gradu Rakovnik pri Šentrupertu na Dolenjskem, ki ga je leta 1933 sestavil Ivan Zorman in ga posredoval Steletu.[86] Tihožitji se namreč z navedenima deloma ujemata tako v naslikanem motivu kot tudi po merah,[87] v prid tezi, da sta bili pred drugo svetovno vojno v gradu Rakovnik, pa govori tudi omemba grofa Barba na starem podokvirju enega od tihožitij, saj je bil

81 Košak, Saivejeva *Alegorija pomladi* (v tisku).
82 INDOK center, fototeka, Velenje, grad, 8863S.
83 Kot avtor predvojne fotografije, katere natančnejši čas nastanka ni znan, je naveden France Mesesnel (INDOK center, fototeka, Bizeljsko, 14172S). Za informacijo o fotografiji se zahvaljujem kolegici Renati Komić Marn.
84 Inv. št. N 15866; prim. Košak, *Žanrske upodobitve in tihožitja*, str. 266–267; Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 232, kat. št. 954, kot provenienco navajata grad Hmeljnik. Tihožitje je bilo Narodnemu muzeju Slovenije izročeno leta 1951 kot del fonda Federalnega zbirnega centra.
85 *Sadeži na prostem*, inv. št. N 15867; *Tihožitje z zajcem in perjadjo*, inv. št. N 15871; za sliki prim. Horvat in Kos, *Zbirka slik*, str. 233, kat. št. 955, 957 (s starejšo literaturo). Tihožitji sta bili Narodnemu muzeju Slovenije izročeni leta 1951 kot del fonda Federalnega zbirnega centra.
86 INDOK center, spisovno gradivo, grad Rakovnik, cenilni zapisnik grajske opreme (31. 12. 1932); prim. tudi dopis Franceta Steleta Kraljevski banski upravi (31. 1. 1933).
87 *Sadeži na prostem*, o. pl., 96 x 132 cm, *Tihožitje z zajcem in perjadjo*, o. pl. 97, 5 x 132 cm; INDOK center, spisovno gradivo, grad Rakovnik, cenilni zapisnik grajske opreme (31. 12. 1932), št. 3: *Tihožitje s sadjem in melonami* (o. pl., 100 x 130 cm); št. 5: *Tihožitje z zajcem in perutnino* (o. pl., 100 x 130 cm); deli sta bili v cenilnem zapisniku ocenjeni na 2.500 dinarjev.

Jean de Saive I., pripisano, Alegorija pomladi, zasebna last.

Jean de Saive I., pripisano, Alegorija pomladi, grad Ormož, INDOK center, foto: France Stele, 1933 (©INDOK center).

Neznan avstrijski slikar, Lot s hčerama, Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, foto: Andrej Furlan (©UIFS ZRC SAZU).

Notranjščina gradu Velenje, INDOK center, foto: France Stele (izrez), *ok. 1934 (©INDOK center).*

grad v lasti rodbine Barbo vse do leta 1943, ko so ga požgali partizani.[88]

Razprodaje grajskega inventarja, selitve posestnikov in izvozi v tujino so v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja močno zdesetkali umetnine v slovenskih gradovih. Le redkokatera od slikarskih zbirk je to obdobje preživela neokrnjena. Čeprav je Steletov doprinos k ohranjanju grajske slikarske opreme izjemen, se ob podrobnejšem študiju njegovega konservatorskega arhiva in fotodokumentacije ter pregledu za muzejske zbirke pridobljenih umetnin vendarle ne moremo znebiti občutka, da so na njegovo vrednotenje slikarskih del pogosto vplivale tudi osebne raziskovalne preference. Poglobljena sistematična analiza Steletovega arhiva in fotodokumentacije, ki nas še čaka, zagotovo obeta še kakšno razrešitev provenience, ob rednem spremljanju ponudbe na mednarodnem trgu pa morda tudi ponovno odkritje še kakšne od izvoženih umetnin.

88 Za napis *Polhov Gradec / Auersperg / H. Graf Barbo 111/98–1864 Akademija* na podokvirju slike *Sadeži na prostem* gl. Zeri, Rozman, *Evropska tihožitja*, str. 63, kat. št. 47; za lastništvo gradu gl. Smole, *Graščine*, str. 415; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 91–92.

* Za posredovanje gradiva in podatkov, povezanih s slikarsko opremo slovenskih gradov, se zahvaljujem dr. Maji Lozar Štamcar, mag. Darku Knezu in dr. Mateji Kos iz Narodnega muzeja Slovenije, Alenki Simončič in dr. Andreju Smrekarju iz Narodne galerije, Metki Košir iz INDOK centra ter Ani Pokrajac Iskra iz Mestnega muzeja Ljubljana. Dr. Blažu Resmanu se najlepše zahvaljujem za pomoč pri tolmačenju nekaterih podatkov iz Steletovih terenskih zapiskov.

Neznan avstrijski slikar, Miza s sadeži in slaščicami, Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, foto: Tomaž Lauko (©NMS).

Miza s sadeži in slaščicami, notranjščina gradu Bizeljsko (izrez), INDOK center, foto: France Mesesnel (?) (©INDOK center).

ARHIVSKI IN NEOBJAVLJENI VIRI

INDOK center, Direktorat za kulturno dediščino, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport
Spisovno gradivo
Fotodokumentacija

Narodna galerija
Stari arhiv, škatla 3, Umetnine – razno v zvezi z umetninami

Narodni Muzej Slovenije
Arhiv
Inventarna knjiga Kulturnozgodovinskega oddelka

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU
Terenski zapiski Franceta Steleta

SPLETNI IN DIGITALNI VIRI

Arzenal. Virtualna zakladnica nacionalne dediščine ZRC SAZU, Steletovi terenski zapiski: http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/steletovi-terenski-zapiski (stanje: 12. 6. 2012).
Digitalna podatkovna baza Narodne galerije
Europeana: http://www.europeana.eu/portal/ (stanje: 12. 6. 2012).

Katalog umetnostne zbirke Narodne galerije: http://www.ng-slo.si/default.asp?id=32 (stanje: 4. 7. 2012).

Interaktivna karta Registra kulturne dediščine: http://giskds.situla.org/giskd/ (stanje: 4. 7. 2012).

Interaktivna karta Slovenije z zbirkami ZRC, Steletovi terenski zapiski: http://gis.zrc-sazu.si/zrcgis/ewmap.asp?catprj=zrcgis.stele (stanje: 12. 6. 2012).

LITERATURA

Bučić, Vesna: Brdski interjerji v preteklosti in sedanjosti. *Kronika, Iz zgodovine Brda pri Kranju,* 52/2, 2004, str. 211–224.

Cankar, Izidor: Narodna galerija. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1, 1921, str. 90–93.

Cankar, Izidor: Narodna galerija. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 2, 1922, str. 60–64.

Cankar, Izidor: Naš umetnostni trg. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 2, 1922, str. 72.

Cankar, Izidor: Narodna galerija. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 4, 1924, str. 42–46.

Cankar, Izidor: Narodna galerija. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 5, 1925, str. 177–180.

Cevc, Emilijan: Stele France. *Slovenski biografski leksikon*, 3. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1960–1971, str. 465–468.

Cevc, Emilijan: Stele, France. *Enciklopedija Slovenije*, XV. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 308–309.

Ciglenečki, Marjeta: *Oprema gradov na slovenskem Štajerskem.* Ljubljana 1997 (tipkopis doktorske disertacije).

Glavar, Jože: Gutmannsthal-Benvenuti Ludwig. *Slovenski biografski leksikon,* 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 279.

Horvat, Jasna: Dr. Josip Mal in njegov *trajen spomenik* v Narodnem muzeju/Dr. Josip Mal and his *Lasting Legacy* at the National Museum. *Predmet kot reprezentanca. Okus, ugled, moč/ Objects as Manifestations of Taste, Prestige and Power.* Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009 [2010], str. 419–470.

Horvat, Jasna, in Kos, Mateja: *Zbirka slik Narodnega muzeja Slovenije.* Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011.

Klemenčič, Matej: Nicola Grassi in izgubljene slike z gradu Mirna. *Acta historiae artis Slovenica*, 9, 2004, str. 71–85.

Knez, Darko: *Od zore do mraka. Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije.* Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2010.

Kodrič-Dačić, Eva: Univerzitetna biblioteka v Ljubljani. Od kapitulacije fašistične Italije do konca druge svetovne vojne (1943–1945). *Knjižnica. Revija za področje bibliotekarstva in informacijske znanosti*, 49/1, 2005, str. 169–185.

Komelj, Ivan: Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama. *Varstvo spomenikov*, 25, 1983, str. 13–31.

Komič, Renata: Po sledeh Strahlove zbirke. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta, 45, 2009, str. 185–216.

Košak, Tina: *Žanrske upodobitve in tihožitja v plemiških zbirkah na Kranjskem in Štajerskem v 17. in 18. stoletju.* Ljubljana 2011 (tipkopis doktorske disertacije).

Košak, Tina: Saivejeva *Alegorija pomladi* med Gradcem, Dunajem in Ormožem. *Acta historiae artis Slovenica*, 17/1, 2012 (v tisku).

Lavrič, Ana: Giovanni Maria Bibiena ml. in njegovi dolgovi na Kranjskem. *Acta historiae artis Slovenica*, 7, 2002, str. 149–154.

Lavrič, Leon: *Odsev bližča moravških gradov.* Moravče: samozaložba, 2004.

Lozar Štamcar, Maja: Fotografije predvojnih grajskih interjerjev, dragocen vir za proučevanje notranje opreme, zlasti pohištva. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 38/3, 1990, str. 147–155.

Mesesnel, France: Narodna galerija. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 7, 1927, str. 42–44.

Naredba deželne vlade za Slovenijo o varstvu umetnin. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 64/3, 14. 6. 1921 (http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:211; 20. 6. 2012).

Narodna galerija. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 16, 1939/40, str. 90–103.

Polec, Janko: I. Edvard in Karel Strahl. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 10, 1930, str. 45–83.

Rugále, Mariano, in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti. Del 1. Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem.* Ljubljana: Viharnik, 2010.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji.* III. (knjige 1–3). Ljubljana: Viharnik, 2005–2007.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji.* 1–5. Ljubljana: Viharnik, 2008–2011.

Slana, Lidija: *Brdo pri Kranju.* Ljubljana: Arterika, 1996.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Smrekar, Andrej: Društvo Narodna galerija 1918–1945. *Osemdeset let Narodne galerije.* Ljubljana: Narodna galerija, 1998, str. 9–34.

Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 5, 1925, str. 64–69.

Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 6, 1926, str. 48–54.

Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 7, 1927, str. 45–46.

Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 9, 1929, str. 54–60.

Stele, France: Varstvo spomenikov. Referat na proslavi 25letnice »Zgodovinskega društva v Mariboru« dne 2. septembra 1928. leta. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 25/1–2, 1929, str. 99–104.
Stele, France: Strahlova oporoka in naše ustanove. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 11, 1931, str. 68–74.
Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 11, 1931, str. 84–94.
Stele, France: Varstvo spomenikov. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 12, 1932/1933, str. 89–98.
Stele, France: Narodna galerija. *Dom in svet*, 46, 1933, str. 281–286.
Stele, France: Iz konservatorskih spominov. *Varstvo spomenikov*, 10, 1965, str. 13–38.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*. 1–5. Ljubljana: Viharnik, 1990–1993.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*. I–II (knjige 1–5). Ljubljana: Viharnik, 1996–2004.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska*. 1. *Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II: Dolenjska*. 2. *Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II: Dolenjska*. 3. *Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002.
Šerbelj, Ferdinand: *Izzvenevanje nekega obdobja. Oris poznobaročnega slikarstva na Kranjskem*. Ljubljana: Narodna galerija, 2011.
Varstvo naše domačije. *Slovenec*, leto LX, št. 87, 16. 4. 1932, str. 2.
Vodnik, Alenka: Terenski zapiski Franceta Steleta in njihova (ne)vloga pri obravnavanju slovenskega srednjeveškega stenskega slikarstva. *Acta historiae artis Slovenica*, 15, 2010, str. 149–156.
Zajc, Romana, in Resman, Blaž: Umetnostni spomeniki na Slovenskem – Steletovi terenski zapiski. *Umetnostna kronika*, 13, 2006, str. 36–39.
Zeri, Federico, in Rozman, Ksenija: *Evropska tihožitja iz slovenskih zbirk/Natura morta europea dalle collezioni slovene*. Ljubljana: Narodna galerija, 1989.

ZUSAMMENFASSUNG

Bildersammlungen in slowenischen Schlössern. Ein Blick durch das »Objektiv von France Stele«

Im 17. und 18. Jahrhundert waren Bilder ein wichtiger Bestandteil der Einrichtung in slowenischen Schlössern. Durch die Auswahl und die Art der Anordnung der Bilder im Raum sowie durch die Umstände ihres Erwerbs werden sowohl die herrschenden Vorlieben der Sammler und die gängige Praxis beim Einrichten von Innenräumen mit Bildern erkennbar wie auch der individuelle Geschmack des Besitzers der Sammlung, sein Verhältnis zu diversen Kunstrichtungen und sein Wunsch nach Geltung und Repräsentation des eigenen Status in der Gesellschaft.

In der Zwischenkriegszeit, als Dr. France Stele als verantwortlicher Konservator über die Einrichtung der slowenischen Schlösser wachte, waren Kunstsammlungen oder einzelne Kunstgegenstände häufig bei Verkäufen von Schlosseinrichtungen zu finden; nicht wenige wurde ins Ausland verkauft. Die Berichte des Konservators Stele, seine vor Ort gemachten Notizen, die heute im France Stele Institut für Kunstgeschichte beim ZRC SAZU aufbewahrt werden, sowie seine Korrespondenz und Fotodokumentation, die anlässlich der Besuche des Denkmalamtes auf slowenischen Schlössern entstanden sind (beide werden im Information- und Dokumentationszentrum beim Ministerium für Schulwesen, Wissenschaft, Kultur und Sport verwahrt), ermöglichen einen Einblick in die Umstände, die das Schicksal größerer Sammlungen aus Schlössern in Slowenien vor Beginn des Zweiten Weltkrieges beeinflussten.

Die Autorin analysiert das Archiv- und Dokumentationsmaterial von Stele aus der Vorkriegszeit und die Bedeutung dieses Materials bei der Erforschung von Gemäldesammlungen auf slowenischen Schlössern. Alte Fotographien sind eine bedeutende (manchmal sogar die einzige) Quelle, die über die Art der Hängung von Bildern im Raum, über die Rolle der Sammlung im Schlossinventar und über das Verhältnis der »neuen« Schlossbesitzer zu den Vorfahren und Vorgängern Auskunft geben. Zusammen mit der Dokumentation der Konservatoren ermöglichen sie gelegentlich auch eine Teilrekonstruktion und Analyse der Bilder. Unter den größeren Sammlungen, die fast zur Gänze ins Ausland gebracht wurden, befinden sich die Sammlung von Ludwig von Gutmannsthal-Benvenuti aus den Schloss Novi dvor bei Radeče(Weixelstein) und

die Sammlung von Johann Karl Freiherr von Kometer aus Bukovje bei Dravograd (Buchenstein). Die Fotografien aus der Vorkriegszeit, die vor dem Verkauf entstanden waren, sind die einzige Bildquelle, die über die hohe Qualität der Kunstwerke in beiden Sammlungen Zeugnis ablegen.

Mit Hilfe der Fotos von Stele kann die Provenienz einiger Arbeiten, die an andere Orte in Slowenien gebracht oder ins Ausland transferiert wurden, festgestellt werden. In der *Allegorie des Frühlings*, die Stele 1933 während seines Besuches in Schloss Ormož (Friedau) fotografierte, kann das Kunstwerk des flämischen Malers Jean de Saive I. erkannt werden, das 1997 beim Wiener Kunstauktionen im Palais Kinsky verkauft wurde. Auf der Fotografie des Interieurs des Schlosses Velenje (Wöllan) aus dem Jahre 1934 kann die Darstellung *Lot mit seinen Töchtern* identifiziert werden, das in den Räumen der National- und Universitätsbibliothek in Ljubljana hängt.

SUMMARY

Picture collections in Slovenian castles: a view through 'France Stele's lens'

Paintings were important items in the furnishings of Slovenian castles in the 17th and 18th centuries. The selection and arrangement of paintings in rooms, as well as the circumstances in which they were procured, reflect not only predominant tendencies among collectors and well-established uses of paintings in interior decoration, but also the particular tastes of individual owners, their attitudes to various artistic trends and their desire to establish and display their own status in society.

In the period between the two world wars, when Slovenian cultural heritage was kept under the watchful eye of art historian and chief conservator Dr France Stele, art collections or individual pieces would appear in sales of castle inventories; many were sold abroad. Stele's conservation reports, his field notes which are kept at the France Stele Institute of Art History of ZRC SAZU, his correspondence and photographic documentation produced during the monument protection service's visits to Slovenian castles (both are kept at the Information Documentation Centre at the Ministry of Education, Science, Culture and Sport), provide insight into the circumstances that greatly affected the fate of castle collections in Slovenia before the Second World War.

The author of the article analyses Stele's pre-war archival and field documentation and its significance for the study of art furnishings in Slovenian castles. Photographic evidence is an important (and sometimes the only) source of evidence of how paintings were displayed, of the role of collections in castle interiors, as well as to the attitude of 'new' castle owners to their ancestors and predecessors. Moreover, combined with conservation documentation, they sometimes also allow the partial reconstruction and evaluation of collections. Among larger castle collections that were exported almost in their entirety is the Gutmannsthal collection from the Novi dvor mansion (Weixelstein) near Radeče and the collection of the Kometer barons from Pukštajn mansion (Buchenstein) near Dravograd. Pre-war photographs produced before these collections were sold are all that remain to show the great quality of the works of art they contained.

Stele's photographs enable us to determine the provenance of some works that were moved to other locations in Slovenia and abroad. In the photograph of *The Allegory of Spring*, which was taken in 1933 during his visit to Ormož Castle (Friedau), we can thus identify the work of the Flemish painter Jean de Saive I, which was sold in 1997 at an auction by Wiener Kunstauktionen auction house in Vienna. Meanwhile, in the photograph of the interiors of Velenje Castle (Wöllan) dating back to 1934, we can identify the painting of *Lot and His Daughters*, which is now kept in the National and University Library in Ljubljana.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 398.8(=163.6):728.81

Prejeto: 15. 6. 2012

Marjetka Golež Kaučič

izr. prof. dr., znanstvena svetnica, predstojnica, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: Marjetka.Golez-Kaucic@zrc-sazu.si

»Stoji, stoji tam beli grad«: tematizacija gradu v slovenskih ljudskih pripovednih pesmih

IZVLEČEK

Namen prispevka je prikazati tematizacijo gradu v slovenskih ljudskih pripovednih pesmih (z vključitvijo izbranih evropskih balad), njegovo bolj ali manj posplošeno podobo, vlogo in odnos ljudskega ustvarjalca do njega, tako kot odsevajo v ljudskem pesemskem izročilu. Na podlagi analize besedil z uporabo folklorističnega (tudi ob upoštevanju konteksta), literarnovednega in psihoanalitičnega diskurza ter koncepta poetike prostora avtorica ugotavlja, ali k njegovim raznolikim konotacijam prispeva tudi vsebinska tipologija pesmi, kdaj je grad prizorišče zgodbe oziroma je vsaj izhodišče zgodbenega dogajanja, kdaj iz njega izhajajo pesemski protagonisti ter ali je v pesmih mogoče najti tudi historično izpričani grad in kaj v teoriji arhetipov pomeni grad kot simbol v povezavi z junakom in zmajem.

KLJUČNE BESEDE

podobe in vloge gradu, slovenska ljudska pripovedna pesem, Pegam in Lambergar, Dekle rešeno iz oblasti bajnega bitja, Desetnica, Nezvesta gospa s tremi stražarji A in B, Pred zmajem rešeno dekle, Sv. Barbara zazidana v stolp, Zaljubljeni mladenič, Sv. Katarina, *tipologija pesmi, folkloristika, simboli, arhetipi, poetika prostora*

ABSTRACT

»YONDER STANDS A WHITE CASTLE«: THEMATISATION OF THE CASTLE IN SLOVENIAN BALLADS

The article aims to demonstrate the thematisation of the castle in Slovenian ballads (with the inclusion of selected European ballads), its more or less generalised image, role and attitude of folk creators towards it, as reflected in the folk song tradition. Through text analysis based on the folkloristic (also with respect to the context), literary and psychoanalytical discourse, as well as with the use of the concept of poetics of the place, the author aims to determine whether the variegated connotations of the castle are partly also the result of the content typology of songs. Then she also tries to establish when the castle serves as the scene or at least the starting point of the plot, when it is a place from which the protagonist of the song originates, whether it is possible to find historically documented castles in ballads and what the castle as a symbol means in the theory of archetypes in connection with the hero and the dragon.

KEY WORDS

depictions and roles of the castle, Slovenian ballads, Pegam and Lambergar, A girl rescued from the clutches of a mythological creature, Tenth daughter, Unfaithful lady with three guards A and B, A girl rescued from the dragon, St. Barbara built into the tower, A young boy in love, St. Catherine, *typology of songs, folkloristics, symbols, archetypes, poetics of place.*

Uvod

Namen prispevka je prikazati bolj ali manj posplošeno podobo, vlogo in odnos ljudskega ustvarjalca do gradu, tako kot odsevajo v slovenskem ljudskem baladnem izročilu (z vključitvijo izbranih evropskih balad za primerjavo). Na podlagi analize besedil z uporabo folklorističnega (tudi ob upoštevanju konteksta), literarnovednega in psihoanalitičnega diskurza ter koncepta poetike prostora bomo ugotavljali, ali k njegovim raznolikim konotacijam prispeva tudi vsebinska tipologija pesmi, kdaj je grad prizorišče zgodbe oziroma je vsaj izhodišče zgodbenega dogajanja in kdaj iz njega izhajajo pesemski protagonisti. Zanimalo nas bo še, ali je v pesmih mogoče najti tudi historično izpričan grad, kaj v teoriji arhetipov pomeni grad kot simbol v povezavi z junakom in zmajem ter kakšen pomen ima poetika prostora v baladah.

Grad, danes stavbna kulturna dediščina, je bil v preteklosti zgradba, ki je imela različne vloge: politično, družbeno in ekonomsko. Po drugi strani pa je bil vraščen v okolje in je sčasoma postal del kolektivnega spomina, saj bi lahko rekli, da podobno kot ljudska arhitektura reflektira prostor, kjer je postavljena, in da tudi pri gradu ne gre samo za postavitev »kamna na kamen, temveč za postavitev kamna na tla«.[1]

Bil je prostor bivanja in življenja privilegiranega stanu, simbol bogastva, prestiža, vzvišenosti, nedostopnosti in oddaljenosti od običajnega življenja ter kot tak znamenje neenakosti med ljudmi. Njegova bolj ali manj posplošena podoba in vloga odsevata v ljudskem pesemskem izročilu, k njegovim konotacijam pa prispeva še vsebinska tipologija, zato lahko tematizacijo gradu najdemo v bajeslovnih, pravljičnih, junaških, zgodovinskih, legendarnih, socialnih, ljubezenskih in družinskih baladah, povsod tam, kjer je grad prizorišče zgodbe oziroma je vsaj izhodišče zgodbenega dogajanja ali pa iz njega izhajajo pesemski protagonisti. Grad lahko postane tudi prostorski znak, in če je z njim povezan imaginarij zgodb in mitov, lahko postane »prostor simbolne razsežnosti«,[2] je identifikacijska točka nekega kraja in skozi pesemsko govorico predstavlja poetiko prostora.[3]

Vloga in podoba gradu, zunanjost in notranjost

Po Stoparju je grad »utrjeno prebivališče fevdalnega plemiča na izbranem, naravno ali umetno zavarovanem kraju, tudi gospodarsko, politično in

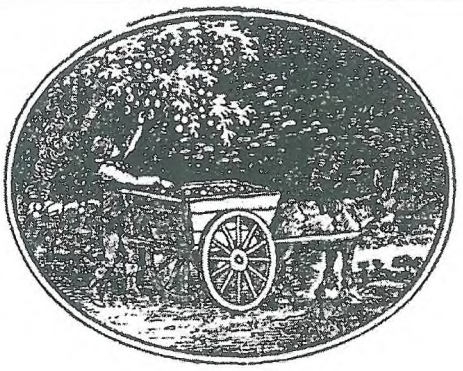

Roslin Castle

Sec. 12.

'Twas in that season of the year,
When all things gay and light appear,
That Colin with the morning ray,
Arose and sung his rural lay,
Of Nanny's charms the Shepherd sung,
The hills and dales with Nanny rung
While Roslin Castle heard the swain,
And echo'd back the cheerful strain.

Awake, sweet Muse! the breathing spring,
With raptures warm, awake and sing!
Awake and join the vocal throne,
Who hail the morning with a song:
To Nanny raise the cheerful lay:
O, bid her haste and come away!
In sweetest smiles herself adorn,
And add new graces to the morn!

O hark, my love! on every spray,
Each feather'd warbler tunes his lay;
'Tis beauty fires the ravish'd throng,
And love inspires the melting song:
Then let my raptur'd notes arise,
For beauty darts from Nanny's eyes,
And love my rising bosom warms,
And fills my soul with sweet alarms.

O come my love! thy Colin's lay,
With rapture calls, O come away!
Come while this Muse this wreath shall twine,
Around the modest brow of thine,
O! hither hasten and with thee bring,
That beauty blooming like the spring,
Those graces that divinely shine,
And charm this ravish'd breast of mine.

Balada Roslin Castle na letaku.

1 Vodopivec, Poetika samoumevnosti, str. 10.
2 Jereb, Prostori mesta, str. 34.
3 Bachelard, *Poetika*, str. 18.

upravno središče fevdalnega ozemlja«.[4] Po eni od definicij angleškega raziskovalca N. J. G. Poundsa[5] »... je grad velika srednjeveška trdnjava z ustreznimi notranjimi bivalnimi prostori za potrebe aristokratskega lastnika (lorda)«. V evropski baladni tradiciji je grad upodobljen predvsem kot prizorišče zgodbe, v angleških, škotskih in irskih baladah pa je včasih celo nosilec zgodbe oziroma njen subjekt (npr. Roslin Castle[6] iz 14. stoletja v škotski baladi na letakih (1764) ali npr. irski Castle of Dromore kot prizorišče zgodbe idr.). Grajska gospoda je po mnenju Davida Atkinsona[7] pogosto nosilec balade, to je še posebno značilno za angleške oziroma škotske balade: Lady Alice (Child 85),[8] Lady and the Dragon (Child 7), Lady Isabel (Child 261), Lord Donald (Child 12) idr.).

Percepcija gradu s strani nosilca ljudske balade v slovenskem in drugih evropskih izročilih pa je zelo različna prav zaradi drugačnih družbeno-političnih razmer, v katerih so nosilci tradicije živeli. V nemški baladi Schloss in Österreich, ki je po Hollzapflu[9] ljudska balada z arhaično vsebino in prikazuje fevdalni svet, je zunanjost gradu natančno opisana. Pesem tematizira samovoljnost plemiške gospode v nasprotju z brezpravnimi ljudmi, ki si lahko obetajo lepše življenje le v nebesih in ne na zemlji; gre torej za socialno nepravičnost fevdalnega sveta, kjer je ljubezen med pripadniki različnih socialnih stanov prepovedana in ostro kaznovana. V baladi je grad prizorišče zgodbe in iz zgodovine vemo, za kateri grad gre, to je Rosenberg am Kamp v Avstriji (pesem je bila natisnjena na letakih leta 1580 v Straubingu, v Hamburgu leta 1581 in v Nürnbergu 1609). Zunanja podoba gradu v prvi kitici dveh variant je zelo slikovita, grad je v prvi varianti zgrajen iz marmorja in dragega kamna, v drugi pa obdelan s srebrom, rdečim zlatom in marmorjem, kar po eni strani kaže na predstavo pevca o razkošnosti gradu, po drugi strani pa nam lahko podatki o zunanjosti gradu omogočijo, da grad prepoznamo in glede na to ugotavljamo čas nastanka pesmi:

1. Es stand ein Schloss in Österreich,
schön war es ausgehauen,
aus Marmor und aus Edelstein
war es wohl ausgebauen.[10]

1. Es liegt ein Schlösslein in Osterreich [Ost-!],
ist uns ganz wohl erbauet
von Silber und von rotem Gold,
mit Märmelstein gemauret.[11]

V slovenskem pripovednem izročilu so taki primeri redki, npr. v pesmi Pegam in Lambergar je izrecno omenjen grad Kamen pri Begunjah,[12] a le v zgodnjih zapisih.

Ker pa je bila to prva objavljena ljudska balada, leta 1775 zapisana v zbirki p. Dizma Zakotnika, ki se je žal izgubila, besedilo poznamo iz Linhartove nemške prepesnitve, objavljene v A. T. Linhart, *Blumen aus Krain.* Lb. 1780, 39–49. Der Turnier zwischen Ritter Lamberg und Pegam.[13]

Pegam dirja po Dunaju,
da ogenj izpod kopit škropi.
Ošabno izziva cesarja, kje da ima junaka,
ki bi se pomeril z njim.
Cesar se spomni na Lamberga z gradu Kamen. (SLP I/1/1.)[14]

Grad Kamen je omenjen tudi v kasnejšem Vodnikovem zapisu pred 1807:

Na krajnski zemli mi živi,
ker se na Kamnu govori,
se nikdar tebe ne boji. (SLP I/1/2.)

Opisa gradu pa tu ni. O gradu ponovno govore verzi, ko cesar vpraša Lambergarja, ki je premagal Pegama, ali želi imeti za plačilo 100 gradov, pa mu Lambergar odgovori:

»Nej bo jih devetindevetdeset,
de bo slišat števila več,
de bo slišat števila več!« (SLP I/1/5.)[15]

4 Stopar, Grad, str. 347.
5 Pounds, *The Medieval Castle in England and Wales*, str. 6. »A castle is best defined as the fortified and defensible home of a member of the feudal nobility.«
6 Balado »Roslin Castle« naj bi napisal Richard Hewitt iz Cumberlanda († 1764), tajnik slepega škotskega pesnika Thomasa Blacklocka (1721–91). Nato je pesem ponarodela in bila ponatisnjena na letakih (broadsides). Grad iz 14. stoletja je umeščen na pečini v Midlothianu in je danes napol ruševina. http://digital.nls.uk/broadsides/broadside.cfm/id/16543.
7 Atkinson, *Traditional English Ballad*, str. 293.
8 Child je oznaka za tip pesmi, uvrščen v zbirko *English and Scottish Ballads.* 8 knjig. Boston: Little, Brown, 1860. /London: Sampson Low, 1861/, najpomembnejšega angleškega zbiralca ljudskega izročila na britanskem ozemlju Jamesa Francisa Childa.
9 Holzapfel, *Das große deutsche Volksballadenbuch*, str. 308–311.
10 »Stoji grad v Avstriji, / lepo je bil izdelan (izklesan) / iz marmorja in dragega kamna / je bil zgrajen.«
11 »Leži gradič v Avstriji (Vzhod!) / iz srebra in (rdečega) zlata zgrajen / in z marmorjem obzidan« (dobesedno prev. avt.).
12 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 79–89.
13 Linhart, *Zbrano delo*, str. 201–206, izvirnik, 377–379 slov. prevod.
14 Odlomki pesmi so iz znanstvenokritične zbirke *Slovenske ljudske pesmi I–V* iz let 1970–2007. Posamezno pesem navajamo s kratico zbirke SLP, z rimsko številko knjigo, z arabskima številkama pa posamezni tip in pesemsko varianto: npr. SLP I/1/1. V zbirki so objavljeni različni arhivski viri, od rokopisnih in tiskanih do zvočnih terenskih zapisov. V literaturi kratico SLP = razvežemo in jo navajamo kot celotno bibliografsko enoto z vsemi relevantnimi podatki.
15 To pesem je pela Katarina Zupančič, pd. Živčkova Katra (1910).

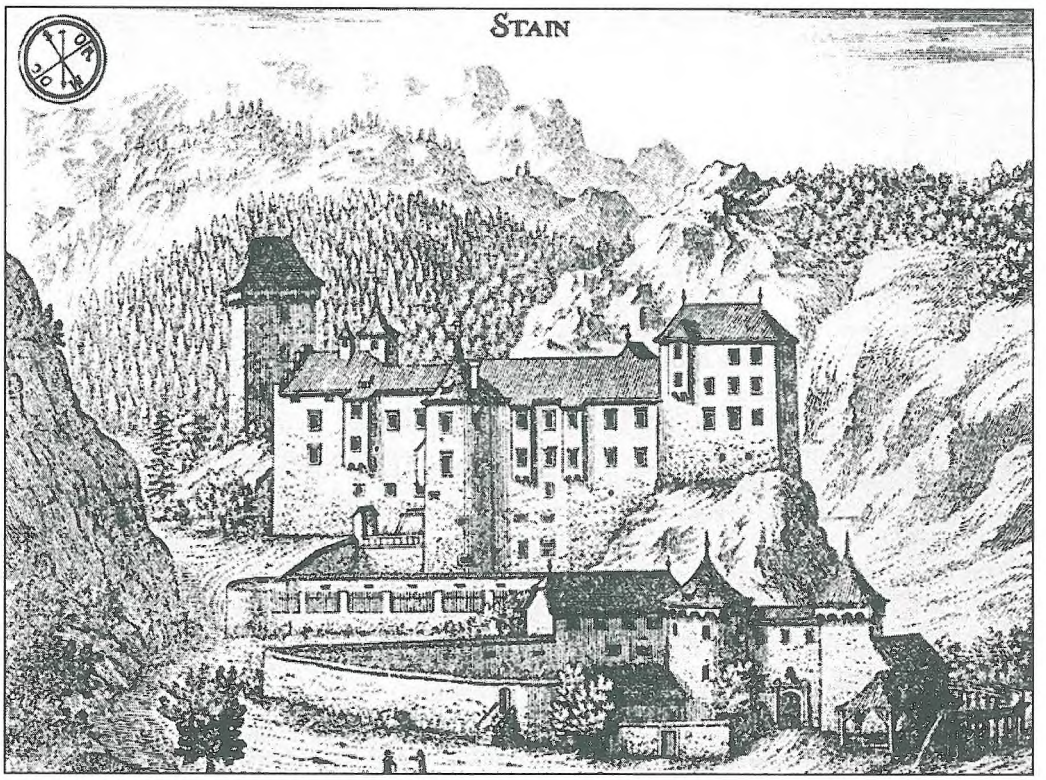

Valvasorjeva upodobitev gradu Kamen/Stein, ki je omenjen v eni od variant ljudske balade Pegam in Lambergar (Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo (2. izdaja, ur. Branko Reisp). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969, str. 375).

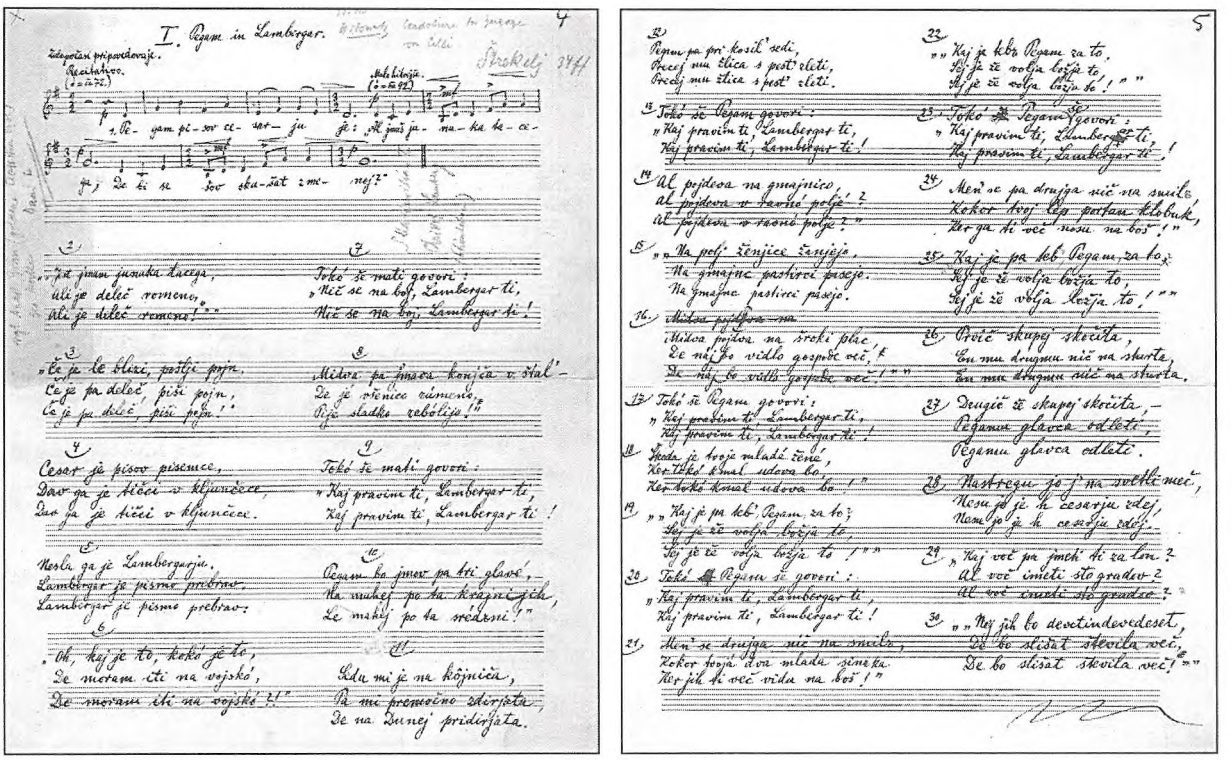

Rokopisni zapis pesmi Pegam in Lambergar iz zbirke Odbora za nabiranje narodnih pesmi (OSNP 8898); leta 1910 zapisal Franc Kramar v Vinjah pri Dolu, Gorenjska; pela Katarina Zupančič, pd. Živčkova Katra.

Panjska končnica Fevdalni grad (Helmut Kropej. Panjske končnice. Celovec: Mohorjeva družba, 1990, str. 87).

V slovenskih ljudskih pripovednih pesmih je podoba gradu večinoma taka, kot jo je ljudski pevec poznal iz neposrednega okolja ali pa kot si jo je v svoji domišljiji (predvsem notranjost) naslikal ljudski ustvarjalec. V slovenski bajeslovno-pravljični pripovedni pesmi Trdoglav in Marjetica (Dekle rešeno iz oblasti bajnega bitja) je opis gradu tak:

Stoji, stoji beli grad,
k nima oken, nima vrat:
znotraj z zlatam pozlačen,
zunaj z maham porašen.
Eno samo ima linico,
notri sedi Marjetica. (SLP I/21/2.)

Iz slovenskih balad poznamo vsaj dva tipa gradu:[16] prvi tip je grad, postavljen na dvignjenem in utrjenem ter zavarovanem kraju, npr. v pravljični baladi Desetnica:

Stoji, stoji (en) bejli grad,
u bejlem gradu mlad gospod,
mlad gospod, mlada gospa.
Imata devet gradov,
(devet gradov), devet hčeri. (SLP I/51/1.)

Drugi tip gradu pa je kasneje plemiški dvorec v nižini, tipičen za kontinentalno Evropo. Takšne gradove so gradili večinoma od 15. stoletja naprej, iz česar lahko sklepamo, da je morala tudi pesem nastati v tem obdobju (tak primer je družinska balada Nezvesta gospa s tremi stražarji A in B: SLP V/266, 267). Tak dvorec je v variantah lahko tudi lokalno geografsko obarvan, npr. v varianti iz Aumetza, Francija,[17] 1979; in iz Vučje vasi, Štajerska, 1977.

Tam dol na ravnem polju,
stoji, stoji en bejli grad,
oj tam na ravnem polju
stoji jen beli grad. (SLP V/267/52.)

Tam dol na Dravskem polju
stoji en beli, beli grad,
tam dol na Dravskem polju,
stoji en beli grad. (SLP V/267/53.)

Pri tem pa se je v raziskavi pokazalo, da je iz slovenske krajevne zgodovine izpričano,[18] da je obstajal[19] »Grad Ravno polje, ki je bil po stavbni zasnovi dvorec v sedanji podobi iz 16. in 17. stoletja in ni prvi na svojem mestu. Že leta 1265 se tu omenja pristava vurberškega zemljiškega gospostva, ki je tostran Drave posedovalo sedem vasi. /.../ Danes je le še razvalina.«[20] Glede na te podatke

16 Stopar, Grad, str. 347–348.

17 Aumetz je kraj, kjer je bila pesem posneta, in sicer leta 1979 med slovenskimi izseljenci v Franciji.

18 Popisna enota Veleposest Ravno polje, Zgodovinski arhiv Ptuj, signatura: 407.

19 Grad še vedno obstaja, čeprav v zelo slabem stanju (prim. Stopar, *Grajske stavbe 1*, 1990; Sapač, In memoriam dvorec Ravno polje, 2002).

20 Naslednji citat je iz besedila Popisne enote Veleposest Ravno polje (gl. op. 19) in je naveden tako, kot je objavljen na spletu: »Ta pristava se je med leti 1572 in 1586 osamosvojila kot samostojno gospostvo z lastnim višjim sodiščem, pod katerega je v 18. stoletju spadala tudi Ptujska Gora. Leta 1586 je gospoščina Ravno polje imenovana v urbarju deželskega sodišča Zbelovo. Prvi gospodarji gospostva Ebensfeld so bili Ptujski gospodje, nato Stubenbergi, ko je imela gospoščina deželsko sodišče s pravico do krvnega sodstva. 1670 je grof Galler sezidal novo grajsko stavbo Ravno polje. Najdlje so bili lastniki gradu grofje Sauer od leta 1681 do 1802. Po popisu hiš iz leta 1754 je imel okraj Ravno polje 373 podložniških hiš v 28 krajih severno in južno od Drave. Poleg podložniških vasi je k okraju spadal tudi trg Ptujska Gora. Ravno polje in Vurberk sta bili gospoščini, sosedi na desnem in levem bregu Drave, v večnem sporu zaradi ribolovnih pravic na Dravi. Leta 1677 so naščuvali kmete Ravnega polja, naj obračunajo z vurberškimi, pri čemer je bil ubit osovraženi grof, Jurij Günter Herberstein. Po drugi svetovni vojni je prešla posest v ptujski

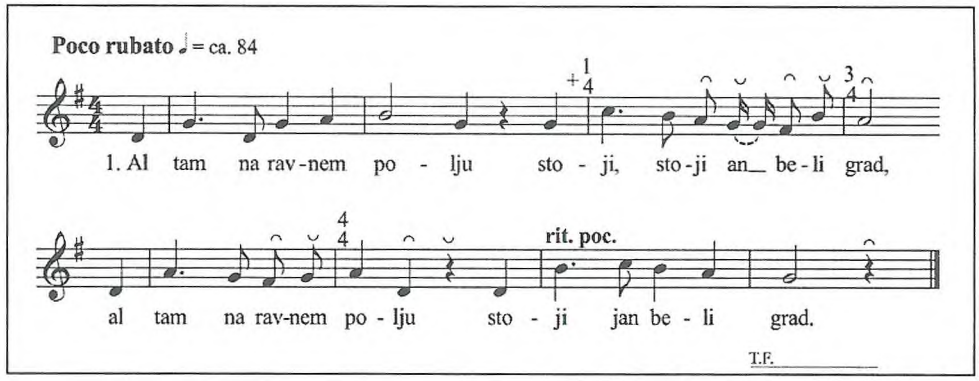

Prva kitica transkripcije družinske pripovedne pesmi Nezvesta gospa s tremi stražarji/B (Al tam na ravnem polju); SLP V, 267/56, GNI M 38.863. Pel: Pavel Ogris, pri Šošelce; posneto leta 1979; Bodental/Poden pod Vrtačo, Koroška, Avstrija.

lahko domnevamo, da je ljudski pevec opazoval dvorec v nižini, v katerem lahko prepoznamo grad Ravno polje. Igor Sapač opisuje grad takole: »Iz daljave arhitekturo dvorca doživimo kot monumentalno, horizontalno naglašen bel kvader, postavljen na sredino prazne ravnine.«[21] In ker je večina variant s Štajerske, je zelo verjetno, da gre res za Ravno polje, kar pesmi sami doda še historično dimenzijo, na podlagi tega dejstva pa lahko tudi sklepamo o starosti pesmi, ki je še danes zelo razširjena po vsej Sloveniji, le da je grajsko okolje zamenjano s kmečkim. Res pa je, da iz večine t. i. verznih formul ne moremo sklepati na resnični grad, ker gre vendarle za umetnostno besedilo, a ker resničnost nedvomno odseva iz balad, lahko iz samega konteksta vendarle ugotovimo, ali gre za zgodovinsko dejstvo ali ne.

Grad je pogosto zavarovan z vodo, npr. v pravljični baladi Pred zmajem rešeno dekle:

Tu mi stoji, stoji beli grad,
pod gradam globoko jezero,
po jezeru plava čudna zver,
pa je z imenam hudi zmaj. (SLP I/22/1.)

Nekajkrat ga celo upodobijo kot stolp (npr. v legendarni pripovedni pesmi Sv. Barbara zazidana v stolp: SLP II/136) in vse likovne upodobitve sv. Barbare v cerkvah jo slikajo s stolpom s tremi linami, npr. v cerkvi sv. Janeza Krstnika, Mirna na Dolenjskem.

Stoji, stoji beli grad[22]
v gradi žlahtna gospa;
žlahtna gospa, žlahten gospod.
Pa sta imela jedno samo hčer,
samo ljubo sveto Barbico.

Zidajte turen temen, turen globok.
Če delate turen globok,
turen globok, turen temen,
delajte mu tri lince ven:
eno, kjer sonce gori gre,
drugo, kjer poldan stoji,
tretjo, kjer k božej gnadi gre. (SLP II/136/2.)

Čeprav so bili prvi gradovi zgrajeni iz lesa in zemlje, pa je najpogostejša podoba gradu, ki je zgrajen iz kamna. A v pesmih ta kamen ni siv, temveč bel, ker pa so bili kasnejši dvorci le imenitnejše pobeljene hiše, je kmečki stan videz teh dvorcev verjetno ustrezno opisal s pridevnikom bel, ki je nato v pesmih, kjer nastopa grad, postal najpogosteje uporabljena stalna besedna zveza. Kumrova ugotavlja, da se » ... beli grad v primeri s temnimi, lesenimi hišami še kako belo blešči, ker je zidan«.[23] Zato je tudi podoba gradu odsev resničnosti. Opis fevdalne stavbe je bil torej vedno *beli grad* (npr. v pesmi Mlada Zora, SLP IV/202, v pesmi Zaljubljeni mladenič, SLP IV/203/1): »Stoji, stoji beli grad, / notri je žlahtni gospod«; bela grajščina: »Stoji, stoji bela grajščina, / je notri žlahtna gospodina, / žlahtna gospa, žlahtni gospod, / imela sta prov mal otrok.«, v pesmi Prekleta deklica – hudičeva nevesta (SLP I/33/11), gradjšina zidana (Sv. Katarina, SLP II/138/2); v pesmi Marko pobije turške goste: »Stoji, stoji en skalen grad, / en skalen grad tega Marka mlad.« (SLP I/11/3.) Namesto

kombinat, zgradba pa je ostala v lasti družine Muzek. Do leta 1917 je bil Šentjanž del gospostva Ravno polje in ga je 1917 kupil ptujski župan Josef Ornig, za njim so ga imeli do leta 1945 dediči, nato je postal državna last.« Vir: Zgodovinski arhiv na Ptuju. Vir: Veleposest Ravno polje, signatura: 407: http://www.arhiv-ptuj.si/arhivski-fondi/Vodnik_fondi/zemljiska-f/Zemljiska-gospostva-a/q/fond/ 3726. Ta zapis je prvi prispeval Jože Curk, *Trije gradovi – tri usode*, 1985.

21 Sapač, In memoriam, str. 220.

22 *Stoji, stoji grad Barbaron,*
notri sta žlahtni gospod,
žlahtna gospa Barbaron. (SLP II/136/4.)

23 Kumer, *Vloga*, str. 101.

oken so *line*, npr. v pesmi Sv. Barbara zazidana v stolp: »Preljubi moji zidarji trije! / Pustite mi gore line tri ...« (SLP II/136/1.) Line so tudi v pesmi Trdoglav in Marjetica): »Tu stoji, stoji beli grad, / ki nima oken, nima vrat / kot eno samo linico, / še tista lina prazna ni.« (SLP I/21/1.) To je pravljična podoba gradu.

Grad je v pesmi zidan v nadstropja, npr. v baladi Z roparjem omožena: »O, gresta hitro zdaj naprej, / prideta pred Morni grad, / odpret jima pride ta stara mat ... Gresta hitro gor naprej, / gor v ta zgornji cimerček.« (SLP IV/248/4.) Grad ima tudi stopnice (*štengce*) (Š 1909)[24] ter celo balkon (*gank*), npr. v že prej omenjeni pesmi: »Kumara po ganku šprangala, bele roke prekladala« (SLP 248/4); v pesmi Marko pobije turške goste: »Stoji sivna skala, beli grad, / noter se shaja Marka mlad / in mlada Alenčica, / lepa turška devojčica. / Sta zjutro zgodej vstajala, / šla sta na ganke visoke / odperat linje široke.« (SLP I/11/1.) so ganki in line kot na kmečkih poslopjih.[25] Ker nižji sloji večinoma niso smeli vstopati v grajske sobane (razen če so v gradu služili, bili vanj povabljeni ali celo v njem zaprti – ječa je omenjena v pesmi Ujeta ptica izterja plačilo za lovca, SLP III/56/4 – ko kraljič vrže fanta, ki je ulovil čudežno ptico, v ječo: »prijel ga je za belo glavo, / in ga vrgel v ječo temno«), so zato notranji prostori ubesedeni kar z izrazi iz kmečkih hiš (*kamra, črna kuhinja*). Pesem o nezvesti grofinji: »Po kamri hodita / in se močno kregata.« (Š 121.) Črna kuhinja in za kontrast bela kamrica sta upodobljeni v pesmi Smrt daleč omožene (SLP V/247/1): »Peršla sta v černo kuhinjo, / tam dekle vse že večejo, / solzice svitle takajo. Berš skoči v belo kamrico, / na parah vidi Nežico.« Svitla kamrica in bela posteljca sta tudi v pesmi Smrt neveste pred poroko/Mlada Breda (SLP V/241/1). Okolica gradu je malo manj opisana, le vrt ima grad, tako kot kmečke hiše, samo da je bolj razkošen, npr. v pesmi Zvestoba ljubice poplačana: »Stoji, stoji tam beli grad, / za gradom je en vrtič zlat.« (To je bil bolj dvorec v nižini kot pa večja graščina ali celo gosposka hiša, ne grad v pravem pomenu – SLP IV/221/4). Ali: »Stoji, stoji poljece, / na polju stoji beli grad.« (SLP IV/221/1.) V pesmi Graščakov vrtnar je okoli gradu prav tako vrt: »Stoji, stoji prebeli grad, / pod belim gradom vrtec nov, / po njem pa hodi vrtnar mlad, / lepo je žvižgal ino pel.« (SLP III 194/1), v pesmi Ujeta ptica izterja plačilo za lovca pa gozd: »Stoji, stoji še beli grad, / pod belim gradam zelen gojzdik.« (SLP I/56/2.)

Grad je skupaj z glagolom in pridevnikom uporabljen tudi kot del formalne strukture pesmi predvsem kot stalno reklo ali uvajalni obrazec[26] – »*stoji, stoji, beli grad*«; »*tam stoji beli grad*«; »*tu stoji, stoji beli grad*« –, ki potuje iz pesmi v pesem in je t. i. intertekstualna odnosnica.[27]

Prebivalci gradu

Prebivalci gradu so tipizirani (*žlahtni/plemeniti gospod, žlahtna gospa,* ki ima bele roke (v pomenu, da niso zdelane kot kmečke)); npr. v pesmi Kamenjanje sv. Štefana: »Stoji, stoji, beli grad, / notri je žlahtni gospod, žlahtna gospa, / notri je mladi Štefanko.« (SLP II, 120/3), v pesmi Smrt daleč omožene: »V gradu se gospod, gospa, / gor in dol sprehajata.« (SLP V 247/2) ali v pesmi Ujeta ptica izterja plačilo za lovca: »Kraljič gleda iz belega gradu, / pa je slišal tičco peti prav lepo.« (SLP I/ 56/4.) V pesmi Sv. Katarina je tudi kraljič: »Stoji, stoji beli gradič, / notri je mladi kraljič, / hujši je kot pesoglavec.« (SLP II/138/5.) *Knez* je v pesmi Graščakov vrtnar/Knezov zet (SLP III/193) in v pesmi Marko pobije turške goste: »Marka kneza doma ni, / je šu na gora visoka.« (SLP I/11/6.) *Graščaka* najdemo v baladi Hudi graščak kaznovan (SLP III/191), grofa pa v pesmi Grofovo nasilje nad mlinarjem: »Iz grada jezdi grof na lov / za grofom trop služabnikov.« (SLP III/ 188/1) in v Plemiču zapeljivcu: »Gnadljivi grof, gnadljivi grof.« (SLP I/186/1.) V gradu imajo pisarja (*šribarja*) v pesmi Nezvesta gospa in tri straže: »Jaz nesem trudna, nedem spat, / k meni pa pride šribar mlad ... // Gospa mu odpre kamrico, / šribar pa skoči skoz obok.« (SLP V/266/1.) V gradu so različni služabniki: *štalar* – hlevar, kuhar, *ferboltar* – oskrbnik:

Jez bom postavil straže tri:
narprvo stražo štalarja,
pa drugo stražo kuharja,
pa tretjo stražo ferboltarja. (SLP V/266 A/3.)

Fevdalni gospod je imel tudi hlapce, npr. v pesmi Mlada Breda: »Oj, kaj ti pravim, mladi hlapčič moj, / popravi Bredi sedelce.« (SLP V 241/2); v Sv. Katarini: »Po gradiči se šeče / lepi mladi kralič / On si ima hlapce, / svoje verne sluge.« (SLP I/138/2.)

Na gradu je bila oskrbnica posestva – majerca, npr. v pesmi Žena da umoriti otroka moževe ljubice:

Stoji, stoji tam beli grad,
in v gradu žlahten gospod mlad
in v gradu žlahtna je gospa,
z njim poročena pusta dva.
Pristavico belo imata,
v pristavci mlado majerco,
ki ziblje sinka majhnega. (SLP V/ 270/1.)

24 Š = Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, št. pesmi: 1909, ki pove, iz katerega zvezka je, tokrat iz št. II.
25 Kumer, *Pesem slovenske dežele*, 1975.
26 Več glej Kumer, *Vloga*, 1996.
27 Več glej Golež Kaučič, *Ljudsko in umetno*, str. 19.

V eni od variant te balade, ki jo je zapisal (verjetno celo sam upesnil) Josip Levičnik, pa ob objavi v *Novicah* (XVII, 1859, 230) beremo pojasnilo, da pesem opeva resnično zgodbo, »ki se je pripetila njega dni na Pustem oz. Lipniškem gradu (Waldenberg) na Gorenjskem in da je zgodba med ljudmi sploh znana«. Razvaline gradu Waldenberg so na bregu nad Savo, blizu Zgornje Lipnice pri Radovljici.[28] Podatek o zgodbi bi lahko bil celo resničen. V tej varianti gre tudi za vprašanje dedovanja, zato grajska gospa umori sina služabnice, ki je moževa ljubica, saj sliši ljubico govoriti:

»Aja, ležaj, preljub moj sin,
o jov da b že ti skoraj velik bil!

Saj boš verbal sedem gradov,
o jov, sedem gradov, devet pristav.«

In gospa je običajno imela osebno služabnico, spletično – mojškro, npr. v pesmi Žena da umoriti moževo ljubico:

Gre cesarica na špancer,
oh, majhno prečke od gradu.
In se akuli zabrni
in taku pravi, govori:
Kaj pravim vam, mojšker dvanajst,
katera je med vami ta,
deb luba bla cesarjeva. (SLP V/269/1).

V nekaterih gradovih je bil tudi birič, valpet, npr. v pesmi Tlačanova voliča: »Vavpet je to zvedu, / gospodu je povedu.« (SLP III/190/2.) Grajska gospa in gospod sta lahko tudi oče in mati, kot npr. v pesmi Sv. Barbara: »Stoji, stoji oj beli grad / notri sta oče inoj mat.« (SLP II/136/9.)[29] Grajska gospa je lahko upodobljena tudi kot kmečka mati, ki sedi za pečjo in deli nasvete, kot npr. v baladi Pegam in Lambergar: »V lini stara mat stoji / inu per sebi govori, / da to pa že nič prida ni.« (SLP I/1/1.) Včasih je upesnjen rokodelec, ki dela v gradu in ima v njem ljubico, npr. čevljar v pesmi Smrt čevljarjeve ljubice: »Anzer, Anzer, pobič mlad / šiva šolne v belem grad // ... V gradu so ravnali ravnali tružci dve ...« (SLP IV/209/1.)

Dojemanje in simbolika gradu

Grad kot podoba je fenomenološko hiša ter je zato hkrati blizu in daleč. Za ljudskega pevca je pomenil prostor nečesa veličastnega in nedosegljivega (*»stoji sivna skala, beli grad«)* ter je seveda vzbujal spoštovanje in občudovanje. Npr. v pesmi Marko pobije turške goste: »Stoji sivna skala, beli grad.« (SLP I/11/1) ali v pesmi Pegam in Lambergar: »Krištof Lambergar z imenam, / na sini (silni) skali prebiva tam.« (SLP I/1/2.)

Grad je bil tudi simbol socialne neenakosti, v tem pomenu je še posebno izrazito predstavljen v socialnih baladah, npr. socialna balada Hudi graščak kaznovan:

Je živel nekdaj gospud
ta bil je neusmiljeno hud,
živino kmetču je pobral,
pa kmetič ni imel, de bi oral,
gospa je bila usmiljena, živinco kmetu nazaj da. (SLP III/ 191/1.)

V pesmi Fantič umorjen zaradi ljubezni do gospodove hčerke, tip A, je ljubezen med pažem, ki je bil plemenitega rodu (nato fantom: pobičem), in grofovo hčerko prepovedana, zato grof vrže paža (fanta) v stolp, kjer je bila temnica (turn), in ga nato usmrti:

Hitro pažka vjamejo,
v tamen ga turen denejo. (SLP III/193 A/1.)

V tipu B je žrtev graščakov vrtnar, ki pa je kasneje, po letu 1860, ko je Simon Jenko objavil prepesnitev ljudske pesmi z naslovom Grofov zet, nato pa 1865 z naslovom Knezov zet, postal knezov zet. Ta Jenkova prepesnitev je izpodrinila ljudsko, tako da je do danes med ljudmi peta le Jenkova prepesnitev:

V starem gradu je vrtnar biv,
on lepe rožce je sadil,
pridno delal, bil vesel
in tako pesmico je pel. (SLP III/194 B/3.)

Izrazito socialno nasprotje je tematizirano v pesmi Smrt pekove hčere, ki obravnava gosposko nasilje in oblastnost, ko si predstavnik gosposkega rodu želi prilastiti dekle nižjega stanu (v tem primeru obrtnikovo hčer). Nastala je po resničnem dogodku na Dunaju, ki so ga opevale pesmi na letakih, zato je grad v tem primeru simbol nadvlade višjega stanu nad nižjim:

Stoji, stoji tam Dunaj lep,
sred Dunaja gradov devet.
Tam svitli cesar v linah stoji,
in gleda na vse štir strani. (SLP III/189/2.)

28 Glej komentar k pesmi, *Slovenske ljudske pesmi V*, str. 455.
29 Enak obrazec v prvi kitici imamo tudi v pesmi Sestra zastrupi sestro/Zarika in Sončica (SLP V/272/5).

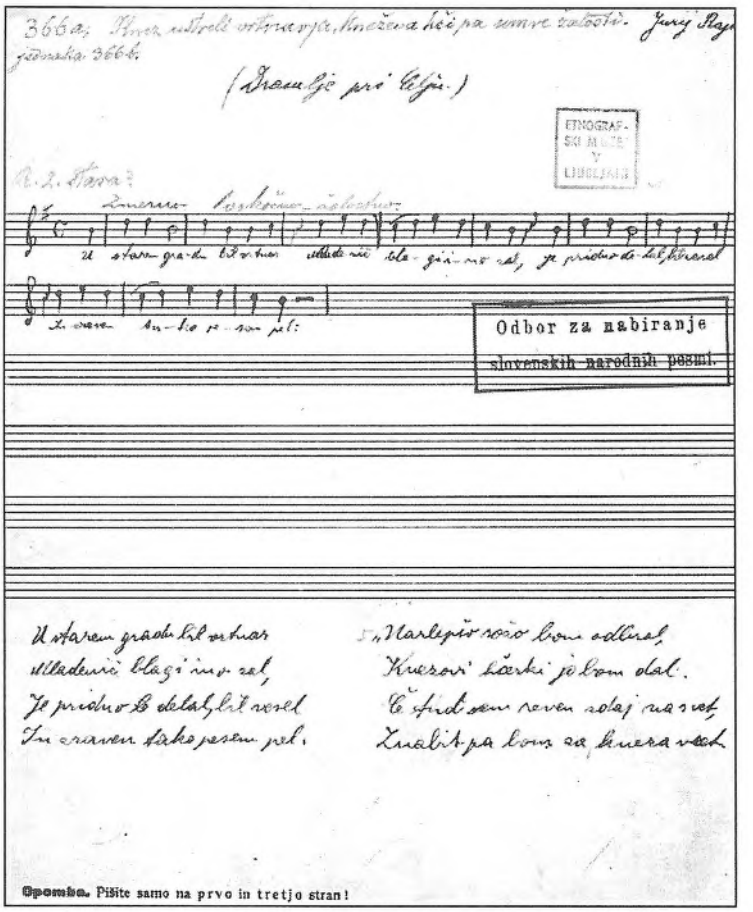

366a. Brez ustrelb vrtnarja, kneževa hči pa umre zaloteč. Jurij Kaj
Gornska 366b.

(Drauje pri Ptuju.)

ETNOGRAFSKI MUZEJ V LJUBLJANI

A. 2. Stara?

Zmerno. Počasno. ačlostno.

U starem gradu lil vrtnar
Vladenič blagi mu je rel,
Je pridno B delal, lil vesel
Tu cvaven take pesem pel:

Odbor za nabiranje slovenskih narodnih pesmi.

U starem gradu lil vrtnar
Vladenič blagi mu je rel,
Je pridno B delal, lil vesel
Tu cvaven take pesem pel:

„Narlepšo rožo bom odbral,
Knezovi hčerki jo bom dal.
Č' find sem reven zdaj na svet,
Znabit pa bom za kneza vzet.

Opomba. Pišite samo na prvo in tretjo stran!

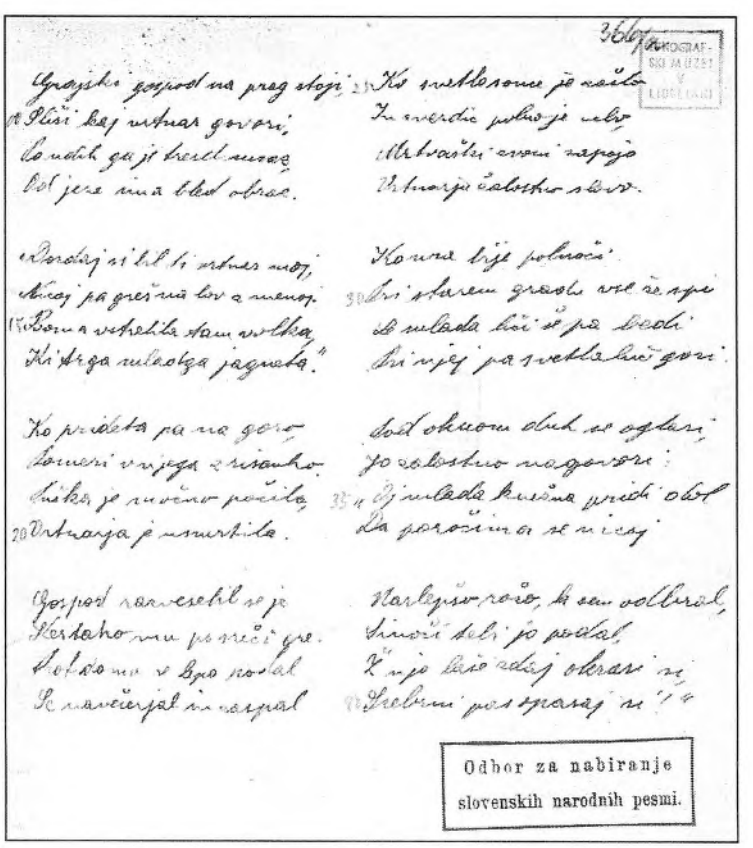

366b.

ETNOGRAFSKI MUZEJ V LJUBLJANI

Grajski gospod na prag stoji,
K Plišu kaj vrtnar govori,
Co nedik ga je brez mene,
Bol jeze ima v tleh obraz.

„Porabij si bil hi vrtnar moj,
Kaj pa grešna bo z menoj.
Bom a vstrelila stam volka
Ki strga mladoga jagneta."

Ko prideta pa na goro
Koneri v njega z risanko
Puška je zavčno počila,
Vrtnarja je usmrtila.

Gospod razveselil se je
Kerstako mu po reči je.
Poklon mu v Bgo podal
K zavečerjal in zaspal

Ko svetlo sonce je zašlo
Za zverdic polno je zlo
Vrtnarju čelesko stvo.

Konca brije polnoči
Bi v starem gradu vse že spi
Le mlada hči še pa bedi
Bi njej pa svetla luč gori.

Bol okrem oblak se oglasi,
Jo zelestno nagovori:
„Oj mlada kneina pridi ob bol
Da poročina se mi vzej.

Narlepšo rožo, ki sem odbral,
Sinoči deli jo podal,
Z' njo luč zdaj oberan si
Srebrni pas zgrabaj si!"

Odbor za nabiranje slovenskih narodnih pesmi.

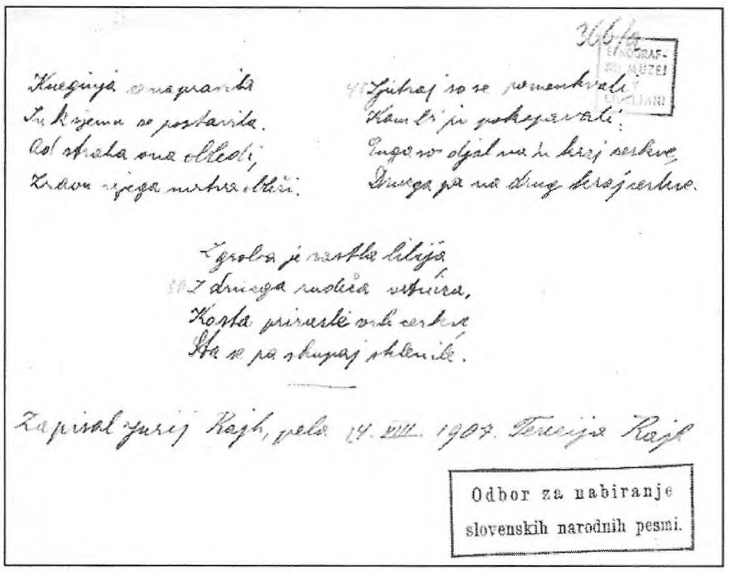

Rokopisni zapis socialne balade Fantič umorjen zaradi ljubezni do gospodove hčerke/B (Graščakov vrtnar) iz zbirke Odbora za nabiranje narodnih pesmi (OSNP 366 a); leta 1907 zapisal Jurij Rajh v Dramljah pri Celju, Štajerska; pela Terezija Rajh.

V pesmi Tlačanova voliča je prav tako grad prostor, v katerem fevdalna gospoda zganja nasilje nad kmeti. Pesem je kritika in opis težkega življenja kmetov v tistem času. Ljudski pevec si je s pomočjo transcendence v podobi sv. Martina to gosposko privoščil. Voliča, ki ju ima kmet, sta nekaj posebnega, imata srebrne rožičke in zlate krempeljčke, lahko spijeta cel bajer naenkrat in zato si ju gosposka želi imeti, da bi zaprežena v voz peljala celotno grajsko družino in živino z valptom in biričem vred: »Gospod je gor v linah staw, / vse dobro dol je vidu.« /.../ Kmet izreče čarobne besede: »Da bi se vtrgal pregelj!« (klin, ki drži jarem in oje) in pesem se takole zaključi: »Ko sv. Martin to spregovori, / gospoda se že po bregu vali.« (SLP III/ 190/2.) Grad reflektira družbeno pripadnost, alienacijo do tistih, ki v tem prostoru ne živijo. Dovolj jasno je, da je percepcija gradu povezana z nosilcem folklore, ki je bil seveda večinoma del kmečkega stanu, zato je bilo njegovo dojemanje povezano z neke vrste socialno oddaljenostjo do gradu kot objekta. Če pa pogledamo iz perspektive poetike in simbolike prostora, lahko grad v baladah vidimo tudi kot simbol identitete kraja, a ne samo to, tudi kot simbol hiše, ki naj bi tako po Jungu[30] kot po Bachelardu[31] prezentirala človeško telo v fizičnem in duhovnem. Tu pa se že podajamo na območje folklore in psihologije, s katero je mogoče razčlenjevati globinsko strukturo posameznih folklornih del, ne smemo pa pozabiti, na kar je opozoril že folklorist Barre Toelken, da je folklora dinamična in da so raziskovalci kljub bogatim možnostim uporabe psihologije in psihoanalize v folklori pozabili na »dinamičnost in variantnost« v folklori ter so analizirali le eno od variant pesmi ali pripovedi in ne celotnega tipološkega korpusa pesmi ali pripovedi, pri čemer se niso ozirali na kulturni kontekst, v katerem se je posamezno besedilo razvijalo in spreminjalo.[32] Zato je treba ob uporabi jungovske arhetipizacije upoštevati vse dosegljive variante posameznega tipa balade in šele tako ugotavljati arhetipizacijo v folklori.

Grad je po Chevalieru-Gheebrantu »simbol zaščite, grad ščiti transcendenca duhovnega, v njem naj bi imela zavetje skrivnostna in neoprijemljiva oblast. Beli grad je simbol izpolnitve, dopolnitve, predvsem dopolnjene usode, duhovne popolnosti.«[33] Podoba gradu kot belega pa je prinesla neke vrste polarizacijo: belo (grad) in črno (koča). Koča naj bi ponazarjala privezanost na zemljo, grad, povzdignjen v višino, pa obzorje.[34] Zato je živeti v gradu, v povzdignjeni stavbi, prostoru vzvišenega in posvečenega, nekaj nedosegljivega, in tako je tudi grad lahko označen s pridevnikom bel. Od tod tudi pravljičnost gradu, ki pa se kmalu zruši kot iluzija, ko človek stopi vanj, še posebno če je bila ta oseba tlačan, ki je moral grajskim gospodom plačevati fevdalne dajatve in se je prav zaradi tega kmalu

30 Jung, *Človek in njegovi*, 2003.
31 Bachelard, *Poetika prostora*, 2001.

32 Toelken, *The Dynamics of Folklore*, str. 413.
33 Chevalier-Gheebrant, *Slovar simbolov*, str. 161–162.
34 Bachelard v svoji knjigi *Poetika prostora* navaja dve francoski pripovedki znotraj dela Saint-Pola Rouxa Le feeries interieures, ki imata naslov: Adieux a la chaumiere (Zbogom, koča) in Le chatelain et les paysan (Graščak in kmet). Po Bachelardu naj bi koča izžarevala »človečnost, bratstvo kmetov«, dvorec pa »razkošje in napuh« (str. 90).

zavedel, da je podoba belega gradu na drugi strani podobe njegove črne koče.

V slovenski baladni tradiciji lahko opazujemo tudi simbolne reprezentacije arhetipov kot dinamičnih slik, kajti če natančneje, v globinski strukturi pesmi, pogledamo eno od pravljično-bajeslovnih pesmi Pred zmajem rešeno dekle (SLP I/22), ki smo jo že obravnavali, je grad arhetipni simbol človeškega telesa in duha, ki ga ogroža zlo, izhajajoče iz vode, iz globin podzavesti. Arhetip je po von Franzevi t. i. »naravna konstanta«[35] v človeški psihi, ki je tudi skozi pravljico reprezentirana na najbolj prvoten način. Arhetipi kot nadčasovne konstante, praslike ali mitološki motivi, ki so skupni vsem rasam in vsem časovnim obdobjem, se po Jungu[36] lahko manifestirajo v različnih simbolnih podobah v umetniških delih vseh časov, tudi v folklori. Manifestacije so večinoma spontane in nezavedne, kar je seveda značilno za improvizatorično naravo folklore.[37] Tako morda dojema bralec/poslušalec tudi grad kot arhetipni simbol ali, po Liebowitz Knappovi, kot prostorski arhetip (*spatial archetype*).[38] Po Cassirerju je lahko celo simbolna oblika (*symbolische Form*), ki izraz za grad povezuje z njegovo podobo.[39] Arhetipnost gradu se poveča takrat, ko je povezan še z arhetipnima simboloma junaka in zmaja. Glede na to, da je v pesmi Pred zmajem rešeno dekle upodobljen univerzalni mit junaka, ki premaga zlo v obliki zmaja, bi grad v tem primeru lahko bil tudi arhetipni simbol človeškega telesa in duha, ki ga ogroža zlo, izhajajoče iz vode, ki pa pomeni vir življenja. In v gradu živi potencialna žrtev zmaja (dekle,[40] ki ni plemiškega rodu), imenovana božja služabnica; to pa pomeni, da junak, v našem primeru sv. Jurij, s pomočjo božje milosti pred zli demoni reši prebivalce gradu.

Sklep

Grad z okolico je v slovenski ljudski pripovedni pesmi mnogokrat osrednje prizorišče baladne zgodbe. Najpogosteje je tematiziran v zgodovinsko-junaških, bajeslovno-pravljičnih in legendarno-socialnih baladah, srečamo pa ga tudi, čeprav manj pogosto, v ljubezenskih in družinskih. Če se v pesmi pojavi beseda grad, skoraj zagotovo lahko sklepamo, da bo zgodba povezana z grajsko tematiko. Uporaba besede grad oziroma besedne zveze beli grad je velikokrat vezana na t. i. uvajalne obrazce in stalne besedne zveze ter je zato le del formalnega oblikovanja besedila, posredno tudi melodije. Je pa grad nekajkrat upodobljen kot zgodovinsko izpričan resnični grad, še večkrat pa le kot simbolna podoba razkošnega domovanja, gledanega le od daleč, in kot znamenje ostrega nasprotja med višjimi in nižjimi stanovi oziroma socialnimi plastmi. Lahko je tudi prostorski simbol in arhetipna reprezentacija. Ljudski ustvarjalec je podobe gradov (dvorcev, graščin, dvorov, posesti in notranjosti) posplošil, vloge in pomen gradov v pesemskih zgodbah prepoznamo iz konteksta same baladne pripovedi, prebivalce gradov pa je tipiziral in negativno ali pozitivno konotiral.

35 Franz, *Archetypal Paterns*, str. 15.
36 Jung, *Arhetipi*, str. 87.
37 Ali kot je zapisal Boris Vezjak: »Simbolno razumevanje sveta se po Jungu odvija na način štirih primarnih funkcij – mišljenja, čustvovanja, čutenja in intuicije, vsakič spontano. Izkustvo simbola ima tako večplastno kvaliteto in kaže na isti diapazon razumevanja, občutenje numinoznosti pa pravzaprav izhaja iz arhetipskega modusa.« (Boris Vezjak: http://www.zofijini.net/modrost_jung.html.)
38 Liebowitz Knapp, *Archetype*.
39 Cassirer, *Philosophie*, 1954.
40 Po Jungu naj bi to bila anima. Glej Jung, *Arhetipi*, str. 89.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU
Rokopisna zbirka OSNP (GNI O) in zvočna zbirka (GNI M).

Zgodovinski arhiv na Ptuju
Vir: Veleposest Ravno polje, signatura: 407: http://www.arhiv-ptuj.si/arhivski-fondi/Vodnik_fondi/zemljiska-f/Zemljiska-gospostva-a/q/fond/3726

LITERATURA

Atkinson, David: *The English Traditional Ballad. Theory, Method and Practice.* Aldershot: Ashgate, 2002.
Bachelard, Gaston: *Poetika prostora.* Ljubljana: Študentska založba, 2001.
Cassirer, Ernst: *Philosophie der symbolischen Formen.* Teil 1, Die Sprache. Oxford (31 Portland Road): B. Cassirer, 1954.
Chevalier, Jean in Gheerbrant, Alain: *Slovar simbolov: miti, sanje, liki, običaji, barve, števila.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
Curk, Jože: Trije gradovi – tri usode (Ravno polje, Turnišče, Borl). *Ptujski zbornik.* V. 1985, str. 359–361.
Franz, Marie-Luise von: *Archetypal Patterns in Fairy Tales. Studies in Jungian Psychology by Jungian Analysts.* Toronto: Inner City Books, 1997.
Golež Kaučič, Marjetka: *Ljudsko in umetno – dva obraza ustvarjalnosti.* Ljubljana: ZRC, 2003.
Holzapfel, Otto: *Das große deutsche Volksballadenbuch.* Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2000.

Jereb, Robert: Prostori mesta in identiteta. *Poligrafi* 38, 2005, št. 10, str. 29–61.
Jung, Carl Gustav: *Arhetipi, kolektivno nezavedno, sinhroniciteta*. Maribor: Katedra, 1995.
Jung, Carl Gustav idr.: *Človek in njegovi simboli*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.
Kumer, Zmaga: *Pesem slovenske dežele*. Maribor: Založba Obzorja, 1975.
Kumer, Zmaga: *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Založba ZRC, 1996.
Liebowitz Knapp, Bettina: *Archetype, Architecture and the Writer*. Indiana: Indiana University Press, 1986.
Linhart, Anton Tomaž: *Zbrano delo*. Ur. Alfonz Gspan. Ljubljana: DZS, 1950.
Pounds, N. J. G.: *The Medieval Castle in England and Wales: A Social and Political History*. New York: Cambridge University Press, 1990.
Sapač, Igor: In memoriam dvorec Ravno polje. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 2002, letnik 38, str. 200–226.
SLP I, II = *Slovenske ljudske pesmi I, II*. Ur. Boris Merhar, Zmaga Kumer, Milko Matičetov, Valens Vodušek. Ljubljana: Slovenska matica, 1970, 1981.
SLP III = *Slovenske ljudske pesmi III*. Ur. Marko Terseglav, Igor Cvetko, Marjetka Golež, Julijan Strajnar. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
SLP IV = *Slovenske ljudske pesmi IV*. Ur. Marjetka Golež, Zmaga Kumer, Marko Terseglav, Robert Vrčon. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.
SLP V = *Slovenske ljudske pesmi V*. Ur. Marjetka Golež Kaučič, Urša Šivic, Marija Klobčar, Marko Terseglav. Ljubljana: Slovenska matica in Založba ZRC, 2007.
Stopar, Ivan: Grad. *Enciklopedija Slovenije* 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 347-348.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska. Knjiga 1. Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knjiga 1. Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni inštitut FF, 1990.
Stopar, Ivan: Gradovi na Slovenskem nekoč in danes: http://zimk.zrc-sazu.si/strani/grad_pano-18#.
Š = Štrekelj, Karel: *Slovenske narodne pesmi I–IV*. Ljubljana: Slovenska matica, 1895–1923.
Toelken, Barre: *The Dynamics of Folklore*. Logan, Utah: Utah State University Press, 1996.
Vodopivec, Aleš: Poetika samoumevnosti. *Poligrafi* 38, 2005, št. 10, str. 7–13.

ZUSAMMENFASSUNG

»Dort steht, dort steht die weiße Burg«: Thematisierung des Schlosses in der slowenischen Volksballaden

Der Beitrag analysiert die slowenischen Volksballaden aus der Perspektive der Thematisierung, der Perzeption und der Symbolik des Schlosses sowie der Poetik des Raumes. Die Autorin stellt fest, dass in den slowenischen Volksballaden das Bild des Schlosses größtenteils so gezeichnet wird, wie sie der Volkssänger, aus der unmittelbaren Umgebung erfuhr. Ähnliches ist auch in der europäischen Balladenüberlieferung der Fall, die die Autorin mit den Bildern der Schlösser in der englischen, schottischen und deutschen Balladentradition ergänzt. Das Schloss mit seiner Umgebung ist in der slowenischen Volksüberlieferung häufig der zentrale Schauplatz der Ballade. Meistens wird das Schloss in den Balladen thematisiert, die einen historisch-heldenhaften, fabelartig-märchenhaften oder legendär-sozialen Inhalt haben, weniger häufig als Ort der Liebe oder Familie. Bekannt sind wenigstens zwei Typen von Burgen und Schlössern, einerseits jener Typ, der sich auf einem erhöhten, befestigten und geschützten Raum befindet (z. in der Märchenballade Desetnica – Das zehnte Kind) oder aber später als Adelshof in der Ebene (z.B. die Familienballade Nezvesta gospa s tremi stražarji, A und B – Die untreue Burgfrau mit den drei Wärtern, Fassungen A und B), häufig mit Wasser umgeben (Märchenballade Pred zmajem rešeno dekle – Das vor dem Drachen gerettete Mädchen). Einige Male kommt es auch als Turm vor (z. B. im legendären Erzählgedicht Sv. Barbara zazidana v stolp – Die Hl. Barbara, eingemauert im Turm). Die Beschreibung des Feudalgebäudes war immer *beli grad* – weiße Burg, statt den Fenstern gab es Luken (*line*), es hatte Stockwerke, Stiegen (*stegence*) und sogar einen Gang (*gank*) wie bei Bauernhäusern. Da die niederen Schichten meistens zu den Schlossräumen keinen Zugang hatten (außer sie dienten dort), wurden auch für die Innenräume von Burgen und Schlössern Ausdrücke aus den Bauernhäusern verwendet (*kamera* – Kammer, *črna kuhinja* – schwarze Küche). Die Bewohner sind typisiert (*edler Herr, edle Frau, Prinz, Fürst*), es gibt den Schreiber (*šribar*) und Diener (štalar – Stalldiener, Burgfräulein, Koch, *ferboltar* – Verwalter). Die Burgfrau kann als bäuerliche Mutter dargestellt werden, die vor dem Ofen sitzt und Ratschläge erteilt (Ballade Pegam und Lambergar). Die Burg oder das Schloss kann nur

allgemein erwähnt und häufig vor allem als eine ständige Floskel oder Eingangsformel verwendet werden – *»es steht, es steht die weiße Burg«*; *»dort steht die weiße Burg«*; *»hier steht, hier steht die weiße Burg.«* Die Burg bedeutete für den Volkssänger, den Raum von etwas Großartigem (*»es steht der graue Felsen mit der weißen Burg«*), Unerschwinglichem, gleichzeitig war es aber auch das Symbol der sozialen Ungleichheit. In den Sozialballaden kommt diese Bedeutung besonders zum Ausdruck (etwa in der Sozialballade »Der böse Burgherr bestraft«, oder »Der Bursch, wegen seiner Liebe zur Tochter des Herrn umgebracht«). Die Perzeption des Schlosses hängt mit den Trägern der Folklore zusammen, die natürlich größtenteils Mitglieder des Bauernstandes waren, weshalb ihre Wahrnehmung eine gesellschaftliche Distanz zum Schloss zum Ausdruck brachte. Das weiße Bild des Schlosses brachte eine gewisse Polarisierung zwischen weiß: Schloss und schwarz: Hütte mit sich. Die Bauernhütte sollte die Verbindung mit der Erde veranschaulichen, das in die Höhe gehobene Schloss hingegen die Himmelswölbung. Die Verwendung des Wortes Burg bzw. weiße Burg ist häufig auf die so genannten Einführungsformeln und ständige Wortbindungen gebunden und ist deshalb nur Teil des formal formulierten Textes, indirekt auch der Melodie. Manchmal kommt die Burg als die historisch bezeugte wirkliche Burg vor, viel häufiger aber nur als die symbolische Bedeutung des luxuriösen Wohnortes. Wenn man die Burg aus der Perspektive der Poetik und der Symbolik des Raumes betrachtet, kann die Burg in den Balladen auch als Symbol der Identität des Ortes, noch mehr, auch als Symbol des Hauses, die den menschlichen Körper in physischer und geistiger Hinsicht präsentiert, betrachtet werden. Die Burg kann auch zum Zeichen des Raumes werden; wenn damit die Imagination der Geschichten und Mythen verbunden ist, kann sie zum Raum einer symbolischen Weiträumigkeit und als Identifikationspunkt eines Ortes werden. Durch die Sprache des Gedichtes wird die Poetik des Raumes ausgedrückt. Aber vielleicht begreift der Leser/Hörer die Burg auch als archetypisches Symbol, als Archetyp des Raumes, es kann sogar eine symbolische Form sein, die den Begriff »Burg« mit ihrem Bild verbindet. Der Archetypus der Burg wird erweitert, wenn er sich mit anderen archetypischen Symbolen verbindet. Die Autorin ist der Meinung, dass der Volksdichter eine bestimmte Burgansicht (auch von Höfen, Schlössern, Grundflächen und Innenräume) verallgemeinerte. Die Rolle und die Bedeutung der Burg im Inhalt der Dichtung werden aus dem Kontext der Balladenerzählung selbst erkennbar, während er Bewohner der Burgen typisierte und negativ oder positiv konnotierte.

SUMMARY

»Yonder stands a white castle«: thematisation of the castle in Slovenian ballads

The article analyses Slovenian ballads from the perspective of thematisation, perception and symbolism of the castle and the poetics of place. The author establishes that the image of the castle in Slovenian ballads is mostly depicted in a way in which a folk singer knew it observing from its immediate surroundings. It is much like European ballad heritage, which the author describes through depictions of castles in English, Scottish and German ballad traditions. In Slovenian ballads the castle with its surroundings is often the central scene of the ballad. Most often it is thematised in historical-heroic, mythological-fairy-tale, and legendary-social ballads, but to a lesser extent it can also be found in love and family ballads.

One may find at least two types of castles appearing in ballads: a castle situated in an elevated, fortified and protected location (e.g. in the fairy-tale ballad *Desetnica* [*The tenth daughter*]) and later a noble mansion standing in a plain (e.g. in the family ballad *Nezvesta gospa s tremi stražarji A in B* [*Unfaithful lady with three guards A and B*]), where it would often be protected by water (the fairy-tale ballad *Pred zmajem rešeno dekle* [*A girl rescued from the dragon*]). A few times it was also depicted as a tower (e.g. in the legendary ballad *Sv. Barbara zazidana v stolp* [*St. Barbara built into the tower*]). A feudal building was always described a *white castle* with *niches* instead of windows; it had floors and a stairway (»štengce«), even a balcony (»gank«) as in farm buildings. Since lower strata were usually not allowed entrance into castle halls (unless they served there), interiors were described with terms normally used to describe farmhouses (*den, smoke kitchen*). The castle residents were typified (*noble lord, noble lady, prince*), they had a scribe (»šribar«) and servants (»štalar« – stableman, chambermaid, cook, »ferboltar« – caretaker). The lady of the castle was usually described as a peasant mother sitting at the stove and giving advice (the ballad *Pegam in Lambergar* [*Pegam and Lambergar*]).

The castle could only be described in general terms and it was often used primarily as a fixed expression or an introductory form – *»yonder stands a white castle«*; *»there stands a white castle«*; *»here stands a white castle«*. For a folk singer the castle was a majestic place (*»there stands a magnificent rock, a white castle«*), unattainable, and simultaneously a symbol of social inequality, which was especially

vividly illustrated in social ballads (e.g. *Hudi graščak kaznovan* [*The vile lord faces his punishment*]; *Fantič umorjen zaradi ljubezni do gospodove hčerke* [*A boy is slain for loving his master's daughter*]). Perception of the castle was determined by creators of folklore, who were, of course, mostly from the peasant stock. Hence, their perceptions were determined by a kind of social distance from the castle as an object. The image of the castle as white, however, brought about a kind of polarisation white–castle and black–hut. The hut was seen as a symbolic connection with earth, whereas the castle was raised high against the horizon.

Since the use of the term castle, or white castle, was often tied to the so-called introductory forms and fixed expressions, it was only part of formal formation of text and indirectly also of melody. Nonetheless, the castle was sometimes depicted as historically documented and real, and even more often merely as a symbolic image of a luxurious dwelling. However, from the perspective of poetics and symbolism of the place, the castle in ballads can be seen as a symbol of the identity of a place, even as a symbol of a house, representing human body both physically and spiritually. The castle can also be a spatial sign and, if linked to an imaginary or stories and myths, a place of symbolic dimensions, a landmark embodying the poeticism of a place through the poetic narrative. In this way, the castle may present itself to the reader/listener as an archetypal symbol, as a spatial archetype; it may, moreover, serve as a symbolic form connecting the term castle with its image. The archetypal nature of the castle is augmented when associated with other archetypal symbols. According to the author, the images of castles (mansions, manors, courts, estates and interiors) were overgeneralised by creators of folklore; the roles and the significance of castles in poetic stories can be inferred from the context of the ballad narrative; the inhabitants of castles were typified as well as associated with negative or positive connotations.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 821.163.6:728.8"18"

Prejeto: 26. 8. 2012

Luka Vidmar

dr. literarnih ved, mag. umetnostne zgodovine, asistent z doktoratom, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: luka.vidmar@zrc-sazu.si

Grad v slovenski literaturi 19. stoletja

IZVLEČEK

Prispevek se ukvarja z motivom gradu v slovenski literaturi v »dolgem« 19. stoletju: od prvega zvezka pesniškega zbornika Pisanice (1779) do romana Visoška kronika (1919). Pregled se začenja ob izteku baroka, obravnava predvsem dela razsvetljenstva, romantike in realizma, ustavlja pa se pred moderno. Definiranih je pet različnih načinov, s katerimi so slovenski pesniki in pisatelji omenjeni motiv umeščali v svoja dela: grad kot sodobno prizorišče, zgodovinsko prizorišče, predmet kritike, nacionalni motiv in literarni simbol. Pokaže se, da so podobo gradu bistveno določili historizem, ljudsko izročilo, liberalizem in nacionalizem.

KLJUČNE BESEDE
grad, slovenska literatura, 19. stoletje

ABSTRACT

A CASTLE IN SLOVENIAN LITERATURE OF 19TH CENTURY

The paper deals with the motif of a castle in Slovenian literature in »long« 19th century: from the first volume of »Musenalmanach« Pisanice (1779) to the novel Visoška kronika (The Chronicle of Visoko, 1919). A review starts at the end of Baroque, takes into consideration especially works of Enlightenment, Romanticism, and Realism and ends before the Modernism. It defines five different ways, in which Slovenian writers and poets used the motif in their works: castle as a contemporary scene, historical scene, object of criticism, national motif and literary symbol. It is shown that the image of a castle was powerfully determined by historicism, popular tradition, liberalism, and nationalism.

KEY WORDS
castle, Slovenian literature, 19th century

V prispevku se ukvarjam z motivom gradu v slovenski literaturi v »dolgem« 19. stoletju – približno od izida prvega zvezka *Pisanic* leta 1779 do objave *Visoške kronike* leta 1919. Pregled se začenja ob izteku baroka, obravnava predvsem dela razsvetljenstva, romantike in realizma, ustavlja pa se pred moderno. Ne glede na dominantnost katerega od teh tokov je bila literatura 19. stoletja, kakor tudi druge umetnosti tega časa, v Evropi in na Slovenskem na splošno prežeta s historizmom in zato nagnjena k razlaganju pojavov človeškega življenja iz zgodovinskih okoliščin njihovega nastanka in razvoja. Na tem duhovnem ozadju so se izoblikovale nove literarne zvrsti, kot na primer zgodovinska drama, zgodovinski roman in zgodovinska povest, eden najpomembnejših literarnih motivov pa je postal grad. Tudi v slovenski literaturi je veliko omemb in opisov gradov. Njihov kronološki pregled bi bil zaradi količine gradiva nesmiseln. Raje bom skušal z literarno najbolj kvalitetnimi in z ozirom na problem najbolj zanimivimi primeri definirati pet načinov, na katere so slovenski pesniki in pisatelji v svoje tekste umeščali motiv gradu: grad kot sodobno prizorišče, grad kot zgodovinsko prizorišče, grad kot predmet kritike, grad kot nacionalni motiv ter grad kot literarni simbol. Ob tem se bodo izrisale glavne intence, ki so avtorje vodile pri izrabljanju te podobe.

Grad kot sodobno prizorišče

Avtor je lahko grad omenil ali opisal kot prizorišče dogodkov iz svojega časa. Pri tem so bili seveda najspretnejši tisti, ki so grajsko okolje poznali iz lastne izkušnje. V drugi polovici 18. stoletja to ni bilo pretežko. Skoraj vsak literat je prišel ne glede na stan (laiški ali duhovniški) in rod (plemiški, meščanski ali kmečki) tako ali drugače v stik z gradom, bodisi zaradi porekla bodisi zaradi službe bodisi zaradi mecenstva. Gradovi so bili namreč kot sedeži fevdalcev lokalna središča politične, gospodarske in kulturne moči. Poleg cerkva in redkih javnih objektov v državni lasti so dominirali tako v družbeni kakor v kulturni krajini. Literati so jih zato – razumljivo – nenehno uporabljali kot prizorišča dogodkov, katerih akterji so pripadali višjemu družbenemu sloju.

Prvi slovenski pesnik Feliks Anton Dev, sicer rojen v ugledni meščanski družini v Tržiču, je bil zaradi redovništva in bolezni gotovo razmeroma odmaknjen od grajskega sveta.[1] Grad se v njegovem opusu pojavlja bolj kot okvir; njegova glavna naloga je, da bralcu evocira višje socialno okolje. Tako je tudi v verzificirani basni *Pav inu slavc*, ki je bila objavljena leta 1781 v tretjem letniku pesniškega almanaha *Pisanice*.[2] Alegorični spopad med pavom in slavcem, simboloma napuha in koristnosti, je namreč postavljen na grajsko dvorišče. Bolj konkreten glede gradu je Dev v pesmi *Zadovolne jetnik*, ki je parodija Vodnikove narodnospodbudne pesmi *Zadovolne Krajnc*.[3] Devov jetnik šaljivo odkriva prednosti življenja v ječi. Kakor knez biva zastonj v gradu v hladni senci, kjer dobiva ne preobilno hrano, zidovi in stražniki pa ga varujejo pred nepridipravi in nadležnimi družabnimi obveznostmi. V tretji kitici na primer veselo poje:

»V enmu gradu jest stanujem
en[g]a vsokga vajvoda,
in deslih na potrebujem
jerperg teh in na plačujem
čimža tu nobenega,
vonder s teh nobedn mene
tu posili von na žene.«[4]

Življenje na gradovih je veliko bolje od Deva poznal Anton Tomaž Linhart, rojen v meščanski družini v Radovljici, ki se je odlično znašel v tedaj veljavnem družbenem sistemu mecenov in klientov. Zaradi velike nadarjenosti in uglajenega vedenja, predvsem pa zaradi podpore plemiških družin, tako Edlingov in Herbersteinov, se je hitro povzpel po uradniški lestvici vojvodine Kranjske.[5] Zato ni nenavadno, da je komedijo *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*, ki je predelava Beaumarchaisovega *Figara*, prepričljivo postavil v baročno oziroma barokizirano graščino na Gorenjskem. Takšne ambiente je lahko užival, ko se je kot visok uradnik kranjskega glavarstva na svojih poteh ustavljal v plemiških rezidencah na deželi, še bolj pa, če je bil gost svojega prijatelja in mecena Žige Zoisa barona Edelsteina v dvorcu Brdo pri Kranju. Poklon omenjeni graščini v *Matičku* je toliko bolj verjeten, ker je leta 1790 Zois najbrž financiral knjižno izdajo te komedije.[6] Dogodki v njej se odvijajo v razkošnih grajskih prostorih. Linhartove didaskalije opisujejo na začetku drugega dejanja »lep cimer« – baroničino spalnico s posteljo v alkovi, na začetku četrtega dejanja »mostovž z rožami prevlečen, poln lučic«, na začetku petega dejanja pa grajski park, očitno delno že urejen po angleški modi: »En boršt na konci enga verta. Na vsaki plati je ena utica iz vej. Spredej ena klop iz maha.«[7]

Po velikih duhovnih, socialnih in političnih spremembah, ki so jih med drugim sprožile jožefinske reforme in francoska revolucija, je začel grad v družbi izgubljati pomen. Stik z njim ni bil več

1 Prim. Koruza, *Slovstvene študije*, str. 257–259.

2 *Pisanice*, str. 271.
3 Legiša, Opombe, str. 467–468.
4 *Pisanice*, str. 331.
5 Prim. Gspan, Anton Tomaž Linhart, str. 253.
6 Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 25.
7 Linhart, *Zbrano delo*, str. 54, 97, 110.

tako neizogiben kakor še v 18. stoletju. Le redki slovenski literati so bili dovolj visokega stanu, da so lahko kakor Linhart prepričljivo opisovali sodobno grajsko življenje. Značilna je otožna izkušnja mladega Josipa Jurčiča. Leta 1864 se je kot gost in domači učitelj na gradu Kravjek pri Muljavi zaljubil v svojo učenko Johanno Otto. Ker se je dobro zavedal socialnega prepada med njima, je kmalu nehal obiskovati graščakovo družino, svoje doživetje pa je prelil v prvi slovenski roman *Deseti brat* (1866).[8] Zgodbo o ljubezni med domačim učiteljem Kvasom in grajsko gospodično Manico je postavil na grad Slemenice, v katerem je natančno upodobil Kravjek, v udobno meščansko bivališče preurejeni renesančni dvorec pod razvalinami srednjeveškega predhodnika: »Grajsko poslopje je bilo precej prostorno, štirivoglato in v dva gorna (stropja). Dasiravno je bilo zidano, kakor se je iz stavbe dalo soditi, že v novejšem, to je, ne v srednjem veku, poznalo se je vendar, da so stavitelji malo v mislih imeli take čase, v katerih je dobro, če se dom da braniti. [...] Zadaj se je svet naglo vzdigoval do strmega holma, na katerem je Kvas na hiter pogled zapazil rogovilasto zidovje, razsip stanovanja nekdanjih gospodov na Slemenicah.«[9]

Mnogo samozavestnejši v gosposkih krogih je bil Josip Stritar, ki se je kljub kmečkemu poreklu še kot mladenič na Dunaju in na potovanjih po Evropi razvil v razgledanega in uglajenega svetovljana, odmaknjenega od življenja v domovini. Leta 1870 je objavil postromantični roman v pismih *Zorin*, ki posnema Rousseaujevo *Novo Eloizo*, Goethejevo *Trpljenje mladega Wertherja* in Dumasovo *Damo s kamelijami* ter se navdihuje pri filozofiji Arthurja Schopenhauerja.[10] Glavni junak Zorin, ki je podobno kakor avtor liberalni kozmopolit, nagnjen k melanholiji in svetobolju, razočaran nad brezčutnim svetom blodi po Parizu.[11] V ključnem osmem poglavju postavi pisatelj pred bralca nasprotujoči si podobi dveh francoskih gradov – eden nakaže junakov svetovni nazor, drugi pa njegovo čustvo. Zorin se najprej zgrozi nad nevednostjo ljudi, ki hodijo občudovat baročno veličastje kraljevega dvorca, parkov in fontan v Versaillesu. Njega namreč to boleče spominja na krivice absolutističnega režima: »[T]o ostudno gnezdo, kjer se je gojila in debelila s krvjo in potom nesrečnega ljudstva strupena zalega; to narobe sonce, ki je razpošiljalo po vsem svetu okrog žarke ničemurnosti, malopridnosti in spačenosti. Tu se je šopirila mehkužnost in razuzdanost, tu se je igralo in razgrajalo, ko je stradalo in zdihovalo ubogo ljudstvo!« Še isti dan Zorin s popolnoma drugačnim, občudujočim in nekritičnim pogledom objame meščansko graščino v idiličnem naravnem okolju bližnjega mondenega letovišča Ville d'Avray – nedvomno zato, ker je urejena po sodobnem okusu, in zato, ker živi v njej njegova izvoljenka Dela: »Tukaj torej prebiva! Tukaj se mora določiti moja usoda! Vidim jo, ko stopa tanka in visoka lahno in ponosno po stopnicah v grad, in slišim šum njene obleke, ki se vleče dolga po kamnenih stopnicah za njo!«[12]

Kakor Stritar je bil stikov z visoko družbo vajen Tavčar, ki se je kot uspešen odvetnik in politik iz preproste kmečke družine povzpel v višji meščanski razred.[13] V svojih pripovedih se je kakor Jurčič rad vračal h gradovom, ki jih je srečeval v mladosti. Tako je storil tudi v povesti *Otok in Struga*, ki je bila leta 1881 objavljena v *Ljubljanskem zvonu*. Zgodbo o sovraštvu in ljubezni med dvema grofovskima družinama je namreč postavil na gradova Otočec in Struga, ki ju je spoznal kot novomeški gimnazijec v letih 1866–1868.[14] Njegov realistični opis Otočca kaže, da je bil od vseh slovenskih pisateljev prav on najbolj vešč umeščanja historične stavbe v sodobnost: »Na tem otoku se dviguje ponosno poslopje, grad Otok. S svojimi stolpi in strmimi strehami je grad romantično krasen. Človeku, iz dalje to poslopje opazujočemu, pa se dozdeva, kakor da bi gledal ostanek iz srednjega veka, ki so ga mimo hiteči časi tu pozabili. [...] Moderne naprave okrog grada, lope in drevoredi človeka pač hitro v sedanjost pokličejo. In če umazani grajski hlapci s kletvinami tolste konje na vodo pripode, raztopi se takoj tudi romantika.«[15]

Med slovenskimi literati je skupaj z Andrejem Smoletom, Josipino Turnograjsko in redkimi drugimi po socialnem položaju izstopal Janko Kersnik, ki je bil rojen in vzgojen v meščansko-plemiški družini v renesančnem dvorcu Brdo pri Lukovici.[16] Zato je lahko v svojih meščanskih pripovedih, na primer *Na Žerinjah*, *Jara gospoda*, *Ciklamen* in *Agitator*, natančno opisoval tudi izseke iz življenja slovenskih gradov na koncu 19. stoletja. Na začetku romana *Rošlin in Vrjanko*, objavljenega leta 1889 v *Ljubljanskem zvonu*, je z mislijo na gradove in pokrajino ob Krki oblikoval podobo manjše dolenjske graščine,[17] ki ni bila več v rokah starega plemstva: »Srednje posestvo je to in niti njegovega niti imena njegovih gospodarjev ne beremo zabeleženega v zgodovini ožje svoje domovine. Gradič je zidan v eno nadstropje, štirioglat, a brez dvorišča; na sever-

8 Rupel, Opombe, str. 384–386.
9 Jurčič, *Zbrano delo* 3, 1965, str. 156.
10 Kos, *Primerjalna zgodovina*, str. 173–174; Ogrin, *Literarno vrednotenje*, str. 135.
11 Koblar, Opombe, str. 413–415. Prim. Pogačnik, *Stritarjev literarni nazor*, str. 33–43.
12 Stritar, *Zbrano delo* 3, 1954, str. 102, 103.
13 Prim. Berčič, *Mladost Ivana Tavčarja*.
14 Boršnik, Opombe, str. 407; Berčič, *Mladost Ivana Tavčarja*, str. 113.
15 Tavčar, *Zbrano delo* 2, 1952, str. 8.
16 Prim. Kocijan, *Janko Kersnik*, str. 19, 21, 25.
17 Ocvirk, Opombe, str. 395.

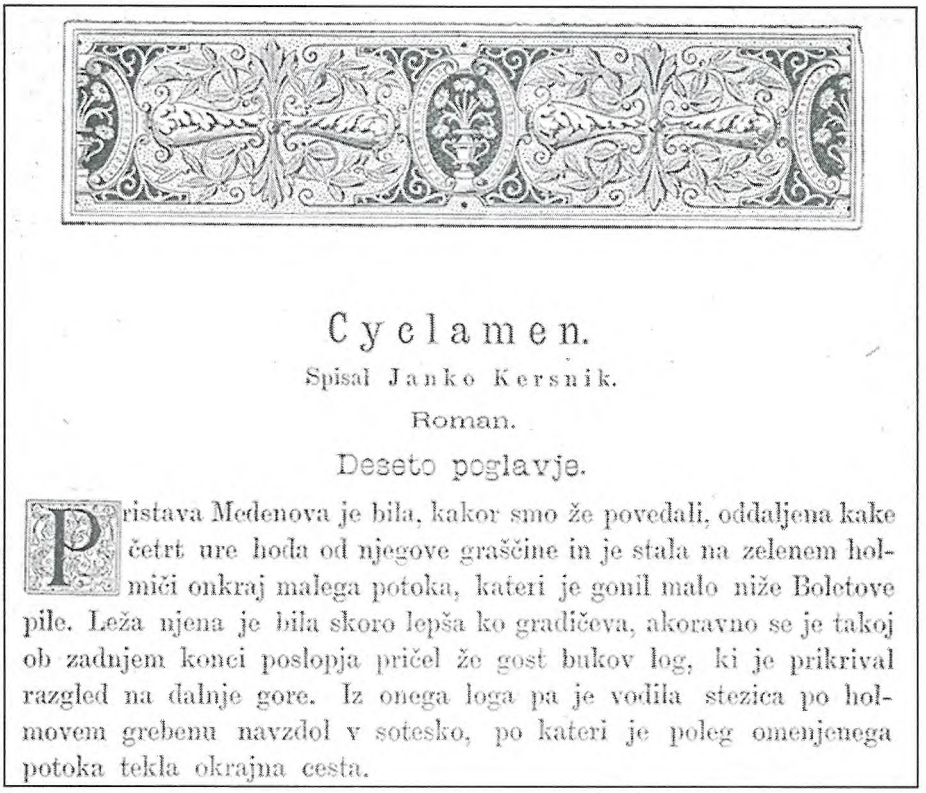

Cyclamen.

Spisal Janko Kersnik.

Roman.

Deseto poglavje.

Pristava Medenova je bila, kakor smo že povedali, oddaljena kake četrt ure hoda od njegove graščine in je stala na zelenem holmiči onkraj malega potoka, kateri je gonil malo niže Boletove pile. Leža njena je bila skoro lepša ko gradičeva, akoravno se je takoj ob zadnjem koncu poslopja pričel že gost bukov log, ki je prikrival razgled na dalnje gore. Iz onega loga pa je vodila stezica po holmovem grebenu navzdol v sotesko, po kateri je poleg omenjenega potoka tekla okrajna cesta.

Začetek 10. poglavja romana Ciklamen Janka Kersnika (Ljubljanski zvon, 1. 7. 1883) z neorenesančno vinjeto in opisom pristave graščaka Medena.

nem koncu mu je priklopljena majhna stavba z visokim, cerkvenemu podobnim zvonikom: to je grajska kapelica.«[18] V takšne gradove je Kersnik postavljal prepoznavne tipe ljudi, na primer nemško oziroma slovensko orientiranega graščaka (Meden in Bole v *Ciklamnu* in *Agitatorju*), ovdovelo gospo (Lorica pl. Lukič v *Rošlinu in Vrjanku*) itn. Prepričljivo je orisal njihovo elegantno garderobo, etiketo in navade.

Grad kot sodobno prizorišče se v slovenski literaturi pojavlja razmeroma manj pogosto, največkrat v meščanskih pripovedih. Uporabljali so ga le tisti pisatelji, ki so imeli izkušnje z višjim družbenim okoljem. Na takšnem estetskem ozadju so praviloma razvili galantne ljubezenske zgodbe, ki so bile namenjene bolj izobraženim bralcem.

Grad kot zgodovinsko prizorišče

Slovenske literate 19. stoletja so kakor njihove kolege iz drugih evropskih dežel zelo navdihovali gradovi kot priče preteklosti, največkrat v srednjeveški in renesančni podobi. Zanimivi so bili tako za romantike, ki so se iz sodobnega stvarnega zatekali v idealizirani stari svet, za realiste in pozitiviste, ki so v preteklosti odkrivali obče veljavne zakone človeštva, kakor tudi za nacionaliste, ki so v srednjem veku iskali začetke in dediščino naroda. Vsi trije idejni tokovi so – pogosto povezani – spodbujali vse večjo produkcijo slovenskih zgodovinskih romanov in povesti, ki so predvsem po zgledu del Walterja Scotta nastajali od sredine 19. stoletja naprej.[19] Proti koncu stoletja so postajale te pripovedi vsebinsko vedno bolj raznovrstne. Med najpogostejšimi prizorišči je bil prav grad, saj so avtorji snov zelo radi iskali v 15. in 16. stoletju (grofje Celjski, turški vpadi, kmečki upori, protestantizem),[20] ko so imeli gradovi na Slovenskem posebej pomembno vlogo v vojaškem, političnem in kulturnem dogajanju. Glavni, neizčrpni vir zanimivih zgodb o njih je bila Valvasorjeva *Slava vojvodine Kranjske*. Pesniki in pisatelji so velikokrat opisovali gradove, ki so jih že kot otroci spoznavali blizu rodnega kraja, bodisi po pripovedovanju prednikov bodisi na potepanjih. Zelo pogosto se njihovi romani, povesti in pesmi začnejo z odmaknjenimi in skrivnostnimi grajskimi razvalinami vrh strmega hriba, v katerih gospodarijo divje živali (kače, sove) in rastline (bršljan, mah). Ta konvencionalna alegorija minljivosti namreč pisatelju ponudi primerno izhodišče, da

18 Kersnik, *Zbrano delo* 3, 1965, str. 147.

19 Prim. Kos, *Primerjalna zgodovina*, str. 178–182.

20 Hladnik, *Slovenski zgodovinski roman*, str. 79, 84, 85, 198.

bralca odvede v preteklost in mu pove svojo zgodbo. Značilen je uvodni opis dolenjskega gradu Čušperk v povesti *Ljudska osveta* Frana Jakliča, objavljeni v reviji *Dom in svet* leta 1892: »Na visokem in strmem hribu na severni strani dobrepoljske kotline se dvigajo razvaline čušperške. Mah je porastel po kamenju, zeleni bršljin se je popel po visokih stenah in med ozidjem rastejo mogočne bukve. Gadje in modrasi se solnčijo sedaj na razvalinah, sove in čuki se skrivajo po luknjah.«[21] Vsebinsko enak je začetek Aškerčeve pesmi *Stari grad*:

»Tam gori na strmih pečinah
zapúščen mi dviga se grad;
bršlin mu tovariš edin je,
a sove so v njem gospodinje,
gospod mu je pisani gad.«[22]

Grad nastopa že v naslovu in glavni vlogi prve ohranjene zgodovinske pesnitve v slovenščini, ki jo je okoli leta 1824 pod naslovom *Ostrivica nepremagana* napisal Urban Jarnik, tedaj župnik v Šmihelu na Gosposvetskem polju. Upesnjena je znamenita koroška pripovedka o gradu Ostrovica (Hochosterwitz), ki ga njegovi prebivalci v 14. stoletju z zvijačo ubranijo pred mogočno vojsko grofice Margarete Tirolske:[23]

»Se graščan rešen veseli,
dežela poskakuje,
veselejši Krka šumi,
planina se raduje.
In kar je bilo, bode še
v prihodnje govorilo se:
na večno Ostrivica
ostala bo divica.«[24]

Grad ima zelo pomembno mesto tudi v prvem poskusu slovenske zgodovinske povesti z naslovom *Erazem iz Jame*, ki ga je leta 1845 v samostojni knjižici objavil Franc Malavašič. To delo, ki je črpalo iz Valvasorja in ljudskega izročila, je v kar šestih izdajah do leta 1907 med Slovenci razširilo in proslavilo romantično zgodbo o uporniku Erazmu Predjamskem.[25] K njenemu čaru so gotovo prispevali divja podoba gradu Predjama, ki jo je tudi najbolj preprostim bralcem približala povedna grafika pred naslovnico (Erazmov služabnik izdaja oblegovalcem mesto na gradu, kamor naj ustrelijo s topom, da bodo pokončali gospodarja), in slikoviti opisi, kakršen je ta: »V jami leshi tako globoko, de bi mu strehe treba ne bilo, ako bi ne bilo savoljo mokrotnosti, ki od skalovja nad gradam kaplja. Pót do tega grada je voska in sterma: zhes dva mosta na vretenih se gre v grad«.[26]

Pisatelji so si zelo prizadevali, da bi bralcem pričarali dejanske historične podobe gradov. Med njimi je bil Jurčič, ki je svoj opis dolenjskega gradu Kozjak v času turških vpadov, postavljen na začetek prve velike slovenske zgodovinske povesti *Jurij Kozjak* (1864), oprl na Valvasorjevo besedilo in bakrorez v Slavi:[27] »V petnajstem stoletju je stal grad še trden, kakor bi bil zidan za večnost. Ponosno so moleli okrogli stolpi na hribu proti nebu, naznanjevaje od daleč vsakemu, da tu noter ne pride nihče, kogar gospodar noče sam rad sprejeti. Obzidje, zidano po umetni roki, stalo je nepredrtno kakor stara skala.«[28] Realni gradovi nastopajo tudi v drugih Jurčičevih delih. V povesti *Grad Rojinje*

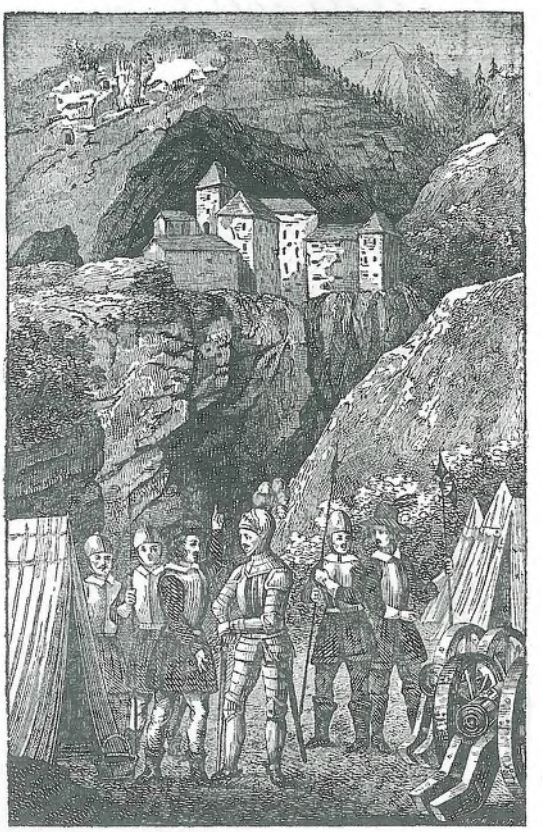

„Skala tam ni debéla, in zhe parkrat va-njo vfirelite in jo dobro sadénete, fe mora raskrufhiti.“

Ilustracija pred naslovnico knjižice Erazem iz Jame Franca Malavašiča (1845): Erazmov služabnik izdaja oblegovalcem mesto na gradu Predjama, kamor naj ustrelijo s topom, da bodo pokončali gospodarja.

21 Jaklič, Ljudska osveta, str. 103.
22 Aškerc, *Zbrano delo* 1, 1946, str. 12.
23 Gspan, Opombe, str. 313–315.
24 *Cvetnik*, str. 46.
25 Hladnik, *Slovenski zgodovinski roman*, str. 84, 176–177.
26 Malavašič, *Erasem is Jame*, str. 10.
27 Valvasor, *Die Ehre* XI, 314–315.
28 Jurčič, *Zbrano delo* 1, 1946, str. 100.

(1866) je dolenjski grad Roje konec 16. stoletja ozadje viteške zgodbe o ljubezni in izdajstvu, v romanu *Ivan Erazem Tattenbach* (1873) pa so štajerski gradovi kakor Konjice, Rače in Podčetrtek okoli leta 1670 prizorišča zrinsko-frankopanske zarote, naperjene zoper habsburško nadoblast.

Z Jurčičem so postali slovenski gradovi nepogrešljiv element v vse bolj priljubljenih pripovedih o deželni in narodni zgodovini. Med njimi izstopa zaradi eksotičnih prizorišč in širokega pogleda na preteklost domovine roman *Gospa s pristave*, ki ga je leta 1894 v reviji *Dom in svet* objavil profesor moralne teologije Ivan Janežič.[29] Govori namreč o vznemirljivem življenju vojvodinje Viride Visconti, hčerke milanskega vojvode Barnabe Viscontija, ki se je po smrti svojega moža, avstrijskega vojvode Leopolda III., leta 1386 umaknila na grad Pristava nad Stično in od tam velikodušno podpirala stiško opatijo. Janežiča, rojenega v Šentvidu pri Stični, je gotovo že kot otroka prevzela zgodba o mogočni vladarici in njenem gradu, ki se je ohranila v ustnem izročilu. V romanu je slikovito opisal vse Viridine gradove, in sicer družinsko rezidenco v Milanu, razkošno opremljeno z renesančnimi kipi, slikami in knjigami, nato sijajen vojvodski dvorec v Gradcu, na koncu pa še okusno prenovljen gradič nad Stično: »Tudi dvorišče je dal predelati o. Peter, in zraven priredil povsodi lepe poti, posute z belim peskom. Mali grajski vrtiček je dobil nekaj cvetlic iz samostanskega vrta. Zid in okopi so bili popravljeni; stolpiča nista bila posebno močna, pa mična. Zato je jako prijazno gledal mali beli gradič izmed črnozelenih smrek na dolenjski svet.«[30]

Medtem ko so bili gradovi pri Jurčiču še shematizirani, so postajali konec 19. stoletja vse bolj stvarni. Za zgodovinsko avtentičnost si je nadvse prizadeval Peter Bohinjec, ki je v povesti *Za staro pravdo* (1901) rekonstruiral pisarno blejskega gradu v času kmečkega upora leta 1515: »Leseni stropni tramovi, barvani s pisanimi črtami, so nosili lepo posnete in zarezane debele deske iz kostanjevega lesa. Stene pa so bile prenapolnjene vsakojakih podob, orožja in omar. Nekaj koženic je ležalo popisanih na enonožni kameniti mizi, in debel urbarij je ležal odprt na njej.«[31] Slikovito historično ozadje v Scottovi tradiciji je pomembno tudi še za roman *Visoška kronika* (1919).[32] K njegovi mikavnosti prispevajo detajli, kakršen je natančen opis škofjeloškega gradu v 17. stoletju, ki ga je Tavčar seveda dobro poznal: »Bilo je tam mnogo pozlačene oprave, dosti miz in mizic, stolov in stoličkov. Po stenah so visele podobe, ne samo svete, [...] in te podobe so tičale v okvi

Ilustracija k romanu Gospa s pristave Ivana Janežiča (Dom in svet VII, 1894, str. 46): vojvodinja Virida ob oknu renesančnega dvorca Viscontijev v Milanu.

rih, ki so bili morda več vredni od kmečke koče. Videl sem dalje prestol, kjer je sedel gospod škof, kadar je sprejemal cerkveno in posvetno gosposko. In še celo posteljo sem videl, kjer je počival po dnevnem trudu. Bila je visoka in široka kakor šotori, katere so postavljali Izraelci v puščavi.«[33]

Grad kot zgodovinsko prizorišče se v slovenski literaturi pojavlja precej pogosto, največkrat v zgodovinskih pripovedih, ki so bile namenjene najširšemu krogu bralcev. Gradovi v njih pomembno soustvarjajo narativno bogato kuliso za dogodke iz deželne ali narodne preteklosti.

Grad kot predmet kritike

Pesniki in pisatelji pa v gradu niso nujno videli neproblematične zgodovinske lokacije, temveč so ga pod vplivom ljudskega izročila, liberalizma in nacionalizma odkrito povezovali s slabostmi in zlorabami fevdalnega sistema. V takšni kritični perspektivi sta v zvezi z gradom značilno izstopila topos nakopičenega bogastva in topos okrutne ječe. Prvi zametek moralne kritike je mogoče zaznati v eni izmed *Kratko-časnih pergodb*, ki jih je Valentin Vodnik objavil v *Veliki pratiki* za leto 1796. V njej sta pred-

29 Hladnik, *Slovenski zgodovinski roman*, str. 82.
30 Janežič, Gospa s pristave, str. 645.
31 Bohinjec, Za staro pravdo, str. 116–117.
32 Kos, *Primerjalna zgodovina*, str. 184–185.
33 Tavčar, *Zbrano delo* 6, 1956, str. 115.

Secesijska oprema XIII. zvezka Zabavne knjižnice Slovenske matice (1901), v katerem je izšla povest Za staro pravdo Petra Bohinjca.

stavljena nespametni gospod, ki se na gradu hvali s svojo nekoristno lastnino – dragimi kamni, in pametni gospod, ki se v mlinu hvali s svojo koristno lastnino – mlinskimi kamni.[34] Racionalistična poanta, naj je bila še tako blaga, je bila potencialno vplivna, saj je pratika dosegala najširši možni krog bralcev na tedanjem Kranjskem.[35]

Za temačno preteklost gradov so bile posebej občutljive balade in romance, ki so snov zajemale iz zgodovine in ljudskega izročila ter opisovale nenavadne, usodne in skrivnostne dogodke, povezane z ljubezenskimi in socialnimi problemi.[36] Grad je v njih zelo pogosto prizorišče spolnega nasilja oziroma ljubezenske krivice, ki jo zakrivi srednjeveški fevdalec. Eden najzgodnejših primerov je Prešernova *Romanca od Strmega grada*, namenjena četrtemu zvezku *Kranjske čbelice* (1833), ki je združila ljudske pripovedi in pesnikove sodobne vtise o Šmarni gori in njenih slavnih prebivalcih.[37] Pesem govori o visoko nosečem dekletu, nedvomno skromnega rodu, ki se vzpenja na grad, da bi prišla do gospoda – očeta svojega nerojenega otroka, vendar pred obzidjem umre pri porodu. Grehe svojih staršev po mnogih letih izbriše sin, ki se vrne iz Rima kot duhovnik in prepriča skesanega graščaka, da spremeni grad v Marijino svetišče:

»Mariji dal je grad svoj v last,
je zidal cerkev nji na čast,
v nji sin je zanjga mašo bral,
in mater svojo 'z vic jemal.
Kjer bil je Strmi grad nekdàj,
velíka božja pot je zdaj.«[38]

Kljub moralnemu sporočilu je cenzura zaradi težke teme, zlasti opisa poroda, pesem črtala iz zbornika.[39] Še bolj mračna je romantična balada *Knezov zet*, ki jo je Simon Jenko prvič objavil leta 1860 v *Slovenskem glasniku*. V njej graščak ubije vrtnarja, ki je zaljubljen v njegovo hčerko, umorjenec pa se mu maščuje tako, da svojo nesojeno ljubico zvabi iz gradu v Kolpo:

»Grad beli tího zapustí,
za ljubim svojim pohití.
Oh pojdi sèm, ne mudi se!
Glas znani v dalji čuti je.«[40]

Jenko je v pesmi združil dva motiva iz ljudskega pesništva: motiv graščakovega vrtnarja in motiv mrtveca, ki se vrne po ljubico.[41] Skozi njiju je izrazil svoj protest proti družbenim oviram v ljubezenskem življenju,[42] ki so v *Romanci od Strmega grada* samo nakazane. Na Jenkovo nezaupanje do gradov in njegovih prebivalcev, kakor se kaže v *Knezovem zetu*, je gotovo vplivala osebna izkušnja. Leta 1853 se je namreč kot domači učitelj zaljubil v svojo učenko Leopoldino, hčerko deželnega svétnika Kuralta, ki je bil lastnik graščin Smuk in Podturn pri Semiču.[43] Leta 1895 je Anton Hribar v *Domu in svetu* objavil vsebinsko sorodno balado *Kovačigrajska hči*:[44] ribič, ki lovi pod gradom, si zaželi, da bi lahko vedno užival v petju nedosegljive grajske gospodične – ta ga takoj nato res zapelje v zamaknjenost, smrt v Kolpi in večno poslušanje.[45]

34 Vodnik, *Zbrano delo*, str. 219.
35 Prim. Gspan, Anton Tomaž Linhart, str. 295; Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 188.
36 Kocijan, Od romantične k realistični baladi, str. 504.
37 Slodnjak, Razlaga, str. 255–256; Slodnjak, *France Prešeren*, str. 130.
38 Prešeren, *Zbrano delo* 2, 1966, str. 47–50.
39 Slodnjak, Razlaga, str. 255.
40 Jenko, *Zbrano delo* 1, 1964, str. 112.
41 Bernik, Opombe, str. 280; Kocijan, Od romantične k realistični baladi, str. 511.
42 Bernik, *Simon Jenko*, str. 206–207.
43 Prim. Bernik, Opombe, str. 234.
44 Kocijan, Od romantične k realistični baladi, str. 516.
45 Hribar, Kovačigrajska hči.

Ljubljanski ZVON.

Leposloven in znanstven list.

Izdajatelji:
Janko Kersnik, Fr. Levec, Jos. Stritar, dr. Ivan Tavčar.

Leto III. V Ljubljani, 1. julija 1883. Štev. 7.

Stari Grad.

Balada.

Kam gori na strmih pečinah
Zapuščen mi dviga se grad;
Bršlin mu tovariš jedin je,
A sove so v njem gospodinje,
Gospod mu je pisani gad.

Že večkrat jaz stal sem na vrhu
O divnem razgledu zavzét . . .
A kadar v temine pa črne
Zidovje se staro zagrne,
Ne hodil bi gor za ves svet!

Na vasi zvon jedva naznani
Noči polovico na glas:
In sobe gradú razsvetlé se,
Vse v čárobnem blesku žarè se,
Dnij davnih povrne se kras.

S prijátelji v svetli dvorani
Grof bledi za mizo sedí,
Sedi poleg njega devica,
Objemlje jo véla levica,
Desnica mu čašo drži.

„Ne boj se," tolaži grof devo,
„Ne boj se me, zalo deklè!
Oh, koj se ti duša privadi
Na mojem veselem tu gradi,
Glej, ljubi te moje srcé!"

In glasna zdravljica zaóri
Zdaj grofu od gostov mu vseh;
In divje druhál se grohoče,
Med njimi pa deva se joče,
Se joče in — sili jo smèh . . .

Hu! kdo pa tam doli pod gradom
Razsaja in kliče takó?
Orožje mu v rokah se sveti,
Nazáj pak jo hoče imèti —
Oj hčerkò ujeto, mladó!

A kmalu potihne tam doli
Pred vrati ta kmetičev krik:
In v roci glavó krvavečo
Tam gori pred družbo šumečo
Pokorni prinese krvník . . .

In vaški petelin zapoje,
Da zóra pripelje že dan!
In máhoma blesk ves ugasne,
Prikazni izginejo jasne —
In grad je spet pust in temán.

Gorázd.

27

Balada Stari grad, kakor jo je v Ljubljanskem zvonu 1. julija 1883 pod psevdonimom Gorázd objavil Anton Aškerc.

Nepremostljivo socialno razliko med kmečko hišo in gradom je na enak način kakor Jurčič in Jenko doživel Anton Aškerc, ki se je leta 1877 kot domači učitelj na dvorcu Fala zaljubil v hčerko Johanna grofa Zabea.[46] Tudi to je prispevalo k izoblikovanju njegovih liberalnih in humanističnih nazorov, ki so se pokazali v dramatični baladi *Stari grad*, prvič objavljeni v *Ljubljanskem zvonu* leta 1883. Grad je v njej s stopnjevanjem ljudskih predstav dobil resnično grozljive poteze. Pesnik strahoma opazuje grajske razvaline, v katerih ponoči oživijo krvavi dogodki iz preteklosti. Grof se v dvorani veseli z ugrabljenim tlačanskim dekletom:

»S prijatelji v svetli dvorani
grof bledi za mizoj sedi;
sedi mu ob strani devica,
objemlje jo vela levica;
z desnoj grof čašo drži.«[47]

Istočasno ukaže, naj njenemu očetu, ki je prišel h gradu terjat pravico, odsekajo glavo. V omenjenih baladah bi kljub močnemu sporočilu zaman iskali daljših stvarnih opisov gradov. Ti so vedno označeni s slikovitimi, toda stalnimi lastnostmi oziroma ukrasnimi pridevki, ki prihajajo iz ljudskega slovstva: vzvišenost (»Strmi grad«, »na strmih pečinah«), starodavnost (»zidovje to staro«), razkošnost (»v svetli dvorani«, »Grad beli«). To potrjuje, da izvira pomemben del negativne podobe gradu v visoki literaturi iz folklore.

Tudi literarna dela, ki so obravnavala konkretno zgodovinsko snov, so grad pogosto povezovala s spolnim nasiljem oziroma ljubezensko krivico. Tovrstne grehe so avtorji najraje pripisovali zadnjim trem grofom Celjskim. Pri tem so se najpogosteje naslanjali na zgodbo o Veroniki Deseniški, ki so jo sprejeli iz tradicije *Kronike grofov Celjskih* iz druge polovice 15. stoletja, tudi iz Valvasorja, in na zgodbo o poplemenitenju Teharčanov, ki so jo povzeli po ljudskem izročilu.[48] Leta 1851 je Josipina Turnograjska v *Slovenski bčeli* objavila kratko zgodovinsko povest *Nedolžnost in sila* – prvo o Veroniki Deseniški.[49] Že v njej v skladu z izročilom nastopa usodna dvojica gradov, ki so jo prevzeli tudi poznejši avtorji, tako Jurčič v tragediji *Veronika Deseniška*. Grad Fridrihštajn je ljubezensko gnezdo grofa Friderika II. in Veronike Deseniške, ki ga da grof Herman II. porušiti v znamenje ničnosti njune morganatične zveze: »Tí je pa terdoserčen zadosti, da ga zapre, premoženja obropa, mu vse gradove vzame in clo Fridrichstain strašno razdene. Mende ní vedel v svoji jezi in serdu kaj boljšiga storiti, kakor se nad nedolžnim zidovjem znositi.«[50] Grad Ojstrica pa je zadnje prizorišče tragedije: po neuspelem čarovniškem procesu tam zaprejo in utopijo Veroniko.

V drugi polovici 19. stoletja je bila zaradi narodnospodbudnega sporočila zanimiva zgodba o Teharčanih, ki so izkoristili slabost grofa Ulrika II. do lepih deklet in ga prisilili, da jih je poplemenitil. Omenjena snov je največ ljudi dosegla z izjemno priljubljeno povestjo *Mlinarjev Janez* Ferda Kočevarja, ki je bila leta 1858 delno objavljena v *Novicah*, leta 1859 je izšla v prvi,[51] leta 1905 pa že v četrti izdaji. Grad Zgornje Celje je v njej prizorišče brutalnega spolnega nasilja, zato ga skupaj z njegovim gospodarjem zadane kletev obupanega tlačana, ki mu je grof ugrabil hčer: »Ta-le tvoj grad razsuti se mora kakor trhlo drevo, in v tvojih sobah, z zlatom in srebrom napolnjenih, skovikajo naj v bodoče čuki in sove pesem prokletstva tebi na spomin! Oni stolp, v katerem se nahajajo tvoje grozne ječe, naj se

46 Boršnik, *Anton Aškerc*, str. 16.
47 Aškerc, *Zbrano delo* 1, 1946, str. 12.
48 Hartman, *Celjski grofje*, str. 20, 36, 41, 42. Prim. Kovačič, Veronika Deseniška.
49 Delavec, *Moč vesti*, str. 175.
50 Turnograjska, Nedolžnost in sila, str. 33.
51 Hladnik, *Slovenski zgodovinski roman*, str. 107–108.

ti razpoči od slemena do temelja v živo znamenje božjega maščevanja, ki te bode doletelo zaradi nedolžnosti tam notri po nedolžnem trpinčene.«[52] Družbenokritično ostrino Kočevarjeve povesti so poznejši avtorji, tako Aškerc v *Celjski romanci* (1885) in Anton Funtek v opernem libretu *Teharski plemiči* (1890), sicer omilili,[53] toda tudi pri njih je Zgornje Celje predvsem rezidenca grofa Ulrika, ki se spušča v dolino zapeljevat kmečka dekleta.[54] Celjsko tematiko in motiv gradu kot nečloveške ječe je zopet povezal Anton Medved v grozljivi baladi *Vitovčeva smrt* (1890), v kateri okrutnemu celjskemu vojskovodji Janu Vitovcu prinesejo zasluženo smrt njegove žrtve – jetniki iz podzemnih grajskih ječ.[55]

Po padcu neoabsolutizma in začetku ustavne dobe v Avstrijskem cesarstvu se je začela v slovenski literaturi pod vplivom prenovljenega narodnega gibanja pojavljati politično drzna tematika kmečkih uporov, za katero je bilo med drugim značilno povezovanje gradu z družbeno in celo nacionalno

Secesijska naslovnica četrtega ponatisa povesti Mlinarjev Janez Ferda Kočevarja – cenovno dostopna žepna izdaja iz leta 1905.

krivico. Narodnozavedni literati, ki so bili povrh vsega kmečkega porekla, so bili ne glede na liberalno oziroma katoliško orientacijo trdno na strani zatiranih. Snov so črpali tako iz tradicije kakor iz objav sodobnih zgodovinarjev, v interpretacijah pa pogosto zahajali v anahronizme, na primer pri vzpostavljanju antagonizma nemški graščak – slovenski kmetje. Med najbolj bojevitimi nacionalisti in kritiki družbe je bil Aškerc, ki je v ciklu balad z naslovom *Stara pravda*, objavljenem leta 1888 v *Ljubljanskem zvonu*, upesnil vrsto kmečkih uporov na Slovenskem.[56] Na začetku pesmi *Tlaka*, ki govori o padcu Mehovega leta 1515, je ta dolenjski grad predstavljen kot konica družbene piramide, s katere fevdalec uživa v pogledu na svojo lastnino:

»Stoji tam Mehovski grad, oj, stoji;
na oknu pa Baltažar Mindorf sloni,
baš vstal je iz pernice mehke.«[57]

Do skrajnosti prignana socialna nepravičnost povzroči nasilno zamenjavo vlog: tlačani postanejo graščaki, graščak pa njihov tlačan. Enako se zgodi v pesmi *Maščevanje* iz Aškerčevega poznega cikla *Tahi na Štatenbergu* (1910), ki opisuje upor štatenberških kmetov zoper svojega okrutnega gospoda Ferenca Tahyja leta 1573:[58]

»Brez boja vdero skozi vrata –
in njihov že prazni je grad ...
„Ko nálašč!" – se šalijo kmetje –
„v grad Tahijev prišli smo spat!"«[59]

Podobno kakor Aškerčeve pesmi so grad upodabljale pripovedi o kmečkih uporih. V Jakličevi povesti *Ljudska osveta* nasilje, predvsem ugrabitev nedolžnega tlačanskega dekleta, sproži upor kmetov, požig gradu Čušperk in graščakovo smrt. Sklepna poanta ne bi mogla biti bolj jasna – grad kot simbol krivične družbene in nacionalne ureditve je uničen, slovenski kmetje, ki se izognejo kazni, pa iz boja izidejo kot sila prihodnosti: »Razrušen je silni grad in pozabljen, in kmalu se ne bode poznalo mesto, kjer je stal, a narod, katerega so nekdaj strahovali grajščaki, ostal je in je sedaj sam svoj gospod na rodni zemlji.«[60]

Folklora je bistveno določila tudi negativne atribute gradov v literarnih predelavah ljudskih povesti izpod peresa Janeza Trdine. Ta je že kot otrok vsrkal ljudsko sovraštvo do fevdalizma, pozneje pa se je brezupno zaljubil v hčerko nekega graščaka.[61] Poleg

52 Kočevar, *Mlinarjev Janez*, str. 39–40.
53 Hartman, *Celjski grofje*, str. 42, 117.
54 Npr. Aškerc, *Zbrano delo* 1, 1946, str. 41.
55 Medved, Vitovčeva smrt.
56 Boršnik, *Anton Aškerc*, str. 31.
57 Aškerc, *Zbrano delo* 1, 1946, str. 128.
58 Novak, Opombe, str. 488, 491.
59 Aškerc, *Zbrano delo* 5, 1990, str. 202.
60 Jaklič, Ljudska osveta, str. 355.
61 Slodnjak, *Obrazi in dela*, str. 193–194.

tega je folklorne motive izpopolnjeval in interpretiral v nacionalnem in liberalnem smislu, kar je lahko podobo gradu samo še bolj očrnilo. V povesti *Ukleti grad* (zbirka *Bajke in povesti o Gorjancih*), objavljeni leta 1882 v *Ljubljanskem zvonu*, je uporabil tradicionalno snov neusmiljene graščakinje.[62] Ta v njegovi verziji nažene Kristusa, preoblečenega v berača: »Hotela je Kristusu dati na pomen, da mu ne bo dala nikoli nič. Kristus je preklel predrzno gospo in rekel: „Prekleta bodi ti in preklet bodi tvoj grad, dokler ne bodo začeli gorjanski pastirji prebirati in se učiti sv. pisma. Samo tak pastir bo utolažil božjo jezo in te rešil.“ O teh strašnih besedah se je zemlja potresla in požrla gospo in nje grad.«[63] S tem tipom zgodbe je neločljivo povezan grad, ki skupaj z gospodarjem in zakladom čaka, da ga iz stoletne pozabe odreši nepokvarjena duša iz ljudstva.

Grad kot predmet kritike je v slovenski literaturi izjemno pogost. K temu je bistveno prispevalo nenaklonjeno ljudsko izročilo, ki se je ujemalo s kmečkim poreklom velikega števila avtorjev ter nagovarjalo narodno vse bolj zavedno in družbeno vse bolj kritično bralstvo.

Grad kot nacionalni motiv

Isti dejavniki, ki so v slovenski literaturi pospeševali kritiko gradu, so zavirali njegovo nacionalno interpretacijo. Poleg negativne podobe fevdalca in gradu v ljudskem spominu je bila za to kriva vse večja odtujenost med narodnim gibanjem in domačim plemstvom. Po marčni revoluciji je prevladala teza o neavtohtonem, neslovenskem ali vsaj potujčenem plemstvu, vse močnejši mednacionalni konflikti v Avstro-Ogrski pa so večino grajskih lastnikov silili v nemštvo. Edini, ki so ga lahko pisatelji tedaj slavili kot ponosnega slovenskega aristokrata, je bil politik Jožef Emanuel grof Barbo-Waxenstein.[64] Iz teh razlogov se noben slovenski grad ni približal statusu nacionalnega spomenika, kakršnega so na primer uživali pri Čehih grad na Hradčanih in Karlštejn, pri Nemcih Wartburg, grad nad Heidelbergom in renski gradovi ter pri Škotih grad v Edinburghu. Značilen slovenski odnos do gradov kaže začetek *Jurija Kozjaka*. Ko se Jurčič ozira v preteklost slovenskih dežel, prepozna kot živo le rodovno, torej narodno kontinuiteto, v srednjeveških gradovih pa vidi zgolj naključno ohranjene relikte brez zveze s sedanjostjo: »In koliko so zlasti naše slovenske dežele prebile po Turkih! Skoraj čuditi se moramo, da so še take ostale. Svoje pradede pa moramo spoštovati, da so nam ohranili deželo in rod. In kje so današnji dan gradovi, nekdaj sovražnikom trepet in strah? Le razvaline še vidimo na gorah, le majhni ostanki nam pričajo, da so nekdaj bili, in živo pripovedujejo, da človek malo malo časa potuje tod; posamezni človek mine, rod ostane.«[65]

Zgodovina je sicer slovenski literaturi ponujala precej snovi, ki je imela zvezo z gradovi in potencialno nacionalni naboj, na prvem mestu kneževino Karantanijo. V slovenskem nacionalnem epu *Krst pri Savici*, ki ga je Prešeren izdal leta 1836, vsebuje zametek takšnega motiva Ajdovski gradec nad Bohinjsko Bistrico. Ta utrdba je namreč zadnji branik Slovencev, ki se pod vodstvom Črtomirja oklepajo samovlade in poganske vere svojih prednikov:[66]

»On z njimi, ki še tr'djo vero krivo,
beži tje v Bohinj, v Bistrško dolino,
v trdnjavo zidano na skalo sivo.«[67]

Tudi Anton Hribar se je v baladi *Zadnji knez*, objavljeni leta 1890 v *Domu in svetu*, kljub fantazijski zgodbi vrnil v staroslovensko zgodovino. V izmišljeni zgodbi o knezu Koclju in njegovih otrocih je Blatenski kostel upodobljen kot politično središče Slovencev, ki propade zaradi nesloge in ki še danes čaka na vstajenje:

»Posut je stari knežji grad –
Strohnel je knežji prestol zlat –
In danes še pokriva blato
Slovenskih knezov žezlo zlato ...«[68]

Z nacionalnega vidika so bili še bolj od karantanskih in panonskih utrdb zanimivi matični gradovi grofov Celjskih, najmogočnejših plemičev slovenskih dežel, ki so jim začeli po marčni revoluciji publicisti in zgodovinarji kakor Trdina, Lavoslav Gregorec, Karel Verstovšek, Josip Gruden in Ljudevit Pivko anahronistično pripisovati slovensko poreklo, protinemško orientacijo in južnoslovansko državotvornost.[69] Toda literati so se bolj navduševali nad zgodbama o Veroniki Deseniški in Teharčanih, zato niso zlahka sprejeli mita, ki je Celjske postavljal v lepšo luč. Jurčič ga je sicer že leta 1880 upošteval v tragediji *Veronika Deseniška*,[70] vendar ga ni vpletel v glavno ljubezensko zgodbo, še manj navezal na gradove. Priložnosti ni izkoristil niti Fran Detela, ki je v romanu *Véliki grof* (1885) na zgodovinsko ozadje konflikta med Celjskimi in Habsburžani naslikal samo zgodbo o razuzdanem ljubezenskem življenju grofa Ulrika II.[71] Mestni grad

62 Logar, Opombe, str. 378.
63 Trdina, *Zbrano delo* 6, 1954, str. 76.
64 Jurčič, Še par besedij.
65 Jurčič, *Zbrano delo* 1, 1946, str. 99–100.
66 Prim. Slodnjak, Razlaga, str. 250–251; Kos, *Prešernov pesniški razvoj*, str. 147.
67 Prešeren, *Zbrano delo* 1, 1965, str. 175.
68 Hribar, Zadnji knez, str. 99.
69 Hartman, *Celjski grofje*, str. 23–27.
70 Jurčič, *Zbrano delo*, str. 69–70.
71 Hladnik, *Slovenski zgodovinski roman*, str. 113–115.

Spodnje Celje ni opisan kot žarišče nacionalne ideje, temveč samo kot sijajen poznosrednjeveški sedež evropskega kneza: »V veliki dvorani z visokimi gotskimi okni, katerih slikano steklo je v pisan somrak razsipalo sončne žarke, je sedèl na knežjem prestolu, ogrnjen v bleščeči se plašč, grof Urh sredi orožja in trofej in podob svojih prednikov«.[72]

Šele Aškerc je literarno obdelal mit o Celjskih kot graditeljih južnoslovanske države.[73] V pesnitvi *Poslednji Celjan* (1912) je Ulrika II. opeval kot tragičnega nacionalnega junaka, celoten Prolog pa posvetil gradu Zgornje Celje – simbolu grofovih vladarskih načrtov, ki se morajo za Slovence uresničiti v prihodnosti:

»Kdo zgradíl té močne je zidove
na višavi strmi svoje dni?
Ne, da nekatere le vekove –
večno hotel je, da grad stoji!«[74]

Prodor celjskega mita v literaturo je bil tako počasen najbrž tudi zato, ker ga dolgo niso posvojili Kranjci. Njim je bila zanimivejša poznosrednjeveška romanca *Pegam in Lambergar*, ki nosi proticeljsko oziroma prohabsburško sporočilo. V Pegamu je namreč upodobljen Ulrikov vojskovodja Jan Vitovec, ki je ogrožal cesarja Friderika III. in njegovo pravico do celjske dediščine, v Lambergarju pa Habsburžanom zvesti grof Lamberg. Različico te ljudske pesmi je najprej v nemščini prepesnil in v zbirki *Cvetje s Kranjskega* (1781) objavil Linhart.[75] Slovenska predelava druge različice, ki jo je pripravil Vodnik, je leta 1807 izšla v samostojni knjižici.[76] V vseh variantah ima pomembno vlogo grad Kamen pri Begunjah, kjer živi junak Lambergar. V njem dočaka cesarjev klic na pomoč in v njem dobi materina navodila, po katerih stre svojega nasprotnika. V Vodnikovi pesmi cesar Pegamu takole zagrozi s slovitim gospodom s Kamna:

»Na krajnski zemli mi živi,
kér se na Kamnu govori,
se nikdar tebe ne boji.«[77]

Toda ta tema zaradi pravljičnosti ni imela veliko možnosti, da bi se razvila v nacionalno resnično pomembno, čeprav jo je France Cegnar leta 1858 oživil v epu *Pegam in Lambergar*, v katerem seveda nastopa tudi grad »Beli kamen«. Detela je še leta 1891 objavil povest *Pegam in Lambergar*, v kateri je povezal ljudsko izročilo in zgodovinska dejstva, Lambergovo bivališče pa prestavil v grad Črnelo pri Dobu,[78] vendar ni niti junaku niti gradu skušal pripisati posebnega pomena za narod.

Priložnost za nacionalno obarvano podobo gradu so nato ponujali boji s Turki. Poskus najdemo v pripovedi *Križem sveta*, značilni mohorjanski povesti, ki jo je leta 1877 objavil Valentin Slemenik. Pripoveduje o družini Pečarski z Levovega gradu na Koroškem, ki jo konec 15. stoletja razkropijo roparska družina Grobekar in Turki, nato pa srečno združijo poštenje, sloga in zaupanje v Boga. Levov grad je predstavljen kot branik Slovencev pred neverniki. Proti koncu povesti se s pomočjo skritega mehanizma podre na napredujočo turško vojsko in omogoči beg svojim krščanskim prebivalcem: »Ubežniki so bili srečno došli po čudnej poti na svitlo; ravno so še videli, kako je grad tujce pozdravil ter je zagernil s svojimi razvalinami. Krik in vik se razlega med turško vojsko! to gjaursko gnezdo nam toliko junakov požre!«[79]

Križem sveta.

Zgodovinska povest.

Spisal
Valentin Slemenik.

Izdala in založila
Družba sv. Mohora v Celovcu.

1877.

Naslovnica mohorjanske povesti Križem sveta Valentina Slemenika (1877).

72 Detela, Véliki grof, str. 50.
73 Novak, Opombe, str. 492–494.
74 Aškerc, *Zbrano delo* 5, 1990, str. 213.
75 Linhart, *Zbrano delo*, str. 201; Zupančič, *Literarno delo*, str. 79.
76 Kos, Opombe, str. 452–453.
77 Vodnik, *Zbrano delo*, str. 191.
78 Detela, Pegam in Lambergar, str. 136.
79 Slemenik, *Križem sveta*, str. 79.

V podobnih zametkih je obtičal grad kot nacionalni motiv v zvezi z ostalimi primernimi zgodovinskimi dobami in dogodki. V delih o slovenskih protestantih bi bil lahko prikazan kot zavetje preganjanih, toda pesniki in pisatelji večinoma niso bili naklonjeni reformaciji.[80] Izjema je Aškerčeva pesem *Na gradu Lanšprežu* iz cikla *Mučeniki* (1906), v kateri je Lanšprež varno zatočišče ljubljanskega predikanta Janža Znojilška.[81] Podobno pozitiven motiv je skušal Aškerc oblikovati še v pesmi *Obleganje ljubljanske trdnjave* iz cikla *Ilirija* (1910), v kateri Ljubljančani leta 1813 na skrivaj otežujejo avstrijsko osvojitev Ljubljanskega gradu kot zadnjega ostanka Ilirskih provinc.[82]

Grad kot nacionalni motiv se v slovenski literaturi dolgoročno ni uveljavil, in to kljub zanimivim izhodiščem, med katerimi je bil najbolj obetaven celjski mit, in kljub številnim poskusom, zlasti v Aškerčevem opusu. V predstavi tako literatov kakor bralcev je ostala dominantna folklorna podoba gradu.

Grad kot literarni simbol

Grad pa v slovenski literaturi ni le ustvarjal ozadij in ponazarjal idej. Nekateri pesniki so ga z umetniškimi sredstvi znali preobraziti tudi v literarni simbol. Pri tem so največkrat uporabili motiv razvalin, ki je v evropski literaturi, slikarstvu in arhitekturi že vsaj od renesanse ponazarjal minljivost ali ničevost človeka in človeštva. V 18. in 19. stoletju so ga posvojili in dodatno razvili predromantiki, romantiki in postromantiki, ki jim je podoba propadajoče monumentalne arhitekture, postavljene v neokrnjeno naravo, vzbujala estetske občutke, melanholična razpoloženja in sublimno hrepenenje po neskončnosti.[83] Razvaline so bile zlasti v lirski poeziji odlično izhodišče za refleksijo, saj so motiv zaradi ustaljenosti v vseh umetnostih dobro razumeli tudi razmeroma konservativni slovenski bralci. Tovrstne pesmi so imele zanje še poseben čar, ker so lahko v njih prepoznavali ali spoznavali resnične slovenske gradove.

Med prvimi se je omenjenega motiva oprijel duhovnik Ignac Holzapfel, ki je okoli leta 1824 napisal pesem *Na posipu Hudiga grada*. K razmišljanju ga je spodbudilo opazovanje razvalin Hudega gradu (Gutenberga) nad rodnim Tržičem. V prvi verziji pesmi je bil grad predvsem tarča njegove družbene kritike – propad naj bi bil kazen za divjaštvo njegovih srednjeveških gospodarjev. Toda urednik Miha Kastelic je pesem za objavo v prvem zvezku *Kranjske čbelice* (1830) estetsko precej izboljšal, pri čemer je odbil njeno protifevdalno ost,[84] okrepil pa filozofsko poanto o *vanitas vanitatum*, ki sega k starozaveznemu Pridigarju:

»Kje shodiša, kje moriša?
Kje orožja tvojga šum?
Kje streliša, kje stražiša,
Kje ukánje tvojih trum?

Davno so junaki zgnili,
mirniga soseda strah,
dnevi slave so minili,
razvalina si in prah.

Tak v prah in razvaline
se na zemlji vse razspe,
čas pomigne, vse to mine,
kar človeški rod počne.«[85]

Pesnikova vznemirjena duša se potolaži šele ob končnem spoznanju, da je od človeškega večna samo notranja, srčna lepota, ki po milosti Božji žari tudi v onostranstvu. Jenko, ki se očitno navezuje na Holzapfla, pa na klic *Memento mori!* ne najde več nikakršne religiozne in moralne utehe.[86] V mladostni pesmi *Na Kamniškem gradu* v razvalinah Gornjega gradu nad Kamnikom z bolečino razbere samo resnico o minljivosti vsega človeškega in o trenutnosti lastnega bivanja:[87]

»Človeštvo, to so znam'nja tvoja d'janja!
Pokrite z mahom zidja razvaline!
Pa vas, nekdanje te trdnjave sive,
pokriva davnej že temnota spanja«.[88]

V zreli pesmi *Zêlen mah obrašča*, VII. pesmi cikla *Obrazi* (zbirka *Pesmi* iz leta 1865), se Jenko v eksistencialni stiski vrne h grajskim razvalinam. Od njih želi izvedeti, kaj je pravzaprav življenje:

»Pôvej, razvalina,
v soncu zatemnéla!
Kaj je moč človeška,
kaj so njena dela?

In življenje naše,
ki tak hitro teče,
al' so same sanje?
– Sanje – jek mi reče.«[89]

Tudi v potopisni črtici *Razvaline Pustiga grada* Josipine Turnograjske iz leta 1850 ostanki Novega

80 Prim. Hladnik, *Slovenski zgodovinski roman*, str. 125.
81 Aškerc, *Zbrano delo* 3, 1985, str. 250–255.
82 Aškerc, *Zbrano delo* 5, 1990, str. 188–189.
83 Juvan, *Vezi besedila*, str. 164.
84 Gspan, Opombe, str. 344–345.
85 *Cvetnik*, str. 87.
86 Juvan, *Vezi besedila*, str. 174, 176.
87 Bernik, *Simon Jenko*, str. 117.
88 Jenko, *Zbrano delo* 2, 1965, str. 147.
89 Jenko, *Zbrano delo* 1, 1964, str. 51.

gradu nad Preddvorom človeku sporočajo, da so njegova dela le sanje: »O človek, če si preveč na ti svet navezan, poglej nas, poglej razvaline, na kterih stojiš in gotovo bodeš spoznal, da čast in mogočnost tega sveta nič druziga nista kot prazne sanje.«[90] Turnograjska in Jenko sta se približala poosebitvi gradu, ki jo je posrečeno izpeljal Jurčič v pesmi *Stari stolp*, objavljeni v *Slovenskem glasniku* leta 1867. V njej se stolp, najbolj vzvišen del nekega gradu sredi divjine, huduje nad spogledljivim obnašanjem trenutne grajske gospodične in žaluje za spodobnejšimi navadami starih časov:

»Ponoči zavije se v plašč
črn, sanja od otcev in tašč
nekdanjih, ki čisto živeli,
boga pred seboj so imeli.«[91]

Noč mu nato svetuje, naj se ne jezi, saj je ljubezen obstajala pred njim in bo tudi po njem. Kljub hudomušni naravi pesmi je grad enako kakor pri Holzapflu in Jenku prispodoba minljivosti. Ne glede na častitljivo starost bo propadel kakor vsa druga dela izpod človeških rok, svet pa se bo še naprej vrtel po istih tirnicah.

Konvencionalni motiv razvalin je leta 1834 v četrtem zvezku *Kranjske čbelice* presegla *Glosa*, v kateri je Prešeren podobo gradu povezal z vizijo pesniškega poslanstva. V prvem delu pesmi avtor toži nad usodo, ki pesnikom prinaša le nesrečo, nehvaležnost in celo prezir.[92] V drugem delu primerja podjetnika, ki si z nizkotnimi posli prisluži graščino, in pesnika, ki mu njegovo delo ne prinese niti gmotne niti ljubezenske sreče. Na koncu Prešeren v lastno zadoščenje naslika resnični grad, ki si ga lahko kot statusni simbol privošči zaslužkar, in fantazijski grad, v katerega neprecenljivih duhovnih prostorih prebiva in umre pesnik:

»Vènder peti on ne jenja,
grab'te dnarje vkup gotove,
kupovájte si gradove,
v njih živite brez trpljénja!
Koder se nebo razpenja,
grad je pevca brez vratarja,
v njem zlatnina čista zarja,
srebrnina rosa trave,
s tem posestvam brez težave
on živi, umrjè brez dnarja.«[93]

Resnični grad je simbol socialne ekskluzivnosti, obremenjen z negativnimi lastnostmi, kakor so nedostopnost, pridobitništvo in krivičnost. Grad pevca pa je simbol duhovne ekskluzivnosti. Pomeni ne le naravo,[94] temveč višjo duhovno sfero, v kateri se lahko zaradi svoje vednosti giblje le pesnik. Tako je *Glosa*, v kateri je obravnava gradu dosegla umetniški vrh, zakoličila oba skrajna pola, med katerima so se gibale interpretacije gradov v slovenskih literarnih delih 19. stoletja.

Grad se torej najpogosteje pojavlja kot predmet kritike in zgodovinsko prizorišče, manj pogosto kot sodobno prizorišče in literarni simbol, razmeroma neuspešno pa kot nacionalni motiv. Pri tem so bili odločilni historizem, ljudsko izročilo, liberalizem in nacionalizem, ki so ga večinoma potiskali izven območja slovenstva in sodobnosti. Kljub temu omemba ali opis gradu v literarnem delu vedno uvaja višjo vsebinsko, s tem pa tudi slogovno in jezikovno lego. Kakor je grad dolgo časa zasedal vrh družbene in prostorske vertikale, tako se je v literaturi 19. stoletja povezoval z vzvišenimi temami: opisi visoke družbe, interpretacijami deželne in nacionalne zgodovine, eksistencialnimi problemi in končno s pesniško samorefleksijo.

LITERATURA

PRIMARNA LITERATURA

Aškerc, Anton: *Zbrano delo* 1–9 (ur. Marja Boršnik in Vlado Novak). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1946–1999.

Bohinjec, Peter: Za staro pravdo. Povest iz leta 1515. *Zabavna knjižnica* XIII. Ljubljana: Slovenska matica, 1901, str. 51–209.

Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja II (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: Slovenska matica, 1979.

Detela, Fran: Pegam in Lambergar. *Zbrano delo* 2 (ur. Jakob Šolar). Celje: Mohorjeva družba, 1963, str. 129–295.

Detela, Fran: Véliki grof. *Zbrano delo* 2 (ur. Jakob Šolar). Celje: Mohorjeva družba, 1963, str. 5–128.

Hribar, Anton: Kovačigrajska hči. *Dom in svet* VIII, 1895, str. 469.

Hribar, Anton: Zadnji knez. *Dom in svet* III, 1890, str. 97–99.

Jaklič, Fran: Ljudska osveta. *Dom in svet* V, 1892, str. 103–114, 150–157, 197–209, 247–258, 294–304, 341–355.

90 Delavec, *Moč vesti*, str. 165–166, 245.
91 Jurčič, *Zbrano delo* 9, 1960, str. 144.
92 Kos, *Prešernov pesniški razvoj*, str. 68–71.
93 Prešeren, *Zbrano delo* 1, 1965, str. 112.
94 Prim. Slodnjak, Razlaga, str. 219–221.

Janežič, Ivan: Gospa s Pristave. *Dom in svet* VII, 1894, str. 10–15, 44–47, 100–106, 132–139, 164–171, 197–203, 228–233, 259–267, 294–298, 366–371, 396–407, 429–435, 463–467, 493–496, 515–518, 548–556, 580–587, 611–620, 644–652, 682–685, 715–723, 742–748.

Jenko, Simon: *Zbrano delo* 1–2 (ur. France Bernik). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1964–1965.

Jurčič, Josip: Še par besedij po smrti grofa Barbo. *Slovenski narod* 12, 7. 12. 1879, št. 282, str. [1].

Jurčič, Josip: *Zbrano delo* 1–11 (ur. Mirko Rupel in Janez Logar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1946–1984.

Kersnik, Janko: *Zbrano delo* 1–6 (ur. Anton Ocvirk in France Bernik). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1947–1984.

Kočevar, Ferdo: *Mlinarjev Janez. Slovenski junak ali uplemenitba Teharčanov* (četrti ponatis). Celje: Zvezna trgovina, 1905.

Linhart, Anton Tomaž: *Zbrano delo* (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1950.

Malavašič, Franc: *Erasem is Jame. Povést is Petnajstiga stoletja*. Ljubljana: Giontini, 1845.

Medved, Anton: Vitovčeva smrt. *Dom in svet* III, 1890, str. 80–81.

Pisanice 1779–1782 (ur. Lino Legiša). Ljubljana: SAZU (Razred za filološke in literarne vede, Dela 34), 1977.

Prešeren, France: *Zbrano delo* 1–2 (ur. Janko Kos). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1965–1966.

Slemenik, Valentin: *Križem sveta*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1877.

Stritar, Josip: *Zbrano delo* 1–10 (ur. France Koblar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1953–1957.

Tavčar, Ivan: *Zbrano delo* 1–8 (ur. Marja Boršnik). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1951–1959.

Trdina, Janez: *Zbrano delo* 1–12 (ur. Janez Logar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1946–1959.

Turnograjska, Josipina: Nedolžnost in sila. *Slovenska čbela* 2, 1851, str. 33–34.

Vodnik, Valentin: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1988.

SEKUNDARNA LITERATURA

Berčič, Branko: *Mladost Ivana Tavčarja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

Bernik, France: Opombe. Simon Jenko: *Zbrano delo* 1 (ur. France Bernik). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1964, str. 191–298.

Bernik, France: *Simon Jenko. Monografija*. Maribor: Litera (Monografije k Zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev), 2004.

Boršnik, Marja: *Anton Aškerc*. Ljubljana: Partizanska knjiga (Znameniti Slovenci), 1981.

Boršnik, Marja: Opombe. Ivan Tavčar: *Zbrano delo* 2 (ur. Marja Boršnik). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1952, str. 399–464.

Delavec, Mira: *Moč vesti. Josipina Urbančič Turnograjska, prva slovenska pesnica, pisateljica in skladateljica*. Ljubljana: Primus, 2009.

Gspan, Alfonz: Anton Tomaž Linhart. Njegova doba, življenje in delo. Anton Tomaž Linhart: *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*. Maribor: Obzorja (Iz slovenske kulturne zakladnice 2), 1967, str. 179–304.

Gspan, Alfonz: Opombe. *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja* II (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: Slovenska matica, 1979, str. 295–463.

Hartman, Bruno: *Celjski grofje v slovenski dramatiki*. Ljubljana: Slovenska matica (Razprave in eseji 21), 1977.

Hladnik, Miran: *Slovenski zgodovinski roman*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2009.

Juvan, Marko: *Vezi besedila. Študije o slovenski književnosti in medbesedilnosti*. Ljubljana: LUD Literatura (Novi pristopi), 2000.

Koblar, France: Opombe. Josip Stritar: *Zbrano delo* 3 (ur. France Koblar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1954, str. 399–493.

Kocijan, Gregor: *Janko Kersnik. Monografija*. Ljubljana: ZRC (Monografije k Zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev), 2009.

Kocijan, Gregor: Od romantične k realistični baladi v slovenskem pesništvu 19. stoletja. Problemska skica. *Romantična pesnitev. Ob 200. obletnici rojstva Franceta Prešerna* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Univerza v Ljubljani (Obdobja 19), 2002, str. 503–519.

Koruza, Jože: *Slovstvene študije* (ur. Jože Pogačnik). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1991.

Kos, Janko: Opombe. Valentin Vodnik: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1988, str. 359–510.

Kos, Janko: *Prešernov pesniški razvoj*. Ljubljana: DZS, 1966.

Kos, Janko: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.

Kovačič, Mojca: Veronika Deseniška – nesrečne ljubezni in prepovedane poroke v srednjem veku. *Historični seminar* 6 (ur. Katarina Keber in Katarina Šter). Ljubljana: ZRC SAZU, 2008, str. 9–39.

Legiša, Lino: Opombe. *Pisanice 1779–1782* (ur. Lino Legiša). Ljubljana: SAZU (Razred za filološke in literarne vede, Dela 34), 1977, str. 421–472.
Logar, Janez: Opombe. Janez Trdina: *Zbrano delo* 6 (ur. Janez Logar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1954.
Novak, Vlado: Opombe. Anton Aškerc: *Zbrano delo* 5 (ur. Vlado Novak). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1990, str. 449–532.
Ocvirk, Anton: Opombe. Janko Kersnik: *Zbrano delo* 3 (ur. Anton Ocvirk). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1951, str. 337–406.
Ogrin, Matija: *Literarno vrednotenje na Slovenskem. Od Frana Levstika do Izidorja Cankarja.* Ljubljana: Študentska založba (Claritas 27), 2002.
Pogačnik, Jože: *Stritarjev literarni nazor.* Ljubljana: Slovenska matica (Razprave in eseji 3), 1963.
Rupel, Mirko: Opombe. Josip Jurčič: *Zbrano delo* 3 (ur. Mirko Rupel). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1965, str. 373–414.
Slodnjak, Anton: *France Prešeren* (ur. France Bernik). Ljubljana: Slovenska matica, 1984.
Slodnjak, Anton: *Obrazi in dela slovenskega slovstva.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975.
Slodnjak, Anton: Razlaga posameznih pesmi. *Poezije doktorja Franceta Prešerna* (ur. Anton Slodnjak). Ljubljana: Prešernova družba, 1976, str. 196–278.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* I–XV. Laybach, 1689.
Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika. Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov.* Ljubljana: ZRC SAZU (Studia litteraria), 2010.
Zupančič, Mirko: *Literarno delo mladega A. T. Linharta.* Ljubljana: Slovenska matica (Razprave in eseji 17), 1972.

ZUSAMMENFASSUNG

Burg in der slowenischen Literatur des 19. Jahrhunderts

Die europäische Literatur des 19. Jahrhunderts war im Allgemeinen vom Historismus durchdrungen, der das Entstehen neuer literarischer Gattungen anregte, wie des historischen Romans, der historischen Erzählung und des historischen Dramas. Zu einem der bedeutendsten literarischen Motive wurde die Burg oder das Schloss, besonders in ihrer mittelalterlichen Erscheinungsform. Alles das war charakteristisch auch für die slowenische Literatur des 19. Jahrhunderts. Slowenische Autoren verwendeten den Topos »Burg« auf fünf verschiedene Arten. Burg (oder Schloss) als zeitgenössischer Schauplatz war relativ selten, da nur wenige Autoren (A. T. Linhart, J. Stritar) Schlossleben aus eigener Erfahrung kannten – Burg oder Schloss war am häufigsten als Hintergrund für galante Liebesgeschichten in Romanen und Erzählungen für eine gebildetere bürgerliche Leserschaft gebraucht (I. Tavčar, J. Kersnik). Beliebter war die Burg als historischer Schauplatz, der in zahlreichen Gedichten, historischen Romanen und Erzählungen vorkam, die für eine breitere Leserschicht bestimmte waren (U. Jarnik, F. Malavašič, J. Jurčič, I. Janežič). In diesen Werken sind Burgen und Schlösser bedeutender Teil der Szenerie für Geschehnisse aus der Nationalgeschichte. Sehr häufig ist die Burg Gegenstand der Kritik vor. In vielen Balladen und Romanen wurde sie mit sozialem oder sogar nationalem Unrecht und sexueller Gewalt verbunden (J. Turnograjska, J. Jenko, A. Aškerc, F. Kočevar, F. Jaklič). Die Mehrzahl der slowenischen Autoren dieser Zeit stammte aus bescheidenen Verhältnissen und stand unter dem Einfluss des Volkstradition, des Liberalismus und des Nationalismus, die im Allgemeinen gegenüber dem heimischen Adel und der Schlosskultur feindselig eingestellt waren. Das waren auch die Hauptgründe für den nur kurzfristigen Erfolg für Burg oder Schloss als »nationales Motiv«. Trotzdem haben einige Autoren (F. Prešeren, A. Hribar, V. Slemenik) auf interessante Weise einige Burgen oder Schlösser aus der nationalen Geschichte verwendet (Fürstentum Karantanien und Pannonien, Kämpfe mit den Türken). Am meisten gaben diesbezüglich die Burgen und Schlösser der Grafen von Cilli her (A. Aškerc, F. Detela). Nicht zuletzt waren die Lyriker fähig, die Burg in ein literarisches Symbol umzuwandeln. Für gewöhnlich symbolisiert die Burgruine die Vergänglichkeit des Menschen und des Menschlichen (I. Holzapfel, S. Jenko, J. Jurčič). Nur Prešeren verwendete das Motiv der Burg unkonventionell und meisterhaft im Gedicht *Glosa*, wo sie die erhabene Welt des Dichters symbolisiert.

SUMMARY

A castle in Slovenian literature of 19th century

European literature of 19th century was generally imbued with historicism. Consequently new literary genres emerged, for example historical novel, historical tale, and historical drama. One of the most important literary motifs of the period became castle, especially medieval. These were also the characteristics of Slovenian literature in 19th century. Slovenian writers used the motif of a castle in five different ways. Castle as a contemporary scene was relatively rare, because only few authors knew castle life from their own experience (A. T. Linhart, J. Stritar). Usually it was used as a scenery for gallant love stories in novels and tales for more cultivated middle-class readers (I. Tavčar, J. Kersnik). More popular was castle as a historical scene, used in numerous epic poems, historical novels and tales, intended for the broadest reading public (U. Jarnik, F. Malavašič, J. Jurčič, I. Janežič). In these works castles are important part of the scenery for the events from national history. Very frequently castle appears as an object of criticism. In several ballads and novels it is inseparably connected with social, even national injustice and sexual violence (J. Turnograjska, J. Jenko, A. Aškerc, F. Kočevar, F. Jaklič). Most Slovenian authors of the period were namely of humble birth and under influence of folk tradition, liberalism, and nationalism that were generally hostile toward local aristocracy and castle culture. These were also the main reasons for lack of permanent success of a castle as national motif. Nevertheless authors (F. Prešeren, A. Hribar, V. Slemenik) made interesting use of some castles from the national history (principality of Carinthia and Pannonia, fights with Turks). The most promising were castles of Counts of Celje (A. Aškerc, F. Detela). Finally lyric poets were able to transform a castle into a literary symbol. It was usually represented as a ruin that symbolized transitoriness of a man and of the humanity (I. Holzapfel, S. Jenko, J. Jurčič). Only F. Prešeren masterly incorporated the motif into the poem *Glosa* to indicate the sublime world of the poet.

1.04 Strokovni članek UDK 7.047:728.81(497.4)"16/18"

Prejeto: 25. 7. 2012

Damir Globočnik

ddr. umetnostne zgodovine in zgodovine, muzejski svetnik v Gorenjskem muzeju, Langusova ul. 29, SI–4240 Radovljica
E-pošta: damir.globocnik@guest.arnes.si

Gradovi na likovnih upodobitvah

IZVLEČEK

V 17. stoletju srečamo prve načrtno nastale upodobitve gradov z današnjega slovenskega državnega ozemlja v tehniki risbe in grafike. Najpomembnejši slikovni vir za preučevanje gradov je prispeval kranjski plemič in polihistor Janez Vajkard Valvasor. Leta 1679 je izdal album Topographia Ducatus Carniolae modernae *(Topografija sodobne vojvodine Kranjske), leta 1689 pa je sledila* Die Ehre des Hertzogthums Crain *(Slava vojvodine Kranjske). Podobno vlogo kot Valvasor na Kranjskem je na Štajerskem opravil geograf in topograf Georg Matthäus Vischer. Album* Topographia Ducatus Styriae *(Topografija vojvodine Štajerske) je izdal leta 1679 v Gradcu. Vedutno slikarstvo je vrh doživelo v prvi polovici 19. stoletja. Založniki so izdajali albume, posamezne grafične liste in suite. Vedute je v drugi polovici 19. stoletja v vlogi najpomembnejšega likovnega vira za preučevanje stavbne preteklosti gradov nadomestila fotografija.*

KLJUČNE BESEDE

likovne upodobitve, zgodovinski viri, 17.–19. stoletje, vedute, grafika, slikarstvo, Janez Vajkard Valvasor, Georg Matthäus Vischer

ABSTRACT

CASTLES IN ARTISTIC DEPICTIONS

In the 17th century the territory of the present-day state of Slovenia witnessed the emergence of the first deliberately produced depictions of castles in the form of drawings and graphics. The most important source of artistic depictions for investigating castles in the 17th century was provided by the Carniolan nobleman and polymath, Johann Weikhard Valvasor. In 1679 he published the album Topographia Ducatus Carniolae modernae (Topografija sodobne vojvodine Kranjske [Topography of the Modern Duchy of Carniola]), *which was followed by* Die Ehre des Hertzogthums Crain (Slava vojvodine Kranjske [The Glory of the Duchy of Carniola]) *in 1689. A similar role to that of Valvasor in Carniola was played by geographer and topographer Georg Matthäus Vischer in Styria. His album* Topographia Ducatus Styriae (Topografija vojvodine Štajerske [Topography of the Duchy of Styria]) *was published in 1679 in Graz. Cityscape reached its peak in the first half of the 19th century. Publishers issued albums, individual graphic foils and suites. In the second half of the 19th century cityscape gave way to photography as the main artistic source for investigating the architectural past of castles.*

KEY WORDS

artistic depictions, historical sources, 17th–19th century, cityscapes, graphics, painting, Johann Weikhard Valvasor, Georg Matthäus Vischer

Pri preučevanju zgodovine gradov se najpogosteje opiramo na arhivsko gradivo, strokovno literaturo in drugo pisano dokumentacijo ter na terenske raziskave. Dragocen in nepogrešljiv pripomoček pri stavbnozgodovinskem raziskovanju grajske arhitekture so tudi likovne upodobitve, ki na splošno veljajo za pomožen zgodovinski vir.

Zgodovinarji lahko slikovno gradivo uporabijo na različne načine. Praviloma pa po likovnih podobah posežejo, ko je že znan njihov zgodovinski, družbeni ali politični kontekst. Likovne podobe imajo v tem primeru vlogo vizualnega prikaza, reprodukcije, ilustracije oziroma likovne popestritve strokovnih prispevkov. Likovne podobe postanejo primarni vir ali osrednji predmet preučevanja v posebnih primerih oziroma tedaj, ko niso na voljo pisni viri ali ustna pričevanja. Zlasti v zadnjih desetletjih je zgodovina razširila področje delovanja tudi na slikovno gradivo (vizualna zgodovina).[1] Naraščajoče zanimanje zgodovinarjev in kulturnih zgodovinarjev za likovne podobe se je dotaknilo tudi slovenskega zgodovinopisja, ki pa likovne podobe razume predvsem v omenjeni ilustrativni vlogi.

Ena od prednosti likovnih podob kot zgodovinskega vira pred pisano besedo je večja zgoščenost informacij. Na njih so lahko upodobljeni dogodki ali detajli, o katerih pisni viri molčijo. Z njihovo pomočjo si lahko bolj živo predstavljamo preteklost ...

Kar zadeva temo pričujočega besedila, velja poudariti, da lahko slike, grafike, risbe, skice in drugi načini likovnega upodabljanja pomembno dopolnijo naše védenje o zgodovini posameznega arhitekturnega spomenika. Številne grajske objekte ali njihove danes uničene stavbne detajle poznamo samo po starejših upodobitvah. Likovne podobe lahko v konservatorski praksi nudijo pomoč pri rekonstrukciji videza določene grajske arhitekture, kakršnega je imela, preden je bila porušena, prezidana ali restavrirana. Najbolj znan tovrsten primer rekonstrukcije uničenih arhitekturnih spomenikov na podlagi njihovih likovnih upodobitev je obnova leta 1944 uničene Varšave s pomočjo grafik in slik beneškega slikarja Bernarda Belotta (1721–1780).

Poudariti velja, da je dokumentarna vrednost likovnih upodobitev neodvisna od umetniške zmogljivosti njihovih avtorjev. Ne glede na umetniško raven, smisel za podrobno opisovanje in likovno spretnost slikarjev, risarjev in grafikov sta dokumentarna uporabnost in kulturnozgodovinski pomen likovnih upodobitev veliki. Zato lahko za zgodovinopisje v poštev pridejo tudi upodobitve, ki so jih izdelali amaterski likovniki.

Domači raziskovalci so se načrtnemu preučevanju vedutnega slikarstva posvetili pred dobrimi štirimi desetletji. (Na koncu prispevka v poglavju Literatura navajam izbor člankov in publikacij, povezanih z vedutisti in vedutnimi upodobitvami slovenskih krajev.)

Kastelolog, umetnostni zgodovinar in največji poznavalec vedutnega slikarstva na Slovenskem dr. Ivan Stopar, na katerega študije se bomo v največji meri oprli pri pregledu najpomembnejših skupin starejših vedutnih upodobitev gradov in dvorcev, je zapisal: »*Čarobni svet vedut. Kakor bi se pred nami nenadoma na stežaj odprlo okno, skozi katero uzremo podobe nekega za vselej izginulega časa. Ob največkrat pustih, le zgodovinarju do kraja razumljivih sporočilih starodavnih listin in pričevanj se zdijo stare topografske skice in vedute izjemno pričevanje ne sicer o davnih dogodkih, ki bi sicer padli v pozabo, marveč o nekdanji podobi našega vsakdanjega okolja, ki se zadnje čase čedalje bolj naglo spreminja.*«[2]

Najstarejše znane upodobitve gradov na Slovenskem so se ohranile iz visokega srednjega veka (freske v cerkvi v Hrastovljah in v kapeli na gradu Turjak). Gradovi so vkomponirani tudi v oltarne slike in druge cerkvene podobe (svetniki, zavetniki). Sprva (do 17. stoletja) ne moremo govoriti o verodostojnih prikazih grajske arhitekture. Dokumentarno zanesljive in nazorne upodobitve arhitekturnih spomenikov so redke. Prevladujejo shematične in simbolične ponazoritve ter domišljijski arhitekturni vzorci (npr. gradovi in druge stavbe v obliki nekakšnih maket kot sestavni deli plastik sv. Florijana).

V 17. stoletju se je vedutno slikarstvo razvilo v samostojen slikarski žanr. Italijanska beseda veduta pomeni pogled. Slovar slovenskega knjižnega jezika izraz veduta pojasni takole: »Mesto, pokrajina ali njun del, ki se vidi z določene točke«.[3]

V umetnostnozgodovinski terminologiji se izraz veduta v širšem pomenu uporablja za upodobitve naselij ali posamičnih arhitektur v različnih likovnih tehnikah, v ožjem smislu pa so z njim zajeta predvsem dela v grafični izvedbi. Pri vedutah prevladujejo grafične tehnike (lesorez, bakrorez, litografija) in risba.

V 17. stoletju tudi pri nas srečamo prve načrtno nastale upodobitve gradov. Mesta, trge in gradove so likovno dokumentirali kartografi, topografi, vojaški inženirji, popotniki in drugi avtorji.

Izraz topografija pomeni popisovanje naselij, lokacij, objektov in nahajališč ter opisovanje njihovih značilnosti, tudi opisovanje posameznih območij,[4]

1 O likovnih podobah v zgodovinopisju glej: Burke, *Eyewitnessing*.

2 Stopar, *Podoba Slovenije*, str. 5.

3 SSKJ, Ljubljana, 1994, str. 1497. Prim. tudi Stopar, Veduta, ES 14, str. 163–165.

4 Geslo Topografija (več avtorjev), ES 13, str. 290.

Ivan Klobučarić, skice gradov in krajev, Kozjansko – pot med Celjem in Šmarjem, 1601–1605 (hrani: Štajerski deželni arhiv v Gradcu).

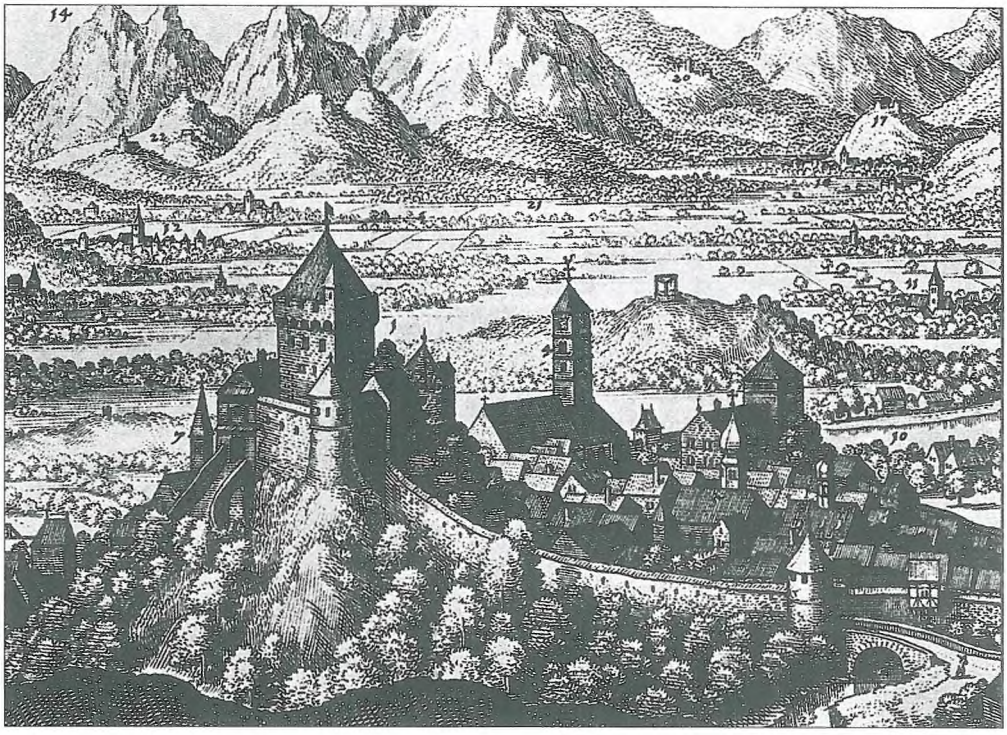

Matthäus Merian, Škofja Loka (izrez), 1649, bakrorez.

oziroma prikazovanje značilnosti zemeljskega površja, zlasti s kartami in zemljevidi (beseda izvira iz grščine: *topos* – kraj, latinsko: *topographia* – krajepis, *topographus* – krajepisec). Umetnostna topografija pa zajema sistematični popis krajev, naselij, lokacij ali arhitekturnih spomenikov, tudi njihov slikovni prikaz oziroma prikaz v obliki upodobitev.

Eden prvih topografov na slovenskem ozemlju je bil menih avguštinskega reda Ivan Klobučarić (Janez Klobučarič, lat. Johannes Clobucciarich). Klobučarić je bil prior avguštinskega samostana v Fürstenfeldu na avstrijskem Štajerskem. Med pripravami gradiva za zemljevid notranjeavstrijskih dežel je med letoma 1601 in 1605 potoval po Štajerski ter delu Dolenjske in Notranjske. Kartografske zapise je dopolnjeval z risbami in skicami (svinčnik ali tuš), na katerih je skiciral poglavitne značilnosti grajskih kompleksov. Klobučarić je deloval po nalogu nadvojvode Ferdinanda in notranjeavstrijske deželne vlade. Zemljevid so narekovale vojaške potrebe, saj so notranjeavstrijske dežele ogrožali Ogri, Turki in Benečani.

Ivan Klobučarić je bil rojen leta 1550 v Dubašnici na Krku. Umrl je leta 1605 v neznanih okoliščinah, najbrž na Reki, kamor se je zatekel pred nasiljem ogrskih hord. Zaradi prezgodnje smrti zemljevida notranjeavstrijskih dežel ni dokončal. V petih letih je izdelal okrog 500 kartografskih skic oziroma krokijev, ki zajemajo slovenski del Spodnje Štajerske (manjkajo samo Mislinjska in Šaleška dolina ter zgornji del Savinjske doline zahodno od Žalca), Kranjsko (brez zgornjega dela Gorenjske severno od Kranja in območja Idrije) ter Goriško (brez Soške doline severno od Kanala). Zbirka skic, ki jih hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu, obsega naslovni list, 79 listov v velikosti pole (ok. 43 x 32 cm), 16 listov v velikosti polovične pole in štiri večje liste. Listi so večinoma porisani po obeh straneh. Opremljeni so s slovenskimi imeni in ustreznimi v italijanščini zapisanimi opombami v latinici. Skice prikazujejo gradove, večja naselja, protiturške tabore in druge utrjene postojanke. Nekateri kraji in gradovi so skicirani tudi po dvakrat, nekateri so upodobljeni samostojno, drugi so vključeni v širši krajinski okvir. Nudijo splošen vtis o srednjeveških gradovih (o srednjeveški podobi pozneje prezidanih gradov), omogočajo vpogled v njihove osnovne karakteristike in razvrstitev stavbnih komponent brez podrobnosti.[5]

V prvi polovici 17. stoletja je vojaški inženir Giovanni Battista Pieroni (1586–1654), ki je po naročilu dunajskega dvornega vojnega sveta med letoma 1636 in 1640 pregledoval mejne utrdbe v Vojni krajini in na Goriškem, skiciral več slovenskih krajev in gradov.

5 Stopar, Vse se je začelo s kartografom Janezom, *Podoba Slovenije*, str. 9–17; tu je naveden tudi seznam skiciranih slovenskih krajev, gradov in taborov.

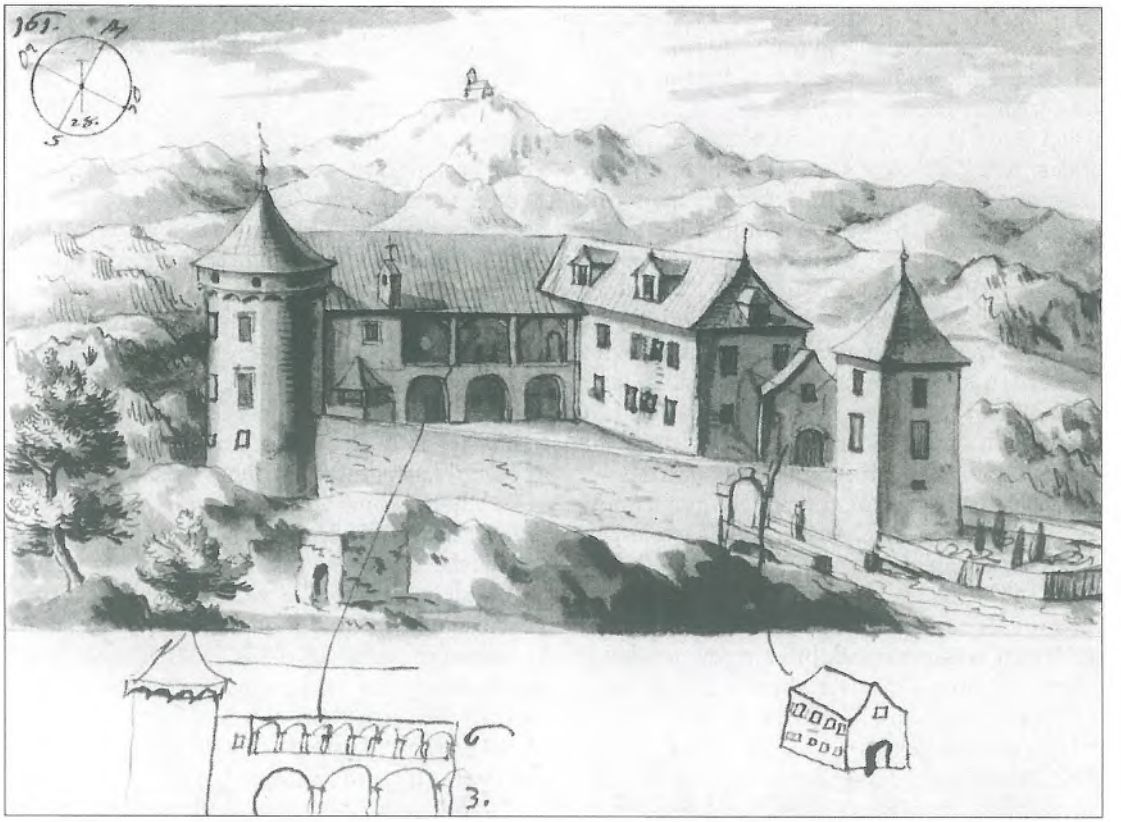

Grad Školj s severne strani, Valvasorjeva Skicna knjiga za Topografijo vojvodine Kranjske, okrog 1678, lavirana perorisba (Metropolitanska knjižnica, Zagreb).

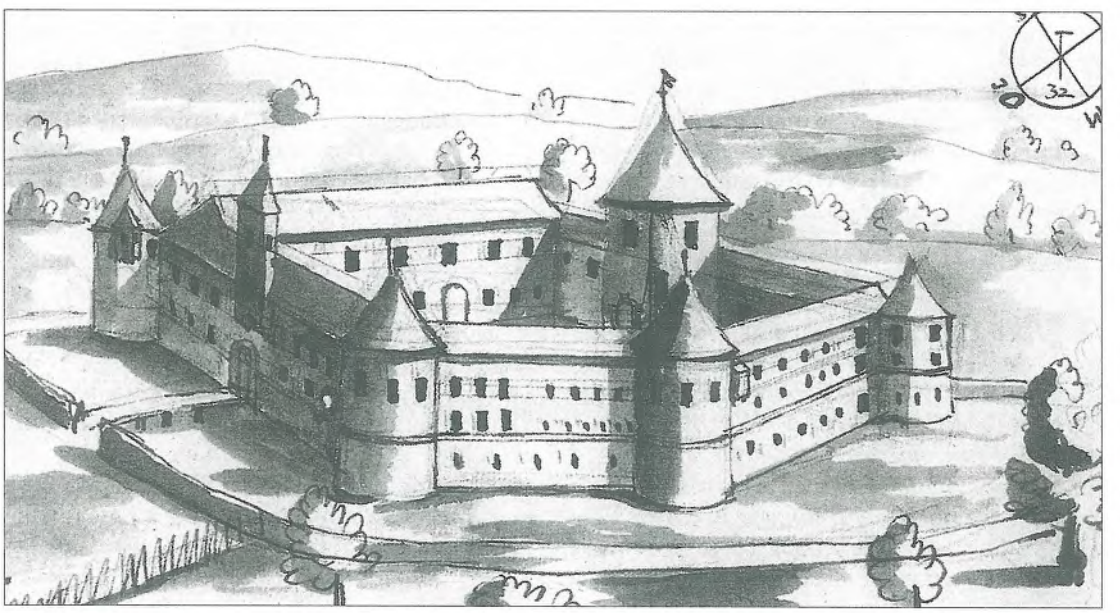

Krupa, 1678, Valvasorjeva Skicna knjiga za Topografijo vojvodine Kranjske, okrog 1678, lavirana perorisba (Metropolitanska knjižnica, Zagreb).

V Topografiji avstrijskih provinc (*Topographia Provinciarum Austracarum*),[6] ki jo je v Frankfurtu ob Maini izdajal eden vodilnih založnikov, topografov in bakrorezcev svojega časa Matthäus Merian starejši (1593–1650), so objavljene vedute treh slovenskih krajev: Kranja, Škofje Loke (mesto, grad, okolica) in gradu Cmurek nad Muro. Natisnjene so bile leta 1649 (ponatis 1678). Upodobitvi Kranja in Škofje Loke spadata med najstarejše in najkvalitetnejše vedute naših mest.

Merianova Topografija je bila vzor za številna podobno zasnovana knjižna dela. Pobudnika tovrstne predstavitve slovenskega ozemlja sta bila Janez Vajkard Valvasor in Georg Matthäus Vischer. Oba sta zastavila in v veliki meri uspešno uresničila ambiciozen topografski program.

Najpomembnejši slikovni vir za preučevanje gradov na Kranjskem in Koroškem v 17. stoletju je prispeval kranjski plemič in polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693), ki si je leta 1678 grafično delavnico uredil na gradu Bogenšperk pri Litiji. Tu so nastale tudi vedutne upodobitve trgov, gradov in samostanov, ki jih je Valvasor zbral v Skicni knjigi za Topografijo vojvodine Kranjske in v 11. knjigi Slave vojvodine Kranjske.

Valvasorjev album *Topographia Ducatus Carniolae modernae* (Topografija sodobne vojvodine Kranjske) je izšel leta 1679. Vsebuje 319 (320) bakrorezov – vedut mest, trgov, dvorcev, gradov in samostanov na tedanjem Kranjskem.

Valvasor je dve leti kasneje izdal album *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae* (Topografija sodobne nadvojvodine Koroške). V njem je objavljenih 223 bakrorezov – vedut mest, samostanov in grajskih stavb (pet z današnjega slovenskega ozemlja). Leta 1688 je tiskar W. M. Endter v Nürnbergu natisnil Valvasorjevo knjigo *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa* (Popolna topografija stare in sodobne nadvojvodine Koroške), ki vsebuje 227 upodobitev mest, samostanov in gradov.

Die Ehre dess Hertzogthums Crain (Slava vojvodine Kranjske), ki je bila leta 1689 natisnjena v Nürnbergu, obsega 15 v štiri zajetne foliante vezanih knjig. Med besedilom je objavljenih 528 ilustracij. 11. knjiga z naslovom *Das Höchloblichen Herzogthums Crain Topographisch-Historischer Beschreibung Eylfftes Buch Von den Städten, Märckten, alten und neuen Schlössern, Klöstern, Garten etc. in Crain und allerley dabey vorgegangenen Denckwürdigkeiten* (Preslavne vojvodine Kranjske topografsko-zgodovinskega opisa 11. knjiga o mestih, trgih, starih in novih grajskih stavbah, samostanih, vrtovih idr. in vsakršnih s tem povezanih znamenitostih) vsebuje 324 vedut.[7]

Pozorni moramo biti na dejstvo, da upodobitve prikazujejo samo eno od starejših stavbnih faz. Ivan Stopar ugotavlja, da primerjava bakrorezov v Topografiji in Slavi, med katerima je samo deset let časovnega razmika, pokaže, da so bile nekatere grajske stavbe medtem tako spremenjene, da jih je moral avtor na novo predstaviti.[8]

Podobno vlogo kot Valvasor na Kranjskem je na Štajerskem opravil kartograf in topograf Georg Matthäus Vischer (1628–1696), ki je kot vojak najbrž sodeloval v tridesetletni vojni. Med letoma 1654 in 1669 je bil v duhovniški službi, nato se je posvetil kartografiji in topografiji avstrijskih dežel.

Album *Topographia Ducatus Styriae, Cum Priulieg, Sac. Caes. May. 1679* (Topografija vojvodine Štajerske, s priv. sv. ces. vel. 1679) je izdal leta 1679 v Gradcu. Zbirko 392 vedut štajerskih mest, trgov, samostanov in gradov je kasneje še dopolnjeval. V posthumni izdaji iz okoli 1700 je objavljenih 495 upodobitev naselij, gradov, graščin in dvorcev (142 motivov iz sedanjega slovenskega državnega ozemlja).[9] Vischerjev album *Topographia Ducatus Styriae* so imenovali tudi Schlösserbuch.

Poleg grafik v Valvasorjevih in Vischerjevih knjigah, ki so jih večkrat kopirali, srečamo posamezne vedute oziroma skupine vedut. Valvasor in Vischer sta sama izdelala skice za bakroreze. Valvasorjeve skice oziroma Skicno knjigo hrani Metropolitanska knjižnica v Zagrebu. Leta 2001 je izšel faksimiliran ponatis s spremno besedo Branka Reispa. V primeru Vischerjevih skic so ohranjeni samo posamezni listi.

Terenske risbe in skice v tušu (perorisba s tušem, lahko je lavirana) ali sepiji (risba z rdečo kredo) so poleg Valvasorja prispevali tudi drugi avtorji. Risbe pa so v baker vrezali bakrorezci. Najbolj izstopa Andrej Trost – Andreas Trost, ki je delal tako za Valvasorja kot za Vischerja. Valvasorjevi in Vischerjevi topografski albumi so izšli v faksimiliranih izdajah.

Kot rečeno, lahko ne glede na kvaliteto katerakoli likovna upodobitev postane zgodovinski vir. Vendar se je treba zavedati, da so nekatere starejše likovne podobe bolj zanesljive, objektivne in verodostojne od drugih in da popolna objektivnost ni mogoča. Zato velja biti kritičen do slikovnih virov, ki lahko vsebujejo tudi zmotne ali nepopolne podatke.

6 Trideset knjig obsegajoča Topografija je izhajala v letih 1642–1688. Dokončal jo je Matthäus Merian ml. (1621–1687). Besedilo je prispeval Martin Zeiller. V Topografiji je bilo objavljenih 2000 vedut, zemljevidov in načrtov v bakrorezni tehniki.

7 Stopar, Vojni inženirji, melioratorji, jamomerci, *Podoba Slovenije*, str. 56–62.

8 Prav tam, str. 61.

9 Prav tam, str. 62–64.

G. M. Vischer, Grad Gornji Ptuj, 1681, Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, okrog 1681.

Nobena likovna upodobitev ne more biti povsem enaka resničnemu videzu oziroma realnemu stanju arhitekturnega objekta. Izdelana je po prevladujočih merilih svojega časa, sledi vizualnim konceptom, konvencijam in vrednostnim merilom, ki so veljali za običajne v določenem kulturnem okolju, nastala je na podlagi vzorov ... Umetnostna zgodovina se zato poslužuje različnih postopkov formalne, motivne in slogovne interpretacije likovnih del. Pogosto se povezuje tudi z drugimi strokami. V ospredju umetnostnozgodovinskih raziskav so preučevanje motivike, provenience, avtorstva, slogovne analize, umetniške kakovosti in stanja ohranjenosti likovnih del. Za opredeljevanje, interpretacijo, analizo in kritiko likovnih del je razvila posebni metodi – ikonografsko in ikonološko interpretacijo, ki se v dobršnem delu lotevata predvsem pripovedne komponente likovnih del.[10] Tovrstne načine kritičnega ovrednotenja lahko s pridom uporabimo tudi v primeru, ko nas likovna upodobitev zanima predvsem kot zgodovinski dokument.

Za primer poglejmo Valvasorjeve skice, ki za razliko od Klobučarićevih topografskih skic niso izdelane shematično. Ni znano, ali je Valvasor imel kakršnokoli formalno likovno izobrazbo. Njegove risane predloge se gibljejo v mejah zgodovinske resničnosti. Valvasor jih je narisal po naravi. Pri delu na terenu je uporabljal tudi zemljemer. Izdelane so po tedaj veljavnih topografskih načelih. Ugotovimo lahko, da so upoštevane najosnovnejše perspektivične zakonitosti (preprosta perspektiva, ki izvablja naš pogled v globino upodobitve, kulisaste rešitve). Na skicah so včasih tudi napisi in pripombe – navodila za bakrorezce. Hkrati pa so prisotni poenostavljanje, skicoznost, šablonsko risanje drevja in skal, shematične rešitve, ponavljanje določenih vzorcev, npr. podajanje senc in svetlobe, krajinsko okolje je včasih samo nakazano (idilična krajina, simbolična vegetacija).

Emilijan Cevc poudarja: »Seveda te risbe in grafike ne presegajo enciklopedično pojmovanega topografskega opisovanja posameznih krajev, gradov in samostanov. Sama krajina Valvasorja ni toliko mikala kot tisto, kar je človek na njej ustvaril. Zato se mu podoba naravnega okolja mest in gradov rada fantastično preobliči ali pa se spreminja v zemljevidno znakovitost.«[11]

Ker je Valvasor nadaljnje delo prepustil bakrorezcem, je pri prenosu risbe v bakrorez pogosto prišlo do bistvenih sprememb. Lahko so se spremenila razmerja posameznih stavbnih enot, drugačna je umeščenost stavbe v prostor, domišljija bakrorezcev je dala odločilni značaj krajinskemu ambientu (vrtno oblikovanje, simbolična vegetacija) in štafažnim elementom.

Pri večini Valvasorjevih upodobitev gradov gre za nazoren pogled od zgoraj, za t. i. ptičjo projekcijo

10 Ikonografija: umetnostnozgodovinska metoda, ki preučuje témo umetnine, njen globlji pomen in vsebino. Ikonologija: umetnostnozgodovinska metoda, ki interpretira globlji pomen oziroma vsebino likovnega dela v kontekstu njegovega nastanka ter obravnava različne dejavnike, ki vplivajo na nastanek likovnega dela (politični, socialni, gospodarski, vpliv literature, umetnikovega svetovnega nazora, zahteve naročnikov).

11 Cevc, Vedute, str. 77.

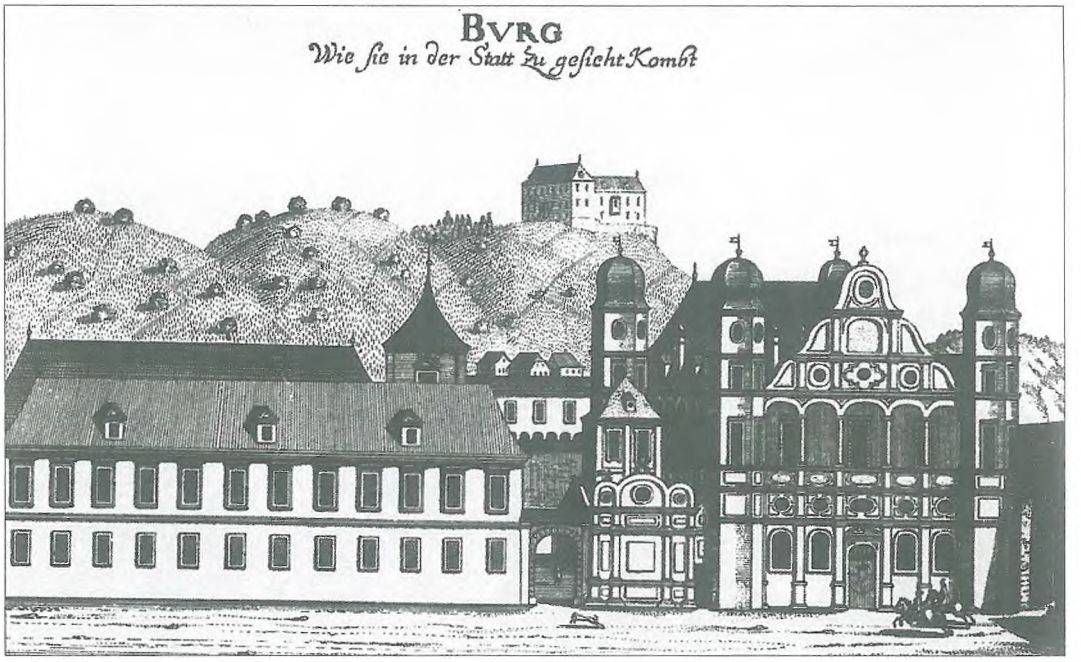

G. M. Vischer – A. Trost, Mariborski mestni grad z juga, v ozadju grad na Piramidi, Topographia Ducatus Styriae, po 1686, bakrorez.

Neznani slikar, Mariborski grad, 1683, olje na platno (hrani: Pokrajinski muzej Maribor).

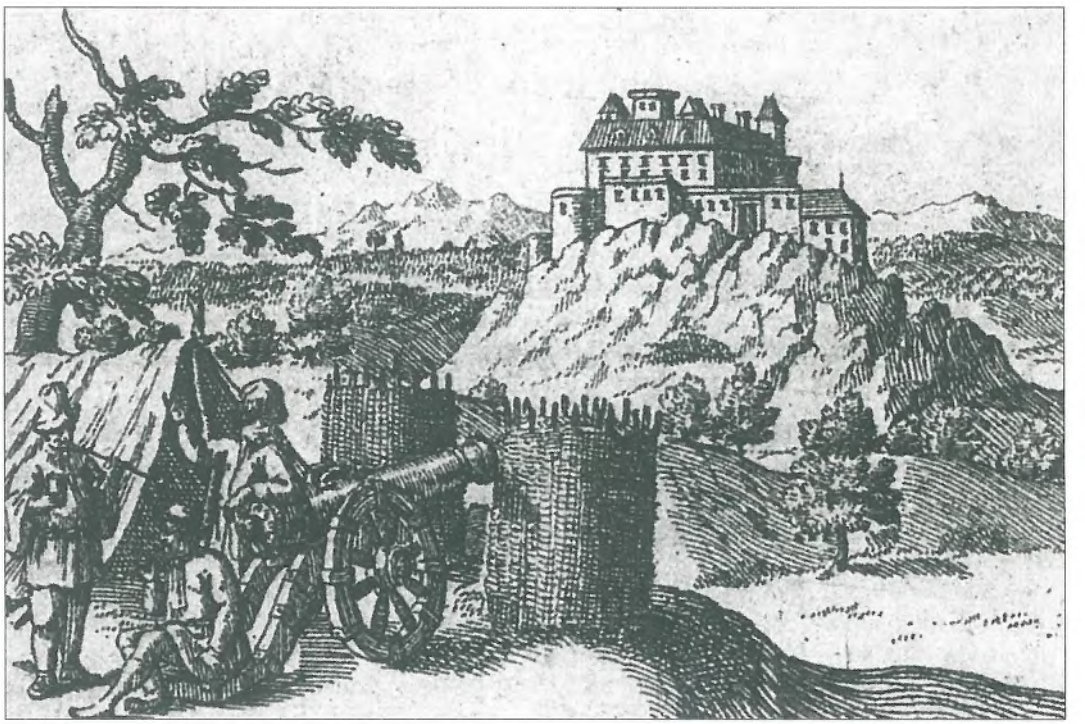

Justus van der Nypoort – Matthias Greischer (?), Kruci Emerika Tökelyja oblegajo grad Lendava, 1686, bakrorez, zasebna zbirka.

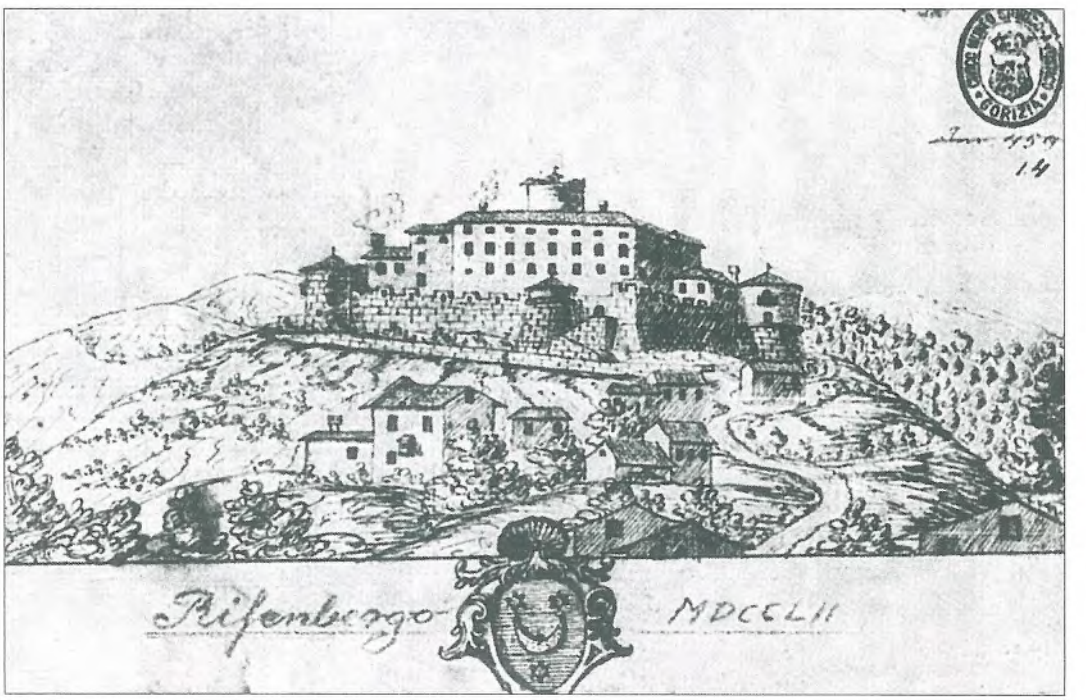

Giovanni Antonio Capellaris, Grad Rihemberk, 1752, risba (Gorica, Musei Provinciali).

ali kavalirsko projekcijo (perspektivo), pri kateri je kot med smerjo projekcije in projekcijsko ravnino 45°, točka pogleda pa je fiktivna. Poševna projekcija na navpično ravnino slike je ime dobila po obrambnem stolpu, imenovanem »kavalir«.

Tudi če imamo na voljo več starejših upodobitev istega gradu, kot je to v primeru bakroreza iz Vischerjeve Topografije in malone sočasne oljne slike, ki prikazujeta mariborski mestni grad pred veliko baročno prenovo, si težko predstavljamo resnični videz gradu ob koncu 17. stoletja. Upodobitvi – druga prikazuje tudi pogled s ptičje perspektive na notranje dvorišče s kolonadami in arkadami – se precej razlikujeta glede proporcev posameznih stavbnih enot, značaja in oblike dekorativnih elementov, okenskih okvirov, portala in stolpičev.

Pomembnejše plemiške družine so svoje gradove in dvorce predstavile v topografskih albumih. Valvasor je pripravil albuma 28 bakrorezov z vedutami gradov oziroma dvorcev plemiške družine Lamberg (*Topographia arcium Lambergianarum*, 1679) in 26 bakrorezov posesti salzburške nadškofije na Koroškem (*Topographia Carinthiae Salisburgensis*, 1681). Mosconi, lastniki več deset gospostev na Kranjskem, so v prvi polovici 18. stoletja dali v fresko tehniki naslikati svoje gradove in dvorce na stene sobane v prvem nadstropju palacija gradu Pišece (freske so nastale po bakrorezih iz Valvasorjevih in Vischerjevih albumov).[12]

Bakrorezi v XV. knjigi Valvasorjeve Slave prikazujejo različne zgodovinske dogodke (boji v bližini mest in gradov), ki so dokumentarno zavajajoči. Valvasorjeva sodelavca Justus van der Nypoort in Matthias Greischer (prvi najbrž kot avtor predloge in drugi kot bakrorezec) sta na pričujočem grafičnem listu upodobila kruce (ogrske kmečke upornike) med obleganjem gradu Lendava. Tovrstne upodobitve bitk, svečanih in drugih dogodkov imajo simboličen in propaganden, ne pa dokumentarno zvest značaj. Za večino starejših portretov pa lahko rečemo, da prikazujejo idealizirano podobo upodobljencev.

Giovanni Antonio Capellaris (1727–1807) iz Gorice je bil sprva vojak, delal je tudi v idrijskem rudniku, kjer je izpopolnil svoje risarsko znanje iz kartografije. Leta 1752 je izdelal risbe gradov in utrjenih naselij z Goriškega v baročnem obdobju.

Baročni slikar Valentin Metzinger (1699–1759), ki je na svetniških podobah slikal fantazijske krajine, je naslikal tudi nekaj vedut. Signirana je samo upodobitev gradu Goričane z vrtne strani, s parkom, vodometom in dvema vrtnarjema, ki je naslikana rahlo naivno realistično. Slikar je frontalni pogled na grajsko stavbo dopolnil z rahlo perspektivo, ki je vidna zlasti pri prikazu geometrijsko urejenega parka.[13]

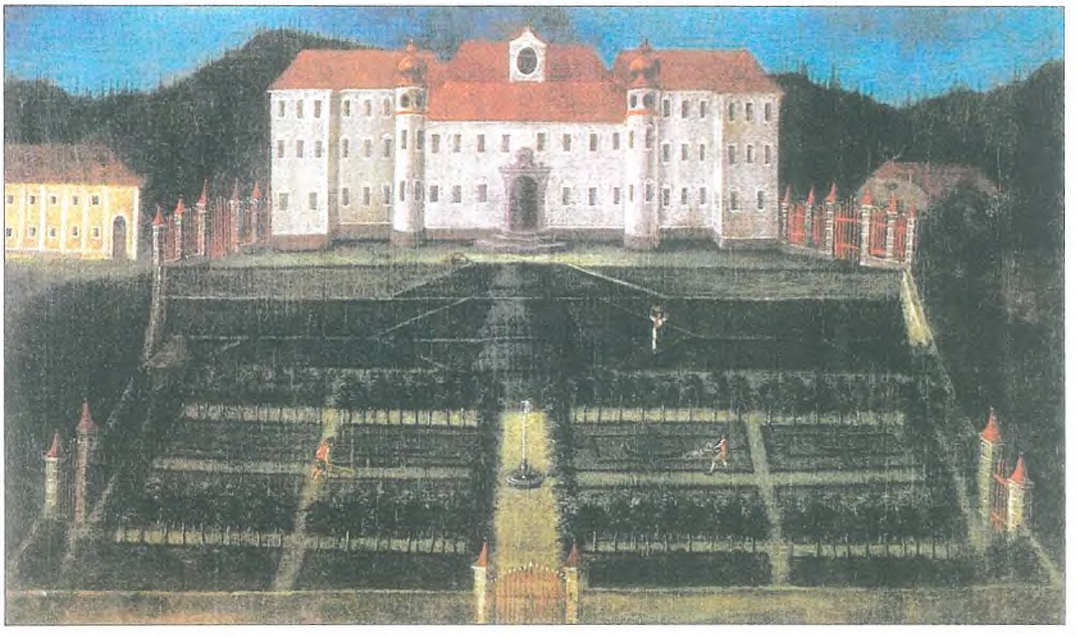

Valentin Metzinger, Grad Goričane pri Medvodah, 1759, olje na platno (sign. na hrbtni strani: V. M. / a 1759) (hrani: Narodna galerija v Ljubljani).

12 Stopar, Topografski albumi, rokodelski potni listi, božjepotne podobice, *Podoba Slovenije*, str. 67.

13 Cevc, *Valentin Metzinger*, str. 292.

Vojak, potepuh in topograf Friedrich Bernard Werner Silesius (1690–1778) iz Šlezije (lat. Silesius = Šlezijec), ki je deloval v prvi polovici 18. stoletja, velja za enega najplodovitejših vedutistov svojega časa. V letih 1712 do 1714 je potoval po slovenskih krajih. Popotne skicirke iz Wernerjevega zgodnjega obdobja (416 skic, od tega 19 upodobitev slovenskih krajev) hrani Gornjeavstrijski deželni arhiv v Linzu. Werner je med delom za augsburške založnike leta 1732 ponovno obiskal slovenske kraje. Svoja potovanja je podrobno opisal v avtobiografskem dnevniku.[14]

V Imenjski knjigi iz leta 1758 (*Hauptgültbuch der Herrschaften in Krain nach dem rectfs. Kataster pro 1758*, Band 7, Arhiv Republike Slovenije), v kateri je popisana zemljiška posest kranjskih plemiških družin, je sedem vedut z upodobitvami dvorcev. Njihov avtor je deželni stavbni in gledališki nadzornik Joseph Leopold Wiser von Berg.[15]

V 17. in 18. stoletju so vedute nastajale predvsem iz znanstvenih in strateško vojaških interesov.[16] Konec 18. stoletja krajina, pejsaž in veduta postajajo vedno pomembnejši motivni izziv. Poleg dokumentarnega topografskega beleženja sta se začeli razvijati tudi likovna in razpoloženjska komponenta likovnih upodobitev. Arhitekturni spomeniki so bili praviloma vključeni v široko zaledje krajinskega ambienta. Kompozicija je razdeljena v več prostorskih planov. Pogosti so drobni žanrski prizori (npr. sprehajalci, kmetje pri delu). Eden prvih primerov novega pristopa do vedutnega slikarstva z upodobljenim slovenskim gradom je panorama Predjame, ki je bila objavljena v knjigi Jospeha Lavallèeja *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie* (Pariz, 1802). Predlogo za bakrorez je leta 1782 narisal francoski slikar Louis François Cassas (1756–1827).

Pomemben vpliv na vedutno slikarstvo so imeli romantično zanimanje za naravne znamenitosti, preteklost in krajevne posebnosti domače dežele ter razvoj železnic in začetki turizma. Zaradi porasta realističnih tendenc v likovni umetnosti in novih, cenejših tiskarskih tehnik (litografija, jeklorez) so bile krajinske in vedutne upodobitve glede dokumentarnih podrobnosti natančnejše in zanesljivejše.

Vedutno slikarstvo je vrh doživelo v prvi polovici 19. stoletja. Založniki so izdajali albume, posamezne liste in *suite* (serije vedut, izdelanih v enaki tehniki in enaki velikosti), ki so bile namenjene meščanskemu občinstvu. Suite so večinoma poimenovali po njihovih založnikih. Pri pripravi iste suite je lahko sodelovalo več slikarjev in grafikov. Izhajale so v mapah oziroma snopičih s po nekaj vedutami v skupni ovojnici. Večina suit je bila natisnjena v novi tehniki litografije oziroma kamnotiska. Vedute so bile sprva ročno kolorirane, pozneje pa tonirane.

Stöcklova suita iz okrog leta 1800 je ime dobila po dunajskem založniku Franzu Xaverju Stöcklu. Vsebuje vedute z območja Zgornje in Spodnje Avstrije, Štajerske in Koroške. Vedute (kolorirani bakrorezi) so izhajale v mapah z nekaj listi. Doslej je evidentiranih 200 listov, osem vedut prikazuje motive s slovenskega ozemlja (najbrž so nastali v obdobju od 1795 do 1801, izšli pa so leta 1802). Avtor predlog je bil dunajski vedutni slikar Ferdinand Runk (1764–1834), bakrorezec pa Johannes Ziegler (1749–1802), ki je vrezal tudi vedute po predlogah slikarja slovenskega rodu Lovra Janše. Runkove terenske skice hrani Likovna akademija na Dunaju.[17] Runkove predloge so bile uporabljene tudi za *Ederjevo suito*, ki vsebuje okrog 20 vedut Kranjske in Primorske. Vrezal jih je Carl Postl (1769–1818).

Kot zanimivost naj omenim listine iz leta 1795, ki jih hrani Zgodovinski arhiv v Ljubljani, s katerimi so posamični uradi priporočali, naj Runka ne ovirajo pri slikarskem delu in perspektivičnem risanju krajev. Runk je dobil dovoljenje za risanje in slikanje vedut s pridržkom, da ne bo delal »geometrijskih in inženirskih posnetkov«. Iz listin izvemo, da je Runk imel težave z oblastmi, najbrž tudi zato, ker bi slikarja, ki je risal utrjene objekte, lahko imeli za vohuna.[18]

Kunikejevo suito (barvne litografije) je v letih 1825–1830 izdajal dunajski založnik in slikar Adolf Kunike. V njej je objavljenih šest motivov s slovenskega ozemlja. Njihov avtor je slikar Franz Wolf.

Stara Kaiserjeva suita (*Lithographierte Ansichten der Steyermärkischen Staedten, Maerkte und Schloesser*, 1826–1833) je ime dobila po graškem založniku J. F. Kaiserju. Obsega 317 listov, izdelanih v tehniki litografije z iglo, od tega je 90 motivov s slovenskega ozemlja. V letih 1840–1845 je sledila *Nova Kaiserjeva suita* z barvnimi litografijami manjšega formata. Okrog leta 1833 je v Gradcu izšla *Trentsenskyjeva suita* (litografije).

Wagnerjeva suita je poimenovana po risarju, topografu in založniku Jožefu Wagnerju (1803–1861), ki je od leta 1836 deloval v Celovcu. Izdal je dve zbirki vedut s Koroške in zbirko vedut s Kranjske (30 vedut). Wagner je bil tudi avtor večine predlog in litograf. Listi s kranjskimi vedutami so izhajali v mapah s po tremi listi od leta 1842 do 1848 pod naslovom *Malerische Ansichten aus Krain* (Slikoviti pogledi s Kranjskega). Wagnerjeva suita je v faksimilirani izdaji izšla leta 1970.

14 Več o Friedrichu Bernardu Wernerju Silesiusu: Stopar, *Vojak, potepuh in vedutist*.
15 Stopar, *Joseph Leopold Wiser pl. Berg*, str. 12–13.
16 Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*, str. 62.
17 Stopar, Likovno snovanje v 19. stoletju, *Umetnost na Slovenskem*, str. 186.
18 Rozman, Runkove vedute, str. 116.

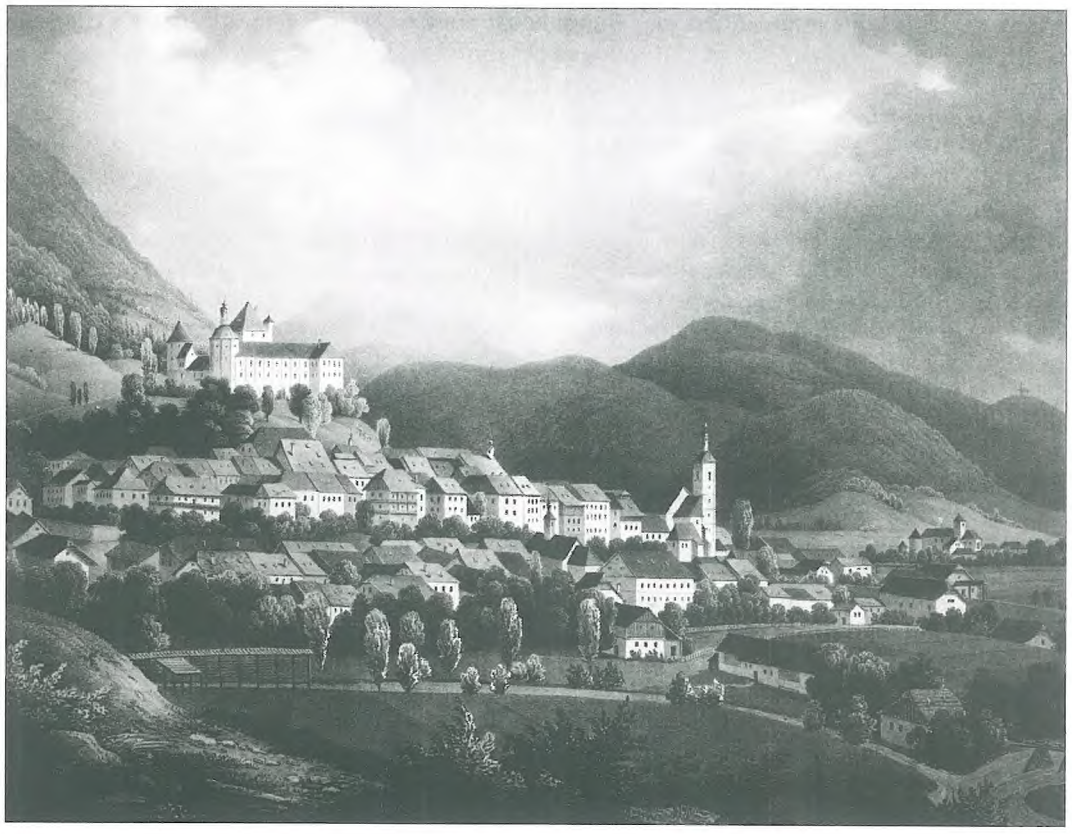

Jožef Wagner, Škofja Loka, 1843, litografija.

Lamplova suita (*Bilder aus der Steiermark*) je izhajala v mapah v letih 1841–1850. Njen založnik in litograf je bil Heribert Lampel iz Gradca. Uporabljena je bila tehnika barvne litografije. Suita obsega 112 listov, 21 motivov izvira z ozemlja slovenske Štajerske. Predloge za litografije je narisal graški krajinar Carl Joseph Kuwasseg (1802–1877), litografiral pa jih je sam založnik.[19]

V 19. stoletju so poleg poklicnih slikarjev delovali tudi številni amaterji. Med poklicnimi slikarji sta se vedutnemu slikarstvu posvetila med drugim Marko Pernhart (1824–1871), ki je skoraj vse koroške gradove upodobil v tehniki svinčnika in pozneje v jeklorezni tehniki (skice hrani Deželni muzej v Celovcu), in Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein (1807–1878).

Goldensteinova veduta prikazuje motiv grajske razvaline, ki ga pogosto srečamo tudi v romantično navdahnjeni literaturi. Goldenstein je med letoma 1835 in 1867 deloval v Ljubljani, med drugim kot učitelj risanja na Mahrovi trgovski šoli. Med letoma 1840 in 1865 je zaradi naročil za cerkvene poslikave in slike obiskal različne kraje na Kranjskem, ki jih je načrtno upodobil na vedutah. Prevladujejo motivi z Gorenjske in Dolenjske. Vedute mest, naselij in gradov so nastale v času, ko fotografska tehnika še ni bila široko razširjena, vendar jih je Goldenstein nameraval razmnožiti s pomočjo fotografije in fotografske posnetke nameniti prodaji.[20]

Kar zadeva likovne upodobitve mest, trgov, naselij in posameznih arhitekturnih spomenikov, poznamo dvoje pomembnih mejnikov: 1. pojav tiskanih upodobitev: grafične tehnike so omogočile razmah vedutnega slikarstva, 2. izum fotografije, ki je postopoma postala dostopna vedno širšemu krogu ljudi.

Vedute ter grafične in slikarske upodobitve je proti koncu 19. stoletja v vlogi najpomembnejšega likovnega vira za preučevanje stavbne preteklosti gradov nadomestila fotografija, ki je starejše upodobitve nadkrilila po dokumentarni plati. Fotografija je postala nosilka dokumentarnega pristopa, veduta v slikarstvu, grafiki in risbi pa je bila razumljena predvsem kot umetniška stvaritev.

Med likovnimi prikazi gradov in dvorcev prevladujejo vedutne in panoramske upodobitve.

19 Stopar, Likovno snovanje v 19. stoletju, *Umetnost na Slovenskem*, str. 198.

20 Kurz-Goldenstein, Franz Seraph Ritter von Kurz zu Thurn und Goldenstein, str. 72.

Joseph Kuwasseg – Heribert Lampel, Požar dvorca Ojstrica v Spodnji Savinjski dolini, Lamplova suita, 1841–1850, litografija z iglo (Štajerski deželni arhiv, Gradec).

Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Stara Soteska, okrog 1860, gvaš (Narodni muzej Slovenije, Ljubljana).

LITERATURA

Burke, Peter: *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Redaktion Books Ltd., 2001.

Cevc, Anica: Valentin *Metzinger: Življenje in delo baročnega slikarja*. Narodna galerija v Ljubljani, 2000/2001.

Cevc, Emilijan: Vedute slovenskih krajev iz začetka XVIII. stoletja. *Kronika*, 7, 1959, str. 77–98 (o vedutah Friedricha Bernharda Wernerja).

Curk, Jože: Vedute štajerskih trgov in mest. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta 5 (XL), 1969, str. 313–330.

Klen, Danilo: Ivan Klobučarić, slikar i kartograf. *Krčki zbornik*, 6, Krk, 1975, str. 75–90.

Komelj, Ivan: *Slovenski kraji in naselja v preteklosti od 17. do konca 19. stoletja*. Ljubljana: Narodna galerija, 1978 (katalog razstave).

Kurz-Goldenstein, Ludwig: Franz Seraph Ritter von Kurz zu Thurn und Goldenstein (1807–1878). *Kunsthistorische Studien*, Jahrbuch für 1907, Graz, 1908.

Lozar Štamcar, Maja: Fotografije predvojnih grajskih interierjev, dragocen vir za preučevanje notranje opreme, zlasti pohištva. *Kronika*, 38, 1990, št. 3, str. 147–155.

Mavrič Čeh, Darija: Vedute kot možen vir za preučevanje baročnega vrtnega oblikovanja na Goriškem. *Barok na Goriškem: Il barocco nel Goriziano* (ur. Ferdinand Šerbelj). Nova Gorica: Goriški muzej; Ljubljana: Narodna galerija, 2006, str. 481–493.

Mihelič, Darja idr.: Topografija. *Enciklopedija Slovenije* 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 290–292.

Pieroni Giovanni Battista: Poročila in risbe utrdb arhitekta Giovannija Pieronija. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008 (avtorica besedila Helena Seražin).

Popelka, Fritz: *Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobucciarich 1601–1605*. Graz: U. Moser, 1924.

Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.

Reisp, Branko: Spremno besedilo k faksimilirani izdaji Valvasorjeve *Topografije sodobne vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.

Reisp, Branko: Valvasorjev čas, življenje in delo. Spremno besedilo k reprintu Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970–1974.

Reisp, Branko: *Wagnerjeve vedute Kranjske 1842–1848*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1970 (spremno besedilo k ponatisu vedut).

Rogelj–Škafar, Bojana: Grafike Valvasorjevega kroga kot vir za etnologijo. *Valvasorjev zbornik: Referati simpozija v Ljubljani* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave, 1990, str. 323–343.

Rozman, Ksenija: Runkove vedute slovenskih krajev. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta XIV–XV, 1979, str. 115–139.

Stele, France: Valvasorjev krog in njegovo grafično delo. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 9, 1928, str. 5–50.

Stopar, Ivan: Georg Matthaeus Vischer – življenje in delo. V: G. M. Vischer, *Topographia Ducatus Styriae: Izbor*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.

Stopar, Ivan: *Joseph Leopold Wiser pl. Berg: Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Stopar, Ivan: Kuwassegove vedute slovenske Štajerske (1840–1845). *Celjski zbornik*, 29, 1993, št. 1, str. 61–94.

Stopar, Ivan: Likovno snovanje v 19. stoletju. *Umetnost na Slovenskem: Od prazgodovine do danes*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 185–215.

Stopar, Ivan: *Podoba Slovenije: Vedute Slovenije v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Viharnik, 2011.

Stopar, Ivan: *Stara Kaiserjeva suita*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999 (spremno besedilo).

Stopar, Ivan: Stare celjske vedute. *Časopis za novejšo zgodovino*, Nova vrsta 5, 1973, str. 263–299.

Stopar, Ivan: Veduta. *Enciklopedija Slovenije* 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 163–165.

Stopar, Ivan: *Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.

Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain* (faksimile). Ljubljana: Mladinska knjiga; München: Rudolf Trofenik, 1971–1974 (urednik in avtor dodatnega besedila Branko Reisp).

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679: Skicna knjiga*. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Valvasorjevo berilo. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969 (študija o Valvasorjevem grafičnem delu France Stele).

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Styriae 1681*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971 (spremno besedilo Ivan Stopar).

VIR REPRODUKCIJ

Ivan Klobučarić, skice gradov in krajev, Kozjansko – pot med Celjem in Šmarjem, 1601–1605) / Matthäus Merian, Škofja Loka (izrez), 1649, bakrorez / Giovanni Antonio Capellaris, Grad Rihemberk, 1752, risba / J. v. d. Nypoort – M. Greischer, Kruci Emerika Tökelyja oblegajo grad Lendava, 1686, bakrorez – preslikave iz I. Stopar: Podoba Slo-

venije: Vedute Slovenije v 17. in 18. stoletju, Ljubljana, 2011, str. 15, 35, 56 in 64.

Grad Školj s severne strani, Valvasorjeva Skicna knjiga za Topografijo vojvodine Kranjske, okrog 1678, lavirana perorisba – preslikava iz I. Sapač, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: III. Notranjska / 3. Porečje Reke z Brkini, Ljubljana, 2007, str. 159.

Krupa, 1678, Valvasorjeva Skicna knjiga za Topografijo vojvodine Kranjske, okrog 1678, lavirana perorisba – preslikava iz: I. Stopar, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: II. Notranjska / 5. Bela krajina, Ljubljana, 2004, str. 42.

G. M. Vischer, Grad Gornji Ptuj, 1681, Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, okrog 1681 – preslikava iz: I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem, Ljubljana, 1977, str. 60.

Neznani slikar, Mariborski grad, 1683, olje na platno – preslikava iz: I. Stopar, Gradovi na Slovenskem, Ljubljana, 1989.

G. M. Vischer – A. Trost, Mariborski mestni grad z juga, Topographia Ducatus Styriae, po 1686, bakrorez – preslikava iz: J. Curk, Mariborski grad, Maribor: Pokrajinski muzej, 2007, str. 30.

Valentin Metzinger, Grad Goričane pri Medvodah, 1759, olje na platno – preslikava iz: A. Cevc: Valentin Metzinger: Življenje in delo baročnega slikarja, Narodna galerija v Ljubljani, 2000/2001, str. 293.

Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Stara Soteska, okrog 1860, gvaš – preslikava iz: I. Stopar, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: Dolenjska – Prva knjiga / Porečje Krke, Ljubljana, 2000, str. 240.

Jožef Wagner, Škofja Loka, 1843, litografija – preslikava iz: B. Reisp, Gradovi dežele Kranjske, Ljubljana, 1998, str. 199.

Joseph Kuwasseg – Heribert Lampel, Požar dvorca Ojstrica v Spodnji Savinjski dolini, Lamplova suita, 1841–1850, litografija z iglo – preslikava iz: I. Stopar: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: Spodnja Savinjska dolina, Tretja knjiga, Ljubljana, 1992, str. 95.

ZUSAMMENFASSUNG

Burgen und Schlösser auf künstlerischen Darstellungen

Grafiken, Zeichnungen, Bilder und andere Darstellungen können unser Wissen über die Geschichte einzelner Architekturdenkmäler vervollständigen. Viele Schlossobjekte oder heute zerstörte Details von Gebäuden sind uns nur durch ältere Darstellungen bekannt. Der dokumentarische Wert der Darstellungen ist von den künstlerischen Fertigkeiten ihrer Autoren unabhängig.

Im 17. Jahrhundert entwickelte sich die Vedoutenmalerei zum selbständigen Genre der Malerei. Damals tauchten auch im slowenischen Raum erste mit Absicht entstandene Darstellungen von Schlössern als Zeichnungen oder Grafik auf. Städte, Märkte und Schlösser wurden von Kartographen, Topographen, Militäringenieuren, Reisenden und anderen Autoren künstlerisch dokumentiert.

Die bedeutendste Bildquelle zur Erforschung der Schlösser im 17. Jahrhundert verdanken wir dem adeligen Polyhistor Johann Weikhard Valvasor (1641–1693). Sein Album *Topographia Ducatus Carniolae modernae* erschien 1679 und enthält 319 (320) Kupferstiche mit Vedouten von Städten, Märkten, Burgen, Schlössern und Klöstern. *Die Ehre des Herzogthums Crain* , die 1689 in Nürnberg gedruckt wurde, umfasst 15 Bücher. Der 11. Band bringt 324 Vedouten. Eine ähnliche Rolle wie Valvasor in Krain erfüllte in der Steiermark der Geograf und Topograf Georg Matthäus Vischer (1628–1696). Das Album *Topographia Ducatus Styriae* erschien 1679 in Graz. In der posthumen Ausgabe um 1700 wurden 495 Darstellungen von Siedlungen, Burgen, Schlössern und Höfen veröffentlicht (142 Motive aus dem slowenischen Gebiet).

Gegen Ende des 18. Jahrhunderts setzte die Entwicklung der künstlerischen und der atmosphärischen Komponente von Vedouten ein. Die Architekturdenkmäler waren nun in der Regel in das Landschaftsambiente eingegliedert, häufig ergänzt mit kleinen Genrebildern. Wegen der wachsenden realistischen Tendenzen in der bildenden Kunst und wegen neuer, billigerer Drucktechniken wurden die Landschafts- und Vedoutendarstellungen im Hinblick auf die dokumentarischen Details verlässlicher. Die Vedoutenmalerei erlebte ihren Höhepunkt in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Verleger gaben Alben, einzelne Blätter und Suiten (Serien von Vedouten in gleicher Technik und Größe) heraus, die für ein bürgerliches Publikum bestimmt waren. Suiten wurden meistens nach ihren Verlegern benannt. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurden Vedouten in ihrer Rolle als bedeutendster Bildquelle bei der Erforschung von Gebäuden durch die Fotografie ersetzt. Die Fotografie wurde zur Trägerin des dokumentarischen Zugangs, während die Vedoute in der Malerei, Zeichnung, Grafik vor allem als künstlerische Darstellung verstanden wurde.

Unter den bildlichen Ansichten von Burgen und Schlösser überwiegen Vedouten und Panoramabilder. Darstellungen von Interieurs sind selten.

SUMMARY

Castles in artistic depictions

Graphics, drawings, sketches, paintings and other kinds of artistic depiction can improve our knowledge about the history of a given architectural monument. Many castle buildings or their now demolished architectural details are only known to us through their earlier depictions. Documentary value of artistic depictions is not measured by artistic abilities of their authors.

In the 17th century cityscape became an independent genre of painting. At that time the first deliberately produced depictions of castles in the form of drawings and graphics also appeared in the Slovenian territory. Artistic depictions of cities, towns, market towns and castles were made by cartographers, topographers, military engineers, travellers, and other authors.

The most important source of artistic depictions for investigating castles in the 17th century was provided by the Carniolan nobleman and polymath, Johann Weikhard Valvasor (1641–1693). Valvasor's album *Topographia Ducatus Carniolae modernae* (*Topografija sodobne vojvodine Kranjske* [*Topography of the Modern Duchy of Carniola*]) was published in 1679. It contains 319 (320) copperplates with portraits of cities, towns market towns, mansions, castles and monasteries. *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (*Slava vojvodine Kranjske* [*The Glory of the Duchy of Carniola*]), printed in 1689 in Nuremberg, comprises fifteen volumes. The eleventh volume contains no fewer than 324 cityscapes. A similar role to that of Valvasor in Carniola was played by geographer and topographer Georg Matthäus Vischer (1628–1696) in Styria. His album *Topographia Ducatus Styriae* (*Topografija vojvodine Štajerske* [*Topography of the Duchy of Styria*]) was published in 1679 in Graz. The posthumous edition of around 1700 contains 495 depictions of settlements, castles, manors and mansions (142 motifs from the Slovenian territory).

At the end of the 18th century the first strides were made in the development of artistic and atmospheric elements of cityscape. Architectural monuments were, as a rule, included into the landscape ambience and small genre scenes were frequently used. Due to the growing realism tendencies in fine arts and new, cheaper printing techniques, landscape and cityscape depictions were more reliable in terms of documentary detail. Cityscape reached its peak in the first half of the 19th century. Publishers issued albums, individual foils and suites (series of cityscapes produced in the same technique and size) intended for burgher audience. Suites were most often named after their publishers. In the second half of the 19th century cityscape gave way to photography as the main artistic source for investigating architectural past of castles. Photography became the vehicle of documentary approach, while cityscape in painting, drawing and graphics was predominantly understood as artistic creation.

Most artistic depictions of castles and mansions are cityscapes and panoramic depictions. Depictions of castle interiors are rare.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 7.034.5(450:436-89)

Prejeto: 18. 9. 2012

Helena Seražin

doc., dr. umetnostne zgodovine, višja znanstvena sodelavka, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: helena.serazin@zrc-sazu.si

Cesarski veleposlaniki iz vrst goriškega plemstva v vlogi posrednikov novih arhitekturnih modelov in umetnostnih smeri

IZVLEČEK

Cesarski veleposlaniki v Benetkah in Rimu, med katerimi so bili goriški plemiči Franc grof Thurn, Vid baron Dornberški in Janez baron Cobenzl, so v drugi polovici 16. stoletja za habsburške vladarje poleg umetnin iskali tudi arhitekte, inženirje, kiparje in slikarje, ki bi bili primerni za dvorne službe; iz korespondence je razvidno, da so bili diplomati dobro seznanjeni z vrhunsko italijansko renesančno umetnostjo in arhitekturo. Domov so se vračali z umetniškimi deli, arhitekturnimi modeli in načrti, rokopisi in traktati ter z izbranim umetnostnim okusom, ki je italijansko renesančno umetnost in kulturo zasidral tudi v tedanjih notranjeavstrijskih deželah.

KLJUČNE BESEDE

umetnost, arhitektura, kiparstvo, slikarstvo, dvorci, vile, palače, mavzolej, plemstvo, renesansa, 16. stoletje, Goriška, Sveto rimsko cesarstvo, diplomati, Franc Thurn, Vid Dornberški, Janez Cobenzl, Rim, Benetke, Gorica, Dunaj, Vipolže, dvorec Neugebäude, cesar Maksimilijan II.

ABSTRACT

IMPERIAL AMBASSADORS FROM THE RANKS OF GORIZIAN NOBILITY AS MEDIATORS OF NEW ARCHITECTURAL MODELS AND ART MOVEMENTS

In the second half of the 16th century, imperial ambassadors to Venice and Rome, including such noblemen from Gorizia as Franz Count of Thurn, Veit Baron of Dornberg and Johann Baron of Cobenzl, sought not only works of art for their Habsburg rulers but also architects, engineers, sculptors and painters deemed fit for courtly service. As evident from correspondence, the diplomats kept abreast of the greatest achievements in Italian Renaissance art and architecture. They would return home bringing works of art and architectural designs, manuscripts and treatises, as well as sophisticated artistic taste, which also led to the establishment of Italian Renaissance art and culture in the then Inner Austrian provinces.

KEY WORDS

art, architecture, sculpture, painting, mansions, villas, palaces, mausoleum, nobility, Renaissance, 16th century, Gorizia, Holy Roman Empire, diplomats, Franz von Thurn, Veit von Dornberg, Johann von Cobenzl, Rome, Venice, Gorizia, Vienna, Vipolže, Neugebäude palace, Emperor Maximilian II.

Vladarji Svetega rimskega cesarstva so od 15. stoletja dalje pri iskanju umetnikov v tujih, predvsem italijanskih deželah kot posrednike pogosto uporabljali stalno nastavljene cesarske diplomate;[1] spremljanje umetnostnega dogajanja na tujih dvorih je sodilo med redne naloge veleposlanikov, saj so bili dejavni ne le pri iskanju tujih arhitektov in umetnikov, temveč tudi pri pogajanjih z njimi za cesarske dvorne službe. Veleposlaniki so v cesarjevem imenu na tujih vladarskih dvorih predajali umetnostna darila ter iskali in kupovali umetnine vodilnih umetnikov svojega časa. Od njih se je pričakovalo poznavanje umetnosti na vseh področjih umetniškega ustvarjanja, od glasbe do slikarstva, zato so bili pogosto naprošeni za ocene umetnostnega dogajanja v posameznih deželah, nekatere od teh pa bi lahko veljale za prve kritične eseje o umetnosti. Poročila veleposlanikov o tujih umetnikih so bila za razvoj umetnosti na avstrijskih in nemških dvorih ključnega pomena, saj so tako vladarji ostajali na tekočem z umetnostnimi trendi in okusom v Evropi;[2] če umetnikov niso mogli privabiti v svoje dvorne službe, so k njim v uk s štipendijo poslali obetavne ali že uveljavljene domače umetnike.[3]

Vloga veleposlanikov pri posredovanju umetnostnih tokov je bila v umetnostnozgodovinski literaturi doslej obravnavana zgolj sporadično, kot le eden izmed načinov novačenja tujih umetnikov in arhitektov v dvorne službe ali kot možnost za pridobivanje dragocenih umetniških del za cesarske zbirke,[4] zelo malo študij pa se je posvetilo samim veleposlanikom in njihovi vlogi pri prenašanju novih arhitekturnih modelov in umetnostnih smeri v okolje, iz katerega so izhajali.[5] Večina diplomatov, ki so jih Habsburžani v drugi polovici 16. stoletja poslali na italijanske dvore, je zaradi dobrega poznavanja italijanskega jezika in kulture izhajala iz na novo pridobljene dežele Goriške. V pričujočem prispevku bo tako predstavljenih nekaj goriških in kranjskih plemičev, grajskih posestnikov z vidika posrednikov novih arhitekturnih modelov in umetnostnih smeri, s katerimi so se seznanili v diplomatskih službah na evropskih dvorih ali v dvornih službah Svetega rimskega cesarstva. Ti so v drugi polovici 16. stoletja prek arhitekturnih naročil in z nakupi umetnin na domača tla prenašali nove modele in umetnine, predvsem pa umetnostni okus humanistične dobe, ki je prodrl tudi v druga družbena in kulturna okolja, povezana z umetnostnim ustvarjanjem.

Med prvimi cesarskimi diplomati iz Goriške je bil Franc grof Thurn (1519–1566), svetovalec na dvoru cesarja Ferdinanda I. (1503–1564): leta 1557 je bil imenovan za ambasadorja v Benetkah, vendar je že leta 1559 kot izredni odposlanec odpotoval v Rim, da bi pri novoizvoljenem papežu Piju IV. dosegel potrditev Ferdinandovega imenovanja za cesarja.[6] Franc je bil pri svojem delu zelo uspešen, zato je lahko diplomatske posle v Rimu kmalu predal Prosperu grofu Dall'Arco, sam pa se je pred vrnitvijo v Benetke ustavil še v Toskani in nato oktobra 1560 v Vipolžah, kjer naj bi po njegovem naročilu začeli s prezidavami v prvi beneški vojni poškodovanega gradu.[7] Dejstvo, da se je Franc pred vrnitvijo domov za nekaj časa ustavil v Sieni, kamor se je po *sacco di Roma* leta 1527 zatekel sienski arhitekt in slikar Baldassare Peruzzi (1481–1536) in do vrnitve v Rim leta 1535 utrjeval siensko mestno obzidje,[8] je ključnega pomena za razumevanje formalne zasnove vipolškega stavbnega kompleksa, saj je bila pri njej že ugotovljena uporaba Peruzzijevih modelov za utrjene vile.[9] Peruzzijeve rimske stvaritve, kot sta vila Farnesina in palača Massimo alle Colonne, in prvi načrti za utrjeno vilo Farnese v Capraroli so na Franca gotovo naredili vtis, saj gre za ključna dela italijanske arhitekture prve polovice 16. stoletja. Pri Vipolžah je najbolj očiten vpliv vile Farnese v Capraroli, ki se kaže v nizkih, rombasto oblikovanih vogalnih stolpih, elementu, ki je kljub različnim gradbenim fazam in načrtom le-te ostal del sicer pentagonalne stavbne zasnove z okroglim dvoriščem.[10]

V Nacionalni knjižnici na Dunaju hranijo kodeks 10935,[11] ki je zbirka različnih arhitekturnih risb in skic hidravličnih in vojaških naprav ter delo različnih rok. Med njimi tako najdemo tudi risbe, posnete po Baldassareju Peruzziju, kot dokazuje njegov »podpis« *Baldassar d'Siena Pittor* na enem od prvih listov kodeksa. Med različnimi risbami tega arhitekta je ohranjen tudi zgodnejši načrt za vilo Farnese v Capraroli, vključno z merami, ki je bil potem kot primer utrjene vile natisnjen v tretji knjigi arhitekturnega traktata *I Sette libri di Architettura* Sebastiana Serlia.[12] V kodeksu je tudi risba t. i. *Scala lumaga* v Gradcu: gre za dvojno polžasto zavito stopnišče v graškem spodnjem mestnem gradu, ime-

1 V vlogi posrednikov umetnikov in umetniških del so pogosto nastopali tudi kardinali (Warnke, *Hofkünstler*, str. 133).
2 Prav tam, str. 136.
3 Prav tam, str. 134–135.
4 Prav tam, str. 133–137; Trevor-Roper, *Princes and Artists*, str. 83, 105, 107.
5 Trevor-Roper, *Princes and Artists*, str. 106–107. Kardinal Antoine Perrenot de Granvelle (1517–1586) je veljal za največjega zasebnega zbiratelja umetnin svojega časa, mdr. pa je upravljal tudi z umetniškima zbirkama Karla V. in Filipa II.
6 Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia*, str. 361–362.
7 Benzoni, Della Torre, Francesco, str. 542–543. O morebitni Francovi renesančni prezidavi gradu v Vipolžah ugiba tudi Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 4*, str. 316.
8 Adams, Peruzzi, str. 532–533.
9 Seražin, *Kultura vile*, str. 115–121.
10 Azzi-Visentini, *La villa in Italia*, str. 185–195.
11 ÖNB, Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung, Codex 10935.
12 Serlio, *I sette libri dell'architettura, I/III*, str. 122v.

Dvorec Thurn v Vipolžah (foto H. Seražin).

Vila Farnese v Capraroli (foto H. Seražin).

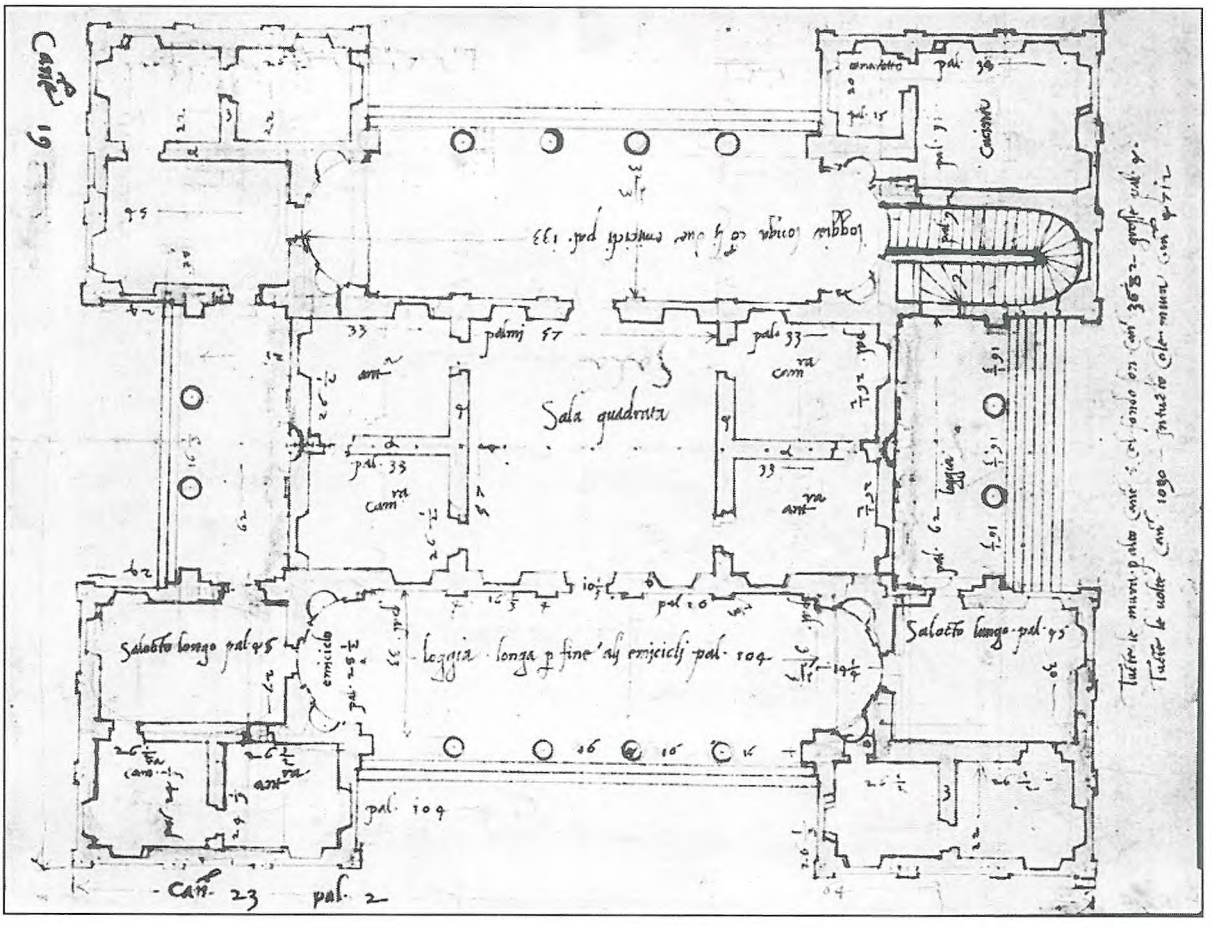

B. Peruzzi, Načrt za vilo Farnese v Capraroli (ÖNB, kodeks 10935).

novanem Burg, v traktu, ki ga je dal zgraditi Maksimilijan I. okoli leta 1499, kot priča letnica, vklesana v sklepnik stopniščnega portala. Kodeks je torej pripadal osebi, ki je bila v dvorni službi in je hkrati imela dostop do risb Baldassareja Peruzzija. Prvi na spisku možnih posedovalcev kodeksa je Baldassarejev sin Salustio Peruzzi (1511/12–1572), arhitekt in vojaški inženir, ki je cesarju in nadvojvodi Karlu II. služil od leta 1567 do smrti, v Gradec pa je po posredovanju ambasadorja Prospera Dall'Arca prišel naravnost iz večnega mesta.[13] V zadnjih treh letih življenja je deloval kot glavni stavbni nadzornik na hrvaški in slovenski meji ter utonil pri prečkanju reke Mure na eni od inšpekcij po utrdbah Vojne krajine.[14]

Vendar pa v kodeksu najdemo tudi s peresom narisane tlorisne skice vseh treh nadstropij hiše Janeza barona Cobenzla iz Proseka pri Trstu, ki je stala v bližnjem Kontovelu in od katere se ni skoraj nič ohranilo,[15] za Salustia pa ni izpričano, da bi kdaj

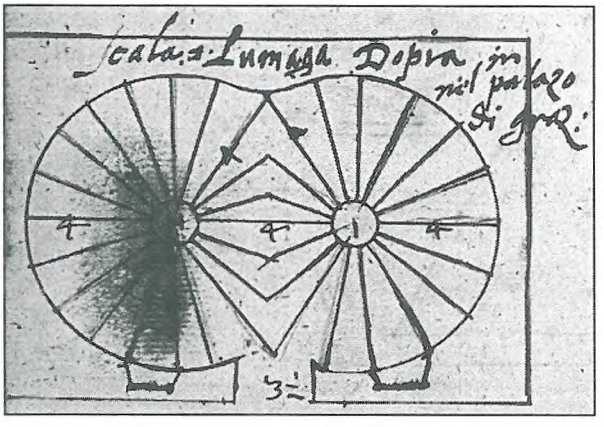

Risba »scala lumaga« (ÖNB, kodeks 10935).

obiskal kraje ob meji s *Serenissimo*. Morda je dunajski kodeks 10935, v katerem je tudi zbirka številnih skic za utrjene vile, povzetih po risbah Baldassareja Peruzzija, ki bi lahko služile kot izhodišče za načrtovanje utrjene vile v Vipolžah,[16] pripadal prav Cobenzlovemu rojaku Francu grofu Thurnu.

13 Voltelini, Urkunden und Regesten, str. XXXIX, reg. 8719; str. XLIV, reg. 8767; str. XLIV, reg. 8773.
14 Seidel, *Salustio Peruzzi*, str. 81–108.
15 Seražin, *Kultura vile*, str. 77–78.
16 Prav tam, str. 118.

Stopnišče v Burgu, Graz (foto H. Seražin).

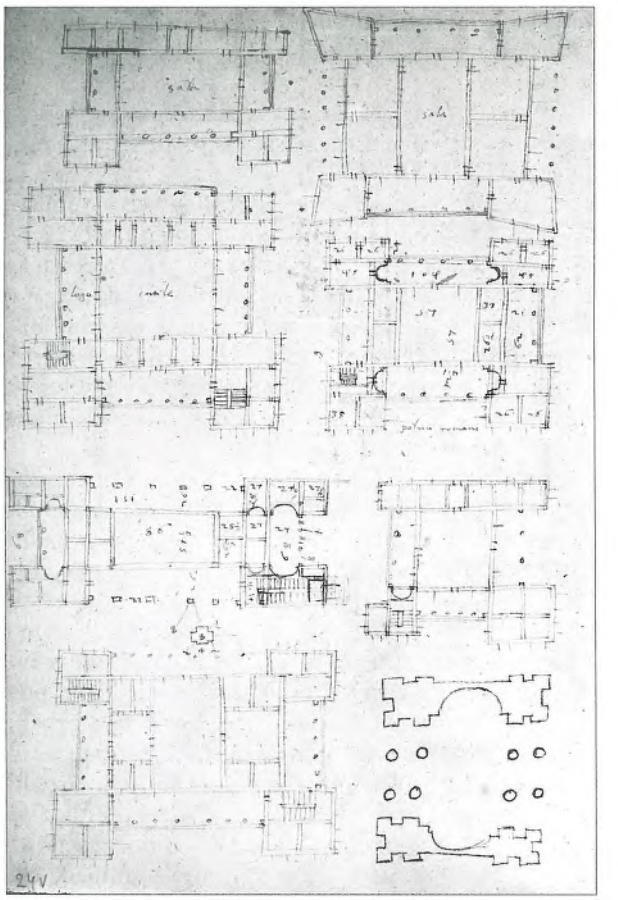

Skice utrjenih vil po Peruzziju (ÖNB, kodeks 10935).

Nekoliko okorno, zgolj informativno narisane skice bi namreč lahko izdajale roko laika, ki se z arhitekturo ni poklicno ukvarjal, narisane pa so na papir, izdelan v Salzburgu med letoma 1536 in 1557;[17] dejstvo je, da je Franc pred odhodom v Rim med letoma 1550 in 1556 služboval kot svetovalec na Ferdinandovem dvoru, kjer bi papir salzburške provenience lahko prišel v njegovo posest.

Francov interes za arhitekturo pa ni bil omejen zgolj na lastna naročila:[18] med službovanjem v Benetkah je marca 1566 od cesarja Maksimilijana II. (1527–1576) dobil naročilo, naj za obrambo Svetega rimskega cesarstva pred turškimi vpadi poišče dobre in spretne arhitekte ter se z njimi pogodi za cesarsko službo.[19] V Benetkah mu ni uspelo najti nobenega izkušenega arhitekta razen nekega Horologiusa, ki je zapustil službo z načrti vseh beneških utrdb,[20] vendar pa ga cesar sprva ni hotel vzeti v službo, da ne bi ogrozil občutljivega miru s *Serenissimo*,[21] kasneje, ko je bil arhitekt že v službi pri savojskem vojvodi, pa si je premislil.[22] Po nasvetu rimskega ambasadorja Prospera grofa Dall'Arca je Thurn poizvedoval še na dvorih v Ferrari, Firencah in Mantovi,[23] poizvedbe pa je naslovil tudi na dvore v Urbinu in Parmi,[24] vendar večinoma brez uspeha. Cesar Maksimilijan II. mu je julija 1566 naročil, naj se pozanima tudi o nekem zelo hvaljenem poročniku »Galeatius de Pisauro /.../ qui multas insignes dicitur aedificasse munitiones in Gallia ac mirifica habere inventa, ad presens haud procul a Parma habitare«.[25] Thurnu je nazadnje uspelo najti le arhitekta Alessandra Piccarone della Mirandolo, ka-

17 Annecchino, Baldassare Peruzzi, str. 317. Z dunajskim kodeksom 10935 je neposredno povezan tudi kodeks 10873, ki vsebuje identične skice Peruzzijevih utrjenih vil, te pa so narisane na papir, izdelan v Salzburgu po letu 1557, papir, izdelan v avstrijskih deželah po letu 1555, beneški papir iz prve polovice 16. stoletja in papir, izdelan v Augsburgu po letu 1563, kar bi ga prav tako lahko povezovalo s Francem grofom Thurnom.

18 Poleg prezidav gradu v Vipolžah je Franc grof Thurn leta 1556 kupil dvor in posest v Zagraju ob Soči ter tam dal zgraditi novi renesančni dvorec (Šapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 4*, str. 316).

19 Voltelini, Urkunden und Regesten, str. XXXIX, reg. 8717.
20 Prav tam, str. XXXIX, reg. 8718.
21 Prav tam, str. XL, reg. 8723.
22 Prav tam, str. XLII, reg. 8740.
23 Prav tam, str. XL, reg. 8726.
24 Prav tam, str. XLI, reg. 8733; str. XLII, reg. 8742.
25 Prav tam, str. XLII, reg. 8740.

teremu je julija 1566 priskrbel potno dovolilnico za Dunaj,[26] nadaljnja prizadevanja pa mu je preprečila smrt.

Franca grofa Thurna je v službi cesarskega veleposlanika v Benetkah nasledil rojak Vid baron Dornberški (1523–1591); skoraj dve desetletji je opravljal diplomatske posle za cesarja Maksimilijana II. in njegova brata, avstrijsko-tirolskega nadvojvodo Ferdinanda II. (1529–1595) in notranjeavstrijskega nadvojvodo Karla II. (1540–1590), do smrti v Rimu pa je kot veleposlanik služil tudi Maksimilijanovemu sinu, cesarju Rudolfu II. (1552–1612). S stališča umetnostne zgodovine je zanimiv predvsem zaradi ohranjene diplomatske korespondence, v kateri se pogosto posveča umetnostnim temam.

Vid baron Dornberški je kljub pripadnosti staremu goriškemu plemstvu izšel iz skromnih gmotnih razmer; mati Beatrice Ložar je po nenadni moževi smrti dan pred Vidovim rojstvom podedovala le dolgove, ki jih je poplačala s prodajo posesti, kljub temu pa je tudi ob pomoči podpornika, goriškega glavarja Franca grofa Thurna, vsem trem sinovom zagotovila dobro izobrazbo, ki jim je pomagala pri uspehu v različnih državnih službah. Goriški glavar Franc grof Thurn[27] je obubožani družini pomagal povrniti vse naslove in položaje, ki jih je izgubila, leta 1540 pa ji je kralj Ferdinand priznal plemiški naslov glavne veje rodbine Dornberg.[28] Starejša brata, Franc in Maksimilijan, sta študirala na kolegiju v Ljubljani, Vid pa je zaradi varčevanja prvo izobrazbo dobil pri domačem župniku, leta 1541 so ga poslali v mestno šolo v Trentu, leto dni kasneje pa je šel v Verono k zasebnemu učitelju, da bi ga pripravil za študij na univerzi v Padovi, kamor se je vpisal okoli leta 1545.[29] Vendar pa Vid študija na padovanski univerzi nikoli ni dokončal; v svojih spominih je celo zapisal, da je preslabo obvladal latinščino, da bi lahko sledil predavanjem iz prava. Med dvoletnim študijem se je raje zabaval in se posvečal »intratenimenti di compositioni volgari et ad altri diletti di musiche«,[30] njegovo zanimanje za glasbo pa tudi z leti ni usahnilo, o čemer pričajo posvetila glasbenih del ob imenovanju za »zlatega viteza« leta 1563 in kasneje.[31]

Svojo poklicno pot je začel okoli leta 1551 kot cesarjev svetovalec in nadaljeval kot namestnik glavarja goriške grofije Franca grofa Thurna.[32] Službo je opravljal do leta 1566, ko je za skoraj dvajset let zasedel mesto cesarskega veleposlanika v Benetkah, kjer se je ukvarjal predvsem s poizvedovanjem o turških pomorskih operacijah in težavami, ki so jih Benetke imele s senjskimi uskoki v Dalmaciji. Po posredovanju Thurnove žene Biance Simonetti se je leta 1551 poročil z njeno nečakinjo, mlado vdovo Rachelo Malvasia iz Bologne.[33] Med goriškim plemstvom ni bil posebej priljubljen, saj je med številnimi nepriljubljenimi ukrepi skušal od njega izterjati neplačane davke, nasprotoval pa je tudi novi veri – luteranstvu.[34] Leta 1575 je po posredovanju goriškega glavarja Franca grofa Thurna skupaj z bratoma dobil jurisdikcijo nad gospostvom v Steverjanu,[35] tri leta kasneje pa jim je cesar Rudolf II. podelil naziv baron Dornberški in Dorneški.[36] Leta 1587 je bil Vid po smrti Prospera Dall'Arca imenovan za veleposlanika v Rimu, kamor se je dolgo odpravljal, saj se je trudil od cesarja Rudolfa II. izterjati denar za opravljeno službovanje v Benetkah. V svoji, po letu 1560 začeti goriški palači v Borgo di castello (obzidanem zgornjem delu mesta ob gradu) ni prav dolgo užival, saj je bila dograjena šele leta 1589,[37] ko je kljub vsemu odpotoval v Rim in tam leta 1591 tudi umrl.

Vid baron Dornberški je svojo diplomatsko pot začel pod cesarjem Maksimilijanom II., ki je bil tako kot njegov oče pred njim pravi renesančni humanist: prijateljeval je z znanstveniki in učenjaki, bil je ljubitelj antike in narave, botanik in bibliofil, študiral je tuje in celo orientalske jezike, bil pa je tudi velik zbiratelj umetnikov in umetnin.[38] Na Dunaju, ki si ga je za prestolnico izbral že Ferdinand I., je leta 1566 želel zgraditi t. i. *Lustschloß*, ob katerem bi zasadil vrt z eksotičnimi rastlinami in imel menažerijo redkih živali.[39] Po vzoru italijanskih vil je cesar leta 1568 v dunajskem Simmeringu začel z gradnjo letne rezidence, t. i. dvorca *Neugebäude*, načrt pa je že dve leti kasneje radikalno spre-

26 Prav tam, str. XLII, reg. 8741. Primer arhitekta Alessandra Piccaroneja (na podlagi ohranjene korespondence bi bila mogoča domneva, da je prav on skrivnostni arhitekt Horologius) je po Thurnu podedoval Vid baron Dornberški. O arhitektovem odhodu na Dunaj je ohranjena korespondenca med cesarjem Maksimilijanom II. in Vidom baronom Dornberškim med januarjem in julijem 1568 (Voltelini, Urkunden und Regesten, str. XLV–XLVI, reg. 8782, 8784, 8785, 8788, 8789, 8793). Cesar se je na koncu odločil, da Piccaronejevih uslug ne bo potreboval.

27 Ne gre za prej omenjenega diplomata, ampak za goriškega glavarja, ki je bil oče Henrika Matije Thurna, enega od snovalcev upora proti Habsburžanom (Benzoni, Della Torre, Francesco, str. 541).

28 Cavazza, »Cosi buono et savio cavalliere«, str. 8.

29 Prav tam, str. 8.

30 Prav tam, str. 23.

31 Bagarič, Posvetila Giacoma Gorzanisa, str. 19; Kokole, The musical repertoire, str. 181; Kokole, Humanism in music, str. 153–154. Ob imenovanju sta mu svoja glasbena dela posvetila Lodovico Balbi iz Padove in Giacomo Gorzanis. Metoda Kokole na podlagi teh posvetil sklepa, da je Vid Dornberški dobro obvladal igranje lutnje (ustni vir).

32 Cavazza, »Cosi buono et savio cavalliere«, str. 8.

33 Prav tam.

34 Prav tam, str. 9–10.

35 Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 4*, str. 244.

36 Cavazza, »Cosi buono et savio cavalliere«, str. 18.

37 Sapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 3*, str. 236.

38 Trevor-Roper, *Princes and Artists*, str. 83.

39 Prav tam, str. 85.

Palača Dornberg v Gorici (foto H. Seražin).

menil v bolj monumentalnega,[40] po vzoru vile d'Este v Tivoliju; kardinal Ippolito d'Este je cesarju konec leta 1571 poslal upodobitev svoje vile z natančnim opisom kompleksa.[41] Cesar je prek svojih diplomatov iskal italijanske arhitekte in umetnike, ki bi bili pripravljeni zanj zgraditi omenjeni dvorec in ga skupaj z vrtovi tudi razkošno opremiti.[42] Tako je Vid baron Dornberški 22. januarja 1569 cesarju Maksimilijanu II. iz Benetk poročal:[43] »Da bi izpolnil naročilo Vašega veličanstva, ki želi informacije o sadežih, semenih, vrtovih in vrtnem okrasju, kakor tudi o arhitektih in kiparjih, zdaj vdano sporočam, da nisem opustil truda pri poizvedovanju, pa tudi to, da se že izvrstno izdeluje v živo risan načrt in podoba vseh najslavnejših beneških vrtov, skupaj z ograjami [živimi mejami], vodnjaki in vsakršnimi ornamenti, ki jih krase. Ko bo to dokončano, bom poskrbel, da bo takoj poslano Vašemu veličanstvu. V zvezi s kipi, ki spadajo k okrasju teh vrtov, doslej nisem mogel ugotoviti ali opaziti nič pomembnega. Poskrbel bom in marljivo zbral, kar bo takega, in sporočil Vaši cesarski milosti.«[44] Pismu je priložil navodila za sajenje sadnega drevja, ob neki drugi priložnosti pa je cesarju poslal celo sadike.[45]

Cesarja je redno obveščal o umetnostnem dogajanju v Benetkah ter zanj poizvedoval in posredoval pri nakupih umetniških del; 27. novembra 1568 je cesarju poročal o ostarelem Tizianu, katerega slike so bile večinoma le še delavniško delo, kljub temu pa je vladarju priporočal nakup originalnih historičnih slik iz serije *Poesie*.[46]

40 *Das Neugebäude – ein Renaissance-Schloss in Wien,* www.schlossneugebaeude.at/ngneu/p/02-06.htm (stanje na dan 14. 7. 2012).

41 *Das Neugebäude – ein Renaissance-Schloss in Wien*, www.schlossneugebaeude.at/ngneu/p/02-06.htm.

42 Čeprav je dvorec Neugebäude preživel turško obleganje leta 1689, pa ni preživel Marije Terezije; ta si je dala novo poletno rezidenco zgraditi v Schönbrunnu, dvorec Neugebäude pa je postal (in do leta 1918 tudi ostal) vojaško skladišče orožja. Po zadnjih ugotovitvah so del stavbne in vrtne opreme tega renesančnega dvorca prenesli v Schönbrunn (*Das Neugebäude – ein Renaissance-Schloss in Wien,* www.schlossneugebaeude.at/ngneu/p/02-06.htm).

43 Gre le za del poročila, za katerega prevod iz latinščine se najlepše zahvaljujem dr. Ani Lavrič.

44 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569. Prepis celotnega pisma je objavljen v Voltelini, Urkunden und Regesten, str. XLIX–L.

45 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569, pismo z dne 23. 4. 1569.

46 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569, pismo z dne 27. 11. 1568. Že naslednji dan je cesarju pisal, da lahko prek trgovca z umetninami Jacopa Strade kupi nekaj originalnih slik iz serije z naslovom Poesie (Deiters in Gustavson, Diana und Kallisto, str. 238–240).

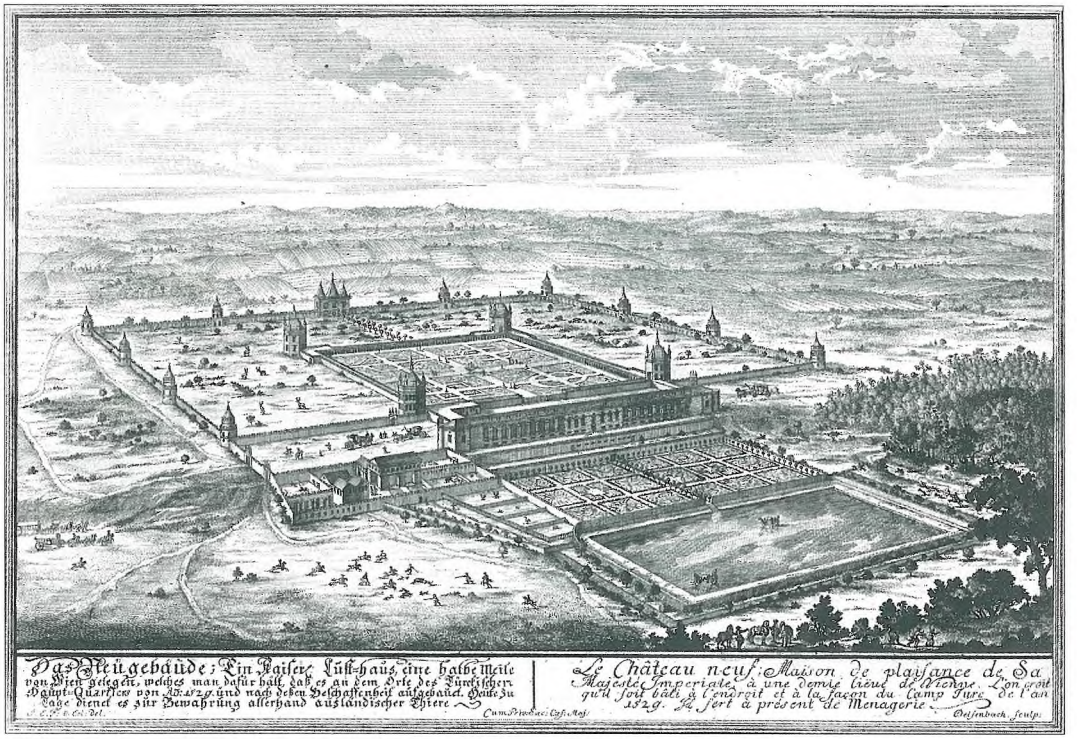

J. A. Delsenbach, Dvorec Neugebäude na Dunaju, ok. 1720 (ÖNB, Bildarchiv).

Dvorec Neugebäude danes (foto B. Žabota).

V že omenjenem pismu z dne 22. januarja 1569 je Vid Maksimilijanu II. poročal tudi o tedaj najpomembnejših umetnikih in arhitektih v Benetkah, ki bi cesarju lahko prišli prav pri gradnji nove dunajske rezidence: »Kar imam informacij o arhitektu Jacometu Tagiapietri in kiparju Alessandru, je to, da Jacometo kot arhitekt ni visoko cenjen, četudi je zgradil neko palačo družine Cuccina, katere obliko in zunanji okras so mnogi hvalili, vendar pravijo, da njene notranje razdelitve nikakor niso primerne. Mnogi so potrdili, da bolje obvlada praktične spretnosti kot arhitekturno vedo in ga imajo prej za zelo dobrega kamnoseka kot za arhitekta.«[47] Prva oseba, ki jo Vid baron Dornberški omenja v svojem poročilu, je arhitekt in kamnosek Gian Giacomo dei Grigi Bergamasco († 1572). Velja za avtorja v poročilu omenjene beneške palače premožne trgovske družine Cuccina iz Bergama, ki jo je v klasicistični maniri, povzeti po Sansovinu in Palladiju, zgradil okoli leta 1560.[48] Za to palačo je Paolo Veronese nekoliko kasneje naslikal serijo štirih slik, ki jih danes hrani Gemäldegalerie v Dresdnu – med njimi je tudi slika Maddona z družino Cuccina.[49] Gian Giacomo je bolj znan po dokončanju notranjščine Scuole Grande di San Rocco in nadaljevanju gradnje palače Grimani, ki naj bi jo začel graditi Michele Sanmicheli,[50] dokončal pa arhitekt in inženir Giovanni Antonio Rusconi (ok. 1520–1587), drugi v poročilu omenjeni arhitekt, o katerem ima Vid baron Dornberški boljše mnenje. »Poleg tega sem opazil, da je v Benetkah mogoče najti precej arhitektov, predvsem nekega Giovannija Antonia s priimkom Rusconi, o katerem sem slišal, da ga mnogi hvalijo, ker je napravil veliko izvrstnih stavb v Anconi, Pesaru, Raveni in drugih italijanskih krajih, vendar si doslej še nisem mogel ogledati nobenega njegovega dela, da bi ga mogel ali si upal zares priporočiti Vašemu veličanstvu.«[51] Rusconi je pri Nicoloju Tartagli, učitelju, ki je deloval v beneškem dominikanskem samostanu SS. Giovanni e Paolo, študiral matematiko in ob tem dobil zamisel, da bi iz latinščine v italijanščino prevedel Vitruvijevih *Deset knjig o arhitekturi*. Pri izdaji ga je prehitel beneški rojak Daniele Barbaro, Rusconijeva bogato ilustrirana verzija pa je izšla posthumno leta 1590 pod naslovom *Dell'architettura*. V mlajših letih je bil aktiven kot vojaški inženir v Dalmaciji, kasneje pa je bil imenovan za prota *Provveditori al Sal* in je leta

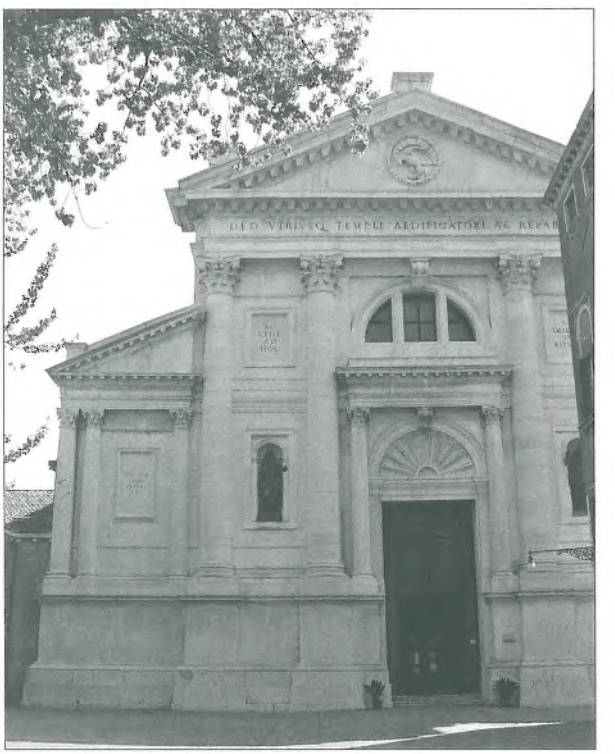

Cerkev San Francesco della Vigna v Benetkah (foto H. Seražin).

1563 izdelal načrte za nove ječe, zadaj za doževo palačo. Po požaru le-te leta 1574 je v sodelovanju z Andreo Palladijem (1508–1580) vodil obnovo treh prostorov: *Sala delle Quattro porte*, *Camera dell' Antecollegio* in *Sala del Collegio*.[52]

Vid je v nadaljevanju poročal o še enem beneškem arhitektu: »Obstaja še drug arhitekt, iz Vicenze s priimkom Palladio, mož velikega imena, ki je poleg mnogih skrbno zgrajenih palač tako v mestu kot zunaj njega napravil izjemne, od izkušenih zelo pohvaljene stavbe, namreč samostan San Francesco a Vigna in kapelo sv. Lucije, in ki zdaj gradi cerkev sv. Jurija v Benetkah, ki jo nekateri ocenjujejo kot izredno delo. Razen Sansovina, arhitekta in kiparja, ki ga isti senat že dolgo vabi v svojo službo, mu je med vsemi drugimi od vseh priznano prvo mesto. Palladio bi se sicer zaradi številnih ugodnosti, ki jih uživa v Benetkah, in zaradi stalnih in zelo visokih dohodkov, ki jih prejema, kot sodim, zelo težko preselil v službo h kateremukoli velikašu in zapustil to mesto. Vendar sem prepričan, da bi za mesec ali dva za izris načrta in ureditev oziroma gradnjo kake stavbe odpotoval k Vašemu veličanstvu, in verjamem, da bi Vam njegovo delo prineslo največje zadovoljstvo.«[53] Iz Vidovega pisma veje navdušenje

47 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569.
48 Grigi, Giovanni Giacomo, str. 139.
49 Gisolfi, Veronese, Paolo, str. 352.
50 Grigi, Giovanni Giacomo, str. 139.
51 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569.
52 Rusconi, Giovanni Antonio, str. 347–348.
53 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569.

nad vičentinskim arhitektom, ki je na podlagi študija antične rimske arhitekture v Rimu izoblikoval prepoznaven klasicistični arhitekturni slog. Palladio je na beneškem podeželju gradil plemiške vile s tempeljskimi pročelji, leta 1570 pa je izdal arhitekturni traktat *Quattro libri dell'architettura*, ki se bere kot katalog njegovih del. Vid je v pismu izpostavil predvsem Palladijeve beneške cerkve: pri samostanski cerkvi San Francesco della Vigna (1562) je Palladijeva le fasada, sicer pa je stavba zgrajena po načrtih Jacopa Sansovina; na mestu porušene cerkve Sv. Lucije (začeta 1564–1565, dokončana 1617) danes stoji železniška postaja; leta 1566 pa se je začela gradnja bazilike San Giorgio Maggiore.[54]

Palladia je po pomembnosti postavil ob bok Jacopu Sansovinu (1486–1570), arhitektu in kiparju, ki je v Benetke pribežal po *sacco di Roma* leta 1527. Njegova najbolj znana arhitekturna dela so korenito spremenila podobo trga sv. Marka: kovnica denarja, imenovana Zecca, ter knjižnica Marciana in *loggetta* ob vznožju zvonika sv. Marka, vsa tri pa izpričujejo njegovo zmožnost usklajenega in harmoničnega spajanja arhitekture s plastično dekoracijo, za katero je dela pogosto prispeval tudi sam.[55] V njegovi kiparski delavnici, ki je v Benetke prinesla rimsko renesanso, sta se izučila tudi kiparja, ki ju Vid Dornberški omenja v nadaljevanju: »Kar zadeva kiparja Alessandra Vittorio, sem dognal tako iz poročil mnogih kot iz umetniško izdelanih figur na trgu sv. Marka, da po pravici prekaša druge kiparje razen Sansovina. Obstaja še drug kipar, imenovan Danese, ki je, kot sem slišal, napravil nekaj priznanih del, vendar je daleč od prej imenovanega Alessandra in mu je le malo primerljiv.«[56] O kiparju Alessandru Vittorii (1525–1608), ki je poleg Sansovina resnično najboljši beneški kipar svoje dobe, Vid govori le v superlativih. Vittoria se je od svojega učitelja oddaljil v občudovanju Michelangela, ki ga Sansovino ni maral, zato so njegove figure postale bolj težke in mišičaste.[57] Drugi Sansovinov učenec, ki mu je sledil iz Rima, je bil Danese Cattaneo (1512–1572), ki je med sodobniki slovel kot izreden portretist; v portretno plastiko je uvedel antični trapezast podstavek za poprsje. Cattaneo je bil bolj znan kot pesnik, ki je prijateljeval z Alvisom Cornarom, Pietrom Aretinom in Torquatom Tassom; zadnjega je spodbudil in navdihnil k pisanju epa *Osvobojenje Jeruzalema*.[58] Dejstvo, da ga je Vid v pismu sploh omenil, bi bilo verjetno treba povezati z zgoraj omenjenim kulturnim krogom, v katerem se je očitno gibal tudi habsburški veleposlanik: med pesniki, ki so ob smrti Vidove matere Beatrice leta 1565 napisali slavilno pesem, je bil namreč tudi Torquato Tasso.[59]

Z navdušenjem je poročal o še enem kiparju, ki je pri Maksimilijanu II. kmalu zasedel posebno mesto: »Dalje je prišel v Benetke neki Giovanni iz Belgije, ki je bil nekaj let v Rimu in se zdaj mudi v Bologni. Tako v kiparstvu kot tudi v ulivanju podob prekaša marsikoga, kot potrjujejo mnogi v tem izkušeni, predvsem oglejski patriarh Barbaro, ki je sicer sestavil natančen komentar k Vitruviju in naj bi bil v teh časih v arhitekturni vedi od vseh najizvrstnejši. Meni pa ga [tega kiparja] pravzaprav priporoča to, kako je v Rimu vse zelo odlične kipe z največjo skrbnostjo izmeril in njihove načrte in primerke nadvse natančno posnel. On bi mogel zlahka stopiti v službo Vašega veličanstva, ker nima ne žene ne otrok. Kar najhitreje bom o njem dobil še obširnejšo informacijo iz Bologne.«[60] Najboljši kipar, ki se je tedaj mudil v Benetkah in ki bi ga veljalo pridobiti v cesarsko službo, je bil po mnenju Vida Dornberškega Giovanni da Bologna – Giambologna (1529–1608). Kipar, po rodu iz Flandrije, je od leta 1553 živel v Firencah in leta 1563 postal dvorni kipar družine Medici. Med njegovimi najbolj znanimi deli sta kipa Ugrabitev Sabink (1582) in Herkul ubija kentavra Nessusa (1595–1600), oba razstavljena v Loggi dei Lanzi na trgu della Signoria v Firencah, ustvaril pa je tudi številne kipe za grotte in fontane v vrtovih Boboli medičejske palače Pitti. Obvladal je bronasto plastiko, primerno za fontane, kar je dokazal tudi z Neptunovim vodnjakom (1566) na glavnem trgu v Bologni.[61] To ga je za cesarja, ki je iskal umetnike za okrasitev vrtov dvorca Neugebäude na Dunaju, delalo še toliko bolj privlačnega.[62] V drugem pismu z dne 19. februarja 1569 je Vid Giambologno cesarju še bolj goreče priporočal, toda tokrat kot arhitekta; cesar je namreč na začetku leta izrazil željo, naj mu poišče sposobne načrtovalce arhitekture.[63] Kljub vsem prizadevanjem, da bi umetnika osvobodil s hčerinega dvora v Firencah, se je moral Maksimilijan II. na koncu zadovoljiti le z naročili Giambolognovih del – manjši kipec Merkurja v njegovi zbirki je cesar dobil v dar od zeta Francesca I. Medičejskega.[64] Ta je malo bronasto plastiko, ki jo je po Giambo-

54 Puppi in Battilotti, *Andrea Palladio*, str. 345–347, 361–362, 363–369.
55 Bacchi, Jacopo Sansovino, str. 781–784.
56 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569.
57 Martin, Vittoria, Alessandro, str. 646–650.
58 Boucher, Cattaneo Danese, str. 89–90; Zanuso, Danese Cattaneo, str. 721–722.
59 *Sepolcro de la ill. Sign. Beatrice di Dorinbergo*, Brescia 1568, citirano po Žvanut, O poreklu in rodu, str. 339.
60 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569.
61 Avery, Giambologna, str. 568–579.
62 Prav tam, str. 576.
63 Voltelini, Urkunden und Regesten, str. XLIX, reg. 8811.
64 Trevor-Roper, *Princes and Artists*, str. 85.

Vila Barbaro v Maserju (foto H. Seražin).

lognovih modelih vlivala njegova delavnica, v obliki diplomatskih daril razširil po vsej Evropi in s tem tudi umetnikovo slavo. Maksimilijan II. je sčasoma postal umetnikov patron; Giambologno je celo prosil, naj mu priporoči sposobnega arhitekta in slikarja, ki bi mu zgradila in dekorirala dunajski *Lußtschloß*. Kipar mu je poslal svojega učenca Hansa Monta iz Ghenta in slikarja Bartholomäusa Sprangerja iz Antwerpna, vendar sta na dunajski dvor prispela prepozno, ob Maksimilijanovi smrti.[65]

»Od ljudi, ki se najbolj odlikujejo v oblikovanju podob ali kipov iz lesa, zdaj v Benetkah ni nikogar. Je neki Francoz v Padovi, ki je izvrstno izdelal kor v cerkvi sv. Justine, in še drugi, ki je »srednje« – povprečno – opravil delo za oglejskega patriarha.«[66] Na koncu poročila Vid Dornberški omeni še rezbarja, Richarda Taurignija iz Rouena, imenovanega tudi Riccardo Taurino, ki je s svakom Battistom Vicentinom med letoma 1558 in 1568 za cerkev sv. Justine v Padovi izdelal korne klopi s prizori stare in nove zaveze, dva sedeža ob velikem oltarju in bralni pult. Podobno je tudi leta 1577 za milansko katedralo po risbah Francesca Brambilla izrezbaril hrbtišča kornih klopi s prizori iz življenja sv. Ambroža.[67]

»Preostane, da Vašemu veličanstvu omenim še, da je tu v Benetkah neki mož, imenovan Valerijan, ki ga štejejo za najodličnejšega izdelovalca najizvrstnejših vsakovrstnih podob z zelo majhnimi raznobarvnimi kamenčki, po domače mozaika. Če bi Vaše veličanstvo potrebovalo njegovo delo, bi se ga moglo k Vam napotiti. To je vse, kar lahko zdaj poročam o svojem poizvedovanju ...«[68] Zadnji umetnik, ki si je zaslužil omembo v pismu, je bil mozaicist Valerio Zuccato († 1577), ki je s svojim bratom Francescom po predlogah tedaj najpomembnejših beneških slikarjev, kot je bil Tizian, izdelal serijo mozaikov, ki krasijo fasadno čelo in oboke preddverja beneške bazilike sv. Marka.[69]

Iz pisma Vida barona Dornberškega je razvidno, da je bil dobro seznanjen z arhitekti in umetniki, ki so bili v času njegovega službovanja aktivni v Benetkah, in da se je o njih pozanimal tudi pri oglejskem patriarhu Danielu Barbaru (1514–1570), ki ga je nadvse cenil kot strokovnjaka za arhitekturo. Tudi Barbaro je bil pred cerkveno kariero

65 Prav tam, str. 93. Umetnika sta po smrti Maksimilijana II. delala na dvoru Rudolfa II. v Pragi.

66 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569.

67 Taurigny, str. 476.

68 BSTG, Archivio Strassoldo Villanova, b. 216, Ms. Strassoldo B1: Relationi datte alla Mtà Ces.a dalli Ser:mi Principi gl'anni da Vitto di Dornberg 1567, 1568, 1569.

69 Zuccato, str. 575.

Cerkev sv. Janeza Krstnika v Gorici (foto H. Seražin).

beneški veleposlanik na dvoru angleške kraljice Elizabete I. in predstavnik *Serenissime* na tridentinskem koncilu. Z bratom Marcantonijem sta dala v Maserju po Palladijevih načrtih postaviti vilo, ki je bila zaradi svoje nivojske ureditve parka v Venetu brez primere, opremo zanjo pa sta naročila pri slikarju Paolu Veroneseju in kiparju Alessandru Vittorii.[70] Daniele je skupaj s Palladijem odpotoval v Rim, kjer sta študirala antično rimsko arhitekturo *in situ* in na podlagi teh študij izdal prvi celotni prevod Vitruvija v italijanščino z ilustracijami Andrea Palladia. Po besedah Francesca Sansovina, Jacopovega sina, je bil Daniele Barbaro eden od treh najboljših arhitektov v Benetkah, druga dva pa sta bila njegov oče in Palladio. Patriarhova svetovalna vloga se v Vidovem pismu kaže v nezaupanju v arhitekturne sposobnosti Giacoma Bergamasca in v izrazitem favoriziranju Palladija, s tega naslova pa je dobil tudi podatke o v pismu neimenovanem rezbarju. Vid sam je obiskal številne patricijske vile na beneškem podeželju in med njimi izbral tiste z najzanimivejšimi vrtovi in vrtno opremo, da bi jih nato narisali za cesarja. Pri tem je oprezal tudi za kiparskim okrasom; njegova ocena o pomanjkanju kvalitetnega kaže na njegov izostren umetnostni okus in razgledanost. Vendar pa bi o tem na podlagi zapuščinskega inventarja Vida Dornberškega le težko sklepali, saj je v njem navedenih le šest portretov, manjša nabožna slika in razpelo, okrašeno s slonovino.[71] Silvano Cavazza meni, da Vid za nakup umetnin ni bil zainteresiran.[72] Morda bi lahko glede na resnoben značaj in racionalno razmišljanje, ki se kažeta skozi njegovo dolgoletno delo v Benetkah in Gorici, temu pritrdili, če se ne bi ob koncu njegovega življenja izkazalo, da si nakupa večjih umetnin kljub pomembni službi morda ni mogel privoščiti: cesar Rudolf II. mu je namreč leta 1587, ob koncu službovanja v Benetkah, dolgoval kar 43.000 goldinarjev.[73] Upoštevati je treba tudi dejstvo, da je bila nova palača v Gorici dograjena šele leta 1589 in da Vid zaradi dolgoletnega službovanja v Benetkah v njej sploh ni imel priložnosti dalj časa stanovati, zaradi odhoda za veleposlanika v Rim pa se verjetno tudi ni mogel posvetiti njeni opremi. Namesto tega je svoji ljubljeni ženi kupoval nakit, ne le zato, ker je bilo tovrstne umetnine lažje seliti naokoli, temveč tudi zato, da bi bila po njegovi smrti gmotno preskrbljena, saj nista imela lastnih potomcev.[74]

70 Vassari, *Le vite*, str. 1315 je o vili Barbaro zapisal: »... una molto comoda abitazione, ..., con tanto bell'ordine, che meglio e più non si può imaginare, e fra l'altre cose vi ha fatto [Palladio] una fontana molto simile a quella che fece fare papa Giulio in Roma alla sua vigna Giulia, con ornamenti per tutto di stucchi e pitture fatti da maestri eccelenti.«

71 Cavazza, »Cosi buono et savio cavalliere«, str. 23.
72 Prav tam, str. 23.
73 Prav tam, str. 20.
74 BSTG, fondo Strassoldo, b. 213.

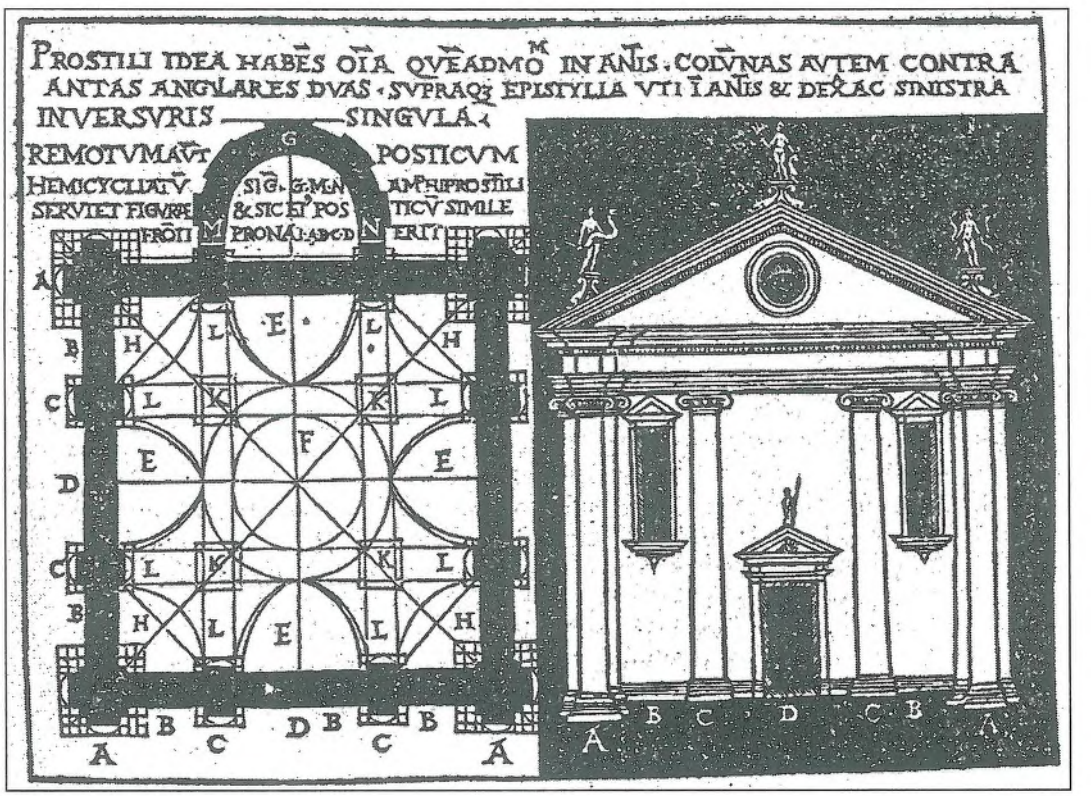

C. Cesariano, Tempelj s prostilosom, 1521 (Architectural theory).

Cerkev San Barnaba v Milanu (foto: L. Giacomini).

Na Vidov osebni interes za umetnost in arhitekturo bi lahko poleg goriške palače kazala v stroki povsem spregledana poznorenesančna cerkev sv. Janeza Krstnika v Gorici. Vid si je namreč od konca sedemdesetih let 16. stoletja prizadeval za ustanovitev goriške škofije, za prvega goriškega škofa pa je predvidel svojega nečaka Baldassareja Dornberškega, nezakonskega sina brata Maksimilijana. Rezultat prvih pogajanj z Oglejem je bil leta 1571 ustanovljeni goriški arhidiakonat.[75] Ideje o lastni škofiji so ponovno oživele leta 1583, konec leta 1584 pa je škof Giovanni Antonio Caliari iz Gradca v Rim poročal, da je Vid Dornberški v Gorici na lastne stroške zgradil veliko in prostorno cerkev, ki bo lahko, potem ko bo v nekaj letih opremljena, služila kot stolnica.[76] Škof pa se je v svojem poročilu nekoliko prenaglil, saj je Vid zunaj starega mestnega obzidja na robu Travnika cerkev začel graditi šele konec leta 1585.[77] Ker je med pogajanji sčasoma ugotovil, da škofije v Gorici ne bodo ustanovili, je prvotne načrte opustil in dal po vzoru pomembnih italijanskih plemiških rodbin zase in za svoje sorodnike postaviti manjšo cerkev - mavzolej; v oporoki je namreč zapisal, naj njegovo truplo položijo v nov grob v njegovi cerkvi sv. Janeza Krstnika, poleg

75 Cavazza, »Cosi buono et savio cavalliere«, str. 18.
76 Prav tam, str. 18.
77 Cossar, *Storia dell'arte*, str. 72.

Portal cerkve sv. Janeza Krstnika v Gorici (foto H. Seražin).

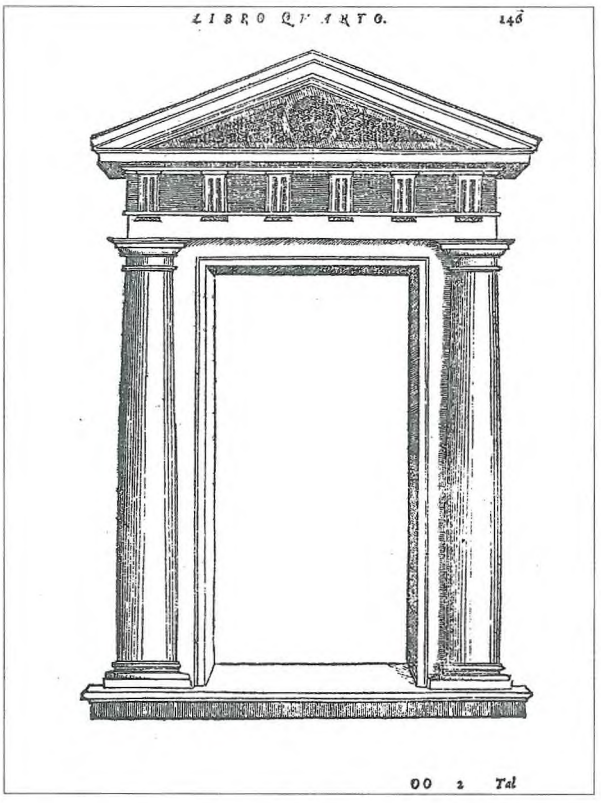

S. Serlio, Dorski portal (Serlio, I sette libri dell'architettura).

njega pa še taščo, ženo in druge člane njegove družine.[78] Pri načrtovanju je bila uporabljena tradicionalna centralna zasnova z ladjo kvadratnega tlorisa in s kvadratnim, banjasto obokanim prezbiterijem ter plitvo apsido, manjka le kupola v ladji, ki je bila za goriške stavbarje bržkone prehud zalogaj. Načrti zanjo so pripisani arhitektu Giuliu Baldigari, ki se je med letoma 1583 in 1610 mudil v mestu.[79] Kljub kasnejšim predelavam (stranski kapeli in obok ladje so mlajši, cerkev pa je bila ob francoski zasedbi spremenjena v skladišče) na fasadi,[80] ki deluje nedokončano, lahko zasledimo za ta čas značilne arhitekturne elemente, kot je npr. »dorski« portal[81] ali ozka pokončna pravokotna okna, podobna tistim na fasadi videmske cerkve S. Maria di Castello iz prve polovice 16. stoletja. Morda se je arhitekt na pobudo naročnika pri zasnovi fasade skušal približati antični tempeljski fasadi, ki je s Palladijevimi beneškimi invencijami postala novo vodilo v arhitekturi, le da je arhitekt pri tem za izhodišče uporabil ilustracijo Vitruvijevega templja s prostilosom, ki ga je leta 1521 objavil Cesare Cesariano.[82] Za primer, kako bi lahko bila fasada videti glede na dane proporce, lahko služi tudi cerkev San Barnaba v Milanu, delo Galeazza Alessija iz 60. in 70. let 16. stoletja, ki zaradi svoje enoladijske zasnove s stranskimi kapelami velja za prototip posttridentinske arhitekture.[83] Morda bi morala biti tudi fasada goriške cerkve oblečena v renesančno dekoracijo iz štuka, na kar bi lahko nakazoval kartušast klesan okvir okoli napisne table iz leta 1597, delo Paccasijeve delavnice, ki sporoča naročnika in plačnika gradnje Vida Dornberškega;[84] možno je, da fasade zaradi usahlega denarnega vira po Vidovi smrti niso dokončali po prvotnih načrtih. Da bi lažje razumeli, kakšna novost je bila ta renesančna cerkev s prvotno lesenim zlatim oltarjem[85] ne le v Gorici, temveč na Goriškem, si je treba v misli priklicati tedanji skupek gotskih kapel, ki so sestavljale mestno župnijsko cerkev sv. Hilarija in Tacijana, ali pa gotsko kapelo sv. Duha na grajskem hribu.

78 BSTG, fondo Strassoldo, b. 213.
79 Cossar, *Storia dell'arte*, str. 72.
80 Prav tam, str. 73.
81 Podoben portal je v 4. knjigi svojega traktata upodobil tudi Sebastiano Serlio (Serlio, *I sette libri dell'architettura*, I/IV, str. 146).
82 *Architectural theory*, str. 71.
83 Scotti-Tosini, Alessi, Galeazzo, str. 608.
84 Kocjančič, Historia archidioeceseos, str. 131 je letnico na napisni plošči prebral kot 1590.
85 Cossar, *Storia dell'arte*, str. 73.

Palača Cobenzl v Gorici (foto H. Seražin).

V bližini cerkve sv. Janeza Krstnika je le leto pred tem, torej leta 1584, začel svojo primestno vilo – palačo, v kateri je danes sedež goriške nadškofije, graditi Janez baron Cobenzl (okoli 1530–1594). Pomemben diplomat in politik Svetega rimskega cesarstva se je šolal na Dunaju in leta 1553 na Germaniku v Rimu, iz katerega pa je že leto kasneje izstopil, ker naj bi Ignacij Loyolski imel o njem slabo mnenje.[86] Službovati je začel leta 1558 kot tajnik cesarja Ferdinanda I., po njegovi smrti leta 1564 pa je do svoje smrti v Regensburgu služil nadvojvodi Karlu II. v Gradcu. Od leta 1569 je bil Karlov vicekancler ter odgovoren za organizacijo uprave, sodstva in verskih zadev novoustanovljenih notranjeavstrijskih dežel. Kot sposoben politik in zaradi znanja jezikov, med drugim tudi slovenščine, je bil Janez baron Cobenzl večkrat imenovan za veleposlanika: bil je cesarski diplomat na papeškem dvoru v Rimu (med letoma 1571 in 1573) in na ruskem dvoru v Moskvi (1584), imenovan pa je bil tudi v številne pogajalske komisije. Kot član nemškega viteškega reda je imel v njem pomembne funkcije – med drugim je bil komendator v Ljubljani, leta 1570 pa mu je bil podeljen priorat v Benetkah,[87] da bi ga priključil nazaj k matični hiši. Po neuspešnih pogajanjih z Benečani je postal komendator v Gradcu, potem v Dunajskem Novem mestu, nazadnje pa je upravljal komendo v Millstattu. Leta 1564 sta z bratom Ulrikom, s katerim se je rod po Janezovi smrti nadaljeval, postala barona. Janez je imel posesti na Goriškem, Vipavskem in Notranjskem: Prosek pri Trstu, Koprivo, Rušič in Moš na Goriškem, Lože pri Vipavi (Leutenburg) in Predjamo, medtem ko je posebej zanj ustanovljeno gospostvo Štanjel od nadvojvode leta 1607 zakupil in 1631 dokončno odkupil šele Janezov nečak Janez Filip; Štanjel je pred tem namreč sodil pod gospostvo Rihemberk, ki so ga upravljali Lanthieriji. Na stara leta je prevzel tudi deželni glavarstvi na Kranjskem (1582) in v Gradišču ob Soči (1590).[88]

V Gorici si je Janez baron Cobenzl ob vznožju grajskega hriba, vendar zunaj mestnega obzidja, dal med letoma 1584 in 1587 po vzoru rimskih zgraditi pravo primestno vilo.[89] Palača, ki je bila v štiridesetih letih 18. stoletja nekoliko prezidana in barokizirana – najvidnejša dodatka sta balkon nad glavnim vhodom in kapela – ter okoli leta 1900 povečana z novim krilom na zadnji strani, se je do danes ohranila skoraj nedotaknjena: s ceste lahko vidimo podolgovato, dokaj zaprto stavbo, ki jo krasijo le okenski okvirji na diamantno konico, na dvorišče pa se podobno kot rimska vila Vigna d'Este papeža Gregorja XIII., danes predsedniška palača

86 Cavazza, Cobenzl, Giovanni, str. 741.
87 Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia*, str. 279.
88 Cavazza, Cobenzl, Giovanni, str. 741–743; Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia*, str. 274–282.
89 Seražin, Štanjelski grad, str. 173, op. 21.

Palača Cobenzl v Gorici, dvorišče (foto H. Seražin)

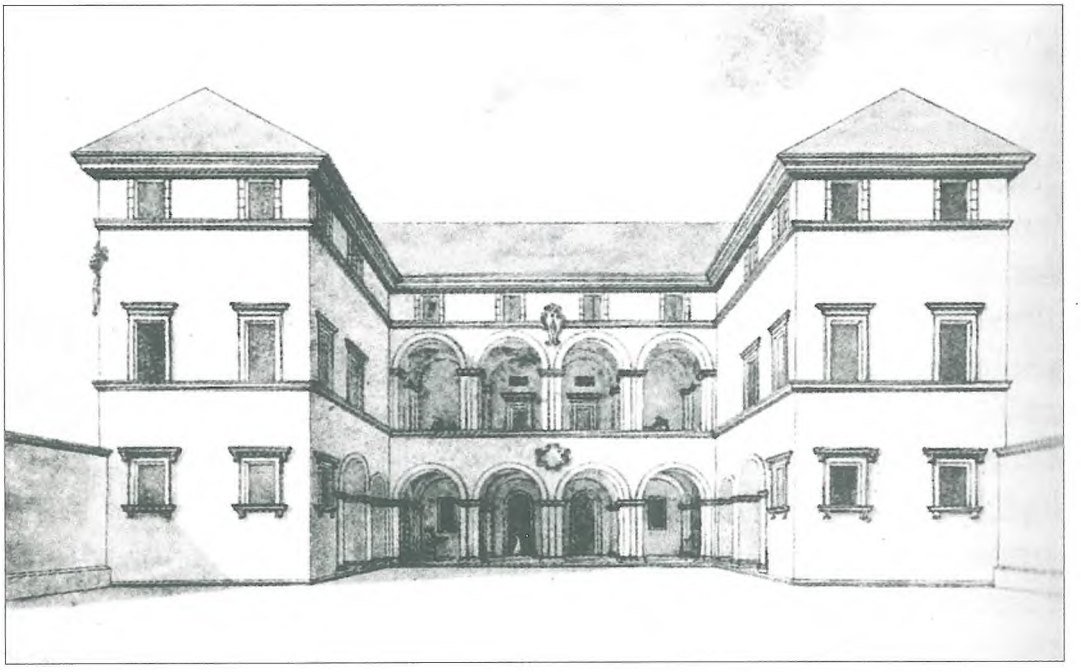

B. Peruzzi, Vila Le Volte pri Sieni (Azzi-Visentini, La villa in Italia).

Nekdanja vila d'Este na Quirinalu v Rimu (foto H. Seražin).

na Qurinalu, odpira z arkadno *loggio* v pritličju in nadstropju. Papeška vila je bila po načrtih arhitekta Ottaviana Mascarina zgrajena skoraj sočasno s Cobenzlovo, med letoma 1582 in 1585, in je sprva obsegala le en trakt z *loggiama* v obeh nadstropjih, umeščenima med vogalna rizalita.[90] Tudi goriška palača je sprva bržkone imela le z zidom ograjeno dvorišče, ki je v osi imelo izhod na vrt pod hribom. Zasnovi obeh omenjenih palač tako kot tudi drugih rimskih primestnih vil v osnovi izhajata iz Peruzzijeve vile Farnesine (1508–12), odprto *loggio* v pritličju in nadstropju pa je Baldassare uporabil že pri načrtovanju vile Le Volte pri Sieni.[91] Na Goriškem v tem času ne bomo našli nobene ustrezne primerjave, so pa po vzoru Cobenzlove vile kmalu zrasle druge, kot npr. vila Zengraf – Coronini na Placuti iz let 1593–1610.[92] S stališča dekoracije arhitekturnih elementov najdemo najbližje primerjave Cobenzlovi palači v okolici spodnjega gradu - Burga, v Gradcu – podoben motiv diamantne konice je bil npr. uporabljen na portalu graškega jezuitskega kolegija, kasnejše univerze, ustanovljene leta 1586. To ni presenetljivo, saj je Janez baron Cobenzl zaradi položaja, ki ga je imel na cesarskem in knežjem dvoru, lahko imel neposreden stik z najboljšimi graškimi arhitekti tistega časa. Ti, v glavnem Lombardi, če so bili v dvorni ali deželni službi, torej v službi vladarja, za zasebne naročnike niso smeli delati brez izrecnega cesarjevega ali knežjega dovoljenja: že dejstvo, da je Giuseppe Vintana, deželnoknežji arhitekt za Goriško,[93] Cobenzlu ob pomoči zidarskega mojstra Giovannija Antonia da Lugano pripravil predračun za gradnjo goriške vile, priča o plemičevem privilegiranem statusu, ki ga še dodatno potrjuje Karlovo dovoljenje za uporabo lesa in kamna iz cesarskih virov.[94]

V Cobenzlovem primeru bi na dobro poznavanje arhitekture lahko kazala njegova lastnoročna risba tlorisa novozgrajenega štanjelskega gradu, priložena pismu, ki ga je 28. aprila 1580 poslal nadvojvodi Karlu II.[95] Janez baron Cobenzl je starejši zgornji del štanjelskega gradu skoraj v celoti na novo dal zgraditi že pred letom 1580, pri načrtovanju pa mu je morda pomagal že omenjeni Giuseppe Vintana. Videti je, da je Cobenzl po prevzemu funkcij, ki so ga vezale na Kranjsko in Goriško, zlasti v osemdesetih letih 16. stoletja začel s prezidavami svojih gradov in rezidenc po modernih načrtih, saj je poleg

90 Anselmi, Mascherino, str. 542.
91 Azzi-Visentini, *La villa in Italia*, str. 87–92.
92 Cossar, *Storia dell'arte*, str. 73.
93 Meisterl, *»Italiener« in der Steiermark*, str. 191–192.
94 Seražin, Štanjelski grad, str. 173, op. 21.
95 Prepis pisma je objavljen v Seražin, Štanjelski grad, str. 175.

že omenjenih gradenj v Štanjelu in Gorici okoli leta 1583 zgradil tudi nov trakt z vhodnim stolpom Predjamskega gradu, tik pred smrtjo pa je zgradil še že omenjeno vilo v Mošu;[96] rustična portala vhodnega trakta predjamskega gradu se zgledujeta po renesančnih portalih, objavljenih v Serliovem traktatu.

Pričujoči prispevek je na izbranih primerih predstavil le enega od vidikov arhitekturnega in umetnostnega naročništva v slovenskih deželah. V zadnjih desetletjih so se raziskave slovenskega zgodovinopisja začele osredinjati na za slovensko preteklost pomembne plemiške rodbine ali posameznike iz vrst kranjskega, goriškega in štajerskega plemstva, ki so sooblikovali politično in družbeno-kulturno podobo nekdanjih notranjeavstrijskih dežel.[97] Tudi na področju umetnostne zgodovine je pomemben del raziskav posvečen grajskim posestnikom, ki so obravnavani predvsem kot arhitekturni in umetnostni naročniki, meceni in zbiratelji.[98] Počasi se nam izrisuje podoba ustvarjanja lokalnega umetnostnega okusa, ki ga torej niso oblikovali zgolj arhitekti in umetniki s svojimi deli in invencijami, ampak predvsem naročniki s svojim poznavanjem umetnostnega dogajanja na dvorih in v umetnostnih središčih Italije in drugih evropskih dežel. Poznavanje umetnostnega okusa so posamezniki na tak ali drugačen način prenašali v svoje domove v 16. stoletju dokaj provincialne Kranjske, Štajerske, Koroške, Goriške in Istre, s posnemanjem pa se je novi umetnostni jezik kaj kmalu razširil po plemiških domovih notranjeavstrijskih dežel. Kot posredniki novih arhitekturnih modelov in umetnostnih smeri, s katerimi so se seznanili v diplomatskih službah na evropskih dvorih ali v dvornih službah Svetega rimskega cesarstva, so pomembno vlogo pri tem imeli tudi nekateri goriški plemiči, grajski posestniki, ki so v drugi polovici 16. stoletja prek arhitekturnih naročil in z nakupi umetnin na domača tla prenašali nove modele in umetnine, predvsem pa umetnostni okus humanistične dobe in s tem za vedno spremenili podobo goriške dežele.

96 Seražin, Štanjelski grad, str. 174.
97 Npr. Preinfalk, *Auerspergi.*
98 Za plemiško umetnostno zbirateljstvo na Slovenskem glej npr. Weigl, *Arhitektura in družba* ali Košak, *Žanrske upodobitve.*

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BSTG – Biblioteca del Seminario Teologico di Gorizia
Archivio Strassoldo Villanova
fondo Strassoldo

ÖNB – Österreichische National-Bibliothek Wien
Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung.

LITERATURA

Adams, Nicholas: Peruzzi, Baldassare. *The Dictionary of Art, 24* (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 529–534.

Annecchino, Valeria: Baldassare Peruzzi e la didattica dell'architettura a Siena, *Baldassare Peruzzi. 1481–1536* (ur. Christoph L. Frommel, e.a.). Venezia: Marsilio, 2005, str. 309–318.

Anselmi, Alessandra: Mascherino [Mascarino], Ottaviano. *The Dictionary of Art, 20* (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 541–542.

Architectural theory. From the renaissance to the present. Köln: Taschen, 2003.

Avery, Charles: Giambologna. *The Dictionary of Art, 12* (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 568–579.

Azzi-Visentini, Margherita: *La villa in Italia. Quattrocento e Cinquecento* (2. izd.). Milano: Electa, 1997.

Bacchi, Andrea: Jacopo Sansovino (Jacopo Tatti detto). *La scultura a Venezia da Sansovino a Canova.* Milano: Longhanesi, 2000, str. 781–784.

Bagarič, Alenka: Posvetila Giacoma Gorzanisa v knjigah glasbe za lutnjo (Benetke 1561, 1563, 1564). *Muzikološke razprave. In memoriam Danilo Pokorn* (ur. Nataša Cigoj Krstulović, Tomaž Faganel in Metoda Kokole). Ljubljana: Založba ZRC, 2004, str. 15–26.

Benzoni, G.: Della Torre, Francesco. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 37. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1989, str. 541–545.

Blažič, Franc: *Kratka povestica Goriške nadškofije.* Celovec: Društvo sv. Mohorja, 1853.

Boucher, Bruce: Cattaneo Danese. *The Dictionary of Art, 6* (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 89–90.

Cavazza, Silvano: »Cosi buono et savio cavalliere«. Vito di Dornberg, patrizio goriziano del Cinquecento. *Annali di storia isontina*, 3, 1990, str. 7–36.

Cavazza, Silvano: Dornberg (Dorimbergo), Vito. *Dizionario Biografico degli Italiani,* 41. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1992, str. 496–500.

Cavazza, Silvano: Cobenzl Giovanni, diplomatico asburgico. *Nuvo liruti. Dizionario biografico dei Friulani. 2. L'età veneta. A–C* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Ugo Rozzo). Udine: Forum, 2009, str. 741–743.

Cavazza, Silvano: Dornberg (Di Dorimbergo) Vito. *Nuvo liruti. Dizionario biografico dei Friulani. 2. L'età veneta. D–M* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Ugo Rozzo). Udine: Forum, 2009, str. 992–994.

Cossar, Ranieri Mario: *Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia.* Pordenone: Arti grafiche fratelli Cosarini, 1948.

Deiters, Wencke, in Gustavson, Natalia: Diana und Kallisto. *Der späte Tizian und die Sinnlichkeit der Malerei* (ur. Sylvia Ferino-Pagden). Wien: Kunsthistorisches Museum, 2007, str. 238–241.

Gisolfi, Diana: Veronese, Paolo. *The Dictionary of Art, 32* (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 346–358.

Grigi, Giovanni Giacomo: *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker,* 62. München; Leipzig: K. G. Saur, 2009, str. 139.

Hurter, Friedrich: *Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern, bis zu dessen Krönung in Frankfurt. Erster Band.* Schaffhausen: Hurterische Buchhandlung, 1850.

Hurter, Friedrich: *Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern, bis zu dessen Krönung in Frankfurt. Zweiter Band.* Schaffhausen : Hurterische Buchhandlung, 1850.

Kociančič, Stephano: *Historia archidioeceseos goritiensis.* Goritiae: Typis C. Mailing edit., 1875.

Kokole, Metoda: The musical repertoire cultivated on the territory of modern Slovenia (1567–c. 1620) and its possible connections with the court chapel in Munich. *Die Münchner Hofcapelle des 16. Jahrhunderts im europäischen Kontext. Bericht über das internationale Symposium der Musikhistorischen Kommission der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Verbindung mit der Gesellschaft für Bayerische Musikgeschichte, München, 2.–4. August 2004* (ur. Theodor Göllner in Berthold Schmid). München: Verlag der Bayersichen Akademie der Wissenschaften, 2006, str. 171–190.

Kokole, Metoda: Humanism in music and music in humanism. The case of music prints dedicated to local patrons of art on the territory of today's Slovenia = Humanizem v glasbi in glasba v humanizmu na primeru glasbenih tiskov, posvečenih podpornikom umetnosti na Slovenskem. *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor* (ur. Vincenc Rajšp, Feliks J. Bister in Miroslav Polzer). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: ZRC SAZU, 2011, str. 143–163 (Srednjeevropska znanstvena knjižnica, 6).

Košak, Tina: *Žanrske upodobitve in tihožitja v plemiških zbirkah na Kranjskem in Štajerskem v 17. in 18. stoletju.* Ljubljana, 2011 (tipkopis disertacije).

Martin, Thomas: Vittoria, Alessandro. *The Dictionary of Art, 32* (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 646–650.

Meisterl, Johann: *»Italiener« in der Steiermark. Ein Beitrag zur Migrations-, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts.* Graz, 1997 (tipkopis disertacije).

Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia. 3. Dall'Anno 1700 all'Anno 1790.* Gorizia: Tipografia Paternolli, 1855 (faksimilirana izd. Mariano del Friuli: Laguna, 2003).

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura.* Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005 (Thesaurus memoriae. Dissertationes; 4).

Puppi, Lionello, in Battilotti, Donata: *Andrea Palladio.* Milano: Mondadori Electa Spa, 2006.

Rusconi, Giovanni Antonio: *The Dictionary of Art,* 27 (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 347–348.

Rutar, Simon: *Zgodovinske črtice iz poknežene grofije goriško-gradiške. Faksimile iz leta 1896 s spremno besedo.* Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro, 2000.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 3, Območje Nove Gorice in Gorice.* Ljubljana: Viharnik, 2010.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 4, Brda in Zgornje Posočje.* Ljubljana: Viharnik, 2011.

Scotti-Tosini, Aurora: Alessi, Galeazzo. *The Dictionary of Art, 1* (ur. Jane Turner). London; New York: Grove, 1996, str. 605–610.

Seidel, Wolfgang: *Salustio Peruzzi (1511/12–1572). Vita und zeichnerisches Œuvre des römischen Architekten – eine Spurensuche.* München: Akademischer Verlag, 2002.

Seražin, Helena: Stanjelski grad na risbi Janeza Cobenzla iz 1580. *Acta historiae artis Slovenica,* 10, 2005, str. 169–176.

Seražin, Helena: *Kultura vile na Vipavskem in Goriškem od 16. do 18. stoletja.* Trst: Založba tržaškega tiska, 2008 (Druge poti).

Serlio, Sebastiano: *I sette libri dell'architettura. I. Libri I–IV.* Venezia, 1584 (faksimile, Bologna: Arnaldo Forni Editore, 1987).

Tamaro, Attilio: Capitoli del Cinquecento Triestino (1558–1600). *Archeografo triestino,* s. IV, 1944, 7, str. 3–113.

Taurigny. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von Antike bis zur Gegenwart, 32.* Leipzig: E. A. Seemann, 1938, str. 476.
Trevor-Roper, Hugh: *Princes and Artists. Patronage and Ideology at four Habsburg Courts. 1515–1633* (2. izd.) New York: Thames and Hudson, 1991.
Turba, Gustav: *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. (Dispacci di Germania). 3.* Wien: Der Historischen Commision der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1895.
Vassari, Giorgio: *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti* (8. izd.). Roma: Newton Compton editori, 2005.
Voltelini, Hans: Urkunden und Regesten aus dem K. u K. Haus-, Hof- und Staats-Archiv in Wien. *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*, 13, 1892, str. XXVI–CLXXIV.
Warnke, Martin: *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers* (2. predelana izd.). Köln: DuMont, 1996.
Weigl, Igor: *Arhitektura in družba sredi 18. stoletja.* Ljubljana, 2000 (tipkopis magistrske naloge).
Zanuso, Susanna: Danese Cattaneo. *La scultura a Venezia da Sansovino a Canova.* Milano: Longhanesi, 2000, str. 721–722.
Zuccato. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von Antike bis zur Gegenwart, 36.* Leipzig: E. A. Seemann, 1947, str. 575–576.
Žvanut, Maja: O poreklu in rodu Beatrice Dornberg. *Annales*, 3, 1993, str. 339–342.

ZUSAMMENFASSUNG

Kaiserliche Botschafter aus den Reihen des Görzer Adels in ihrer Rolle als Vermittler neuer Architekturmodelle und Kunstströmungen

Die Rolle der Botschafter bei der Vermittlung von Kunstströmungen wurde in der kunsthistorischen Literatur bisher nur sporadisch behandelt. Es wird zwar erwähnt, dass unter anderem auch durch diesen Personkreis Künstler und Architekten aus anderen Ländern für den Dienst am Hof angeworben wurden oder dass durch diese Personen kostbare Kunstgegenstände für die kaiserlichen Sammlungen erworben wurden. Sehr wenige Studien widmeten sich aber bisher jenen Diplomaten und ihrer Rolle bei der Übertragung neuer Architekturmodelle und Kunstrichtungen in jenes Umfeld, aus dem sie stammten.

Am Kaiserhof interessierte man sich das gesamte 16. Jahrhundert hindurch für die damals besten italienischen Architekten, Ingenieure, Bildhauer und Maler und ihre Werke, und wandte sich dabei unmittelbar an ihre Diplomaten, vor allem in Venedig und Rom. Diese kamen häufig aus den Reihen des Görzer Adels, in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts entstammten ihm Franz Graf Thurn (1519–1599), Vitus Freiherr v. Dornberg (1529–1591) und Johann Freiherr v. Cobenzl (um 1530–1594). Aus der erhaltenen Korrespondenz geht hervor, dass die Diplomaten mit der italienischen Renaissancekunst und Architektur bestens vertraut waren und dass Berichte darüber zu ihren regelmäßigen Aufgaben zählten.

Die erwähnten Diplomaten kehrten mit Kunstwerken und Architekturplänen, Handschriften und Traktaten sowie mit einem erlesenen Kunstverständnis nach Hause, wodurch die italienischen Renaissancekunst und Kultur auch in den damaligen innerösterreichischen Ländern und besonders im Land Görz verankert wurden. Als Höflinge hatten sie Zugang zu den führenden kaiserlichen Künstlern und Architekten bei Hof und in den Ländern. Diese wurden nun beauftragt, für sie jene Kunstideen, die sie während ihrer Diplomatentätigkeit in den italienischen Kunstmetropolen kennen gelernt hatten, zu realisieren. Auf diese Weise kamen neue Architektur- und Kunstmuster, die noch im 17. Jahrhundert nachwirkten, in die slowenischen Länder. Es kann sein, dass Franz Graf Thurn die Sammlung von Skizzen für befestigte Villen, die nach den Plänen von Baldassar Peruzzi angefertigt wurden, aus Siena mitbrachte. Diese Skizzen werden im Kodex 10935 in der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien aufbewahrt (Skizzen befinden sich auf Papier, der zwischen 1536 und 1557 in Salzburg hergestellt wurde; Franz wurde nach seiner Ernennung zum Botschafter in Venedig zwei Jahre später 1559 nach Rom entsandt, von wo er nach einem kurzen Aufenthalt in Siena 1560 zurückkehrte); es wäre denkbar, dass auf Grundlage dieser Skizzen der Umbau des Schlosses Thurn in Vipolže im Renaissancestil erfolgte, mit dem im Oktober 1560 begonnen wurde.

Vitus Freiherr v. Dornberg ist der kunsthistorischer Öffentlichkeit durch seinen Bericht über die venezianischen Architekten, Bildhauer und andere Künstler bekannt, den er im Zusammenhang mit dem Bau des kaiserlichen Lustschlosses Neugebäude in Wien am 22. Januar 1569 an den Kaiser Maximilian II. adressierte und darin seine Meinung über den Architekten und Steinmetz Gian Giacomo dei Grigi Bergamasco († 1572) ausdrückte ebenso wie über die Architekten Giovanni Antonio Rusconi (um 1520–1587), Jacopo Sansovino (1486–1570) und Andrea Palladio (1508–1580). Darin erwähnte er auch die Bildhauer Alessandro Vittoria (1525–

1608), Danese Cattaneo (1512–1572) und Giovanni da Bologna – Giambologna (1529–1608), die Holzschnitzer Richard Taurigny aus Rouen, der auch unter dem Namen Riccardo Taurino bekannt ist, sowie den Mosaikkünstler Valerio Zuccato († 1577). Er erkundigte sich aber auch über die Fähigkeiten von Daniele Barbaro, Patriarchen von Aquilea (1514–1570) als Architekt. Vitus von Dornberg brachte neben Berichten, Kunstschätzen und Künstlern aus Venedig und Rom in seine Geburtsstadt Görz auch das Modell des im Renaissancestil erbauten Familienmausoleums, das er anstatt des nach tridentinischen Prinzipien geplanten Domes in der Form der heutigen Kirche S. Giovanni Battista, die 1585 nach Plänen des lombardischen Architekten Giulio Baldigara erbaut wurde, umsetzen ließ.

Johann Freiherr v. Cobenzl brachte – von seinen Reisen als Diplomat beim päpstlichen Hof in Rom, wo er auch sonst viele Kontakte hatte – das Modell der im Renaissancestil gebauten *villa suburbana* von Rom nach Görz. So ließ er sich in den Jahren 1584 bis 1587 außerhalb der Stadtmauern von Görz nach Plänen des landesfürstlichen Architekten Giuseppe Vintana ein Palais (heute Sitz des Görzer Erzbistums) errichten, das der Villa d'Este auf dem Quirinale in Rom, die in den Jahren 1582 bis 1585 nach Plänen von Ottaviano Mascarino für den Papst Gregor XIII. erbaut wurde, sehr ähnlich sieht. Cobenzls Palais wurde bald zum Vorbild für andere solche Bauten in Görz und für die Villen in den Vororten (z. B. Villa Zengraf-Coronini, 1593–1610). Cobenzl plante, ähnlich wie auch andere humanistisch gebildete italienische Adelige selbst Architektur auf seinen Gütern, z. B. in Štanjel. Damit kamen neue Renaissancemodelle auch nach Krain.

SUMMARY

Imperial ambassadors from the ranks of Gorizian nobility as mediators of new architectural models and art movements

The role of ambassadors in mediating art movements has so far received only sporadic attention in art historical literature, as one of the ways to woo foreign artists and architects to enter into courtly services or as a possibility to acquire valuable pieces of art for imperial collections. Very few studies have focused on diplomats themselves and their role in bringing new architectural models and art movements into their original environment.

Throughout the 16th century the best contemporary Italian architects, engineers, sculptors and painters as well as their works of art were in great demand at the imperial court, which in this regard counted on the direct involvement of its diplomats, especially in Venice and Rome. The latter often came from the ranks of Gorizian nobility; in the second half of the 16th century one could also find among them Franz Count of Thurn (1519–1566), Veit Baron of Dornberg (1529–1591) and Johann Baron of Cobenzl (ca. 1530–1594). As evident from the preserved correspondence, the diplomats kept abreast of the greatest achievements in Italian Renaissance art and architecture and reporting on them was one of their regular tasks.

The aforementioned diplomats would return home bringing works of art and architectural designs, manuscripts and treatises, as well as sophisticated artistic taste, which also led to the establishment of Italian Renaissance art and culture in the then Inner Austrian provinces, especially Gorizia. As attendants at the court, they had access to the foremost courtly and provincial artists and architects – who would, at their request, try to turn ideas inspired while serving in Italian art capitals into reality – and through them introduced new architectural and artistic models into the Slovenian provinces that remained in use well into the 17th century. In this way, Franz Count of Thurn may have brought from Siena his collection of sketches of fortified villas copied from the designs of Baldassare Peruzzi, which are, bound in codex 10935, presently kept in Österreichische Nationalbibliothek in Vienna (the sketches are drawn on paper produced in Salzburg sometime between 1536 and 1557; two years after being appointed ambassador to Venice in 1557, Franz was sent to Rome, from where he returned in 1560 following a brief stop in Siena); the said sketches may have provided the basis for the Renaissance-style redesign of his mansion at Vipolže begun in October 1560.

Veit Baron of Dornberg is most known to the scholarly public for his report on Venetian architects, sculptors and other artists, which he submitted to Maximilian II on 22 January 1569 in relation to the construction of the Imperial Neugebäude palace (*Lustschloss*) in Vienna. In the said report he stated his opinion on architect and stonemason Gian Giacomo dei Grigi Bergamasco (+ 1572) as well as architects Giovanni Antonio Rusconi (ca. 1520–1587), Jacopo Sansovino (1486–1570), and Andrea Palladio (1508–1580); on sculptors Alessandro Vittoria (1525–1608), Danese Cattaneo (1512–1572), and Giovanni da Bologna – Giambologna (1529–1608); on woodcarver Richard Taurigny from Rouen, also known as Riccardo Taurino; and on mosaicist Valerio Zuccato (+ 1577). In the same report he also enquired about the architectural skills of the Patriarch of Aquileia, Daniele Barbaro (1514–1570). Apart from bringing messages, works of art and artists from Venice and Rome to his native

Gorizia, Veit Baron of Dornberg also introduced the model of Renaissance family mausoleum in place of the initially envisaged post-Tridentine cathedral in the form of the present-day Church of S. Giovanni Battista, constructed at the end of 1585 on the basis of the designs by Lombardian architect Giulio Baldigara.

Through his diplomatic missions to the Papal Court and his ties with Rome, Johann Baron of Cobenzl introduced into Gorizia the model of Roman Renaissance suburban villa with a palace (the current seat of the Archbishopric of Gorizia) he had constructed outside the city walls between 1584 and 1587 on the basis of the designs by the provincial architect Giuseppe Vintana. The said palace was reminiscent of the villa on the Quirinal Hill in Rome that Pope George XIII had constructed between 1582 and 1585 on the basis of the designs by Ottaviano Mascarino; Cobenzl's villa-palace soon became the model for other palaces and suburban villas in Gorizia (e.g. villa Zengraf – Coronini, 1593–1610). Just as Italian noblemen with humanist education, Cobenzl, too, developed his estates according to his own architectural designs, e.g. in Štanjel, thereby also establishing the new Renaissance architectural models in Carniola.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 785:728.8(497.4)"12/17"

Prejeto: 21. 9. 2012

Metoda Kokole

dr. muzikologije, docentka, znanstvena svetnica, Muzikološki inštitut ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: metoda.kokole@zrc-sazu.si

Glasba v plemiških bivališčih na Slovenskem od srednjega veka do konca 18. stoletja

IZVLEČEK

Čeprav je dokumentacija skromna, lahko za čas med 13. in koncem 18. stoletja ugotavljamo prisotnost v Evropi takrat razvite posvetne glasbene umetnosti tudi na geografskem območju današnje Slovenije. V 16. stoletju je bila vrsta glasbenih zbirk posvečena gospodom z gradov Zužemberk, Fužine, Smlednik, Cmurek idr., v 17. in 18. stoletju pa so po nekaterih rezidenčnih dvorcih imeli glasbila in muzicirali v prostorih, okrašenih z glasbenimi prizori; ob posebnih priložnostih so najemali godbenike za spremljavo gostij, plesov in celo uprizoritev modnih italijanskih opernih del. Po svojih glasbenih prizadevanjih so še posebej izstopali predstavniki družin Attems, Lanthieri, Thurn-Valsassina, Auersperg, Zois, Lamberg in drugi, ki so posedovali vrsto dvorcev na ozemlju današnje Slovenije.

KLJUČNE BESEDE

glasba, gradovi in dvorci, posvetna glasba, inštrumentalna glasba, muzikalije, glasbena ikonografija

ABSTRACT

MUSIC AT NOBLE RESIDENCES IN THE TERRITORY OF THE PRESENT-DAY SLOVENIA FROM THE MIDDLE AGES TO THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Despite the scarcity of surviving facts about the presence of music in castles and manors in the geographical area of today's Slovenia from the 13th to the end of the 18th century it can be positively established that in all centuries secular music culture followed the most up-to-date European trends. From the 16th century survived a number of music collections dedicated to local patrons of music residing at their castles of Seisenberg, Kaltenbrunn, Flödnig, Mureck etc. while in the following centuries a number of noble houses all over the Slovenian territory hosted musical instruments, were decorated with music scenes, and the most musically gifted nobles engaged at times also private musicians to play for dance and at other festivities. Operatic and instrumental music were most often performed in the 18th-century residences of the local branches of the noble families of Attems, Lanthieri, Thurn-Valsassina, Auersperg, Zois, Lamberg and others.

KEY WORDS

music, castles and manors, secular music, instrumental music, musicalia, *music iconography*

Posvetna in inštrumentalna glasba v stoletjih do okoli leta 1800 je poglavje glasbene zgodovine, ki je bilo v Sloveniji vsaj v drugi polovici 20. stoletja uspešno zamolčano – »izbrisano« do tolikšne mere, da se ga sploh nismo zavedali. Bolj ali manj smo se zadovoljili s tem, kar je pisalo v knjigah, torej da dokumentov o posvetni glasbi tega obdobja pač ni in zato o njem sploh ne moremo govoriti. V resnici pa je šlo za načrtno in sistematično negacijo glasbene kulture, katere nosilci so bili pretežno »neslovensko« govoreči aristokrati, katerih še zadnje sledi, preživela oprema in arhivi iz njihovih sicer že osiromašenih bivališč so bili sistematično in skoraj v celoti »očiščeni« iz geografskega prostora današnje Slovenije.

Ta molk sedaj do neke mere celo razumem, saj je vojni, a tudi povojni čas od skoraj vseh sicer še vedno številnih gradov – malih kulturnih biserov – zapustil le propadajoče, gole, včasih deloma porušene stavbe ali pa dodobra izropane prazne prostore, ki sedaj šele iščejo načine, kako najti svojo novo namembnost, nam pa ne preostane drugega, kot da iz pogorišča zbiramo ostanke, da bi si znali predstavljati in ceniti to, kar je včasih tu bilo.

Pionirsko je bilo zato delo kolegice Darje Koter, ki se je že pred desetletji spopadla z raziskavo o glasbilarstvu, torej inštrumentalni glasbi, ki je bila do 19. stoletja plemiška glasbena zvrst *par excellence*.[1] Naredila je ogromen korak naprej, a ostalo je še veliko odprtih vprašanj, ki še čakajo na odgovore. V muzikološki stroki se namreč šele v zadnjem desetletju počasi zdravi slepota – žal iz dejansko le fragmentarno ohranjenih in razpršenih podatkov sestavljamo sliko, ki že po prvih skupaj zloženih koščkih kaže, da je pravzaprav obratna, kot smo jo doslej poznali iz nacionalne glasbene zgodovine. Pa saj je, ko sedaj pogledam nazaj, povsem logično, da je bilo prav plemstvo, izobraženo in omikano, tudi na tem prostoru glavni nosilec najvišjega izraza kulturne osveščenosti. Tako je bilo nenazadnje povsod po Evropi in naš geografski prostor je bil glasbeno vsekakor del te Evrope.[2]

Ozdraviti se je bilo treba predvsem ozkogledne »slovenskosti« naše kulturne dediščine in poiskati vire tudi v smeri raziskav plemiške kulture bolj razvitih strok, na primer umetnostne zgodovine, ki se vsaj na področju glasbene ikonografije približuje muzikološki stroki. Tudi marsikatera na videz muzikološko »nezanimiva« knjiga vsebuje včasih kak obroben podatek o glasbilih na določenem gradu, pa o tem, da je bila določena soba glasbena ipd., kar, postavljeno v kontekst morda marginalnega vedenja muzikološke stroke, lahko odpre povsem nove vidike bodočih raziskav.

Ker sem se pri konceptu te razprave sprva znašla v nekakšni prazni sobi, saj sem vedela le za nekaj znanih primerov grajske glasbene kulture pri nas, sem se odločila, da najprej poskusim zbrati čim več kakršnihkoli informacij, potem pa o njih premisliti in jih sestaviti v skupno sestavljanko z doslej znanim. Šele to mi je omogočilo vsaj delno in še vedno močno hipotetično razmišljanje o celotni sliki, ki bo seveda jasnejša šele takrat, ko bodo sistematično poiskani vsi fragmenti in raziskane vse regije, kar je seveda presegalo namen in cilje pričujočega prispevka.

Pričevanja o glasbeni kulturi na gradovih po današnjem slovenskem ozemlju

Kljub skromnosti dokumentarnega gradiva o glasbenih aktivnostih po gradovih na Slovenskem nam preživeli drobci – omembe očividcev, posvetila glasbenih del, osebne korespondence, zapuščinski inventarji, naključno ohranjeno glasbilo ali kupček not kakega graščaka ali graščakinje – potrjujejo domnevo o živahnem kulturnem dogajanju v zasebnih dvoranah nekaterih plemiških prebivališč. Vse že sedaj zbrano kaže, da je bila posvetna glasba, ki jo je v vseh obravnavanih obdobjih ta najbogatejši sloj poznal, poslušal, aktivno gojil in celo ustvarjal, na zelo visoki, če ne celo najvišji ravni. Če so v srednjem veku posvetno glasbeno kulturo do gradov na Slovenskem prinašali potujoči pevci, na primer minstreli ali *Spielmanni* in pozneje *Minnesängerji*, med katerimi je bilo nekaj tudi domačinov, so notranjeavstrijski graščaki od konca 15. pa vse do 17. stoletja vzore in spodbude iskali v tedaj vodilni italijanski glasbeni kulturi, proti koncu 18. stoletja pa so sledili modi tedaj vodilnih severnejših glasbenih smernic.

Srednji vek

Že v t. i. dobi viteštva so nedvomno tudi gradovi na Slovenskem vsaj v manjši meri spoznali glasbeni del takratne viteške kulture, katere del vsakdanjika je bila tudi glasba. Od viteza se je namreč pričakovalo, da se ob borilnih veščinah uri tudi v viteški kulturi: v lepem vedenju, plesu, glasbi in literaturi. Koliko je bila glasba prisotna tudi v življenju naših grajskih gospodov, lahko zgolj ugibamo na podlagi fragmentarnih omemb v že sicer skopih dokumentih iz tega časa. Še dodaten problem predstavlja dejstvo, da po vsej Evropi primanjkuje nedvoumnih glasbenih virov, saj je bila glasba tako rekoč do konca 15. stoletja pretežno improvizacijskega značaja, kar še posebej velja za posvetno muziciranje, na primer glasbo za ples ali spremljavo družabnih do-

1 Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*.

2 Na ta vidik je na zanimiv način opozoril kolega Aleš Nagode v svojem razmišljanju Vloga plemstva iz slovenskih dežel v življenju in delu Wolfganga A. Mozarta, objavljenem v *Muzikološkem zborniku* leta 2007. Opozoril je na visoke položaje in glasbene aktivnosti plemičev ter na njihovo podpiranje glasbene umetnosti po večjih avstrijskih središčih, ki pa se je po njegovem mnenju, čeprav verjetno v manjši meri, odražalo tudi na danes slovenskem ozemlju, kjer so imeli svoje vsaj letne rezidence.

godkov, kot so bili banketi, poroke, pa tudi viteški turnirji. Ohranilo se je sicer nekaj melodij, ki so spremljale ples in petje viteške dobe, čas do izteka 14. stoletja, vendar moramo posvetno glasbo evropskega srednjega veka vsekakor razumeti predvsem kot del bogatega ustnega izročila in improvizacijsko umetnost *par excellence*. Za slovenski prostor za čas do 16. stoletja nimamo prav nobenega glasbenega ostanka posvetne ali inštrumentalne glasbe, ki pa je bila, kot lahko razumemo iz drugih virov, vendarle prisotna in po gradovih dobro znana.

Najstarejši gradovi na Slovenskem segajo v 11., 12. in 13. stoletje in nekateri so se že takrat iz utrdb spreminjali tudi v reprezentativne bivalne zgradbe. Vsaj slutimo lahko, da so že od 13. stoletja dalje nekateri domači bolj umetniško nadarjeni vitezi v družabnostim namenjenih prostorih svojih in drugih gradov zapeli kako pesem in jo pospremili z zvoki takrat vitezom primernih glasbil. To sklepamo iz ohranjenih, tudi deloma avtobiografskih pesmi nekaterih viteških popotnikov, pesnikov ljubezni, *Minnesängerjev* iz 13. in 14. stoletja, ki so obiskali naše kraje ali pa so, kot že rečeno, iz njih celo izhajali. *Minnesang*, ljubezenska poezija v nemškem jeziku, je bil verjetno tako kot provansalska trubadurska poezija v celoti glasben, torej pét in včasih tudi spremljan z glasbilom.[3] Pesnik, ki je bil povečini tudi pevec, ga je vsestransko interpretiral in ob tem zelo verjetno sam improviziral glasbeno spremljavo, in sicer z igranjem na godalo, predvsem fidel, lutnjo ali malo srednjeveško harfo.[4] Kadar so plesali, najsi je bilo to v parih ali skupinsko v krogu oziroma kači, nam likovne upodobitve povedo tudi to, da so za take priložnosti najeti glasbeniki ples spremljali tudi z drugimi glasbili – s piščalmi, šalmaji, trobentami, dudami, bobni, tamburini, zvončki itd.[5]

Sklepamo, da je že sredi 13. stoletja takratno glasbeno umetnost do naših krajev prinesel širše znani vitez Ulrich von Liechtenstein (1200–1275), rojen na Štajerskem, ki je bil tudi pesnik in glasbenik. Ta izurjeni bojevnik, razgledan in izučen v viteški dvorski etiki in umetnostih, je med letoma 1224 in 1227 potoval tudi po slovenskih deželah (Štajerski, Koroški in Kranjski), kjer so ga nedvomno na svojih domovih sprejemali tedaj vodilni domači plemiči in znanci. Nekatere, na primer viteze Stubenberškega, Žovneškega, Turjaškega idr., celo imenuje v okviru svojih turnirskih podvigov.[6] Njegov stik s slovenskimi deželami je bil dovolj močan, da je v svojo deloma avtobiografsko pesnitev, značilno imenovano *Frauendienst* (*V službi dame*; 1255), vključil tudi beležko v slovenščini. Njegove omembe glasbil, poleg signalnih trobent oz. trobila vključujejo tudi godala. To je med drugim najstarejši dokaz za prisotnost srednjeveškega godala fidel na Slovenskem.[7] Zanimivo pa je tudi dejstvo, da je bil Liechtenstein ded Kunigunde, soproge Hartnida II. Ptujskega, predstavnika ene takrat najmogočnejših štajerskih družin, s katero je sorodstveno ali družinsko povezanih še nekaj drugih viteških lirikov s slovenskega prostora.[8] S fidlom v rokah je na sliki v Heidelberškem rokopisu,[9] obsežnem zborniku nemškega *Minnesanga*, upodobljen še en poznejši pesnik, ki je leta 1299 obiskal s Slovenci poseljene kraje na Koroškem, Heinrich von Meissen (1270–1318) s prav tako značilnim vzdevkom *Frauenlob* (častilec žena).[10]

Sodobnik Liechtensteinskega je bil tudi Niedhart von Reuenthal (ok. 1180–pred 1247), prav tako pesnik, glasbenik in skladatelj, verjetno z Bavarske, ki pa je potoval tudi po avstrijskih deželah in naj bi prišel tudi na Štajersko.[11] Reuenthalski je med *Minnesängerji* prve polovice 13. stoletja ustvaril največ pesmi, ki veljajo za plesne. Zanimivo je, da je med tremi poznejšimi posnemovalci vsebin *Minnesanga* prve polovice 13. stoletja, ki so izhajali iz slovensko naseljenega področja in so delovali v sredini in drugi polovici tega stoletja, tudi Reuenthalov posnemovalec gospod Ostrovrški (*Der von Scharpfberg*) iz stare in dobro znane družine, ki je imela glavni sedež na gradu Svibno v bližini Radeč pri Zidanem Mostu na Dolenjskem, več posesti pa tudi na Štajerskem.[12] Tudi gospod Žovneški (*Der von Suonegge* z gradu Žovnek v Savinjski dolini) je bil pesnik, posnemovalec Liechtensteinskega. Ta ga, kot že omenjeno, navaja kot udeleženca turnirja v Brežah, torej svojega znanca. Ohranile so se tri pesmi, ki so vse vključene v Heidelberški rokopis.[13] Štajersko in Koroško sta že v prvih desetletjih 13. stoletja v okviru svojih poti obiskala tudi *Minnesängerja* zgodnejše generacije Walter von der Vogelweide (ok. 1170–ok. 1230) in Wolfram von

3 Zanimivo in pomembno je dejstvo, da je prav preko severne Italije, Furlanije in slovenskih dežel ter potem ob Donavi do osrednjih nemških dežel vodila ena od poti, po katerih je francoska trubadurska lirika vplivala na razvoj *Minnesanga*. Janko in Henkel, *Nemški viteški liriki*, str. 13.

4 Te prefinjene ljubezenske lirike pa ni spremljala samo glasba, temveč so jo pogosto interpretirali tudi v obliki plesa. Podrobneje o pojavnosti srednjeveškega plesa na Slovenskem v: Kokole, Pričevanja o plesu (z najnovejšo bibliografijo v zvezi s tem fenomenom).

5 Takšen nam sorazmerno bližnji primer so v turnirski sobi gradu Runkelstein pri Boznu na Tirolskem ohranjene poslikave iz okoli leta 1400, ki prikazujejo prizore iz romana o Tristanu. Med njimi so naslikani tudi štirje v vrsti plešoči pari ob spremljavi lutnje in godala. Gozzi, Musikgeschichte der Region Trient bis 1600, str. 519–520 in 521.

6 O tem več v: Kos, *Turnirska knjiga*, str. 60–70.

7 Zupančič, Razvoj violinizma na Slovenskem, str. 39.

8 V svaštvu s Ptujskimi so bili tudi Žovneški, pozneje povzdignjeni v grofe Celjske. Hajdinjak, Rodbina, str. 5–7.

9 Cod. Pal. germ. 848 Große Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse).

10 Zupančič, Razvoj violinizma na Slovenskem, str. 40–41.

11 O Niedhartu Reuenthalskem gl. Spechtler, Höfische Musik, str. 113–117.

12 Janko in Henkel, *Nemški viteški liriki*, str. 20–21 in 53.

13 Prav tam, str. 13–16 in 29–35.

Eschenbach (ok. 1160/80–po 1220; avtor viteške pripovedi *Parzival*).[14] Do naših krajev so vse do sredine 15. stoletja še prihajali zadnji viteški pevci, med katerimi je gotovo najbolj znan pesnik in glasbenik Oswald von Wolkenstein (1375/78–1445), ki je igral na fidel in tako kot njegovi vzorniki ustvarjal pesmi z melodijami, in sicer tako enoglasne kot tudi večglasne.

Drugih konkretnih podatkov za slovenske dežele nimamo, čeprav smemo sklepati, da so med sredino 14. stoletja in sredino 15. stoletja plesali in godli tudi na gradovih mogočnih goriških grofov in ptujskih gospodov, predvsem pa seveda na humanistično osveščenem dvoru Celjskih, še posebej zato, ker so bili ti v stiku z drugimi bližnjimi dvori, na primer z dvorom Habsburžana Friderika III. v Gradcu, za katere obstaja več tovrstnih dokumentov.[15]

Konec 15. stoletja je na plemstvo, ki je imelo svoja domovanja na ozemlju, kjer se je govorilo tudi slovensko, zagotovo vplivala tudi humanistična in glasbi več kot naklonjena klima na dvoru tedanjega vladarja, cesarja Maksimilijana I., saj je bilo kar nekaj predstavnikov tega plemstva vključenih vanj ali pa so sodili celo v cesarjevo ožje spremstvo. Skupne vzgoje z Maksimilijanom naj bi bil v svojih deških letih, okoli leta 1476, deležen Kranjec Vajkard Turjaški, leta 1491 pa so v popisu dvorjanov omenjeni tudi Jurij Sauer, Gašper Lamberg, Janez Turjaški, Janez Ravbar, Peter Bonomo, Jurij Egkh idr.,[16] predstavniki družin, ki so pozneje znani po svojih glasbenih aktivnostih ali vsaj ljubezni do te umetnosti.

Cesar se je namreč že od mladosti, posebej pa še od svoje poroke z burgundsko dedinjo Marijo Burgundsko (1457–1482), navduševal nad glasbo, ki jo je osebno doživljal v izvedbah takrat najslavnejših glasbenikov, ki so delovali v vodilnih evropskih glasbenih središčih, predvsem v burgundski dvorni kapeli, a tudi v dvornih kapelah v Innsbrucku in Augsburgu, ki sta mu prav tako formalno pripadali in od koder je med svoje dvorne glasbenike povabil nekatere vrhunske umetnike in skladatelje.[17] Med drugim je za vodjo svoje pevske kapele imenoval našega očitno zelo sposobnega Jurija Slatkonjo, ki je bil ob svoji smrti označen celo kot cesarjev »nadglasbenik«.[18]

Sicer pa je poleg pevcev in organista, ki so skrbeli predvsem za duhovno in reprezentativno glasbo, vzdrževal tudi vrsto drugih glasbenikov, različne inštrumentaliste, celo dame, dvorjanke, ki so komorno muzicirale z igranjem na lutnjo in petjem.[19] Ti so skrbeli za muziciranje ob posvetnih priložnostih, zabavah, plesih ali v komornih zasedbah za vsakovrstno sprostitev. Poleg dvornih glasbenikov so med osebje sodili tudi trobentači in pavkisti, katerih vloga pa je bila malo drugačna, saj so sodili v obvezni ceremonialni del spremstva, njihova naloga pa je bila predvsem z zvokom častiti in naznanjati na primer prihod posebno uglednih osebnosti. Tudi sicer lahko omembe trobentačev v spremstvu najvišjega plemstva interpretiramo kot zelo razširjen simbol državne oblasti, katere nosilci so bili prvotno plemiči z naslovom grofa oziroma kneza.

Viri namigujejo, da je bil tudi cesar Maksimilijan amaterski glasbenik, kar je bilo za glasbeno nadarjene najvišje sloje tedaj povsem samoumevno. Še posebej mu je bilo pri srcu t. i. humanistično »orfično« petje, to je petje ob lastni spremljavi na strunsko glasbilo, lutnjo (brenkalo), *liro da braccio* (godalo) idr.[20] Zdi se, da je imel celo skladateljske ambicije, saj naj bi načrtoval lastno »glasbeno knjigo« (*Musica Puecer*). Vsekakor se je rad predstavljal z glasbili in glasbo, tako na primer na eni od grafik k njegovi alegorični biografski pripovedi *Weißkunig*,[21] pa tudi na drugih upodobitvah.[22] Ob tako močnem zgledu bi bilo razumljivo pričakovati, da so njegovi dvorjani, če so bili glasbeno bolj nadarjeni, tudi doma posnemali način življenja, v katerem je bilo glasbi odmerjeno posebno mesto.

Glasba in ples leta 1487 na gradu Majšperk na Štajerskem

Zagotovo pa vemo, da je v osemdesetih letih 15. stoletja glasba zvenela na gradu Majšperk, o čemer poroča Paolo Santonino v svojih latinskih popotnih dnevnikih, v katerih opisuje tri potovanja po oglejskih župnijah na Koroškem, Gorenjskem in Štajerskem v letih od 1485 do 1487. Med tretjim potovanjem po spodnjem Štajerskem leta 1487 sta se pomožni škof Peter Carli iz Caorla in tajnik oglejskega patriarha Paolo Santonino po obisku na Ptujski gori

14 Prav tam, str. 13. O Walterju von der Vogelweideju gl. na primer tudi Spechtler, Höfische Musik, str. 109–112; Federhofer in Flotzinger, Musik in der Steiermark, str. 23–24.

15 Graški dvor je imel proti sredini 15. stoletja že svojo lastno glasbeno kapelo, ki jo je sprva vodil nizozemski skladatelj Johannes Brasart. Staudacher, Musik in Graz, str. 666.

16 Žvanut, Od viteza do gospoda, str. 90–92.

17 Antonicek, Die maximilianische Hofmusikkapelle, str. 129–130; Gruber, Die höfisch dominierte Musik.

18 Več o Slatkonji v: Žnidaršič Golec in Kokole, Jurij Slatkonja.

19 Ob razpustu kapele po cesarjevi smrti so med drugimi glasbeniki odpustili tudi Lucio Torerin »Lautenschlagerin«. Poleg tega se je ohranila tapiserija z upodobitvijo turnirja, na kateri sta upodobljena cesar in njegova soproga Marija Burgundska, obkrožena z dvorjani in glasbeniki, med katerimi so tudi tri pojoče dame. Antonicek, Die maximilianische Hofmusikkapelle, str. 123.

20 Prim. Gruber, Die höfisch dominierte Musik, str. 191.

21 Grafika spremlja 32. poglavje druge knjige, ki govori o tem, kako se je kralj učil glasbe in igranja na glasbila. Antonicek, Die maximilianische Hofmusikkapelle, str. 132.

22 Ena od Albrechtu Dürerju pripisanih grafik, poimenovana »Triumf muz«, ga predstavlja kot Apolona z godalom v rokah v družbi muz. Spletni vir, obiskan 11. maja 2012, http://www.posterrevolution.com/gallery/item.cfm?ID=587910.

ustavila in prenočila na bližnjem gradu, verjetno Majšperku.[23] Izvemo, da so po obilni večerji piskači ali fistulatorji zaigrali za ples. Zdi se, da je graščak za to priložnost najel skupino treh glasbenikov, kot jih pogosto srečamo na upodobitvah dvorskih plesnih prizorov iz 15. stoletja. K plesu je bil povabljen tudi Santonino, pred katerega se je gostiteljica že postavila, da bi skupaj z njim in soprogom zaplesala, a se je izmaknil in šel spat, gospa Omelija in njen soprog Hartmann Holleneški (tudi Orneški) pa sta z gosti še dve uri plesala.[24] Opis vsekakor daje slutiti, da je šlo za dvorski ples, ki je bil proti koncu 15. stoletja v Italiji že dobro dokumentiran.[25] Za gospoda Hartmanna je bila tudi sicer glasba očitno del vsakdanjika, saj je Santonino zabeležil, da je tudi med ježo s svojim mladim plemiškim spremljevalcem prepeval pesmice v svojem jeziku.[26]

Za ples po gradovih in ob gostijah so v 15. stoletju igrali posebni, za takšne priložnosti najeti glasbeniki, saj so bila za muziciranje elite tedaj rezervirana nekatera strunska glasbila. Od konca tega stoletja je delovalo že več posebej izobraženih glasbenikov, ki so tudi že izhajali iz cehovskih glasbenih združenj. Glasbo so izvajali na različna glasbila, tako na pihala (kot pri Orneškem, kjer je Santonino zabeležil *tibicines aut fistulatores*, ali pa v konjiškem župnišču, kamor je po besedah istega poročevalca gospod Valentin poklical dva piskača (*tibicines duo*)),[27] pa tudi na harfo, lutnjo, včasih še na dude ter seveda, če se je le dalo, s spremljavo na tolkala.

V zvezi z inštrumentalisti, ki so spremljali ples, je zanimivo, da nikoli niso upodobljeni z notami, kot na primer pevci, kar je posredni dokaz, da so plesno spremljavo večglasno improvizirali, pri čemer jim je za osnovo služil *ténorski* cantus firmus, ki so mu navadno dodali sopranski in basovski glas. Najpogosteje so ples spremljali trije godci, znane pa so tudi skupine dveh, štirih ali petih. Melodije so se prenašale po ustnem izročilu. Med spremljevalnimi glasbili sta najpogostejša dva šalmaja oziroma bombarde in cinki ali dude. S konca 15. stoletja so znane predvsem skupine: šalmaj, bombarda, trobenta; šalmaj, bombarda, pozavna in cink; bombarda, pozavna – skratka glasbila t. i. *alte capelle*. Na Slovenskem je znanih tudi nekaj upodobitev glasbil v povezavi s plesom na grajskih freskah nereligiozne vsebine. Gre predvsem za dude, šalmaje in bombarde ter cinke ali kornete.[28]

Prav iz tega stoletja so se ohranili tudi nekateri izvirni enoglasni plesni napevi, na katere so inštrumentalisti za ples improvizirali večglasje in ki so bili v prepisih in predelavah razširjeni po vsej Evropi, večina pa jih izhaja iz starejših šanson frankoflamskega repertoarja 15. stoletja. Nekatere priljubljene napeve so za potrebe plesa tudi ritmično spremenili, in sicer zaradi prilagoditve koreografski shemi vsakokratnega plesa. Preko Italije in tudi neposredno se je ta repertoar udomačil tudi v nemško govorečih deželah, in to še pred poroko habsburškega cesarja Maksimilijana I. z Marijo, hčerko burgundskega vojvode Karla Drznega leta 1477.[29]

16. stoletje – po plemiških prebivališčih se sliši italijanska posvetna glasba

Kot smo videli, je aktivno muziciranje, skupaj s plesom in borilnimi veščinami, že od srednjega veka dalje sodilo v sklop obvezne plemiške izobrazbe. Najbolj razširjen priročnik plemiške kulture 16. stoletja in kompilacija dotedanjega razvoja humanistične vzgojne misli, knjiga humanista Baldassara Castiglioneja z naslovom *Dvorjan*, na kratko opredeljuje tudi pomen in družbeno vlogo glasbe, pri čemer izhaja iz antičnih virov, a tudi praktično dodaja, da se je glasbe treba učiti od otroštva, tako da v odrasli dobi vsak plemič to umetnost (tehnično) že dovolj obvlada in mu ob njegovih siceršnjih družbenih nalogah služi za duhovno razvedrilo. Kot primer še posebej primernega muziciranja navaja solistično petje ob lastni spremljavi na strunsko glasbilo tipa lira (*da braccio*); sicer pa so bila za ta namen priljubljena tudi druga glasbila, na primer brenkala tipa lutnja in teorba, različna godala iz družine viol ter glasbila s tipkami, kot so klavikord, virginal ali večji čembalo.[30]

23 O gradu Majšperk v: Stopar, *Grajske stavbe. Območje Maribora in Ptuja*, str. 69–71.

24 Vale, *Itinerario de Paolo Santonino*, str. 239; Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 75–76.

25 O plesu 15. stoletja in opisu plesa na gradu Majšperk gl. Kokole, Nekaj pričevanj, str. 103–105; Podlesnik Tomášiková, Evropski gradovi in plesna kultura (v tej številki *Kronike*).

26 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 74.

27 Prav tam, str. 67.

28 Glede glasbil, ki spremljajo plesne prizore na freskah, gl. Kokole, Nekaj pričevanj, str. 99–102. Zelo verjetno je plesni par (brez glasbenika) upodobljen tudi na pečnici iz 15. stoletja, najdeni pri izkopavanju ruševin Pustega oziroma Lipniškega gradu pri Radovljici. *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*, str. 321. Zdi se, da tudi sicer le deloma ohranjena podoba para ženske in moškega, upodobljenih v skupini treh parov, od katerih sta preostala opredeljena kot par glumačev in par norcev, z nadkaminskega friza z gradu Vurberk iz sedemdesetih let 16. stoletja vendarle prikazuje plesni par; morda v smislu plesa kot še ene malo »sporne« zabave srednjeveške gospode. O reliefu gl. Kuret, Vurberški relief, str. 345–349 (fotografija na str. 347). Na ples po mojem mnenju kaže pozicija njunih sklenjenih rok in njegove dvignjene levice, kar opazimo tudi pri drugih srednjeveških upodobitvah plesnih parov, na primer na fasadi cerkve sv. Elizabete v Podrebri pri Pristavi ob Polhovem Gradcu. Gl. slike v Kokole, Nekaj pričevanj, str. 99, 100 in tudi 103.

29 Heartz, A 15th-Century Ballo, in Polk, Innovation in Instrumental Music, str. 202.

30 *Dvorjan*, *Il cortegiano*, ki je prvič izšel leta 1528 v Benetkah pri Aldu Manuziju, pozneje pa doživel številne ponatise in prevode, doslej še ni bil preveden v slovenski jezik, je pa že v 16. stoletju izšel tudi v nemščini. Italijanski izvirni natisi in nemški prevodi so našli svoj prostor tudi v marsikateri knjiž-

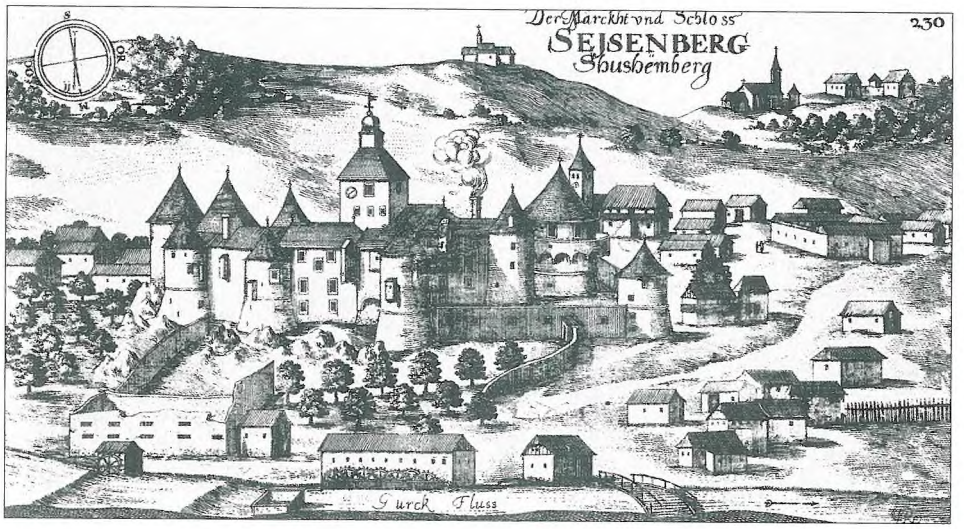

Grad Žužemberk, domovanje šumberške veje Auerspergov, v Valvasorjevem času. (po: Valvasor, Topographia, *fol. 230).*

Plemstvo tedanjega slovenskega etničnega prostora v recepciji humanistične kulture, kot jo opisuje Castiglione, ni zaostajalo, saj nam o tem priča vrsta dokumentov, ki govore o prisotnosti glasbil, pa tudi glasbenih tiskov oziroma rokopisov predvsem italijanske posvetne renesančne glasbe na gradovih nekaterih plemiških družin.[31] V 16. stoletju izstopata predvsem družini Auerspergov na gradu Žužemberk in Khislov na Fužinah pri Ljubljani, na glasbenem področju pa so bili dejavni tudi njihovi prijatelji s smledniškega gradu in Cmurka, gospod z Lipniškega gradu in radovljiške graščine ter goriški veljak Vid Dornberški.[32] To pa je zagotovo samo manjši del sicer predvidoma še bolj razširjenega in priljubljenega muziciranja tudi pri drugih družinah, za katere pa nimamo neposrednih materialnih dokazov.[33]

Za hitro recepcijo italijanskih manir v slovenskem prostoru obstaja več razlogov, poleg bližine italijanskega kulturnega prostora ter posledično družin tamkajšnjega izvora ali mešanih družin s posestvi na sicer notranjeavstrijskem prostoru predvsem prav v 16. stoletju močno politično, upravno in kulturno središče v Gradcu. Tam je bil torej najbližji dvor s pomembno glasbeno kapelo in močno italijaniziranim glasbenim okusom. Gradec je bil tudi sicer eno od močnejših središč Habsburžanov, ki so prek dinastičnih zvez svoje lovke razpredli po večjem delu Evrope, tudi do za glasbo in ples še posebej pomembnih italijanskih središč, na primer dvorov v Mantovi, Ferrari, Firencah in Milanu.[34]

Prek neposrednih stikov s temi središči so zato do Gradca (in prek tamkajšnjega dvorskega življenja posredno tudi do domov številnih notranjeavstrijskih dvorjanov) prihajale novosti v zvezi z glasbo in plesom, plemiškimi razvedrili *par excellence*, prav kot jih opisuje Castiglione.[35] Tudi potovanja in dodatno izobraževanje v Italiji so v 16. stoletju za plemiško mladino iz naših krajev postala tako rekoč *sine qua non*. Marsikateri glasbeno bolj zavzet mladenič je tam navezal stike tudi z glasbeniki in se pri njih celo izpopolnjeval. Nekatera taka znanstva so prerasla celo v življenjska prijateljstva ali posebno

nici graščakov v notranjeavstrijskih deželah. Žvanut, Knjižnice na Kranjskem, str. 179. O glasbi v tej knjigi gl. Haar, The Courtier as Musician, str. 20–37 (odlomki v izvirni italijanščini so na straneh 30–32). O *Dvorjanu* v zvezi z glasbo na Slovenskem gl. tudi Kokole, Humanism in music, str. 143–164; tudi Kokole, *Musicale essercitio*. O glasbenem izobraževanju, str. 163.

31 Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 154–155.

32 O razvejani mreži glasbenih podpornikov in njihovih posvetilih sem že večkrat obsežneje pisala, npr. v razpravah: Protestantski podporniki glasbe, str. 78–90; *Musicale essercitio*, str. 167–171 in 175–180; Humanism in music, str. 150–162.

33 Eden izmed redkih zapuščinskih inventarjev, ki v 16. stoletju omenjajo glasbila, je bil 29. junija 1587 sestavljen na gradu Zapuže in navaja »inštrument« (ponavadi glasbilo s tipkami) in lutnjo. ARS, AS 309, Lit. P, št. 4 (29. junij 1587). Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*, str. 72–73.

34 Kar tri sestre Karla II., notranjeavstrijskega vladarja, ki je imel sedež v Gradcu, so se poročile v Italijo: Eleonora na mantovski dvor, Barbara v Ferraro in Johanna v Firenze. Tudi sam Karel in njegov naslednik Ferdinand sta ženske sorodnice poročala politično, tako da se je leta 1599 Karlova hčerka Margareta poročila s svojim bratrancem, španskim kraljem Filipom III., ki je bil takrat tudi vladar v Milanu, devet let pozneje pa njena sestra Marija Magdalena s Cosimom II., vladarjem Firenc.

35 Za izpopolnjevanje v glasbi je bila v Gradcu na voljo cela vrsta odličnih glasbenikov in skladateljev, pa tudi za učenje plesa po italijanski navadi sta tam že v drugi polovici tega stoletja delovala kar dva poklicna plesalca in učitelja (omenjata se Luca Bonaldi, od okoli leta 1565, in Ambrosio Bontempo, od leta 1586 oziroma 1587). O glasbeni kapeli gl. Federhofer, *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof* (o plesnih mojstrih na str. 60–62 in 232).

spoštovanje in tako v poznejših letih obrodila sadove v obliki poklonjenih glasbenih del ali celo osebno slavilnih skladb.

Glasba pri Auerspergih na gradu Žužemberk

Eno takih prijateljstev se je nedvomno stkalo med študijskim potovanjem Volfganga Engelberta Auersperga Šumberškega (ok. 1520–1557) po Italiji oziroma med njegovim bivanjem v Padovi leta 1535.[36] Prav tam je utegnil spoznati enega največjih madrigalistov in glasbenikov svojega časa, flamskega skladatelja Cipriana de Roreja, ki je tedaj deloval v Italiji. Ta je 1. maja 1556 gospodu Šumberškemu na grad Žužemberk iz Ferrare skupaj z osebnim pismom poslal tudi latinski posvetilni petglasni madrigal *Rex Asiae et Ponti*, v katerem z glasbo in besedo opeva kranjskega velikaša, hvali njegovo znanje jezikov, bogastvo in vojaške uspehe.[37] Ohranjeno pismo in v dveh ponatisih tiskana skladba dokazujeta tesno prijateljstvo med žužemberškim gospodom in slavnim madrigalistom.[38] Volfgang Auersperg je bil zelo bogat gospod, zelo razgledan in naklonjen umetnosti. Njegovo bogastvo odseva tudi zapuščinski inventar, ki je nastal po njegovi smrti in v katerem se omenja takrat razmeroma novo glasbilo s tipkami, virginal, in dve knjigi lutenjskih tabulatur.[39] Prav Volfgang in njegov brat Jurij sta leta 1538 prej samo zakupljeni grad Žužemberk odkupila od cesarja Ferdinanda.[40] Verjetno ni presenetljivo, da je bil grad prav v prvi polovici 16. stoletja, najbrž pod vplivom stikov z Italijo, prezidan v renesančno plemiško rezidenco po italijanskih zgledih. O resnično velikem bogastvu, ki je ostalo za Volfgangom Auerspergom, bi se dalo sklepati tudi iz popisa neznansko bogate opreme gradu Štatenberk iz leta 1575; grad je do leta 1556 pripadal Volfgangu Auerspergu, v njem pa so bile med drugim tudi bogate obleke za gospe in gospode, zlatnina z biseri in dragulji, italijanske umetnine itd.[41] Kar predstavljamo si lahko blišč kakega dvorskega plesa v opisanem nakitu in oblačilih, vrednih najbogatejših evropskih dvorov.

Volfgangov virginal se je po njegovi smrti nahajal v najbolj reprezentančnem prostoru, v dolgi kamri ob veliki dvorani, glasbilo pa je bilo označeno kot »inštrument za organista«, kar je verjetno pomenilo, da je imel na gradu tudi svojega organista. Vsekakor ga je vsaj v sredini sedemdesetih let dejansko imel njegov najstarejši sin Janez († 1580), od leta 1560 poročen z baronico Ano Egkh-Hungerspach, hčerko Janeza Jožefa z gradu Brdo pri Kranju.[42] Janez je v času očetove smrti še študiral v Bologni. Očitno je ohranil glasbene zveze v Italiji in napeljal še nove, saj je leta 1574 iz Benetk s seboj pripeljal mladega organista, Annibala Perinija (ok. 1560–1596) in ga imel očitno kar vse leto pri sebi na gradu Žužemberk, preden ga je odpeljal v graško kapelo, kjer je nastopil službo dvornega organista.[43] Med letoma 1565 in 1567 je imel za domačega učitelja zaposlenega še zelo mladega Samuela Budino, sina ljubljanskega učitelja Lenarta Budine.[44] Od leta 1577 je bil v njegovi osebni službi tudi kranjski deželni trobentač Jurij Wasserman.[45] Lastni trobentač je bil izjema, znak visoke protokolarne časti, saj je kaj takega pristajalo le najvišjemu – vladarskemu sloju in najpomembnejšim vojaškim poveljnikom (te so na primer spremljali na vojaških pohodih); to nedvomno kaže, da je imel Janez Auersperg izjemno pomemben položaj med domačim plemstvom. Za 16. stoletje je dokumentiran samo še en primer grajskega piskača, in sicer je bil ta skupaj z bobnarjem v službi na škofjeloškem gradu (dokumentirana sta v letu 1532),[46] sicer pa so veljaki po potrebi za posebne priložnosti ali protokolarne najave najemali deželne trobentače ali, po letu 1644, mestne piskače.

Družina Khisl z gradu Fužine pri Ljubljani

Drugo veliko središče, kjer je domovala muza Euterpe, je bil v drugi polovici 16. stoletja novo-

36 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 80. Glede njegovega naziva je v literaturi nekaj nejasnosti, saj je bil gospod (*Herr*), medtem ko ga na primer De Rore imenuje »Comitus«.

37 »Rex Asiae et Ponti potuit celeberrimus olim, Linguarum varios ore sonare modos. Divitiis alius longue superaverat omnes, Imperii civis, maxima Roma, tui. Rebus Alexander gestis clarissimus orbis Inclitus immensi rex domitorque fuit. O prisc[a]e Wolffange decisque et gloria stirpis Auspurg[a]e, qua se carmina iactat ovans: His quamquam fortuna parem et noluit esse, Alma tamen virtus annumerare cupit.« Besedilo je povzeto po izdaji iz leta 1565, gl. op. spodaj. Gl. tudi Meier, Rex Asiae et Ponti, str. 6.

38 Skladba je bila prvič natisnjena v Benetkah leta 1565 v zbirki *Le Vive Fiamme de'vaghi e dilettevoli Madrigali dell'eccelentissimo Musico, Cipriano Rore [...]* in drugič leto pozneje prav tako v Benetkah v peti knjigi De Rorejevih madrigalov *De Cipriano de Rore il Quinto libro di Madrigali a cinque voci.* Skladba je bila izdana v: Meier, *Cipriani Rore, madrigalia*, str. XI–XII in 88–91. Gl. tudi Meier, Rex Asiae et Ponti, str. 5–11.

39 Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 189–190, 192–193 in 154.

40 O gradu Žužemberk gl. Stopar, *Grajske stavbe. Dolenjska. Poročje Krke*, str. 323–338, predvsem str. 324.

41 O gradu Štatenberk gl. Stopar, *Grajske stavbe. Med Prekmurjem in poročjem Dravinje*, str. 134–136, o opremi iz leta 1575 na str. 135.

42 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 80–83.

43 Rijavec, *Glasbeno delo na Slovenskem*, str. 117–118, 197–198 (op. 654–659).

44 Samuel Budina se je leta 1567 vpisal na univerzo v Padovi na dvoletni artistični študij. Leto pozneje se je vpisal še k juristom in bil sošolec Jurija Khisla (morda je tudi to znanstvo vplivalo na umetniški in glasbeni okus slednjega). Leta 1569 se je vrnil v Ljubljano in leta 1571 umrl.

45 Rijavec, *Glasbeno delo na Slovenskem*, str. 117 (op. 657).

46 Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*, str. 32. Grad v Škofji Loki je pripadal freisinški škofiji ter je imel predvsem obrambno in upravno funkcijo.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo fotografije

Janez Khisl, gospodar na gradu Fužine (ÖBL, Bildarchiv, Porträtsammlung, Inventarnummer: PORT_00114703_01).

zgrajeni dom treh generacij družine Khisl, grad Fužine pri Ljubljani.[47] Khisli celo v širšem notranjeavstrijskem prostoru veljajo za eno najpomembnejših mecenskih družin svojega časa. Člani vsaj dveh generacij te družine so bili amaterski glasbeniki in podporniki glasbene umetnosti. Glasbila so bila tam doma zagotovo že v 16. stoletju in zato najbrž ni presenetljivo, da so jih še leta 1673 pri tedanjem graščinskem oskrbniku našli kar štirinajst.[48]

O glasbenih aktivnostih in muziciranju na gradu Fužine v drugi polovici 16. stoletja poleg sekundarnih beležk v arhivskem gradivu priča tudi vsega skupaj devet glasbenih zbirk predvsem italijanskih skladateljev, katerih posvetilna pisma so naslovljena na posamezne družinske člane, predvsem na očeta Janeza ter sinove Jurija, Janeza Jakoba in Karla. Razkrivajo njihovo glasbeno izobrazbo, kulturo in naklonjenost do te umetnosti na splošno.[49] Posvetila vrste tedaj najvidnejših italijanskih in flamskih skladateljev, večinoma iz kroga graških dvornih glasbenikov, ter z njimi povezanih severnoitalijanskih mojstrov so bila napisana med letoma 1561 in 1615, zbirke pa vsebujejo primere posvetnih skladb, kot so madrigali, kanconete, vilanele in lutenjski plesi, torej glasbenih del, ki so namenjena petju in/ali igranju na ustrezna glasbila. Vsaj tri od teh zbirk so bile zelo verjetno namenjene vaji oziroma učenju igranja na lutnjo, petja in glasbenega ustvarjanja, kot je bilo priporočljivo za plemiško mladino.[50]

Seznam skladateljev in del, ki so bila posvečena članom družine Khisl

GIACOMO GORZANIS: 1561 – 1. knjiga lutenjskih plesov (Janez)
GIACOMO GORZANIS: 1570 – 1. knjiga vilanel (Jurij)
CLAUDIO MERULO: 1574 – 1. knjiga štiriglasnih ricercarov (Jurij Khisl in Volfgang Stubenberg z gradu Cmurek)
PIETRO ANTONIO BIANCO: 1582 – knjiga štiriglasnih madrigalov (Jurij)
MATTHIA FERRABOSCO: 1585 – knjiga štiriglasnih kanconet (Janez)
FILIPPO DE DUC: 1586 – 1. knjiga pet- in šestglasnih madrigalov (Janez Jakob in Karl; tudi Janez,

47 Več o Khislih gl. Žabota, Rodbina Khisl; Valentinitsch, Der innerösterreichische.

48 »Musical Instrumenta: Ein viol d'amour; 2 geyde; Ein Bratsch; 5 Flauten à 7 Kn.; 2 chalmu à 7 Kn.; ein flautrovers; Ein fagot; Ein Mandora.« Iz inventarja Friderika Janeza Kasteliza. AS, Zap., Lit. C, št. 33. Povzeto po: Cvetko, *Academia Philharmonicorum Labacensis*, str. 46, op. 75. Lastnik stavbe je bil takrat jezuitski red, verjetno kolegij iz Trsta. Gl. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 148.

49 Iz posvetil oziroma uvodnega nagovora naslovniku lahko sledimo tudi družbenemu vzponu podpornikov, saj je ob imenu in plemiškem nazivu navadno navedeno tudi, po katerih gradovih se imenujejo in kaj imajo v posesti ter katere pomembne funkcije in službe opravljajo. Tako je Janez leta 1561 imenovan samo »Signor da Koltenpruen«, leta 1570 pa že tudi »Cavalier«. Jurij je leta 1582 »Signor da Khaltnprun et Gonoviz«, Janez tri leta pozneje »Cavalier da Khaltnprun, Khislstein, et Gonoviz«, naslednje leto in v letu 1587 so vsi sinovi označeni kot »Signori da Khaltenprun et Gonobiz«, leta 1589 zopet Janez nastopa kot »Cavaliere da Koltemprun et Gonouiz etc.« in 1615 Janez Jakob kot »Libero Barone di Kaltemprvn etc.«

50 Zanimivo je na primer posvetilo zbirke *Intabolatura di liuto. Libro primo* tržaškega lutnjista in skladatelja Giacoma Gorzanisa, ki je bila natisnjena leta 1561 v Benetkah in posvečena Janezu Khislu. Besedilo namiguje na to, da je bil Gorzanis morda Janezov učitelj igre na lutnjo, in skladbice v zbirki bi bile lahko mišljene kot vaje za urjenje učenca v glasbenem okraševanju (več o Gorzanisovem posvetilu v: Bagarič, Posvetila Giacoma Gorzanisa, str. 17–18, 20 in priloga na str. 23–24). Po svoji glasbenovzgojni vsebini pa je zanimiva predvsem leta 1589 v Benetkah tiskana zbirka *Musicale essercitio – Glasbena vaja* – Lodovica Balbija. Gl. Kokole, *Musicale essercitio*, str. 83–84. Ta je v času posvetila deloval v Padovi in je bil morda celo glasbeni učitelj mlajših Khislovih sinov, saj v posvetilu pravi, da je skladbe »zbral za vajo in prijeten študij«. Nedvomen pa je didaktični namen zbirke Romana Michielija *Musica vagha et artificiosa*, posvečene Janezu Jakobu Khislu leta 1615. Vsebuje namreč didaktične motete in kanone. Kokole, Humanism in music, str. 159. O siceršnji veliki priljubljenosti omenjenih glasbenih oblik gl. Bagarič, *»Villanelle alla napolitana« Giacoma Gorzanisa*, predvsem str. 23–62.

Jurij in Vid, pa tudi njihova glasbena druščina: Volkard Egkh-Hungerspach, Friedrich in Georg Hartmann Stubenberg, Gašper Gleispach in Hieronim Megiser)
ANGELO BARBATO (urednik antologije različnih avtorjev): 1587 – knjiga triglasnih kanconet (Vid, Janez Jakob in Karl)
LODOVICO BALBI (skladatelj in prirejevalec del drugih skladateljev): 1589 – Musicale Essercitio (Janez in sinovi – Jurij, Vid, Janez Jakob in Karl)
ROMANO MICHELI (oziroma tiskar Giacomo Vincenti): 1615 – zbirka didaktičnih motetov in kanonov (Janez Jakob)

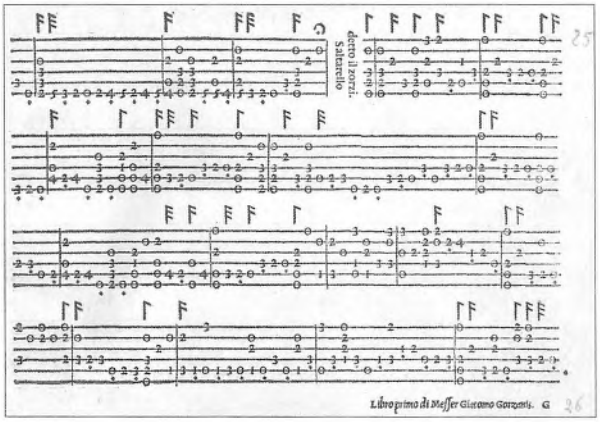

Stran iz knjige lutenjskih tabulatur, ki jih je skladatelj Giacomo Gorzanis leta 1561 posvetil Janezu Khislu, graščaku na gradu Fužine (po: Giacomo Gorzanis, Intabolatura di liuto. Libro Primo. *Venetia: Antonio Gardano, 1561).*

Sklepanja o muziciranju po drugih plemiških domovanjih

Med zanimivejšimi glasbenimi deli, namenjenimi Khislovi družini, je zagotovo zbirka pet- in šestglasnih madrigalov flamskega skladatelja Filippa de Duca, ki je v osemdesetih letih 16. stoletja deloval v Padovi.[51] V tem univerzitetnem mestu je med letoma 1584 in 1588 študirala cela vrsta mladeničev s Kranjske in Štajerske, ki so ob študiju še veselo muzicirali. Skladatelj je zbirko verjetno naslovil na svoje učence, Janeza Jakoba in Karla Khisla. Zbirka vsebuje trinajst madrigalov, od katerih je prvi, *Giovan Giacomo et Carlo* (ne samo glasba, ampak tudi besedilo) skladateljevo avtorsko delo, saj predstavlja kakovosten primer posvetilnega madrigala, v katerem skladatelj tudi z uglasbenimi besedami opeva imenovana brata ter jima z besedo in glasbo posveča svoje pesmi. Besedilo je razdeljeno na tri vsebinske dele. V prvem je opis naslovljencev, drugi hvali njune vrline in skromno govori o poklonjeni »pesmi«, tretji pa izraža iskreno prijateljstvo.

Skladatelj, za katerega se zdi, da je družino tudi osebno poznal, v svojem posvetilnem besedilu omenja še očeta Janeza ter starejša brata Jurija in Vida. Še več, navaja še razposajeno glasbeno druščino najmlajših Khislov, v katero so sodili mladi baron Volkard Egkh-Hungerspach s Smlednika pri Ljubljani, grofa Friedrich in Georg Hartmann Stubenberg, katerih stara in slavna družina je poleg rezidenčnega gradu Cmurek posedovala še vrsto drugih gospostev po Štajerskem,[52] ter Gašper pl. Gleispach. Nadziral jih je preceptor Hieronim Megiser, očitno soudeležen pri njihovih glasbenih aktivnostih v Padovi. De Duc eno pesem posveča tudi Lenartu Merheriču, zaupniku Janeza Khisla, bivšemu preceptorju Jurija Khisla in tedanjemu skrbniku Fužinskega gradu, pozneje pa poplemenitenemu posestniku gradu Lesičje ali Lisičje (Geyerau).[53] Sklepamo lahko, da je glasba, ki jo vsebuje ta zbirka, ob povratku druščine domov zvenela tudi med zidovi njenih bivališč na Kranjskem in Štajerskem.

Janez Jakob Khisl (1565–1637)[54] je bil od vseh omenjenih očitno glasbeno najbolj nadarjen in izobražen, saj je zanj izpričano, da se je, tako kot nekateri drugi bolj nadarjeni plemiški amaterji, med študijem v Padovi preizkusil tudi v skladanju madrigalov in motetov. Leta 1591 je namreč v Benetkah pri Ricciardu Amadiniju izšla njegova tiskana zbirka *Il primo libro de madrigali et motetti a 4 et 5 voci composti gia dal molto ill. Signor, il Signor Giovanni Giacomo Khisl L. Barone in Kaltenprun, Khislstain et Gonobitz etc.* Več kot naslov se do danes žal ni ohranilo, tako da o glasbeni vsebini zbirke ne moremo govoriti. Vemo pa, da je zbirko brez vednosti svojega bivšega učenca in varovanca v tisk poslal Hieronim Megiser, ki je 20. januarja v Gradcu tudi datiral posvetilno pismo, nato pa, prav tako iz Gradca, 2. maja istega leta zbirko poslal v Tübingen za izvajanje v okviru dejavnosti tamkajšnje univerze.[55] Da je bil Janez Jakob tudi pozneje navdušen nad glasbo, dokazuje posvetilo iz leta 1615, pa tudi

51 Podrobno o tej zbirki (skladatelju, posvečencih, besedilih in glasbeni vsebini) gl. Kokole, »Sequamini o socii« ali vesela glasbena druščina.

52 Poleg gradu Cmurek, katerega prenovo so Stubenbergi konec 16. stoletja značilno zaupali prav italijanskim stavbnim mojstrom, je njihova družina povezana tudi z gradom Vurberk, ki je za glasbeno zgodovino pomemben tudi v prihodnjih stoletjih. Stopar, *Grajske stavbe. Območje Maribora in Ptuja*, str. 31–37 in 141–144.

53 O dvorcu gl. Stopar, *Grajske stavbe. Med Igom, Ribnico in Kočevjem*, str. 82–88. Zdi se, da stavbe ni pozidal Merherič, temveč je bila zgrajena že prej, saj nam drug vir pove, da je bil lastnik tega gospostva že pred letom 1587 Janez Khisl. Žabota, Rodbina Khisl, str. 13. Glede na to, da je bil Merherič od osemdesetih let upravitelj Janezovega premoženja na Kranjskem, bi bilo logično, da je gospostvo dobil ali kupil od Khisla.

54 Od vseh Janezovih sinov se je prav Janez Jakob povzpel najvišje, saj je bil po spreobrnitvi v katoliško vero leta 1623 celo povzdignjen v grofovski stan – postal je grof Kočevski.

55 Wessely, Tubingensia, str. 400–401.

vrsta omemb v dokumentih graškega dvornega arhiva. Med njegovimi gosti, ki jih je vabil na gostije z glasbo in plesom, je bila na primer celo nadvojvodova hčerka Marija Magdalena.[56] Janez Jakob je bil v prvih desetletjih 17. stoletja posestnik številnih nepremičnin na Štajerskem in Kranjskem. Čeprav se je še vedno imenoval Fužinski in Konjiški, teh gradov ni več imel v posesti. Bival je v svoji palači v Gradcu, imel pa je še grad Kočevje, mariborski mestni grad, Poljane, Ribnico, Ravno polje itd. Nekateri so prav za njegovega časa doživeli pomembne prezidave in olepšave. Tudi njegov starejši brat Jurij od leta 1588 ni več bival v družinskem gradu Fužine, temveč si je kupil več gospostev. Odločil se je za bivanje v graščini Polhov Gradec (Billichgratz), ki jo je spremenil v renesančni dvorec po italijanskem okusu.[57]

Med glasbenimi podporniki je vsekakor treba omeniti tudi goriškega veljaka Vida Dornberškega (1529–1591) s soprogo Rachel, rojeno Malvasia.[58] Prvi, ki se je z glasbenim posvetilom obrnil nanj, je bil Giacomo Gorzanis (1564), in to prav ko je tedaj že pomemben državni diplomat iz Gorice prejel še en visok cesarski naziv: *Eques Auratus* (Bratislava, 28. septembra 1563).[59] Drugo posvetilo s posebno častjo, namreč na naslovnici zbirke natisnjenim grbom naslovnika, je sledilo Vidovemu imenovanju za državnega poslanca v Benetkah (od leta 1567). Leta 1568 mu je Giulio Buonagiunta posvetil zbirko štiriglasnih madrigalov različnih avtorjev.[60] Čez dve leti je sledilo posvetilo Lodovica Balbija,[61] devet let zatem pa se je njegove soproge spomnil sin tedaj že pokojnega Giacoma Gorzanisa ter ji posvetil očetovo četrto knjigo lutenjskih tabulatur.[62] Vid Dornberški je bil med drugim zastavni lastnik gradu Kozlov rob nad Tolminom, kjer je od leta 1607 domoval njegov dedič, nečak Gašper Vid Dornberški. Grad so v prvem desetletju prenavljali in v njem leta 1608 namestili eno ali več kvalitetno okrašenih peči. Na leta 1964 izkopanih pečnicah so upodobljene muze s strunskimi glasbili (godali in brenkali).[63]

Giacomo Gorzanis je tudi svojo drugo knjigo lutenjskih tabulatur, *Il secondo libro de intabolatura di liuto*, namenil humanistično in glasbeno izobraženemu kranjskemu protestantu Moricu Dietrichsteinu (»Mavritio de Metrihstain« [sic]; ok. 1522–med 1575 in 1579), sinu Volfganga Dietrichsteina, zakupnika Lipniškega gradu (Waldenberg) ter radovljiške graščine. Skladateljevo posvetilo v leta 1563 v Benetkah tiskani knjigi posredno potrjuje dejstvo, da je pod cesarjem Ferdinandom I. v Vojni krajini med konjeniki habsburško državo branil pred turškimi vpadi.[64]

Od vseh glasbenih del, za katera zagotovo vemo, da so jih v 16. stoletju in pozneje na današnjem geografskem območju Slovenije poznali, izvajali ali celo sami ustvarjali, se po naših knjižnicah in arhivih – značilno – ni ohranilo prav nič. Je že tako, da dveh plenjenj in požigov, najprej v času protireformacije, potem pa še dokončnega izničenja grajskih premičnin med drugo svetovno vojno in po njej, že tako krhki glasbeni artefakti niso preživeli. Za protireformacijski čas bi se dalo celo slutiti, da so muzikalijam prizanesli, sicer bi bilo že kar sumljivo, da je imela na primer ljubljanska stolna cerkev okrog leta 1620 kar okoli 30 enot glasbenih del posvetnega značaja, na primer zbirke madrigalov, kanconet, vilanel in inštrumentalnih del, kakršne so poznali na gradovih. Med njimi je bila celo zbirka petglasnih madrigalov Filippa de Duca, morda prav tista, ki jo je posvetil Khislovim s Fužinskega gradu.[65]

56 Takšen primer je večer s plesom pri Khislu februarja 1608. Gl. *Graz als Residenz Innerösterreich*, str. 372 (omemba v pismu Marije Magdalene).

57 Gl. Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*, str. 40–58.

58 O njunem glasbenem mecenstvu Bagarič, *»Villanelle alla napolitana« Giacoma Gorzanisa*, str. 36–40.

59 Gorzanis ga je naslovil z naslednjimi nazivi: »Al molto magnifico et clarissimo Signor il Signor Vito de Dorimbergo benemerito Caualliero Aureato et de sua Cesarea Maesta Consigliero et dignissimo Logotenente dello Illustrissimo Contado di Goritia.« Bagarič, Posvetila Giacoma Gorzanisa, str. 25–26; Bagarič, *»Villanelle alla napolitana« Giacoma Gorzanisa*, str. 235–236. Prim. tudi Kokole, Humanism in music, str. 153–154.

60 »Gli amorosi concenti Primo libro delli madrigali de diversi eccellentissimi musici a quattro voci, con un dialogo a otto all'Illu. Sig. Vito di Dorimbergo Cavaliero et Ambasciatore Cesareo apresso L'Illustriss. Signoria di Vinegia. Di nouo posti in luce per Giulio Bonagionta da S. Genesi. In Vinegia appresso Girolamo Scotto MDLXVIII.« Bernstein, *Music Printing in Renaissance Venice*, str. 760–761.

61 »Di Ludovico Balbi Cantor della Illustrissima Signoria di Venetia in s. Marco. Il primo libro de Madrigali a Quatro Voci, Nouamente da lui composti et dati in Luce. A quatro voci. In Venetia, appresso li figliuoli di Antonio Gardano, 1570.«

62 »Opera nova de lauto composta da misser Jacomo Gorzanis citadino della città di Trieste, mesa in luce da suo figliuolo Massimiliano. Libro quarto. In Venetia apresso Alessandro Gardane 1579.« Bagarič, *»Villanelle alla napolitana« Giacoma Gorzanisa*, str. 230 in 239–240.

63 Za podatek o pečnicah z glasbenimi motivi se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču. O Kozlovem robu gl. Sapač, *Grajske stavbe. Brda in zgornje Posočje*, str. 260–263 in 266–265 (o pečnicah). V dosedanji literaturi so bila glasbila nestrokovno in deloma napačno identificirana. Muza, ki naj bi igrala oboo, najverjetneje igra na harfo, in basovsko godalo je zagotovo tipa *da braccio* in ne *da gamba*. Glasbene motive, na katerih muze igrajo v realnih glasbenih položajih, bi veljalo natančneje preučiti in izrise primerjati z izvirniki. Za izrise motivov na pečnicah se najlepše zahvaljujem gospe Beatriče Žbona Trkman.

64 O posvetilu gl. Bagarič, Posvetila Giacoma Gorzanisa, str. 18 in 24–25; Bagarič, *»Villanelle alla napolitana« Giacoma Gorzanisa*, str. 32–36 in 233–235. Prim. tudi Kokole, Humanism in music, str. 153.

65 Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka*, str. 152–153 (transkripcija celotnega, danes izgubljenega inventarja je na str. 134–157).

Prizora, povezana z glasbo in plesom, upodobljena na freskah iz okoli leta 1520 v stolpu gradu Gracarjev turn: muzikanta z dudami in bombardo ter plešoči par v okviru motiva Vergila čarovnika (foto: Sternen; MIZKŠ, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center, Gracarjev turn – Grad).

Na tem mestu velja vendarle omeniti, da so se vsaj do začetka 20. stoletja ohranile nekatere posvetne poslikave grajskih stavb z glasbenimi motivi, ki dajejo slutiti, da so bila podobno poslikana tudi druga pomembnejša bivališča tedanjega glasbeni kulturi bolj naklonjenega plemstva, v katerih so verjetno tudi muzicirali. Žal tega ne bomo nikoli mogli zares preveriti, saj so bili dokazi, torej grajske stavbe, povečini povsem uničeni, požgani ipd., tako da si lahko danes sliko ustvarimo zgolj na podlagi nekaterih predvojnih posnetkov in opisov tedanjih konservatorjev.

Med motivi poslikav iz prve polovice 16. stoletja v drugem nadstropju osrednjega stolpa gradu Gracarjev turn na Dolenjskem sta bila (pred uničenjem med drugo svetovno vojno) med bibličnimi in antičnimi mitološkimi prizori upodobljena tudi dva godca, in to presenetljivo par moškega, ki igra na dude, in ženske, ki igra na bombardo.[66] Res je nenavadno, da je v značilni trobilni poziciji in z bombardo upodobljena ženska, še bolj pa preseneča, da je v naslednjem prizoru, ki je na freski celo poimenovan z naslovom, *Virgilio der zauberer* (*Virgilij čarodej*; po priljubljeni srednjeveški zgodbi), pod stolpom prikazan par dveh moških v značilnem plesnem položaju.[67] Morda bi bilo treba oba prizora celo razumeti v povezavi. Še prikupnejši je prizor muziciranja in plesa, ki je krasil sobo v kapeli osrednje stavbe severnega krila gradu Otočec.[68] Prizori so bili tako kot v Gracarjevem turnu ujeti v pravokotna polja z obrobami in so bili naslikani v približno istem času. Glasbeni prizor je v literaturi opisan takole: »Ob zvokih piščali, na katero svira dekoltirano kratkokrilno dekletce, plešeta zajček in deklič, drugi plešoči par pa je komaj še zaznaven.«[69]

17. stoletje – inštrumentalna spremljava gostij in plesa

Glede na potrebe grajske gospode ne preseneča, da je med glasbenimi zvrstmi, ki so bile primerne za raznovrstno rekreacijo plemstva po gradovih, veliko takih, katerih funkcija je bila spremljava slavnosti, na primer gostij in plesa. V letih 1618 in 1621 je

66 To France Stele, predvojni konservator in umetnostni zgodovinar, nestrokovno imenuje piščal. Gl. Stopar, *Grajske stavbe. Dolenjska. Porečje Krke*, str. 46–67, predvsem slike na str. 56 in 57. Prim. tudi Mesesnel, Grad Tolsti vrh, str. 115.

67 Ta je dejansko primerljiv s tistim iz okoli let 1520 do 1530, ki ga je neznani freskant ujel na prikazu plesa kot ene najbolj grešnih dejavnosti v nedeljo na zunanji steni cerkve sv. Elizabete blizu Polhovega Gradca. Prim. sliko v Kokole, Nekaj pričevanj, str. 100.

68 Stopar, *Grajske stavbe. Dolenjska. Porečje Krke*, str. 170–199.

69 Prav tam, str. 191. Opis prizora je povzet po zapiskih konservatorja Ivana Komelja iz leta 1948. Po njegovem mnenju freske še izhajajo iz srednjeveške tradicije, a jih je že oplazil renesančni duh.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo fotografije

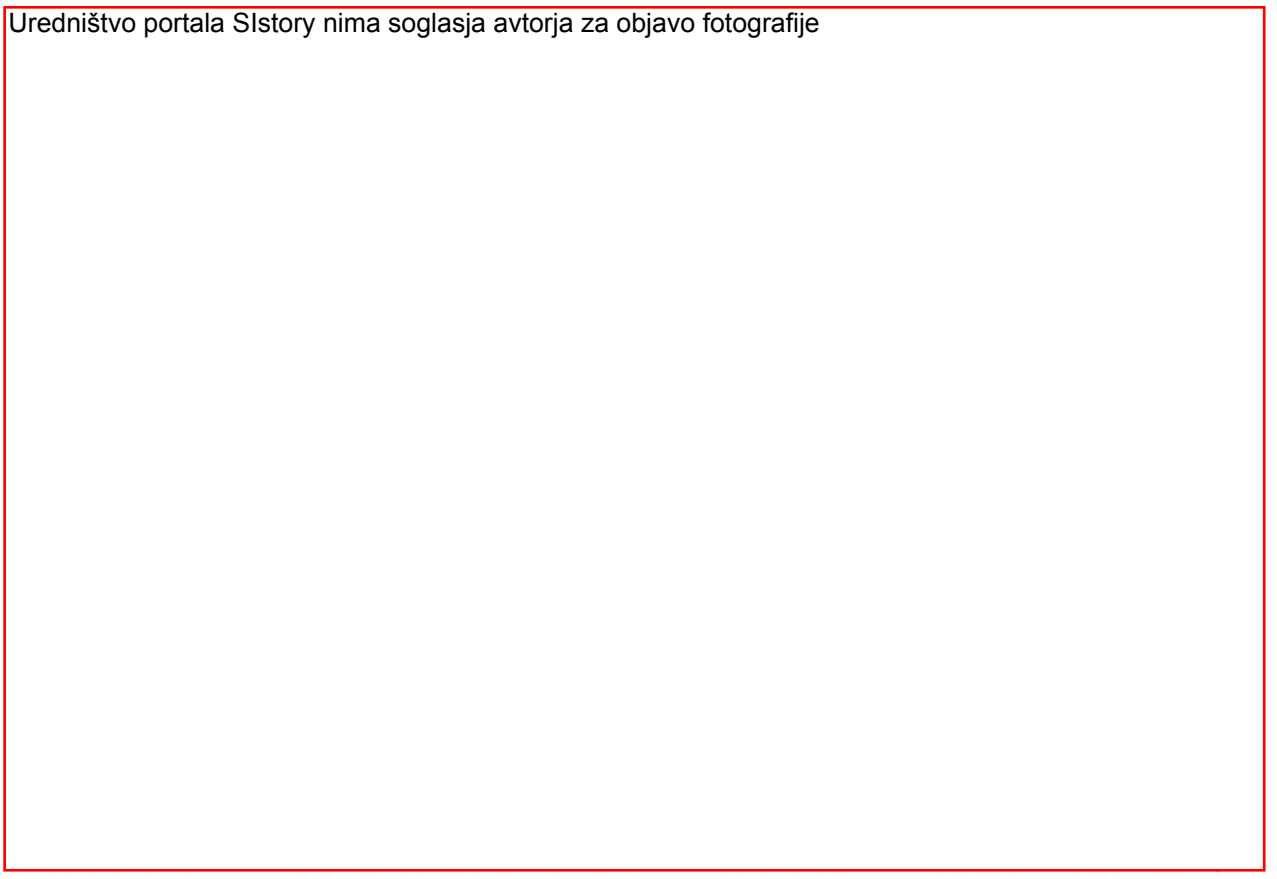

Posvetilo in grb vojvodine Kranjske, objavljena v zbirki inštrumentalnih plesnih skladb, ki jih je skladatelj Isaac Posch leta 1621 posvetil kranjskemu deželnemu plemstvu (po: Kokole, Isaac Posch, *str. 99).*

zbirki štiri- in petglasnih skladb za ansambel godal koroškemu in kranjskemu plemstvu posvetil avstrijski skladatelj Isaac Posch, ki je tedaj deloval na Koroškem in Kranjskem. Deli je značilno poimenoval *Musicalische Ehrenfreudt* in *Musicalische Tafelfreudt*.[70] Prva zbirka je celo neposredno namenjena spremljavi plesa. To sicer niso bili italijanski dvorski plesi s svojimi posebnimi koreografijami, temveč preprostejše oblike, ki se jih je dalo odplesati brez posebnih priprav in koreografij, torej v vsaki slavnostni dvorani, kakršne so imela prav vsa grajska poslopja.

Sklepati smemo, da so Poscheve inštrumentalne plesne skladbe izvajali pri marsikaterem koroškem, kranjskem in štajerskem graščaku, nedvomno pa pri njegovem imenovanem koroškem podporniku in umetnostim še posebej naklonjenem Melchiorju Putzu iz Kirchhaimegkha, gospodu iz Steina ter svetniku njegovega visočanstva gospoda Ferdinanda II.[71] Temu je skladateljeva vdova leta 1623 posvetila soprogove duhovne skladbe, ki so tudi same po sebi prav primerne za domače pobožnosti in petje v grajskih kapelah ali celo v drugih posvetnih prostorih. Tudi Poschevi izplačevalci honorarjev za posvetila na Kranjskem so bili vodilni plemiči, člani deželnih stanov, na primer baron Jurij Andrej Kacjaner (deželni upravitelj), grof Volfgang Vajkard Gallenberg (glavar) in grof Dietrich Auersperg (deželni maršal), med odborniki, ki so na sejah razpravljali o izplačilih, pa so bili člani družin Valvasor, Moscon, Egkh, Wagen idr.[72] Glasba pa ni zvenela le po posvetnih domovanjih, temveč je dokumentirana tudi v rezidencah duhovnih gospodov, na primer ljubljanskih škofov v Gornjem Gradu, kjer so imeli v času knezoškofa Tomaža Hrena bogato glasbeno zbirko in vrsto glasbil s tipkami, ki jih je v letih 1617 in 1618 popravljal omenjeni Isaac Posch.[73]

Sicer pa je na prelomu 16. stoletja domače plemstvo očitno dobro poznalo raznovrstno italijansko glasbo in italijanske dvorske plese. O tem izvemo tudi iz pisma hčerke nadvojvode Karla II. in sestre tedanjega notranjeavstrijskega vladarja Ferdinanda Marije Magdalene. Ta je namreč februarja 1608

70 O Isaacu Poschu in njegovih delih gl. Kokole, *Isaac Posch*. Vse skladateljeve glasbene zbirke so izšle v modernih komentiranih izdajah v zbirki *Monumenta artis musicae Sloveniae,* in sicer kot zvezki št. 30, 31, 35 in Supplementa 2, med letoma 1996 in 2008.

71 Kokole, *Isaac Posch*, str. 57–58 in 139–140.

72 Povzeto iz dokumenta o izplačilu Isaacu Poschu. ARS, AS 2, Stan. I, št. 888, fol. 464. Ok. leta 1620 so bili člani stanov seveda tudi Auerspergi, Eggenbergi, Paradeiserji idr.

73 Dva regala, orgle, pozitiv in klavičembalo. Zadnje je glasbilo »posvetnega« značaja. Kokole, *Isaac Posch*, str. 48.

svojemu mlajšemu bratu v ohranjenem pismu poročala, da je Khisl (zagotovo Janez Jakob) dvorno družbo povabil k sebi na ples, še prej pa natančno opisuje, kakšne plese so malo pred tem plesali na dvoru – italijanske koreografirane in »domače«, torej morda tipa Poschevih poznejših ansambelskih plesov.[74] Temu pritrjuje tudi podatek, da so imeli tedaj na dvoru v gosteh angleškega violinista, Poschev slog pa izrazito kaže tudi vplive t. i. angleškega *consort* sloga.

V Gradcu so štajerski deželni stanovi že sredi 16. stoletja najeli posebnega plesnega učitelja iz Benetk, ki je v deželni šoli plemiške dečke poučeval italijanskih plesov in lepega vedenja, po želji pa tudi igranja na lutnjo.[75] Tudi v Ljubljani so plesnega učitelja verjetno imeli že prej, čeprav v virih stanovskega arhiva to prvič zaslutimo šele v dokumentu iz leta 1650, stanovski plesni mojstri pa so nedvoumno zabeleženi šele od leta 1725 dalje. Ohranjena je t. i. mala violina ali *pochette* plesnega mojstra iz Ljubljane, ki je bila izdelana leta 1679.[76] Plesni mojster je skrbel tako za gledališke plese kot tudi za pouk plemiške mladine, ki je potekal v jesenski sezoni v gledališki stavbi. Poleti so namreč učenci večinoma odšli na deželo. Tečaji so bili namenjeni tistim plemiškim otrokom, katerih starši si niso mogli privoščiti domačega učitelja.[77]

Za prva desetletja 17. stoletja je ohranjenih še nekaj podatkov o glasbilih ali glasbeni literaturi po gradovih. Franc Gall, znan po svojem italijanskem okusu, je imel na svojem gradu Luknja pri Novem mestu »dve partituri«, ki so ju zabeležili ob popisu inventarja po njegovi smrti leta 1614. Franc Jurij Rain z gradu Strmol na Gorenjskem je leta 1618 zapustil »šestglasna glasbena dela«, Jurij Bittorfer pa »dve rokopisni tabulaturi« na gradu Rožek pri Moravčah ter klavikord v svojem ljubljanskem stanovanju, medtem ko je imel Janez Jurij Lamberg »inštrumente« (velikega in malega; verjetno tipa čembalo) v najlepših prostorih svojih gradov Kamen pri Begunjah in Boštanj pri Žalni.[78] Za leto 1618 so bile tudi na gradu Ig (Ženek), ki ga je posedoval Janez Engelshaus, v kapeli zabeležene velike orgle (*gross instrument*), imeli pa so tudi triangel in činele (*zymbl*).[79] V svoji plemiški hiši na Igu pa je imel Bernhard Leo Gall leta 1620 polomljeno lutnjo, kitaro in še en *instrument*.[80]

Knezi Eggenbergi v Gradcu in na Kranjskem

Posnemanje navad na najbližjem dvoru je pomenilo, da so takrat najsodobnejše glasbene zvrsti svojo pot našle tudi do južneje ležečih letnih rezidenc najvišjega dvornega uradništva in drugega plemstva, graška dvorna kapela pa je bila zaradi vladarjevega osebnega zanimanja za glasbo eno pomembnejših evropskih glasbenih središč. Po selitvi dvorne kapele na Dunaj leta 1619 so nekateri najpomembnejši in najbogatejši plemiči ustvarjali svoje glasbene institucije. Tako so na svojem gradu zahodno od Gradca vsaj tri generacije knezov Eggenbergov v 17. stoletju podpirale in vzdrževale vrsto odličnih glasbenikov.[81]

Knezi Eggenbergi so bili dedni kranjski deželni glavarji, zato so imeli rezidenco tudi v Ljubljani, poleg tega pa še nekaj gradov na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem.[82] Kljub temu da nimamo veliko podatkov o njihovih glasbenih aktivnostih zunaj Gradca oziroma njihovega dvorca Eggenberg na obronkih tega mesta, glasbe v času svojega bivanja na Kranjskem zagotovo niso pustili vnemar. To morda potrjuje tudi mala notica, da je imel »ljubljanski« Eggenberg, Janez Seifried (glavar med letoma 1673 in 1692), v letih od 1647 do 1684 svoje trobentače, torej zasebne glasbenike, ki so navadno igrali na vrsto glasbil in včasih tudi poučevali igranje nanje. Med njimi je bil tudi domačin Jožef Mihael Gladik iz Škofje Loke. Nekaj časa je bil trobentač pri Janezu Kristijanu, bratu omenjenega Janeza Seifrieda, v Češkem Krumlovu, kjer je očitno tudi skladal, saj je v ohranjenem seznamu knezove soproge Johanne Christine zabeležena Gladikova skladba *Sonata cum Clarinis* za 10 glasov, ki je morala nastati med letoma 1666 in 1706. Isti osebi je, zanimivo, svoje skladbe posvečal iz slovenske zgodovine glasbene umetnosti veliko bolj znani skladatelj iz Kamnika Janez Krstnik Dolar. Med letoma 1666 in 1673 je zanjo napisal dvoje *Vesper* in uglasbitvi psalmov *Laetatus sum* in *Nisi Dominus*.

V evropsko glasbeno zgodovino se je kot izjemni glasbeni mecen in ljubitelj te umetnosti zapisal predvsem Janez Seifried, ki je imel med svojimi številnimi dvornimi glasbeniki tudi tako znane skladatelje, kot so Jakob Prinner, Philipp Jakob Rittler, Heinrich Ignaz Franz Biber in Georg Motz. Bil je naslovnik vsaj treh posvetil tiskanih glasbenih del. Janez Seifried je prav v drugi polovici 17. stoletja moderniziral in likovno opremil svojo palačo in pri-

74 Pismo je v celoti objavljeno v: *Graz als Residenz Innerösterreich*, str. 371–374.
75 Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 70.
76 O tem glasbilu gl. tudi Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*, str. 78 in 141.
77 O plesnih mojstrih in njihovi vlogi natančno piše Lidija Podlesnik Tomášiková v razpravi Plesni mojstri, str. 113–140, predvsem 116–117 in 121.
78 ARS, AS 309, Lit. G, št. 10 (22. april 1614); Lit. R, št. 8 (29. december 1618); Lit. B, št. 4 (10. december 1618); Lit. L, št. 10 (24. maj 1616) in Lit. L, št. 13 (6. avgust 1629 in 20. oktober 1630). Prim. Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 154–155.
79 ARS, AS 309, Lit. E, št. 8 (10. december 1618). Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*, str. 73.
80 ARS, AS 309, Lit. G, št. 14 (19. februar 1620). Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*, str. 73.
81 Seifert, Die Entfaltung des Barocks, str. 313.
82 O Eggenbergih in njihovih povezavah s Kranjsko ter podatki o Gladiku in Dolarju so povzeti po: Ludvik, Eggenbergi in Eggenberški arhivi, str. 87–88.

padajoči parkovni vrt, ki sta pozneje, v 18. stoletju, postala zgled za marsikateri poseg v štajerskih in kranjskih dvorcih. Sicer pa je dvorec po izumrtju Eggenbergov leta 1717 podedovala družina Herberstein, ki ni bila prav nič manj naklonjena glasbi in umetnostim in katere člani so posedovali številne gospoščine tudi na danes slovenskih tleh. V eggenberški palači je bilo eno od zgodnejših stalnih zasebnih opernih gledališč. Ohranjeni sta dve operni besedili, ki kot gledališče omenjata *Palazzo Eggenberg*, in sicer za predstavo italijanskih oper *L'Oronta d'Egitto o La Costante inconstante* leta 1688 ter *Il Vanto d'Amore* iz leta 1689. Iz 17. stoletja so ohranjeni še trije drugi libreti za predstave v Gradcu, a ne navajajo kraja.[83] Pri opernih predstavah je sodeloval domači kapelnik Pietro Romolo Pignatta, med pevci pa je bil tudi slavni kastrat Gaetano Orsini.

Zanimanje za italijansko *drammo per musica* med kranjskim plemstvom 17. stoletja

Italijanska opera pa v 17. stoletju ni dosegla le štajerske prestolnice, temveč že leta 1660 tudi kranjsko glavno mesto. V vrtnem paviljonu grofa Volfa Engelberta Auersperga so v okviru slovesnosti ob uradni osebni poklonitvi kranjskih deželnih stanov novoizvoljenemu rimskemu cesarju nemške narodnosti Leopoldu I. v Ljubljani septembra 1660 uprizorili neko italijansko opero, ki jo viri imenujejo *Comedia Italiana in Musica*.[84] S tem so vladarja, ki je ljubil glasbo in je celo sam skladal, želeli še posebej počastiti.[85] O tem, kakšna je bila ta operna predstava, nimamo podrobnejših podatkov, a zdi se mogoče, da so za to priložnost uvozili katero od beneških predstav, ker te niso zahtevale prezapletenih odrskih naprav in so bile večinoma prilagojene majhnemu ansamblu pevcev in inštrumentalistov.

Za druge operne predstave od leta 1660 pa vse do 1700 žal ni nikakršne nove dokumentacije, čeprav se zdi možno in skoraj nujno, da so tudi v tem času v Ljubljani slišali kakšno glasbeno dramatsko uprizoritev. Iz korespondence med dvema plemičema med letoma 1646 in 1677 na primer posredno izvemo, da sta bila dopisovalca, grof Jošt Jakob Gallenberg z gradu Turn pri Moravčah na Dolenjskem in gospod Volf Ferdinand Mordax z gradu Grm, oba ljubitelja družabnega življenja, tudi glasbe in gledališča.[86] Vsekakor je Janez Gregor Dolničar v svojih *Analih mesta Ljubljane* vsaj kratko omenil še eno italijansko opero (*ein welsche Opera*), ki je bila izvedena 1. marca 1700, zopet v Auerspergovi palači, kjer so imeli že tedaj v knjižnici tudi nekaj zanimivih glasbenih tiskov in opernih besedil.[87]

Gledališke predstave – tudi operne – so se odvijale na različnih mestnih lokacijah: v jezuitskem gledališču, ki je imelo opremljen gledališki oder, v njihovi poletni rezidenci Podturn v Tivoliju, v dvorani mestne hiše, v slavnostni dvorani stanovske palače in – kot smo videli – v nekaterih plemiških rezidencah. Glede možnosti izvedbe resnih oper takrat seveda ni nobenega dvoma več, saj je bil to vendarle čas vedno opaznejše prisotnosti italijanske kulture v Ljubljani in močnih neposrednih stikov z Italijo ter nenazadnje obdobje intenzivnega ustanavljanja in delovanja učenih akademij, oblikovanih po italijanskih zgledih.

Prav zato so pravzaprav skromni podatki o opernem uprizarjanju v nasprotju z več kot očitnim zanimanjem domačega plemstva za glasbeno gledališče, o katerem lahko sklepamo po velikem številu še danes ohranjenih tiskanih besedil italijanskih oper, ki so jim ljubljanski plemiči in ljubitelji opere prisostvovali po bližnjih italijanskih in avstrijskih gledališčih, librete pa so nato shranili v svojih knjižnicah (na primer Auerspergi, Zoisi, Erbergi, Blagaji)[88] ali jih poklonili javnim ustanovam.[89]

Zunanji znaki čaščenja glasbene umetnosti proti koncu 17. stoletja

Med člani t. i. Akademije združenih ali Dizmove bratovščine, ustanovljene leta 1688, je v biografijah nekaterih članov jasno zapisano, da so bili posebni ljubitelji glasbe.[90] Poleg tistih, ki jih pozneje sre-

83 Sartori, *I libretti italiani. Indici*, 1, str. 65.

84 Izvirni izraz »Comedia« v italijanščini oziroma nemško »Comödie« je treba razumeti kot generični termin za vsako gledališko igro in vsaj v 17. stoletju ni nujno pomenil komične zvrsti. Kokole, Italijanske operne predstave, str. 115–116 in 127–128.

85 Cesar Leopold je bil eden največjih glasbenih mecenov svojega časa; sam je tudi skladal in dejavno sodeloval v glasbenih, opernih in baletnih predstavah. Gl. Somerset, The Habsburg Emperors as Musicians.

86 Žvanut, Okus Jošta Jakoba.

87 Južnič, Naravoslovno-matematična, str. 13–16.

88 Glede opernih libretov v Auerspergovi knežji palači v Ljubljani gl. Kokole, Italijanske operne predstave pri Auerspergih. O libretih v Zoisovi knjižnici gl. Kidrič, Dramatične predstave v Ljubljani do l. 1790, str. 118. Nekateri Erbergovi izvodi so še danes na voljo v nekaterih javnih knjižnicah, kot sta NUK in Slovanska knjižnica. Glede italijanskih libretov v knjižnici na gradu Boštanj med letoma 1686 in 1897 v posesti družine Ursini grofov Blagaj pa gl. Stopar, *Grajske stavbe. Dolenjska. Med Igom, Ribnico in Kočevjem*, str. 11–12.

89 Danes v Ljubljani o tem priča predvsem bogata zbirka Semeniške knjižnice. Na začetku 18. stoletja so jo ustanovili nekateri člani Academie operosorum kot prvo javno znanstveno knjižnico in vanjo kot zgled darovali svoje knjige. Med njimi se je do danes ohranilo tudi nad 300 opernih besedil iz 17. in prve polovice 18. stoletja. Kokole, Italian Operas in Ljubljana, str. 271–287 (s katalogom vseh libretov, urejenih po naslovih v abecednem vrstnem redu).

90 Vsi podatki so povzeti po komentirani faksimilni izdaji izvirnika (*Theatrum Memoriae Nobilissimae, ac Almae Societatis Unitorum*; AS, inv. št. 1321 I 5c), ki jo je leta 2001 pripravil Lojze Gostiša. Gl. *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*. Glede povezav z akademijo filharmonikov gl. tudi Kokole, Academia Philharmonicorum Labacensium, str. 36–37.

čamo kot dokumentirane člane glasbene Academie philharmonicorum,[91] so bili člani omenjene bratovščine še nekateri drugi, na primer Janez Jožef Mugerle pl. Edelhaimb, oče filharmonika Janeza Andreja, »ljubitelj glasbe in slikarstva«, Franc Viljem pl. Zergollern z dvorca Rožnik pri Ljubljani, »velik ljubitelj arhitekture, slikarstva in glasbe«, in Janez Štefan Florjančič pl. Grienfeld, ki so ga filharmoniki še posebej cenili. V glasbenem kontekstu se zdi še posebej zanimiv baron Andrej Evzebij Gallenfels, med letoma 1726 in 1748 posestnik dvorcev Golnik in Podvin. Njegov slikani akademski znak, delo Simona Volfganga Grahovarja iz leta 1732, v levem spodnjem delu prikazuje vrsto glasbil: violino, violončelo, harfo, lutnjo, flavti, fagot, trobento, tri rogove, tamburin, boben in odprt notni zvezek.[92] Podobnost s skupino glasbil na vinjeti prvega ravnatelja akademije filharmonikov, Janeza Bertolda pl. Höfferja (tudi Höffern zu Saalfeld),[93] verjetno ni povsem naključna, zato sklepamo, da je bil tudi baron Gallenfels navdušen glasbenik. Sicer pa so bili glasbeniki ali znani podporniki glasbe tudi grof Jurij Ludvik Lichtenberg, leta 1709 dokumentiran kot flavtist, grof Franc Anton Lanthieri z Vipavskega dvorca, grof Volf Herbert Lamberg z dvorca Bokalce ter grof Franc Anton Sigfrid Thurn-Valsassina, graščak iz Radovljice.

Zunanji izraz posebne naklonjenosti do glasbe so od konca 17. stoletja dalje umetnostim naklonjeni plemiči izražali tudi z vsebinsko dobro premišljenimi in personaliziranimi ikonografskimi programi poslikav v reprezentančnih prostorih svojih bivališč. Čeprav so poslikave večinoma narejene po izbranih predlogah, so posamezni detajli prirejeni po željah naročnikov. V okviru poslikav slavnostnih dvoran, glavnih stopnišč, družabnih sob in kapel so mitološke osebe dali naslikati z glasbilom – na primer lutnjo ali liro – v rokah. Za skoraj vse znane naročnike tovrstnih glasbenih dekoracij lahko najdemo podatke o njihovi zavzetosti za glasbeno umetnost.

Med zgodnejšimi je danes uničena poslikava dvorca Bokalce, katerega dvorano in t. i. Odmevno sobo v gosposkem prvem nadstropju je v osemdesetih letih 17. stoletja dal urediti Volf Sigismund Stroblhof, tudi član Dizmove bratovščine. V Odmevni sobi je želel imeti upodobljenega mitološkega pevca Orfeja, »ki svira živalim«,[94] pa tudi personifikacijo znanosti in umetnosti.[95] Poimenovanje »odmevna soba« bi se po mojem mnenju lahko nanašalo tudi na tedaj zelo priljubljeno glasbeno načelo odmeva oziroma kontrasta med glasnim in tihim, bližnjim in oddaljenim zvokom, saj se zdi prostor kot nalašč za glasbeno sobo.

Vinjeta grofa Andreja Evzebija Gallenfelsa, posestnika dvorcev Golnik in Podvin v knjigi članov Dizmove bratovščine (po: Spominska knjiga, *fol. 255r).*

91 Janez Andrej Mugerle pl. Edelhaimb – lutnjist; Janez Bertold pl. Höffer – lutnjist in skladatelj, katerega vinjeta v desnem spodnjem kotu prikazuje glasbila (teorba, violina, harfa, kornet, flavta) in odprt notni zvezek; grof Janez Gašper Cobenzl, gospod s Proseka, Štanjela, Moša, Predjame in Lož; Volfgang Andrej Konrad Siberau – violinist in flavtist; grof Anton Jožef Auersperg, gospod z gradu Križ; in Jakob Schell pl. Schellenburg – s stilizirano lutnjo na vrhu svoje osebne vinjete.

92 *Spominska knjiga*, fol. 255r.

93 Prav tam, fol. 167r. Gl. tudi op. 90, zgoraj. Janez Bertold pl. Höffer, ki naj bi po besedah Friedricha Keesbacherja posedoval tri hiše v Ljubljani in grad Hrib (Obergörtschach) na Gorenjskem, je dejansko imel več glasbil, poleg »ein Klavier mit Fladerholz«, zabeležen v zapuščinskem inventarju, zagotovo tudi lutnjo in teorbo – po igri nanju je za svojega življenja slovel. *Die Philharmonische Gesellschaft in Laibach 1702–1902*, str. 8. Da bi dejansko posedoval dvorec Hrib, se ne da dokazati, je pa kot lastnik na prelomu 17. stoletja zabeležen Janez Sigfrid pl. Höffern, ki je umrl leta 1733 in je bil morda skladateljev brat. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 186–187.

94 Podatek je povzet po Terenskih zapiskih Franceta Steleta, ki jih hrani Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU. Za sedaj ni bilo mogoče ugotoviti, na katero glasbilo Orfej igra.

95 Stopar, *Grajske stavbe. Gorenjska. Ljubljana*, str. 10–25, še posebej str. 22, kjer je naveden opis dr. Evgena Müller-Dithenhofa, ki je bil prvotno objavljen v revijalnem tisku leta 1922.

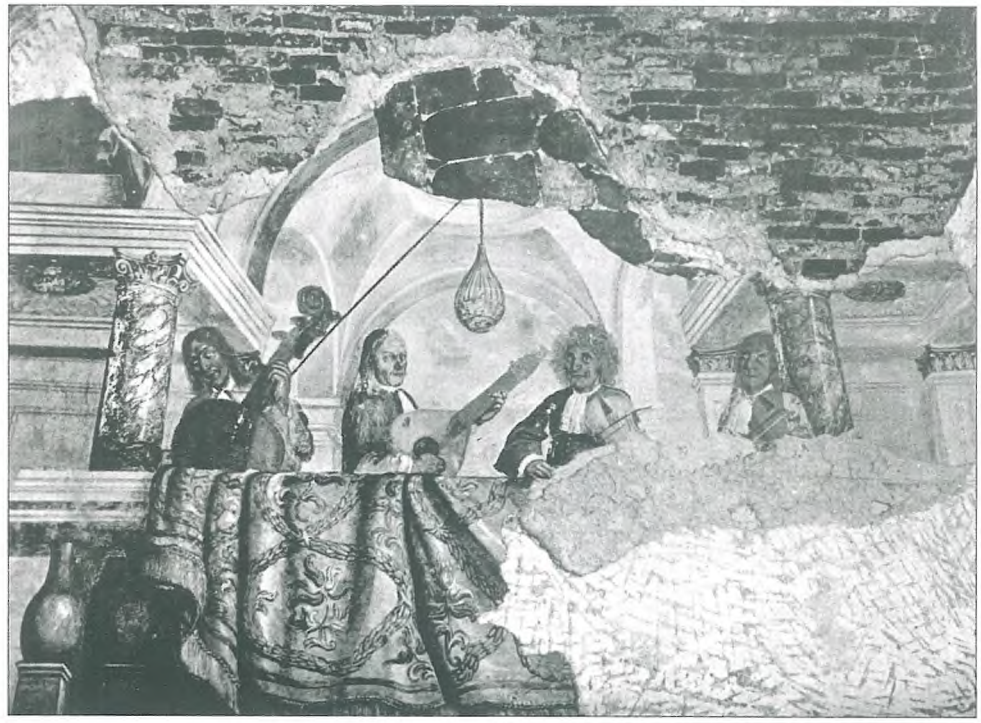

Ansambel glasbenikov na poslikavi v gradu Luknja pri Novem mestu s konca 17. stoletja (fotografija posneta med obema vojnama, MIZKŠ, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center, Luknja – Grad Luknja)

Konec 17. stoletja si je zelo zanimiv prizor s štirimi glasbeniki zaželel baron Franc Gašper Brenner. Prizor je dal naslikati v svojo baročno *sallo terreno* v gradu Luknja pri Novem mestu, in sicer na eno od štirih strani zrcalno obokanega stropa.[96] Uprizorjena je skupina dveh violinistov, teorbista in izvajalca na basovskem godalu, po ključih sodeč iz družine violin. Gospodje v plemiških nošah stojijo za ograjo, ki jo prekriva vzorčasto pregrinjalo, za njimi pa se dviga iluzionistično naslikana obokana arhitektura. Na drugem, podobnem polju je naslikana letnica poslikave – 1688. Že naš edini vir, poročilo konservatorja Franceta Steleta, ugotavlja, da imajo gospodje zelo realistične poteze,[97] prav tako pa lahko dodamo, da je povsem realistična tudi upodobitev glasbil. Njihova drža je pravilna, kombinacija pa povsem značilna. Prav lahko bi tak sestav igral v Italiji takrat izjemno priljubljene oblike trio sonat. Te so pisane za tri inštrumentalne glasove, od katerih sta dva za violini in tretji za basovsko godalo. Dodana je podpora generalnega basa, ki ga navadno prevzame basovsko akordsko glasbilo, v našem primeru teorba. Sicer pa so bile trio sonate priljubljene in znane tudi med domačimi plemiškimi glasbeniki. Tako vemo, da jih je skladal Volfgang Andrej Konrad pl. Siberau, član ljubljanske akademije filharmonikov, o priljubljenosti te oblike pa priča tudi nekaj priročno zapisanih skladbic tega tipa v beležnici s konca 17. stoletja, ki jo danes hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.[98]

Najbolj znani primeri poslikav z glasbenimi motivi po plemiških bivališčih – na primer v dvorcih Dornava, Slovenska Bistrica, Štatenberk, Brežice, Sevnica, pa tudi Vipava – pa so iz nekoliko poznejšega časa, od okoli leta 1700 dalje. V nadaljevanju si bomo najznačilnejše primere tudi podrobneje ogledali.

96 Stopar, *Grajske stavbe. Dolenjska. Porečje Krke*, str. 134–153; predvsem str. 148–149 z reprodukcijo iz leta 1913.

97 Stopar, *Grajske stavbe. Dolenjska. Porečje Krke*, str. 148.

98 NUK, Rokopisna zbirka, Ms. št. 272. V usnje vezana knjižica prečnega oktavo formata je na notranji naslovni strani datirana z letnico 1692, čeprav je vsebina na skupaj 138 folijih verjetno nastajala tudi še v naslednjih letih. Glasbeni del je razpršen med drugimi besedili, in sicer v treh sklopih, najprej sta dve tridobni skladbici za glasbilo s tipkami, potem so na petih straneh zabeleženi vsi trije glasovi tristavčne trio sonate in nazadnje še večji sklop plesnih stavkov za violino ter fragmenta teoretičnih navodil za igranje generalnega basa in osnov francoske šole igranja na flavto. Zdi se, da je bil zapisovalec en sam, čeprav je pri zapisu na nekaterih mestih zelo hitel in je notacija površna. Verjetno gre za prepise, ki so nastali priložnostno, za takojšnjo praktično uporabo, razvedrilo ali učenje, lahko pa tudi za spremljavo plesa. Poleg tega vira so na Kranjskem, vsaj v krogu ljubljanskega knezoškofa Franca Ferdinanda Kuenburga, okoli leta 1703 poznali tudi trio sonate italijanskega skladatelja Francesca Antonia Bonportija. Ta je tega leta omenjenemu knezoškofu namreč posvetil drugi natis svojih trio sonat, op. 2 (*Sonate da camera. A due violini, violone, cembalo ò arcileuto. Opera seconda* Venezia: Gioseppe Sala, 1703).

Glasbena izobrazba plemstva v 17. in 18. stoletju

V zvezi z glasbeno izobrazbo domačega plemstva je vsekakor treba omeniti nadvse zanimiv priročnik Ljubljančana[99] Adama Sebastijana pl. Siezenhaimba *Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt*, ki je bil natisnjen leta 1659 v Münchnu in ga je avtor posvetil notranjeavstrijskim deželnim stanovom. V tretjem delu, ki govori o vzgojnem pomenu potovanj mladih odličnikov v tuje dežele, namreč poudarja, kako so ta pomembna zato, da si naberejo izkušnje, ki jim bodo pomagale pri visokih vojaških in uradniških službah, ki jih bodo opravljali v domači deželi. Poleg ogledovanja naravnih in kulturnih znamenitosti tujih mest je pomembno, da se izurijo v svojemu stanu primernih veščinah, sabljanju, plesu in govorjenju tujih jezikov s pravim naglasom, ter nenazadnje, da morajo dnevno vaditi vsakovrstno vokalno in inštrumentalno glasbo.[100] Avtor pa glasbe ne omenja samo pri vzgoji mladeničev, temveč precej izčrpno piše tudi o muziciranju deklet, ki ga imenuje »lepa in plemenita vaja«, in v zvezi s tem omenja različna glasbila: polnozveneča strunska glasbila, kot so harfe, lutnje in teorbe, pa tudi glasbila s tipkami,[101] po katerih se graciozno sprehajajo alabastrni prsti gracioznih mladih deklet.[102] Če torej muziciranje za mladeniče pomeni sprostitev duha, pa morajo plemenita dekleta igrati predvsem zato, da so čim bolj mikavna in je njihova družba karseleda prijetna.

Koliko so posamezniki dejansko obvladali glasbene veščine ali bili naklonjeni tej zvočni umetnosti, je seveda vprašanje, na katerega le stežka odgovorimo. Če se opremo na raziskavo Marka Štuhca o bralni kulturi, lahko verjetno tudi za glasbeno ugotavljamo podobno, namreč da je število kulturno osveščenih plemičev v 18. stoletju naraščalo, da pa je bilo takih kljub vsemu le približno 50 odstotkov.[103] Toliko ali kak odstotek manj je bilo verjetno tudi glasbeno aktivnih, le da je to danes zaradi pomanjkanja primarnega gradiva težko dokazati. Če se knjig v družini načeloma ni metalo stran, so bile note potrošna dobrina, pa tudi glasbila, ko so bila obrabljena in niso več dobro zvenela, niso sodila med predmete, ki bi se še dolgo hranili.

Zato pravzaprav ne preseneča, da se je iz časa pred letom 1800 ohranilo tako malo glasbil in notnega gradiva, pa čeprav je o muziciranju in uporabi različnih glasbil sorazmerno veliko sekundarnih podatkov.

Glasbila v 17. in 18. stoletju

Med plemstvom na Slovenskem so bila v 17. in 18. stoletju priljubljena predvsem strunska glasbila, takrat že dobro razvita violina oziroma godala, tradicionalne lutnje oziroma večje teorbe, harfe, različna pihala, od šalmajev do novejših tipov flavt, pa tudi dražja glasbila s tipkami, od manjših in bolj intimnih klavikordov do večjih špinetov, virginalov in različnih enomanualnih, morda tudi dvomanualnih čembalov. O tem se lahko poučimo iz različnih virov, na primer iz inventarjev in drugih beležk o glasbenih aktivnostih posameznikov, ter nenazadnje iz na Slovenskem ohranjenega repertoarja, torej muzikalij.

Med glasbili je bila še posebej priljubljena lutnja. Nanjo je igralo kar nekaj članov plemiške Academie philharmonicorum; zagotovo vsaj ravnatelja Janez Bertold pl. Höffer in Janez Andrej Mugerle pl. Edelhaimb, zelo verjetno pa tudi Jakob Schell pl. Schellenburg.[104] Na Štajerskem jo je zelo verjetno imel grof Franc Anton Sauer, graščak na Borlu in v Dornavi,[105] prav tako je imel lutnji podoben inštrument – mandolo – tudi eden od naslednikov Sauerjev na dvorcu Dornava, grof Jožef Attems.[106] Nadalje iz nekaterih inventarjev izvemo, da je znani

99 V virih se navaja kot »Einer Löbl: Landschafft in Crain Cantzley-Beamter« in »Stadtschreiber von Laibach«.

100 »[S]ich in allerhandt Vocal- vnd Instrumentalischen Musicen trefflich zuüben.« Sietzenheimb, *Zucht-Spiegel*, str. 301.

101 O igranju domačih deklet še danes pričajo kar štirje ohranjeni primerki klavikordov, ki jih lahko datiramo v 18. stoletje in se danes nahajajo v slovenskih muzejih. Za dva provenienca ni znana, dva pa izhajata iz uršulinskega samostana v Ljubljani (Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*, str. 76 in op. 66 ter str. 115–116). Plemkinjam so namreč ob vstopu v samostan dovolili skupaj z (bogato) doto prinesti tudi osebne predmete, na primer kako glasbilo, na katerega so bile še posebej navezane. Muziciranje po ženskih samostanih pa je tudi sicer dovolj dobro dokumentirano. Gl. na primer Škulj, Orgle v uršulinski cerkvi, 233–234 in Mlinarič, *Marenberški dominikanski samostan*, str. 235–237.

102 »Vor dass nunmehr in etwas erwachsende löbliche Frawenzimmer aber, wuste ich zwar, zu Hinterbringung der müssigen Zeit, ein über auss schöne Adeliche übung, nemblich die sussklingende Music. Dann was kan lieblicher seyn als wann ein zartes edles Fräwlein, auss ihrem Alabasternen erhebren Hälsslein vnd Corallnfarben Mündlein, die Noten der Music mit abgesezten Pausen vermischten gewöhnlichen Trillen oder Gemütsbewegenden Solerierungen, weit über die wolgestimbten reinen Positiven, ihre liebste Eltern herzverzuckend, zuverehren weiss? Ist es nicht mehr Englisch als irrdisch anzusehen, so durch die liebten, schneeweissen, mit herfür strahlenden blawen Aederlein vermengte allerschönste Fingerlein, die auffgezogenen thönenden Seiten, der Harpffen, Lauthen vnd Theorben, mit allerkünstlichister geschwindigkeit vnd allerzierlichister Annemlichkeit, Geistdurchdringend ergriffen werden? Sollen dann nicht, eben die jenigen allerholdseligisten, von Milch vnd Purpur fliessende Händlein, welche ein in so villen Claviren bestehendes wolzugerichtes Instrument, mit gleichsamb Augenvergänglicher Hurtigkeit, lebhafft machen, die innerlich versamblete Herzensgeisterlein der lieben Eltern, erquicken konnen?« Sietzenheimb, *Zucht-Spiegel*, str. 154–155. Za prijazno opozorilo na ta odlomek in prepis izvirnika se zahvaljujem Ireni Žmuc.

103 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 82–85; isti, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 255–256.

104 Glej zgoraj, op. 90.

105 Koter, Lutnja Andreasa Berra, str. 344, op. 8.

106 Weigl, O francoskih grafikah, str. 200.

slovenski historiograf Janez Vajkard Valvasor leta 1693 posedoval več glasbil, za katera se zdi, da jih je kot ljudsko blago samo zbiral. Tako je imel dude in vrsto pihal (šalmaje), tudi takrat nove francoske prečne flavte (poimenovane »francoski šalmaji«) in dve harfi.[107] Že imenovani akademik, filharmonik Mugerle, je leta 1711 zapustil štiri violine, medtem ko lutnja ni omenjena, čeprav vemo, da je bil virtuoz na tem glasbilu.[108] Prav tako filharmonik, označen kot vešč na čembalu in harfi, Janez Gašper Goschel pa je leta 1716 posedoval tri violine, tri harfe in eno kitaro (ali brenkalo iz družine mandolin ali lutenj).[109] Iz sredine 18. stoletja je podatek o glasbilih, ki so bila del leta 1758 sekvestriranega premoženja filharmonika mlajše generacije, skladatelja, flavtista in violinista Volfganga Konrada Andreja pl. Siberaua.[110] Imel je dve glasbili, in sicer violino in *cinval* – po vsej verjetnosti gre za klavičembalo. Tudi nekdanji oskrbnik dvorca Fužine, Friderik Janez Kasteliz, je imel leta 1763 vrsto glasbil, med katerimi so bile dude, *viola d'amore*, *viola da braccio*, šalmaji in flavte ter fagoti in *mandora* (morda lutnja ali pa brenkalo tipa mandolina, na katero se igra s trzalico).[111]

Lutnja grofa Franca Antona Sauerja in glasbila na gradu Borl

Lutnjo, kot že omenjeno, zasledimo tudi med predmeti, ki so jih za grofom Francem Antonom Sauerjem, sicer lastnikom gradu Borl in dvorca Dornava ter palač na Ptuju in v Gradcu, po njegovi smrti leta 1723 našli v njegovem graškem prebivališču.[112] Tam so zabeležili »1 Lauten in Futerall«, kar pomeni eno lutnjo v zaščitni škatli, futroli.[113] Možno bi bilo celo, da je to dejansko lutnja s futrolo, ki velja za edino starejše glasbilo tega tipa, ki se je ohranilo v Sloveniji in je danes ponos zbirke glasbil Pokrajinskega muzeja Ptuj.[114] To glasbilo je bilo izdelano na Dunaju leta 1694 in je v zbirko prešlo iz fonda t. i. Federalnega zbirnega centra oziroma zaplenjenega premoženja dvorca Dornava. Koliko časa se je glasbilo tam ob zaplembi nahajalo, sicer ne vemo natančno (najzgodnejši podatek je iz osemdesetih let 19. stoletja), a vabljiva je hipoteza, da je bilo v dvorcu že prej. Znano je namreč, da je že grof Franc Anton Sauer na prelomu stoletja za svoj dom urejal predvsem dornavski dvorec, v katerega je prenesel nekaj opreme iz Borla, in dal leta 1709, takoj po rojstvu sina Jurija Friderika tega leta, poslikati tudi strop slavnostne dvorane. Ikonografski program poslikav je bil očitno dobro premišljen in načrtovan, zato bi lahko sodili, da prizor z lutnjo (Herkul – na razpotju – z dvema deloma razgaljenima ženskima likoma, od katerih ima tisti v ospredju v rokah lutnjo in morda predstavlja naslado), naslikan v podstropni kartuši, katere pomen in povezava z naročnikom še nista razjasnjena,[115] pravzaprav kaže na to, da je morda prav naše sedaj ptujsko glasbilo kupil in nanj igral že Franc Anton, zatem pa je lutnjo posedoval njegov sin.

Kot je bilo običajno, bi jo zatem leta 1737 skupaj z vsemi premičninami dvorca lahko dejansko kupil naslednji lastnik grof Tadej Attems (*Thaddäus Kajetan Bernhard Maria*),[116] ki je prav tako znan kot velik ljubitelj glasbene umetnosti. Prav on je sredi 18. stoletja dopolnil okras dornavskega dvorca z okrasnimi plastikami, med katerimi sta na ograji altane nad glavnim vhodom v dvorec dva para puttov, ki simbolizirata glasbo – desni par predstavlja prav izvajalca na lutnjo (ali mandolo) in poslušalca. Tradicija igranja na lutnjo je torej na dvorcu imela posebno mesto. V prid tej tezi pa nenazadnje govori tudi popis premičnin po smrti Tadejevega sina, grofa Jožefa (*Josef Bernhard Maria*) Attemsa[117] iz leta 1773, ki poleg čembala grofice Ane (*Krescenzia Maria Ana Francisca*), rojene grofice Wurmbrand-Stuppach, navaja še grofovo mandolo – glasbilo iz družine lutenj (morda pa je neuki popisovalec pomotoma Berrovo lutnjo poimenoval *Ein Mantourl*?) – v družabni sobi.[118]

Prav zgoraj omenjeni grof Franc Anton Sauer je na svojem gradu Borl, še preden se je preselil v Dornavo, očitno posedoval kar precej glasbil, kar nekatere raziskovalce napeljuje na misel, da je grof vzdrževal svojo lastno glasbeno kapelo. Te interpretacije drugi arhivski podatki žal ne podpirajo in natančen pregled stanja omenjenih glasbil ne kaže na to, da bi bila vsa uporabna za aktivno muzi-

[107] »Ein Neues Musical Instr: Fagot genent; Zway Khünstliche franzesische schallmaypfeiffen groß; Ein Harpfen; Ein Neue Zierliche mit Messig beschlagene deto; Ein messingenes Posthörendl; Zway Neue Dudlsakh; Item drey khleinere schallmaypfeiffen.« Povzeto po Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, str. 149 in 318.

[108] »2 ordinarij gaigen; mehr ein Pretl gaigen; Musicalische-Instrumenta ein schon oben, bereith beschriben worden.« ARS, AS 309, Lit. M, št. 58 (26. november 1711).

[109] »3 geigen; 3 harfen; eine Cithara.« Povzeto po Radics, *Die Geschichte der Philharmonischen*, str. 26.

[110] ARS, AS 309, Lit. S, št. 148, str. 31. Povzeto po Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 113 in 205.

[111] Gl. zgoraj, op. 48.

[112] O družini Sauer in gradu Borl v 18. stoletju gl. Vnuk, Grad Borl, str. 25–27; Weigl, Grad Borl, str. 217–218.

[113] Gl. zgoraj, op. 105.

[114] Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*, str. 77; predvsem pa Koter, Lutnja Andreasa Berra, str. 341–357.

[115] Murovec, Poslikava velike dvorane v dvorcu Dornava, str. 268–270 in 280.

[116] Podatek o polnem imenu, kot je zabeleženo v genealogiji družine Attems, mi je prijazno posredoval Miha Preinfalk, za kar se mu lepo zahvaljujem. V zapisu je ime Thaddäus poudarjeno zato, ker je bil znan pod tem imenom.

[117] V literaturi se pojavlja tudi kot Jožef Tadej.

[118] Koter, Lutnja Andreasa Berra, str. 357. Gl. tudi prepis celotnega inventarja v: Weigl, O francoskih grafikah, str. 200 in 221.

Glasbeni motiv s poslikave stropa slavnostne dvorane dvorca Dornava, ki jo je dal poslikati grof Franc Anton Sauer leta 1709 (foto: Barbara Murovec).

ciranje tistega časa;[119] nenazadnje jih grof ni preselil na Dornavo, kamor se je pred smrtjo preselil. Najbrž zato vendarle ni šlo za glasbila zasebne glasbene kapele, temveč za glasbila amaterskega glasbenika, ki je imel rad tudi komorno in ne le solistično glasbo. Kljub temu pa je zanimivo, da je imel borlski grad v kapeli posebno pevsko emporo[120] in še v 20. stoletju zabeležene orgle (pozitiv), iz 17. stoletja, med drugo grajsko opremo pa so bili tudi gledališki rekviziti,[121] ki so v prejšnjih stoletjih lahko služili tudi za domače operne uprizoritve. Umetnost je torej na gradu vendarle aktivno živela.

Kakšna glasba se je slišala sredi stoletja v dvorcu Dornava?

Od leta 1737 je dvorec Dornava, kjer je bila ljubezen do glasbe že kar tradicionalna, prešel v last družine Attems, najprej grofa Tadeja, po njegovi smrti leta 1750 pa Jožefa (1727–1773). Zadnji je po očetovi smrti začel dvorec zopet temeljito prenavljati in krasiti. Uredil in okrasil je okolico in notranje prostore. Tiste ob veliki slavnostni dvorani je opremil s posebnimi slikanimi tapetami, na katerih je dal poslikati tudi več modnih glasbenih prizorov, posnetih po grafikah priljubljenih francoskih slik.[122] V veliki družabni sobi, ki je med drugim služila kot glasbena soba, saj je imela tam grofova soproga Ana (rojena grofica Wurmbrand-Stuppach; 1728–1801) svoj čembalo, je bil med drugim uprizorjen tudi moški, ki igra na lovski rog, medtem ko Harlekin poje in pleše; v bližini sedijo tri dame z notnimi zvezki v rokah in pojejo, mladenič pa jih opazuje.[123] Muziciranje pa članov družine ni spremljalo samo v tej sobi, temveč so zelo priljubljen motiv kitarista s parčkom dame in njenega kavalirja gledali tudi v biljardni sobi.[124] Zakonca, ki sta med letoma 1754 in 1772 v dvorcu dejansko stalno prebivala, svoje ljubezni do glasbene umetnosti nista skrivala. Oba sta bila očitno aktivna amaterska glasbenika, ona čembalistka, on pa zagotovo vsaj lutnjist.

Vneto sta nabavljala tudi glasbeno literaturo, največ za čembalo. Za izvedbe komornih del sta seveda morala vsaj občasno gostiti tudi druge glasbenike, violiniste, oboiste itd. Zadnje raziskave namreč kažejo, da je precej obsežna zbirka posvetnih muzikalij, danes znana kot »Ptujska zbirka«, pravzaprav nastajala na Dornavi in pod njunim okriljem.[125] Med gostujočimi glasbeniki naj bi bil

119 Koter, *Glasbilarstvo na Slovenskem*, str. 77. V opombi 75 je naveden popis v izvirniku.

120 Stopar, *Grajske stavbe. Območje Maribora in Ptuja*, str. 28.

121 Portativ je viden na objavljeni fotografiji iz leta 1930 v: Vnuk, Grad Borl, str. 32, gledališko opremo pa isti avtor omenja na str. 34. Za gledališko opremo seveda ne vemo, iz katerega obdobja je bila.

122 O tapetah gl. Vidmar, Poslikane tapete v dornavskem dvorcu, str. 283–322.

123 Vidmar, Poslikane tapete v dornavskem dvorcu, str. 290–291. Dornavske tapete so danes razstavljene kot del sobne opreme v muzeju na ptujskem gradu.

124 Prav tam, str. 295 in sledeče.

125 Eybl, The early keyboard concertos in Ptuj, str. 75–76. O glasbenem gradivu te zbirke gl. tudi Rijavec, Parthia in trije concerti Johanna Adama Sheibla. Več del iz te zbirke je v letih 1985–1992 v samozaložbi izdal Milko Bizjak pod skupnim naslovom *Ptujska zbirka*, precej več pa jih je izšlo v avstrijski zbirki *Musik alter Meister* v Gradcu v sedemdesetih letih.

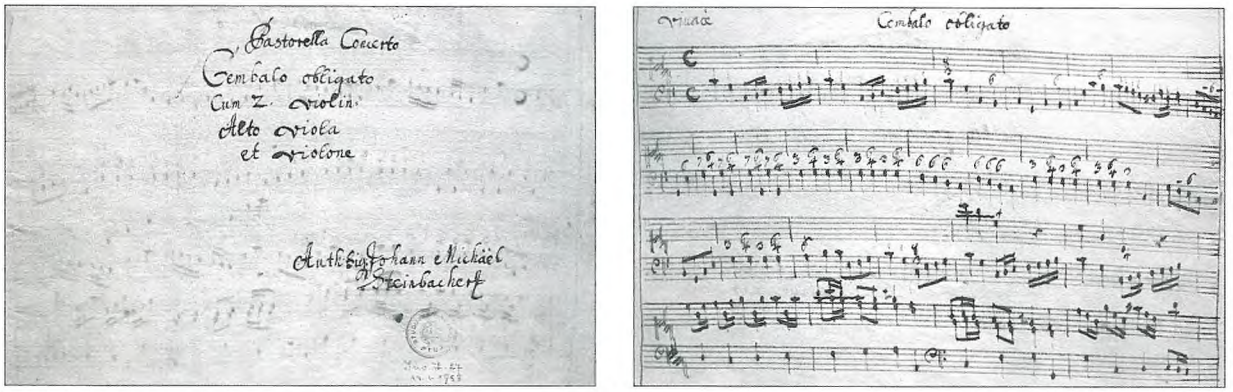

Naslovnica in prva stran Koncerta v C Johanna Michaela Steinbacherja, verjetno vsaj nekaj časa glasbenika na dvorcu Dornava (Domoznanski oddelek Knjižnice Ivana Potrča, Ptuj, inv. št. 27).

celo eden od skladateljev del, ki so se ohranila v tem fondu, Johann Michael Steinbacher. Zbirka vsebuje okoli osemdeset glasbenih del iz sredine 18. stoletja, med katerimi je enaintrideset koncertov za glasbila s tipkami ter vrsta drugih tedaj priljubljenih inštrumentalnih zvrsti, kot so suite, partite, divertimenti in koncerti za solistično ali komorno zasedbo, poleg čembala tudi za violino in oboo. Rokopisi so izdelki devetih kopistov. Eden od njih je bil zelo verjetno skladatelj Steinbacher, saj so njegova dela v tej zbirki unikati in zelo verjetno avtografi.[126]

Note so slučajno našli leta 1941, zazidane v kaminu bližnjega gradu Vurberk, tedaj v posesti družine Herberstein. Tja naj bi prišle skupaj z drugimi predmeti leta 1772 preminulega grofa, ki ga je nasledil nečak Ferdinand, takrat lastnik gradu Vurberk.[127] Kako so dosegle javno knjižnico, ni povsem jasno, je pa najverjetneje, da so bile odtujene z gradu po vojni ali že med vojno in so prešle, kot toliko drugih predmetov grajskega izvora, v Federalni zbirni center, od tam pa so nekako prišle v knjižnico, kjer so bile inventarizirane šele leta 1958.[128]

Glasba pri družini Attems v Slovenski Bistrici

Prav nič manj glasbeno navdahnjena pa nista bila bratranec dornavskega gospoda, grof Ignac Attems (*Ignaz Maria Maximilian Dismas Josef Alexander*, včasih imenovan tudi Ignac Marija II.; 1714–1762), in njegova soproga Jožefa (*Maria Josefa Elisabeth Augusta Klaudia*, rojena grofica Khuen pl. Auer; 1721–1784), s katero se je poročil leta 1739, ko ji je bilo komaj 18 let.[129] Ignac je bil vnuk veliko slavnejšega dedka istega imena, ki je v začetku 18. stoletja pridobil ali kupil ter likovno in drugače opremil številne grajske stavbe na današnjem slovenskem delu Štajerske: Štatenberk (1681), Podčetrtek (1682), Brežice (1696), Vurberk (1715), Slovensko Bistrico (1717), Rajhenburg (1721) itd. Njegov vnuk Ignac, ki velja za začetnika slovenskobistriške veje Attemsov, je imel svoj upravni sedež sicer v Slovenski Bistrici, je pa z družino več časa preživel v Gradcu, kjer se je rodilo vseh njunih dvanajst otrok, in na Dunaju, kjer sta imela oba s soprogo pomembne dvorne položaje in sta tam tudi umrla. Palača v Gradcu, ki jo je njegov ded pozidal na lokaciji šestih meščanskih hiš, je bila zelo bogato in umetnostno prefinjeno opremljena.

Po opremi pa niso veliko zaostajala niti Attemsova letna bivališča, predvsem dvorec v Slovenski Bistrici, in druge družinske hiše, kjer so prebivali njegovi najbližji sorodniki, na primer brat Dizma v Brežicah in na Štatenberku ter že omenjeni bratranec Jožef v Dornavi. Na skoraj vseh lokacijah so bile (nekatere lahko še vedno vidimo) malenkosti, ki nas spomnijo na glasbo, na primer stenske in stropne poslikave brežiškega dvorca (na stropu stopnišča je z rogom, trobento in *violo da gamba* prikazan sluh v nizu alegoričnih upodobitev petih čutov, na stropu velike dvorane pa vidimo dovolj realistične upodobitve orgel, lutnje, violine, trobente, tamburina in korneta, medtem ko na steni dvorane različne osebe igrajo na basovsko godalo, teorbo, violino, harfo, boben, trobento in rog) ali pa stropne poslikave dvorca Štatenberk (tam lahko v eni od sob občudujemo glasbenega kentavra Kirona s trobento na poroki Peleja in Tetide, prav v sredini stropne poslikave slavnostne dvorane pa v skupini personifikacije znanosti in umetnosti žensko figuro z vio-

126 Johann Michael Steinbacher se je rodil najpozneje leta 1709. Leta 1740 je bil zaposlen kot organist v najpomembnejši graški cerkvi. Po letu 1741 o njem nimamo več podatkov. Raziskovalci so doslej predpostavljali, da je Steinbacher umrl pred letom 1750. Njegove koncerte za glasbila s tipkami lahko zato štejemo med najzgodnejše primere te glasbene oblike v Avstriji.

127 Eybl, The early keyboard concertos in Ptuj, str. 76–77.

128 Za podatek se zahvaljujem osebju Domoznanskega oddelka Knjižnice Ivana Potrča na Ptuju.

129 Genealoške podatke mi je prijazno posredoval Miha Preinfalk, za kar se mu lepo zahvaljujem.

Glasbeni prizor na stropni poslikavi slavnostne oz. glasbene dvorane na dvorcu Štatenberk (foto: Andrej Furlan, ©UIFS ZRC SAZU).

lončelom, putta z lokom in levo od njega odprte note, partituro; z glasbenimi motivi je bila nekoč okrašen tudi strop kapele)[130] in nenazadnje upodobitev Apolona z liro in Merkurja s trobento v viteški dvorani bistriškega dvorca. Med redkimi na Slovenskem preživelimi oljnimi slikami z glasbenimi prizori grajskega porekla pa nedvomno izstopajo tri iz poznega 18. stoletja, od katerih sta dve (*Koncert na orientalskem dvoru* in *Koncert z lutnjo*, obe deli Johanna Josefa Karla Henricija) zagotovo krasili prav Attemsov dvorec v Slovenski Bistrici.[131]

Na glasbeni prizor, ki ga prikazuje slika *Koncert na orientalskem dvoru*, nas, morda ne slučajno, močno spominjajo nekatere zasedbe več kot stotih glasbenih del, katerih rokopisni prepisi ali celo priredbe se danes hranijo kot enota fonda Familiaria v

Slavnostna dvorana v dvorcu Slovenska Bistrica; nekoč in danes tudi glasbena dvorana (fotografija iz arhiva Ars Ramovš).

130 Štatenberk je bil izrazit reprezentančni dvorec z vsemi za to potrebnimi prostori, kot so veličasten vhod, stopnišče, dvorana in gosposke sobe. Dvorec je imel poleg galerije slik tudi glasbeno dvorano. Stopar, *Grajske stavbe. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, str. 139. O poslikavah gl. Murovec, Antonio Maderni (1660–1702), str. 116–120.

131 Od tam sta bili leta 1945 odtujeni. Prim. katalog Zeri in Rozman, *Evropski slikarji, katalog stalne zbirke*, str. 158–160. Tretja slika, ki je bila prav tako odtujena iz bistriškega gradu, *Ples v maskah* istega avtorja, sicer izhaja iz Attemsove zbirke, vendar je pred vojno krasila galerijo v Gradcu, tako da njeno prvotno mesto ni več določljivo, je pa delo istega slikarja in sodi v isti kontekst. Zeri in Rozman, *Evropski slikarji iz slovenskih zbirk*, str. 83. O teh in nekaterih drugih slikah gl. tudi Koter, Turqueries and Chinoiseries with Musical Symbols.

okviru gospoščinskega arhiva Bistriški grad v Pokrajinskem arhivu Maribor.[132] Gre za odlično ohranjeno družinsko zbirko muzikalij, ki sta jih od poznih tridesetih do sredine štiridesetih let 18. stoletja kupovala ali naročala grof Ignac in njegova žena Jožefa.

Leto 1744 je namreč najpoznejši čas vsaj za velik del arij, ki jih je tedaj grofica Jožefa skrbno označila, oštevilčila in zabeležila v posebnem seznamu (*Lista delle Arie dell'Illustrissima Signora Signora Giuseppa Contessa d'Atthembs Nata Contesa di Khuen. L'Anno 1744*), ali pa je to po njenem naročilu napravil kdo drug. V njeni zbirki je bilo takrat zabeleženih 98 arij, od katerih so se vse od številke 22 dalje tudi ohranile. Večji del arij je delo enega prepisovalca, ostale pa so prepisi več različnih zapisovalcev, od očitno poklicnih mojstrov s kaligrafsko pisavo do hitro beleženih zapisov, ki bi jih nenazadnje lahko na papir spravil tudi sam grof Ignacij, katerega ime je zabeleženo na prvih sedmih ohranjenih skladbah oštevilčene zbirke. Na tako rekoč vseh ostalih arijah najdemo grofičino ime.

Ker so vse arije zapisane v sopranskem ključu, lahko z dobršno mero gotovosti sklepamo, da je grofica zelo rada pela in da je bila sopranistka. Večina arij je zapisanih v partituri za glas in inštrumentalni bas (oštevilčeni, še večkrat pa neoštevilčeni), z dodanimi »neobveznimi« parti za glasbila. Med temi pritegne pozornost pogostost partov za prečno flavto. Da je imela ta v družini posebno mesto, potrjujejo preostale ohranjene muzikalije, ki so očitno pripadale predvsem grofu Ignacu in med katerimi so poleg komornih uvertur, koncertov za ansambel glasbil in partit za pet glasov tudi sonate in sonatina za prečno flavto solo ter nekaj drugih fragmentov za to glasbilo. Grof Ignac je bil torej zagotovo flavtist vsaj pri domačem muziciranju.

Ob manjšem številu inštrumentalnih del gre torej predvsem za solistična – v vsej zbirki sta samo dva dueta – vokalna dela. Pri približno četrtini je naveden skladatelj, druga pa te navedbe nimajo. Med imenovanimi avtorji prevladujejo precej znana imena južnoitalijanskih mojstrov, kot so Gaetano Latilla, Giuseppe Arena, Domenico Sarri, Leonardo Leo, Leonardo Vinci in drugi. Nekateri od njih so bili takrat izjemno uspešni in priljubljeni. Med ostalimi avtorji izstopa predvsem Johann Adolf Hasse, dunajski dvorni skladatelj, italijaniziran Nemec, imenovan tudi *Il Sassone*.
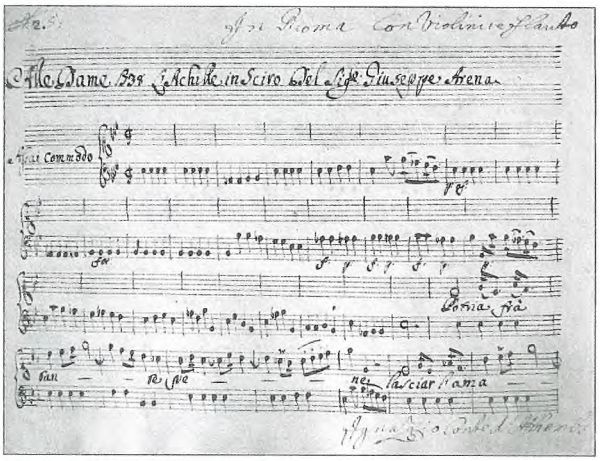
Arija, ki jo je pridobil grof Ignac Attems v Rimu leta 1738 (Pokrajinski arhiv Maribor, Gospoščina Slovenska Bistrica, 1857, MUSICALIA 67/1).

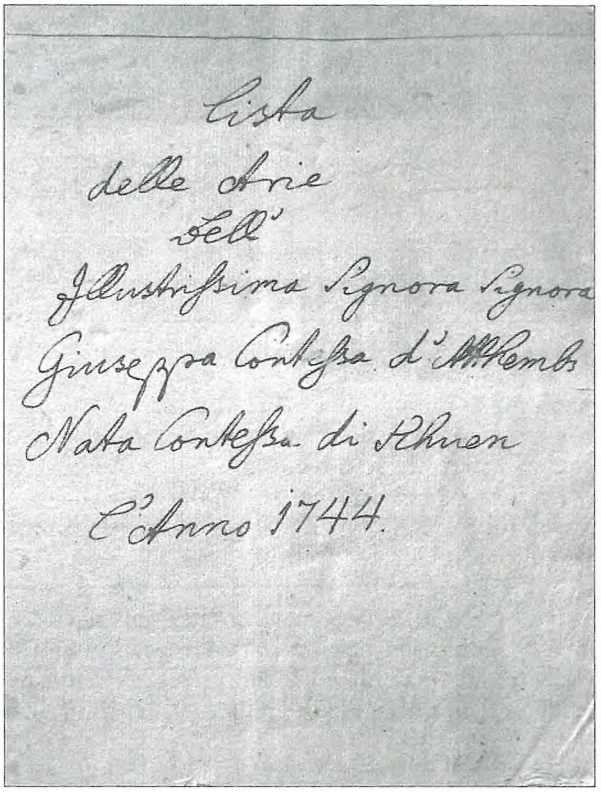

Seznam arij iz zbirke grofice Jožefe Attems iz leta 1744 (Pokrajinski arhiv Maribor, Gospoščina Slovenska Bistrica, 1857, MUSICALIA 67/1).

Odgovor na vprašanje, kako in zakaj je ta repertoar navdušil zakonca bistriške veje Attemsov, je treba iskati v tedanjem glasbeno-kulturnem življenju bogatega plemstva. Nekatere muzikalije namreč navajajo tudi kraj in leto izvedbe, iz česar izvemo, da je grof Ignac v letih 1738 in 1739 potoval po Italiji, kjer je očitno obiskoval takrat najslavnejša

132 Fras, *Inventar gospoščine Bistriški grad*, str. 167–168. Gospoščina Slovenska Bistrica, 1857, MUSICALIA 67/1. Glasbeno gradivo je shranjeno v eni arhivski škatli in je bilo po slučajnih letnicah razporejeno v pet delov, ki pa glasbeno niso utemeljeni. Notno gradivo bo treba še strokovno urediti in popisati, nato pa temeljito raziskati in ovrednotiti. Skladbe, torej glasbene enote, trenutno še nimajo samostojnih oznak, so pa v partiture posameznih del vloženi pripadajoči parti.

operna gledališča (Rim – Alle Dame, Neapelj – Teatro di San Carlo in Teatro Fiorentino). V Rimu se je očitno navdušil predvsem nad opero Giuseppeja Arene *Achille in Sciro*, saj si je priskrbel več kopij najljubših delov opere, tj. nekaj arij – tudi s spremljavo dodatnih glasbil, med katerimi ni manjkala prečna flavta – in en duet.

Ostale arije – predvsem zajeten kupček z grofičinim imenom, ki se od ostalih razlikuje po enotnosti pisave in zunanji opremi notnega gradiva – pa navajajo na misel, da je pri Attemsovih ohranjeni repertoar nekako povezan z gledališkim življenjem v Gradcu med letom 1736 in časom zapisa, torej letom 1744. To je čas, ko se je v štajerski prestolnici za nekaj časa ustalil italijanski impresarij Mingotti.

Na podrobnejša vprašanja bodo seveda lahko odgovorile šele prihodnje repertoarne, glasbenoanalitične in druge raziskave te bogate in zanimive zbirke, je pa morda zanimiv podatek, kakšen repertoar je sicer nekaj desetletij zatem Žiga Zois v Benetkah naročal za svojo sestro. Iz dveh pisem njegovega dopisovalca, Giuseppeja Baldana, zelo verjetno glasbenega kopista, izvemo, da mu bo za gospodično poslal sonatine za čembalo, pisane po motivih novouprizorjenih oper, kvartete in koncerte za prečno flavto ter skladbe za violino.[133] Gre torej za repertoar, ki precej spominja na tistega, ki je ohranjen v »Attemsovi zbirki«. Repertoar odseva dejstvo, da so bila v tem stoletju pri plemstvu najbolj priljubljena glasbila čembalo, glasbila iz družine violin, prečna flavta, pa tudi kitara in še vedno lutnja oziroma teorba.

Glasbena kapela grofa Franca Antona Sigfrida Thurn-Valsassina v tridesetih letih 18. stoletja

Nekateri najbolj zavzeti in premožni plemiči so, kot smo že videli, zaposlovali ali najemali tudi poklicne glasbenike, o čemer pričajo pisni viri. Tako iz posvetila opernega libreta, tiskanega leta 1732 v Benetkah za predstavo opere *Il Tamerlano* v Ljubljani, izvemo, da je pokrovitelj, tedanji kranjski vicedom grof Franc Anton Sigfrid Thurn-Valsassina, tudi radovljiški graščak, vzdrževal svojo glasbeno kapelo.[134] Libreto namreč imenuje kapelnika, Giuseppeja Clementija de Bonomija, ki je naveden tudi kot skladatelj opere,[135] poleg njega pa še dva pevca iz grofove kapele, Italijana Giuseppeja Cabbiatija in domačinko Roso Posch. Preostali trije pevci so bili dovolj slavni falzetist ali celo kastrat Paolo Vida, Marina ali Maria Cittadini in Carlo Amaini. Slednja sta v Ljubljano prišla iz Benetk. Grof Thurn je bil kot očiten ljubitelj glasbene umetnosti s svojo lastno glasbeno kapelo zelo verjetno podpornik takrat še dejavne Academie philharmonicorum. Bil je tudi član Akademije združenih ali Dizmove bratovščine, v katero se je kot »Miroljubni« včlanil leta 1707. Zelo verjetno je bil prav on tisti Thurn iz Radovljice, ki je leta 1703 skupaj z dvema Dolničarjema in Janezom Bertoldom Höfferjem v Benetkah februarja 1703 nakupoval nove muzikalije.[136]

Goriški operni meceni in grofi Lanthieri z dvorca Vipava

Žal več podatkov o glasbeni kapeli grofa Thurn-Valsassina nimamo. Zagotovo pa drži dejstvo, da ni bil edini ali redek pripadnik domačega plemstva, ki se je navduševal nad operno umetnostjo. Ta je bila – kot nenazadnje kaže tudi primer slovenskobistriških Attemsov – od prvih desetletij 18. stoletja dalje vse bolj priljubljena in je bistveno vplivala na domače muziciranje. O tem je še posebej bogato gradivo ohranjeno v Gorici. Razlogov za to je verjetno več, med njimi pa izstopata dva; prvič, ne gre zanemariti dejstva, da je bilo to mesto naseljeno predvsem s plemiškim prebivalstvom; in drugič, za recepcijo italijanske opere je bilo bistvenega pomena, da je Gorica mejila na italijanske dežele in je bil italijanski jezik tam doma, torej ni bilo nikakršnih preprek za dobro razumevanje italijanskega glasbeno-gledališkega repertoarja.[137]

Zato ne preseneča, da se je poleg vrste tiskanih opernih besedil za predstave v tem mestu in imen njihovih zasebnih podpornikov v mestnih muzejih, arhivih in zasebnih zbirkah ohranilo tudi več muzikalij, ki so v 18. stoletju predstavljale uporabne domače note za glasbeno sproščanje tedanje elite, poleg zbirk arij Francesca Coroninija, Carla della Torre in nekaterih drugih neimenovanih lastnikov tudi prepisi inštrumentalnih delov oper, na primer uvodnih sinfonij, ter druga komorna dela za domače muziciranje.[138]

133 »[...] delle sonatine da cembalo [...] scritte [...] a motivo dell'Opere, che sono statte fatte in questa fiera dell'Ascenzione, che hò havuto mille disturbi, che appena terminati, hò scritto le sudette sonate«, potem pa še »due quartetti, il concerto nuovo, per il Traversier« in »il concerto per il Violino«. Pisma hrani ARS, AS 1052, Zoisov arhiv, fasc. 18 (30. 7. in 31. 10. 1770).

134 Izvod libreta hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani pod signaturo Z IV 1/3. Glede kontekstualne analize libreta gl. Kokole, Najzgodnejše opere na Slovenskem, str. 236–239.

135 Giuseppe Clemente de Bonomi je verjetno ista oseba kot »maestro di cappella abbatte Giuseppe de Bonomo«, ki je v Kopru zabeležen med letom 1727 in aprilom 1732.

136 Lavrič, Umetnostni spisi Aleša Žige Dolničarja, str. 37.

137 O glasbi v Gorici splošno gl. Arbo, *Musicisti di frontiera*, podrobneje o operi pa Kokole, Operne predstave v Gorici.

138 Tovrstno gradivo, ki je bilo zbrano iz različnih prvotnih nahajališč na Goriškem, se danes nahaja predvsem v Archivio storico provinciale v Gorici.

Lanthierijev dvorec v Vipavi in putto z glasbilom pred glavnim vhodom (po: Valvasor, Topographia, *fol. 303).*

Največ o glasbenih mecenih goriškega prostora izvemo iz posvetil opernih libretov od leta 1740 dalje. Med njimi najdemo tedaj najbolj znane osebnosti tega mesta, pa tudi avstrijskih dežel. Med prvimi podporniki opere je bil na primer grof Anton Rabatta, gospod na Dornberku in v Kanalu,[139] med drugim pa tudi posestnik gospostva Viltuš v Dravski dolini in palače v Mariboru.[140] V drugi polovici 18. stoletja pa so se predstavniki družin Torre-Valsassina, Torre Hoffer Valsassina (gospodje na Kojskem), Lanthieri, Brigido, Attems s Križa, Coronini idr. kar kosali med seboj. V igro so stopili tudi nedomači glavarji, na primer grofa Jožef Marija Auersperg in Franc Adam Lamberg. Med goriškimi Thurni želim posebej izpostaviti predvsem Federica Torre-Valsassina z arkadskim imenom Tirsi Pirgio Sonziaco, ki je v 70. letih 18. stoletja eden pomembnejših pospeševalcev operne umetnosti na Goriškem. Očitno je bil tudi sam amaterski glasbenik, saj se je preizkusil kot izvajalec in impresarij zasebne operne predstave leta 1773 v bližnjem Gradišču.[141]

Druga, glasbi še posebej naklonjena družina pa so bili Lanthieriji, lastniki palače v Gorici in gospostev v okolici. Od 17. stoletja dalje je za zgodovino glasbene umetnosti pomembna tudi vipavska veja. V novozgrajenem in likovno opremljenem dvorcu v Vipavi je grof Jurij Friderik Lanthieri med drugim dal poslikati več prostorov. Najdemo lahko na primer naslikano personifikacijo glasbe, pred dvorcem pa še vedno stoji vrsta puttov, med katerimi imajo nekateri v rokah glasbila. Jurijev oče, Franc Anton Lanthieri, je med letoma 1726 in 1727 dalj časa gostil slavnega komediografa Carla Goldonija, ki je odločilno vplival tudi na razvoj operno-libretistične literature. Goldoni se je pozneje spominjal lutkovno glasbenih predstav v grofovem družabnem »središču« na bližnjem dvorcu Zemono.[142]

Druga možna glasbena središča v 18. stoletju: Sevnica, Jablje, Zaprice, Novo Celje, Krumperk idr.

Eno od še nepreverjenih glasbenih središč bi lahko bil tudi sevniški grad. Tam je namreč dal okoli leta 1730 grof Anton Jožef Auersperg, dolgoletni ravnatelj Academie philharmonicorum, torej skoraj zanesljivo tudi glasbenik, v enem od stolpov gradu naslikati *Veliki vrtni koncert*, in sicer po prevodni grafiki izvirnika Bernarda Picarta iz leta 1709.[143] Na upodobitvi je poleg petja, ki ga označujejo odprte note na kolenih pevcev, tudi vrsta glasbil, ki smo jih srečali v domačih zapuščinskih inventarjih in drugih beležkah ali pa so jim bile namenjene ohranjene muzikalije: dvomanualni čembalo, dve godali (sopransko in basovsko), dve kljunasti flavti in prečna flavta.[144]

139 O pomenu Rabatte za Kanal gl. Sapač, *Grajske stavbe. Brda in zgornje Posočje*, str. 101–136.

140 To je odkupil grof Lanthieri in je od osemdesetih let 18. stoletja nudila prostor gostujočim gledališkim, pa tudi opernim skupinam. Znana je bila kot Lanthierijeva svobodna hiša. Špendal, *Iz mariborske glasbene zgodovine*, str. 11.

141 To je bila opera *La cascina* tedanjega kapelnika goriške stolnice in skladatelja Gaetana Fabanija iz Tolmezza na besedilo Carla Goldonija. V bližnjem gradiškem gledališču so nastopali Fabanijevi učenci, domači plemiški amaterji. Grof Federico della Torre-Valsassina je bil impresarij, peli pa so baronica Caterina de Terzi, Antonio de Lang, Paolo Baselli, Antonio de Villari, baron Carlo Francesco de Lottieri, Ludovica Toscani Patuna, Giuseppe de Brignolli, baronica Marianna de' Lottieri ter Giacomo in Gasparo Wasserman. Libreto hranijo v Gorici, Musei Prov. 9339. Skladatelj Fabani je leta 1772 uglasbil tudi dvoglasno kantato na besedilo grofa Federica.

142 Sapač, *Grajske stavbe. Zgornja Vipavska dolina*, str. 142–165.

143 O Auerspergu na sevniškem gradu gl. Preinfalk, Grad Sevnica in boji za njegovo lastništvo, str. 97–98; o poslikavah pa Murovec, Baročna poslikava sobe v stolpu gradu Sevnica, str. 235–248.

144 Več o tej poslikavi Koter, Čembalo na slovenskih in istrskih freskah, str. 43–46.

Glasbeni prizor na freskah v gradu Sevnica; Josef Georg Mayr, 1730 (foto: Andrej Furlan, ©UIFS ZRC SAZU).

V drugi polovici 18. stoletja si je slikane tapete in poslikave z glasbenimi prizori zaželel baron Jožef Anton Janežič, ki je svoj dom na dvorcu Jablje pri Mengšu od začetka štiridesetih let pa do okoli leta 1780 temeljito prenavljal in opremljal.[145] Na freskah jedilnice je med upodobitvami čutov seveda tudi prikaz sluha, torej obvezen glasbeni prizor, na tapetah, ki so krasile stranice večkotne sobe pa je po motivih modnih francoskih slikarjev Lancreta in Watteauja upodobljen večji prizor muziciranja in plesa na plemiškem vrtu. Na gradu si je baron uredil tudi glasbeno sobo.[146] Podobne tapete naj bi imel tudi baron Jožef Gvido Gallenfels na Zapricah pri Kamniku.[147] Če gre za tiste, ki jih danes hrani Narodni muzej Slovenije, je na njih upodobljen »sluh«, in to v obliki lutnjista in kornetista, ki spremljata plešoči par. Morda jih je naročil skupaj s tistimi za ljubljansko stanovanje, ki ga je v šestdesetih letih 18. stoletja oblekel v tapete, naročene na Dunaju.[148] Slikane tapete naj bi bile tudi v dvorcu Novo Celje, ki ga je po letu 1751 zgradil grof Franc Anton Gaisruck, amaterski lutnjist in skladatelj dveh ohranjenih skladb v lutenjski tabulaturi.[149] Konec 18. stoletja si je na primer grof Jožef Thurn-Valsassina iz Celja nabavil učbenik za samopouk igranja na violino.[150] Grof, ki je bil leta 1771 rojen v Celju in je leta 1829 umrl v Ljubljani, je po poroki bival na gradu Krumperk pri Ljubljani.[151] Leta 1751 so bili v inventarju, sestavljenem po smrti Franca Rajmunda pl. Buseta z Velike vasi pri Krškem, popisani čembalo, basovsko godalo in dve flavti.[152] Nenazadnje so bili glasbi naklonjeni tudi v drugih, odročnejših krajih današnje Slovenije, na primer graščaki murskosoboške graščine. Tam so imeli (in še danes jo hranijo v tamkajšnjem muzeju) sliko z naslovom *Razposajena družba*, ki nosi letnico 1733, gre pa očitno za eno od kopij tudi v Jabljah

145 O lastnikih in poslikavah v Jabljah gl. Murovec, *Slikarska oprema jedilnice v gradu Jablje*.
146 Prav tam, str. 23. Glasbena soba ni bila tista s tapetami.
147 Murovec, Alegorija petih čutov, str. 135–136.
148 Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 68 (opomba 219).
149 Flotzinger, Gaisruck. Gl. tudi Stopar, *Grajske stavbe. Spodnja Savinjska dolina*, str. 86–94.

150 *Anweisung zum Violinspielen für Schulen und zum Selbstunterrichte: nebst einem kurzgefssten Lexicon der fremden Wörter und Benennungen in der Musik, entworfen von Johann Adam Hiller.* Grätz: Trötscher, 1795. Izvod s podpisom prvega lastnika, »Joseph Graf von Thurn und Valsassina«, hrani NUK, Glasbena zbirka, inv. št. 1353/1957. Tja je prišel iz fonda Federalnega zbirnega centra, in sicer iz knjižnice Josipa Mantuanija. Za podatke o prvem lastniku se najlepše zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku. Po uporabi in usodi je temu priročniku soroden tudi priročnik za igranje na prečno flavto iz leta 1788, *Grundliche Anleitung die Flöte zu spielen, nach Quanzes Anweisung: hrsg. von Franz Anton Schlegel*, ki je prav tako izšel v Gradcu in je v NUK prišel iz neke zasebne, verjetno grajske knjižnice. Trenutno ne vemo, kje je, je pa zabeležen v katalogu.
151 Za podatke se najlepše zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku.
152 V rubriki *Musicalia* najdemo naslednjo beležko: »Ein instrument so schon in etwas ruinirt, ein alte baass gaigen, ein kleine detto, 2 ziemblich lange flouten [...] ein Hakhenbrettel [?] schon alt.« ARS, AS, 309, šk. 12, št. 61 (2. junij 1751). Za podatke se najlepše zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku.

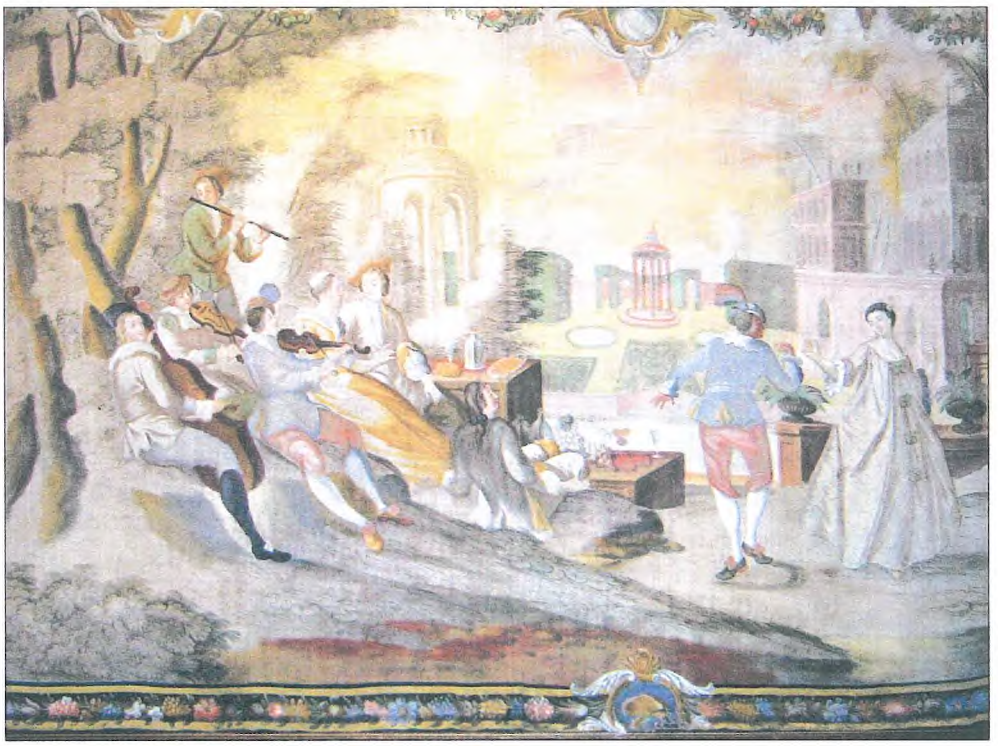

Slikane tapete z glasbenim motivom na dvorcu Jablje pri Mengšu. Glasbeno-plesni prizor plemiškega vrtnega razvedrila in dama s kitaro (foto: Metoda Kokole).

uporabljenega francoskega izvirnika.[153] Ti doslej zbrani drobci in primeri seveda še niso vse, kar bo s sistematičnim delom in iskanjem odkrito med arhivskim gradivom in beležkami v obstoječi ter novi zgodovinski in umetnostnozgodovinski literaturi.

Tudi podatki iz naslednjega stoletja, ko je na slovenskem prostoru nastalo več premoženjskih popisov plemiških rezidenc, namreč potrjujejo hipotezo, da je bilo v večini gradov in dvorcev tudi kako glasbilo, v 19. stoletju seveda reprezentančni klavir. V prejšnjih stoletjih slika ni bila bistveno drugačna, le da so bila glasbila do 19. ali celo 20. stoletja uničena ali so se porazgubila. Vsi zbrani podatki o glasbi pa že sedaj potrjujejo domnevo, da so bile plemiške rezidence, s katerimi je bil prepreden tako rekoč ves naseljiv prostor današnje Slovenije, prava mala glasbena središča, plemstvo pa glavni nosilec razvoja posvetne glasbene umetnosti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
AS 309, Zapuščinski inventarji
AS 1052, Zois pl. Edelstein, rodbina

153 *Katalog stalne razstave*, str. 135. O glasbilih na gradu imamo podatke, a so že iz 19. stoletja, ko je bil pri hiši seveda klavir.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
Gospoščina Slovenska Bistrica, 1857, Musicalia

LITERATURA

Antonicek, Theophil: Die maximilianische Hofmusikkapelle im Urteil der Nachwelt – ein Forschungsbericht. *Die Wiener Hofmusikkapelle I. Georg von Slatkonia und die Wiener Hofmusikkapelle* (ur. Theophil Antonicek, Elisabeth Theresia Hilscher, Hartmut Krones). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1999, str. 117–136.

Arbo, Alessandro: *Musicisti di frontiera. Le attività musicali a Gorizia dal Medioevo al Novecento.* Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1998.

Bagarič, Alenka: Posvetila Giacoma Gorzanisa v knjigah glasbe za lutnjo (Benetke 1561, 1563, 1564). *Muzikološke razprave. In memoriam Danilo Pokorn* (ur. Nataša Cigoj Krstulović, Tomaž Faganel, Metoda Kokole). Ljubljana: Založba ZRC, 2004, str. 15–26.

Bagarič, Alenka: *»Villanelle alla napolitana« Giacoma Gorzanisa in njegova vloga v širitvi vilanele iz Italije na Kranjsko in v sosednje avstrijske dežele.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2009 (doktorska disertacija).

Bagarič, Alenka: *Zbirki skladb za lutnjo Giacoma Gorzanisa, posvečeni kranjskemu plemstvu.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003 (magistrsko delo).

Bernstein, Jane A.: *Music Printing in Renaissance Venice. The Scotto Press (1539–1572).* New York in Oxford: Oxford University Press, 1998.

Cod. Pal. germ. 848 Große Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse): digitalna kopija izvirnika dostopna na http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0469.

Cvetko, Dragotin: *Academia Philharmonicorum Labacensis.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1962.

Die Philharmonische Gesellschaft in Laibach 1702–1902. Nach den von weil. Friedrich Keesbacher hinterlassenen Aufzeichnungen verfasst von Emil Bock. Laibach: Philharmonische Gesellschaft, 1902.

Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve, Ljubljana 1701–1714* (ur. Ana Lavrič). Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Eybl, Martin: The early keyboard concertos in Ptuj: music composer for the Dornava court. *De musica disserenda*, 4, št. 2, 2008, str. 65–85.

Federhofer, Hellmut, in Flotzinger, Rudolf: Musik in der Steiermark – historischer Überblick. *Musik in der Steiermark. Katalog der Landesausstellung 1980* (ur. Rudolf Flotzinger). Graz: Styria, 1980, str. 15–85.

Federhofer, Hellmut: *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innerösterreich (1564–1619).* Mainz: B. Schott's Söhne, 1967.

Flotzinger, Rudolf: Gaisruck, Franz Anton Josef Reichsgraf von. *Österreichisches Musiklexikon*, 2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, str. 522.

Fras, Ivan: *Inventar gospoščine Bistriški grad 1587–1944.* Inventarji, 10. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2004.

Gorzanis, Giacomo: *Il primo libro di napolitane che si cantano et sonano in leuto (1570); Il secondo libro delle napolitane a tre voci (1571)* (ur. Alenka Bagarič). Monumenta artis musicae Sloveniae 51. Ljubljana: Muzikološki inštitut ZRC SAZU in SAZU, 2007.

Gorzanis, Giacomo: *Skladbe za lutnjo. Intabolatura di liuto. Libro primo (1561)* (ur. Alenka Bagarič). Monumenta artis musicae Sloveniae 53. Ljubljana: Muzikološki inštitut ZRC SAZU in SAZU, 2011.

Gotika v Sloveniji. Svet predmetov (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej, 1995.

Gozzi, Marco: Musikgeschichte der Region Trient bis 1600. *Musikgeschichte Tirols. I. Von den Anfängen bis zur Frühen Neuzeit* (ur. Kurt Drexel in Monika Fink). Innsbruck: Universitätsverlag, 2001, str. 467–594.

Graz als Residenz Innerösterreich 1564–1619. Katalog der Ausstellung (ur. Berthold Sutter). Graz: Steiermärkische Landesbibliothek am Joanneum, 1964.

Gruber, Gernot: Die höfisch dominierte Musik. *Musikgeschichte Österreichs 1. Von den Anfängen zum Barock* (ur. Rudolf Flotzinger). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1995, str. 169–213.

Haar, James: The Courtier as Musician: Castiglione's View of the Science and Art of Music. *The Science and Art of Renaissance Music.* Princeton and New Jersey: Princeton University Press, 1998, str. 20–37.

Hajdinjak, Boris: Rodbina. *Gospodje Ptujski. Srednjeveški vitezi, graditelji in meceni* (ur. Polona Vidmar). Ptuj: Pokrajinski muzej, 2008, str. 5–7.

Heartz, Daniel: A 15th-Century Ballo. *Aspects of Medieval and Renaissance Music. A Birthday Offering to Gustave Reese* (ur. Jan La Rue). New York: Pendragon Press, 1978, str. 359–375.

Höfler, Janez: *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

Janko, Anton, in Henkel, Nikolaus: *Nemški viteški liriki s slovenskih tal. Žovneški, Gornjegrajski, Ostrovrški / Deutscher Minnesang in Slowenien. Der von Suonegge, Der von Obernburg, Der von Scharpfenberg.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.

Južnič, Stanislav: Naravoslovno-matematična in glasbena dela jezuitov v Turjaški »knežji« fidejkomisni knjižnici. *Zgodovina za vse*, 14, št. 1, 2007, str. 5–36.

Katalog stalne razstave (ur. Janez Balažic in Branko Kerman). Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1997.

Kidrič, France: Dramatične predstave v Ljubljani do l. 1790. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 5, 1926, str. 108–120.

Kokole, Metoda: »Sequamini o socii« ali vesela glasbena druščina s Kranjske in Štajerske. Prva knjiga pet- in šestglasnih madrigalov Filippa de Duca (1586). *Muzikološki zbornik*, 43, št. 1, 2007, str. 67–90.

Kokole, Metoda: Academia Philharmonicorum Labacensium v evropskem okviru. *300 let / Years Academia Philharmonicorum Labacensium 1701–2001* (ur. Ivan Klemenčič). Ljubljana: Založba ZRC, 2004, str. 29–56.

Kokole, Metoda: Humanism in music and music in humanism: the case of music prints dedicated to local patrons of art on the territory of today's Slovenia. *Tu felix Europa. Der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mittelauropäischen Raum / Humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor* (ur. Vincenc Rajšp, Feliks J. Bister, Miroslav Polzer). Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju; Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2011, str. 143–164.

Kokole, Metoda: *Isaac Posch »diditus Eois Hesperiisque plagis« – slavljen v deželah Zore in Zatona*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.

Kokole, Metoda: Italian Operas in Ljubljana in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Il teatro musicale italiano nel Sacro Romano Impero nei secoli XVII e XVIII* (ur. Alberto Colzani, Andrea Luppi, Maurizio Padoan). Como: A.M.I.S., 1999, str. 263–291.

Kokole, Metoda: Italijanske operne predstave pri Auerspergih sredi 17. stoletja – drobtinica k slovenskemu glasbenemu zgodovinopisju. *Muzikološki zbornik*, 35, 1999, str. 115–129.

Kokole, Metoda: *Musicale essercitio*. O glasbenem izobraževanju slovenskih protestantov. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 162–183.

Kokole, Metoda: Najzgodnejše opere na Slovenskem: od Euridice (?) do začetka delovanja stanovskega gledališča. *Stoletja glasbe na Slovenskem* (ur. Primož Kuret). Ljubljana: Festival, 2006, str. 223–247.

Kokole, Metoda: Nekaj pričevanj o evropskem poznosrednjeveškem plesu na Slovenskem. *Srednjeveška glasba na Slovenskem in njene evropske vzporednice / Medieval music in Slovenia and its European connections* (ur. Jurij Snoj). Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998, str. 95–108.

Kokole, Metoda: Operne predstave v Gorici od odprtja gledališča do konca 18. stoletja. *Barok na Goriškem* (ur. Ferdinand Šerbelj). Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk; Ljubljana: Narodna galerija, 2006, str. 137–158.

Kokole, Metoda: Pričevanja o plesu. *Zgodovina glasbe na Slovenskem I. Od začetkov do konca 16. stoletja* (ur. Jurij Snoj). Ljubljana: Založba ZRC, 2012 (v tisku).

Kokole, Metoda: Protestantski podporniki glasbe ter glasbena ustvarjalnost in poustvarjalnost na Slovenskem v drugi polovici 16. stoletja. *Primož Trubar 1508–1586. Ob petstoti obletnici rojstva* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2008, str. 75–113.

Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergarja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.

Koter, Darja: Čembalo na slovenskih in istrskih freskah. *Glasbeno-pedagoški zbornik*, 2, 1997, str. 37–48.

Koter, Darja: *Glasbilarstvo na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 2001.

Koter, Darja: Lutnja Andreasa Berra in likovne upodobitve glasbil v dvorcu Dornava. *Dornava – Vrišerjev zbornik 2003* (ur. Marjeta Ciglenečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 341–357.

Koter, Darja: Turqueries and Chinoiseries with Musical Symbols: Examples from Slovenia. *Music in Art*, 29, št. 1–2, 2004, str. 113–122.

Kuret, Niko: Vurberški relief. *Ptujski zbornik VI* (ur. Jože Curk). Maribor: Obzorja, 1975, str. 345–349.

Lavrič, Ana: Umetnostni spisi Aleša Žige Dolničarja. *Acta historiae artis Slovenica*, 1, 1996, str. 35–78.

Ludvik, Dušan: Eggenbergi in Eggenberški arhivi. *Kronika*, 19, 1971, str. 77–81.

Meier, Bernhard: *Cipriani Rore, madrigalia 3–8 vocum. Opera omnia*, 5. Corpus mensurabilis musicae 14. Rome: American Institute of Musicology, 1971.

Meier, Bernhard: Rex Asiae et Ponti. Poklonitveno delo Cypriana de Roreja. *Muzikološki zbornik*, 6, 1970, str. 5–11.

Mesesnel, France: Grad Tolsti vrh [Konservatorsko poročilo]. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 16, 1939/40, str. 115–116.

Mlinarič, Jože: *Marenberški dominikanski samostan: 1251–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 1997.

Murovec, Barbara: Antonio Maderni (1660–1702). Je bil pozabljeni Weissenkircherjev zet iz Capolaga prvi Attemsov freskant?. *Slovenska umetnost in njen evropski kontekst* (ur. Barbara Murovec). Ljubljana: Založba ZRC, 2007, str. 114–122.

Murovec, Barbara: Alegorija petih čutov na freskah v gradu Jablje in na slikanih tapetah iz gradov Dornava in Zaprice. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 29, 1993, str. 133–148.

Murovec, Barbara: Baročna poslikava sobe v stolpu gradu Sevnica. *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 235–248.

Murovec, Barbara: Poslikava velike dvorane v dvorcu Dornava. *Dornava – Vrišerjev zbornik 2003* (ur. Marjeta Ciglenečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 250–280.

Murovec, Barbara: *Slikarska oprema jedilnice v gradu Jablje*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1994 (diplomska naloga).

Nagode, Aleš: Vloga plemstva iz slovenskih dežel v življenju in delu Wolfganga A. Mozarta. *Muzikološki zbornik*, 43, št. 1, 2007, str. 91–98.

Podlesnik Tomášiková, Lidija: Gradovi in plesna kultura: pogled na današnjo izvajalsko plesno prakso na osnovi preučevanja virov. *Kronika*, 60, 2012, str. 575–582.

Podlesnik Tomášiková, Lidija: Plesni mojstri Kranjskih deželnih stanov v 18. in 19. stoletju. *Muzikološki zbornik*, 47/1, 2011, str. 113–140.

Polk, Keath: Innovation in Instrumental Music 1450–1510. The Role of German Performers within European Culture. *Music in the Renaissance: Sources, Styles, and Contexts* (ur. John Kmetz). Cambridge: Cambridge University Press, 1994, str. 202–214.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Založba ZRC, 2005.

Preinfalk, Miha: Grad Sevnica in boji za njegovo lastništvo (1595–1769). *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 83–127.

Radics, Peter von: *Die Geschichte der Philharmonischen Gesellschaft in Laibach seit zwei Jahrhunderten 1701-1907 / nach der in Handschrift hinterlassenen Geschichte der Gesellschaft von Dr. F. Keesbacher im Auftrage der Direction neubearbeitet und ergänzt*. Ljubljana, 1908 [rokopis: NUK, Rokopisna zbirka, ms. 21/58].

Radics, Peter von: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*. Ljubljana: Krainische Sparkasse, 1910.

Rijavec, Andrej: *Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma*. Ljubljana: Slovenska matica, 1967.

Rijavec, Andrej: Parthia in trije concerti Johanna Adama Sheibla v arhivu Študijske knjižnice v Ptuju. *Muzikološki zbornik*, 8, 1972, str. 57–69.

Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki 1485–1487* (ur. in prev. Primož Simoniti). Celovec: Mohorjeva družba, 1991.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Brda in zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Zgornja Vipavska dolina*. Ljubljana: Viharnik, 2008.

Sartori, Claudio: *I libretti italiani a stampa dalle origini al 1800. Catalogo analitico con 16 indici*. Cuneo: Bertola & Locatelli Editori, 1990–1995.

Seifert, Herbert: Die Entfaltung des Barocks. *Musikgeschichte Österreichs 1. Von Anfängen zum Barock* (ur. Rudolf Flotzinger). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1995, str. 299–361.

Sietzenheimb, Adam Sebastian von: *Wiegen-Jahren, biss zur anruckender reiffen Mannbarkeit mit schönen Tugenden Seelen-Erspriesslich gezieret [...] auss vnderschiednen Geist- vnd Weltlichen Lehrreichen Verfassern, vnnd theils eygnen müglichisten Nachsinnen, in vnser Teutsch-gebundne Helden-Sprach, trewlich zusamen gezogen [...]*. München: In eygner Verlegung, 1659.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Somerset, H. V. F.: The Habsburg Emperors as Musicians. *Music and Letters*, 30, 1949, str. 206–212.

Spechtler, Franz Viktor: Höfische Musik im hohen und späten Mittelalter. *Musikgeschichte Österreichs. 1. Von den Anfängen zum Barock* (ur. Rudolf Flotzinger). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1995, str. 101–138.

Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801 (ur. Lojze Gostiša), zv. 1. Ljubljana: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Staudacher, Isle M.: Musik in Graz. *Geschichte der Stadt Graz. 3. Kirche – Bildung – Kultur* (ur. Walter Brunner). Graz: Stadt Graz, 2003, str. 664–668.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska. Med Igom, Ribnico in Kočevjem*. Ljubljana: Viharnik, 2003.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska. Porečje Krke*. Ljubljana: Viharnik, 2000.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska. Ljubljana, grad in dvorci*. Ljubljana: Viharnik, 1999.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*. Ljubljana: Viharnik, 1998.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: Založba Park, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Spodnja Savinjska dolina*. Ljubljana: Založba Park, Znanstveni tisk, 1992.

Škulj, Edo: Orgle v uršulinski cerkvi in glasbena ustvarjalnost uršulink. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ur. Marija Jasna Kogoj). Ljubljana: Družina, 2002, str. 223–242.

Špendal, Manica: *Iz Mariborske glasbene zgodovine.* Maribor: Založba Obzorja, 2000.
Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja.* Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren.* Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
Tonazzi, Bruno: Notizie biografiche/Biographical information, *Giacomo Gorzanis, Libro de intabolatura di liuto (1567).* Milano: Edizioni Suvini Zerboni, 1975, str. 7–104.
Vale, Giuseppe: *Itinerario de Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487.* Studi e testi 103. Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1943.
Valentinitsch, Helfried: Der innerösterreichische Hofkammerpräsdent Hans Khisl von Kaltenbrunn (ca. 1530–1593). Einer frühkapitalischer Unternehmer zwischen protestantischen Ständen und katholischem Landesfürsten. *Forschungen zur Geschichte des Alpen-Adria-Raumes, Festausgabe für em.o. Univ.-Prof. Dr. Othmar Pickl zum 70. Geburtstag* (ur. Othmar Pickl, Herwig Ebner, Paul W. Roth, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber). Graz: Institut für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, 1997, str. 403–431.
Valvasor, Janez Vajkard: Topographia Ducatus Carnioliae modernae. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
Vidmar, Polona: Poslikane tapete v dornavskem dvorcu. *Dornava – Vrišerjev zbornik 2003* (ur. Marjeta Ciglenečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 283–322.
Vnuk, Branko: Grad Borl. Podatki, pomembni za nadaljnje proučevanje gradbenozgodovinskega razvoja grajskega kompleksa. *Grad Borl. Gradbenozgodovinski oris in prispevek k zgodovini rodbine Sauer.* Cirkulane: Društvo za oživitev gradu Borl, 2010, str. 8–70.
Weigl, Igor: Grad Borl in družina Sauer von und zu Ankenstein. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2, 1997, str. 217–228.
Weigl, Igor: O francoskih grafikah, loparjih in grofičinem strelovodu. Oprema in funkcije dvorca Dornave v 18. stoletju. *Dornava – Vrišerjev zbornik 2003* (ur. Marjeta Ciglenečki). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003, str. 180–244.
Wessely, Othmar: Tubingensia. *Die Musikforschung*, 7, 1954, str. 397–402.
Žabota, Barbara: Rodbina Khisl – novoveška zgodba o uspehu. *Kronika*, 51, 2003, str. 1–26.
Zeri, Federico, in Rozman, Ksenija: *Evropski slikarji iz slovenskih zbirk.* Ljubljana: Narodna galerija, 1993.
Zeri, Federico, in Rozman, Ksenija: *Evropski slikarji, katalog stalne zbirke.* Ljubljana: Narodna galerija, 1997.
Žnidaršič Golec, Lilijana, in Kokole, Metoda: Jurij Slatkonja (1456–1522), cerkveni dostojanstvenik in glasbenik med rodno Kranjsko in Dunajem. *Slovenski odnosi z Dunajem.* Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut (v pripravi).
Zupančič, Maruša: *Razvoj violinizma na Slovenskem do začetka druge svetovne vojne.* Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2011 (doktorska disertacija).
Žvanut, Maja: Knjižnice na Kranjskem v 16. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, str. 277–283.
Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda.* Ljubljana: Viharnik, 1994.
Žvanut, Maja: Okus Jošta Jakoba grofa in gospoda Gallenberškega. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 211–242.

ZUSAMMENFASSUNG

Musik in den adeligen Wohnstätten in den slowenischen Ländern vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhunderts

Obwohl die dokumentarischen Quellen über musikalische Aktivitäten auf Burgen und Schlössern im slowenischen Raum bescheiden sind, bestätigen die überlieferten Splitter die Annahme, dass es in den privaten Räumen einiger adeligen Wohnstätten lebhafte kulturelle Aktivitäten gab. Die profane Musik, die die wohlhabendste Schicht durch die ganze hier behandelte Epochen kannte, anhörte, aktiv pflegte oder sogar selbst schuf, befand sich damals auf höchstem Niveau. Mindestens bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts kamen die musikalischen Impulse vor allem aus dem italienischen Raum, im 14. und ab der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts aber auch aus den Gebieten nördlich der Alpen.

Schon seit dem Mittelalter gehörten das aktive Musizieren, ebenso wie das Beherrschen der Tanzkunst und der ritterlichen Fertigkeiten zu den obligaten Bestandteilen der adeligen Bildung. Der Adel im damaligen ethnischen slowenischen Raum bildete hier keine Ausnahme; erhalten sind Berichte über einzelne hervortretende Persönlichkeiten, die die Musik besonders schätzten und sich daran erfreuten. Im Jahre 1487 wurde auf dem Schloss Majšperk (Monsberg) musiziert und getanzt, im 16. Jahrhundert waren einige Jahrzehnte hindurch zumindest das Schloss Žužemberk (Seisenberg) aus der Schönberg-Linie der Auersperg, aber auch das Schloss Fužine (Kaltenbrunn) bei Laibach bei der Familie Khisl größere musikalische Zentren. Mu-

sikalische Mäzene – und wahrscheinlich Lautenspieler als Amateure – waren auch Moritz von Dietrichstein auf Waldenberg und Radmansdorf, und der prominente Görzer Veit von Dornberg. Dokumentiert ist das Musizieren auf Laute und auf Tasteninstrumenten aber auch das Singen der damals beliebten italienischen und lateinischen mehrstimmigen profanen Lieder in der Art der Madrigale, Villanella, Canzonetta u.a. Von den Schlossherren des 16. Jahrhunderts ist Johannes Georg Khisl aus Fužine und Konjice (Gonobitz) auch als Komponist einer Sammlung von Motetten und Madrigalen hervorgetreten.

Im Hinblick auf die Bedürfnisse der Schlossherrschaft überrascht es wenig, dass von den Musikgattungen, die das Leben auf Burgen und Schlössern begleiteten, vor allem jene dokumentiert sind, die der persönlichen Entspannung oder als Begleitung bei Festen, z. B. bei festlichen Essen oder Bällen dienten. Der Adel lebte seit dem 17. Jahrhundert sowohl in der Stadt als auch auf dem Land. Die Stadthäuser und Paläste wurden in der Winterzeit bewohnt, als sich das lebhafte gesellschaftliche Leben – auch das musikalische – in den Städten abspielte, während die Sommermonate in den Sommerresidenzen verbracht wurden, wo sich einige weiterhin bei Musik entspannten. Graf Franz Anton Sauer musizierte auf seinem Schloss Borl (Ankenstein) – wo er auch seine Musikaliensammlung aufbewahrte – wahrscheinlich auf der noch heute erhaltenen Laute. Dokumentarisch belegt ist, dass Ende des 17. und im 18. Jahrhundert auch Johann Andreas Mugerle von Edelhaimb, Wolfgang Andreas Konrad von Siberau, Johann Bertold von Höffer Musikinstrumente besassen und auch an diesen musizierten.

Neben der Instrumentalmusik war beim Adel auch die Oper eine beliebte musikalische Sparte, deren Aufführungen in den Städten finanziell unterstützt wurde; auf den eigenen Landsitzen vergnügte man sich mit dem Singen der beliebtesten Arien und Duette. Einige private Sammlungen von Opernnummern haben sich in Görz und unter den Musikalien auf dem Schloss Slovenska Bistrica (Windischfeistritz) erhalten. Im Görzischen traten unter den Opernbegeisterten vor allem Mitglieder der Familie Thurn und Valsassina auf, aber auch einzelne Mitglieder der Familien Lanthieri, Rabatta und Lamberg, der Musik besonders gewogen waren auch einige Auersperg.

Einige besonders Begeisterte beschäftigten (oder mieteten) im 18. Jahrhundert auch Berufsmusiker, zum Beispiel 1732 der damalige krainische Vizedom Franz Anton Siegfried Graf Thurn und Valsassina auf Radovljica (Radmannsdorf), aber sehr wahrscheinlich auch einige Mitglieder der Familie Attems auf ihren steirischen Schlössern, vor allem Graf Josef auf Dornava (Dornau). Dort soll er mit seiner Gattin zumindest einen Komponisten beherbergt haben (Johann Michael Steinbacher), dessen Handschriften sie in ihrer Musikaliensammlung aufbewahrten, heute bekannt unter der Bezeichnung »Ptujska zbirka« (Pettauer Sammlung). In Slovenska Bistrica sang Ignaz Graf Attems mit seiner Gemahlin in ihrem mit musikalischen Motiven dekorierten Saal die beliebtesten Opernarien und – duette, die in eigenen Heften aufgeschrieben waren und heute als die einzige erhaltene »private« Sammlung von Opernmusikalien in Slowenien gelten.

Auf seinem repräsentativen Sitz Štatenberk (Stattenberg) hatte auch Disma Graf Attems einen eigenen Saal für die Musik. Mit musikalischen Motiven schmückten auch einige andere musikbegeisterte Adelige ihre Schlösser, zum Beispiel Anton Josef Graf Auersperg, Schlossherr von Sevnica (Lichtenwald), sowie Josef Anton Freiherr von Janežič, der auf dem Schloss Jablje (Habach) bei Mengeš ein eigenes Musikzimmer hatte. Bemalte Tapeten soll es auch im Schloss Novo Celje (Neu-Cilli) gegeben haben, das ab 1753 dem Grafen Franz Anton Gaisruck, der als Amateur die Laute spielte und zwei erhaltene Musikstücke in der Lauten-Tabulatur verfasste, gehört hatte.

Diese und andere bisher gesammelten Splitter und Beispiele sind natürlich noch nicht alles, was durch systematische Suche in archivalischen Quellen und in der neuen historischen und kunsthistorischen Literatur in Zukunft noch entdeckt werden kann. Schon jetzt aber bestätigen die Angaben und die reicher dokumentierten Quellen aus dem folgenden Jahrhundert die Hypothese, dass sich auf den meisten Schlössern irgendwelche Musikinstrumente befanden. Die adeligen Residenzen, mit denen das Gebiet des heutigen Slowenien übersät war, waren in der Tat richtige kleine Musikzentren, der Adel aber zweifellos der Hauptträger der Entwicklung der profanen Musik.

SUMMARY

Music at noble residences in the territory of the present-day Slovenia from the Middle Ages to the end of the eighteenth century

Although documentary materials on musical activities performed at castles in the Slovenian territory are scanty, the extant fragments confirm the assumption that the private recesses of some noble residences set the stage for lively cultural happenings. Secular music that was known, listened to, cultivated and even produced by members of the

wealthiest class was then at the high European level. In the period up to at least the mid-18th century, most musical impulses originated from the Italian area, whereas in the 14th and the second half of the 18th century they would also come from areas north of the Alps.

Music making, dancing and martial arts had been part of compulsory education of the nobility since the Middle Ages, and the same held true for the nobility in the then Slovenian ethnic area. Accounts have been preserved of several distinguished personalities who regarded music as the most revered form of pastime. At Majšperk (Monsberg) castle noble dancing was recorded in 1487, whereas Žužemberk (Seisenberg) castle belonging to the Šumberk (Schönberg) branch of the Auersperg family and the Fužine (Kaltenbrunn) manor owned by the Khisl family seem to have been two outstanding music centres in the later part of the 16th century. Two of the known patrons of music and probably amateur lute players themselves were Moritz von Dietrichstein, Lord of the Lipnica (Waldenberg) and Radovljica (Radmannsdorf) seigniory, and Vito of Dornberk (Dorimbergo), a great diplomat from Gorizia. There is documentary evidence on local music making on lute and keyboard instruments as well as singing the then popular Italian and Latin secular polyphonic songs, such as madrigals, villanelle, canzonette, etc. Of all the lords in the 16th century, Johann Georg von Khisl of Fužine and Konjice (Gonobitz) was also documented as the composer of a collection of motets and madrigals.

Considering the needs of the then nobility, the musical genre that was most commonly part of the life at castles and manors was that whose function was to entertain or accompany various feasts, such as banquets and dances. From the 17th century onwards the nobility resided as much in cities as in the countryside. They would use urban residences during winter, when cities provided a more vibrant social – as well as musical – life, and withdrew to their summer residences where some of them would continue to indulge in music. Count Franz Sauer, for instance, probably played lute and at his Borl (Ankenstein) castle kept a number of other instruments. At the end of the 17th and during the 18th century musical instruments were, according to sources, also owned and played by Johann Andreas Mugerle von Edelhaimb, Wolfgang Andreas Conrad von Siberau, and Johann Berthold von Höffer.

Apart from instrumental music, the nobility was especially devoted to opera, providing financial support to its productions in major cities and singing their favourite arias and duets at home for amusement. Some private collections of opera arias have been preserved in Gorizia and among the archival documents from Slovenska Bistrica (Winidisch-feistritz) manor. The most notable opera enthusiasts in Gorizia were various members of the extended Thurn and Valsassina family, as well as some individual members of the Lanthieri, Rabatta and Lamberg families. Several Auerspergs, too, had a great love of music.

In the 18th century the most avid dedicatees also employed or hired professional musicians; for instance, at least in 1732 Count Anton Siegfried Thurn and Valsassina, the Lord of Radovljica manor and Vice-Dominus of Carniola, as well as some members of the Attems family at a number of their manors across Styria, especially Count Josef at the Dornava (Dornau) manor. There, he and his wife are believed to have hosted at least one of the authors of compositions (Johann Michael Steinbacher), preserved in their collection of *musicalia*, today known as the »Ptuj Collection«. And finally, Count Ignaz Attems would sing with his wife in his manor of Slovenska Bistrica, decorated with musical motifs, his favourite arias and duets written down in still extant scores and parts that are considered today the only preserved »private« collection of opera arias in Slovenia.

Count Disma von Attems, too, had a music hall at his representative Štatenberk (Statenberg) mansion, and musical motifs would also adorn the mansions of some other nobles engaged with musical culture, such as Count Anton Joseph von Auersperg, Lord of the Sevnica (Lichtenwald) manor, and Baron Joseph Anton Janežič, who had a special music-room in his manor at Jablje (Habach) near Mengeš. Painted wallpaper is also said to have adorned the Novo Celje (Neu Cilli) manor owned since 1753 by Count Franz Anton Gaisruck, an amateur lute player and the author of the two preserved compositions in tablature.

These and other fragments and cases collected so far are, of course, not everything that might be revealed in the future by systematic work and search through the archives and notes in the existing as well as new history and art-history literature. Also the data from the better-documented sources from the 19th century confirm the assumption that the majority of castles and manors disposed of an instrument of some kind. Noble residences that dotted practically the entire settlement area of the present-day Slovenia were genuine musical centres and the nobility undoubtedly the main agents in the development of secular music in the area.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 728.8:332.21(497.4)"18"

Prejeto: 26. 9. 2012

Stane Granda

dr. zgodovine, znanstveni svetnik, redni profesor, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: sgranda@zrc-sazu.si

Preprodaja gradov in zemljiških gospostev na Kranjskem v 19. stoletju

IZVLEČEK

Preprodaja gradov in zemljiških gospostev je del trgovine z nepremičninami, kjer igra glavno vlogo kapital, tako v gotovini in vrednostnih papirjih kot v najetih kreditih. Za prodajo je vzrok predvsem zadolženost, za nakup pa zaščita realne vrednosti razpoložljivega kapitala, gospodarska dejavnost v obliki optimizacije kmetijskega obrata, neagrarna dejavnost, družbeni vzpon in raznovrstne špekulacije.

KLJUČNE BESEDE

gradovi, zemljiška gospostva, Kranjska, 19. stoletje, družbene reforme, fevdalizem, kapitalizem, zadolževanje, špekulacije, razparceliranje, prodajalci in kupci gradov

ABSTRACT

RESALE OF CASTLES AND SEIGNIORIES IN THE 19TH-CENTURY CARNIOLA

Resale of castles and seigniories is part of real-estate trade in which the main role is played by capital, be it in cash, securities or loans. The main reason to sell was indebtedness and the main reason to purchase was the desire to protect the real value of available capitals, economic activity in the form of farm optimisation, non-agrarian activity, social elevation and various kinds of speculation.

KEY WORDS

castles, seigniories, Carniola, 19th century, social reforms, feudalism, capitalism, borrowing, speculation, land division, sellers and buyers of castles

Lastniki gradov – »Bližje grada, bližje vraga«[1]

Gradovi na Slovenskem, z nekaterimi izjemami, niso bili grajeni kot umetnostni spomeniki. Prvenstveno so bili namenjeni bivanju, vendar so lastniki želeli slediti umetnostnim trendom časa. Kljub dejstvu, da so zlasti po drugi svetovni vojni številni v ruševinah, so presenetljivo še vedno prepoznavnejši del naše kolektivne zgodovinske zavesti. Verjetno tudi zato, ker so tako odstopali od bornih kmečkih bivališč. Pri tem je mogoče opaziti precejšnje razlike. Najbolj vpadljivo je dejstvo, da obstajajo velike razlike med vedenjem mestnega prebivalstva,[2] ki je do gradov večinoma nevtralno ali celo negativno nastrojeno, tudi zaradi zavisti, ki izhaja iz premoženjskih razlik, in ljudi na deželi, ki jih čutijo kot del lastne identitete. Pri odnosu do gradov ni nepomembna ideološka oziroma politična opredelitev posameznikov, pa tudi določene osebne izkušnje prednikov. Ko pa skušamo pri naših ljudeh izmeriti konkretne dimenzije vedenja o gradovih, presenetljivo ugotovimo, da je to sestavljeno iz vrste šablonskih izročil, katerih najpogostejša vsebina je pripoved o skrivnih podzemnih rovih, krutih graščakih, kmečkem trpljenju ob gradnji gradov in nečloveškem odnosu njihovih lastnikov do podložnikov.[3] Negativni odnos o obliki in vsebini podložniškega razmerja skušajo raztegniti celo na čas po odpravi fevdalizma. Povezujejo ga kar z obstojem gradov oziroma njihovimi lastniki. Kot da leta 1848 ni bilo. Ljudje praktično ne poznajo pravnih razmer v preteklosti. Prepričani so, da so graščaki lahko vsakega podložnika kaznovali s smrtjo. Številni verjamejo v pravico »ius primae noctis«, katere obstoj ni dokazan, kot trajno pravico graščakov. Hkrati pa je, zlasti za čas po odpravi fevdalizma, izjemno težko priti do podatkov o nezakonskih otrocih graščakov. Problem je večplasten. Številna kmečka dekleta so v ljubezenskem razmerju s pripadnikom graščakove rodbine naivno videla možnost za družbeni vzpon. Praktično vsa so se zmotila. Moji informatorji so v razumevanju njihovih stisk o tem neradi govorili. Številni »grajski« so svoje žrtve pod pogojem, da se umaknejo iz domačih krajev, izplačali. Zdi se, da je bilo več upanja na boljši izid, če si je kmečki fant našel intimno zvezo z grajsko. Naj opozorimo samo na primer z gradu Tuštanj, ko se je grajska gospodična, ki ni bila plemkinja, zaljubila v vrtnarja in se z njim poročila.[4] Podobna zgodba je povezana tudi z Draškovcem pri Šentjerneju, kjer sta v zakonskem stanu živela nekdanja otoška kontesa in nekdanji hlapec njenega očeta.

Zveza med plemkinjo in plebejcem je lahko obstajala tudi, če se formalno ni končala z zakonom. O tem govori že Santonino v svojem znamenitem dnevniku. V tem pogledu življenje grajskih sploh ni bilo zavidanja vredno. Poroke v krogu njim enakih niso bile tako preproste. Na videz nenavadno, v resnici pa dokaj kruto je bilo mnenje enega izmed dolenjskih Langerjev, ki je ob prelomu 19. v 20. stoletje v novomeški družbi svoj plemiški položaj menda rad primerjal s ciganskim: oboji se lahko ženijo le znotraj »svojih«.

Sistematičnega znanja o fevdalni dobi v našem prostoru je med Slovenci neverjetno malo. Številni ne vedo, kdaj je bil konec fevdalizma. Moja pokojna teta, rojena leta 1909, je nenehno trdila, kako je hodila na tlako v grad Klevevž. Šele po dolgotrajnem pogovarjanju sem prišel do spoznanja, da je morala delati na graščini, ker je družini mojega starega očeta graščak dovolil v gozdu grabiti listje. Tudi nabiranje dračja je bilo treba odslužiti. Zaradi kraj lesa ter zlasti divjega lova in ribolova so okoliški kmetje pogosto prišli v spore z grajskimi. Njihove zahteve po spoštovanju tuje lastnine so interpretirali zelo samovoljno. Tako je neki dolenjski pisun, sicer nekdanji general JLA, širil govorice o »kontesi« s Hmeljnika, ki je bila znana po svoji živahni ježi konja po posestvu. Kar mimogrede in iz naslade naj bi z bičem pretepala kmete, in to v času pred drugo svetovno vojno. Pogovor s kmeti iz okolice gradu je razkril ne samo lažnost te trditve, ki je služila za opravičevanje požiga gradu, ampak je prinesel povsem nasprotno sliko: »kontesa« je bila znana po izjemni ljudomilosti in materialni pomoči ljudem v stiski. V resnici je nekoga zalotila pri motenju posesti in ga okarala. O kakršnemkoli pretepanju ni bilo ne duha ne sluha. Takšne pripovedi za obdobje druge polovice 19. in 20. stoletje odstopajo od pavšalnih običajno le v primerih, ko so bili informatorji (danes povečini po pripovedovanju potomcev) na gradu zaposleni kot služabniki in so imeli z grajski-

1 Ljudski pregovor.

2 Kolikor mi je uspelo ugotoviti, so med požigalci gradov med drugo svetovno vojno prevladovali meščani. Kmetje so tako početje večinoma obsojali – ne iz simpatij do graščakov, želja po agrarni reformi, ki bi jim dodelila njihovo zemljo, je bila neizmerna, ampak iz nasprotovanja vandalizmu, delanju škode, uničevanju premoženja. Gradove so imeli nekako za svoje, saj so se zavedali, da so jih gradili, predvsem pa vzdrževali njihovi predniki. Značilna je pripoved nekega nekdanjega partizana z Notranjske, sicer zgodovinarja, ki je na vprašanje, zakaj niso požgali Snežnika, odgovoril, da bi jih to pripeljalo v prehud konflikt z okoliškimi kmeti.

3 Pred leti sem dal pri predmetu Kulturna zgodovina Slovencev v okviru enopredmetne slovenistike na Filozofski fakulteti v Ljubljani za obvezno seminarsko nalogo temo Gradovi na Slovenskem v zavesti njihovih okoličanov. Želel sem dobiti poročila o ljudskem izročilu. Rezultati so bili pod pričakovanji. O gradovih in njihovih lastnikih so ljudje vedeli malo ali nič. Izjema so bili samo tisti, katerih sorodniki so bili tam zaposleni. Ostali so ponavljali naučeno v šoli. Najbolj zanimiva je bila pripoved o lastnikih Bistre. Nekateri so gradove na podlagi vedenja iz šole ali širše družbene klime obravnavali izrazito nenaklonjeno in tendenciozno, tisti, ki so imeli tam zaposlene prednike in sorodnike ali pa so bili neposredni sosedje graščakov, pa so imeli zanje samo dobre besede.

4 *Kronika, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah*, 57, 2009.

mi neposredno izkušnjo. V številnih primerih so pozitivne. Prav tipično je, kako na eni strani o Galletih z Bistre piše »strokovna« literatura in kaj po drugi strani povedo domačini. Podobno je s tržiškimi Borni in še kom. Zaposleni na gradu so običajno vedeli, ali so bili lastniki »firšti« (grofi) in »baronese«, sicer pa so vse označevali preprosto kot graščake. Za vprašanje o plemiškem poreklu nimajo občutka. Številni prebivalci našega podeželja, tudi sosedje gradov, so vedeli za priimke zadnjih lastnikov, ne pa starejših oziroma predhodnih. Številne izmed njih »mučijo« lastni priimki (Barbo, Aueršperger, Moškon, Štrasberger, Gal ...), ki spominjajo na priimke grajskih. Radi bi bili modre krvi ali vsaj daljni sorodniki, pa so bili le njihovi podložniki. Do svojih priimkov so prišli, ker je bila večina sovaščanov podložna drugim zemljiškim gospodom in so po svojem podložniškem razmerju odstopali od večine. Podobno se dogaja različnim Vidmarjem, ki so živeli na cerkveni posesti ali vidmu.

Pri odnosu do gradov oziroma njihovih lastnikov je pri Slovencih mogoče opaziti ogromno primesi nacionalizma in socialne nestrpnosti. Oboje je v veliki meri nastalo zaradi razvpitih primerov iz preteklosti, vzdržuje pa se pod vplivom okolja, zlasti šole, in to že stoletja. Verjetno gre tudi za številne usedline starejše preteklosti in branja zgodovinske literature, zlasti o kmečkih uporih. Do precejšnjega stopnjevanja tega »vedenja« je prišlo po drugi svetovni vojni, ko so bili skoraj vsi lastniki gradov označeni kot kolaboranti okupatorjev. Številni, celo izrazito demokratično usmerjeni sodržavljani, niso pripravljeni sprejeti dejstva, da je zlasti starejše plemstvo tako fašizem kot nacizem, da o komunizmu ne govorimo, odklanjalo. Totalitarizmi preprosto niso bili del njegove stanovske zavesti, ki je kljub svoji zastarelosti in neživljenjskosti pri številnih še obstajala – tudi po prvi svetovni vojni, ko je bilo plemstvo uradno odpravljeno. Nekdanji »graščaki« so za večino tujci, ki so nas hoteli potujčiti ter so nas izkoriščali in vsestransko zatirali. Večina jih lahko dokaže, da so bivali tu dlje kot mi, »pravi Slovenci«. Mnenje, da jih je večina znala slovensko, da so nekateri celo podpirali slovensko kulturo in se označevali za Slovence, je celo med zgodovinarji izpostavljeno zasmehovanju in očitkom revizionizma. Ta, za nekatere nesprejemljiva dejstva bi bilo treba še podrobneje raziskati.

Če za lastnike gradov in njihove rodbine v slovenski javnosti večinoma ni simpatij, pa je odnos do gradov drugačen. Podeželsko prebivalstvo njihovih požigov ni odobravalo in popolna laž je, da so se v njihovih plamenih izražala njihova stoletja zatajena in zatrta protifevdalna čustva. To je fantazma slovenskih meščanskih intelektualcev, ki o podeželju in kmetu nimajo pojma. Uničevanja premoženja ljudje večinoma ne sprejemajo. Obsojajo že slabo in neodgovorno gospodarjenje. Tak primer so bili zadnji lastniki Otočca, ki si zaradi svoje gospodarske neuspešnosti nikoli niso pridobili ugleda. Požige gradov med zadnjo svetovno vojno so ukazali komunistični funkcionarji meščanskega porekla na podlagi svojih predstav o življenju kmetov in graščakov, ki so jih črpali iz literature. Neposredno po drugi svetovni vojni so številni kmetje, celo aktivni udeleženci partizanskega gibanja, samoiniciativno hoteli med vojno prizadete gradove ohraniti ali vsaj ustaviti njihovo nadaljnje propadanje. Tam, kjer so bile uničene strehe, so jih hoteli nadomestiti z novimi. Marsikje so navozili potreben les. Oblast je take želje in poizkuse nasilno preprečevala. Še več. Prostovoljno pripeljan les za nova ostrešja (Hmeljnik, Turjak, Soteska ...), ki so ga okoliški kmetje pripravili in zbrali, so morali odpeljati. Oblast jih je začela spodbujati, naj grajske stavbe sami rušijo ter gradbeni material uporabijo za obnovo ali modernizacijo domov in hlevov, utrjevanje cest in podobno. Nekoliko bolj zaščiteni so bili hlevi, skednji, kozolci in druge stavbe grajske ekonomije, ki so jih vključili v stavbni fond kmetijskih zadrug. Nekatere gradove, ki bi jih lahko obnovili ali pa so bili celo še v dobrem stanju, kot na primer Lanšprež, so oblasti po drugi svetovni vojni minirale. Še leta 1978 sem v gradu Soteska videl drobilec za kamen. Zadrego Slovencev v odnosu do gradov najbolj potrjuje dejstvo, da pogosto celo ne vemo, kaj početi s tistimi, ki so bili obnovljeni. Številni so v njih pripravljeni videti zgolj kulturne spomenike in jim je skoraj bogokletna misel, da morajo biti uporabljeni tako, da bodo vzdrževali vsaj sami sebe.

Vzdrževati samega sebe

Ustanovno načelo številnih srednjeveških institucij in ustanov, tako svetnih kot cerkvenih, je bilo, da morajo vzdrževati same sebe. Na subvencije države ali vladarja ni bilo mogoče računati, kvečjemu na njegove službe ali prevzemanje določenih vojaških, gospodarskih, oblastnih in sodnih funkcij, ki so prinašale denar. To velja tudi za gradove, katerih arhitektura običajno odraža njihov temeljni namen in gospodarsko osnovo. Izjeme so zlasti gradovi, katerih lastniki so bili pripadniki visokega plemstva in so jih zgradili zaradi reprezentance ali podobnih, danes bi rekli turističnih namenov. V tem pogledu je tipična Soteska – »slovenski Versailles« – grofov Gallenbergov in knezov Auerspergov. Podobno bi lahko trdili še za Snežnik, Planino in druge Windisch-Graetzove gradove. Seveda pa se tudi pri teh dohodka, ki ga je prinašalo gospodarsko izkoriščanje posesti, ni nihče branil. Turjaški knezi so imeli svojo gospodarsko upravo v Kočevju, Soteska je bil »vikend«.

Grajska stavba sama na sebi je bila v gospodarskem pogledu čista izguba. Ključna je bila gospodarska osnova gospostva, posest – predvsem ta je

bila predmet gospodarskih interesov. Zato so tudi trgovali z njo, ko je grajska stavba propadla. Grad je bil samo njen zunanji simbol, objekt, ki je gospostvu dajal ime.

Čeprav so nekateri gradovi tesno povezani z nastankom naših mest, od ljubljanskega, goriškega, mariborskega, škofjeloškega, kamniškega in še nekaterih drugih, je njihova tipična pozicija v prostoru ruralna. Bili so, ali naj bi vsaj bili, gospodarska središča zemljiškega gospostva. Prav v tem pa je skrit eden njihovih temeljnih eksistenčnih problemov. Akumulacija v kmetijstvu nikoli ni bila visoka in dohodki od njega so bili pogosto na meji samopreživetja. Bogastvo v kmetijstvu se pogosto izraža v obsegu površin, količini pridelka in staležu živine ter v tem, ali je letina dobra in ali ni nesreč, kot so bile v preteklosti številne živinske kuge, izjemno redko pa v količini denarja, s katerim lastnik razpolaga. Težava kmetijstva je bila tudi v tem, da je bilo treba prodajati, ko je bila ponudba največja, čemur so se prilagajale cene. Zaslužke od prodaje na večje in velike razdalje so klestili visoki transportni stroški, slabo stanje prometnic in prometnih sredstev, neenotnost prostora zaradi notranjih carin, mitnin, mostnin, brodarin in podobno.

Pri dojemanju gospodarskih razmer v preteklosti, zlasti gospodarske vloge gradov, moramo imeti vedno pred očmi tudi velike posesti, ki so jih prejeli samostani, od benediktinskih naprej. To je druge graščine omejevalo, zato je bilo kranjsko plemstvo tako aktivno pri razpuščanju samostanov – tako v času reformacije kot jožefinskih reform. Želelo si je namreč njihove zemlje. Za razliko od svetnih gospostev samostani niso bili toliko navezani na lov in jim gozdovi niso pomenili toliko kot obdelovalna zemlja (samostanske skupnosti so bile velike) in vinogradi. Pomen slednjih za Dolenjsko podcenjujemo. Na Dolenjskem so tako imeli najboljšo zemljo cistercijani v Stični in Kostanjevici, tu so bili še pleterski kartuzijani, močno je bil prisoten še nemški križniški red. Svoj svet so imela tudi mesta in trgi. Pravzaprav je bilo na razpolago malo zemlje, zlasti obdelovalne in travnikov. Zaradi oblikovanosti terena so bile razmere nekoliko ugodnejše za vinograde, o čemer nam govorijo številni primeri njihove rabe po gorskem pravu. Zato v strukturi posestev zemljiških gospostev prevladuje gozd. To je sicer čudovita kultura, vendar predvsem v očeh današnjih ljudi. Stoletja, vse do izgradnje modernih prometnic, pa je bil to speči kapital, primeren za ekstenzivno izkoriščanje v oglarstvu, rudarstvu, steklarstvu, paši živine ter nabiranju kresilnih gob[5] in gozdnih sadežev, izkoriščanje lesa za kurjavo, gradbeništvo in orodja. Njegova donosnost je bila majhna ali je sploh ni bilo. Številna gospostva niso bila sposobna kriti finančnih potreb svojih lastnikov. Številni gozdovi gospostev so bili zelo obremenjeni s služnostmi. Zato je prihajalo do številnih sporov med kmeti in lastniki. Zgodovina Notranjske je v 18., 19. in 20. stoletju v veliki meri zgodovina sporov med kmeti in graščaki zaradi gozdov.[6] Za številne zemljiške gospode je bil gozd praviloma predvsem prostor lova, ki jih je edini resnično zanimal. Številni so gozd dojemali le v tej funkciji.

Zgoraj opisani odnos zemljiškega gospoda do gospodarskih funkcij in potencialov zemljiškega gospostva je narekoval njegovo upravljanje s pomočjo upravnikov ali ekonomov. Ti so s pomočjo podrejenih uslužbencev, nekateri med njimi so bili specializirani za določene funkcije,[7] in hlapcev skrbeli za pridvorno gospodarstvo in bdeli nad podložniki, njihovimi obveznostmi v delu in denarju ... Po koncu fevdalizma se je njihova ekonomska vloga še povečala, tako da so bili številni lastniki gradov povsem odvisni od njih. Znani pravnik Milan Škerlj je eden redkih, ki poroča o tem iz časa na prelomu 19. v 20. stoletje: »Oče (sošolca – op. S. G.) je bil graščinski gospodarski uradnik, opravljal je pa, kakor sem razumel, po večini službo sekvestra, danes bi rekli, prisilnega upravnika. Ni bil edini te vrste, razen njega sem poznal nekaj mlajšega Alzačana Schneiderja, ki se je imel za Francoza, ali je vsaj veljal za takega. Ta dva moža se mi zdi, da sta kar spadala k tedanjemu dolenjskemu graščinskemu gospodarstvu. Saj so bili takrat, v 70., 80., 90. letih časi, ko so dolenjska veleposestva propadala eno za drugim. To se je zgodilo počasi, postopno. Razlogov ni, da bi navajal, saj jih takrat, ko sem opazoval, kako so se selili z enega gradu na drugi, nisem ne vedel, ne razumel. Spominjam se pa, da so ljudje pomembno stikali glave in mežikali, kadar se je raznesel glas, da se je eden ali drugi nastanil tu in tam. Niti ne vem, in ne bi rekel, da ni eden ali drugi bil zakupnik: gospodarski uspeh ali gospodarski simptom je bil tudi zakup, bodisi prostovoljen. Pomenil je, da lastnik ne ume gospodariti. Seveda je to bilo na Dolenjskem v tistih brezkompromisnih časih še posebno hudo, toda nekateri so le umeli.«[8]

V času fevdalizma je bila izjemno pomembna tudi vloga županov, ki so bili podaljšana roka upraviteljev graščin tako v gospodarskem kot upravnem pogledu. To zlasti velja za gospostva, ki jim je oblast delegirala določene funkcije.

Razmerje med odmerjeno in neodmerjeno tlako, kar v resnici pomeni med vnaprej določenim konkretnim delom (oranje, mlačev, košnja ...) in onim,

5 Te naj bi bile eden izmed virov ekonomskega vzpona knezov Auerspergov. Nabrane in posušene naj bi prodajali na Dunaj.

6 Kačičnik-Gabrič, *Kmečki dolgovi.*

7 Konkretneje za starejša obdobja glej Bizjak, *Ratio facta est.*

8 Škerlj, *Spomini in vojni dnevnik*, str. 75 ss.

ki je bilo določeno, ko se je podložnik javil na tlako, delno kaže na problematično vodenje gospodarstva zemljiških gospostev. Očitno nekateri niso vedeli, kaj naj bi delali podložniki, ki so se javili na tlako. Prostora za samovoljo je bilo ogromno. Uslužbenci gospostev, če niso imeli naturalnega plačila v posebej določenem delu posesti, so se tekoče vzdrževali iz finančnih in naturalnih dohodkov gospostva. Njegovemu lastniku so vodilni »ekonomi« v določenih časovnih obdobjih ali letno oddajali rento po opravljenem obračunu. Zemljiški gospod je bil s tem avtomatično drugi v vrsti, da vprašanja nadzora ali zlorab, ki so morale biti nekaj običajnega, niti ne načenjamo. Tako imenovani upravniki ali ekonomi, o njih pravzaprav najmanj vemo in so zgodovinsko večinoma anonimni, so bili stalnica zemljiških gospostev. Poleg določene izobrazbe so imeli za svoje delo na razpolago določena navodila, ki so bila vsebina pogodbenega odnosa, in strokovne priročnike.[9] Ta služba je morala biti precej donosna. Karel Vasič, na primer, upravitelj gospostva Turjak, je leta 1834 za 24.000 gld kupil Škerljevo.[10] Anton Ferdinand Trenz, upravitelj gospostva Kozje, je leta 1792 kupil Draškovec za 17.600 gld,[11] njegovi potomci pa po prvi svetovni vojni celo Šrajbarski turn. Vloga ekonomov je bila za marsikaterega lastnika usodna. Njihov pomen je izjemno narasel, ko so se zemljiška gospostva spremenila v veleposest. Če njen lastnik upravitelja ni nadziral, ampak se je popolnoma prepustil njegovi »ekonomiji«, je bil lahko tudi ob posest. To ni očitanje kriminala, ampak slabega gospodarstva lastnika gospostva. Kar nekaj ekonomov se je povzpelo med lastnike »svojih« nekdanjih gospostev. V našem prostoru je najbolj znan primer Antona Rudeža (1757–1829). Z grofi Cobenzli se je poznal še z rodne Kobjeglave na Krasu, na katerem so ti imeli nekaj gospostev. Kot uradnika so ga zaposlili na ribniškem gospostvu. Leta 1793 je bil že njihov najemnik. V naslednjih letih je kupil gilto Štanga, dvora v Mengšu in Dragomlju, Vič in Loko pri Mengšu, leta 1810 pa še njihovo gospostvo Ribnica z inkorporiranim gospostvom Breg. Leta 1821 je kupil tudi Gracarjev turn,[12] kjer je njegov vnuk pogosto gostil Janeza Trdino.

Ključno vprašanje samovzdrževanja zemljiških gospostev in s tem tudi gradu je njihova rentabilnost. Ta je izhajala iz velikosti in lege posesti, predvsem iz razmerja med dominikalno in rustikalno, deleža njiv, travnikov in vinogradov ter primernih pašnih površin, kamor spadajo tudi gozdovi. Finančno so bili pomembni predvsem tržni viški žit, vina in živine. Dominikalna posest, ki naj bi jo praviloma izkoriščali v lastni režiji, naj bi bila steber gospodarske moči gospostva. Številna gospostva so že zelo zgodaj odkrila nerentabilnost tlake. Cistercijani so jo načelno odklanjali. Vsekakor so bile podložniške dajatve kljub nestandardni kvaliteti in težavam pri njihovi izterjavi gospodarsko izjemno pomembne. Po njihovi odpravi so se razmere zelo zaostrile. Poslovna uspešnost zemljiškega gospostva, sedaj veleposestva, je bila odvisna od kar največjega števila medsebojno neodvisnih finančnih virov. Ti so lahko bili vojaška ali finančno-upravna dejavnost v državnih in deželnih službah, oddajanje stavb v najem, sodstvo, izkoriščanje naravnih danosti, kot so kamnolomi, peskokopi, glinokopi, termalni vrelci, brodarine, mostnine ... Kljub vsemu pa je bilo zadolževanje, pa naj bo v obliki čistega najemanja kredita, izdaje zadolžnic, zastavljanja dela posesti ali v drugih oblikah, temeljna značilnost in vsebina gospodarstva zemljiškega gospostva in kasneje iz njega izhajajočega veleposestva. Vzrok za to je bila rentniška mentaliteta večine lastnikov.

Vprašanje lastništva gradov v gospodarskem pogledu ni nekaj, kar bi zgodovinarje posebej vznemirjalo. Pa vendar to vprašanje ni preprosto. Določene posebnosti se pojavijo v okoljih, kjer so lastniki skozi vso zgodovino predstavljeni kot socialni in nacionalni sovražniki in ko to soočimo z dejstvom, da med njimi najdemo tudi številne rojake. To niso zgolj tisti, ki so bili povzdignjeni v plemiški stan,[13] temveč predvsem navadni, preprosti ljudje, ki pa so morali biti finančno uspešni. Slabe finančne razmere in pogosta, celo klasična nesolventnost, ki je zahtevala nenehno zadolževanje, je bila skozi skoraj vso zgodovino pravzaprav najbolj razširjena skupna lastnost graščakov na naših tleh ne glede na njihovo plemiško ali neplemiško poreklo. Dobri gospodarji, ki so bili prej izjema kot pravilo, so morali biti zelo skrbni in skromni.[14] Pri tem skoraj ni razlike med lastniki velikih ali malih gospostev.[15]

Naj omenimo, da je tu obravnavani čas med naše lastnike gradov in njihove podložnike prinesel velike spremembe. To so spremembe davčnega in splošnega položaja zemljiških gospostev, ki so jih povzročile terezijanske in zlasti jožefinske reforme; to so vojne s Francozi in čas Ilirskih provinc, ki je prinesel velik pretres, menjal plast bogatašev in ustvaril nove; to je zemljiška odveza; to je trenutek dograditve železniške proge Dunaj–Trst in drugega

9 Konkretne vesti o njih smo zasledili ob popisu škode kmečkega napada na ižansko graščino leta 1848 (prim. Granda, »Udriga ga«).
10 Smole, Graščine, str. 487.
11 Prav tam, str. 139.
12 Uršič, Kozler Anton, *SBL* III, str. 155.
13 Gl. npr. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1. in 2.
14 Znana je pripoved o večdnevnem lovu v snežniških gozdovih, na katerem je skupaj s kmeti sodeloval tudi knez Schönburg-Waldenburg. Ko so se v lovski koči lovci zvečer odpravljali spat, so kmetje opazili, da ima knez zakrpane spodnje dolge hlače. Svojega presenečenja niso mogli skriti. Pojasnil jim je, da je grdo biti umazan, ne pa zašit, da nikjer ne piše, da knez ne sme nositi zakrpanega perila.
15 Golec, Iz življenja, str. 184.

Grad Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem v času, ko je bil v lasti Antona Aleksandra Auersperga (Anastasiusa Grüna) (fototeka NUK).

železniškega omrežja – zunanjega znaka dokončne zmage industrijske revolucije in kapitalizma; to je borzni zlom leta 1873 in nenazadnje konec Avstro-Ogrske. V vladarski hiši so videli pripadniki nekdanjega plemstva svojo zaščitnico in pokroviteljico, kar je ustrezalo resnici.

Posebej moramo opozoriti na slovenski narodni preporod, ki je zelo vplival na odnos med plemstvom oziroma lastniki zemljiških gospostev in slovenskim narodnim gibanjem. V 18. stoletju so ga zemljiški gospodje v veliki meri podpirali, in sicer iz splošnih kulturnih nazorov in deželne zavesti, ki je predpostavljala pozitiven odnos do slovenskega jezika. Ko pa se je slovensko narodno gibanje začenjalo radikalizirati in postajati izrazito vseslovensko, zlasti je pričelo zagovarjati kulturni razvoj na podlagi slovenskega jezika, brez izrazite naslonitve na nemško kulturo, in v povezovanju s Hrvati v okviru ilirizma ali celo jugoslovanstva (temu se je najostreje uprl grof Anton Auersperg – Anastazij Grün), so se razmerja začela lomiti oziroma na novo vzpostavljati. K temu je nemalo prispevalo tudi slovensko nacionalno gibanje leta 1848, ko so vsaj od kranjskega plemstva pričakovali, da se bo, podobno kot češko in hrvaško, postavilo v vrste in na čelo narodnjaštva. To se ni zgodilo. Prišlo je do preloma in odtujitve. Tako so plemiči kot veleposestniki v veliki meri postali tujec v lastni deželi. Zaradi razvoja kapitalizma, nastajanja delavskega razreda in političnih strank ter slovenskega nacionalizma se je ta proces tudi socialno zaostroval.

Za boljše razumevanje gospodarske zapletenosti zemljiških gospostev oziroma veleposestev si velja ogledati primer Šrajbarskega turna pri Krškem. Ne, ker je tipičen, ampak zato, ker je najbolj raziskan.[16]

Nekdanji celjski fevd je od barona Moscona leta 1653 kupil Volf Engelbert grof Auersperg, ki pa ga je moral že čez mesec prepustiti grofu Petru Zrinskemu.[17] Zakaj je prišlo do tako hitre menjave, ni jasno. Lahko sta tekmovala ali pa si je Auersperg kratkoročno sposodil denar in ga ni mogel vrniti. Za poltretje stoletje je prišel v roke iste rodbine leta 1658, ko ga je za 64.000 gld kupil Volfov brat Herbard grof Auersperg, ki je bil general v Karlovcu. Ta podatek je izjemno pomemben, ker nam poleg ostalih primerov, najbolj znan je Ivan Lenkovič, kaže, kako donosna je bila visoka vojaška služba ter kako pomembna je bila Vojna krajina za bogatenje in nakupe zlasti dolenjskih gradov. Vsota

16 Smole, *Graščina Šrajbarski turn.*
17 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 189.

kupnine je sumljivo nizka – morda je kupec prevzel tudi dolgove prejšnjega lastnika grofa Petra Zrinskega. Iz podatkov, ki jih navaja Miha Preinfalk, je razvidno, da so bili generalovi dohodki bolj nekakšna garancija za nakup, ne pa znak dobrega finančnega položaja kupca. V naslednjih letih, umrl je leta 1669, je kupil še gospostva Smlednik, Križ in Kamnik, za kar si je sposodil 30.000 gld pri zagrebškem kapitlju in 23.000 gld pri uradu glavnega prejemnika v Ljubljani. Ker dolgov ni poravnal, sta prišla Smlednik in Križ pod deželno upravo, vdova pa si je morala pri glavnem prejemniku Pernburgu sposoditi še 40.000 gld. Najela je še nekaj manjših kreditov. Še vedno je imela finančne težave, zato je Pernburgu zastavila Križ, njeni potomci pa so ga morali leta 1689 prodati njegovi vdovi.[18] Kljub temu velja Herbardova žena Ana Elizabeta baronica Moscon za poslovno uspešno, saj je morala poleg moževe posesti reševati še gospostvi Samobor in Rasinja pri Koprivnici, ki ju je prinesla v zakon.[19] Grad Šrajbarski turn je ostal v lasti grofovske veje Auerspergov do leta 1903, ko sta ga za 520.000 kron kupila posestnika Karel Kotnik z Verda in Jožef Lenarčič z Vrhnike.[20]

Posest se je v času lastništva Auerspergov malo spreminjala. Znano je, da jo je grof Aleksander, sicer oče Antona Aleksandra – Anastazija Grüna, ki jo je prevzel leta 1798, zelo obremenil z dolgovi. Na to so poleg slabega gospodarstva lahko vplivale tudi jožefinske reforme in zlasti francoske vojne. Ko jo je sin leta 1831 prevzel, jo je finančno saniral tako, da je kmete skoraj potisnil v upor. Domnevamo, da je zelo dosledno izterjeval zaostanke pri podložnih kmetih, ki so bili njihova dokaj običajna praksa. Trdina ga prav zaradi tega pogosto imenuje kmetožer. Ob zemljiški odvezi so ugotovili, da je gospostvo imelo 47 celih kmetij, 27 tričetrtinskih, 406 polovičnih, 42 tretjinskih, 104 četrtinskih, 14 šestinskih, 2 osminski, 4 triosminske, 1492 pa jih je bilo manjših od osminske – skupaj približno 2.000 podložnikov. Nadzor nad izpolnjevanjem njihovih obveznosti je zahteval določen upravni aparat. Vrednost zemljiškoodveznega kapitala je bila okoli 204.000 gld.[21] To je bila po tarifah ugotavljanja vrednosti kmečkih obveznosti vrednost približno 137.000 telet ali 90.000 mernikov žita.[22] Če vsoto zemljiškoodveznega kapitala, zemljiški gospodje so ga dobili skoraj 140.000 gld, primerjamo s kupnino Kotnika in Lenarčiča v višini 260.000 gld – valutna nihanja med letoma 1850 in 1903 niso bila dramatična –, dobimo zanimivo razmerje med siceršnjo vrednostjo nepremičnin zemljiškega gospostva in vrednostjo podložniških obveznosti. V konkretnem primeru je glede na izjemno nizko tarifo pri preračunavanju podložniških obveznosti v denar to razmerje približno 1 : 1.

V začetku 19. stoletja je imelo gospostvo 3.431 ha in 9 a posesti. Od tega je bilo 451 ha in 56 a njiv, 30 ha in 13 a vinogradov, 154 ha in 43 a travnikov, 643 ha in 82 a pašnikov ter 2.151 ha in 15 a gozdov.[23] Kot vidimo, gre zaradi njivskih površin za izjemno gospostvo, k čemur nemalo prispeva tudi njegova dokaj ravninska lega. To velja tudi za gozdove, zlasti tiste, ki so bili del Krakovskega gozda. Velik del posesti je ležal v bližini gradu, tako kar skoraj 380 ha njiv.

Poleg gospodarskih poslopij, sadovnjaka in ribnika je grad imel še 6 mlinov, med katerimi so bili tudi ladijski mlin pri Vidmu,[24] brod na Savi med Brestanico in Krškim ter brod na Krki pri vasi Brod, termalne toplice v Bušeči vasi, sedem kamnolomov, apnenica nad Krškim pri znamenitem »Jungfernsprungu« in opekarna v Globelu. Ti obrtni obrati niso bili v prvi vrsti namenjeni lastnim potrebam, ampak naj bi gospostvu oziroma veleposesti prinašali denar za tekoče stroške. Med njimi so bili tudi stroški najemanja delovne sile. Pomagali so si s plačevanjem v naravi. Za dva voza stelje in tri klaftre drv je bilo treba delati 12 dni. Enaka količina drv je bila enakovredna trem mernikom ovsa in šestim piščancem ali pa dvema vedroma (112 l) vina.[25] Očitno je po ukinitvi fevdalnih obveznosti nekaterih, nekdaj običajnih dobrin v graščini primanjkovalo. Prehod na mezdno delo oziroma dninarstvo ni bil preprost. Problem je ostajala gotovina. To kažejo tudi podatki o oddaji mlinov v najem. Zakupnino so poravnali v žitu ali spitani svinji, katere teža je bila določena na okoli 200 funtov ali 112 kg. Sredi 19. stoletja, iz tega časa so tudi zgornji podatki, so Auerspergi za triletni zakup broda na Krki dobili okoli 120 gld, polletni zakup toplic v Bušeči vasi pa je stal okoli 70 gld.[26] Kljub vsem poizkusom, da bi gospodarjenje izboljšali, niso bili uspešni in graščina je šla v špekulativno prodajo. Kupca sta bila slovenska trgovca, ki sta hotela z nakupom zaslužiti. 31. marca 1910 je bila za 850.000 kron prodana Hrvatsko-slavonski banki za parceliranje in kolonizacijo. Glede na to, da je bila leta 1903 kupljena za 520.000 kron, da sta navedeni ceni enakovredni ter da je v prvo vključen tudi dolg, gre ob zaslužku 330.000 kron zelo verjetno za kriminal.

18 Prav tam, str. 192.
19 Prav tam, str. 193.
20 Smole, *Graščina Šrajbarski turn*, str. 5. Letnica prodaje, 1913, je napačna. Gl. Smole, *Graščine*, str. 491.
21 Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 78–79.
22 Preračunano po Krošlovih podatkih, ki jih navaja v knjigi *Zemljiška odveza* na straneh 106–107.
23 Smole, *Graščina Šrajbarski turn*, str. 6–7.
24 Na štajerski strani Save, danes del Krškega.
25 Smole, *Graščina Šrajbarski turn*, str. 15–16.
26 Prav tam, str. 17.

Gradovi kot predmet trgovanja

Kot osnovo za našo raziskavo smo vzeli izjemno delo naše izjemne pokojne kolegice Majde Smole *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Podatkovno je izjemno bogato. Kljub nekaterim napakam in pomanjkljivostim, ki se jim nobeno človeško delo ne more izogniti, je za tovrstno raziskavo nadvse uporabno, še zlasti ker ne gre za preobsežen teritorij. Zajema čas do druge svetovne vojne in temelji na virih, pretežno na deželni deski. Zavedamo se, da spoznanja za Kranjsko morda niso univerzalna, saj ima vsaka dežela svoje posebnosti. Gotovo so bile na primer v Spodnji Avstriji razmere popolnoma drugačne. Pri tem imamo v mislih v prvi vrsti gospodarske razmere, od prometnih povezav in atraktivnih leg gradov do naravnih bogastev.

Pri vprašanju menjave lastništva gradov, ki ga tu obravnavamo, gre pravzaprav za vprašanje trgovanja z nepremičninami. Za trgovino sta vedno potrebna vsaj dva, prodajalec in kupec. Kapital in njegova narava pravzaprav nista ključna. Najprej se moramo zavedati, da je bila osnova gradov oziroma, bolje, zemljiških gospostev načeloma gospodarska. S tem seveda ne zanikamo njihovih drugih elementov.

Vzrokov za prodajo gradov in zemljiških gospostev je nedvomno veliko. Lahko so povsem banalni, kot na primer želja po spremembi kraja bivanja, raznovrstne osebne stiske – od bolezni (zaradi porok med sorodniki niso bile redke duševne)[27] do nerazumevanja v zakonu –, dediščine ter odpravnine bratov in sestra gospodarjev, pa tudi gospodarske ambicije po krepitvi, izboljšanju in napredku, kar naj bi bilo posledica dodatnih nakupov gospostev. Lahko so odraz širših gospodarskih, političnih, socialnih in celo nacionalnih razmer. Vsekakor so na prodajo vplivali tudi dogodki, povezani z izgradnjo in službami v Vojni krajini, reformacijo, francoskimi vojnami in koncem fevdalizma. Zaradi Francozov je grof Lamberg leta 1809 prodal gospostvo Kamen z Drnčo in Zagorico.[28] Ni bil edini, ki je zaradi njih zapustil deželo. Bolj kot razmah blagovno-denarnega gospodarstva je na trgovanje vplival razvoj kapitalizma, ki zemljiškim gospostvom ni bil naklonjen – zlasti potem, ko so ta postala veleposestva. Znano geslo dela rodbine knezov Windisch-Graetz, »Kein Windisch-Graetz macht Profit!«, govori o dvojem, o neprilagodljivosti in nesposobnosti dela plemstva prilagoditi se novim razmeram. Tisto, kar najbolj odstopa od običajnih predstav o graščakih, pa so zadolžitve in posledice hazardiranja ali nesposobnosti, neresnosti ali neodgovornosti. Za take značajske poteze ni bilo zdravila, pa naj gre za pripadnike malih ali večjih gospostev, najnižjih ali najvišjih plemiških družin. Navedimo enega od primerov: Franc, mlajši brat kneza Karla Auersperga, je bil »veseljak in strasten kvartopirec, kar ga je vodilo v številne težave. Leta 1895 je na Kranjskem kupil Radeče in Svibno, a so mu zaradi dolgov obe posestvi že naslednjega leta zaplenili in prodali. Brat Karel mu je bil pripravljen pomagati in mu je poplačal del dolgov. Pred upniki se je Franc umaknil v Združene države ...« Tam je po študiju medicine postal zdravnik in se bajno poročil, toda iz vsega ni bilo nič. V času prve svetovne vojne se je vrnil v Evropo in leta 1918 umrl.[29] Ervin grof Auersperg je v eni noči pognal na boben Šrajbarski turn. Hazarderji so bili tudi med Codelliji, Barbi, Schweigerji ...

Zemljiški gospodje so si proti propadanju svoje posesti skušali pomagati z ustanovitvijo fidejkomisa, to je razglasitvijo dela ali cele posesti za dedno nedeljivo in neobremenljivo posest. Za tovrstno razglasitev je bilo potrebno soglasje vladarja. Kot tako so lahko razglasili tudi določeno denarno vsoto, pri kateri so bile na razpolago le obresti, ne pa glavnica. Denarni fidejkomisi so bile tudi različne ustanove, tudi mašne. Če si je s fidejkomisom vsakdo želel zavarovati posest, pa je ta pomenil oviro za dediče in skrb za nosilca fidejkomisa, običajno prvorojenca, ki je moral skrbeti za sorodnike. Na Kranjskem je najbolj znan fidejkomis grofov Auerspergov in ižanskih grofov Engelshausov, ki je bil ustanovljen leta 1671.[30] Tudi posest knezov Porcia je bila fidejkomis. Obstajala sta tudi fidejkomisa grofov Lambergov in baronov Rossettijev,[31] Thurnov in morda še kateri – sistematičnega pregleda o njih nimamo. Zoisi so imeli denarni fidejkomis. Fidejkomisi, ki so jih zagovorniki liberalne ekonomije zelo sovražili, so bili na našem ozemlju odpravljeni po prvi svetovni vojni.

Zaradi velikih političnih, gospodarskih in socialnih sprememb, ki jih je bil naš prostor deležen od jožefinskih reform dalje, se bomo pri naših analizah omejili predvsem na drugo polovico 18., 19. in prva desetletja 20. stoletja. V tem času se na tem področju najostreje soočata propadajoči fevdalizem in nastajajoči kapitalizem. Ključna mejna letnica je leto 1848, ko se zemljiška gospostva formalno spremenijo v veleposest.

Načini prodaje

Pri pregledovanju podatkov o trgovanju z gradovi oziroma gospostvi nam ni uspelo izračunati temeljnega kriterija določanja cene. Velik problem je namreč v tem, da ne vemo, ali so v nam znani prodajni ceni vključeni tudi intabulirani in druge oblike dolgov ali ne. Prav tako niso znane kreditne linije nakupov, kajti skoraj nikoli se ni zgodilo, da bi

27 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 129–130.
28 Smole, *Graščine*, str. 210.
29 Prav tam, str. 270–271.
30 Preinfalk, Grofje Engelshausi, str. 144 ss.
31 Prav tam, str. 151.

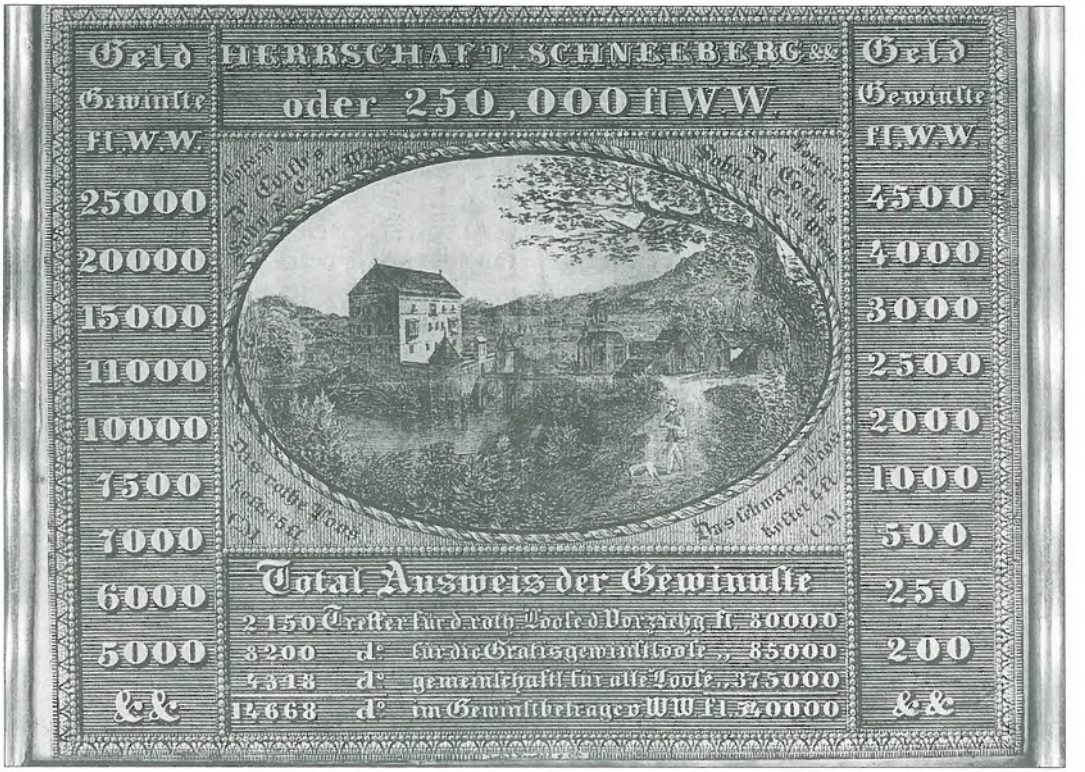

Sprednja stran loterijske srečke iz leta 1833, ki je kot glavno nagrado prinesla gospostvi Snežnik in Lož (Kačičnik Gabrič, Kmečki dolgovi, str. 106).

kupec poravnal kupnino ob nakupu. Velikokrat tega ni zmogel – za nekatere nakupe lahko trdimo, da so bili lahkomiselni, tako da je šlo gospostvo v stečaj. Dražbe so bile dokaj pogoste tudi v času trdega fevdalizma.

Eden najbolj ilustrativnih primerov prodaje je Snežnik.[32] To je bilo mogočno, od srede 17. stoletja, dokončno od leta 1718, ko so postali lastniki znameniti grofje Lichtenbergi, združeno gospostvo Lož-Snežnik, ki je imelo približno 110 podložnih kmetij. Izjemno obsežna je bila njegova gozdna posest, ki pa je imela to napako, da je bila skoraj vsa obremenjena s servituti. Ignac Ksaver Lichtenberg, ki se je leta 1747 poročil z vnukinjo svojega strica, je imel 17 otrok, njegov sin in naslednik Alojz, ki je umrl leta 1801, pa 12. Bil je kresijski adjunkt, državni uradnik, kar posredno kaže na finančno stanje lastnika in donosnost posesti. Do polnoletnosti je umrlo 5 otrok, kar je razmeroma malo, zato je 7 dedičev slabilo enotno gospodarjenje.[33] Leta 1820 so dediči zaradi denarne stiske oziroma slabega stanja gospostva lastniku Čabra prodali posest Babno polje in Novo Babno polje. Prodaja ni dolgoročno ničesar rešila in leta 1847 so dediči gospostvo prodali spodnjeavstrijskemu merkantilnemu in meničnemu svetniku Karisu in njegovi ženi (!) za 400.000 gld. V kupno pogodbo so šteli tudi leta 1619 prodani pašnik v Istri, ki so ga lastniki leta 1843 odkupili nazaj. Očitno je bil več kot 300 let v zastavi, kar kaže na izjemen zgodovinski spomin. Karis in žena sta prevzela za 50.000 gld na gospostvo vknjiženih dolgov. Ob podpisu pogodbe sta plačala 30.000 gld, od tega le 10.000 v gotovini, 20.000 pa v obveznicah. 70.000 gld sta obljubila plačati v obveznicah, ki bodo izplačljive 12. aprila 1848, 15. istega meseca pa bosta plačala še 100.000 gld v gotovini. To znese skupaj 250.000, ostalih 100.000 gld pa naj bi kot dolg kupcev vknjižili na gospostvo. Kot vidimo, sta imela kupca ob nakupu le 2,5 odstotka potrebne gotovine. Bremena nakupa nista zmogla, prišlo je do stečaja in posestvo je bilo prek dražbe, obstajajo tudi vesti o loteriji, preneseno na kneze Schönburg-Waldenburg, ki so zanj plačali 800.000 gld. V zvezi z loterijo (verjetno je prek srečke kupec gospostvo preprodal naprej) naj omenimo tudi starejši znan primer tovrstnega nakupa. Francoski emigrant L. Jombart je leta 1825 prek loterijske srečke prišel do Klevevža in Zbur pri Šmarjeti.

Ob prodajah je lahko prišlo tudi do zelo zapletenih valutnih operacij, zlasti zaradi devalvacij, povezanih s francoskimi vojnami. Andrej Jerman je

32 Smole, *Graščine*, str. 449–451.

33 Dedovanje oziroma število dedičev je bil velik problem. Jernej baron Valvasor, ki je leta 1635 prevzel Stari grad pri Novem mestu, je moral zadovoljiti 62 dedičev (prav tam, str. 461).

leta 1810 podpisal kupno pogodbo za že omenjeni Kamen z Drnčo in Zagorico, ker lastnik ni hotel živeti pod Francozi. Kupnina je znašala 80.000 gld konvencionalne menjave. Polovico je moral plačati v bankovcih po tečaju 300, torej ne 40.000, ampak 120.000, drugi del pa v kovancih – vse v štirih obrokih. Prepis se je izvršil po vplačilu prve četrtine, na vknjiženi dolg so bile 5-odstotne letne obresti.[34] Baron Avguštin Zois, lastnik Grma, Zaboršta in Grabna v okolici Novega mesta na desnem bregu Krke in Dilancijevega imenja, je moral leta 1810 svojo zadolženo posest prodati oskrbniku Karlu Smoli, ki je bil njegov glavni upnik. Zanimiv je podatek, da naj bi dal baron Zois Zaboršt že prej podreti. Ne zato, ker je bil v slabem stanju, ampak zato, ker so bile tam prostozidarske lože.[35] Ker se s kupcem nista dogovorila o vrsti denarja, je ta kupnino plačal z malovrednim avstrijskim papirnatim denarjem. Zois je bil tako dodatno na zgubi. Prodajalec je sicer tožil, a pri tem ni bil uspešen, ker prodajna pogodba ni imela klavzule o vrsti gotovine ob nakupu.[36] Pametnejši je bil Valentin Irbar, upravitelj (!) grofije Turjak, ki je leta 1808 kupil Fuchsov dvorec v Črnomlju za 35.000 gld. O vrsti denarja nimamo podatkov. Leta 1821 ga je prodal Jerneju Škodlarju za 21.000 gld. Plačati je moral v »dvajseticah, in to po tri dvajsetice za en goldinar ali šestdeset dvajsetic za eno srebrno marko, ali pa v konvencionalnih tolarjih po dva goldinarja, to je deset tolarjev za eno fino srebrno marko«; popolnoma izključen je bil papirnati denar. Kot ključarino[37] je moral Škodlar položiti 40 zlatnikov.[38] Zanimiva je nadaljnja usoda gradu. Ker se je Irbar očitno zadolžil oziroma ni plačal vse kupnine, je leta 1827 prišlo do dražbe. Na tretji, ko je bila izklicna cena 17.781 gld, dražitelja sta bila prejšnji prodajalec in upnica Frančiška Šebenik, je dvorec kupila slednja. Nato je prešel na njene potomce iz prvega zakona, ki so se pisali Fuchs in med katerimi je bil Karel, poštni mojster v Metliki. Leta 1864 je bil dvorec prodan za 12.000 gld, leta 1884 zopet za 26.200 gld. Leta 1888 ga je zaradi neporavnanih dolgov Ignaca Javornika kupil znani ljubljanski trgovec Franc Krisper za 12.000 gld in ga naslednje leto prodal črnomaljskemu trgovcu Bajuku za 14.000 gld. Ker ta finančni prokuraturi ni mogel poravnati dolga v višini 276 gld, kar znaša 2 odstotka kupnine, ga je na dražbi leta 1894 za 15.200 gld kupila Dolenjska posojilnica v Metliki.[39] Domnevamo, da je bilo to blizu realne cene. Kaj je Javornik mislil z visoko kupnino, ne znamo pojasniti. Janez Pavić pl. Pfauenthal je moral približno v istem času 55.000 gld kupnine za Radelco tudi plačati z dvajsetkrajcarskimi kovanci.[40]

Valutne težave so trajale razmeroma dolgo. Belnek pri Moravčah je leta 1837 od Antona Varge de Szigetha kupila Julija Vernier za 30.000 gld kovancev konvencionalne veljave. Plačati je morala v kovancih po 20 krajcarjev, ki so imeli isto razmerje kot pri Irbarju. Ključarine je bilo 50 zlatnikov.[41] Na nekoliko nenavaden način je nakup Videršanovega gradu plačeval baron Avguštin Zois. To je bila majhna posest na Glincah na ljubljanskem Viču. Leta 1797 ga je kupil na dražbi za 6.969 gld. Kupnino naj bi plačal iz denarnega fidejkomisa, kar pa kratkoročno ni bilo izvedljivo, zato je s prejšnjimi lastniki sklenil pogodbo o zakupu, z zakupnino pa naj bi poravnal kupnino.[42] Nekateri so zaradi lažje prodaje razdružili večja gospostva ter prodajali tudi pristave in podobno, zlasti proti koncu obravnavanega obdobja pa se je širila praksa njihovega združevanja v enoten tržni objekt.

Kupci

Tudi prek analize kupcev, za številne nimamo podatkov o njihovem poklicu, ni mogoče ugotoviti enotne oznake vzrokov nakupov. Vzroki so nedvomno različni, od najbolj banalnih do gospodarskih, pa naj gre za širitev oziroma krepitev posesti ali investicije v smislu zavarovanja gotovine. Ta motiv je bil vzrok nakupa Smuka v Beli krajini. Grad, ki ga danes ni več, je imel v začetku 19. stoletja 90 in 7/12 kmetije. Njegova gospodarska osnova je bilo verjetno vinogradništvo. Leta 1846 ga je od dedičev Lichtenbergov za 75.225 gld kupil Martin Kuralt. Denar mu je zapustil stric, ki je umrl na Dunaju. Novi graščak ni imel sreče, saj ni dojel bližnjih velikih sprememb. Poleti 1848 je doživel klasičen kmečki upor, zadnjega v tem delu Slovenije. Ker kmetje niso bili več pripravljeni izpolnjevati fevdalnih obveznosti, torej niso spoštovali zasebne lastnine in pravnega reda, jih je označeval za komuniste, kar je eden najstarejših primerov te oznake na našem ozemlju. Kuraltove dediče sta v letih 1888–1890 izplačala trgovec Karel Kavšek iz Ljubljane ter višji davčni inšpektor in revizor Avstrijsko-ogrske banke na Dunaju Franc Kavšek. Posest sta leta 1899 prodala Tomažu Radlu za 39.500 gld, kasneje pa je bila izbrisana iz deželne deske. Nizke kupnine ne znamo pojasniti, saj ne vemo, kaj vse je nanjo vplivalo – zelo verjetno razprodaja delov posesti, veliko pa je moralo biti tudi vinogradov in odprav-

34 Prav tam, str. 210.
35 Prav tam, str. 548.
36 Prav tam, str. 175. Detajle je raziskal Janko Jarc, ki mi je to osebno pripovedoval.
37 Domnevam, da gre za nekakšne obresti ob izvršenem plačilu.
38 Šmole, *Graščine*, str. 127–128.
39 Prav tam.
40 Prav tam, str. 403–405.
41 Prav tam, str. 79.
42 Prav tam, str. 523–524.

ljenih fevdalnih obveznosti.[43] Nekateri kupci zemljiških gospostev so si z njihovim nakupom in takojšnjo oddajo v najem hoteli zagotoviti le rento v smislu današnje pokojnine. Opravljeni so bili nekateri nakupi, kjer je bil eden prodajnih pogojev, da bo kupec letno dajal prodajalcu določeno vsoto denarja.

Nekateri so videli v nakupu gradu tudi možnost družbenega vzpona, čeprav s tem niso postali plemiči. Pomembno je vedeti, da s poroko s plemkinjo ni bilo mogoče pridobiti njenega naziva. Znanih pa je kar nekaj primerov, da je bil nakup gradu dobra investicija očeta, ki je hotel hčer poročiti v plemiške kroge. Vnukinja trgovca Jožefa Seuniga iz Ljubljane se je s pomočjo nakupa Bokalc poročila v baronsko družino Müller-Dithenhof.[44] Znameniti ljubljanski advokat dr. Janez Burger je z nakupom Volčjega potoka in Grobelj leta 1803 spravil v plemiški stan dve hčeri.[45]

Posebej zanimivi so plebejski nakupi gradov. Pri njih gre očitno za željo po zunanjem znaku gospodarskega vzpona kot zavarovanju gotovinskega premoženja v obliki nakupa nepremičnin. Nekateri uspešni trgovci so se z nakupom zemljiških gospostev in zlasti s pridobitvijo plemiškega naziva izognili nadzoru ali, bolje, nasilju svojih ljubljanskih cehovskih »kameradov«. Tako je bil na primer Michelangelo Zois s prehodom med plemiče rešen magistratne jurisdikcije, na katero so imeli velik vpliv ljubljanski trgovci, ker njegova trgovina poslej ni več sodila pod meščansko.[46]

Vprašanje plebejskih nakupov je pritegnilo že Majdo Smole. Ugotovila je, da se neplemiči kot kupci in lastniki na Kranjskem pojavljajo od 13. stoletja dalje. Takrat je bil eden, vendar iz najožjega kroga koroškega vojvode, v 14. stoletju jih je bilo že 11, v 15. stoletju 14, v 16. stoletju pa 36. »Od 17. stoletja dalje postajajo neplemiški lastniki zemljiških gospostev nekaj tako vsakdanjega, da bi njihovo naštevanje pomenilo ponavljanje abecednega kazala lastnikov.«[47] Kot je mogoče sklepati iz podatkov, s katerimi razpolaga Majda Smole, so bili sprva med njimi meščani, čeprav je bil Iwanus iz Ribnika, kupec Mokronoga, lahko tudi kaj drugega. V 15. stoletju je med njimi že krajevni župnik. Smoletova ta pojav pripisuje uveljavljanju blagovno-denarnega gospodarstva, vendar gre po našem mnenju bolj za problem zadolževanja. Smoletova sicer omenja, da naj bi privilegij iz leta 1338 ta pojav zavrl, vendar ga ni mogel preprečiti.[48] Glede na aktualnost ženskih študij, Smoletova je bila ponosna dama, ne pa feministka, dodajmo, da se ji je že pred tridesetimi leti zdelo vredno opozoriti na ženske kot »imetnice plemiške zemlje na bivšem Kranjskem v času srednjeveškega fevdalizma«, zato jim je v svoji knjigi namenila ustrezno pozornost.[49] Če k njenim dodamo še podatke, ki jih za ženske kot gospodarice gradov v svoji monografiji o Auerspergih omenja Miha Preinfalk, moramo opozoriti na koristnost in zanimivost tovrstne specialne študije, ki bi jo bilo treba šele narediti. Neveste so nad doto, pa naj bo nepremičninska ali gotovinska, bdele tudi v zakonu in jo delno obdržale pod svojim nadzorom, kar je razvidno zlasti iz oporok. Kako pomembne so bile v plemiških krogih zlasti gotovinske dote, vidimo iz naslednjega primera. Mihael grof Coronini-Cronberg je leta 1818 kupil Slap pri Vipavi in ga skupaj z gospostvi Logatec, Planina, Predjama in Lože prepustil ženi za 200.000 gld dote, s čimer je poravnal svoje hipotekarne dolgove. Žena je postala polnopravna lastnica in je bila potem nadaljnja prodajalka.[50]

Prikazi kupcev zemljiških gospostev nam posredno govorijo, vsaj delno, tudi o virih akumulacije. Omejili se bomo predvsem na konec 18. in 19. stoletje, ker je to obdobje zaradi napredujočega kapitalizma, francoskih vojn in konca fevdalizma še posebej zanimivo. Pri plemstvu je prevladovalo najemanje dolgoročnih posojil.

Najpomembnejši kupci gradov in zemljiških gospostev so bili trgovci in njihova »nadgradnja«, kot so zakupniki davkov, finančni posredniki, prevzemniki velikih gradbenih del in podobno. V zvezi z njimi ne moremo določiti oprijemljivih pravil. Eden najbogatejših prebivalcev Kranjske v 17. in začetku 18. stoletja Jakob Schell pl. Schellenburg ni investiral v zemljiška gospostva oziroma gradove. Zanimiva je primerjava velikih vojnih dobičkarjev iz francoskih vojn – Kozlerja in Stareta. Janez Kozler je leta 1820 kupil Ortnek. Njegov naslednik je v drugi polovici 19. stoletja kupil Čekinov grad, ki je bil rezidenca poslovneža, in v letu svoje smrti, 1869, še Vrhovo pri Gracarjevem turnu, ki je bilo verjetno namenjeno hčerama, od katerih se je mlajša Helena poročila v družino Schoeppl pl. Sonnwalden.[51] Janezovi sinovi, med njimi je znameniti Peter, so bili bolj zainteresirani za pravo podjetništvo, katerega simbol je njihova pivovarna v Ljubljani. Nekoliko drugače je ravnal Miha Stare iz Mengša.[52] Ustanovil je pivovarno in opekarno, kupil Prinčetov grad, v katerega je prenesel stanovanje in trgovino z vinom in proizvodnjo žganih pijač, prevzemal javne gradnje, kupil še Ravbarjev grad in Kolovec, njegovi potomci pa še Novi grad, Draškovec, Jamo in Ruperč vrh – pretežno za razparceliranje in razprodajo.

43 Prav tam, str. 447–448.
44 Prav tam, str. 91.
45 Prav tam, str. 178–179.
46 Valenčič, *Ljubljanska trgovina*, str. 27.
47 Smole, *Graščine*, str. 44–45.
48 Prav tam, str. 30.
49 Prav tam, str. 29–30.
50 Smole, *Graščine*, str. 438–439.
51 Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti* 2, str. 208 ss.
52 Logar, Stare, *SBL* III, str. 447 ss.

K njegovi poslovni uspešnosti je prispevala tudi poroka z Vrhničanko Jelovškovo. Gre za rodbino, iz katere izhajajo tudi novomeški poštni mojstri Jelovšek-Fichtenaui. Kot vidimo, je Štare povezoval konzervativne nakupe graščin in podjetništvo. Je eden redkih, za katerega je znano, da je denar od zemljiške odveze vložil v širitev svojega razvejanega gospodarstva. Še bolj zanimiva je primerjava Josipa Gorupa pl. Slavinjskega[53] in Martina Hočevarja[54] iz Krškega, naših največjih bogatašev v drugi polovici 19. stoletja. Nakupi graščin so jima bili kot sodobnima poslovnežema tuji. Hočevar, sprva prekupčevalec, kasneje gostilničar in poštar, je posest, zlasti vinograde, raje jemal v najem. Manjša izjema je Hočevarjeva žena Josipina, ki je zaradi zakona brez otrok pomagala nečaku. Leta 1887 je na dražbi za 45.020 gld kupila Mirno in jo naslednje leto prodala nekemu vitezu za 75.000 gld. Dolžan ji je ostal 10.000 gld. Zato je zahtevala dražbo, plačala za grad 35.000 in ga darovala nečaku, notarju Mulleyu z Vrhnike.[55] Povsem drugačen je bil Hočevarjev brat Martin, poštni mojster iz Velikih Lašč, ki je kupil Brinje, Jelšo, Teriško vas in Trebnje – kot kaže, zaradi prekupčevanja. Najbolj bleščeč primer kapitalističnega nakupa nekdanjega zemljiškega gospostva pa je izvedel Fidelis Trpinc. Oče mu je kot uspešnemu trgovcu pomagal do nakupa nekdaj jezuitskih Fužin. Z zgoraj omenjenim Francem Galletom, Valentinom Zeschkom in J. Bischofom je v Vevčah ustanovil tovarno olja, papirja in barvnega lesa ter imel v Verjah pri Medvodah in Goričanah proizvodnjo lesovine, na obrobju takratne Ljubljane pa tovarno sukna. Tako je postal »prvi slovenski kapitalist«.[56]

Zoisi, ki so svojo poslovno kariero na Kranjskem začeli kot trgovci in fužinarji, so popolnoma zajadrali med zemljiške gospode. Že Michelangelo je kupil Brdo pri Kranju, Gabrje, Graben, Grm, Javornik, Kompolje, Podpeč, Strmol, Svibno, Zaboršt in Zavrh pri Litiji. V manjši meri so to prakso nadaljevali tudi njegovi številni dediči oziroma potomci, katerim so bili verjetno namenjeni že njegovi nakupi.[57] Podobno politiko so imeli tudi njim prvotno poslovno sorodni Lazariniji.[58] Nedvomno je bilo največ slovenskih kupcev graščin iz trgovskih vrst. Iz družine poštnih mojstrov, ki so naslednja skupina kupcev, je bila verjetno Ana Dolschein, ki je leta 1865 podedovala grad Adlershofen v Postojni. Kupec njenega dediča je bil veletrgovec in posestnik Franc Jurca.[59] Janez Smrekar, trgovec iz Ljubljane, je leta 1863 kupil Lukovico pri Ljubljani.[60] Leta 1883 je ljubljanski trgovec Franc Fortuna kupil danes zaradi preštevilnih dedičev razpadajočo Podsmreko.[61] Valentin Krisper je leta 1886 investiral v Zverinjak, Franc pa v Črnomaljski dvorec in Grič pri Mirni.[62] Veletrgovec Franc Žagar iz Markovca pri Ložu, ki je leta 1917 kupil Babno polje, je bil Notranjec – teh je med kupci gradov kar nekaj, saj so s prodajo lesa na Reko in v Trst očitno dobro služili. Lesni trgovec Janez Hladnik iz Logatca in njegov ljubljanski tovariš Janez Bahovec sta leta 1902 investirala v Mokronog in Gorenji Mokronog.[63] Leta 1898 je ljubljanski trgovec Ernest Hammerschmidt svoj denar, očitno zaradi preprodaje in z njim povezanega zaslužka, vložil v Šinkov turn.[64] Leta 1904 je lesni trgovec iz Cerknice Franc Šerko skupaj z Josipom Lavrenčičem kupil Rako.[65] Kot sokupec se leta 1894 pri Nemški vasi[66] in leta 1902 pri Brinju pojavlja tudi ljubljanski trgovec Franc Hren.[67] Leta 1898 je ljubljanski trgovec Kavšek kupil Radelco.[68] Leta 1882 je Ferdinand Souvan kupil Volčji potok, leta 1903 pa Češenik pri Dobu.[69] Istega leta je lesni trgovec Franc Dolenc iz Stare Loke kupil Kamen za skoraj 350.000 kron. Verjetno nakupa ni zmogel ali pa je bil le slamnati kupec za neko rimsko družbo, ki je trgovala z gozdovi in je to veleposest kupila naslednje leto. Leta 1919 je lesni trgovec Josip Šamsa iz Ilirske Bistrice kupil Poganek pri Litiji. O Kotniku in Lenarčiču ter njunem nakupu Šrajbarskega turna, gre za eno največjih špekulativnih trgovskih kupčij, smo že dovolj povedali. Navedli smo le nekaj primerov.

Kot kupci zemljiških gospostev presenečajo številni poštni mojstri. Zanje so bile primerne predvsem manjše in srednje graščine v neposredni bližini cest, kjer so lahko prenočili potnike in voznike, spočili ali zamenjali konje ter jih nahranili in napojili, poskrbeli za manjše tehnične popravke vozil, jih podmazali s kolomazom in podobno. Kot svojevrstna posebnost že leta 1796 izstopa notranjski poštni mojster[70] Andrej Obreza, ki je za 27.000 gld kupil mogočni in starodavni, vendar takrat zadolženi grad oziroma gospostvo Hmeljnik pri Novem mestu. Imel je 56 in eno desetino kmetije. Prodajalka, grofica Marija Ana, roj. Schallenberg, vdova po grofu Karlu Paradeiserju, si je poleg kupnine izgovorila še 5.000 gld vzdrževalnine letno. Gospa je očitno predolgo živela, preživnina je bila nerealno

53 *Kronika, Rodbini Kalister in* Gorup, 58, 2010.
54 Glonar, Hočevar Martin, *SBL* I, str. 326–327.
55 Smole, *Graščine*, str. 295–296.
56 Valenčič, *Ljubljanska trgovina*, str. 81–82.
57 Smole, *Graščine*, str. 705–706.
58 Prav tam, str. 638.
59 Prav tam, str. 64.
60 Prav tam, str. 275.
61 Prav tam, str. 364.
62 Prav tam, str. 169–170.
63 Prav tam, str. 301.
64 Prav tam, str. 480–482.
65 Prav tam, str. 409–411.
66 Prav tam, str. 318.
67 Prav tam, str. 105–106.
68 Prav tam, str. 403–405.
69 Prav tam, str. 114.
70 Za podatek se iskreno zahvaljujem kolegu in prijatelju veleposlaniku dr. Janezu Šumradi.

visoka in je kupec ni mogel plačevati, zato je šlo gospostvo na dražbo. Ko ga je kupec Karl grof Coronini leta 1864 prodal sinu za 45.000 gld, je ta plačal le tretjino, pri ostalih dveh pa je šlo za očetove dolgove, ki jih je kupec moral prevzeti. Leta 1876 ga je novi kupec Franc baron Wamboldt iz Hessna očitno preplačal, saj je zanj odštel kar 84.000 gld.[71]

Sredi 18. stoletja je Dietrichovo pristavo na Vrhniki kupil poštar Ludvik Dietrich,[72] leta 1757 pa Premrov pri Vipavi poštni mojster pl. Abrahamsberg.[73] Gomnišče je leta 1798 kupil poštni mojster Vincenc Paulin in ga leta 1821 prodal poštnemu mojstru v Šmarju Matevžu Bartlmeju.[74] Leta 1800 je Janez Vincenc Paulin za 26.000 gld od varuha zblaznelega Lovrenca Regalata Paradeiserja kupil Gracarjev turn.[75] Leta 1797 je Zaselo pri Kostanjevici kupil poštar Jožef Globočnik. Poštar na Školju Matija Dolenc je leta 1809 za 100.000 gld kupil gospostva Razdrto, Orehek, Podbrje in Silentabor,[76] od njega pa sin Anton, poštni mojster na Razdrtem.[77] Poštar bi lahko bil Ignac Baraga, ki je leta 1799 od Franca Ksaverja Lichtenberga za 42.000 gld kupil Belnek pri Moravčah. Ker je nekemu dr. Rusu, očitno advokatu, ostal dolžan 1.338 gld, je bilo gospostvo leta 1826 prodano na dražbi že omenjenemu Vargi de Szigeth. Isti Rus je pošiljal na dražbo tudi Auersperge. Leta 1871 je poštni mojster in zdravnik (!) Simon Schrey kupil Zagorice pri Bledu.[78] Poštar Jožef Milač je leta 1875 na dražbi kupil dvorec Bukovica. V gradove je rad investiral poštar Matija Hočevar iz Velikih Lašč: v Brinje leta 1894, dve leti pozneje pa v Trebnje. Dediči tamkajšnjega poštarja Janeza Nepomuka Barage, ki ga je kupil leta 1799, so ga namreč prezadolžili.[79] Leta 1904 je metliški poštar Julij Macele skupaj z Dakom Makarjem denar vložil v Pobrežje.[80] Leta 1906 je poštar Franc Fajdiga investiral v Dol, leta 1917 pa njegov kolega Josip Modic v Čretež nad Lakniško dolino.[81]

Vseh poštarjev v pregled nismo vključili, posebej pa izstopa rodbina Jelovšek–Fichtenau. Izvirajo z Vrhnike in so v Novo mesto prišli kot poštarji. Že leta 1780 je Janez Jurij pl. Fichtenau na dražbi kupil Zalog[82] nad Novim mestom, leta 1800 pa so kupili še bližnje Volavče.[83] Nato so se v mestu zelo uveljavili. Pripadniki te rodbine so bili lastniki Gracarjevega turna, Črnelega, Luknje, Prežeka in Struge.[84] Nanje malo spominjajo Fedrani. Gregor Fedran je bil poštni mojster na Hudem v Stični, nato je postal plemič s predikatom Födransperg in do leta 1764 kupil Kravjek pri Stični. Grad je imela družina v lasti do leta 1861.[85] Glede na bleščeče akademske kariere, ki so jih napravili potomci »poštarskih« Jelovšek-Fichtenauov, Fedran pl. Födranspergov, notranjskih Dolencev, trebanjskega Barage in drugih, bi tovrstna akumulacija kapitala v slovenski javnosti zaslužila večjo pozornost.

Konec 18. stoletja so postala izjemno aktualna zemljiška gospostva ukinjenih samostanov. Nekatera so bila prodana neposredno po ukinitvi njihovih lastnikov, glavne dražbe pa so bile po letu 1820. Upravno so bila združena v Verski sklad,[86] vendar jih je ta prodajal. Njihovi dotedanji upravitelji so morali kar dobro služiti. Jakob Wresitz, ki je imel v zakupu Stično, je leta 1801 od Jožefa barona Zoisa kupil Selo pri Šentpavlu za 16.460 gld.[87] Od njega ga je leta 1827 za 7.000 gld kupil Anton Mack, upravitelj Bistre.[88] Kot kupec nekdanjih cerkvenih posesti je bil znan Anton baron Schweiger, ki je leta 1825 kupil nekdanja kostanjeviška Čretež in Ruperč vrh, katerega del je bilo tudi nekdanje Mehovo.[89] Istega leta je Mekinje od verskega sklada kupil Alojz baron Apfaltrer za 30.000 gld.[90] Izjemno zanimiv je v tem pogledu primer Bistre. Za razliko od Pleterij in Stične se ni nikoli več vrnila v cerkvene roke. Trgovec Franc Galle je leta 1815 opustil oziroma prodal trgovino na drobno s špecerijskim, materialnim blagom in železnino ter se oprijel komisijske trgovine in menič nih poslov. Bil je uspešen, in sicer tudi pri sklepanju porok, saj mu je nevesta, hči Jožeta Savinška, lastnika ljubljanskega Slona in metliškega gradu, ki je bil do leta 1792 v rokah zagrebškega kapitlja, prinesla 30.000 gld dote. Leta 1826 je kupil nekdanjo kartuzijo Bistra, Loško gospostvo in imenje Planina ter postal veleposestnik, vendar ne rentnik, ampak podjetnik. Posest, za katero je ob nakupu plačal 113.000 gld, je imela leta 1872 knjižno vrednost 268.000 gld. Izkoriščal je svoje gozdove in bil udeležen pri nekaterih podjetjih.[91] Leta 1828 je Franc Ksaver Germ na dražbi kupil Bajnof, nekdanji stiški vinski dvorec pod Trško goro nad Novim mestom.[92] Bil je novomeški obrtnik in se je kasneje trudil s prehrambeno industrijo, zlasti mlinarstvom. Kranjski verski sklad je

71 Smole, *Graščine*, str. 183.
72 Prav tam, str. 132.
73 Prav tam, str. 389.
74 Prav tam, str. 159–160.
75 Prav tam, str. 164–166.
76 Prav tam, na str. 332 je navedena kupnina 150.000 gld.
77 Prav tam, str. 317.
78 Prav tam, str. 552–553.
79 Prav tam, str. 501–502.
80 Prav tam, str. 354.
81 Prav tam, str. 121–122.
82 Prav tam, str. 554–556.
83 Prav tam, str. 535–536.
84 Prav tam, str. 624.
85 Prav tam, str. 239–240.
86 Maček, *Kranjski verski sklad.*
87 Smole, *Graščine*, str. 433–434.
88 Prav tam, str. 432.
89 Prav tam, str. 428–429, 119.
90 Prav tam, str. 289.
91 Valenčič, *Ljubljanska trgovina*, str. 79.
92 Granda, Usoda Bajnofa, str. 299–319.

konec 19. stoletja v slovenski gospodarski zgodovini odigral pomembno vlogo, saj je leta 1895 od Kranjske industrijske družbe (KID) odkupil veliko gorenjskih gozdov, ki so bili nekdaj last družine Zois, prav tako pa tudi Bled, ki ga je leta 1858 kupil Viktor Ruard. Leta 1871 je njegovo posest kupila KID, grad pa si je Ruard pridržal, a ga je kasneje prepustil Adolfu Muhru za hišo na Dunaju in 20.000 gotovine. Leta 1912 je bila ustanovljena družba za grajsko posestvo Bled. 2. maja 1918 ga je kupil Ivan Kenda.[93] Že leto pred nakupom Bleda je KID za 35.000 gld kupila Javornik.[94] Kot je znano, je bil nakup neuspešen, saj so KID lastniki zaradi pomanjkanja denarja za investicije začeli seliti v Škedenj pri Trstu. V reševanje te železarske firme se je vključil tudi berlinski Born, ki je leta 1891 postal lastnik Tržiča. Iz svoje obsežne gozdne posesti je razvil lesno industrijo.

Rudniki in metalurški obrati so bili, verjetno zaradi regala, svojevrstno povezani z gradovi. Na to nas opozori že osrednja poslovna stavba našega najpomembnejšega rudnika, idrijski Gewerkenegg. Leta 1804 je montanistični erar za 84.000 gld in 100 dukatov ključarine kupil Gamberk. Leta 1830 ga je nato na dražbi kupil Janez Krstnik Pejarič za 34.729 gld, od njega pa leta 1837 Viktor Ruard, fužinar na Savi, za 55.000 gld. Že leta 1840 ga je kupil njegov tast Jožef Atzl, ki je leta 1842 v Zagorju ustanovil rudarsko družbo, lastnico gospostva Gamberk, steklarne v Zagorju, plavža v Pasjeku, svinčenih fužin v Zagorju, svinčenega rudnika v Završniku in ležišča premoga v Brestanici.[95] Hrib pri Preddvoru je leta 1850 kupil fužinar v Kokri dr. Fuchs.[96] Podobni zgodbi sledimo tudi pri velikem upu belokranjske industrije sredi 19. stoletja. Gradac je leta 1846 kupil vitez Friedau. Železarna je delovala le kratek čas. Od njega je podjetje leta 1882 kupila Avstrijska alpska rudarska družba in ga leta 1891 prodala tovarnarjema iz Opatije Robertu in Viktorju Schlessingerju za 46.000 gld. Robertov delež je nato kupila Gabriela Goriany iz Ruperč vrha, verjetno Viktorjeva žena, ta se je med tem preimenoval, in ga še isto leto prodala Hrvatski eskomptni banki iz Zagreba.[97] Priimek Goriany je povezan s pridobitvijo velikega dela gorjanskih gozdov, ki so ga Schlessingerji pridobili z nakupom Ruperč vrha.

Zgodovina Ljubljanske škofije je povezana z Gornjim Gradom, ki je bil samostan, vendar beseda grad tudi nekaj pove. Bolj znan je grad Goričane, ki je bil letna rezidenca ljubljanskih škofov. Seveda pa že stoletja med nakupovalci gradov najdemo tudi klerike. Med kupci Zgornjega Perova se leta 1626 omenja kamniški župnik Andrej Šega, leta 1665 pa ljubljanski stolni prošt Bartolomej Gladič.[98] Leta 1695 je Jakob Bartolomej Krašman, župnik na Krki, od barona Ravbarja kupil tretjino Vrhkrke.[99] Na prelomu 18. v 19. stoletje je grad Zduša pri Mekinjah od Gallenberga kupil polhograjski župnik Anton Perner za 6.991 gld in hkrati prevzel njegove dolgove.[100] Sredi 18. stoletja je lastnik Bergude, ki je bila nekdaj del posesti kastavskega kapitlja, kot dedič po bratu postal tomajski župnik Pavel Frančišek Klapše.[101] Približno v istem času je postal lastnik Vrha pri Škocjanu na Dolenjskem duhovnik Mihael Sekovšek.[102] Leta 1798 je postal lastnik Jelšan trnovski župnik. Po njegovi smrti je bila dražba. Namesto izklicne cene 1.754 gld so ga z najvišjo ponudbo 1.200 gld kupili podložniki in posestniki iz okolice.[103] Od barona Rossettija je leta 1809 Šilentabor kupil poštni mojster v Šežani Matija Dolenc za 15.000 gld, od njega pa še istega leta za 9.400 gld nemške veljave sežanski župnik Jožef Žužek. Leta 1831 je bilo posestvo prodano na dražbi.[104] Naslednji primer bi lahko uvrstili med politike graščake. Leta 1871 je vipavski dekan in ugledni narodni delavec Grabrijan kupil iz posestva Podkraj izločeno pristavo Zagolič.[105] Leta 1906 je na prostovoljni dražbi fidejkomis Prem od kneza Porcia za 185.950 kron kupil Karel Lenasi, kurat v Nadanjem selu, in ga zapustil svoji nečakinji Ani Biščak.[106]

Poseben primer, vreden nadaljnjih raziskav, pa je katehet Ivan Smrekar. Verjetno je identičen z Janezom Smrekarjem (1853–1920), ki je sicer znan kot socialni delavec. Od leta 1887 do smrti je bil katehet na ljubljanskih ljudskih šolah. Povezan je s prihodom salezijancev v Ljubljano.[107] Leta 1901 je od barona Minutilla kupil Češenik (Dob) za 104.000 kron in ga še isto leto zastavil Kranjski hranilnici za kredit 65.000 kron, ki sta ga najela z Jožefom Kunstljem.[108] Leta 1907 je isti duhovnik za 350.000 kron kupil Luknjo in Zalog pri Novem mestu ter ju kmalu prodal naprej za 500.000 kron.[109] Namen teh špekulacij bo treba še raziskati.

Nekaj malega so bili v posle z gradovi zapleteni tudi ljubljanski škofje neplemiškega porekla. Leta 1873 je ljubljanski škof Vidmar za 13.200 gld kupil Visoko pri Kranju, ki je bilo pred 90 leti še cerkvena

93 Prav tam, str. 85.
94 Prav tam, str. 202.
95 Prav tam, str. 150–151.
96 Prav tam, str. 187.
97 Prav tam, str. 167–168.
98 Prav tam, str. 570–571.
99 Prav tam, str. 539–540.
100 Prav tam, str. 565–566.
101 Prav tam, str. 80.
102 Prav tam, str. 538–539.
103 Prav tam, str. 204–205.
104 Prav tam, str. 479–480.
105 Prav tam.
106 Prav tam, str. 387.
107 Miklavčič, Smrekar Janez, *SBL* III, str. 399.
108 Prav tam, str. 114.
109 Prav tam, str. 273–274, 554–556.

posest, in ga po smrti namenil za korno ustanovo župne cerkve v Kranju.[110] Manj sreče pri denarnih poslih je imel, zanje res ni bil rojen, znameniti ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič. Neka vdova je leta 1900 kupila Šinkov turn za 42.000 gld. Denar ji je posodil škof. Ker ni mogla vrniti posojila, je Josip Jarc iz Medvod zanj zahteval dražbo. Očitno je bil škof edini kupec, saj je bil grad leta 1906 prepisan na njegovo ime. Leta 1910 ga je prodal Mihi Zmrzlikarju za 10.850 kron, ta pa leta 1913 Janezu Tavčarju, župniku nad Dobom. Leta 1917 ga je kupil baron Gottfried Lazarini.[111] K nam so kot kupci gradu posegli tudi zagrebški škofje, ki so po prvi svetovni vojni kupili Mokrice.

Poseben odraz gospodarskih težav nekdanjih zemljiških gospostev so njihovi prehodi v roke različnih samostanov oziroma v socialne namene. Med zelo znanimi primeri je Glavarjev Lanšprež,[112] katerega dohodki so bili namenjeni za vzdrževanje špitala v Komendi. Wiederkherjevo pristavo v Ljubljani je leta 1788 na dražbi kupil baron Lichtenthurn za 4.200 gld. Njegova potomka jo je nekaj desetletij kasneje namenila za ženski samostan, ki je do druge svetovne vojne vzgajal osirotela dekleta.[113] V najem oziroma v upravljanje je bil Lanšprež v času med obema vojnama oddan redovnicam, novomeški usmiljeni bratje pa so upravljali Stari grad. Salezijanci so imeli Lisičje, za svoj naraščaj pa Škrljevo pri Šentrupertu.

Nekatere cerkvene ustanove so graščine celo kupovale in jih preuredile za svoje poslanstvo. Med najuspešnejšimi tovrstnimi zavodi je bil gotovo gradič Pred malim mostkom – Volmannov grad v Kandiji, ki so ga leta 1893 za 16.500 gld (?) kupili usmiljeni bratje iz Gradca in za njim zgradili »moško« bolnico. Zanimivo je, da je prejšnja lastnica, ki ga je kupila leta 1881, pri tem zaslužila 3.000 gld.[114] Janez Baumgartner, zet Fidelisa Trpinca, je leta 1890 uršulinkam prodal Škofjo Loko. Cena 10.000 gld je bila verjetno simbolična, saj je njegov tast leta 1870, ko jo je kupil od države, plačal kar 40.120 gld.[115]

Številni mestni otroci so se poklica izučili pri salezijancih na Rakovniku, ki so kupili tamkajšnji grad leta 1900.[116] Bolj kot posest, ki je ob koncu fevdalizma obsegala le 3 kmetije, jih je privabila lokacija. Poleg gradu so namreč zgradili še nekaj stavb in seveda cerkev.

Manjše graščine so bile všeč družbi Vincencija Pavelskega. Leta 1876 so njene pripadnice od dežele Kranjske, ki je pri tem zaslužila 1.600 gld, kupile Grimšičevo pristavo pri Ljubljani.[117] Leta 1917 je grad Groblje kupilo društvo Dobrodelnost in ga leta 1920 izročilo omenjeni družbi.[118] Leta 1918 je družba kupila Malo Loko pri Ihanu in jo kmalu prodala. Kupile so jo tri dobrotnice in jo namenile sestram sv. Križa.[119] Leta 1933 so sestre Vincencija Pavelskega kupile Hotemež.[120] Na Raki so bile v začetku 20. stoletja sestre magdalenke.

Po drugi svetovni vojni je »ljudska oblast« na Strugo izgnala redovnice iz Šmihela pri Novem mestu, na Valvasorjev Bogenšperk pa jezuite. Nekateri gradovi, za to povsem neprimerni, so bili namenjeni domovom za ostarele, prevzgoji mladih, zaporom ali (leta 1956) celo madžarskim beguncem.

Svojevrstno posebnost v zgodovini naših gradov pomenita Grm, ki je z grajsko stavbo in večino posestva postal sedež kmetijske šole,[121] in Golnik, ki ga je Jakob Gorjanc leta 1917 prodal Preskrbovalnemu uradu za vračajoče se vojake in je postal temelj znamenite tuberkulozne bolnice. To se je po drugi svetovni vojni zgodilo tudi Šukljetovemu Kamnu v Novem mestu.

Povsem drugačne usode so imele male plemiške posesti, kot so gilte, dvorci in podobno, včasih tudi odcepljeni deli nekdanjih obsežnejših gospostev, ki so prišle v kmečko last oziroma so se njihovi plemiški lastniki pokmetili. Nekatere takšne posesti so bile kasneje, ker so izgubile svoj temeljni značaj, celo izbrisane iz deželne deske. Takih gospostev, ki so imela nekako do 20 podložnih kmetij, je bilo na Kranjskem okoli 90.[122] Njihovo prehajanje v plebejske ali, bolje, kmečke roke je verjetno trajalo ves čas, saj niso bile donosne. Brezovica ali Slepšek pri Mokronogu, ki je obsegal dve kmetiji, je že leta 1634 postal last kmeta Jurija Novaka. Kasneje je znova prešel v plemiške roke, leta 1643 pa spet v kmečke. Takrat je bil del plačila tudi zlat prstan. Leta 1775 je dokončno prešel v kmečke roke. Kupec je bil sorodnik, če že ne oče velikega slavista F. S. Metelka.[123] Leta 1775 je F. A. Kuntara od plemičev kupil Grbin v Litiji, ki je obsegal 10 in pol kmetije, samo gospostvo pa je imelo poleg stanovanjskega in gospodarskega poslopja še svinjak, terilnico, čebelnjak, dva kozolca in vrta, sadovnjak, 20 ha in 77 a njiv, 2 ha in 90 a travnikov, 4 ha in 65 a pašnikov ter tri kajže. Po podatkih o travnikih in pašnikih lahko domnevamo, da je bilo posestvo sposobno rediti do 5 glav govedi. Trajno je ostalo v kmečkih rokah.[124] Po koncu fevdalizma so bile za

110 Prav tam, str. 530–531.
111 Prav tam, 480–482.
112 Granda, Glavarjev Lanšprež, str. 301–308.
113 Smole, *Graščine*, str. 545.
114 Prav tam, str. 386.
115 Prav tam, str. 483–485.
116 Prav tam, str. 412–413.
117 Prav tam, str. 173.
118 Prav tam, str. 178–179.
119 Prav tam, str. 278.
120 Prav tam, str. 185.
121 Prav tam, str. 175.
122 Prav tam, str. 16.
123 Prav tam, str. 105.
124 Prav tam, str. 152–153.

tistega, ki ni nameraval kmetovati, tovrstne posesti povsem nekoristne. Po nekaterih vesteh so jih lastniki marsikje, zlasti na Goriškem, celo brezplačno prepustili kmetom. Pri njihovih nakupih opazimo dve »poslovni« politiki. Posestva na podeželju so bila pogosto tarča nakupov kmetov, podeželskih podjetnikov in malih poslovnežev. V nekaterih primerih se je več kmetov ali kupcev povezalo v nakupni sindikat.

Dvorec Boštanj pri Sevnici sta leta 1826 od barona Buseta, ki ni mogel plačati dolgov, kupila Franc in Janez Planinc. Urbarske dajatve so odpisali in prenesli na gospostvo Teriška vas. Obsegalo je poldrugo kmetijo. Priznana mu je bila dominikaliteta.[125] Leta 1847 je Slap pri Vipavi za 15.000 gld kupil grof Lichtenberg. Na dražbi so njegovo zapuščino za 13.500 gld kupili Janez Lekan, Janez Žvokel in Anton Hrovatin, njihovi dediči pa so jo leta 1858 za 12.000 gld prodali grofu Lanthieriju.[126]

Leta 1902 so Matija Hočevar iz Velikih Lašč, Franc Pirker in Jožef Klun za 78.000 gld kupili Jelšo pri Krškem[127] – zelo verjetno zaradi razparceliranja in prodaje. Leta 1898 je ljubljanski trgovec Kavšek od grofice Barbo kupil Radelco. Od njega so posest za 92.100 kron kupili Jožef Pungaršič s Strita, Franc Weiss iz Dolenjih Radulj in Janez Novak iz Gorenjih Radulj, ki so si jo leta 1907 razdelili med seboj.[128] Štango je od barona Codellija kupilo 9 kmetov za 13.200 gld, nakar je za 10.200 gld njihove deleže pokupil eden izmed njih.[129]

Če so bili zgornji nakupi s strani kmetov izrazito gospodarske narave, pa so primestne pristave in dvorce kupovali predvsem uspešni poslovneži. Tako so se umaknili neposrednim meščanskim sosedom, a še vedno ostajali povezani z mestom, hkrati pa so tu lahko udobneje živeli. Humlovo pristavo v Ljubljani je leta 1785 od pl. Bartolottija kupil Franc Lovrenc Huml. Leta 1802 sta jo kupila pivovarnar Pavel Prunner in njegova žena, leta 1863 pa Vincenc Kubelka.[130] Zverinjak je knez Viljem I. Auersperg leta 1808 prodal trgovcu Francu Ksaverju Domianu za 14.000 gld. Ta je plačal s 500 dukati in 91.150 gld v dunajskih bankovcih. Zaradi stečaja leta 1819 je Zverinjak za 7.320 gld kupil Franc Janež, usnjarski mojster iz šentpetrskega predmestja. Leta 1846 ga je od njega kupil Jožef Bischof, lastnik vevške papirnice, leta 1854 pa od njega Karel Galle, ki ga je leta 1869 za 40.000 gld prodal Valentinu Krisperju. Od njega ga je za 28.615 gld kupila dežela Kranjska.[131] V navedenih cenah lahko opazimo valutna nihanja in verjetno nakupe z intabuliranimi dolgovi vred. Leta 1815 je dr. Luka Rus za 11.000 gld od Avguština barona Zoisa kupil Videršanov grad na Glincah. Od njega ga je nato leta 1842 odkupil stanovski uradnik Janez Gregoranc, ki ga je razprodal.[132] Leta 1865 so bratje Kozler in sestra Marija, poročena Obreza, kupili Cekinov grad.[133] Leta 1875 je od viteza Gariboldija Adolf Galle kupil Fajfarjev ali Galetov grad v Zgornji Šiški.[134] Svojevrsten okus je pokazala družina Souvan, ki je bila že od leta 1796 povezana z Dupljami in je leta 1882 kupila Volčji potok, leta 1903 pa Češenik.[135]

Vsi zemljiški gospodje svojih dvorcev seveda niso prodali. Nekateri, kot na primer Codelliji, so se kar sami »pomeščanili«. Kljub temu pa je bližnja ljubljanska okolica tako izgubila plemiški pridih in dobila meščanskega. Nekdanje plemstvo je s knežjim dvorcem ter stavbami grofov Auerspergov in drugih v glavnem mestu Kranjske obvladovalo predvsem širšo okolico Novega trga.

Nekaj posebnega so blejske Grimšče, ki jih je leta 1869 kupil diplomat Jožef Schwegel za 7.800 gld.[136] Lahko bi jih povezali v sklop z Blejskim gradom. Oboje skupaj je pravzaprav bolj del zgodovine blejskega turizma kot kaj drugega.

Med politiki ni bilo prav posebnega hrepenenja po gradovih. Za kaj takega je bila večina tudi presiromašna, pa tudi iz Ljubljane niso bili vsi. Nekaj je izjem. V družini deželnega glavarja Ota Detele je bil grad vrednota. Leta 1852 so na dražbi izgubili podedovani Ajmanov grad in ga leta 1858 ponovno kupili.[137]

Leta 1882 je Franc Povše skupaj z ženo kupil Dol.[138] Bil je direktor kmetijske šole v Gorici, sicer pa viden kmetijski strokovnjak SLS. Leta 1884 sta ga zakonca prodala upravitelju posestva Grafenstein Jožefu Palmeju s Češke, leta 1900 ga je kupil neki baron, leta 1906 poštni mojster Franc Fajdiga in župan Franc Bartol, oba iz Sodražice, od slednjega pa leta 1909 znova Franc Povše. Predhodnika sta plačala 91.000 kron, Povše pa 73.000 kron. Pred tem, med letoma 1894 in 1909, je imel Povše v lasti Zalog.[139] Verjetno je bilo vmes kaj odprodanega. Najbolj znan politik graščak pa je bil Fran Šuklje, ki je leta 1899 kupil grad Kamen pri Novem mestu za 27.000 gld.[140] Ta nakup pravzaprav bolj sodi med ustvarjanje rezidenc. Naj dodamo: Palme je bil poleg Smole eden redkih čeških lastnikov naših gra-

125 Prav tam, str. 95.
126 Prav tam, str. 438–439.
127 Prav tam, str. 204.
128 Prav tam, str. 403–405.
129 Prav tam, str. 492–493.
130 Prav tam, str. 187–188.
131 Prav tam, str 572.
132 Prav tam, str. 523–524.
133 Prav tam, str. 108.
134 Prav tam, str. 144.
135 Prav tam, str. 684.
136 Prav tam, str. 171–172.
137 Prav tam, str. 67.
138 Prav tam, str. 136.
139 Prav tam, str. 556–557.
140 Prav tam, str. 315.

dov. Leta 1918 je kupil Ig. Češko-slovenska vzajemnost z gradovi ni bila »blagoslovljena«.

Veliko bolj zanimiva pa sta primera dr. Ivana Šušteršiča in Ivana Hribarja. Leta 1903 je posestvo Boštanj z Gomilo in Teriško vasjo pri Sevnici dr. Ivan Šušteršič kupil za 650.000 kron. Leta 1907 ga je prepustil veleposestniku Jožefu Auschu iz Brezovice pri Zagrebu za 152.000 kron.[141] Ta je posestvo leta 1913 prodal sinovoma za 300.000 kron, leta 1915 pa je Boštanj kupila Hrvatska eskomptna banka iz Zagreba. Ivan Hribar in Ivan Prosenc sta v začetku 20. stoletja kupila Radeče za 250.000 kron, vendar je bil leta 1904 Hribar lastnik že sam. Leta 1907 je to posest za 110.000 kron kupil že omenjeni Ausch, ki je prek sina gospostvo kasneje prodal zgoraj omenjeni banki. Ivana Hribarja najdemo še pri preprodaji Svibna leta 1902.

V primeru Šušteršičevega in Hribarjevega sodelovanja v trgovini z gradovi gre za špekulativne nakupe, pri katerih so nekateri dobro zaslužili. Če je sodelovanje advokata Šušteršiča še mogoče kako razložiti, pa je Hribarjevo nemogoče olepšati.

Glede na dejstvo, da gre v nekaterih zgornjih primerih za dokaj sklenjeno območje spodnje Save, bo treba ozadje dodatno raziskati. Prav tako ti »zagrebški« ali hrvaški nakupi ob slovensko-hrvaški meji pred prvo svetovno vojno sprožajo vprašanje o ekonomskih dimenzijah slovensko-hrvaške politike, ki je navzven kulminirala v znanem slovensko-hrvaškem katoliškem shodu leta 1913. K njim naj pritegnemo še Šrajbarski turn in belokranjska gospostva: leta 1888 je Hinko Grünwald iz Zagreba kupil Turn v Brezniku, Gradac, Domineče, Zastavo in Vinico za 85.000 gld. Od njega je vso to posest leta 1896 kupil Emanuel Kühnel za 68.000 gld. Gradac sta leta 1891 za 46.000 gld kupila tovarnarja Robert in Viktor Schlessinger iz Opatije. Ruperč vrh z Mehovim je Robert Schlesinger kupil leta 1892. Družina ga je obdržala do leta 1919. Leta 1890 je reški veleindustrialec Feliks Neuberger od grofa Nugenta kupil Kostel. Za njim ga je leta 1911 podedovala hči Jolana Grünwald, ki je leta 1919 priimek spremenila v Gorjan.[142] Ne smemo je mešati z Gorianyji. Žal ne poznamo njenih sorodstvenih vezi s Hinkom Grünwaldom, so pa zelo verjetne. Vtis, da je v ozadju načrtna »hrvaška« posestna politika, je vprašljiv, ker je starejša kot naše politične stranke. Če je že obstajala, je bila mlajša in še potem zelo kratkega diha. Po prvi svetovni vojni se ni nadaljevala. Nakup Mokric s strani Zagrebške nadškofije v času med svetovnima vojnama je del druge zgodbe.

»Mednarodne dimenzije« kupovanja gradov

Z navajanjem nekaterih kupcev judovskega porekla s Hrvaške smo načeli vprašanje mednarodnih dimenzij trgovine z gradovi oziroma zemljiškimi gospostvi. Izraz mednarodni moramo razumeti bolj v današnjem kot takratnem smislu. Treba je upoštevati tudi dejstvo, da je bilo plemstvo, ki je živelo na Slovenskem, ves čas zelo internacionalno.

Med nedomačini so se kot kupci pri nas stalno naselili knezi Windisch-Graetzi, baron Born, baron Wamboldt in še nekateri. Večina drugih nakupov je bila očitno del širše, izrazito finančne poslovne politike. Ferdinand Melhior Schmitt, tekstilni tovarnar z Dunaja, je leta 1888 kupil Lukovec pri Logu, leta 1896 Rakovnik pri Ljubljani, leta 1901 pa Radeče in Svibno. Lukovec je imel samo 3 in četrt kmetije, ljubljanski Rakovnik pa 3. V Radeče, ki so bile že nekaj let predmet mednarodnega trgovanja, je Schmitta potisnil finančno neodgovorni knez Franc Auersperg, ki ga je tovarnar zaradi nezmožnosti vračanja posojila že naslednje leto poslal v stečaj. Tudi Svibno, ki je imelo svoje čase 54 in 1/15 kmetije, je bilo del njegovih špekulacij. Kaj ga je pripeljalo v naše kraje, nismo mogli ugotoviti. Skoraj izključeno je, da bi bil nemški Kočevar. Pripadnikov tega nemškega jezikovnega otoka, med katerimi so bili nekateri poslovno zelo uspešni, z izjemo Kozlerja praktično ni med kupci gradov.

Kako je bavarski poročnik Friderik Voll prišel na idejo, da je leta 1850 kupil Radeče in Svibno za 41.600 gld, nismo mogli ugotoviti. Leta 1867 je obe posesti prodal na dražbi. Skupaj s Selom pri Radečah, ki ga je prodal Ludvik pl. Guthmannsthal-Benvenuti, ju je kupil Moric Löwenfeld iz Linza. Leta 1890 ga je za 73.000 gld kupil dunajski trgovec Jožef Heller, ki ga je naslednje leto prodal sorodniku Klemnu Rihardu Hellerju iz Puszta Csadat za 85.200 gld. Vtis je, da so prekupčevalci kar dobro zaslužili. Vsa tri posestva je nato v zameno za svojo hišo v Budimpešti pridobil Maks Feledi. To je izjemen podatek, ker priča o razmerju med vrednostjo hiše v velemestu in našimi zemljiškimi gospostvi, ki so imela v konkretnem primeru v 18. stoletju nekaj malega več kot 120 podložnih kmetij. Feledi je posestva skoraj takoj prepustil Viljemu in Jakobu Fischerju za njuno dunajsko hišo. Ta sta potem posestva prodala Frideriku Fischerju pl. Ankershofnu, ki jih je prodal knezu Francu Auerspergu. Tako se je posest iz »tujih« rok znova vrnila v naše.[143]

Izjemno zanimiv je tudi primer Impoljce, ki je imela konec 18. stoletja 57 in petino kmetije. Friderik, sin ministra Franca grofa Hartiga, ki jo je od grofa Gustava Auersperga kupil leta 1851, jo je leta 1867 skupaj z Gomilo in Nemško vasjo z Janezom

141 Prav tam, str. 94.
142 Prav tam, str. 235.
143 Prav tam, str. 191–192, 400–402.

Schinkom zamenjal za hišo na Dunaju. Ta jo je takoj prodal Hermanu Maierju-Löwiju, tovarnarju iz Fürtha na Bavarskem. Od njega jo je leta 1871 kupil Teodor Stimpfl, katerega priimek nekoliko »diši« po Kočevski. Ta je Impoljco skupaj s Terično čez tri leta prodal Ludviku knezu Sulkowskemu. Njegovi dediči so leta 1880 posest prodali. Lastniki so se pogosto menjali, dokler ni bila leta 1900 zamenjana za hišo v Gradcu. Posestvo je bilo ocenjeno na 85.000 kron, hiša pa na 43.982 kron. Zato sta kupca prevzela na posest vezane dolgove. Leta 1908 je po vmesnih kupcih posest prešla v last ljubljanskega knjigarnarja Bamberga. Maier-Löwi jo je kupil za 105.000 gld, Bamberg pa za okoli 120.000 kron, kar pomeni skoraj razpolovitev vrednosti. Vendar bi bil tak sklep napačen. Stimpfl je namreč Gomilo izločil ter jo leta 1873 prodal tovarnarju in članu gosposke zbornice Francu Ernestu Mayru baronu Melnhofu, ta pa jo je skupaj s posestvi Boštanj pri Sevnici, Lepi dol in Teriška vas daroval zetu Adalbertu grofu Kottulinskemu in hčeri. Leta 1903 se je v kupčevanje, kot smo že omenili, vpletel dr. Šušteršič.[144]

Čušperk je sodil med večja gospostva, saj je imel konec 18. stoletja skoraj 300 podložnih kmetij, ponašal pa se je tudi z ugodno lego blizu kranjskega glavnega mesta. Prezadolženi grof Karel Auersperg ga je konec 18. stoletja moral prepustiti upnikom. Kljub štirim dražbam med letoma 1786 in 1791 gospostvo ni bilo prodano. Kot veliki upniki so ga leta 1798 za 71.885 gld kupili baroni Lazariniji, leta 1830 pa ga je od njih kupil Friderik grof Larisch-Moenich. Njegovi dediči so ga leta 1862 prodali Juriju Rudolfu Griesbachu in njegovi ženi za 64.000 gld. Leta 1864 ga je polovico kupil tovarnar iz Neunkirchna Jožef Marchhardt za 26.250 gld. Tu pa je prišlo do zanimive in dokaj nenavadne situacije. Ker je ostal grof Larisch-Moenich Lazarinijem dolžan, je bila na račun dolga razpisana nova dražba. Izklicna cena je bila 84.391 gld, prodan pa je bil za 60.000 gld. Kot najboljši ponudnik ga je kupil Jožef Marchhardt. Ta ga je leta 1875 na dražbi prodal dunajski firmi Bratje Elias in tesarskemu mojstru Hermannu Otteju za 84.000 gld. To je bil nedvomno dober zaslužek. Firma Bratje Elias je Otteju prepustila posestvi Čušperk in Zagradec za njegovi hiši na Dunaju in doplačilo 5.000 gld. Leta 1890 je lastnica posesti postala Engenhilda Lavrič iz Trsta. Ta jo je leta 1899 prodala dunajskemu veletrgovcu Dubu. Leta 1902 je ta kupil še nekdanjo Lazarinijevo Jablanico, ki mu jo je prodal Jožef Domladič iz Ilirske Bistrice. Čušperški delež njegovega sina in dediča je bil leta 1915 poslan v stečaj, ne pa tudi ženin.[145] Leta 1860 je Pavlina Scheitz od Terezije Pagliaruzzi pl. Kieselstein kupila Golnik in ga naslednje leto za enak znesek, 8.600 gld, prodala Juriju Guzelju. Leta 1866 ga je od njega za 6.100 gld kupil stotnik Jurij Rudolf in ga leta 1869 za enako ceno prodal Frideriku Pfefflu iz Frankfurta. Leta 1874 je bilo posestvo, ocenjeno na 21.559 gld, predano sinu Moricu, ki naj bi poravnal dolg 4.000 gld, a ga je le povečal na 28.274 gld. Leta 1880 je posestvo vrnil očetu, a je bilo tri leta pozneje prodano za 30.500 gld nekemu ogrskemu ravnatelju tovarne emajla in njegovi ženi. Ta dva sta posestvo zamenjala za hišo na Dunaju v vrednosti 103.000 gld. Golnik je bil ocenjen na 45.000 gld, na dunajski hiši pa je bilo dolgov za 58.000 gld. Posestvo je bivša lastnica dunajske hiše leta 1886 prodala nekemu baronu, ki ga je leta 1889 zamenjal za neko hišo na Dunaju. Tako je bil Golnik kar dvakrat uporabljen za pridobitev hiše na Dunaju. Leta 1894 ga je kupila Marija Ana Kump, roj. Souvan. Leta 1905 je Josip Turk zanj odštel 83.000 kron in ga leta 1912 prodal Ivanu Ogrinu za 122.000 kron. Od njega ga je leta 1914 kupil Jakob Gorjanc, ki ga je leta 1917 prodal Preskrbovalnemu uradu za vračajoče vojake.[146] Luknjo pri Novem mestu, ki je imela leta 1827 72 in 17/30 kmetije, ter sosednji Zalog, ki je imel sredi 18. stoletja 24 in 4/15 kmetije, sta leta 1883 od Langerjev, ki so ju podedovali od Fichtenauov, kupila zakonca Schiebel iz Šlezije. Žena, ki je postala edini lastnik, je obe posesti z Adolfom grofom Thurnom Valsassino zamenjala za dve hiši na Dunaju. Ker so morali biti v ozadju dolgovi, je združena posest na podlagi sodnega sklepa pripadla Dunajčanu Francu Fass-Beleznayu, tri leta kasneje pa opekarju Jožefu Reinerju. Nato se je vmešal že omenjeni katehet Smrekar in posestvi kupil za 350.000 kron ter ju leta 1912 prodal Jožefu Olkuszniku iz Krakowa za 500.000 kron. Tudi tu ni šlo po sreči, saj je še istega leta lastnica postala Ljudska posojilnica v Ljubljani.[147] Očitno je bil del kupnine neplačan kredit. Pogosto je bila preprodajana tudi posest Novi grad v Jablanici, ki je imela sredi 18. stoletja le 17 in 7/10 kmetije. Eden od kupcev je prek nje prišel do hiše v Unterdöblingu, kupec posesti ju je zopet zamenjal za (verjetno majhni) hiši na Dunaju, nato je bila posest znova porabljena za pridobitev hiše v cesarski prestolnici. Med nadaljnjimi kupci najdemo nekega budimpeštanskega vinskega trgovca in duhovnika z Moravske, naslednji kupci pa so jo znova menjali za hiši na Dunaju. Na koncu je leta 1904 po vmesnih kupcih, med katerimi so bili inženir iz Kroměřiža, delavska zavarovalnica z Dunaja in finančna prokuratura za Kranjsko, pristala v rokah že večkrat imenovanega Antona Hočevarja.[148] Ta posest je bila med letoma 1870 in 1902 kar šestkrat zamenjana za

144 Prav tam, str. 158–159.
145 Prav tam, str. 129–131.
146 Prav tam, str. 155–156.
147 Prav tam, str. 272–274, 554–556.
148 Prav tam, str. 323–326.

hiše na Dunaju oziroma Hitzingu in Unterdöblingu. Taka praksa verjetno ni bila tako redka. Še vedno ni jasno, kako je bila tujina seznanjena s tukajšnjimi možnostmi za nakup. Podpeč pri Moravčah je leta 1864 kupil trgovec in tovarnar iz Dresdna, nato še neka Prusa, leta 1868 celo baronica Humboldt, nakar je leta 1872 prešla v last rodbine grofa Karla Paceja.[149] Teriško vas in Jelšo je Karel grof Hohenwart leta 1858 prodal nekemu baronu iz Ulma. Ta je Jelšo, ki je imela konec 18. stoletja skoraj 20 kmetij, leta 1869 prodal profesorju Juengerju iz Kopenhagna, Teriško vas z dvorcem Boštanj pa profesorju Edvardu Juengerju. Očitno gre za sorodnika. Potem je prišlo do združitve nepremičnin, ki jih je na koncu leta 1902 kupil Matija Hočevar s tovariši, kar smo omenili že zgoraj.[150] Številni kupci iz »tujine« naših zemljiških gospostev oziroma veleposesti niso nikoli videli, temveč so z njimi na njihov račun trgovali različni agenti.

Zaključek ali denar – sveta vladar

Kljub izraziti stanovski ureditvi fevdalne družbe pri prodaji in kupovanju gradov tega ni bilo mogoče čutiti. Kdor je razpolagal z denarjem, je lahko kupoval gospostva oziroma kasneje veleposestva. V časih, ko še ni bilo bank, je bila takšna denarna naložba najbolj varna, čeprav ne posebej donosna. Pogosto ni prinesla niti minimalnih obresti, izgube so bile pogoste. Le redki kupci, zlasti uspešni kmetje, lokalni trgovci in predstavniki nekaterih intelektualnih poklicev, so radi segali po manjših gospostvih in si tako izboljšali gospodarske razmere. Dajanje v najem ni bilo redko. Med kupci v 16. in 17. stoletju izstopajo nekateri vodilni častniki, ki so služboval v Vojni krajini. Protireformacije pri menjavi lastništva skoraj ni čutiti. Izjemno pomembni so »Bergamaši«. Številni, ki so prišli iz italijanskega prostora v naše kraje kot trgovci in organizatorji kvalitetnejšega fužinarstva, so se popolnoma zlili s starim kranjskim plemstvom. Večina ljudi danes ve za Zoise, spregleduje pa Lazarinije, ki so povezani z gospostvi Gotnik, Jablanica, Bergut, Čušperk, Klano, Zavratec, Rocin, Smlednik, Šinkov turn in Boštanj. Bili so manj razvpiti, zato pa bolj vitalni. Ne samo da so se ohranili do današnjih dni in v zadnjih letih nakazali možnosti gospodarskega razvoja nekdanje veleposesti, ampak so v preteklih stoletjih pomagali tudi številnim plemiškim rodbinam, s katerimi so se sorodstveno povezali. Izrazita kriza zemljiških gospostev se dejansko začenja že konec 18. stoletja. Reforme Jožefa II. in zlasti vojne s Francozi so pustile hujše posledice, kot smo doslej domnevali. Z novimi elitami, ki so izšle iz njih, se staro plemstvo, z izjemo knezov Auerspergov, skoraj ne more primerjati. Fevdalni gospodarski in družbeni red jih je preveč determiniral. Gospodarska moč zemljiških gospostev je bila prešibka za izrazito rentniško nastrojene lastnike. Prevladujoča gozdna veleposest tega ni dopuščala. Možnost, da bi po odpravi fevdalizma zemljiškoodvezni kapital investirali v transformacijo nekdanjega gospostva v kapitalistično veleposest, je bila prav zaradi prezadolženosti in neustrezne zemljiške strukture bolj fantazija kot realnost. Še tisti, ki so poizkušali, naj navedemo samo lastnike Šrajbarskega turna in Barbe z Rakovnika v Mirnski dolini, so kmalu obupali.

Številni uspešni trgovci so z naložbo v zemljiško gospostvo povečali že tako dobre ženitvene možnosti svojih hčera. Iz tega sloja je izšla tudi vrsta kupcev manjših primestnih zemljiških gospostev, ki so zlasti stavbe in njihovo neposredno okolico izrabili za izboljšanje svojih bivalnih razmer. Številnim poštarjem so bile graščine pripravne za njihovo poštno dejavnost, ki je morala biti med najbolj akumulativnimi na našem ozemlju. S koncem fevdalizma dobi prekupčevanje z nekdanjimi zemljiškimi gospostvi nov zagon. Nekateri kupci iz poslovnih krogov skušajo najti srečo v gozdarstvu, drugi v verižnem trgovanju, katerega cilj je lahko tudi hiša na Dunaju. Judovski kapital je v tej trgovini precej aktiven, vendar nima političnih ozadij.

Prva svetovna vojna je prinesla velik prelom. Ustvarila je novo gospodarsko okolje, ki se mu zemljiška veleposestva, razen redkih izjem, niso bila sposobna prilagoditi. Stiki s stoletnimi trgi so bili oteženi ali onemogočeni, pojavila se je konkurenca, ki je z nizkimi cenami onemogočala domačo akumulacijo. Nekaj poizkusov je bilo. Tako za Bajnof vemo, da so lastniki za svoje mlinarstvo nabavili lokomobilo, klevevški Ulmi so si zgradili celo malo hidroelektrarno. Gospodarska kriza leta 1929 in zlasti revolucija po letu 1941 sta našo veleposest dokončno uničili. Kakšnih zločinov so bili revolucionarji sposobni, kaže primer Rada in Ksenije Hribar z gradu Strmol.[151] Še bolj kot gradovi so jih motili ljudje v njih. Zanimivo je, da sistematične študije o pobojih slovenskih »graščakov« nimamo. Ena velikih izjem, pa še to predvsem z grajsko stavbo, je bil Schoepplov Gracarjev turn.[152] To, kar se je dogajalo z gospo Levičnikovo na Strugi, je bilo del poniževanja nekdanjih lastnikov. To, kar se v našem času dogaja z Rudeži in Lazariniji, ki so se nekako dvignili iz pepela, ki jim ga je namenila komunistična oblast, kaže tudi na drugačne možnosti usode.

149 Prav tam, str. 360–362.
150 Prav tam, str. 203–204.
151 Hribar, Strmolski graščak, str. 213–232.
152 Rugále, Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti* 2, str. 208–214.

LITERATURA

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem.* Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Glonar, Jože: Hočevar Martin, *SBL* I, Ljubljana, 1925–32, str. 326–327.

Golec, Boris: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748–1848. *Kronika* 36, 1988, str. 184–194.

Granda, Stane: Glavarjev Lanšprež. *Glavarjev simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu, 16). Celje: Mohorjeva družba, 1999, str. 301–308.

Granda, Stane: »Udriga, udriga, dons more use hin bit«. *Krim odmev bo dal – zbornik občine Ig 2002* (ur. Miha Preinfalk). Ig: Občina, 2002, str. 31–52.

Granda, Stane: Usoda Bajnofa po sekularizaciji. *Studia Historica Slovenica, Mlinaričev zbornik I.*, 5, 2005, str. 299–319.

Hribar, Angelika: Strmolski graščak Rado Hribar in njegova rodbina. *Kronika, Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem*, 54, 2006, str. 213–232.

Kačičnik Gabrič, Alenka: *Kmečki dolgovi nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik.* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004 (Knjižnica Kronike 8).

Krošl, Anton: *Zemljiška odveza na Kranjskem.* Ljubljana, 1941.

Logar, Janez: Stare, *SBL* III, Ljubljana, 1960–1971, str. 447.

Maček, Jože: *Kranjski verski sklad. Organizacijski, gospodarski in premoženjskopravni posegi državnih organov in Kranjskega verskega sklada v cerkvene strukture na Kranjskem in v Avstrijski Istri od 1782–1809.* Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2006.

Miklavčič, Maks: Smrekar Janez, *SBL* III, Ljubljana, 1960–1971, str. 399.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura.* Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Preinfalk, Miha: Grofje Engelshausi – pozabljeni ižanski graščaki. *Župnija sv. Martina na Igu. Ob 300 letnici župnijske cerkve.* Ig: Salve, 2011, str. 136–152.

Rugále, Mariano, in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti* 1 in 2. del. Ljubljana, Viharnik, 2010 in 2012.

Smole, Majda: *Graščina Šrajbarski turn.* Graščinski arhivi. Zvezek 2. Ljubljana: Arhiv SRS, 1980.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: DZS, 1982.

Škerlj, Milan: *Spomini in vojni dnevnik.* Izola: Mandrač, 2011.

Uršič, Milena: Kozler Anton, *SBL* III, Ljubljana, 1960–1971, str. 155.

Valenčič, Vlado: *Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja.* Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1981.

ZUSAMMENFASSUNG

Kauf und Verkauf von Burgen und Grundherrschaften im 19. Jahrhundert in Krain

Kauf und Verkauf von Burgen und Schlössern oder genauer gesagt von Grundherrschaften sind einerseits ein Problem der Wirtschaftsgeschichte, auf der anderen Seite aber das Problem des Niederganges des Adels und des Feudalismus als gesellschaftliches System. Der Ver- und Ankauf hat alle Charakteristika eines Immobilienhandels. Die Schlüsselfrage dabei ist, ob der Käufer über das notwendige Kapital verfügt bzw. ob er kreditwürdig ist. Der gesellschaftliche Status bedeutete – im Gegensatz zum Besitz der Untertanen - keine Einschränkung. Der Erwerb eines adeligen Anwesens seitens einer nicht adeligen Person bedeutete keineswegs den dauerhaften Verlust der Grundherrschaft für die adeligen Kreise. Häufig ist der »plebejische« Besitz nur eine Zwischenstufe, die zur erneuten Rückkehr des Adels führen kann, vor allem in jenen Fällen, wo der Käufer ein Händler oder ein anderer Geschäftsmann war, etwa Apotheker, Arzt, Advokat, Postmeister, hoher Armeeoffizier oder Beamter. Es konnte aber auch ein Bauer sein, wenn den Besitz die Frau oder die Tochter geerbt hatten und somit mit ihrem Erbe von Immobilien und vor allem von Bargeld oder mit ihrer Mitgift zu einer begehrten Partie für verarmte Adelige wurden. Da eine Nobilitierung nicht ganz einfach war, obwohl durch ein Legat in größerer Höhe oder durch andere Verdienste nicht ganz unerreichbar, schaffte der Ankauf einer Grundherrschaft häufig die beste Voraussetzung dafür, dass die Nachkommen eines Geschäftsmannes in der Frauenlinie in den Adelsstand erhoben werden.

In Krain wirkten sich auf den An- und Verkauf neben den josefinischen Reformen auch die Kriege mit den Franzosen aus, die Errichtung der Illyrischen Provinzen, die Entwicklung des Kapitalismus, das Ende des Feudalsystems und die Transformation der Grundherrschaft in den klassischen Großgrundbesitz. Einen unmittelbaren Zusammenhang mit der Wirtschaftskrise 1873 kann man wegen der lange dauernden Krisenbewältigungsbemühungen nicht feststellen. Es muss berück-

sichtigt werden, dass sowohl die Grundherrschaften als auch später der Großgrundbesitz vorwiegend Waldbesitz waren, was gute Möglichkeiten für den Holzhandel (nach dem Bau der Südbahn Wien–Triest 1857 waren sie ausgezeichnet) und für die Entwicklung der Holzindustrie bot. Der Hauptgrund für den Verkauf von Schlosses bzw. Grundherrschaft war in der Regel die Verschuldung. Neben schlechter Wirtschaft, zum Teil auch Manipulationen der Verwalter bzw. Leiter der Ökonomien, die sich das zu verwaltende Vermögen aneignen wollten, waren der Hauptgrund für den Verkauf auch Verschwendung und Hasardspiel. Selten sind Fälle, dass jemand seinen Grundbesitz wegen einer Übersiedlung oder des Umzuges in die Stadt, zum Verkauf anbietet.

Beim Ankauf von Schlössern bzw. von Grundherrschaften sind auch bestimmte Gesetzmäßigkeiten hinsichtlich der Größe feststellbar. Vor allem kleine, am Land gelegene Anwesen wurden von wenigen kapitalstarken Personen erworben: Händler am Land, größere Bauern, die sich wegen der vorhersehbaren Parzellierung auch in einer Art vorübergehenden Syndikaten von Käufern zusammen schlossen und Angehörige von intellektuellen Berufen. Der Kaufpreis war wegen den intabulierten Schulden verhältnismäßig niedrig angesetzt, vor allem hinsichtlich der Bargeldzahlungen. Eine Ausnahme bilden in dieser Hinsicht die kleinen Besitzungen in der Umgebung von Ljubljana, Novo mesto, Kranj und Postojna. Diese wurden vor allem deshalb erworben, da man sie zu Residenzen für die erfolgreichen Menschen aus Wirtschaft oder Gesellschaft ausbauen konnte. Die monumentalen, in den Stadtzentren gelegenen Stadtbauten des ehemaligen Adels (Herrengassen) kamen wegen der Rentenmentalität des krainer Adels als letzte auf den Markt. Ankäufe für touristische bzw. Jagd-Zwecke sind selten. Feststellbar sind sie bei den Fürsten Schönburg-Waldenburg (Snežnik/Schneeberg) und bei den Fürsten Windisch-Graetz (Bogenšperk/Wagensperg, Planina/Haasberg).

Beim Ver- und Ankauf von Burgen und Schlössern bzw. von Grundherrschaften kam es gelegentlich auch zum Wechsel des Besitzes im Kreise der Eheleute. Fast ausnahmslos kaufte die Frau von ihrem Mann. Dabei ging es tatsächlich um die Sicherung der Mitgift und um die Schuldenentlastung des Mannes. Gelang es ihm, seine Lage zu verbessern und das nötige Kapital zu beschaffen, hatte er die Möglichkeit, seinen ehemaligen Besitz wieder zu erwerben. Das waren häufiger fromme Wünsche als die Realität. Nicht wenige Frauen, vor allem nachdem sie Witwen geworden sind, stellten sich als geschäftstüchtiger heraus als es ihre Männer waren.

Bei mittleren und größeren Grundherrschaften ist der Grund für den Erwerb in der Geschäftstätigkeit zu suchen (vor allem Postmeister, Holzhändler), weiters in der Sicherung von Gelderbschaften, Mitgift, Anlagen von Krediten, Gewinnen aus Tätigkeiten, Spekulationen und andere Käufe, Wiederverkäufe, Parzellierungen, Wirtschaftstätigkeit; Holzhandel, Säge- und Holzindustrie, Glasfabriken, der äußere Ausdruck des gesellschaftliche Aufstieges... Es gab zahlreiche Versteigerungen wegen Unfähigkeit, den Kaufpreis zu bezahlen.

Unter den Käufern überwiegt die heimische Bevölkerung, es gibt aber auch Personen aus den deutschen und österreichischen Ländern, sogar aus Skandinavien und aus Ungarn. Käufe bzw. Verkäufe durch die Lotterie stellen eine Besonderheit dar. Obwohl es sich um die Zeit starker nationaler Gefühlen handelt, spielten diese bei den Käufen keine Rolle. Es gibt überhaupt keine Anhaltspunkte dafür, dass es sich um eine planmäßige Nationalisierung oder um die Übernahme des Vermögens jener »Fremden«, die den Slowenen gegenüber feindselig eingestellt waren, handeln würde. Ebenso lässt sich kein Antisemitismus feststellen.

SUMMARY

Resale of castles and seigniories in the 19th-century Carniola

Selling and purchasing of castles or, more accurately, seigniories is a problem of economic history, but also a problem relating to the decline of the nobility and feudalism as a social system. It has all the characteristics of real-estate trade, where the key question is the buyer's disposal of necessary capital or their creditworthiness. The buyer's social status is not subject to limitations as leasehold used to be. The purchase of a castle by a person of common descent does not imply permanent loss of a seigniory for the nobility. Its plebeian ownership was often merely an interim stage before its return to the circle of noblemen, especially in cases where the buyer was a tradesman or some other beneficiary – a pharmacist, physician, postmaster's lawyer, senior military officer or official, even a farmer – and the property was inherited by the wife or a daughter whose real-estate and especially monetary inheritance or dowry eventually turned her into a sought-after legal companion of impoverished noblemen. Given that nobilitation was not a simple matter – but also not impossible in cases of major monetary bequests to the state or other services – a purchase of a seigniory was usually the best possible investment for enrichment of the beneficiary's maternal descendants.

Apart from the Josephine reforms, the resale of castles in Carniola was also influenced by the French Wars, establishment of the Illyrian Provinces, development of capitalism, end of feudalism, and transformation of seigniories into classical large estates. There is no evidence to support the indirect connection to the economic crisis of 1873, which was being dealt with for too long. Note should be made of the fact that both seigniories and later large estates were predominantly made up of forests, thus providing ample opportunities for wood trade (which was considerable during the construction of the Vienna–Trieste railway in 1857) and development of wood industry. The basic reason to sell a castle or a seigniory was, as a rule, over-indebtedness. Apart from poor economy and, to some extent, manipulations of stewards or overseers who wanted to acquire the property under their administration, another two reasons for selling were lavishness and hazard. There are only a few examples of individuals selling their seigniories because they were moving away or to the city.

As regards purchases of castles or seigniories, there were also certain rules with respect to the size. Small rural ones especially attracted the owners of small capitals: rural merchants, large farmers (who organised themselves into a kind of interim trade union of buyers due to the envisaged division of land) and members of intellectual professions. Due to the tabulated debts, purchase prices were relatively low, especially payments in cash. Somewhat an exception in this regard were small estates around Ljubljana, Novo mesto, Kranj and Postojna. They were purchased primarily because of magnificent buildings that could be converted into residences of economically or socially successful people. Monumental urban buildings of the former nobility in city centres (Noble Streets) were among the last to be put on sale, largely owing to the rentier mentality of the Carniolan nobility. Purchases for tourism purposes were rare. They were made, for example, by the Princes of Schönburg-Waldenburg (Snežnik/Schneeberg) and Princes of Windisch-Graetz (Bogenšperk/Wagensperg, Planina/Haasberg).

In the process of reselling castles or seigniories, the exchange of ownership between spouses was, although often concealed from public, not insignificant. It was almost without exception that the wife would buy the husband's property. Such transactions were usually about securing the dowry and relieving the husband of his debt burden. If the latter succeeded in improving his situation and acquiring the necessary capital, he could buy his former property. But this was more often wishful thinking than reality. A significant number of wives, especially once they had become widows, achieved greater business success than their husbands. As regards middle-sized or larger seigniories, the reason to purchase was business activity (especially postmen, wood traders), insurance of monetary inheritance and dowry, invested loan, profit arising from an activity, speculation regarding other purchases, resale, land division, or economic activity such as wood trade, timber milling and wood industry, glass industry, as well as external appearance of social ascension, etc. Numerous auctions were performed due to the inability to pay the purchase price.

Most buyers were locals, but there were also some individuals from German and Austrian provinces, even Scandinavia and Hungary. Selling or purchasing through lottery was a unique practice. Although this was a time of strong national sentiments, these did not play any major role in purchases. There is »no trace« of any planned nationalisation, confiscation of property held by foreigners hostile towards Slovenian people, nor was there any sign of anti-Semitism.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Vesel F.
159.922.26:728.81

Prejeto: 8. 8. 2012

Nataša Ivanović

univ. dipl. umetnostna zgodovinarka, asistentka na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta,
ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: ivanovic@zrc-sazu.si

»Ja, ja to je grumlovški Van Gogh.«* Grumlofski graščak, slikar Ferdo Vesel

IZVLEČEK

V kontekstu vloge grajskih posestnikov v umetnosti na Slovenskem v 20. stoletju sta najbolj zanimiva umetnikova recepcija in odnos do gradu kot svojega bivališča in slikarjevega ustvarjalnega okolja (zunanja okolica in atelje), torej ravno obratno kot v prejšnjih stoletjih, ko je umetnik vplival na razvoj kulture na gradu. V primeru slovenskega realističnega slikarja Ferda Vesela (1861–1946) je bil grad središče ustvarjanja, tako slikarskega kot literarnega (obiskovalci Veselovega gradu so danes znani literati). Veselova življenjska usoda je bila večkrat prepletena z gradovi in prav to je iztočnica za študijsko predstavitev vloge gradu v zgodnjem 20. stoletju.

KLJUČNE BESEDE
Ferdo Vesel, Grumlof, Ljubljanski grad, dolenjska pokrajina, 20. stoletje

ABSTRACT

»YES, YES, THIS IS THE GRUMLOF VAN GOGH.«
THE LORD OF GRUMLOF MANSION, PAINTER FERDO VESEL

With regard to the role that lords of castles played in art in the 20th century Slovenian territory, it is most interesting to consider an artist's reception and attitude towards the castle as their residence and creative environment (the external surroundings, the studio), hence quite the opposite to the situation over previous centuries during which artists influenced the development of castle culture. In the case of Slovenian realist painter Ferdo Vesel (1861–1946), the castle was the centre of both fine artistic and literary creativity (visitors to Vesel's castle are famous men of letters today). The fact that Vesel's life destiny was often intertwined with castles shall serve as the starting point for the study presentation of the role that castles played in the early 20th century.

KEY WORDS
Ferdo Vesel, Grumlof (Grundlhoff), Ljubljana Castle, Lower Carniola region, 20th century

* Naslov prispevka je večkrat izgovorjeni stavek slikarja Ferda Vesela pri razstavljanju, odkrivanju in prikazovanju avtoportretov svojim prijateljem v graščini na Dolenjskem. Spomini na Ferda Vesela (Po pripovedi Eda Turnherja), Narodna galerija Ljubljana, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.

Veselov kamen
z razvaline Grumlofa
sem si odnesel domov
v opomin minljivosti
in v spomin večnosti.

Stoletje za teboj
v poletje zazrt
s popotno paleto
preštevam dolenjske griče.
(Dušan Lipovec)[1]

Pri preučevanju vloge grajskih posestnikov v kulturi oziroma vpliva lastnikov na pospešeno umetniško produkcijo v grajskem okolju zasledimo v prvi polovici 20. stoletja na Slovenskem edinstven primer, pri katerem je posestnik hkrati tudi umetnik. Gre za Ferda Vesela (1861–1946), realističnega slikarja, kot ga najpogosteje označuje umetnostnozgodovinska stroka,[2] ki je na začetku prejšnjega stoletja kupil grad Grumlof, danes stoječ samo še v razvalinah, ter si v njem ustvaril dom in atelje, njegovo okolico pa izkoristil za različne slikarske formulacije likovnih motivov, ki pripovedujejo o njegovem najuspešnejšem ustvarjalnem obdobju. Pri ugotavljanju posestnikove vloge se nam takoj postavi vprašanje, kako je Ferdo Vesel vplival na izoblikovanje določenega prostora, tako miselnega kot fizičnega, ter kako je prostor opredelil slikarja in njegove somišljenike, ki so se srečevali na dolenjskem gradu[3] Grumlofu.[4]

Veselova usoda je bila večkrat prepletena z gradovi. Najhujši dogodek je doživel med prvo svetovno vojno, ko so ga Avstrijci obtožili »srbofilstva«[5] in ga sprva internirali v Višnjo Goro, potem »kakor roparja vklenjenega«[6] priprli v Novem mestu, od tam pa ga pripeljali na Ljubljanski grad, kjer se je v večnem strahu družil z Goričani, Ivanom Cankarjem, Gregorjem Žerjavom in juristom Matijo Čopom. V marsikateri neprespani noči je Vesel mislil na beg, vendar so ga poslali v taborišče Göllersdorf v Avstrijo, kjer je ostal vse do leta 1917. Točne informacije o Veselovem priprtju nam še danes niso znane, saj tudi umetniku ni bilo jasno, zakaj je prišlo do tega »grozovitega dogodka in bi plačal tudi sto goldinarjev«,[7] če bi mu kdo mogel to obrazložiti. Največkrat so ga povezovali s Preporodovci, skupino slovenske mladine, ki je bila zavezana jugoslovanski revolucionarni ideji o političnem združenju vseh jugoslovanskih narodov v samostojno državo, ki bi se zoperstavila takratni Avstriji.[8] Vesela naj bi s Preporodovci, s katerimi se je srečeval na svojem gradu Grumlof med letoma 1912 in 1914, povezovala močna družbena navezanost na slovanstvo in jugoslovanstvo, ki jo je umetnik v prizadevanju za nacionalno svobodo izražal z organiziranjem letnih jugoslovanskih razstav v okviru skupine Lada.[9] Revolucionarni skupini se je po anekdoti pripetil dogodek, ki je bil v nasprotju s političnimi težnjami bolj življenjsko obarvan, saj Ferdo Vesel, Juš Kozak (1892–1964) in drugi, t. i. prvi komunisti, pravzaprav socialisti, niso imeli denarja in so v ta namen sklenili, da ga bo slikar kar sam naslikal. Skopuški Vesel se je zelo ogrel za plagiatorstvo in prav zaradi tega naj bi vse slikarjeve somišljenike skupaj z njim zaprli.[10] V istih prostorih, v katerih je bil med vojno interniran, si je slikar leta 1918 poskusil urediti atelje, saj mu je bila čedalje bližja ideja o ponovnem kulturnem vključevanju in življenju v Ljubljani.[11] Vendar to ni bil edini poskus pridobitve ljubljanskih grajskih prostorov. Vesel je že leta 1905 ljubljanski magistrat zaprosil za potrebne prostore »za shrambo slovenskih starin in atelier«, za kar bi umetniku prišli prav viteška dvorana, nekdanja delavnica in okrogli zunanji stolp.[12] Zaprosil je še za dve večji sobi, v katerih bi si vsi slovenski umetniki napravili »umetniški dom, kakor ga imajo drugi jugoslovani«.[13] Nobena od umetnikovih prošenj ni bila ugodno sprejeta, kajti iz odgovora iz leta 1905 je mogoče razbrati, da je občinski svet na gradu nameraval odpreti mestno muzejsko zbirko, muzejsko knjižnico, slovenski narodopisni muzej in galerijo slik, zato prostori »zasebnim« umetnikom niso bili namenjeni.[14] Prošnja iz leta 1918 pa je bila zavrnjena, ker so grajske prostore zaradi prevelike povojne bivanjske stiske raje preuredili v stanovanja.[15]

1 Lipovec, *Ferdo*, str. 7.
2 Prav tej oznaki so nasprotovali Zorman, Stare, *Ferdo*, str. 11–22 in Škodlar, *Ferdo*, str. 129.
3 V prispevku se z besedo grad terminološko ne ukvarjam, ampak jo uporabljam zgolj v simbolno literarnem pomenu, ki so ga izpostavljali posestnik in njegovi naključni oziroma povabljeni umetniški gostje. Glede na arhitekturno zasnovo Grumlofa pa bi bila zanj primernejša oznaka dvorec ali dvor, kot jo uporablja Stopar, *Dolenjska 3*, str. 21, oziroma graščina, kot je zapisano pri Jakič, *Vsi*, str. 128.
4 V strokovni literaturi beremo različice imena, kot so Grundelj, Grundlhoff, Grundlof, Grumlef in Grundelhof. Glej: Mikuž, *Topografija*, str. 442; Smole, *Graščine*, str. 432; Stopar, *Dolenjska 3*, str. 21; Jakič, *Vsi*, str. 128; Prijatelj, *Iz zgodovine*, str. 38. V časopisju srečamo tudi ime Grundlovo. *Slovenski narod*, 1930, str. 3. V Veselovi korespondenci s slikarjem Rihardom Jakopičem (1869–1943) zasledimo tudi ime Grumblov. Če ni drugače navedeno, vso omenjeno Veselovo korespondenco z Jakopičem, ki jo je prepisal dr. Jože Ilc, hrani Dokumentacija arhiv MG+MSUM.
5 Mikuž, *Slikar Ferdo*, str. 211.
6 Vurnik, *Spomini*, str. 70.
7 Prav tam.
8 Več o Preporodovcih glej: Ponikvar, *Preporodovci;* Kolar, *Preporodovci.*
9 Vrhunc, *Ferdo*, str. 29.
10 Spomini na Ferda Vesela (Po pripovedi Juleta Vrbiča), Narodna galerija Ljubljana, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.
11 Vrhunc, *Ferdo*, str. 30.
12 SI ZAL, LJU 489, fasc. 2024, fol. 102.
13 Prav tam.
14 SI ZAL, LJU 489, fasc. 2024, fol. 103.
15 SI ZAL, LJU 489, fasc. 2024, fol. 111.

Graščina Grumlof, današnje stanje, fotografija (foto: Nataša Ivanović).

Graščina Grumlof leta 1974, fotografija (foto: Marijan Slabe, fototeka, ZVKDS OE LJ).

Preden je na Ljubljanskem gradu s somišljeniki delil nesrečno usodo, se je slikar po študiju na Dunaju in v Münchnu ter potovanju po Italiji in krajšem bivanju v Londonu želel ustaliti na domači grudi. Sprva je nekaj časa prebival v mekinjskem samostanu pri Kamniku in se družil z Josipom Nikolajem Sadnikarjem (1863–1952),[16] nato pa se je odločil, da si bo kupil dvorec ali grad, kjer bi si uredil, kot je v pismu zaupal Jakopiču, »izvrsten atelje«.[17] Iz slikarjeve korespondence, ki danes ni več ohranjena v celoti in nam zato otežuje celostni pogled na umetnikov opus, recepcijo in percepcijo njegovega sveta,[18] lahko razberemo, da ga je želja po naravi, kraju zunaj mestnega vrveža, vodila v nakup gradu v okolici Ljubljane: »Ko sem videl da ne morem v mestah živeti poskusil sem to [...]«.[19] Na začetku je razmišljal o dveh gradovih, in sicer o Zablatah, ki stojijo na robu Ljubljanskega barja,[20] in Grumlofu na Dolenjskem. Na začetku februarja leta 1901 je pisal prijatelju Jakopiču: »Zakaj nisi nič zavoljo gradiča »Moosthal« od Reya pisal? Nisi bil pri njemu ali sinu? Sledeče bi Te prosil, da koj opraviš«, v nadaljevanju pa je še dodal: »Stopi k katehetu Jan Smerekar [...] in vprašaj kako se je odločil z mojim predlogom. Ponudil sem mu 1800 Fl za posestvo »Grundelhof« pri St. Vidu na Dolenskem. On je zahteval več, vredno pa ni in jaz bi mu ne mogel dosti več dati.«[21] Štiri dni pozneje mu je ponovno poročal: »Dosti več kot 2000 za St. Vid (Grundlhof) bi ne mogel dat. Za Mosthal pa več ko 3000 fl tudi ne [...] Za endel se mi Sv. Vid bolj dopade če prav ne poznam kako je po letu. Stavba seveda je Mosthal bolj ohranjena in tudi bližje Ljubljane.«[22]

Kot vidimo iz zgoraj omenjene korespondence, se je Vesel bolj navduševal nad Grumlofom, ki je imel že več kot petstoletno zgodovino. Pred njegovim nakupom so si posestvo razdelili številni dediči Matije Juvanza Karlowitza, ki je grad in njegovo zemljiško posest leta 1804 odkupil od verskega sklada.[23] Prvi opis gradu srečamo v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*, kjer avtor kot prve lastnike omenja rodbino Auerspergov; gospod Šebastjan pl. Auersperg naj bi ga kupil leta 1412, rodbina pa naj bi ga imela v lasti vse do leta 1589.[24] Lastništvo se je skozi stoletja spreminjalo, in sicer je grad po letu 1589 pridobil Janez Semenič, po njegovi smrti leta 1604 pa ga je prevzel Hieronim pl. Sara. Brata iz rodbine Semenič, Jurij Viljem in Janez Žiga, sta si po nekaj letih menjav lastništev razdelila posest, od katere je prvi obdržal Grumlof, slednji pa si je pozidal novo graščino v tamkajšnjem zaselku Selo.[25] Prvo večjo prenovo je grad doživel, ko je bil v lasti Marka Antona barona Tauffererja, njegov enako imenovani sin pa je posestvo prodal kostanjeviškim opatom. Po ukinitvi samostana je leta 1786 grad zasedla država, osem let kasneje pa ga je prevzel že omenjeni verski sklad.

Grajsko posestvo je večkrat zamenjalo lastnike in nazadnje so Karlowitzevi dediči propadajoče posestvo začeli prodajati na dražbi. Vesel je sprva poskusil kupiti grumlofski grad brez licitiranja neposredno od lastnika, petičnega duhovnika in slabega gospodarja Smrekarja. Zaradi umetnikovega bivanja v Münchnu mu je na začetku pri nakupu pomagal slikarski kolega Jakopič. Kot je bilo že zgoraj omenjeno, je Vesela zanimalo: » ... kako da stvar stoji ker kakor mi je on pravil bode 11. t. m. očitna dražba, znabiti v Ljubljani. [...] Če zamoreš zategni na drug dan očitna dražba. Ne smeš dat vedit da bi ona stvar tako rad dobil. Drugač jo bodejo držali. Če pride do javne dražbe bodi tako dober in pojdi zraven četudi v St. Vid. Znabiti bode v Ljubljani poizvedi. Koj ne obljubi nič ker mogoče da gre pod ceno ko bodeš videl koliko kupcev je potem če kdo pravi plačan obljubi goldinar več in tako dalje. Slišal sem da je cenjeno 2000 fl do 2200 fl smeš iti več ne. Če pa kupcev ne bode mogoče da gre pod 1500 fl [...] Stopi tudi k advokatu Vencajzu in vprašaj kaj on misli o tem, če je mojo listnico dobil in zakaj ni nič odgovoril. Prosi ga da naj malo posreduje da se stvar za nizka cena dobi.«[26] Vesel ni bil zadovoljen z Jakopičevim nespretnim neposrednim kupovanjem in mu je v pismu očital celo nekaj napak: »Prvič da nisi pogledal natančno ime in stan onega ki je obljubil 2000 fl. Potem bi se lahko razvidlo če se na vsak način na ono posestvo kapricira«,[27] zato je zadevo prepustil odvetniku Ivanu Vencajzu (1844–1913), ki je grad Grumlof kupil na dražbi 11. februarja 1901 za 2667 kron.[28] Edini doslej znani dokaz, da je bil grad kupljen prav na ta dan, je ohranjeno Veselovo pismo, v katerem Jakopiču omenja dražbo in svoje navdušenje nad nakupom: »Radoveden sem kako se bo poleti dopalo. Atelier se bode že dal izvrsten napra-

16 Vrhunc, *Ferdo*, str. 25.
17 Pismo Jakopiču, datirano dne 13. februarja 1901 v Münchnu.
18 Komelj, *Izročilo*, str. 51–53.
19 Pismo Jakopiču, datirano dne 10. maja 1902 v Šentvidu pri Stični, je bilo prvič v celoti objavljeno v reviji *Srce in oko*, str. 47.
20 Zablate, nemško Moosthal, je dvorec, ki so ga v 17. stoletju poimenovali tudi Kušljanov grad in stoji ob robu Ljubljanskega barja ob cesti pri Plešivici. Več o dvorcu glej: Novak, *Gradovi*, str. 192–195; Stopar, *Dolenjska 4*, str. 161–164.
21 Pismo Jakopiču, datirano dne 7. februarja 1901 v Münchnu, je bilo prvič v celoti objavljeno v reviji *Srce in oko*, str. 40–45.
22 Pismo Jakopiču, datirano dne 11. februarja 1901 v Münchnu, je bilo prvič v celoti objavljeno v reviji *Srce in oko*, str. 45.
23 Jakič, *Vsi*, str. 128; Mikuž, *Topografija*, str. 442; Smole, *Graščine*, str. 432.
24 Smole, *Graščine*, str. 432.
25 Smole, *Graščine*, str. 432; Stopar, *Dolenjska 3*, str. 21.
26 Pismo Jakopiču, datirano 7. februarja 1901 v Münchnu, je bilo prvič v celoti objavljeno v reviji *Srce in oko*, str. 40–45.
27 Pismo Jakopiču, datirano 11. februarja 1901, je bilo prvič v celoti objavljeno v reviji *Srce in oko*, str. 45.
28 Dopisnica Jakopiču, datirana 13. februarja 1901, je bila prvič v celoti objavljena v reviji *Srce in oko*, str. 45–46.

viti.«[29] V strokovni literaturi so se doslej navajale različne informacije o Veselovem prevzemu lastništva nad Grumlofom. Pri Ivanu Stoparju beremo, da je slikar kupil gradič z enim hektarjem zemlje leta 1902, in sicer za 1300 goldinarjev,[30] medtem ko je neznani avtor v *Slovenskem narodu* zapisal, da je umetnik za 4000 kron postal lastnik gradu že leta 1900, plačal pa naj bi zanj, kolikor je dobil samo za eno sliko.[31] Najdoslednejša je bila Polonca Vrhunc, ki je v preglednem razstavnem katalogu omenila, da je slikar skupaj s prvo ženo Jessy Case od poletja 1901 živel na Grumlofu na Dolenjskem.[32] Tudi iz Veselove korespondence je razvidno, da se je slikar naselil na gradu že konec junija, saj je takrat Jakopiču prvič pisal z Grumlofa: »Dozdaj ni mi bilo moč v Ljubljano priti. Je preveč opravila in ovir.«[33]

Ob licitaciji Grumlofa so si kmetje na desni strani ceste kupili njive in gospodarska poslopja, slikar pa je pridobil stari grad z razpadajočo letno hišico, po kateri se je vzpenjalo robidovje, v prostornih hlevih, ki so nekoč dajali prostor izbrani živini, pa je redil skromno divjad – družbo so si delali koza, pisani zajčki, piščanci in Veselov najljubši srnjak, ki je svojemu mojstru že nekajkrat »pomeril hlače«.[34] S kmeti oziroma s svojimi sosedi v okolici posestva na Grumlofu je bil zaradi svojega surovega, neljubeznivega nastopa v nenehnih prepirih in sovraštvu.[35] Največji kamen spotike je bila voda, po katero je hodil k sosedu Kovaču.[36]

Danes lahko po ohranjenih razvalinah[37] samo še domnevamo, kakšna je bila nekdanja slikarjeva graščina. Nekoč enonadstropna stavba pravokotnega tlorisa je bila podkletena.[38] Njeno sedemosno pročelje so krasila v nadstropju dokaj velika, v pritličju pa nekoliko manjša okna v profiliranih kamnitih okvirjih. Osrednji del fasade je monumentalno izstopal z navideznim rizalitom z dvema paroma pilastrov, ki so uokvirjali segmentno sklenjen glavni portal z vklesano letnico 1811 in nosili profilirano gredo, nad katero je bilo trikotno atično čelo z mansardnima okencema s krožnico.[39] Grajske stene so bile debele in delno poslikane. Poslikani so bili tudi nekateri ometani ravni stropi v prvem nadstropju.[40] Umetnik je bival v prvem nadstropju, kjer je imel več velikih, visokih in zračnih sob. Če je imel odprta vrata, je lahko gledal iz prvega v zadnji prostor, dolžina te razdalje pa je znašala natanko 33 metrov. Veselovi predhodniki, ki so na začetku 19. stoletja zgradili grad, so imeli velik občutek za monumentalnost in svetlobo, predvsem slednje je bilo všeč tudi Veselu: »Če bi imel ta grad v Ljubljani, bi se počutil v devetih nebesih. Tak atelje bom težko dobil v Ljubljan.«[41] Med drugo svetovno vojno pa se je Vesel zaradi starosti in nezaupljivosti do ljudi preselil v pritlične sobe svojega propadajočega gradu.[42]

Pogled na južno glavno fasado okoli leta 1949, fotografija (foto: Marijan Zadnikar, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center).

29 Prav tam.
30 Stopar, *Dolenjska 3*, str. 22.
31 Pri slikarju Ferdu Veselu, *Slovenski narod*, 3. maj 1930, str. 3.
32 Vrhunc, *Ferdo*, str. 25.
33 Dopisnica Jakopiču, datirana 27. junija 1901.
34 Škodlar, *Grumlofski*, str. 10.
35 Štukl, *Konfinacija*, str. 177.
36 Spomini na Ferda Vesela (Po Turnherjevi pripovedi), Narodna galerija Ljubljana, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.
37 Vesel je imel takoj po prvi svetovni vojni zamisel o preureditvi gradu v rehabilitacijski center, vendar do rešitev v tej smeri ni nikoli prišlo. Prav tako kot Vesel tudi njegovi dediči (sin Savo Vesel) niso imeli sredstev za vzdrževanje, zato je reševanje gradu po drugi svetovni vojni prišlo pod okrilje Zavoda za spomeniško varstvo v Ljubljani. Že leta 1965 so iskali možnosti za pridobitev družbenih sredstev, s katerimi bi lahko grad preuredili za turistične oziroma druge namene. Vse to je ostalo na papirju, saj, kot razkrivajo starejše fotografije in današnje stanje, je grad postopoma postal razvalina. Večina Veselovih slik je že za časa njegovega življenja prešla v slovenske muzeje, predvsem v Narodno galerijo. Do danes se ni ohranil podatek, kaj se je zgodilo z Veselovo zbirko starin in dokumentov, ki bi jo po Komeljevi navedbi še ne tako dolgo nazaj lahko kupili na nedeljskem bolšjem sejmu (Komelj, *Izročilo*, str. 51–53).
38 Leta 1961 nastale načrte južne glavne fasade, zahodne stranske fasade in tlorisa pritličja ter prvega nadstropja hrani Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center.
39 Stopar, *Dolenjska 3*, str. 25.
40 Na stropu je prevladoval floralni motiv vitic, figuralni svet pa sta predstavljala moška figura s sulico in motiv košute oziroma jelena. Strop je bil poslikan v tehniki grizaja. Glej fotografiji s signaturo 1505 in 1506, ki ju hrani Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center.
41 Pri slikarju Ferdu Veselu, *Slovenski narod*, 1930, str. 3.
42 Kozak, *Iz Spominov*, str. 585.

Pogled na južno glavno fasado, fotografija (vir: DLIB).

Pogled na notranje zidove z jugovzhodne strani, 1974, fotografija (foto: Marijan Slabe, Fototeka ZVKDS OE LJ).

Preden je obiskovalec vstopil v grad, je moral s tolkačem, okrašenim z inicialkami prvega lastnika, potrkati na velika hrastova vrata.[43] To je moral narediti večkrat in vedno z močnejšimi udarci, da so se v notranjosti zaslišali težki lastnikovi koraki, ki so se spuščali po stopnicah do kamnite veže.[44] Sleherni korak po grumlofski graščini je bil za Veselovega gosta novo odkritje. Široko stopnišče je bilo majhna

43 Ob istem tolkalu je nastala dvomljiva zgodba o Veselovih nezakonskih otrocih. Edo Turnher (1896–1969), višnjegorski učitelj in slikarjev pogosti soigralec pri šahu, je nekega dne pri Veselovih s tolkalom potrkal na vrata. V tistem trenutku je zagledal umetnika, kako je gledal skozi okno, nekaj zagodrnjal in v naglici brez pozdrava mimo prijatelja odkorakal h kmečki ženski srednjih let, ki je stala z deklico za njim. Potiho so se nekaj dogovorili, in ko se je slikar vrnil v hišo, je Turnher slišal, kako je žena ogovorila deklico: »Vidiš, takšnega očeta imaš!« Spomini na Ferda Vesela (Po Turnherjevi pripovedi), Narodna galerija Ljubljana, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.

44 Škodlar, *Grumlofski*, str. 10.

Pogled na portal, 1974, fotografija (foto: Marijan Slabe, Fototeka ZVKDS OE LJ).

galerija najmodernejših mojstrovin v kubističnih in impresionističnih manirah, ki so nastale pod čopičem slikarjevih otrok.[45] Številne sobane v pritličju in v nadstropju so bile zakladnica mnogih nepoznanih dragocenosti, bogatih folklornih zbirk, starin, kipov, podob, okvirjev slik in zbirk inštrumentov, še posebno in svojevrstno vrednost pa so imele mojstrove lastne umetnine. V grajskih prostorih ni bilo stvari, ki ne bi izražala njega in njegovega duha. Njegova zbirka umetnin in starin se je lahko primerjala s Sadnikarjevo zbirko v Kamniku, le da Veselova ni bila tako temeljito inventarizirana, sistematizirana in popularizirana. Slikar je v okolici svojega gradu veliko kopal po rimskih in predrimskih grobovih, prevzela ga je strast kot dvajset let pred tem mecklenburško vojvodinjo, ki pa v mojstrovo veselje le ni izkopala »zlatega teleta«.[46] Starine je tudi kupoval ali pa si jih celo sposodil in jih zatem zaradi svoje skopuške narave ni nikoli vrnil lastniku. Čoro Škodlar (1902–1996), edini resnični Veselov učenec, ki je kasneje postal restavrator in ilustrator,

Atelje Ferda Vesela, grad Grumlof, ok. 1939, fotografija (vir: Narodna galerija, inv. št. NG D 512-9).

Atelje Ferda Vesela, grad Grumlof, ok. 1939, fotografija (vir: Narodna galerija, inv. št. NG D 512-8).

je učitelju priskrbel radio, ker pa ta denarja ni imel, sta se dogovorila, da bo učencu stroške povrnil s sliko.[47] Vedno ko je beseda nanesla na obljubljeno

45 Ferdo Vesel je imel tri otroke, in sicer starejšega dečka Sava ter dve hčerki, Nado in Sonjo. Ravljen, *Mojster Ferdo*, str. 186.

46 Vurnik, *Spomini*, str. 67.

47 Spomini na Ferda Vesela (Po pripovedi Juleta Vrbiča), Narodna galerija Ljubljana, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.

sliko, se je Vesel branil, češ da mu jo je že podaril, pri tem pa želel hitro zamenjati temo pogovora. Ker pa mu to ni uspelo, je začel z izsiljevanjem, da bo izklopil elektriko, ki jo je v grumlofski grad dobil nekaj let pred smrtjo.[48]

Čeprav je bila Veselova graščina muzej v malem, njen lastnik občutka za red ni imel, prav tako tudi ne za vzdrževanje: »Za gospodarstvo ne morem v sebi odkriti talentov. Misel na gospodarstvo me ubija, še posebej, ko gledam dan na dan širše in daljše razpoke v živem zidu mojega gradiča in računam, koliko časa bo trajalo, da bo stavba tako zanič, da je še prodati ne bom več mogel.«[49] O prodaji grajske razvaline je razmišljal že leto po nakupu. Jakopiču je potožil, da se je glede nakupa zelo varal, saj ga je življenje stalo več kot v mestu, ker se ni spoznal na kmečka opravila in je za vsa dela moral predrago plačati. Poleg osnovnih življenjskih problemov je imel: » ... večen popravil s to bajto. Visok davek, in kar je najhuje meni manka še par sto da poplačam vsota ki sem si jo izposodil da sem zmogel na učitni dražbi koj plačati.«[50] Februarja 1904 je želel grad zapreti, vendar naj bi imel s tem preveč opravil,[51] leto kasneje pa je grajske prostore poskusil oddati v zameno za potovanje v Benetke.[52] Ideja o prodaji mu ni dala miru niti leta 1906, ko je na Grumlof za kak mesec povabil Jakopiča: »Stanovanje na razpolago koliko Vama drago. Hrano bi pa lahko skupaj imeli bi bilo ceneje«.[53] Po prvi svetovni vojni so se življenjske razmere drastično spremenile, zato si je slikar želel od vsega »samo daleč daleč proč«.[54] Večkrat je potarnal, da je v mestu bolje živeti, saj so Ljubljančani redno dobivali povojno podporo, na vasi pa je bilo: »... za crknit. Še kruha ne dobiš za drag denar«.[55] Razmišljal je tudi o tem, kako bi Grumlof prodal državi, ki bi ga lahko uporabila za rekonvalescente, vendar odgovora od zastopnika socialnodemokratske stranke v Narodnem svetu in Narodnem veču Antona Kristana (1881–1930) nikoli ni prejel.[56] Občasno je, kot lahko še leta 1930 beremo v *Slovenskem narodu*, dobrodošlemu obiskovalcu na gradu omenil svojo selitev v mesto, vendar je živel življenje graščaka do zadnjega leta pred smrtjo, ko se je ves nemočen preselil v Ljubljano.

Misel na selitev je bila pri slikarju vedno navzoča, vendar ostaja vprašanje, kaj ga je najbolj zadrževalo, da je vedno bolj odlašal z njo. Na prvem mestu je bila dolenjska pokrajina, v katero je bil desetletja zagledan in ni videl slikovitejše, čeprav je prepotoval veliko sveta. Krajina mu je nudila številne oblikovne razsežnosti pri odkrivanju najbolj bistvenega na sliki. Kot se je izrazil Škodlar, je bila že sama pokrajina mehka v formaciji in barvitosti ter čudovita v svojem pravljično pritajenem dihu. Slikovite barvne simfonije so se prelivale skozi kadence gričevja, gozdov in vasic v čudovitih tonskih variacijah.[57] Gozd za grumlofsko graščino je bil zaklad Veselovih slikarskih motivov.[58] Ker se je veliko potikal, raziskoval in mrmrajoče hodil skozenj, so sovaščani gozd poimenovali kar Veselova hosta. V njej je prebil ure in ure, imel je svoje poti, bližnjice, ki jih tudi ponoči ni zgrešil. Juš Kozak je slikarjev vir navdiha ubesedil v krajšem literarnem delu, v katerem je Veselov gozd postal vodilni miselni in izrazni motiv pri obravnavanju spominov na skupne dogodke.[59] Zelo rada sta gobarila, nabirala predvsem jurčke in ajdovčke, pri tem pa se kregala, kateri od njiju jih je prvi našel. Kozak mu je iz uvidevnosti in zaradi njemu neljubih, pri Veselu kar pogostih prepirov raje prepustil zmago. Iz pohlepnosti je Vesel moral vse imeti prvi, vendar vseh gob ni pojedel. Najlepše si je ponavadi postavil na okno, jih opazoval z izurjenim slikarskim očesom in poskusil na platnu ustvariti »tisto strastno podobo jurčkov, ki bi tako izkušali človeka, kakor jih je on z vročo strastjo iskal.«[60] Ko ni iskal jurčkov v gozdu ali ribaril v bližnjem gozdnem potoku, je umetnik svojo hosto slikal. Strastno se je lotil naloge, kot je strastno tudi gobaril. Imel je svoje izbrane lokacije; stojalo s platnom si je postavil ob križu na križpotju ali v manjši dolini s strmimi pobočji, kjer je z enim očesom iskal barvne kontraste in igro svetlobe in sence. Pri tem se je nenehno razburjal, kako ga ljudje ne razumejo, češ da v njegovih slikah vedno iščejo točno določeno vejo, drevo ali grm, njega kot umetnika pa je na sliki zanimalo »tisto kar vidiš, a vendar ne samo tisto. Globina mora kar dihati.«[61]

48 Škodlar, *Likovna*, str. 131.
49 Vurnik, *Spomini*, str. 67–68.
50 Pismo Jakopiču, datirano dne 10. maja 1902 v Šentvidu pri Stični, je bilo prvič v celoti objavljeno v reviji *Srce in oko*, str. 47.
51 Zalepka Jakopiču, datirana dne 27. februarja 1904.
52 Zalepka Jakopiču, datirana dne 13. decembra 1905.
53 Zalepka Jakopiču, datirana dne 31. maja 1906.
54 Dopisnica Jakopiču, datirana dne 5. septembra 1917.
55 Pismo Jakopiču, datirano dne 26. decembra 1918.
56 Prav tam.
57 Škodlar, *Likovna*, str. 133.
58 Neposredne gozdne utrinke predstavljajo Veselove mojstrovine: *Gozd*, 1918, Narodna galerija Ljubljana; *Gozdna steza*, 1918, zasebna last; *Gozdna krajina*, 1926, zasebna last; *Drevo ob potoku*, 1927, zasebna last; *Zelena jasa*, Narodna galerija Ljubljana; *Potok*, pred 1930, zasebna last; *Krajina z drevjem*, zasebna last, idr. Glej Vrhunc, *Ferdo*.
59 Kozak, *Iz spominov*, str. 579–589.
60 Prav tam, str. 580. Primer takšnih upodobitev sta sliki *Mušnice* in *Gobe*, danes v zasebni lasti. Njuni reprodukciji pa sta bili prvič objavljeni pri Vrhunc, *Ferdo*, str. 204 in 205.
61 Kozak, *Iz spominov*, str. 581.

Veselov gozd za graščino Grumlof, fotografija (vir: DLIB).

Kadar ni slikal zunaj, kar je storil bolj poredko, je delal v eni od svojih soban, največkrat v ateljeju, kjer je imel razgled na Severjevo, danes delno državno in zasebno posestvo v dolini. V kotu je imel baročno keramično peč, ostalino nekdanjih lastnikov. Mojstrova postelja je stala ob vratih, pospravljena je bila redkokdaj, le ko je v atelje spustil svojo najmlajšo hčer Sonjo. Na nočni omarici in ob njej so bili slikarjevi najljubši predmeti, smuči, Sonjin portret, pokvarjeni ruski samovar, motorni cilinder in nedokončana skica Juletove žene.[62] Največji okras sobe pa za umetnika niso bila njegova dela, temveč pajčevina, »ki se je nabrala kot najfinejša zavesa.«[63] Ko se je tik pred smrtjo preselil v Ljubljano, mu je bilo najbolj žal za pajkovo mrežo, ki jo je, še ko je bil zelo bolan, občudoval iz postelje. Zdela se mu je boljša od svile, saj je ob najmanjšem vetru zaplapolala in se vznemirjeno pregibala.[64]

Čarobnost dolenjske pokrajine v zimskem obdobju je Vesel vzljubil nekaj let pred prvo svetovno vojno. Poskušal je ujeti sneg na platno, se navduševal nad Pietrom Brueglom starejšim[65] in ob tem pametoval: »Kdo vam naredi še tak sneg, kot ga je znal on.«[66] Največ zimskih krajinskih oljnih del je nastalo v slikarjevem poznejšem življenjskem obdobju, vendar se jih je do danes zelo malo ohranilo, tudi ena izmed mojstrovih najčudovitejših slik, kot jo je označil Kozak, *Južni sneg*, nam danes ni znana.[67] Zgodnejša varianta tega motiva je nedavno za Narodno galerijo v Ljubljani kupljena slika z naslovom *Še je sneg pod Grumlofom*, zaradi izrednega formata datirana v leto 1903,[68] čeprav bi jo po tematiki in likovnih izraznih sredstvih, ki so značilna za poznejše Veselovo obdobje – sproščene, široke in že skoraj razkrajajoče se poteze lopatice –, lahko postavili v čas po prvi svetovni vojni. Čarobna snežna belina pa pri Veselu ni zbujala samo slikarske radovednosti, ampak je v njej videl tudi številne možnosti za zimske športe. Na stara leta se je naučil smučati, pri tem sta mu bila najzvestejša učitelja sin Savo in Čoro Škodlar. Ure in ure je vadil, se spuščal z otroškim veseljem po bregu in izkoristil vsako priložnost, da se je po dolenjskih gričih spustil do Šentvida.[69] Smučal je tudi po gozdu med skalami, ki so mu »delale bunke in črne lise po telesu«,[70] vendar je šele takrat začel prav ceniti šport, saj se je počutil deset let mlajšega. Ko se je južni sneg stopil, je voda zalila dolino pod gradom in zmrznila v naravno drsališče, ki je Veselu ponujalo nov zimski užitek.

Dolenjska krajina in gradič Grumlof sta privabljala Veselove prijatelje in naključne radovedne obiskovalce. V svoji graščini in njeni okolici se je družil z že omenjenim Škodlarjem, Turnherjem in Kozakom, v zgodnejših letih ga je obiskoval Jakopič, kasneje tudi veliko drugih znanih obrazov, med

Grumlofska krajina z graščino v ozadju, fotografija (vir: Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center).

62 Spomini na Ferda Vesela (Po pripovedi Juleta Vrbiča), Narodna galerija, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.
63 Spomini na Ferda Vesela (Po pripovedi Juleta Vrbiča), Narodna galerija Ljubljana, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.
64 Kozak, *Iz spominov*, str. 588.
65 Brueglova najbolj znana slika z motivom snega je *Lovci v snegu*, ki jo je slikar naslikal leta 1565, danes pa jo hranijo v dunajskem umetnostnozgodovinskem muzeju (Kunsthistorisches Museum Wien).
66 Kozak, *Iz spominov*, str. 582.
67 Prav tam, str. 587.
68 Smrekar, *Še je sneg*, str. 236–237.
69 Kozak, *Iz spominov*, str. 587.
70 Škodlar, *Grumlofski*, str. 10.

Še je sneg pod Grumlofom, ok. 1903, olje na kartonu (foto: Bojan Salaj, Narodna galerija, inv. št. NG S 3375).

katerimi naj omenimo samo kiparko in risarko Karlo Bulovec (1895–1957) in pesnico Vido Taufer (1903–1966). Prva je bila Veselova učenka, slednjo pa je mojster velikokrat portretiral, ona pa mu je recitirala pesmi. Ob tem se je umetnik smejal in praskal po prsih kot favn in kričal: »Samo ene tri mesece kupleraja Vam manjka, pa bi bila dobra pesnica!«[71] S prijatelji je strastno šahiral, snoval z okoliškimi igralci Jurčičevega Desetega brata, jih maskiral in za predstavo slikal kulise, ki so največkrat ponazarjale slikarjev gozd. Čeprav se je Vesel velikokrat pritoževal nad tem, da v teh krajih zlepa ni dobil modelov, razen »starih očancev, ki imajo tu prav zanimive fiziognomije«,[72] je pri druženju venomer izkoristil možnost za opazovanje posameznikov, ki jih je nato na Grumlofu tudi portretiral. Človeška figura ga je zanimala tudi v navezavi na dolenjsko zgodovino, ki jo je nameraval ovekovečiti na velikih historičnih kompozicijah – slovensko-turških vojn, za katere bi uporabil prav dolenjske griče iz okolice Grumlofa, pa za to ni imel dovolj potrpljenja.[73]

Z vidika teoretskih spoznanj zadnjih petdesetih let o vplivu na prostor bi Vesela lahko označili za družbenega oblikovalca konkretnega prostora, ki ga je formiral s svojo izredno osebnostjo.[74] K sebi je privabljal zanimive, javnosti že znane in uspešne ljudi ter učence, željne njegovega znanja in prigod. Identificiral se je z domačo grumlofsko pokrajino, z umetnikom van Goghom,[75] ki vedno išče svoj jaz in prav zaradi tega za druge ostane čudak. Sebe je prepoznal prek grumlofske okolice, tako v mislih kot v fizičnih dejanjih, kjer je bil najvišji rezultat skrbno in tehnično premišljeno izpeljana umetnina.

Skupinski fotoportret s Ferdom Veselom, grad Grumlof, 1940, fotografija (vir: Narodna galerija, inv. št. NG D 512-12).

71 Spomini na Ferda Vesela (Po pripovedi Juleta Vrbiča), Narodna galerija Ljubljana, Fond D, Ferdo Vesel, brez signature.
72 Vurnik, *Spomini*, str. 68.
73 Prav tam, str. 68.
74 Več o tem: Ziady, Delue in Elkins, *Landscape Theory*.
75 Juš Kozak je Veselu leta 1937 iz Pariza poslal razglednico, na kateri je bil van Goghov avtoportret z obrezanim ušesom. Reprodukcija je v slikarju ponovno vzbudila slikarsko strast po odkrivanju novega, zanimal se je za van Goghovo globino in zrak na sliki, izpilil je njegovo tehniko, še najbolj pa je zanj največji slikar na svetu vplival z lastno podobo. Kozak, *Iz spominov*, str. 586.

Skupinski portret Mateja Sternena, Franceta Steleta in Ferda Vesela, fotografija (vir: Steletova zapuščina, Mape umetnikov, UIFS ZRC SAZU).

Čeprav je bil zvest socialistični ideologiji, v umetnosti ni iskal idej, temveč ga je zanimalo, kako ob izbranem motivu odgovoriti na vsa tehnična vprašanja. Njegove krajine, portreti, žanri in tihožitja so formulacija čustev, vendar ne v Schillerjevem romantičnem smislu, ampak občutkov, ki nastanejo skozi fizikalni proces pri gledanju oziroma opazovanju. Njegovi slikarski objekti segajo od zaključenega dejanja čustvenega naboja, ki je bil intenziven, ko mu slikanje ni šlo in si je od besa pulil lase, do umirjanja ob eksperimentiranju z vsemi svojimi slikarskimi tehničnimi dognanji. Slika je bila pri Veselu vedno le notranji rezultat poti od slikarjevega očesa do roke, ki je sprožila vidljivo slikarsko linijo na nosilcu. Dolenjska pokrajina je bila tu le tisti vidni prostor, ki je spodbudil mojstrovo radovednost. Realno upodabljanje se je umaknilo likovnim eksperimentom, ki jih je Vesel vizualno reševal samo v grumlofski okolici, tako kot je bil nekaj desetletij poprej Barbizon edini vir navdiha francoskim krajinarjem.

Grumlofsko posestvo z gradom ni bilo pomembno samo zaradi arhitekturnih karakteristik in svoje poltisočletne preteklosti, ampak se je prav tisto bistveno, tj. kulturni milje, razvijalo skozi bivanje, ustvarjanje in življenje slikarja Ferda Vesela. Že pred časom je bilo zapisano, da je Grumlof z okolico s slikarjem doživel pravo malo renesanso, saj je bil grad točka srečanj in kresanj tako likovnih kot literarnih idej številnih kulturnikov prve polovice 20. stoletja. Brez Grumlofa ne bi bilo Vesela, kot ga poznamo danes, in Grumlofa ne bi bilo brez Vesela, ki »mu je veter kuštral dolgo, nekoliko sivo grivo. Tak je bil sam najbolj vreden upodabljanja: človek iz

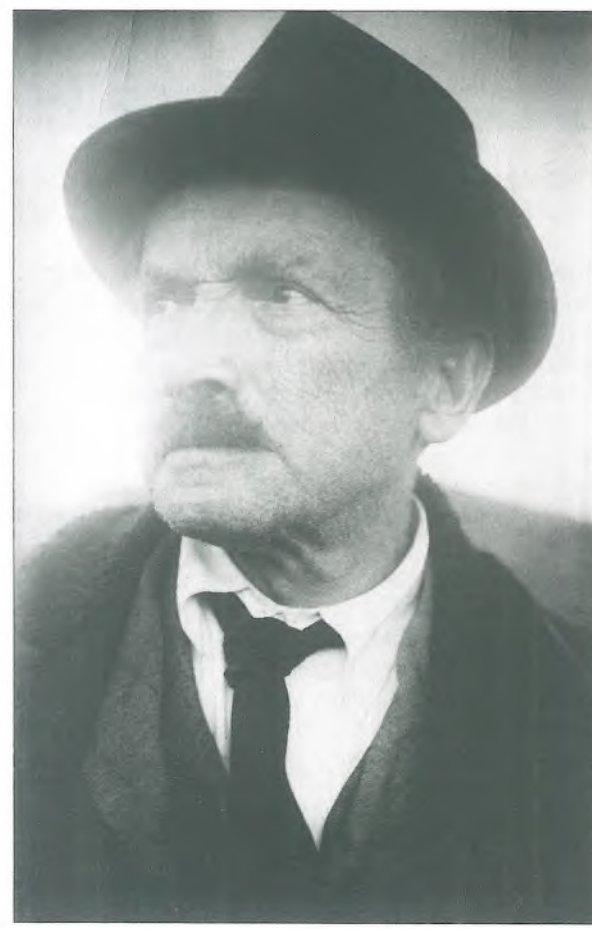

Portret Ferda Vesela, fotografija (vir: Steletova zapuščina, Mapa umetnikov, UIFS ZRC SAZU).

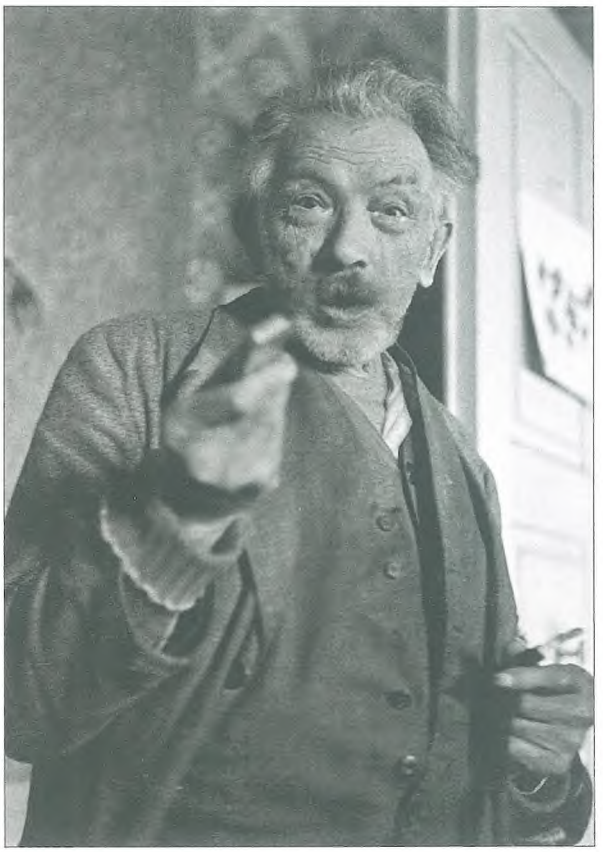

Ferdo Vesel – dopasni fotoportret, grad Grumlof, 1940 (vir: Narodna galerija, inv. št. NG D 512-13).

čisto drugačnega sveta, kakor živimo mi v njem, umetnik, predan zemlji, vetru, letnim časom, vsemu, kar in kolikor mu le more biti povšeči ... Samotar in graščak, poet in umetnik, deseti brat in ženij – vse v enem samem kuštravem liku.«[76]

Za podrobnejše razumevanje Veselovih posameznih likovnih del oziroma celotnega konteksta njegovega opusa je treba nujno poznati umetnikov značaj, način življenja na gradu Grumlof in njegova ideološka stremljenja. V pričujočem prispevku sem predstavila Veselov odnos do dolenjske pokrajine, njegov vpliv na kulturni razvoj v grumlofski okolici in kako ga je ta oblikovala v zrelega umetnika. Prav to razmerje, ki so ga v preteklosti pri ovrednotenju in analiziranju slikarjevih del velikokrat prezrli, je ključnega pomena za nadaljnja raziskovanja Veselovih umetniških stvaritev skozi oči zgodovinske antropologije likovnega.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

INDOK – Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center.

MG + MSUM – Dokumentacija arhiv Moderne galerije in Muzeja za sodobno umetnost Metelkova
Zapuščina dr. Jožeta Ilca, korespondenca Ferda Vesela svojemu slikarskemu kolegi Rihardu Jakopiču.

NG – Narodna galerija Ljubljana
Fond D, Ferdo Vesel.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna registratura, Ljubljanski grad.

ZVKDS OE LJ – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Ljubljana
Fototeka.

LITERATURA

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.

Kolar, Ivan Janez: *Preporodovci 1912–1914*. Kamnik: A. Slatar, 1930.

Komelj, Milček: Izročilo na smeteh. *Ampak, mesečnik za kulturo, politiko in gospodarstvo*, št. 1, januar 2006, str. 51–53.

Kozak, Juš: Iz spominov na slikarja Ferda Vesela. *Novi svet*, 1946, št. 8, str. 579–589.

Lipovec, Dušan: Ferdo Vesel v Kamniku. *Kamniški občan*, 4. september 1996, str. 7.

Mikuž, Stane: Slikar Ferdo Vesel. *Zbornik občine Grosuplje*, št. 6, 1974, str. 209–222.

Mikuž, Stane: *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, 1978.

Novak, J.: Gradovi in gradišča v brezoviški fari. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, št. 6, 1899, str. 191–195.

Pisma Ferda Vesela Rihardu Jakopiču. *Srce in oko*: revija Prešernove družbe, št. 12, januar 1990, str. 39–48.

76 Ravljen, *Mojster Ferdo*, str. 187.

Ponikvar, Adolf: *Preporodovci proti Avstriji*. Ljubljana: Borec, 1970.
Pri slikarju Ferdu Veselu. *Slovenski narod*, 3. maj 1930, št. 100, str. 3.
Prijatelj, Mihael: Iz zgodovine Šentpavla na Dolenjskem. *Zbornik občin Grosuplje, Ivančna Gorica, Dobrepolje*, št. 21, 2000, str. 37–41.
Ravljen, Davorin: Mojster Ferdo Vesel, graščak na Grumlofu. *Domači prijatelj: mesečnik za zabavo in pouk*, let. 13, št. 5, 1939, str. 186–189.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
Smrekar, Andrej, Še je sneg pod Grumlofom. *Nove pridobitve 2001–2010* (ur. Barbara Jaki). Ljubljana: Narodna galerija, 2011, str. 236–237.
Stare, France, in Zorman, Ivan: *Ferdo Vesel (1861–1946), ob retrospektivni razstavi v Narodni galeriji*. Ljubljana: Narodna galerija, 1948.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 2, Dolenjska. Knjiga 3, Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 2, Dolenjska. Knjiga 4, Med Igom, Ribnico in Kočevjem*. Ljubljana: Viharnik, 2003.
Škodlar, Čoro: Ferdo Vesel. Poskus predstavitve slovenskega umetnika. *Zabloda stoletja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1984, str. 129–155.
Škodlar, Čoro: Grumlofski gospod – Ferdo Vesel. *Jutro*, št. 4, sobota, 6. 1. 1934, str. 10.
Škodlar, Čoro: Likovna umetnost. Ferdo Vesel. *Novi svet*, let. 3, št. 1/2, 1948, str. 130–139.
Štukl, France: Konfinacija slikarja Ferda Vesela. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, let. 20, št. 3, 1972, str. 177.
Vrhunc, Polonca: *Ferdo Vesel 1861–1946*. Ljubljana: Narodna galerija, 1989.
Vurnik, Stanko: Ferdo Vesel. Spomini. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 4, 1924, str. 57–74.
Ziady Delue, Rachael, in Elkins James: *Landscape Theory*. New York: Routledge, 2008.

ZUSAMMENFASSUNG

»Ja, ja, das ist der Van Gogh von Grumlof.« Der Schlossherr von Grumlof, der Maler Ferdo Vesel

Im Gegensatz zu früheren Zeiten, als der Künstler die Entwicklung der Kultur auf den Schlössern beeinflusste, erscheint in der slowenischen Kunst des 20. Jahrhunderts die Rezeption des Werkes und die Beziehung zum Schloss als Wohnort, Atelier und Schaffensumfeld in einem Fall von besonderem Interesse. Im Falle des slowenischen realistischen Malers Ferdo Vesel (1861–1946) bildete ein Schloss das Zentrum künstlerischen Schaffens, sowohl des malerischen des Hausherrn wie des literarischen (die Besucher von Vesels Schloss sind heute bekannte Schriftsteller). Vesels Lebensbahn kreuzte sich mehrmals mit Schlössern – das ist der Ausgangspunkt für dieses Fallbeispiel der möglichen Rolle eines Schlosses im 20. Jahrhundert.

Nach seiner akademischen Ausbildung in Wien und München wurde Vesel in Kamnik heimisch. Er unternahm zahlreiche Reisen durch Europa, der Wunsch nach einem eigenem Zuhause in den slowenischen Ländern war ihm aber wichtiger, weshalb er im Jahre 1901 im romantischen Geist das Schloss Grumlof (Grundlhoff) in der Nähe von Šentvid in Unterkrain erwarb. Wie aus der Korrespondenz von Vesel hervorgeht, wollte er zunächst das Schlösschen Zablate (Moosthal) kaufen, doch schien ihm Grumlof preislich attraktiver. Für Grumlof erwarb er bei Versteigerungen alte Möbelstücke. In seinem Schloss fühlte er sich heimisch, empfing Besucher, ging in den Wäldern der Umgebung zur Jagd, vor allem aber malte er. Die Kriegsgräuel brachten ihn auch auf die Laibacher Burg, wo er einige Zeit interniert war. Noch vor dem Ersten Weltkrieg beabsichtigte er auf dieser Burg sein Atelier und eine Kunstsammlung einzurichten.

SUMMARY

»Yes, yes, this is the Grumlof Van Gogh.« The lord of Grumlof mansion, painter Ferdo Vesel

With regard to the role that lords of castles played in art in the 20th century Slovenian territory, it is most interesting to consider an artist's reception and attitude towards the castle as their residence and creative environment (the external surroundings, the studio), hence quite the opposite to the situation over previous centuries during which artists influenced the development of castle culture. In the case of Slovenian realist painter Ferdo Vesel (1861–1946), the castle was the centre of both fine artistic and literary creativity (visitors to Vesel's castle are famous men of letters today). The fact that Vesel's life destiny was often intertwined with castles shall serve as the starting point for the study presentation of the role that castles played in the early 20th century.

After completing his education in Vienna and Munich, Vesel settled in Kamnik and then travelled

extensively across Europe. However, the desire to have his own home somewhere on fatherland took the better of him and in 1901 he made a romantic decision to buy Grumlof (Grundlhoff) mansion near Šentvid in Lower Carniola. As can be inferred from Vesel's correspondence, he initially intended to purchase the Zablate (Moosthal) mansion, but eventually found the price of the aforementioned castle in Lower Carniola (present-day Dolenjska) more attractive. Vesel thus took up residence in Grumlof, where he received visitors, hunted in nearby forests and above all painted and purchased old pieces of furniture at auctions. The horrors of war also fatefully connected him with Ljubljana Castle, where he was held prisoner for some time. Nonetheless, it was in the very same castle that he tried to arrange a painting studio and an art collection already before the First World War.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 728.83(497.4Smlednik)
929.5Lazarini

Prejeto: 11. 6. 2012

Franci Lazarini

dr., asistent, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana;
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška 160, SI–2000 Maribor
E-pošta: lazarini@zrc-sazu.si

Dvorec Smlednik in njegovi prebivalci v 20. in 21. stoletju

IZVLEČEK

Prispevek obravnava zgodovino dvorca Smlednik, pomembnega baročnega spomenika, v 20. in na začetku 21. stoletja. Osredotoča se zlasti na življenje njegovih lastnikov, baronov Lazarini, v času pred drugo svetovno vojno, na tragične dogodke med vojno in usodo dvorca po letu 1945, ko je sprva služil kot dom za vojne sirote, nato pa je v njem deloval vzgojni zavod. Eden od poudarkov članka je tudi odnos vsakokratnih lastnikov do grajske stavbe, zato so v zaključnem delu predstavljena konservatorska in restavratorska dela, ki so bila v dvorcu izvedena po letu 1990, ko je stavba zopet postala last rodbine Lazarini.

KLJUČNE BESEDE
grajske stavbe, plemiške rodbine, dvorec Smlednik, baroni Lazarini, 20. stoletje, 21. stoletje

ABSTRACT
THE SMLEDNIK MANSION AND ITS INHABITANTS IN THE 20TH AND 21ST CENTURIES

The article discusses the history of Smlednik mansion, an important Baroque monument, in the 20th and at the beginning of the 21st centuries. The main focus is on the life of its owners, the Barons Lazarini, in the years before the Second World War, on the tragic events that took place during the war, and on the destiny of the mansion after 1945, when it first served as a home for war orphans and later on as a reformatory. Since one of the emphases is also on the relationship of every respective owner towards the building, the concluding part of the article presents the restoration works carried out in the mansion after 1990, when the building was returned to the possession of the Lazarini family.

KEY WORDS
mansions, noble families, Smlednik mansion, Barons Lazarini, 20th century, 21st century

Začetki smledniškega dvorca segajo v 17. stoletje, kdaj natančno je bil opuščen mogočni srednjeveški grad Smlednik na hribu nad istoimensko vasjo in sezidan dvorec v sosednji vasi Valburga, pa je zaenkrat še odprto vprašanje. Zagotovo je bilo to po letu 1626, saj tega leta sestavljeni urbar v Valburgi omenja le pristavo, in pred letom 1679, ko je dvorec upodobljen v Valvasorjevi *Topografiji vojvodine Kranjske*. Domneva Vladimirja Levca, da je dvorec pozidal nekdanji kancler cesarja Ferdinanda II., Janez Krstnik Verda grof Verdenberg, ki je bil lastnik smledniškega gospostva v letih 1635–1648, je sicer verjetna in nedvomno zanimiva, a ni arhivsko dokazana. Leta 1689 je dvorec postal last rodbine pl. Pernburg, katere predstavniki so ob podelitvi baronskega naziva (1698) dobili priimek baroni Smledniški (Freiherren von Flödnig). Najbolj znani član rodbine Smledniških je zagotovo Franc Jožef, lastnik posesti od leta 1762, ki je precej spremenil podobo dvorca. Prvotno, po vsej verjetnosti štirikotno grajsko stavbo je razširil s stranskima kriloma, s čimer je objekt dobil današnji obseg (izjema so le hodniki na dvoriščni strani kril, ki so bili dozidani v sredini 19. stoletja), poskrbel je za kakovostne poslikave ter parkovno ureditev. Vendar pa so umetnostne ambicije presegale finančne zmožnosti barona Smledniškega (precej dolgov mu je zapustil že njegov oče), zato je bilo zelo zadolženo gospostvo leta 1783 sekvestirano, leta 1792 pa je prišlo v stečaj, zaradi česar ga je bil lastnik prisiljen prodati. Dvorec in posestvo z vso stečajno maso je 30. novembra 1795 kupil Franc Ksaver Ignac baron Lazarini.[1]

Rodbina Lazarini (pisano z enojnim z!) je beneškega izvora. Prvi predstavnik družine, sin beneškega zlatarja ter doktor civilnega in kanonskega prava s padovanske univerze, Francesco Lazarini (1620–1678), se je v štiridesetih letih 17. stoletja preselil na Kranjsko. Leta 1648 se je poročil s Heleno baronico Fini († 1692), vdovo lastnika dvorca Orehek blizu Postojne Andreja Hallerja pl. Hallersteina. Leta 1670 je Helena od brata Girolama kupila gospostvo Jablanica, hkrati pa od njega dobila v dar tudi gospostvo Gotnik (obe posesti se nahajata v dolini reke Reke, blizu današnje Ilirske Bistrice). Francescov in Helenin sin Vincenc Lazarini (1654–1698) je bil 6. junija 1687 sprejet v kranjske deželne stanove in takrat se rodbina prvič omenja kot plemenita. Leta 1719 sta si Vincencova sinova Franc Peter (1687–1752) in Adam Daniel (1696–1760) razdelila posest, s čimer se je rodbina razcepila na jablaniško in gotniško vejo. Predstavniki slednje so 1. avgusta 1771 od cesarice Marije Terezije dobili baronski naziv (njihovi sorodniki iz jablaniške veje so to čast dosegli že 10. novembra 1770). V noči z 21. na 22. marec 1794 je dvorec Gotnik

Dvorec Smlednik, razglednica, poslana leta 1933 (zasebni arhiv avtorja).

[1] O zgodovini in arhitekturi smledniškega dvorca: Levec, *Schloss und Herrschaft*, str. 36–60; Prelovšek, Ljubljanski baročni arhitekt, str. 122; Reisp, *Grad Smlednik*, str. 20–31; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 76–92; Prelovšek, Smlednik, str. 85; Lazarini, Arhitekturni in zgodovinski oris, str. 79–88; Šumi, Krečič, Smlednik, dvorec, str. 210–211.

zgorel. Franc Ksaver Ignac baron Lazarini (1765–1832), od leta 1792 lastnik gotniškega gospostva, se je odločil za dokaj nenavadno potezo – Gotnik je prodal očetu Ignacu (1729–1811), s kupnino ter z dediščino po stricu Juriju Ludviku baronu Lazariniju (1727–1795), dekanu v Krškem (s sedežem v Leskovcu) in častnem kanoniku, pa kupil dvorec in posestvo Smlednik. Ta dogodek predstavlja začetek smledniške veje baronov Lazarini, v lasti katerih je dvorec Smlednik, z izjemo povojnega obdobja, ostal vse do današnjih dni. S porokami z najrazličnejšimi pomembnimi kranjskimi in štajerskimi plemiškimi družinami (Stürgkh, Schmidburg, Brandis, Ursini-Blagaj itd.) so »smledniški Lazariniji« hitro pridobili pomembno mesto v družbi.[2] V zgodovino se niso vpisali le kot lastniki različnih posestev (poleg Smlednika so imeli krajše ali daljše obdobje v lasti tudi gospostva Repnje in Rocenj na Kranjskem, Podsreda na Štajerskem ter hišo na Gosposki ulici v Ljubljani in vilo na Bledu), temveč tudi kot pomembni državni uradniki in častniki (predvsem v kopenski vojski), med dekleti pa je bilo več redovnic.[3]

Zgodovina smledniškega dvorca v 20. in 21. stoletju, enem najturbulentnejših obdobij v človeški zgodovini, je seveda tesno povezana z življenjem baronov Lazarini in jo lahko razdelimo na tri obdobja.

Zadnji razcvet smledniškega dvorca

Pomembno prelomnico prvega obdobja, ki obsega čas do druge svetovne vojne, pomeni leto 1914, ne le zaradi začetka prve svetovne vojne, v kateri je razpadla habsburška monarhija, kar je v življenje kranjskega plemstva prineslo precejšnje spremembe, temveč tudi zaradi menjave lastništva smledniškega dvorca in posesti. 9. maja 1914 je umrl Henrik baron Lazarini (1842–1914), ki je bil lastnik posestva od leta 1860, ko ga je, osemnajstleten, podedoval po očetu Francu Ksaverju Feliksu (1802–1860). Čeprav se iz ohranjenih dokumentov in pričevanj sodobnikov zdi, da je Henrik s soprogo Katarino (Kati), rojeno Hočevar (1836–1905), ter svojimi šestimi otroki živel dokaj umirjeno življenje, pa se je ves čas otepal s precejšnjimi finančnimi težavami, ki so bile v pretežni meri posledica zemljiške odveze iz leta 1848, svoje pa je zagotovo prispevala tudi sanacija smledniškega dvorca in hiše v Ljubljani po potresu leta 1895. Dodatno je k slabemu stanju prispeval tudi najmlajši sin Gottfried, ki je v oficirski šoli veliko kvartal in s tem očetu naredil obilo dolgov.[4]

Po Henrikovi smrti bi moral posestvo skladno s tradicijo prevzeti najstarejši sin Franc Ksaver (1873–1928), vendar se je ta odločil drugače. Franc je bil po poklicu pravnik, diplomiral je na Univerzi v Innsbrucku in vse do upokojitve opravljal najrazličnejše visoke uradniške službe, med drugim je bil okrajni komisar v Krškem in kasneje v Kamniku ter vrsto let sekretar pri Deželni vladi za Kranjsko v Ljubljani. Leta 1906 se je poročil z Leopoldino (Poldi) Gregorič (1887–1970), dedinjo velikega posestva v okolici Krškega.[5] Franc je v novih časih izbral drugačno življenje kot njegovi predniki in raje ostal v državni službi. Dediščini se je odpovedal in posestvo prepustil mlajšemu bratu Henriku (1874–1950), ki se je dobro leto pred očetovo smrtjo poročil z Gerto Kosler (1892–1941) iz Ortneka na Dolenjskem.[6] S finančno pomočjo Koslerjev, ki so bili v začetku 20. stoletja ena najbogatejših družin na Kranjskem, je novemu lastniku uspelo sanirati slabo gospodarsko stanje svoje posesti.[7]

Prva leta po prvi svetovni vojni so bila za lastnika in prebivalce smledniškega dvorca zelo težka. Poleg podedovanih dolgov in delne agrarne reforme je v življenju v dvorcu prišlo še do nekaterih sprememb. Zelo nizke pokojnine, ki so jih nekdanji avstro-ogrski častniki prejemali v Kraljevini SHS, so Henrikova mlajša brata Piusa (1875–1947) in Gottfrieda (1878–1943) prisilile, da sta se vrnila v Smlednik.[8] Gottfried je skupaj z ženo Antonijo (Toni), rojeno Sitar (1890–1962), živel v upravnem poslopju ob dvorcu (t. i. novem gradu), tam je živela tudi njegova sestra Marija (Mici), poročena (in ločena) Noč (1876–1971),[9] medtem ko je Pius, ki je bolehal za trombozo ožilja (po vsej verjetnosti posledica napada z iperitom v bitki pri Verdunu; v predvojnih letih so mu zato morali amputirati nogo, tik pred smrtjo pa še drugo), živel v samem dvorcu.[10] Zagotovo je

2 Poroke s pomembnimi rodbinami (npr. Lichtenberg, Apfaltrer, Juritsch) so bile za družino Lazarini značilne tudi že v času bivanja v dolini Reke.

3 Temeljna študija o rodbini Lazarini, vse od njenega prihoda na Kranjsko do sredine osemdesetih let 20. stoletja: Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*. Tiskana izdaja rokopisa je v pripravi.

4 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 226, 235; ustni vir: Katja Zorc Kobi, sorodnica (pranečakinja v drugem kolenu) Gerte Lazarini, roj. Kosler, april 2011 (zapis izjave hrani družina Lazarini).

5 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 253–254, 259–261.

6 Prav tam, str. 220, 260.

7 O rodbini Kosler (tudi Kozler): Pirjevec, Kozler, str. 542–543; Granda, Vilhar, Kozler, str. 354. Po mnenju Katje Zorc Kobi je prav dejstvo, da je Henrik (s pomočjo Koslerjev) lahko investiral več denarja, kot bi ga Franc, botrovalo prvorojenčevi odločitvi, da prepusti posestvo bratu.

8 Ustni vir: Katja Zorc Kobi, april 2011.

9 Gottfried in Mici sta med prvo svetovno vojno kupila dvorec Šinkov Turn (med Skaručno in Mengšem), kamor sta se tudi preselila, a sta ga po nekaj letih prodala in se vrnila v Smlednik. Razlog za prodajo so bili po vsej verjetnosti nizki Gottfriedovi dohodki. Prim. Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 226.

10 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 222; ustni vir: Katja Zorc Kobi, april 2011.

Poroka Henrika barona Lazarinija in Gerte Kosler, Ljubljana, Cekinov grad, 1913. Zadnja vrsta: skrajno desno Pius; srednja vrsta: tretji z leve Franc (1873–1928), Marija (por. Noč), Leopoldina (roj. Gregorič), skrajno desno Gottfried; sprednja vrsta: Henrik (1842–1914), Gerta (roj. Kosler), Henrik (1874–1950); srednji otrok na tleh: Henrik (1906–1987) (zasebni arhiv avtorja).

sobivanje več bratov in sestra, ki so si bili poleg vsega tudi značajsko precej različni, v življenja smledniških graščakov prineslo nekaj novosti (tako pozitivnih kot negativnih). Da je bila finančna situacija v začetku dvajsetih let res slaba, nam kažeta tudi podatka, da so za dodatni zaslužek oddajali turistom sobe v upravnem poslopju ob dvorcu, dodatna sredstva pa je v družinski proračun prispevala prodaja brisač, ki jih je na pletilni stroj pletla Mici, nekaj, kar bi si pri prejšnjih generacijah težko predstavljali.[11]

Kmalu pa je, zlasti zaradi izjemno skrbnega gospodarjenja Gerte in Henrika, posestvo ne le izplavalo iz finančnih težav, temveč tudi doživelo obsežno modernizacijo, kar je še toliko pomembnejše ob upoštevanju dejstva, koliko plemiških rodbin je v istem obdobju propadlo, prodalo zemljišča in se odselilo v tujino.[12] V dvorec sta bila napeljana elektrika in vodovod, Gerta pa je izpeljala tudi z današnjega stališča morda nenavadno, a nadvse praktično menjavo zunanjih okenskih kril in polken (v zimskem času dvojna okna, v letnem le notranja okna in polkna; podobne menjave so že v baroku poznali pri nekaterih drugih grajskih stavbah). Posestvo je dobilo moderno kmetijsko mehanizacijo (kombajn, traktor), zgradili so silos in hleve, glavni vir dohodka pa je predstavljala prodaja lesa, saj zemljišča večinoma pokrivajo gozdovi.[13] Zato se zdi dokaj nenavadno in neracionalno, da družina ni imela svoje žage, ampak je les žagala drugje.

Brez zadržkov lahko zapišemo, da je smledniško posestvo v tridesetih letih 20. stoletja doseglo enega od svojih vrhuncev. Prebivalci dvorca so živeli precej umirjeno življenje, v primerjavi z drugimi družinami podobnega ranga in finančnih zmožnosti ter načinom življenja svojih prednikov celo nekoliko dolgočasno, saj so se večinoma zadrževali na posesti, med redke zabave pa je sodil lov, tako v Smledniku kakor tudi na Koslerjevem posestvu Ortnek na Dolenjskem.[14] Na vprašanje, kakšen odnos so imeli tedanji prebivalci do dvorca, je težko odgovoriti. Šlo

11 Ustni vir: Katja Zorc Kobi, april 2011.

12 Več o odhajanju plemiških družin v tujino v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja ter o posledicah prodaje dvorcev za premično kulturno dediščino v članku Tine Košak v tej številki *Kronike*.

13 Ustni vir: Katja Zorc Kobi, april 2011. Prim. Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 220.

14 Ustni vir: Katja Zorc Kobi, april 2011.

Na sprehodu, nedatirano. Druga z leve Gerta, poleg Franc (1873–1928) in Leopoldina Lazarini (zasebni arhiv avtorja).

je za njihovo bivališče, zato so ga prilagodili novim razmeram (bivanju sta bila namenjena pritličje in prvo nadstropje, medtem ko so v drugem nadstropju uporabljali le osrednjo dvorano, v kateri je bila knjižnica),[15] vendar pa so se pri tem (hote ali nehote) vselej ozirali na kulturno dediščino dvorca (zlasti bogate poslikave) in z adaptacijami niso posegali v stavbno tkivo in likovno dediščino objekta.

Vojne sirote in mladoletni prestopniki

V to umirjeno življenje je radikalno posegla druga svetovna vojna. V poslopje ob dvorcu se je naselila nemška vojaška posadka, podobno kot v marsikateri slovenski družini pa je tudi pri Lazarinijih prišlo do različnih pogledov na nastalo situacijo; medtem ko je Henrik ostal, kolikor je bilo mogoče, nevtralen, je Gottfried z navdušenjem sprejel prihod Nemcev (bolj zaradi razočaranja nad Kraljevino Jugoslavijo kot zaradi simpatij do nacizma), Pius, ki je bil že pred vojno sovražen do vsega nemškega, pa je materialno podpiral partizane, po nepotrjenih informacijah pa celo sodeloval z Varnostno obveščevalno službo OF (VOS). Nemci so Henrika postavili za župana smledniške občine, kjer je skušal rešiti, kar se je rešiti dalo. Posredoval je za zaprte domačine, po njegovi zaslugi so bile iz Smlednika izseljene le tri osebe (župnik in oba učitelja), poleg tega pa je z lažjo, da gre za njegovo zasebno lastnino, celo preprečil, da bi iz župnijske cerkve odpeljali dragocene oltarne slike (delo slikarjev Leopolda Kupelwieserja in Josefa Tunnerja).[16]

Že kmalu po začetku okupacije, 20. avgusta 1941, se je zgodila prva v vrsti tragedij, ki so med vojno prizadele prebivalce smledniškega dvorca. Tega dne so borci kamniškega bataljona ob cesti Smlednik–Pirniče v zasedi čakali na avtobus nemških vojakov, ki so iz Kranja potovali proti Litiji. Mimo sta se slučajno pripeljala Henrik in Gerta, ki sta z avtomobilom peljala v Ljubljano bolnega otroka družinskih prijateljev, ljubljanskih odvetnikov Grossmannov. Partizani so pomotoma začeli streljati v avto in pri tem smrtno ranili Gerto, ki je še isti dan v ljubljanski bolnišnici umrla. Dne 22. avgusta 1941 so Nemci na mestu tragičnega dogodka ubili pet talcev, zapornikov iz begunjskega taborišča,[17] čemur je Henrik odločno nasprotoval in se celo trudil to preprečiti.[18]

Tragični dogodek je precej spremenil dotedanje življenje smledniških graščakov. Vodenje gospodinjstva je prevzela Mici, ki pa je opravila precej slabše obvladala kot njena pokojna svakinja. Ker Henrik in Gerta nista imela potomcev, je Henrik, tudi (ali predvsem) zaradi prigovarjanja brata Gottfrieda, 19. maja 1943 posvojil sinova svojega starejšega brata Franca, Henrika (1906–1987), župana v Krškem, in Franca (1911–1943), upravnika škofijskih gozdov v Bohinju.[19] Nova tragedija je družino doletela kmalu zatem, 27. decembra 1943, ko so pripadniki VOS-a ubili Henrikovega brata Gottfrieda in nečaka (»bodočega« dediča) Franca. Okoliščine dogodka niso docela razjasnjene. Gottfried in Franc sta se z vozom peljala iz Smlednika proti Kranju, ko sta padla v zasedo, postavljeno prav z namenom likvidacije Nemcem naklonjenega Gottfrieda. Franc, ki je v

15 Prav tam.

16 Rešitev Javnega tožilca za ljubljansko okrožje, št. K 79/45–7, 19. 9. 1945; Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 213, 220. Župnijska cerkev sv. Urha v Smledniku je bila po načrtih dunajskega arhitekta Karla Rösnerja zgrajena med letoma 1847 in 1849 (posvečena 1851). Precejšen del sredstev za gradnjo so prispevali baroni Lazarini, ki so tudi kupili kakovostno opremo (zlasti oltarne slike). Več o smledniški župnijski cerkvi: Lazarini, Župnijska cerkev v Smledniku, str. 109–117; Lazarini, Oprema in poslikava župnijske cerkve, str. 417–430.

17 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 220–221; Lazarini, *Spomini*, s. p.; Bertoncelj, Spomin star sedemdeset let, str. 20.

18 Rešitev Javnega tožilca za ljubljansko okrožje, št. K 79/45–7, 19. 9. 1945.

19 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 270; Lazarini, *Spomini*, s. p.

Družina Lazarini pred dvorcem Smlednik, velika noč 1942. Zadaj (z leve proti desni): Henrik (1906–1987), Pius, Franc (1911–1943); na sredini: Henrik (1874–1950), Leopoldina (roj. Gregorič), Ivanka (roj. Bajec), Franc (1940–1992), Gottfried, Antonija (roj. Sitar), Marija (por. Noč); spredaj: Marlene (por. Hilzensauer), Heinrich (zasebni arhiv avtorja).

Bohinju sodeloval s partizani, je bil po vsej verjetnosti ubit zato, da ne bi izdal imen stričevih atentatorjev.[20]

Kljub nasvetu sorodnikov, naj zapustijo Smlednik in se preselijo v Avstrijo, so Lazariniji na svojem posestvu vztrajali do konca vojne. V prvih povojnih dneh so družino izselili iz dvorca in prepeljali v Ljubljano. Po nasvetu sorodnikov Koslerjev, pri katerih je po izgonu iz Smlednika živel, se je Henrik pritožil pri predsedniku Narodne vlade za Slovenijo Borisu Kidriču, ki ga je pred vojno spoznal prek Koslerjev. Na srečanju se je s Kidričem sprl in mu menda začel groziti, zaradi česar so ga nemudoma zaprli.[21] Septembra 1945 so proti njemu priredili montirani proces, na katerem so ga obtoževali sodelovanja z okupatorjem (glavna priča je bil neki divji lovec, ki se je Henriku s krivim pričanjem maščeval, ker ga je ta pred vojno prijavil zaradi nedovoljenega lova). Na procesu je nastopilo več domačinov, ki pa so vsi pričali Henriku v prid, zato (in zaradi pomanjkanja drugih dokazov) je javni tožilec tožbo umaknil.[22] Kljub temu pa je Henrik, ki ni nikoli izvedel, da je bila tožba umaknjena, ostal v zaporu do prvih mesecev leta 1946, ko so ga deportirali v Avstrijo, kjer je preživel preostanek svojega življenja. Prav tako je bil v Avstrijo izgnan njegov nečak, krški župan Henrik, skupaj z mamo, ženo in otrokoma, vdova drugega nečaka Franca, Ivanka, pa je skupaj s svojima otrokoma lahko ostala v domovini, saj je bila slovenska učiteljica, te pa je nova oblast potrebovala. V Smlednik sta se smela vrniti le Pius (zaradi sodelovanja s partizani) in Mici, a ne v dvorec, temveč v poslopje ob njem.[23]

Lazarinijevo posestvo je bilo 8. decembra 1945 zaplenjeno (ne nacionalizirano, kot je ponavadi napačno navedeno), in to brez pravne podlage.[24] Po takratni zakonodaji je bila namreč zaplembena komisija pristojna odločati le o zaplembi premoženja osebam nemške narodnosti, kar pa Henrik ni bil (to je ob umiku tožbe zapisal tudi javni tožilec), prav

20 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 270–271.
21 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 221; Lazarini, *Spomini*, s. p. Katja Zorc Kobi trdi, da se Henrik ni pritožil pri Kidriču, temveč pri gozdni upravi, vendar se njena izjava ne zdi smiselna.
22 Rešitev Javnega tožilca za ljubljansko okrožje, št. K 79/45–7, 19. 9. 1945.
23 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 222, 224.
24 Odločba Okrajne zaplembene komisije v Kranju, št. 80/80, 8. 12. 1945.

Pred drevoredom, 1942. Z leve: Franc (1940–1992), Marija in Gottfried Lazarini (zasebni arhiv avtorja).

tako pa je omenjena komisija zamudila rok za zaplembo – ta je bila po tedanjih odlokih mogoča le do 15. novembra 1945.[25] Dvorec je bil v celoti izpraznjen, opremo (pohištvo in slike) so si razdelili različni vplivneži, precej drobnih stvari pa je uspelo rešiti Mici (marsikaj od tega je kasneje sicer podarila in prodala).[26] Največjo škodo je utrpela baročna knjižnica, katere osnovo so nakupili še baroni Smledniški, ob koncu 18. stoletja pa je bila razširjena s knjižnim fondom Jurija Ludvika barona Lazarinija, dekana v Krškem. Razen petnajstih knjig, ki jih hrani Narodni muzej Slovenije, so si večino knjižničnega fonda prilastili vplivni posamezniki, preostanek pa so zažgali na dvorišču dvorca.[27]

V izpraznjen dvorec so sprva naselili vojne sirote, jeseni 1946 pa je v njem začelo delovati Državno deško vzgajališče, kasneje preimenovano v Vzgojni zavod Frana Milčinskega Smlednik.[28] Do šestdesetih let je v dvorcu gostovala tudi osnovna šola. Novi lastniki so stavbo prilagajali svojim potrebam, a na srečo, zaradi pomanjkanja denarja v šolstvu, večjih posegov v stavbno tkivo niso naredili. Drugačen pa je bil njihov odnos do kulturne in naravne dediščine. Tako so kmalu po vojni uničili grajski park, leta 1948 pa posekali baročni lipov drevored, menda zato, ker je vzgajališču zmanjkalo kurjave.[29] Na ta poseg je ostro odreagiral tedanji Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije. Zelo poveden je odgovor Ministrstva za prosveto LRS, ki je sekanje odobrilo. Najprej pojasnijo, da so bila drevesa stara in da bi radi na celotnem prostoru pred dvorcem uredili sadovnjak, nato pa dodajo: »Pripominjamo pa, da niti zavodna uprava niti nas ni vaš zavod opozoril [...], da spada pod zaščito tudi drevored.«[30] Šlo je seveda za popolno sprenevedanje, saj je tedanji zakon nedvoumno določal, da so drevoredi ob dvorcih spomeniško zaščiteni.[31]

25 Prim. Odločba Občine Kranj, Sekretariata za občo upravo, št. 464–135/90–12, 11. 10. 1990.

26 Inventarna knjiga Federalnega zbirnega centra, str. 17–33 (dostopno na: http://www.reporter.si/images/upload/Inventarna_knjiga.pdf, zapis z dne 20. 11. 2011).

27 O knjižnici: Dular, Knjižnica gradu Smlednik, str. 15–32. Prim. Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 53.

28 Državno deško vzgajališče v Smledniku je Ministrstvo za prosveto LRS ustanovilo 31. oktobra 1946, vanj pa so naselili šoloobvezne dečke, ki so pred tem bivali v vzgajališču na Selu pri Ljubljani. 24. novembra 1959 je ustanova spremenila ime v Vzgojni zavod Frana Milčinskega Smlednik, od 12. julija 1994 se imenuje Vzgojno-izobraževalni zavod Frana Milčinskega Smlednik. Vzgojni zavod je v dvorcu bival do 5. oktobra 1990, ko se je preselil na sedanjo lokacijo. Prim. http://www.viz-smlednik.si/zavod.html (zapis z dne 20. 11. 2011).

29 Po pripovedovanju nekaterih akterjev je vzgajališču zmanjkalo kurjave, zato je upravnik vzgajališča Alfonz Inkret telefoniral na Ministrstvo za prosveto. Neki tamkajšnji uradnik se je menda razjezil in ga vprašal, ali nima v okolici nobenih dreves, saj je vendar v Sloveniji, ter mu svetoval, naj pogleda skozi okno. Ko mu je Inkret odgovoril, da vidi drevored, mu je uradnik naročil, naj ga poseka. Prim. Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 224–225.

30 INDOK, Smlednik, Dopis Ministrstva za prosveto LRS, Oddelka za vzgojne domove, Zavodu za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije, 21. 4. 1948.

31 INDOK, Smlednik, Odgovor Zavoda za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije Ministrstvu za prosveto LRS, Oddelku za vzgojne domove, 17. 5. 1948.

V grajskem parku, velika noč 1943. Z leve: Gottfried, Marija, Franc (1940–1992), Leopoldina, Franc (1911–1943), Marlene, Heinrich Lazarini (zasebni arhiv avtorja).

Nič bolje se ni godilo slikarskemu in kiparskemu okrasu, na srečo pa je v začetku petdesetih let spomeniškovarstvenim institucijam uspelo preprečiti dva radikalna posega, ki bi dobesedno izbrisala umetnostno dediščino dvorca. Prvi je bila predelava kapele v klubski prostor, kar je predlagal prosvetni inšpektor, s čimer bi izgubili stropno fresko (Anton Cebej, ok. 1772–1774), oltar (Francesco Rottman, ok. 1770) ter reliefe z Arma Christi (Angelo Putti, drugo desetletje 18. stoletja).[32] Prav tako je vodstvo vzgajališča, iz »higijenskih ozirov«, želelo prepleskati znano poznobaročno poslikavo viteške dvorane (Eustachius Gabriel, pred 1772), a so konservatorji na srečo tudi to preprečili,[33] je pa omenjena dvorana dobila skrajno neprimerno funkcijo: sprva so jo uporabljali kot jedilnico, nato pa je bila dolga leta v njej telovadnica. Zato nas ne sme čuditi, da je leta 1989 Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine stanje poslikav označil kot »skrajno nekulturno«.[34]

Kljub slabemu ravnanju s kulturno dediščino pa je treba zapisati, da je bil objekt kot celota solidno vzdrževan. Zaključimo lahko, da novi »graščaki« do stavbe kot take (razen morda v prvih povojnih letih) niso imeli negativnega odnosa, jemali so jo kot sicer ne najboljšo, a edino možno lokacijo za svojo dejavnost, žal pa je bil zaradi njihovega pomanjkljivega znanja o kulturni dediščini in napačnega odnosa do preteklosti precej poškodovan spomeniški fond stavbe.

Družina Lazarini je v povojnih letih živela skromno življenje. Lastnik Henrik je zadnja leta svojega življenja preživel pri čudaških sorodnicah v dvorcu Neuschloß blizu Wildona na avstrijskem Štajerskem, v precejšnji revščini in duševno zlomljen.[35] Njegov nečak Henrik se je po kratkotrajnem

32 INDOK, Smlednik, Marjan [sic] Zadnikar, Poročilo o službenem potovanju na Gorenjsko 2. 12. 1952, Smlednik. Več o likovni opremi kapele: Šerbelj, *Anton Cebej*, str. 98–99; Klemenčič, Prispevki k opusu Francesca Rottmana, str. 112–113; Resman, Še o nekaterih baročnih kamnitih oltarjih, str. 53–54.

33 INDOK, Smlednik, Dopis št. 91/51, 28. september 1951. O poslikavi viteške dvorane: Cimperman Lipoglavšek, Iluzionistične slikarije v dvorani, str. 117–124; Cevc, Iluzionistično slikarstvo, str. 115; Murovec, Freske Eustachiusa Gabriela, str. 153–158; Cevc, Švabski slikar Eustachius Gabriel, str. 122–123; Murovec, Ikonografska analiza smledniških fresk, str. 117–135.

34 INDOK, Smlednik, Dopis Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Narodni galeriji (št. 569/86–JV–MK, 24. 2. 1989): »Vaše sodelovanje oz. prispevek bi bistveno pripomogel k novi uporabi objekta, s tem pa pripomogel tudi k sanaciji sedanjega, skrajno nekulturnega stanja.«

35 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 221.

bivanju v Neuschloßu skupaj z mamo Leopoldino, ženo Hermino (Minko), roj. Lapajne (1911–2008), ter otrokoma Marlene (1936) in Heinrichom (1940) preselil v dvorec Gutenberg blizu Weiza, kjer ga je lastnik, grof Stubenberg, zaposlil kot upravnika posestva. Tam sta s soprogo ostala tudi po upokojitvi.[36]

Mici je prva povojna leta skrbela za hudo bolnega brata Piusa, po njegovi smrti pa je morala zapustiti stanovanje v upravnem poslopju ob dvorcu. Nato je več kot dvajset let z izjemno nizko občinsko podporo prebivala pri domačinih v vasi Smlednik, zadnja leta pa je povsem onemogla živela v domu na Bokalcih.[37] Gottfriedova vdova Toni je po vojni ostala v Ljubljani, v nekdanji Lazarinijevi hiši, in se večinoma preživljala s črnoborzijanstvom.[38] Ivanka, roj. Bajec (1909–1992), vdova Franca Lazarinija (1911–1943), je leta 1946 kratek čas učila v Krškem, od koder so jo premestili v Globodol pri Mirni Peči, kjer pa zaradi domačinov, ki so ji grozili s smrtjo, službe ni želela nastopiti. Nato je poučevala na Blanci pri Sevnici, od leta 1952 pa na Vzgojnem zavodu Janeza Levca v Ljubljani. Kljub težkim časom (zaradi očitkov o moževi družini, sodelovanju z okupatorjem ipd. je dvakrat skoraj ostala brez službe, leto dni je bila tudi brez stanovanja in je z otrokoma živela na hodniku Lazarinijeve hiše v Ljubljani) ji je uspelo obema otrokoma, sinu Francu (1940–1992) in hčerki Kristini (1943), omogočiti šolanje in dostojno življenje.[39] Seveda si nihče od članov rodbine Lazarini niti predstavljati ni mogel, da bo dvorec nekoč spet v rodbinski lasti. Se je pa dr. Franc Lazarini vse od študentskih let dalje posvečal raziskovanju družinske zgodovine in o tem napisal obsežno monografsko delo, ki ga nameravajo njegovi potomci v prihodnosti izdati.

Nov začetek

V poznih osemdesetih letih je smledniški vzgojni zavod pričel zidati nov objekt na nasprotni strani ceste Smlednik–Kranj, 5. oktobra 1990 pa se je v nove prostore tudi preselil.[40] Usoda dvorca je zato postala nejasna. Spričo spremenjenih političnih razmer se je družina Lazarini odločila doseči razveljavitev odločbe o zaplembi dvorca in posesti iz leta 1945. Sekretariat za občo upravo Občine Kranj je 11. oktobra 1990 omenjeno odločbo razveljavil, saj je bilo ugotovljeno, da je bila izdana protipravno. Rodbina Lazarini je tako znova postala lastnica dvorca in dela posesti.[41]

V devetdesetih letih prejšnjega in v začetku tega stoletja se je družina Lazarini pod vodstvom Evgenije Marjete Lazarini in Kristine Lazarini Stupica lotila več projektov, ki so pripomogli k oživitvi nekdanjega smledniškega gospostva. Tako je bilo na družinskem posestvu zgrajeno naselje luksuznih hiš Brezovec, kasneje pa ob njem še golf igrišče z osemnajstimi luknjami (sedaj last Diners Golf Club Ljubljana). Glavni projekt rodbine Lazarini pa je seveda prenova in revitalizacija dvorca Smlednik. V prvi fazi je šlo predvsem za restavriranje hudo poškodovane umetnostne dediščine (zlasti stenskih poslikav), pri čemer so lastniki sodelovali in še sodelujejo s spomeniškovarstvenimi institucijami. Že v letu 1992 so bile izvedene sondažne preiskave, ki so odkrile poslikave tudi v prostorih ob viteški dvorani,[42] v prihodnjih letih je bil del novoodkritih poslikav tudi prezentiran. Restavratorska dela v viteški dvorani so se pričela leta 2000 (izvajal jih je Restavratorski center Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije), hkrati s prenovo fresk (čiščenje in retuširanje) je bilo obnovljeno (ali na novo izdelano) tudi stavbno pohištvo. Zaključek restavratorskih del je bil predviden v letu 2007. V noči na 21. januar 2007 je bil v dvorec podtaknjen požar, ki je precej poškodoval poslikavo viteške dvorane in popolnoma uničil enega od prostorov v dvorcu. Preiskava je pokazala, da je bil požigalec Zoran Mezga, nekdanji gojenec vzgojnega zavoda. Leta 2011 je bil obsojen na štiri leta zapora.[43] Neposredno po požigu je bila poslikava očiščena saj, nato pa se je začela ponovna prenova, ki je bila mnogo zahtevnejša od prejšnje. Za razliko od restavratorskih del v letih 2000–2007 so tokrat prenovo v celoti financirali lastniki! Obnova viteške dvorane bo predvidoma zaključena v letu 2013.

Hkrati s prenovo poslikav so v dvorcu potekala tudi druga gradbena in sanacijska dela. V celoti je bila zamenjana streha (tako ostrešje kot kritina), pod nadzorom ZVKDS so bili odstranjeni nekateri sekundarni prizidki (»vetrolovi« stranskih vhodov, plinska postaja) ter vse naknadno postavljene stene v prvem nadstropju centralnega dela stavbe. Leta 2009 je Restavratorski center ZVKDS izdelal tudi konservatorski načrt, ki pomeni osnovo za vsa nadaljnja dela v dvorcu. Pomemben korak, ključen za prihodnje aktivnosti, je bilo tudi vračilo zaplenje-

36 Prav tam, str. 257.
37 Prav tam, str. 224–225.
38 Prav tam, str. 227, 282.
39 Lazarini, *Zgodovina rodbine Lazarini*, str. 272; Lazarini, *Spomini*, s. p.
40 http://www.viz-smlednik.si/zavod.html (zapis z dne 20. 11. 2011).
41 Odločba Občine Kranj, Sekretariata za občo upravo, št. 464–135/90–12, 11. 10. 1990. Leta 1990 so lastniki dvorca postali Franc Lazarini, Kristina Lazarini Stupica, Marlene Hilzensauer in Heinrich Lazarini. Po smrti Franca Lazarinija so njegov delež dedovali soproga Evgenija Marjeta Lazarini ter otroka Veronika Lazarini Filo in Franci Lazarini.
42 Nemec, Smlednik, str. 3–23.
43 Predanič, Štiri leta zapora za požig gradu Smlednik.

nega grajskega parka in objektov v njem (ki jih je tudi po letu 1990 uporabljal vzgojni zavod), s čimer je kompleks dvorca dobil zaokroženo podobo.

Končani prenovi bo sledila revitalizacija grajske stavbe, in čeprav prihodnji namen objekta zaenkrat ostaja še skrivnost, upamo, da bomo kmalu govorili o novem obdobju razcveta smledniškega dvorca.

ARHIVSKI VIRI

Arhiv družine Lazarini
Dopisi, pisma, hemeroteka člankov, gradivo za rodbinsko kroniko, fotografije ipd.
Lazarini, Franc: *Zgodovina rodbine Lazarini: kronika, dokumenti, genealogija, komentarji, zgodbe*. Ljubljana, 1981–1986 (rokopis).
Lazarini, Ivanka: *Spomini*. Ljubljana, 1985 (rokopis).

INDOK – Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, INDOK center Direktorata za kulturno dediščino RS
Spisovno gradivo, Smlednik.

Nemec, Ivo: *Smlednik: dekorativne in arhitekturne poslikave nekaterih notranjih prostorov: sondažne preiskave*. Ljubljana, Smlednik, 1992 (tipkopis).

USTNI VIR

Katja Zorc Kobi (1926), Buenos Aires, Argentina.

ČASOPISNA VIRA

Bertoncelj, Maja: Spomin star sedemdeset let. *Sotočje: priloga Gorenjskega glasa o občini Medvode*, 12, 2011, št. 7, str. 20.

Predanič, Jure: Štiri leta zapora za požig gradu Smlednik. *Delo*, 3. 9. 2011 (spletna izdaja; http://www.delo.si/novice/kronika/stiri-leta-zapora-za-pozig-gradu-smlednik.html/; zapis z dne 20. 11. 2011).

LITERATURA

Cevc, Anica: Iluzionistično slikarstvo. *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 114–116.

Cevc, Anica: Švabski slikar Eustachius Gabriel na Kranjskem. *Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja: 1953–2003* (ur. Beba Jenčič idr.). Kranj: Gorenjski muzej, 2003, str. 120–127.

Cimperman Lipoglavšek, Marjana: Iluzionistične slikarije v dvorani gradu Smlednik. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 10, 1973, str. 117–124.

Dular, Anja: Knjižnica gradu Smlednik po katalogu iz leta 1771. *Kronika*, 34, 1986, št. 1–2, str. 15–32.

Granda, Stane, Vilhar, Črtomir: Kozler. *Enciklopedija Slovenije*, 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 354.

Klemenčič, Matej: Prispevki k opusu Francesca Rottmana. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 31–32, 1995–1996, str. 109–118.

Lazarini, Franci: Arhitekturni in zgodovinski oris dvorca Smlednik. *Od Jakoba do Jakoba: o ljudeh in krajih občine Medvode* (ur. Alenka Vodnik). Medvode: Zgodovinsko društvo, 2006, str. 79–88.

Lazarini, Franci: Župnijska cerkev v Smledniku in njen arhitekt Karl Rösner. *Acta historiae artis Slovenica*, 13, 2008, str. 109–117.

Lazarini, Franci: Oprema in poslikava župnijske cerkve svetega Urha v Smledniku. *Kronika*, 58, 2010, št. 2, str. 417–430.

Levec, Vladimir: *Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain*. Laibach: s. n., 1897.

Murovec, Barbara: Freske Eustachiusa Gabriela v graščini Smlednik. *Acta historiae artis Slovenica*, 2, 1997, str. 153–158.

Murovec, Barbara: Ikonografska analiza smledniških fresk in likovni viri zanje: Eustachius Gabriel med Augsburgom in Dunajem. *Acta historiae artis Slovenica*, 9, 2004, str. 117–135.

Pirjevec, Avgust: Kozler. *Slovenski biografski leksikon*, 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 542–543.

Prelovšek, Damjan: Ljubljanski baročni arhitekt Candido Zulliani in njegov čas. *Razprave I. razreda SAZU*, 15, 1986, str. 69–128.

Prelovšek, Damjan: Smlednik: umetnostni spomeniki. *Enciklopedija Slovenije*, 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 85–86.

Reisp, Branko: *Grad Smlednik*. Maribor: Obzorja, 1987.

Resman, Blaž: Še o nekaterih baročnih kamnitih oltarjih. *Acta historiae artis Slovenica*, 10, 2005, str. 43–63.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji: I: Gorenjska: Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*. Ljubljana: Viharnik, 1998.

Šerbelj, Ferdinand: *Anton Cebej: 1722–1774*. Ljubljana: Narodna galerija, 1991.

Šumi, Nace, Krečič, Asja: Smlednik, dvorec. *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem: obdobje zrelega baroka*. Ljubljana: Arhitekturni muzej Ljubljana, 2007, str. 210–211.

SPLETNA VIRA

http://www.viz-smlednik.si/zavod.html (zapis z dne 20. 11. 2011).

http://www.reporter.si/images/upload/Inventarna_knjiga.pdf (zapis z dne 20. 11. 2011).

ZUSAMMENFASSUNG

Schloss Smlednik (Flödnig) und seine Bewohner im 20. und 21. Jahrhundert

Die Geschichte des Schlosses Smlednik, eines großartigen Barockdenkmals, ist eng mit dem Schicksal der Freiherren von Lazarini verbunden, in deren Eigentum sich das Schloss, abgesehen von der Zeit zwischen 1945 und 1990, seit 1795 befand. Die letzten 112 Jahre, im vorliegenden Artikel behandelt, sahen Höhen und Tiefen, die im Vergleich mit den Geschehnissen der vergangen Jahrhunderte sehr radikal ausfielen.

Die Zeit bis zum Beginn des Zweiten Weltkrieges war die Epoche der letzten Blüte des Schlosses Smlednik. Nach dem Tod von Heinrich Freiherr von Lazarini, des Besitzers von 1860–1914, übernahm den ziemlich überschuldeten Besitz anstatt des erstgeborenen Sohnes Franz Xaver (1873–1928, vom Beruf Jurist) sein jüngerer Bruder Heinrich (1874–1950). Gemeinsam mit seiner Gattin Gerta, geb. Kosler (1892–1941), gelang es ihm, in kurzer Zeit die Schulden zurückzuzahlen und das Schloss gründlich zu modernisieren (Elektroinstallationen, Wasserleitungen). Auf den Besitzungen der Lazarini wurden die modernsten landwirtschaftlichen Geräte (Mähdrescher, Traktor) eingesetzt.

Diese Blüte wurde durch den Zweiten Weltkrieg radikal abgebrochen. Neben Gerta wurden auch der Bruder des Besitzers, Gottfried, und der Neffe (und zukünftige Erbe) Franc umgebracht. Nach Kriegsende wurde die Familie Lazarini gezwungen, das Schloss zu verlassen. Der Besitzer, Heinrich, wurde in einem Schauprozess der Kollaboration mit den deutschen Besatzern beschuldigt, doch musste der Prozess aus Mangel an Beweisen und wegen Zeugenaussagen aus der Bevölkerung, die Heinrich entlasteten, abgebrochen werden. Trotzdem wurde der Freiherr, der niemals erfuhr, dass der Prozess abgebrochen wurde, nach Österreich vertrieben, das Schloss aber – auch nach damaliger Rechtslage – gesetzwidrig beschlagnahmt (es wurde nie nationalisiert). Im Objekt wurden zunächst Kriegswaisen untergebracht. Im Herbst 1946 nahm darin eine Erziehungsanstalt ihre Tätigkeit auf. Die neuen Besitzer hielten das Schloss instand, doch wegen des fehlenden Wissens über die Bedeutung dieses Kulturerbes und einer falschen Beziehung zur Vergangenheit litt das künstlerische Erbe des Gebäudes, vor allem die barocken Wand- und Deckenmalereien; dem Denkmalamt gelang immerhin die Verhinderung zweier radikalerer Eingriffe, nämlich den Umbau der Kapelle in einen Klubraum und die Übermalung der Barockmalereien im Festsaal.

1990 gelang es den Erben nach Heinrich Lazarini, den Bescheid über die Beschlagnahmung aus dem Jahre 1945 außer Kraft zu setzen. Seitdem befindet sich das Schloss wieder im Besitz der Familie Lazarini. Seit den 1990er Jahren – und noch intensiver seit 2000 – werden im Schloss umfangreiche Restaurierungsarbeiten durchgeführt, die besonders in den letzten Jahren von den Eigentümern selbst finanziert werden. Besonderes Augenmerk wurde den spätbarocken Wand- und Deckenmalereien des Festsaales gewidmet, die in den Jahren 2000 bis 2007 restauriert wurden. Im Januar 2007 wurde das Schloss Opfer einer Brandstiftung. Das Feuer beschädigte die Malereien stark, sodass sie neuerlich restauriert werden mussten. Nach dem Abschluss der Konservierung und Restaurierung soll eine Revitalisierung des Schlosses erfolgen, im Einklang mit jenen Richtlinien, die im Konservierungsprogramm vorgegeben wurden, wobei – trotz einer neuen Zweckwidmung – die historische und kunsthistorische Substanz des Schlosses keinen Schaden nehmen soll.

SUMMARY

The Smlednik mansion and its inhabitants in the 20th and 21st centuries

The history of Smlednik mansion, the outstanding Baroque monument, is closely related to the lives of the Barons Lazarini, who have owned the mansion since 1795, with the exception of the postwar period. Over the last one hundred and twelve years discussed in this paper, there have been a series of rises and falls that were much more radical than the events which took place over the course of the previous centuries.

The time before the beginning of the Second World War may be described as the last prosperity period of the Smlednik mansion. After the death of Heinrich Baron Lazarini, the owner of the mansion between 1860 and 1914, the highly indebted estate was taken over not by the first-born Franz Xaver (1873–1928), a lawyer by profession, but by his younger brother Heinrich (1874–1950). With his wife Gerta, née Kosler (1892–1941), he soon managed to pay off the debts and undertake a thorough modernisation of the mansion (electricity, plumbing); the Lazarini estate could likewise boast

state-of-the-art agricultural mechanisation (a reaper, tractor, etc.).

The time of prosperity was suddenly cut short by the onset of the Second World War, during which Gerta was killed alongside the baron's brother Gottfried, as well as nephew and future heir Franc. After the end of the war the Lazarini family was forced to leave the mansion, and its owner Heinrich was accused of collaborating with the occupier at a mock trial which was eventually dropped due to insufficient evidence and locals' testimonies in favour of Heinrich. The baron, who had never learnt that the trial was abandoned, was nevertheless banished to Austria and the mansion was illegally (also according to the then legislation) confiscated (but never nationalised). The building was first used as a home for war orphans and in autumn 1946 as a reformatory. Whereas the new owners did a solid job maintaining the mansion, their insufficient knowledge of its cultural heritage and their misconception of the past caused immense damage to the building and its furnishings, particularly the Baroque paintings. The monument protection service, however, managed to prevent two radical interventions: the conversion of the chapel to a club and whitewashing of the frescoes in the Festive Hall.

In 1990 the descendants of Heinrich Lazarini successfully annulled the 1945 decision on confiscation and the mansion was returned to their possession, where it has remained to date. Since the 1990s and even more intensely from 2000 onwards, the mansion has been undergoing major restoration works that have been financed by the owners themselves, especially in the recent years. Particular attention was devoted to the late Baroque wall and ceiling paintings in the Festive Hall, which was restored between 2000 and 2007. In January 2007, a fire was set in the building and caused major damage to the frescoes, which then required another restoration. Once complete, the restoration works will be followed by the revitalisation of the mansion in accordance with the guidelines determined by the monument protection service, thanks to which the new contents will not be to the detriment of the historical and artistic substance of the mansion.

1.04 Strokovni članek UDK 728.81:711.25(497.4)

Prejeto: 20. 9. 2012

Janko Rožič

u. d. i. a, arhitekt in esejist, Ulica na grad 8, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: janko.rozic@gmail.com

Gradovi v pokrajini – Kamen, Pusti grad in Blejski grad

IZVLEČEK

Srednjeveški gradovi imajo posebno lego v prostoru, saj običajno stojijo na izpostavljenih mestih nad skalnimi previsi tik nad naselji ali pomembnimi starimi potmi. Stolpi in obrambni zidovi, palaciji, kapele in drugi grajski prostori so se v stoletjih svojega razvoja dvignili iz naravnih sten, kakor da bi zrasli iz njih. Bistvena sestavina skrivnostne lepote gradov je prav ta, skoraj nerazločljiva in nerazložljiva bližina narave. V prispevku avtor pokaže, kako se natančno izbrana strateška lega zaradi nadzora nad prostorom skozi stoletja spremeni v estetski fenomen, ki z odprtinami in smermi na začetku poti diha s celo pokrajino. Grad ni samo kristalizacija kulturnih sledi, temveč tudi instrument za opazovanje pokrajine, ki nosi v sebi akord celote. Prav gradovi lahko odtujenega sodobnega človeka približajo kulturi in naravi stvarnega prostora ter mu spet dajo ne samo pregled nad celoto, temveč tudi vpogled vanjo.

KLJUČNE BESEDE

srednjeveški gradovi, uglaševanje in branje prostora, pogledi in vpogledi, stari mojstri, umeščanje in usmerjanje, zgodovina, kultura, narava

ABSTRACT

CASTLES IN THE LANDSCAPE – KAMEN (STEIN), PUSTI GRAD (WALDENBERG) AND BLED CASTLE (VELDES)

Medieval castles have a special position in a place, usually standing in exposed locations on rocks overhanging settlements or vital old traffic routes. Towers and defensive walls, residential quarters, chapels and other parts of the castle would throughout centuries of their development rise from natural stone walls as if growing out of them. This, almost indiscernible and inexplicable closeness of nature seems to be the very essence of the mysterious beauty of castles. In this article the author demonstrates the ways in which the carefully selected strategic position for the purposes of exerting control over the territory had throughout centuries turned into an aesthetic phenomenon which, with its openings and directions at the beginning of the path, breathes together with the entire province. The castle is not a mere crystallisation of cultural traces but also a unique instrument for observing the province which carries in itself the chord of the whole. Castles may bring the alienated contemporary man closer to culture and nature of the real world, providing him not only with a general overview of but also an in-depth insight into the whole.

KEY WORDS

medieval castles, place tuning and reading, views and insights, old masters, placement and steering, history, culture, nature

Pogled na Blejski grad.

Srednjeveški gradovi imajo posebno lego v prostoru, običajno stojijo na izpostavljenih mestih nad skalnimi previsi tik nad naselji ali pomembnimi starimi potmi. Stolpi in obrambni zidovi, palaciji, kapele in drugi grajski prostori so se v stoletjih svojega razvoja dvignili iz naravnih sten, kakor da bi zrasli iz njih. Temeljni kamen, na katerem celotna stavba večinoma stoji, ni delo človeških rok, ni samo del narave, temveč kar narava sama. Zdi se, da je bistvena sestavina skrivnostne in večinoma tudi grozljive lepote gradov in srednjeveške kulture prav ta, na začetku skoraj nerazločljiva in nerazložljiva bližina narave in še nekaj več ... Če se na eni strani naravi skrajno prilagajajo, jo na drugi prav gradovi najbolj nadgrajujejo. Povzpeli so se nad naravo, dobesedno, tako da so že skoraj nadnaravni. Ni naključje, da se prav na tej meji tako rade razpredajo srednjeveške legende. Hkrati pa so gradovi v tej neulovljivi točki predstavljali oblast, še več, nadoblast, ob kateri še danes ljudje najraje umolknejo.

V prispevku pokažem, kako se natančno izbrana lega zaradi vojaško strateškega položaja in nadzora nad prostorom z nadgradnjo starih mojstrov skozi stoletja spremeni v estetski fenomen, ki z odprtinami in smermi na začetku poti diha s celo pokrajino. Grad ni samo kristalizacija kulturnih sledi, temveč tudi instrument za opazovanje pokrajine, ki nosi v sebi akord celote. Prav gradovi lahko odtujenega sodobnega človeka približajo kulturi in naravi stvarnega prostora ter mu spet dajo ne samo pregled nad celoto, temveč tudi vpogled vanjo.

Beseda grad je v slovenščini ključna ali, natančneje, korenska, saj je osnova tudi za besedi graditi in nadgrajevati, torej za srž ustvarjalnega delovanja. Podobna, skoraj enaka ji je starocerkvenoslovanska beseda *grad*, ki pomeni zid, obzidje, vrt in mesto. Še starejša je praslovanska beseda *gord* in pomeni tisto, kar je ograjeno in obzidano. Razvila se je iz indoevropske *ghordho*, izpeljanke iz *gherdh* – obkrožiti, omejiti, narediti plot, kakor piše v Slovenskem etimološkem slovarju. V teh koreninah in pomenskih globinah ji je zelo podobna starovisokonemška beseda *garto*, ki pomeni tudi vrt. Zanimivo je, da imata slovenska beseda grad in nemška popačenka gartelc, torej nizka raba starovisokonemške besede, ki jo Blejci in okoličani za ograjeni vrt še danes uporabljamo, dosti globlji skupni pomenski koren, čeprav je beseda gartelc še vedno v rabi verjetno predvsem zaradi osemstoletnega vpliva briksenskih škofov.

Srednjeveški grad vtisne svoj pečat vsej pokrajini, in to ne le s svojo zunanjo podobo, temveč z notranjim ustrojem cest in poti, naselij, njiv, travnikov in gozdov. Pogled in pregled nad pokrajino z gradu sta izjemna, pred njima iščejo zavetje vasi, nanju se še danes naravnavajo steze in poti. Zanimivo, da se vasi pred pogledom z gradu večinoma branijo tako, da se, če je le mogoče, skrijejo cele ali pa vsaj glavni vaški trg. Vpliv gradu se širi od središča do skrajnega roba območja, ki ga je imel grad dobesedno »pod roko« in na katerem je z bolj ali manj »srečno« ali »trdo roko« gospodarila in gospodovala grajska gosposka. Podobno kakor je za razbiranje in razumevanje zgodovinskih listin nepogrešljiv končni pečat, tudi pokrajino z njenimi zgodovinskimi plastmi lahko dojamemo ali morda celo odpečatimo skozi grad.

Na večstoletnem prehodu, ko se romanika še ni končala in gotika še ne začela, so poleg srednjeveških cerkva prav gradovi ključne simbolne točke srednjeveške arhitekture in ne samo znamenje, temveč dejansko orodje oblasti. Srednjeveška oblast podobno kot arhitektura naj ne bi bila samo od človeka, čeprav jo je podeljeval in predstavljal kralj, in ne le od narave, temveč, po tedanjem pojmovanju še bistveno več, od Boga samega. Ni naključje, da se kraljeve darovnice, s katerimi so podeljevali gradove in posesti, običajno že v protokolu začnejo s krizmonom, simbolom invokacije, vpoklicem božjega imena, in nadaljujejo z intitulacijo, v kateri »je vladarjeva oblast izpeljana od Boga«, kakor v članku o prvi blejski darovnici kralja Henrika II. briksenskemu škofu Albuinu iz leta 1004 zapiše Peter Štih. K temu lahko prištejemo še simbolno in oblikovno ujemanje križa in meča ter prispodobo, da je grad krona pokrajine, ki ni samo ena od ključnih

metafor srednjega veka. »Stadtkrone«, grad kot krona mesta, je z vizijo nemškega arhitekta Bruna Tauta preživela tudi prvo svetovno vojno, človeško in arhitekturno apokalipso, v katero je strmoglavila večina evropskih dinastij. S prenovo Hradčanov ji je sledil Plečnik še v demokratični Češki, z obnovo Blejskega gradu pa njegov učenec in asistent Bitenc celo v socialistični Jugoslaviji.

V iskanju svobode posameznika in svoboščin različnih skupin je razvoj evropske družbe omogočila delitev različnih vej oblasti, ki je bila na začetku prav v gradovih združena v eno. Ko preučujemo zgodovino gradov, ne smemo pozabiti, da je z druge strani »usodo Evrope povsem določil neprestan razvoj posebnih svobod, svoboščin ...«, kakor je zapisal Ferdinand Braudel v svoji knjigi Civilizacije skozi zgodovino.

Ni naključje, da je največ čudenja in občudovanja skrivnostni spoj narave in kulture, ki se je začel v romaniki, vzbudil prav v romantiki, tedaj ko so bili številni gradovi že v ruševinah in je bilo tudi viteštvo že preživeto. Podobno kot so grške in rimske ostaline navduševale renesančne humaniste, so srednjeveške ostaline navdihovale prve romantike. Odpor proti klasicizmu, razsvetljenskemu racionalizmu in naraščajoči industrializaciji, ki naravo dosledno ločuje od kulture, se je začel v času viharništva, kakor prevajamo nemški »Sturm und Drang«. Vendar ljudski pregovor pravi: kdor seje veter, žanje vihar.

»Lani je slepar starino še prodajal, nosil škatle, meril platno, trak na vatle, letos kupi si graščino«, je zapisal Prešeren v Glosi. Čeprav ga štejemo še med romantike, ni površno romantičen, saj ga bolj kot skrivnostna lepota gradov in legendarnost zgodovine zanima tisto, čemur bi teoretiki rekli ozadje družbenih procesov. Prešeren res ni zakasnel bidermajerski romantik, kakor bi ga radi prikazali nekateri, s svojimi vpogledi ni zadaj, temveč daleč spredaj, saj tudi v tem pogledu prehiti nekatere socialne in revolucionarne mislece 19. stoletja. Pesnik, ki se je rodil v bližini gradu Kamen, dojame še nekaj drugega, saj mu je za razliko od starine graščina nekaj trajnejšega, kar je še mogoče kupiti: »Kóder se nebó razpenja, grad je pevca brez vratarja, v njem zlatnina čista zarja, srebrnina rosa trave ...«. Grad postane ne samo podoba, temveč prispodoba vsega sveta, ki seveda nima ne vrat ne cene. Prešeren za to vesoljno prispodobo gradu privzame gloso, to posebno obliko španske dvorne pesmi. In morda ni naključje, da je bil v času nastanka pesmi tudi grad Kamen že nekaj desetletij brez vratarja.

Na drugi strani pa je Grad z veliko začetnico postal univerzalna metafora, vendar ne za prostost, temveč za sodobno pozabo prostora in neomejene labirinte moderne birokracije. Vzpostavil jo je šele Kafka, študent prava z nedokončanim romanom Grad, ki ga je napisal po prvi svetovni vojni, tik pred smrtjo. Kafka se je rodil v Pragi, tudi živel in umrl je pod starim in ogromnim praškim gradom. Njegov kratki, odrezani in odrezavi K. ni samo Kafka sam, temveč sleherni moderni človek. Pomenljivo je, da je prvi stavek romana napisal v prvi osebi, šele kasneje jo je spremenil v tretjo. Grad iz daljave K. sicer razločno vidi, toda bolj ko se mu približuje, bolj se mu izmika. K. ima »neprestano občutek, da se izgublja ali da je tako daleč v tujem svetu kot še noben človek pred njim«. Pomenljivo je, da je K. zemljemerec, torej strokovnjak, ki bi moral trasirati, ne samo utirati nove poti, tukaj pa niti starih ne najde. Novih pravil ne zna vzpostaviti, stara pa zanj ne veljajo več. Čeprav se izgublja, se ne najde, kakor je zapisano v starih tekstih. Bolj ko ga nekaj mika, bolj se mu prav to izmika. Kafka je z Gradom vzpostavil tak simbol sodobnega človeka, odtujenega od narave, tradicije in drugih ljudi, še posebej pa od sebe in svojih najglobljih želja, da ga ne moremo in ne smemo prezreti. Dobro ga je sprejeti kot izziv, še posebej pri vsakem resnem razmišljanju o gradovih, o preteklosti in prihodnosti globalne civilizacije v različnosti naših kultur.

Danes moramo prostorske in zgodovinske odnose misliti globlje od viharniškega zanesenjaštva. Čeprav vplivi civilizacije segajo dobesedno »do neba«, ne moremo graditi gradov v »oblakih«, kajti medtem ko vsi govorijo o podnebnih spremembah, orkanski viharji zares ogrožajo največja mesta sveta. Gradovi in njihova zgodovina nas lahko veliko naučijo, če jih le znamo dojeti iz pravega zornega kota, se odpre njihova koda, ali če se izrazim manj znanstveno, bolj po starem, se morda tudi »odpečatijo pečati«. Na začetku tretjega tisočletja nam gradovi v pokrajini lahko približajo ne samo preteklost, temveč tisto vez kulture in narave, ki nam, takoj ko začnemo razumeti naravne in kulturne vire s podobno odgovornostjo kakor zgodovinske, pokaže tudi pot v prihodnost, tukaj in sedaj ... Učijo nas ne samo o preživelem znanju, temveč tudi preživetvene modrosti ...

Pusti grad je, kakor govori ime, že dolgo opustel, pot iz Zasipa v Lesce ob Berju in dolini Save Dolinke pa je kakor pred stoletji še vedno naravnana natančno na grič z njegovimi ruševinami. Grad je že davno mrtev, pot je oslabela, razmerje med njima, v smereh in merah, pa še vedno živi.

Trije gradovi – Pusti grad na skalni kopi nad Lipniško dolino ob vznožju Jelovice, grad Kamen na skalnem grebenu pod strmimi stenami Karavank ob zgodovinski poti čez prelaz Ljubelj in Blejski grad na visoki skali nad jezerom pod obronki Pokljuke – stojijo na različnih, vendar dobro prepoznavnih in izpostavljenih mestih. Razporejeni so bili tako, da so tvorili nekakšen strateški trikotnik, ki je v srednjem veku obvladoval ne samo najstarejše poti in vasi, temveč ves prostor zgornje Gorenjske.

Blejski grad je med njimi najstarejši in najbolje

ohranjen, saj je bil kot »castellum Veldes« prvič omenjen v darilni listini kralja Henrika II. briksenski škofiji leta 1011 in je pred kratkim praznoval tisočletnico. Briksenski škofje so mu prek ministerialov in zakupnikov s krajšimi prekinitvami vladali skoraj 800 let.

Pusti grad in Kamen je dobila v posest bavarska plemiška rodbina Ortenburžanov, ki je imela pomemben položaj na Koroškem. Gradova, ki obvladujeta dolino Dežele vsak s svoje strani, tudi v zgodovino vstopita skupaj, leta 1263, ko se oba prvič omenjata v prijateljski dedni pogodbi, ki sta jo sklenila brata Friderik in Henrik Ortenburški s pomočjo vojvode Ulrika III., po kateri Friderik poleg drugega dobi Pusti Grad (Waldenberg) s pritiklinami, Henrik pa grad Jamo (Antrum) in Kamen (Stein) pri Begunjah.

Na Lipniškem ali Pustem gradu, ki se je po ortenburških ministerialih imenoval Waldenberg, leta 1418 umre zadnji Ortenburžan Friderik III. Po dedni pogodbi oba gradova in vsa posest pripadejo celjskim grofom. Na Kamnu, ki se imenuje po ortenburških vazalih plemenitih Steinih, se po nesrečnem padcu s konja leta 1428 ubije Herman III., eden zadnjih grofov Celjskih. Ko po uboju Ulrika II. leta 1456 v Beogradu izumre tudi plemiška rodbina celjskih knezov, gradova po dedni pogodbi pripadeta deželnim knezom, Habsburžanom.

S primerjalno analizo prostorskih odnosov in arhitekturnih elementov vseh treh gradov ter stvarno umeščenostjo v prostor lahko pogledamo v globoko večplastnost srednjeveške arhitekture. Različna stopnja ohranjenosti jasno pokaže stoletni stavbni razvoj, dodaten vpogled v te gradnje pa daje tudi razgradnja same narave, ki še vedno odstira plasti z neprizanesljivim zobom časa. Pusti grad je bil poškodovan že v bojih za celjsko dediščino v drugi polovici 15. stoletja ter ga po potresu leta 1511 in kmečkih uporih leta 1515 niso več resno obnavljali. Ker so Pusti grad zgodaj opustili, nima renesančnih elementov, v razgaljenih stenah pa se lepo kaže plastovita romanska zidava iz lomljenih ali klesanih kamnov. Da je bil tako zgodaj opuščen, je verjetno eden od vzrokov tudi v prenosu oblastnih kompetenc in razvoju Radovljice, ki dobi mestne pravice ob koncu 15. stoletja. Grad Kamen je bil opuščen sredi 18. stoletja. V bolje ohranjenih razvalinah lahko prepoznamo v renesansi prezidani romanski stolp ter ločen romanski in gotski palacij, vmes so v enoten stavbni sklop pozidali še večji renesančni palacij z arkadnim dvoriščem, obrambnimi zidovi in stolpi. Klesane elemente gradu naj bi vgradili v begunjski dvorec Kacenštajn, potem ko so se vanj preselili zadnji lastniki Kamna Lambergi. Leta 1740 naj bi v sklenjeni verigi iz rok v roke prenesli opeke z gradu za novo stavbo župne cerkve v Begunjah.

Blejski grad ni samo eden najstarejših gradov na Slovenskem, temveč tudi ena najlepših in najslikovitejših srednjeveških utrdb daleč naokoli. Grad na visoki pečini nad jezerom že dobro tisočletje obvladuje prostor in kljubuje času ter še danes, ko ga obiskujejo trume turistov, vzbuja več kot samo radovednost.

Strah in trepet iz časov, ko so v njem gospodarili blejski vitezi, ministeriali in zakupniki briksenskih škofov, se umika čudenju in občudovanju. Toda kako daleč in kako globoko se danes v svojem naskoku na grad obiskovalec še lahko začudi in kaj lahko začuti? Gledati še ne pomeni tudi videti, samo zaznati in poznati ni isto kot spoznati. V trenutku, ko se po strmem vzponu na vrh tik nad prepadom prvič odpre pogled na blejsko pokrajino, človeku jemlje dih, ne toliko zaradi napora, kolikor zaradi čudenja, ki vznika ob izjemnem razgledu.

Globoko v objemu hribov in gričev počiva jezero, v katerem se lesketa nebo, in v tem bleščečem dotiku zemlje in neba plava otok, daleč, vendar dovolj blizu, da se še razloči podoba in komaj zaznavno zvonjenje, ki se še sliši, še več – lahko tudi usliši. Tukaj in sedaj, nad previsom, se odpira ne samo skalni rob, ne le obala, ampak tudi drugi breg, ne samo kraj, temveč onkraj.

Bolj ko se nas ta lepota v vsej širini in globini razgleda dotakne, bolj lahko zaslutimo, da je pot, ki smo jo pravkar prehodili, s tem razgledom močno povezana. Blejskemu gradu se lahko približamo sa-

Pogled z Blejskega gradu.

mo s severa, vanj se moramo prebiti po strmi poti, najprej čez dvižni most preko dveh grajskih obzidij skozi tri kamnite portale, preden lahko z zgornje terase pogledamo čez rob. Pogled, ki se kar naenkrat tako enkratno odpira pred nami, nam je bil s hribom in visokimi stenami najprej odtegnjen, da smo zdaj, zasačeni v presenečenju, toliko močneje pritegnjeni vanj. Preboj skozi najbolj zaprto, je pogoj, da se res odpre najbolj odprto. Šele vpogled v preteklost odpira prihodnje, vendar samo v sedanjem, ko zares stojimo in zremo tukaj in sedaj. Sproti je treba povezovati nasprotja, ki le tako lahko sovpadejo, kakor pravi briksenski škof Nikolaj Kuzanski, prvi pravi renesančni filozof, ki poleg resnice poudarja pomen lepote. Nikolaj iz Kuze se je leta 1458 na Blejskem gradu zadrževal več kot poldrugi mesec. Kako je Bled s svojimi lepotami vplival nanj? Sovpadanja nasprotij, kakor uči njegova Učena nevednost, ne dosežemo s kompromisi, temveč s kontrapunkti, samo tako se lahko harmonija zasliši in morda tudi usliši.

Kar danes doživljamo kot lepoto, ki se izmika opisljivemu, ni bilo narejeno za uživanje in občudovanje razgleda. Blejski grad dolgo ni bil samo prostor razgleda, temveč predvsem točka pregleda in obvladovanja prostora. Visoki zid z obrambnim hodnikom je, kakor trdi Ivan Stopar, edino do vrha ohranjeno romansko obzidje v Sloveniji. Mogočni zidovi, ki so imeli obrambni značaj, še danes vzbujajo spoštovanje, skoraj strahospoštovanje, saj se jih še vedno drži sloves nečesa nevarnega. Skoraj osem stoletij so bili za marsikoga celo smrtno nevarni. Pot, ki smo jo pravkar prehodili, je bila verjetno že v srednjem veku speljana tako, da so vsi prišleki, še posebej pa oboroženi vitezi, ki so nosili ščit večinoma v levi roki in meč v desni, na pristopni poti proti gradu najprej pokazali nezaščiteno desno stran. Ko so prestopili dvižni most in prvi zid, so se morali obrniti prav pod okroglim renesančnim stolpom, od koder so jih stisnjene med dvema zidovoma, v cvingerju, kakor so temu rekli tedaj, stražarji budno spremljali, varno skriti za linami, ki so jih imenovali cine. Opazovali so jih, kako stopajo po najbolj strmi poti, preden so jih toliko spoznali, da so jim odprli glavna vrata pod romanskim stolpom. Šele po tem obveznem dvojnem obhodu pred obema stolpoma so lahko vstopili v grad, najprej in večina samo na spodnje dvorišče. Razgled z zgornjega dvorišča in najvišje točke grajske skale, ki se ga kar ne moremo nagledati, je bil dolga stoletja visok privilegij predvsem za izbrane.

Vendar te širine, ki se danes odpira pred nami, celo ti niso mogli užiti, kajti na tem mestu je stal stari palacij, ki je na risbah iz Valvasorjeve zapuščine še dobro viden. Po potresu so ga konec 17. stoletja odstranili in nadomestili z visokim doprsnim zidom, ki ga je znižal šele Plečnikov učenec in sodelavec Tone Bitenc pri zadnji obnovi gradu v 50. letih 20. stoletja. Nadomestil ga je z nizkim, a širokim zidcem, ki omogoča varnost in hkrati odpira pogled.

Za prenovo grajske arhitekture, ki jo je deset let vodil arhitekt Bitenc, umetnostni zgodovinar Ivan Stopar zapiše, da je »primer sodobnega inovativnega projektantskega pristopa, spričo katerega so se stroge poteze historične utrdbene arhitekture prelile v govorico sodobno uglašene turistične estetike«. Res je škoda, da ob prenovi niso bile opravljene temeljite arheološke raziskave, tudi vgradnja renesančne trifore iz gradu Vurberk, ki so ga pustili propadati, ni več v skladu s pravili konservatorske stroke, vendar pri Bitenčevi prenovi ne gre za romantično dopolnjevanje historične arhitekture po vzoru Le Duca niti za spogledovanje z modnimi turističnimi trendi. Ne smemo pozabiti, da je bil Bitenc asistent in ključni sodelavec mojstra Plečnika in da sta v istem času skupaj prenavljala nekdanji samostan Križanke v Ljubljani. Projekta sta si podobna v obdelavi detajlov, uporabi materialov in v oblikovalskih načelih. Rešitev okroglega stopnišča na zgornje dvorišče gradu se zelo približa stopnišču na vogalu Križank.

Prva stopnica tega okroglega stopnišča med spodnjim in zgornjim dvoriščem je zadosti velika, da lahko na njej dva človeka postojita in prvič pogledata na zgornjo grajsko teraso, kajti zadnja stopnica je ravno prav visoka, nekje v višini horizonta, kar še poudari odpiranje tega prostora. Vsaka nadaljnja stopnica, ki omogoča gibanje v vse smeri, pomeni postopno dvigovanje tega celovitega horizonta. To stopnjevanje razgleda se najbolj razpre pri grajskem zidu, ki ga je znižal Bitenc, zato da lahko sleherni obiskovalec, potem ko se dvigne na zadnjo ploščad, razširi in poglobi svoje obzorje.

Zgornje dvorišče je z nekaj stopnicami ločeno na spodnji in zgornji del. Na sredini je steber, ki sam sredi prostora podpira samo še nebo. V tem pogledu je arhitektova prispodoba, čeprav vzpostavljena v drugem jeziku, podobna pesnikovi. Najmočnejši poudarek vsega dvorišča je gotska kapela, ki ima trodelno strukturo navznoter in hkrati, če dobro pogledamo, nekaj trodelnega tudi navzven (slika 1). Na levi strani se nad horizontom Pokljuke pokaže Triglav, ki ga horizontalno na isti višini poudari oporni zid kapele, vertikalno pa tudi zidec ograje. Na desni strani kapele v skrajni kot dvorišča je arhitekt dodal nadstrešek, ki pokriva vhod v kapelo in nekdanje knežje sobe gradu. Z lokom je uravnovesil Triglav na drugi strani ter povezal najvišji zunanji mejnik prostora z vhodom v najbolj notranje prostore gradu. Sovpadanje nasprotij, harmonija v kontrapunktu tistega tam in tega tukaj, zunaj in znotraj. Na tem mestu je dobro poudariti, da je kapela postavljena na sam vrh, tako da je njen temelj, torej najnižji del, kar najvišji vrh grajske skale (slika 2). Ne samo grad na skali, temveč tudi oltar

na vrhu žive skale je lep primer tistega skrivnostnega razmerja med zgodovino in naravo.

Izjemno zanimiv pogled se odpre tudi pred vrati muzejskih prostorov. Če gledamo v osi vrat pod triforo mimo kapele, se lepo pokaže, kako se stena Babjega zoba in stena opornega zidu kapele skoraj simetrično zoperstavita (slika 2), tako da dobimo nov poudarek med naravo in kulturo. Z vsakim korakom proti robu se steni razmikata, v precepu med njima pa se nenadoma odpre nekaj novega, ne samo edina odprtina v robnem zidu, temveč lahko, če dobro pogledamo, v reži kovinske ograje ugledamo tudi otok v daljavi (sliki 3 in 4). Arhitekt na najvišjem delu zgornjega dvorišča poudari najprej Triglav in nato otok, najvišje in najgloblje hkrati. V zadnjem kotu gradu na mali, a vzvišeni terasi tik nad prepadom se človek, ki se za hip oddalji od množice, kar naenkrat lahko ne samo znajde, temveč tudi najde v novem odnosu do otoka: grad se v najvišji točki pokloni otoku, zaprto odprtemu, svet svetemu.

Z odnosom do otoka se arhitekt poigra tudi na novih stopnicah, ki jih doda na južni strani gradu. Na zadnjem podestu tik pred prehodom skozi zid gornjega dvorišča se človek zopet znajde sam, ne samo s temeljem gradu, na mestu, kjer se naravna grajska stena spremeni v zgodovinsko, temveč spet z otokom v daljavi (slika 5). Tudi od tod ima obiskovalec Babji zob na levi in grajski zid na desni strani, naravna in zgodovinska stena mu v izravnanem horizontu spet uokvirjata razgled, odpirata in podpirata vpogled.

Če se na tem podestu obrnemo nazaj, vidimo, da je na drugi strani Bitenčevo novo stopnišče naravnano natančno na vrh Begunjščice (slika 6). Ob letnem solsticiju sonce, če gledamo od tu, vzide točno na vrhu gore. Za pravo doživetje je pomemben tudi pravi čas, ne samo pravo mesto in smer. Stopnice so usmerjene točno na točko, v kateri sonce doseže svoj vrh na horizontu. Bitenc tu sledi smeri grajskih sten. Ni tako pomembno, ali se je tega zavedal in ali so to vedeli stari mojstri, ki jim je sledil, važno je, da ni zgrešil.

Na zgornjem dvorišču je edina dodana zgradba kvadratni paviljon s piramidalno streho, ki vsaj tlorisno spominja na terasasti izpust, kakor ga lahko razberemo na starih načrtih po potresu leta 1511 (Herbard Turjaški) in leta 1693 (Gallenfels). Lapidarij, kakor paviljon v svojih načrtih imenuje Bitenc, lepo člení dvorišče in z loki uokviri pomembne poglede. Na jug se odpira pogled na Jelovico z Babjim zobom in Kupljenikom (slika 7) in na zahod na Triglav s Pokljuko in Gorjami (slika 8). Natančno v sredini lapidarija, prostora ostalin in zgodovinskih plošč, arhitekt doda okroglo mizo iz hotaveljskega marmorja, v katerim je izjemno lep amonit (slika 9). Tudi v izboru kamna je nekaj več. V nazorni spirali življenja se pokaže ne le kamnina, temveč okamnina, najbolj lapidaren zapis ne samo človeške, temveč naravne zgodovine. Od tod se ob kamniti plošči odpre tudi lep pogled na vrata in triforo nad njimi (slika 10).

Arhitekt Bitenc naj bi med prenovo vsaj dvakrat povabil mojstra in učitelja Plečnika, ki je po ogledu obakrat zadovoljen zapuščal Bled: mojstra sta verjetno izmenjevala ključne izkušnje in preverjala ideje, če že nista neposredno sodelovala. Plečnik je po prvi svetovni vojni na povabilo prvega demokratičnega predsednika Češkoslovaške in pomembnega evropskega filozofa Masaryka prenovil Hradčane v Pragi. V času, ko je propadla večina evropskih dinastij, je v skladu z vizijo o kulturni vlogi gradu kot kroni mesta Bruna Tauta ter Masarykovo vizijo demokratičnega razvoja družbe in posameznika z veliko mero ustvarjalne svobode prenovil enega največjih in najstarejših gradov na svetu. Tudi Bitenc na Blejskem gradu izhaja iz dejstva, da mojster, kot se je dogajalo skozi zgodovino, razbira zgodovinsko arhitekturo in pazljivo posega v strukturo, odpira vizure ter jo z drobnimi posegi povezuje in nadgrajuje. Čeprav tak pristop ni več povsem v skladu z doktrino sodobnega konservatorstva, moramo priznati, da se je arhitekt s svojim načinom zelo približal starim mojstrom, ki so strukturo obdelovali stoletja pred njim, in omogočil, da so stara načela uglaševanja v prostoru, ki so med sodobnimi arhitekti skoraj pozabljena, vendarle preživela in znova zaživela.

Stari so znali naravnati prostor in umeriti smeri. Glavne stopnice gradu so naravnane natančno na zvonik radovljiške cerkve, ključne župnije in edinega mesta v okrožju (slika 11). Oba grajska portala, tisti na prehodu iz spodnjega v zgornje dvorišče (slika 12) in glavni pod romanskim stolpom, se odpirata točno na središče Zasipa (sliki 13 in 14). Pot pod renesančnim stolpom se ravna na Bodešče, prvo blejsko vas romarske poti. Zadnji del grajske poti, če grad zapuščamo, pa je naravnan natančno na Grimšče (slika 15), sosednjo graščino. Če se na koncu ozremo nazaj, točno tja, kjer je Bitenc s tlakovanjem začel svojo pot, lahko vidimo, da se nad dvižnim mostom pod vrhom prvega portala nekaj posveti (slika 16). Zid za vrati je ravno prav visok, da se v osi poti izza sklepnika svetlika odprtina in nas za sklep spet povabi navzgor.

Vpogled v staro mojstrsko delavnico nam omogoči tudi Franc Gornik, ki poleg drugih podrobnosti v svoji izjemni knjigi Bled v fevdalni dobi navede tudi podrobne opise in popise popravil gradu po potresih. Še posebej natančen je tisti iz leta 1690, o katerem Gornik poroča, da so po ogledu tirolskega stavbenika Berghoferja »za leto 1691 glavarju naročili tale dela: 1. Popolnoma naj odstranijo porušeno upravno poslopje na robu skale na

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

Slika 5.

Slika 4.

Slika 8.

Slika 10.

Slika 7.

Slika 9.

Slika 6.

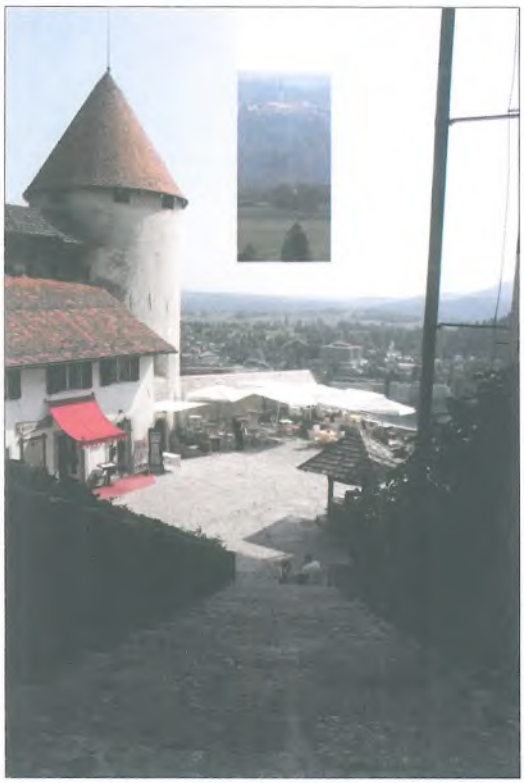

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

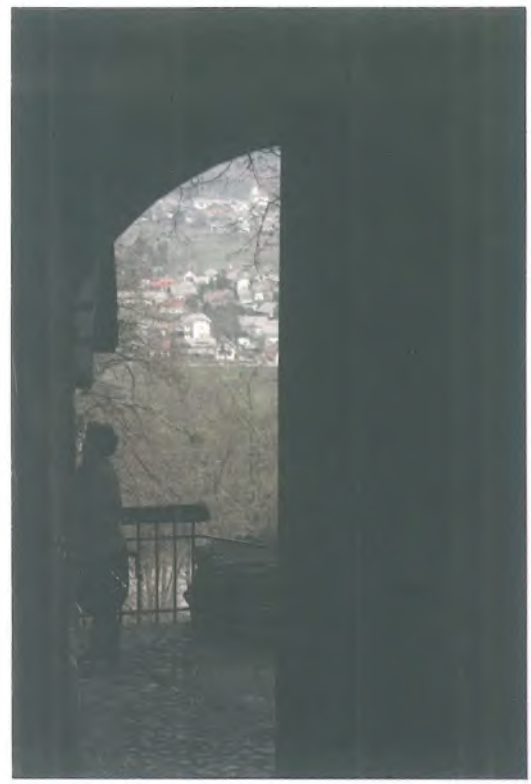

Slika 14.

Slika 15.

Slika 16.

Slika 17.

Slika 19.

Slika 18.

Slika 20.

Slika 22.

strani k jezeru. Namesto njega naj sezidajo ob robu skale doprsen zid. 2. Popravijo naj kapelo in knežje sobe, kjer naj uredijo začasne sobe za glavarja in upravo.« Za leto 1692 pa poleg drugega zapiše, da so »napravili še nova kamnita vrata pred visoko dvorano, ki so stala 10 gld., in kamnite stopnice od vodnjaka v gornji del gradu, ki jih je bilo takrat 22 in so stale 16 gld in 30 kr«.

Več kot samo zanimivo je, da je to glavno grajsko stopnišče med spodnjim in zgornjim dvoriščem naravnano natančno na zvonik radovljiške cerkve. Os stopnišča kaže tja, kamor se je iz prafare v Rodnah preneslo duhovno središče tega območja.

Če po tem raziskovanju zunanjosti gradu prestopimo prag palacija, nam že prvi pogled skozi vrata v notranjost lepo pokaže, kako natančno so stari oblikovali tudi notranji prostor (slika 17). Vrata na južni fasadi se preko notranjih vrat, če so ta odprta, ravnajo skozi sosednjo sobo proti oknu na severni fasadi. Zato se nam že ob vstopu, v trenutku, ko prestopamo prag senčne notranjosti, spet posveti, prostor je dobesedno presvetljen. Vrata so postavljena tako, če gledamo z vhoda, da je prečka okna točno v sredini vrat, hkrati pa se tudi špalete okenske niše na obeh straneh natančno pokrivajo z vratnim okvirjem (slika 18). Sovpadanje nasprotij je dosledno že na vhodu, saj se ujamejo vrata in okno, rob in središče, uglašena sta okvir in vir svetlobe.

Tudi pogled skozi vrata desno od vhoda je presenetljiv, saj pokaže, da sta obe okni sobe na vzhodu palacija postavljeni tako, da se iz ene točke vidi skozi levo okno romanski stolp, skozi desno pa renesančni okrogli stolp (slika 19). Soba je na isti višini kot line obrambnih stolpov, tako da so bili stražarji na stolpih, ki so nadzorovali zunanjost, tudi od znotraj pod nadzorom. V nadstropju palacija se iz vrat, ki so tlorisno na istem mestu, točno v osi oken pokažeta vrhova streh obeh stolpov. Tudi v tem lahko prepoznamo strogo hierarhijo, kajti šele velika reprezentančna soba palacija nima več vzvratnega pogleda s stolpov, šele ta soba je prosta dvojne nadzorne funkcije (slika 20). Bitenc ne bi bil pravi mojster, če tega natančnega načela ne bi prepoznal in nadgradil s svojo rešitvijo. Renesančno triforo z Vurberka je postavil tako, da takoj ko se na vrhu stopnišča obrnemo skozi »novo okno«, zagledamo »novi stolp«, njegov lapidarij v celoti, ker se prav iz tega pogleda natančno prilega okenskemu okvirju (slika 21). Šele ta mojstrski pogovor skozi stoletja nas približa paradigmatskim, arhetipskim in simbolnim razsežnostim arhitekture, v katerih z enim pogledom ne zajamemo samo romanskega in renesančnega stolpa, temveč hkrati dojamemo bistvo srednjega in novega veka, ki od začetka in vse doslej nista bila dobro razločena, ker sta bila preveč ločena. Je Bitenc s svojim dodatkom, morda tudi s Plečnikovo pomočjo, na ogled postavil nekaj, kar ima lahko zelo globok pomen ter presega celo osnovni namen? Nam je nastavil pogled, ki lahko, to je odvisno od nas, postane vpogled?

Fillipo Bruneleschi je leta 1425, 34 let pred blejskim obiskom Nikolaja Kuzanskega, z natančno risbo baptisterija iz vrat katedrale v Firencah prvič pokazal učinek perspektive in tudi dokazal, da gre pri tem za globlje optične zakone. Nekateri ta trenutek pojmujejo ne samo kot izum perspektive, temveč kot ustanovitveni akt renesanse. Bruneleschi je baptisterij, krstilnico, začetek novega življenja prevedel v podobo in jo primerjal z zrcalno sliko. Danes, na koncu renesančne paradigme, imamo problem z eksplozijami iztrganih podob, navidezno resničnostjo in neskončnim zrcaljenjem novega. Osnovni vzrok številnih kriz sodobnega sveta je izgubljenost v stvarnem prostoru. Bolj kot Bruneleschi so za to odgovorni tisti, ki so perspektivo zavedno ali nezavedno uporabili kot vzvod za premik sveta stran od resničnosti.

Bitenc je na srednjeveškem gradu skozi trodelno renesančno okno odprl dejanski pogled, vendar ne na baptisterij, temveč na lapidarij, ne samo na začetno, temveč tudi na tisto končno, na prostor zgodovine, v katerem se srečajo zapisi in podobe človekovih sledi z neposredno sledjo življenja v naravi sami. Življenjska spirala, ki jo upodablja, še več, prispodablja okamnina amonita, povezuje začetek in konec ter ustvarja možnost novega zakona, poudarja in podarja zmožnost novega začetka, v katerem sta staro in novo končno spet povezana. Zgodovina ne bo nenehni boj, temveč stvarno sovpadanje nasprotij, če se bomo znali izogniti pasti utvar in odstreti dejansko stvar v razmerju do vseh njenih plasti. Ta mali srednjeveški grad na Bledu nas skozi renesančno okno lahko nauči, da je danes, tukaj in zdaj, dobro razumeti romansko, gotsko in renesančno hkrati ter dojeti celoto, tudi najnovejšo resonančno.

Celovitost in izjemna povezanost različnih naravnih in zgodovinskih plasti je še posebej prepletena prav na Bledu, ki tudi arheološko sodi med najbolje raziskana območja v Evropi. To smo imeli ves čas pred očmi, ko smo z arheologoma Timotejem Knificem in Andrejem Pleterskim, s kolegi in študenti v sklopu raziskave Časovno prostorske menjave: Ljubljana – Bled pripravili prvi koncept razstave na Blejskem gradu. Leta 1992, prvo leto po vojni, ko je bila še posebej slaba turistična sezona, smo ga blejskim turističnim delavcem podarili in upali, da se bo čim prej začel uresničevati. Minilo je prvo desetletje, minila je tisočletnica Bleda in šele leta 2008 smo z Narodnim muzejem in njegovimi kustosi prvi del razstave lahko tudi postavili (slika 22).

Razstava, ki je usklajena z najsodobnejšimi načeli muzeološke stroke, nosi v sebi tudi temeljit premislek. Grad je dolga stoletja iz tega prostora predvsem jemal, kar se mu je zdelo vredno, čas je,

Slika 21.

Slika 24.

Slika 23.

Slika 25.

da temu prostoru začne tudi vračati. Toda kako? Z urejenim zgodovinskim znanjem, prostorskimi videnji in vedenji ter neprisiljenim ozaveščanjem. Čas je za drugi del razstave, v katerem bi lahko vzpostavili tiste ključne povezave med razstavljenimi stvarmi in stvarnim prostorom, ki bodo prebivalcem omogočile izostritev prezrtih vrednot blejskega prostora, turiste pa napotile v pokrajino, po tematskih poteh na kulturne vire in naravne izvire. Bistvo razstave je prav ta sestava celega prostora. Bled, ki je bil od srednjega veka znano romarsko središče, nato naravno zdravilišče, mondeno zabavišče in na koncu središče množičnega turizma, že nekaj desetletij išče svojo srž. Blejska pokrajina, čeprav tudi sama že ranjena, ima v sebi še tisto moč, da bi v njej lahko ljudje, celo meščani najbolj hrupnih svetovnih metropol, našli ravnovesje prizemljitve in celoto zacelitve.

Razstava vsebuje vse plasti, od najstarejših geoloških, zgodovinskih, arheoloških in etnoloških do najsodobnejših umetniških in znanstvenih ... Razstavljene so tako, da ves čas iščejo stik s celoto zunanjega prostora. Najstarejša kamnita orodja so predstavljena v niši votline, v kateri se malo okence odpira v smeri poglejske cerkve, kjer so bila izkopana. Sebenjski zaklad, zakladna najdba srednjeveškega orodja, je razstavljen pred oknom, od koder je prost pogled na vas Sebenje, kjer je bil stoletja skrit in pred nekaj desetletji odkrit. Vila Beli dvor je predstavljena na zgodovinski fotografiji prav tam, kjer z drugim očesom skozi okno trifore zlahka prepoznamo originalno vilo ob jezeru. Samo zorni kot na črno-beli fotografiji je rahlo zamaknjen. Grajska struktura je najbolj celovit eksponat razstave, na katerega se uglašuje vse ostalo znotraj in zunaj. Zato ni naključje, da se v zadnji knežji sobi, ko se razstava še ne zaključi, že začne sestava stvarnega prostora. Obiskovalec namreč nekje na sredini sobe pusti za seboj razstavljene predmete, pred njim pa se odprejo tri zaključne odprtine gradu. Okno na desni je naravnano na graščino Grimšče (slika 23), vrata na levi strani pa se odpirajo točno na oltar kapele (slika 24). Skozi čelno okno sobe se odstre pogled na otok (slika 25), na »osredek blejskega jezera«, kakor to res redko os imenuje Prešeren. Zaključno in ključno okno gradu nas spet naravna na otok, podobno kot prej terase na robu skale. Glavni zgodovinski pogled zazveni in se nadstropje višje ponovi kakor vodilna tema fuge, ne zidarske, temveč glasbene. Če je arhitektura zamrznjena glasba, kakor je za Schellingom rad ponavljal Goethe (avtorica te zveneče izjave naj bi bila Madame de Staël), se v tem zvenenju utrdbena struktura odmrzuje in odpira nečemu mehkejšemu in toplejšemu, grad sam nas vabi na otok. Ali ni to najlepše povabilo v pokrajino na iskanje in obiskanje njenega bistva?

Grad in otok sta si močno podobna, v obeh primerih gre za arhitekturo na skali, vendar je bistvena tudi razlika: če se z visokimi kamnitimi stenami grad pristopa brani, nas otok z velikimi kamnitimi stopnicami k sebi vabi. Če je grad točka pregleda, je otok točka vpogleda.

SLIKOVNO GRADIVO

Fotografije Janko Rožič, panoramski fotografiji Rok Mučič, sheme in karte Janko Rožič in Dušan Mol.

ZUSAMMENFASSUNG

Burgen im Landschaftsbild – Kamen (Stein), Pusti grad (Waldenberg) und Blejski grad (Veldes)

Mittelalterliche Burgen sind in besonderer Weise in die Landschaft eingebettet. Sie stehen an exponierten Stellen auf einem Felsvorsprung über einer Siedlung oder an einem strategisch wichtigen alten Weg. Im Laufe der Jahrhunderte erhoben sich Türme und Verteidigungsmauern, Palas und Wohnräume, Kapellen und andere Räumlichkeiten so natürlich aus dem natürlichen Fels, als wären sie aus ihm »gewachsen«. Das Felsfundament, auf dem der gesamte Burgkomplex steht, ist meist nicht von Menschenhand geschaffen, und auch nicht Teil der Natur. Es *ist* Natur. Fast scheint es, als ob die geheimnisvolle und oftmals schaurige Schönheit der mittelalterlichen Burg die unerklärliche Nähe *zur* Natur ist, die oft die Grenzen zwischen dem Naturgegebenen und dem Erbauten verwischt. So kann es einerseits vorkommen, dass sich das mittelalterliche Bauwerk fast unsichtbar in die landschaftlichen Gegebenheiten einfügt oder aber den Felsen optisch erhöht. Die Burgmauern haben sich über die Natur hinaus erhoben, sich wurden buchstäblich *über*-natürlich. Es ist kein Zufall, dass sich mittelalterliche Legenden oftmals um diese Schwelle zum »Übernatürlichen« ranken. Gleichzeitig präsentierten die mittelalterlichen Burgen eben damit eine Macht – oder besser: Übermacht, die die Leute noch heute sprachlos macht.

Das Wort Burg (*Grad)* ist im Slowenischen ein Schlüssel- bzw. »Kernwort«, das die Grundlage für *Erbauen (graditi)* oder *Überbauen (nadgrajevati)* ist, also für schöpferische Tätigkeit. Im alten Kirchenslawisch gibt es das ähnliche Wort *Grad* (Mauer, Ummauerung, Garten und Stadt). Der noch ältere urslawische Terminus Gord bedeutet das Umzäunte oder Ummauerte. Das Wort entwickelte sich aus dem indoeuropäischen *Ghordho,* einer Ableitung des

Wortes *Gherdh* – »Umkreisen, abgrenzen, einen Zaun erbauen«. Die mittelalterliche Burg mit ihrer jahrhundertealten Verwaltung formte die Landschaft – etwa mit dem Straßen- und Wegenetz, mit Siedlungen, Äckern, Wiesen und Wäldern ... So wie für das Verstehen und Begreifen von historischen Urkunden das Siegel unentbehrlich ist, so lässt sich die Landschaft mit ihren unterschiedlichen historischen Schichten durch die Burg verstehen und entwirren.

In meinem Beitrag zeige ich, wie sich die Burg, die ursprünglich der strategischen Verteidigung und der Überwachung der Umgebung diente, im Laufe der Zeit in ein ästhetisches Phänomen verwandelte, durch deren Öffnungen die gesamte Landschaft atmet. Die Burg war nicht nur Schalthebel der Macht, auch wenn andere kulturhistorische Aspekte der Burg deshalb oftmals übersehen wurden. In ihr verewigten sich die besten Meister ihrer Zeit. Aber nicht nur das: Die Burg diente auch zur Beobachtung der Natur, die in sich die Ganzheitlichkeit trägt. In einer Zeit, in der historische Gegensätze langsam zur Ruhe kommen, können Burgen dem geschichtsfremden Menschen des 21. Jahrhunderts Kultur und Natur dieser Epoche näher bringen, indem sie ihm nicht nur den Überblick, sondern den Einblick in das Ganze geben.

SUMMARY

Castles in the landscape – Kamen (Stein), Pusti grad (Waldenberg) and Bled Castle (Veldes)

Medieval castles have a special position in a place, usually standing in exposed locations on rocks overhanging settlements or vital old traffic routes. Towers and defensive walls, residential quarters, chapels and other parts of the castle would throughout centuries of their development rise from natural stone walls as if growing out of them. The foundation stone on which the entire building stands is most often not the work of man's hands, nor is it merely a part of nature, but nature itself. This initially indiscernible and inexplicable closeness of nature appears to be the very essence of the mysterious and often horrific beauty of castles and medieval culture. And more... While castles can be extremely adaptable to nature, they also aggrandise it the most. Rising above it, they are almost literally supernatural. It is no coincidence, then, that the said boundary so often appears in medieval legends. However, this very elusive point also turned castles into symbols of authority, even more, supremacy, the presence of which still leaves many in awe.

The word *grad* in Slovene is the stem or, more precisely, root word, from which it is possible to derive verbs like *graditi* (build) and *nadgrajevati* (upgrade), hence the very base of creative endeavour. Very similar, almost identical to it is the Old Church Slavonic term *grad* meaning wall, city wall, garden, city. Of even earlier origin is the pre-Slavic word *gord* meaning that which is enclosed, walled-in. It derives from the Indo-European *ghordho*, a derivative from *gherdh* – »encircle, limit, make a fence«. Medieval castle and its centennial administration imprinted a mark on the entire province, not only by its external appearance but also with a network of roads and paths, fields, meadows and forests... Just as a seal is indispensable for reading and understanding historical documents, a castle holds the key to grasping and obtaining a truly accurate picture of a province and its historical layers.

In this article I am demonstrating the ways in which a carefully selected location required for the purposes of attaining a strategic military position and control over the environs had, with the improvements of old artisans throughout centuries, turned into an aesthetic phenomenon which, with its openings and directions at the beginning of the path, breathes together with the entire province. The castle is not only a lever of power, which had left it in the blind spot for long centuries, nor is it a mere crystallisation of cultural traces accomplished by the best of artisans, but also a unique instrument for observing the province which carries in itself the chord of the whole. At a time when historical antagonisms are gradually subsiding, castles may bring the alienated man of the 21st century closer to culture and nature of the real world, providing him not only with a general overview of but also an in-depth insight into the whole.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.81:719

Prejeto: 3. 6. 2012

Vito Hazler

dr., izredni profesor za področje etnologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: vito.hazler@ff.uni-lj.si

Celovitost in celostnost obravnave gradov, graščin, dvorcev in pripadajočih gospodarskih stavb v sodobni recepciji in percepciji kulturne dediščine

IZVLEČEK

Celovitost in celostnost obravnave gradov, graščin in dvorcev sta nujni raziskovalni izhodišči tako za njihovo vsestransko razumevanje kot uspešno in celovito varstvo. Pod izrazom celovitost obravnave razumemo raziskovanje gradov v vseh njihovih pojavnih oblikah v času in prostoru tako po horizontalnem kot vertikalnem načelu. Po horizontalnem načelu naj bi gradove, graščine in dvorce ter pripadajoče stavbe raziskovali z vidika celovite podobe poselitvenega vzorca od samega jedra (gradu) do vključno vseh gospodarskih poslopij, obzidij, ograj, parkov, ribnikov, poti in cest do zemljišč in bolj oddaljenih pripadajočih gospodarskih enot – pristav. Po vertikalnem načelu pa naj bi gradove, graščine in dvorce ter pripadajoče stavbe celovito raziskovali kot posamične objekte od kleti, pritličij, nadstropij, podstrešij in ostrešij do streh, dimnikov ter vse druge strešne in stavbne opreme, saj so bili prav ti objekti praviloma nosilci uvajanja tehnoloških in tehničnih novosti. Zato je nadvse pomembna tudi celostna obravnava gradov in pripadajočih stavb, ki jo razumemo v smislu interdisciplinarno koncipiranega raziskovalnega prizadevanja.

KLJUČNE BESEDE

grad, graščina, dvorec, pristava, marof, kozolec, vodnjak, cisterna, park, recepcija in percepcija kulturne dediščine, senzorične lastnosti dediščine

ABSTRACT

COMPREHENSIVE AND INTEGRATED INVESTIGATION OF CASTLES, MANORS, MANSIONS AND ADJACENT FARM BUILDINGS ACCORDING TO MODERN RECEPTION AND PERCEPTION OF CULTURAL HERITAGE

Comprehensive and integrated investigation of castles, manors and mansions is an indispensable research premise for the universal understanding as well as successful and overall protection thereof. The term comprehensive investigation implies research of castles in all their forms of appearance in time and place, both according to the horizontal and vertical principle. According to the horizontal principle, castles, manors and mansions, as well as their adjacent buildings should be investigated in light of the overall settlement pattern, beginning at its very core (castle) and extending to all the farm buildings, walls, fences, parks, ponds, pathways and roads to plots of land and separate economic units – meierhofs. According to the vertical principle, castles, manors and mansions, as well as their adjacent buildings should be subject to integrated research as individual facilities in terms of cellars, ground-floors, floors, attics, roof trusses, roofs, chimneys, including all other roofing and housing equipment, as these facilities were usually the vehicles of introducing technological and technical novelties. The article also lends great importance to comprehensive investigation of castles and their adjacent buildings in terms of interdisciplinary research efforts.

KEY WORDS

castle, manor, mansion, meierhof, marof, *hayrack, well, cistern, park, reception and perception of cultural heritage, sensory properties of heritage*

Uvod

Gradovi, graščine in dvorci so del fevdalne zgodovine ter pomemben člen evropske in naše kulturne omike. Dokazujejo večstoletno integraliteto slovenskega ozemlja z evropskim in so zato nesporen dokaz vraščenosti naše kulture z evropsko. Gradovi, graščine in dvorci so dokaj enakomerno razširjeni po vsem današnjem slovenskem ozemlju. Različni viri jih naštevajo med 900 do 1100, ena zadnjih raziskav pa 1182,[1] kar je približno slaba polovica vseh katoliških cerkva na Slovenskem[2] in približno stokrat več, kot je pri nas evangeličanskih cerkva augsburške veroizpovedi.[3] Vendar je ob tem treba dodati še naslednje: grajske stavbe še zdaleč niso tako popolno ohranjene, kot je ohranjena večina sakralnih stavb verskih skupnosti. Po oceni naj bi od omenjenega števila lokalitet le še okrog 20 odstotkov gradov, graščin in dvorcev imelo varne zaščitne strehe. Veliko jih je že povsem propadlo in so se ohranili le deli grajskih poselitvenih enot.[4] Ponekod so se ohranile samo grajske razvaline, »kulise« zidov brez streh,[5] ali močno razdejane stavbe z udrtimi strehami in delno podrtim zidovjem,[6] drugod so jih kot delne prežitke vključili v kmečke domačije[7] in druge gospodarske[8] in verske[9] dejavnosti, nekatere pa so poznane le še po ustnem izročilu domačinov.

Življenjska vitalnost gradov, graščin in dvorcev upada že več stoletij. Nekatere so samodejno opustili lastniki,[10] druge so že davno oplenili uporni kmetje in Turki. Številne grajske stavbe so utrpele škodo med drugo svetovno vojno, ko so jih iz vojaško-taktičnih razlogov požigale vojskujoče se strani.[11] Nekatere so po vojni nadalje minirali njihovi »razredni sovražniki«[12] in jugoslovanska ljudska armada, ki se je na »nepotrebnih starinah« učila minirati debele zidove.[13] In posledično so ruinirani in opuščeni gradovi,[14] podobno kot nekateri opuščeni samostani[15] in cerkve[16] kmalu po njihovi desakralizaciji,[17] postali »javni kamnolomi« okoliškega prebivalstva.

Zadnja leta zaznavamo povečano zanimanje za gradove skorajda po vsem svetu. Ponekod jih, tiste najbolj atraktivne, celo rekonstruirajo v zabaviščne namene[18] ali si jih v zelo romantičnih podobah izmišljajo posamezniki ter jih v prostem času gradijo za hobi.[19] V Evropi in tudi pri nas so priljubljeni srednjeveški dnevi z viteškimi tekmovanji in sej-

1 Mihalič, *Slovenski gradovi – financiranje, ekonomika, upravljanje*, str. 160.

2 Po izjavi novoizvoljenega škofa Alojza Urana, 7. decembra 2004, je bilo takrat na Slovenskem 2864 katoliških cerkva.

3 Trenutno je v Sloveniji 13 evangeličanskih cerkva augsburške veroizpovedi in prav toliko občin.

4 Več jih je v svojem sestavu imelo kapele, v bližini pa tudi manjše cerkve, npr. cerkev sv. Pankracija v Lembergu pri Šmarju. Ta cerkev se prvič omenja leta 1262 kot »*capella sita sub castro in pede montis*«. Zgrajena je bila kot grajska kapela, kot cerkev pa se prvič omenja leta 1334 (glej: Curk, *Sakralni spomeniki*, str. 52).

5 Kersnikov grad Brdo pri Lukovici.

6 Grad Gamberk ali grad Medija pri Izlakah v občini Zagorje ob Savi.

7 Ostanki gradu Stopnik v občini Vransko so danes del kmečke domačije.

8 Do leta 2005 je v graščini Kozje obratovalo podjetje Mont, ki je izdelovalo prvovrstne bunde puhovke. Od takrat stavba sameva, nujna vzdrževalna dela opravlja lastnik – Kozjanski (regijski) park. Leta 2008 so na pobudo Občine Kozje podrli dve propadajoči graščinski gospodarski poslopji – domnevno zaradi varnosti mimoidočih.

9 Dvorec Mala Loka pri Ihanu, kjer v predelanem in med drugo svetovno vojno požganem objektu domujejo sestre sv. Križa (glej: spletni vir: *Požgani gradovi na Slovenskem*).

10 Npr. Attemsi so v vasi Stari Grad opustili stari Štatenberk nad Makolami in v poznem 17. stoletju severovzhodno od trga Makole postavili novi grad Štatenberk (glej: Vrišer, *K problematiki baroka na Slovenjebistriškem*, str. 115; za opozorilo na novejša dognanja o nastanku novega gradu se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču in dr. Ferdinandu Šerbelju). Novemu Štatenberku po drugi svetovni vojni nikakor ne uspe pridobiti primernega lastnika. Trenutni lastnik je podjetje Impol, d.o.o., iz Slovenske Bistrice, ki predeluje aluminij, koncesijo za vodenje vsaj minimalne gostinske dejavnosti pa ponuja zdaj enemu, zdaj drugemu »podjetniku«. V kleti desnega trakta ima Društvo vinogradnikov Makole svojo vinoteko (glej: Hazler, *Vinske kleti na Slovenjebistriškem*, str. 218).

11 Dvorec Nadlišek v zaselku Pajkovo na Bloški planoti so na primer leta 1942 požgali Italijani.

12 Miniranje gradu v Ribnici leta 1950 je zabeleženo v poročilu v *Varstvu spomenikov* 3 na str. 74, kjer je med drugim zapisano: »Ribnica: Brez zavodovega dovoljenja in vednosti so letos zaminirali še ostali del požganega, sicer dobro ohranjenega ribniškega gradu. Ker se od gradu ne da ničesar več rešiti, Zavod vztraja vsaj pri ohranitvi obzidja s stolpi« (glej: Hazler, *Podreti ali obnoviti?*, str. 55).

13 Po ohranjenih dokumentih v INDOK centru je grad Hmeljnik leta 1958 miniral neki domačin, ki je želel najti v grajski steni zazidan zaklad in je bil nato na sodišču obsojen (prim. poročilo Ivana Komelja, v: *Varstvo spomenikov* VIII.).

14 Ostanke med vojno požganega dvorca Turn v Peščeniku (imenovan tudi Višnje) pri Višnji Gori so po vojni uporabili za gradnjo drugih poslopij (glej: spletni vir: *Požgani gradovi na Slovenskem*; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, Porečje Temenice in Mirne*, str. 138).

15 Ostanke sklepnikov in drugih členov središčne cerkve samostana Žiče je mogoče še danes videti na nekaterih domovih v Žičah in okolici.

16 Med terenskim delom leta 1988 sem si na povabilo lastnika podrtega gospodarskega poslopja iz Kunšperka ogledal razvaline. Med kupi kamenja so ležali kosi kakovostne gotske plastike iz cerkve sv. Jakoba, ki so jo podrli sredi 19. stoletja. Očitno je cerkev kmalu po desakralizaciji postala vaški kamnolom. Tako so se kamniti kipi in reliefi kot spolije znašli v zidovih omenjenega poslopja. Kipci Kristusa in drugih svetnikov lastniku gospodarskega poslopja niso pomenili prav nič, ker niso bili več posvečeni, ampak zgolj »lepo obklesan kamen«. Na mojo pobudo jih je shranil v vežo svoje hiše.

17 Desakralizacijo omogoči škofovski odlok, ki nekoč posvečeno cerkev označi za posvetno (pojasnilo: Gabršček).

18 Značilen primer rekonstrukcije v zabaviščne namene je grad Malbrouck v Franciji (za podatek se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču).

19 Npr. »grad« iz Globasnice, kakršnega si je v petnajstih letih in ob 40.000 urah vloženega dela omislil koroški Slovenec Johann Elbe (glej elektronski vir: *Slovenski graščak iz Globasnice*).

mi.[20] Marsikateri posameznik (ne)modre krvi želi postati lastnik ali vsaj najemnik gradu, graščine ali dvorca, da bi si utrdil statusni položaj večvrednega državljana. To je sicer pri nas redkim investitorjem v pozitivnem smislu tudi uspelo,[21] več se jih je ustavilo pred pogoji zahtevne spomeniškovarstvene službe, ki nikakor ne dovoljuje siromašenja fevdalnih postojank po načelih podjetniškega avanturizma.

O današnji spomeniškovarstveni službi nekateri menijo, da jo je povozil čas[22] in da varstvo kulturne dediščine opravlja odtujeno od zahtev sodobne družbe. Morda ta trditev deloma res drži, vendar je služba kljub svoji načelni konservativnosti pomembna, saj zagotavlja strokovno in pravno varstvo kulturne dediščine. Med drugim ji je uspelo poleg poudarjanja arhitekturnih, časovnih in likovnih vrednosti, ki so bile doslej vedno v ospredju vrednotenja gradov, izpostaviti tudi njihov družbeni pomen, kar med drugim navaja zadnji *Zakon o varstvu kulturne dediščine*.[23] Z vidika definiranja družbenega pomena govori o vrednosti kulturne dediščine (3. člen zakona – definicije), ki jo presojajo različne stroke, kot so antropologija, arheologija, arhitektura, etnologija, umetnostna zgodovina in zgodovina. Posledično to zagotavlja *celosten*[24] pristop obravnave kulturne dediščine in odprta vrata zglednemu interdisciplinarnemu delu ter (upamo tudi) *celovit* pristop[25] obravnave po horizontalnem in vertikalnem načelu.

O sodobni recepciji in percepciji kulturne dediščine z zornega kota varstva kulturne dediščine

Na vseh varstvenih področjih dozoreva spoznanje o nujni celoviti in celostni obravnavi kulturne dediščine. Etnologi se v teh prizadevanjih vse bolj uveljavljamo, saj se odpirajo priložnosti za potrditev učinkovitih metodoloških in programskih izhodišč, ki so ključna, da dediščino prepoznavamo v vseh njenih pojavnih razsežnostih in ne več izključujoče enostransko, zgolj z vidika časa, likovne izraznosti ali arhitekturne pomembnosti in podobno. Novi Zakon o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008 namreč dejansko širi možnosti enakopravnega delovanja različnih strok na interdisciplinarni ravni ter enakovrednega obravnavanja materialne (snovne) in nematerialne (nesnovne) kulturne dediščine, ki jo sicer označuje kot »živo dediščino«. Prav zakonsko registriranje in spodbujanje k raziskovanju in varstvu nesnovnih sestavin kulture, kot so za varstvo nepremične kulturne dediščine zelo pomembna znanja in veščine tehnik in tehnologij iz preteklosti, omogoča bistveno višjo raven obnavljanja in varstva kulturnih spomenikov. V praksi to pomeni, da bo treba odslej več pozornosti posvetiti tudi dokumentiranju ter ohranjanju različnih storitvenih in proizvodnih obrti ter rokodelstva preteklih dob, kar že vrsto let zelo uspešno počnejo na Madžarskem, Hrvaškem, v Estoniji, Litvi[26] in drugod.

Tesna sinergija dediščine snovnega in nesnovnega značaja se tvorno udejanja prav ob vprašanjih avtohtonosti in avtentičnosti ter restavriranja in rekonstrukcije kulturne dediščine. Brez zadostne količine kvantitativnih in kvalitativnih znanj o snovni in nesnovni dediščini si je vse težje zamisliti uspešno spomeniško varstvo, se pravi uspešno obnovo gradov, cerkva, hiš, kozolcev, mlinov, kašč in drugih objektov dediščine. Že nekaj let se namreč uveljavljata efekt recepcije dediščine v vsej njeni pojavnosti na začetku raziskave, korekten konservatorski program za kakovostno obnovo in razumljivo prezentacijo, ter efekt percepcije dediščine, ko obnovljena vstopa v javno ali zasebno življenje ter je pripravljena za znanstvene in laične interpretacije, še zlasti na področju kulturnega turizma.

Te oblike oziroma modeli receptivnega in perceptivnega sodobnega razumevanja dediščine na Slovenskem niso novost, saj so jih že pred tridesetimi leti pri obnovi kulturnih spomenikov uveljavljali nekateri etnologi konservatorji.[27] Etnolog

20 Številne takšne in podobne prireditve pri nas komajda zdržijo strokovno kritiko, ker potekajo na ravni ljubiteljstva in folklorizma. Izstopa zlasti t. i. »srednjeveška kuhinja«, o kateri avtorji pogosto nimajo zadovoljivega znanja, kaj šele, da bi na primer znali pojasniti časovni razpon srednjega veka (vir: Hazler, *TZ, Kamnik,* 2011).

21 Dober primer je kakovostno vodena in financirana obnova gradu v Gornjem Logatcu, ki jo lastnik smotrno usmerja tudi na okoliške pripadajoče stavbe in grajski park (vir: Hazler, *TZ, Logatec z okolico,* 2012).

22 Milošič, *Namesto veselja spor s spomeničarji*, str. 14.

23 Zakon o varstvu kulturne dediščine (Ur. l. RS, št. 16/2008, z dne 15. 2. 2008).

24 O tem govori 1. in več drugih členov Zakona o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008.

25 Zakon ne pojasni dovolj prepričljivo načela *celostnosti* in *celovitosti*. Med drugim večkrat omenja pojem *vrednote kulturne dediščine* in ga na nekaterih mestih nadomešča (meša) s pojmom *vrednost kulturne dediščine*.

26 To je med drugim potrdil tudi mednarodni posvet ob odprtju 19. rokodelske razstave z mednarodno udeležbo »ART@CRAFT EUROPE 2012« v Koroški galeriji likovnih umetnosti v Slovenj Gradcu. Na razstavi so bili izdelki iz bogate slovenske rokodelske zakladnice soočeni z izdelki rokodelcev iz Avstrije, Belgije, Cipra, Madžarske, Estonije, Irske, Italije, Litve, Latvije, Slovaške, Portugalske in Španije, torej iz držav, ki so se odzvale vabilu k sodelovanju. Na razstavi so se predstavili vrhunski rokodelci, ki svoje mojstrovine ustvarjajo iz lesa, kamna, gline, šibja, slame (tudi ličja in trav), stekla, železa, papirja, naravnih tkanin, volne, usnja in voska ter vezejo in klekljajo. Tako so kot avtorji izjemno uporabni za vključevanje v obnovo in končne oblike prezentacij kulturnih spomenikov. Poudarek razstave je bil torej na naravnih gradivih, ki zagotavljajo trajnostno ohranjanje in sonaravno varstvo kulturne dediščine (povzeto po predstavitveni zloženki).

27 Značilen primer je postavitev Muzeja na prostem Rogatec, kjer je etnolog konservator na osnovi kompleksnega raziskovanja nepremične kulturne dediščine v okolici Rogatca najprej to dediščino spoznaval oziroma jo receptiral na terenu in v konservatorski dokumentaciji, nato pa jo ob pomoči Društva za ureditev muzeja na prostem Rogatec perceptiral v muzejski kompleks kot del na novo izmišljene

konservator namreč nikakor ne more delovati samo kot varuh nepremične dediščine, ampak mora spoznavati in raziskovati vse sestavine kulture, da je vključenost prezentiranega spomenika v vsakdanje življenje čim bolj verodostojna in učinkovita ter spodbudi različne oblike gospodarskega (obrt) in kulturnega življenja. To v praksi največkrat pomeni predvsem kritičen odnos do interpretacij pojavnih oblik iz preteklosti. S tem se bistveno zmanjšajo možnosti cenenega folkloriziranja in interpretiranja dediščine, kakršnega že leta spremljamo na prireditvah t. i. kmečkih iger (košnja, žetev idr.), srednjeveških viteških dnevih ipd.

Z bistveno razširjenimi in zakonsko podprtimi varstvenimi oblikami dela je tudi etnologom omogočeno enakovredno delovanje na vseh zvrsteh dediščine. Pogoj je zgolj ta, da s svojim delom dovolj učinkovito izkazujejo splošne in specifične izobrazbene kompetence ter prepoznaven način dela, ki je nujen za kakovostno obnovo, prezentacijo in interpretacijo kulturne dediščine. Omenjeni zakon o varstvu kulturne dediščine med drugim podpira tudi vzpostavitev t. i. informativnega seznama oseb, ki so strokovno usposobljene za opravljanje specializiranih del varstva.[28] Na ta način se odpirajo oblike samozaposlovanja oziroma ustanavljanja konkurenčnih podjetij, ki bodo usposobljena pripravljati celostno in celovito zasnovane konservatorske programe. Če bodo vsi ti pogoji izpolnjeni, potem ni več razlogov, da bi kulturno dediščino t. i. visoke kulture še nadalje obravnavali (in varovali) zgolj enostransko, z vidika ene ali dveh strok (npr. umetnostne zgodovine in arhitekture). Vstop etnologov in drugih za varstvo kulturne dediščine kvalificiranih profilov strokovnjakov je torej omogočen in upamo, da v bodoče ne bo več zadržkov in za slovensko okolje dokaj razširjenega vrtičkarstva.

Ta krajši traktat o vidikih prepoznavanja, dokumentiranja, vrednotenja, prezentiranja in interpretiranja kulturne dediščine je potreben, da sploh lahko preidemo na naslednje poglavje, kjer bo govora o gradovih kot celovitih prostorskih dominantah in ne zgolj o posamičnih dominantnih objektih, brez povezav in navezav na njihovo naravno okolje. Prav vplivno in funkcionalno okolje sta namreč zelo pomembna za celostno obravnavanje in razumevanje gradov, graščin in dvorcev, saj skupaj z njimi sestavljata celostnost matičnih fevdalnih postojank in njihovih bližnjih ali bolj oddaljenih gospodarskih obratov. Zato pri celostnem in celovitem obravnavanju gradov ni mogoče zaobiti grajskih parkov, dovoznih poti in cest, vodnih naprav, kašč in drugih gospodarskih poslopij, pa tudi grajskih pristav, mlinov, žag, kozolcev, paviljonov, ledenic, čebelnjakov, drvarnic, logarskih hiš, mostov, brvi, ograj ter vseh drugih prostorskih in poselitvenih pritiklin, ki pričajo o upravni, gospodarski in kulturni celovitosti fevdalnih središč.[29]

O gradovih kot celovitih prostorskih dominantah in njihovem »naravnem« razkroju

Glavna značilnost gradov, graščin in dvorcev ter njim pripadajočih gospodarskih in funkcionalnih sestavin je dominantnost v prostoru. Njihova lega je bila vedno izrazito izstopajoča in vpadljiva, saj so bili že zaradi svoje velikosti, zasnove, načina gradnje ter razkošnih konstrukcijskih in oblikovalskih novosti drugačni od stavbarstva večinskega (okoliškega) prebivalstva. Prvi graditelji so srednjeveške gradove iz obrambnih razlogov umeščali na ubranljive vzpetine še pred ustanovitvijo srednjeveških mest in trgov pod njimi. Ko pa se je nevarnost napadov zmanjšala, so lokacije prestižnih ter za bivanje mnogo ugodnejših graščin in dvorcev izbirali na izpostavljenih policah ali ravninskih legah v bližini ali kar središču mest[30] in trgov[31] ali na obronkih vasi.[32] In tudi v teh okoljih so grajski objekti ohranili dominanten položaj v prostoru.

Zato je mogoče tudi pri gradovih in grajskih stavbah razmišljati o senzoričnih lastnostih kulturne dediščine. V recepciji in percepciji pojava kot takega se namreč srečujemo z aktiviranjem vseh naših čutil. Navdušuje nas videz (čutilo: oko, otip) njihove prostorske monumentalnosti, zaznavamo vonj (čutilo: nos) vlažnih kletnih prostorov in zadimljenih kuhinj, s sluhom (čutilo: uho) preverjamo padec kamna v globino grajskega vodnjaka in še bi lahko naštevali. Ob pogledu na razsežne grajske enote nas prevzamejo čustva in navadno pravimo: kako visoko, globoko, široko, lepo in estetsko je to grajsko poslopje, pa tudi, kako žalostno propada ta ali oni grajski objekt (čutilo: sočutje). Grajske stavbe so torej objekti, pri katerih je senzorično dojemanje

tradicije. Vzporedno s tem je tudi programsko usmerjal in spodbujal delovanje društva ter sproti raziskoval pomembne sestavine prazničnega in vsakdanjega življenja, ki so jih nato člani društva dovolj kritično (tudi ob preverjanju lastnih vedenj, znanj in izkušenj) implementirali v muzejske programe.

28 O tem 105. člen (specializirana dela varstva) Zakona o varstvu kulturne dediščine.

29 Stanje na terenu je marsikje zelo klavrno, saj smo v današnji čas podedovali množico zelo razdejanih grajskih območij. Mnoga med njimi so bila poškodovana med drugo svetovno vojno, več jih je propadlo po njej, ko niso imela več primernih lastnikov in oskrbnikov. A tudi tam, kjer se je v zadnjih desetletjih vendarle našel denar za obnovo, je bila glavna skrb namenjena osrednji grajski stavbi, medtem ko so drugi objekti še naprej propadali (na primer konjski hlev v neposredni bližini zgledno obnovljene grajske stavbe Lisičje nad Škofljico).

30 Npr. Thurnova graščina v Radovljici, Spodnji grad v Celju.

31 Npr. Grad Strmol v Rogatcu.

32 Npr. dvorec Drnča v Dvorski vasi pri Begunjah.

njihovih pojavnih oblik, značilnosti in lastnosti zelo dinamično. Zato ga kaže ustrezno izkoristiti ter razvijati v poslovnem in kulturnem turizmu.

Čeprav je v fevdalizmu in v številnih primerih vse do druge svetovne vojne večina plemstva živela samosvoje in ločeno od večinskega prebivalstva, so bile gospodarske ter občasno tudi verske in družabne povezave vendarle mogoče. In čeprav so obstajala ostra stanovska razmerja »med gospodo in ljudstvom«, ki so jih bolj ali manj spoštovali vsi, se je ponekod med nekaterimi bližnjimi sosedi gradov ohranilo družinsko pripovedno izročilo, da so še pred drugo svetovno vojno njihovi otroci razvili pristne prijateljske vezi z »grajskimi«, kar so ob nekaterih terenskih raziskavah omenjali posamezniki na primer iz Slovenske Bistrice[33] in Branika.[34]

Povsem drugače so se stanovska razmerja razvijala po drugi svetovni vojni. Večino grajske posesti je nova oblast nacionalizirala in s tem povsem razrahljala nekdanja ostra razredna razmerja med večinskim prebivalstvom in družbeno privilegirano »grajsko gospodo«. Najbolj so te spremembe odsevale na področju poseganja v prostor, saj je oblast dovolila pozidavo ali kakšne druge posege v prostor na vrsti najbolj privlačnih grajskih zemljišč. Nikogar ni več motilo, če je v neposredni bližini graščine ali v parku zrasel nov (nujen!) gospodarski[35] ali poslovni objekt, razsežen električni daljnovod,[36] nova tehnična naprava ali rekreativni park.[37]

S takimi posegi je bila grajskim poselitvenim enotam odvzeta prvobitna prostorska celovitost, kar je sprožilo enostransko obnovo grajskih ambientov. Celovitost je bila zagotovljena le v redkih primerih. Takšen je na primer grad Tuštanj, kjer je družina Pirnat obdržala grad v vseh njegovih prostorskih razsežnostih, čeprav z več novodobnimi dodatki.[38] Podobno »srečo«, vendar zaradi povsem drugačnih lastniško-družbenih okoliščin, je imel po drugi svetovni vojni Šrajbarski turn v Leskovcu (danes Krško, Rostoharjeva 88), renesančni grad iz 16. stoletja, ki je današnji baročni videz dobil v 18. stoletju. V danes praznem in zaprtem gradu je še pred leti v skromnih bivalnih razmerah živelo nekaj družin s socialnega dna, ki so grad sprejemale le kot nujno začasno prebivališče in ga izrabljale do skrajnih funkcionalnih razsežnosti. Danes grad sameva in bi zanj morda veljalo uporabiti podoben program vsebinske oživitve, kot so ga leta 1938 že Trenzi iz Šentjerneja na Dolenjskem,[39] ko so grajski kompleks preuredili v sodobno letovišče. Območje je še vedno primerno za celovito obnovo, ker so v zadovoljivem gradbenem stanju enonadstropni grad nepravilnega štirikotnega tlorisa z vogalnimi stolpi, grajski park z mavzolejem ob gozdnem robu, nadstropna stavba za služinčad, kašča in velika Auerspergova vinska klet iz 18. stoletja, s katero upravlja zadružno podjetje Vinska klet Krško.[40]

Takšnih zanimivih grajskih poselitvenih enot, ki bi se jih dalo z načrtnimi obnovitvenimi posegi kakovostno urediti tudi v skladu z zahtevami sodobnega življenja in turizma, je na Slovenskem še nekaj. V mislih imamo turistično slabo izkoriščene grajske lokalitete v bližini zdravilišč in turističnih središč, kakršne so na primer grajsko območje s parkom in kaščo v Beltincih (bližina Lendavskih toplic), grajsko območje v Rakičanu (bližina Moravskih Toplic in letališča), graščina v Kozjem (bližina Term Podčetrtek), dvorec Trebnik v Slovenskih Konjicah (bližina avtocestnega izvoza in Term Zreče), dvorec Lisičje nad Škofljico pri Ljubljani (bližina Krajinskega parka Barje), dvorec Novo Celje (vključen v program Eko-muzeja pivovarstva in vinogradništva Slovenije), grad Prem (bližina magistralne ceste Postojna – Reka), dvorec Prežek pri Šentjerneju na Dolenjskem (bližina avtocestnega izvoza in znanih kulturnih spomenikov), grad Rihemberk nad Branikom (bližina znanih kulturnih in turističnih lokalitet), dvorec Soteska ob Krki (neposredna lega ob magistralni cesti), grad Brdo pri Lukovici (bližina avtocestnega izvoza Lukovica), dvorec Štrovsenek v Šmatevžu pri Gomilskem (bližina avtocestnega izvoza Šentrupert), pristava pri

33 Družina Kos iz Slovenske Bistrice je imela pred drugo svetovno vojno prijateljske stike s plemiško družino Attems. Otroci obeh družin so se igrali na grajskem dvorišču in Kosovi so »v gradu kupovali mleko« (Hazler, *TZ I, Dravinjska dolina,* 2009; isti, *Vinske kleti na Slovenjebistriškem*, str. 238).

34 Rojc, *Grad Rihemberk.* Avtorica na več mestih omenja obiske svoje stare matere na gradu in otroške igre z grajskimi otroki pred drugo svetovno vojno.

35 Na delu parka dvorca Novo Celje je v 60. in 70. letih zraslo več neprimernih stavb, območje so povsem utesnile ceste, iz žalske in petrovške strani pa so se mu povsem približala betonska hmeljišča in soseske individualnih stanovanjskih hiš.

36 Najbolj izpostavljeno vidno polje (veduto) na grad Pógled pri Ločah blizu Poljčan prečka daljnovod. Bližnji nasad jabolk in žičnata ograja na jugozahodnem pobočju grajskega griča sta širše območje gradu le še dodatno razgradila (Hazler, *TZ I, Dravinjska dolina,* 2009).

37 Značilen primer grobega poseganja v grajski park je območje dvorca Trebnik, kjer so konjiški načrtovalci športne rekreacije v 70. in 80. letih 20. stoletja pohabili večji del nekdaj bogatega parka z botaničnimi drevesnimi vrstami in grmovnicami, okrasnim ribnikom in pripadajočimi stavbami, zlasti oranžerijo in vrtnarijo. Deblo obsežnega hrasta, ki je moral pasti zaradi športnega igrišča sredi parka, so postavili ob rob parka k cesti, ga zaščitili s pločevinasto strešico in opremili s pojasnilom, kakšna izjemna botanična rariteta pravzaprav je! (Hazler, *TZ I, Dravinjska dolina,* 2009).

38 Hazler, *Kmet in graščak*, str. 419-430.

39 Glej spletni vir: *Šrajbarski turn*, 2012.

40 Še nekaj pomembnih primerov, ki tudi kličejo po celovitih obnovitvenih posegih: Ravne pri Pivki, Prestranek pri Postojni, Svečina pri Mariboru, Dob pri Mirni – v vseh teh primerih so se dobro ohranili gospodarski kompleksi; konjski hlevi v vseh teh kompleksih imajo še sedaj prvotno namembnost (za podatke se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču).

dvorcu Dvor pri Radečah (bližina rečnih rekreativnih oblik), dvorec Golič s parkom in vilami v vasi Dobrnež pri Slovenskih Konjicah (bližina avtocestnega izvoza in moderne vinske kleti), dvor Dobjihof na Dobravi pri Slovenskih Konjicah (bližina Term Zreče in moderne vinske kleti) ter številni drugi, ki še ohranjajo celovitost grajskih ambientov in bi jih bilo mogoče s primerno strategijo kakovostno obnoviti.

Podobne možnosti vključitve v sodobne oblike turizma imajo tudi grad Cmurek nad mejno Dravo, dvorec Freudenau v Črncih pri Apačah v bližini zdraviliških krajev Bad Radkersburg in Radenci, dvorec Dornava v bližini Term Ptuj in drugi. Posebej zanimiv je primer danes pozabljenega izjemnega kompleksa dvorca Dob pri Mirni na Dolenjskem, kjer je v sklopu odprtega oddelka Zavoda za prestajanje kazni zapora Dob pri Mirni poleg mogočne obokane kleti med vojno požganega dvorca iz 17. stoletja ohranjen pričevalen sklop gospodarskih poslopij z velikim kozolcem in imenitnim konjskim hlevom iz 17. stoletja z dolgo obokano stebriščno notranjščino, ki je kot konjušnica še vedno v funkciji.[41]

Izbrani primeri objektov z vrednostjo kulturnega spomenika kot izziv za celostno in celovito obravnavo grajskih poselitvenih enot

V nadaljevanju prispevka so predstavljeni izbrani primeri objektov z vrednostjo kulturnega spomenika, ki so bili nekoč kot gospodarske ali bivalne stavbe del grajskih poselitvenih enot. Namen predstavitve je izpostaviti pomen celovitega in celostnega raziskovanja, prezentiranja in interpretacije kulturne dediščine.

Ocenjujemo, da sta se doslej na Slovenskem celostno in celovito raziskovanje kultur iz preteklosti ter varstvo kulturne dediščine najbolj uspešno uveljavljala na področju arheoloških[42] in deloma tudi etnoloških raziskav ter posegov v dediščino. Arheološko delo že v svojem bistvu temelji na celovitih raziskovalnih usmeritvah, med etnološko usmerjenimi pisci pa se je ta vidik uveljavil v obravnavah kmečkih domov kot celote že pred prvo svetovno vojno. Navajamo nekaj izbranih primerov.

Rus Aleksander Haruzin je v razpravi Kmet avstrijske Kranjske in njegove zgradbe[43] opisal hiše, ostrvi, kozolce, skednje in kašče na Gorenjskem. Raziskoval je tudi planšarske stavbe[44] in poskušal »iz njih razložiti nastanek gorenjske hiše«.[45] Opise gorenjske hiše je dopolnil z risbami in fotografijami. Prvi, ki je znanstveno utemeljil raziskovanje materialne ljudske kulture, je bil Matija Murko, profesor na graški univerzi. Za etnološko znanost in (po ocenah nekaterih konservatorjev)[46] tudi za varstvo ljudskega stavbarstva je velikega pomena njegova obširna ocena praške narodopisne razstave iz leta 1895, objavljena v *Letopisu Matice Slovenske*.[47] Murko je oceni dodal sklepno poglavje Nauki za Slovence,[48] v katerem se zavzema za opisovanje, izrisovanje, fotografiranje in risanje stavb ter za izdelovanje njihovih modelov.

Med prvimi, ki so na Slovenskem poleg hiše raziskovali tudi druge stavbe in gospodarstvo na podeželju, je bil Franjo Baš, geograf, zgodovinar, »etnograf«, konservator in arheolog. Vsestransko razgledani Baš je z »antropogeografsko metodo raziskovanja«[49] na Kobanskem raziskoval razširjenost ter povezanost viničarske hiše in kulture s prostorskimi značilnostmi.[50] V Savinjski dolini pa je poudarjal pomen razmeroma nove hmeljarske kulture[51] in njen vpliv na preurejanje ter izoblikovanje nove podobe gospodarskih poslopij, ko je tehnologija predelave hmelja hmeljarje silila v gradnjo hmeljskih sušilnic.[52]

Ljudsko stavbarstvo so med svetovnima vojnama raziskovali tudi geografi. Anton Melik je napisal monografijo o kozolcu,[53] v knjigi Slovenija I[54] pa je poleg naselij opisal tudi kmečke domačije, hiše in gospodarska poslopja. Pri tem se je oprl na Vurnikovo delitev slovenskega ozemlja na posamezna območja in razvil geografsko tipologijo, ki je postala osnova za nadaljnja etnološka in geografska preučevanja stavbarstva.

41 Spomeniška služba kljub večkratnim opozorilom tega danes žal ogroženega stavbnega kompleksa nikoli ni evidentirala, dokumentirala in vpisala v register dediščine. Vpisan je le spomenik NOB v parku pred nekdanjim dvorcem. V tem primeru obstaja odlična možnost za ohranitev in revitalizacijo celotnega historičnega kompleksa v sklopu preurejanja in širjenja ZPKZ Dob. Po drugi strani obstaja možnost popolnega uničenja celotnega historičnega kompleksa in njegove nadomestitve z novogradnjami. Nadaljnja usoda bo odvisna predvsem od interesa ali neinteresa spomeniške službe (za podatek se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču).

42 Za naše dojemanje razmer so zlasti pomembne študije koliščarjev na Ljubljanskem barju, kjer raziskave potekajo interdisciplinarno in predvsem celovito (Velušček, *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas*; Čufar, Velušček, *Dendrologija in dendrološke raziskave v Sloveniji*, str. 263–273).

43 Povzeto po Novak, *Raziskovalci slovenskega življenja*, str. 235.

44 Prav tam.

45 Prav tam.

46 Knific, *Matija Murko in varstvo ljudskega stavbarstva*, str. 58–66.

47 Murko, *Narodopisna razstava češko-slovanska v Pragi l. 1895*, str. 75–137.

48 Prav tam, str. 132–137.

49 Baš sam opredeljuje to metodo (glej: Novak, *Raziskovalci slovenskega življenja*, str. 331).

50 Baš, *Kobanski hram*, str. 17–42.

51 Baš, Hmeljarstvo v Savinjski dolini, str. 40–51.

52 Baš, Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini, str. 71–90.

53 Melik, *Kozolec na Slovenskem*.

54 Melik, *Slovenija I*, str. 530–625.

Na Vurnika in Melika se je oprl Rajko Ložar, ki je v Narodopisju Slovencev I najprej v krajšem spisu Naselje in zemljišče[55] predstavil tipe naselij in oblike zemljiške razdelitve, nato pa je v obsežni razpravi Kmečki dom in kmečka hiša[56] orisal še dotedanja raziskovanja stavbarstva, vrste hiš na Slovenskem ter sestavne dele kmečke hiše.

Po drugi svetovni vojni se je celovito raziskovanje kmečkih domačij uveljavilo predvsem v muzejih in spomeniškem varstvu, zlasti po zaslugi Borisa Orla[57] in njegove sodelavke Fanči Šarf, ki se je posvečala različnim temam s področja ljudskega stavbarstva.[58] Med konservatorji je celovito obravnavo razvil Ivan Sedej, ki je po letu 1962 pripravil številne preglede t. i. etnoloških spomenikov po nekdanjih občinah in pri tem obravnaval dom kot celoto, čeprav je bila v njegovih razvidih hiša vendarle osrednja tema.

Sedejev model so prevzeli še drugi etnologi konservatorji,[59] ki so se v 70. in 80. letih 20. stoletja zaposlovali po vseh sedmih regionalnih zavodih oziroma današnjih območnih enotah Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Temu modelu obravnavanja sledi tudi učni načrt predmetov Kultura stavbarstva in bivanja, Etnološko konservatorstvo, Razvoj podeželja in Sodobno konservatorstvo, ki jih na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani predava podpisani. Izhodišče raziskovanja oziroma evidentiranja je domačijska oziroma poselitvena enota in znotraj nje še podrobnejše opisovanje ter vrednotenje posameznih objektov in naprav. Pri določanju tipa takšne enote zlasti za konservatorsko delovanje izpostavimo njene socialne značilnosti,[60] lego v prostoru[61] in položaj domačijskih stavb.[62]

Ob tem je treba omeniti še projekt *Etnološka topografija slovenskega etničnega* ozemlja iz 70. in 80. let 20. stoletja, ki se je poleg vsestranskega topografskega razvida kulturnih pojavov s študijami izbranih krajev razvil v model celovitega in celostnega monografskega raziskovanja ter močno vplival na etnološko raziskovanje v celoti.

Namen tega kratkega diskurza skozi etnološka raziskovalna prizadevanja na področju stavbarstva je seveda vse zainteresirane raziskovalce opozoriti na to, da se mora tudi na področju raziskovanja gradov uveljaviti podoben model. Gradovi, graščine in dvorci so bili vodilni členi velikih agrarnih enot, ki so po strukturi močno podobne kmečkim, saj so jim bili konstanten vzor. Navsezadnje je kmečko okolje novosti črpalo prav iz naprednejših grajskih gospodarstev, kar lahko smelo trdimo za kozolce in osrednja gospodarska poslopja, skednje in hleve (štale), ki jim na osrednjem Štajerskem navadno pravijo *marofi*. Izraz izhaja iz nemške besede »*marhof*« (= pristava), kar kaže na to, da je takšno veliko in večnamensko gospodarsko poslopje nastalo v okolju (grajskih) pristav in se kot funkcionalen tip objekta razširilo med večinsko prebivalstvo.

V nadaljevanju sestavka so predstavljeni izbrani primeri grajskih poselitvenih enot iz različnih krajev Slovenije, ki so že bili obravnavani v literaturi.[63] Avtor tega zapisa se je z njimi srečal priložnostno, kot raziskovalec, konservator in tudi kot interpret možnih vsebinskih programov. Predstavljeni so grad Tuštanj (v zelo povzeti obliki), gospodarsko poslopje dvorca Križ pri Komendi, grajski mlin in žaga pri gradu Kozje, kozolec dvorca Dvor v Hotemežu, danes že močno devastirano območje dvorca Golič v Dobrnežu pri Slovenskih Konjicah in komentar o grajskih kleteh.[64]

Grad Tuštanj, Zgornji Tuštanj 1

Grad Tuštanj je eden tistih gradov na Slovenskem, ki so bili že deležni obsežne celostne raziskave in objave rezultatov v časopisu *Kronika*.[65] Sedemnajst avtorjev je z različnih zornih kotov obravnavalo njegovo zgodovino, gospodarstvo in kulturo. Avtor tega zapisa je pripravil članek o gospodarstvu gradu Tuštanj,[66] kjer sta se sredi 19. stoletja srečali odhajajoča plemiška in nastopajoča kmečka gospodarska kultura, ki se je obdržala vse do danes. Posest je lastniško sicer ločena med dva lastnika, brata Pirnat, vendar tega pravzaprav ni mogoče opaziti, saj vse starejše stavbe in novogradnje sestavljajo dokaj enotno poselitveno enoto, ob-

55 Ložar, *Naselje in zemljišče*, str. 53–61.
56 Ložar, *Kmečki dom in kmečka hiša*, str. 62–97.
57 Že leta 1948 so na njegovo pobudo organizirali terenske ekipe po slovenskih pokrajinah, ki jih poznamo tudi pod imenom »Orlove terenske ekipe«. V Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani hranijo obsežne zapiske (imenovane tudi »Orlovi zapiski«) ter več enot slikovne in grafične dokumentacije.
58 Šarf, *Domovi v Draščičih*; ista, *Lesene strehe v Sloveniji*.
59 Med drugim tudi njegova vrstnica Ada Bar-Janša, ki je vrsto let delovala na Ljubljanskem zavodu za spomeniško varstvo.
60 Dom kajžarja, malega, srednjega, velikega kmeta, velepose-stnika itd. (glej: Hazler, *Podreti ali obnoviti?*, str. 186–194).
61 Npr.: ob cesti v strnjenem delu vasi, na samem ob gozdnem robu, ob križišču cest itd. (glej: isti, prav tam).
62 Stegnjeni dom, vzporedni dom, gručasti dom, samostojna stavba itd. (glej: isti, prav tam).
63 Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*; isti, *Gradovi na Slovenskem*; isti, serija knjig z vodilnim naslovom: *Grajske stavbe*, izšla pri založbah: Založba Park, Znanstveni tisk ZIFF in Viharnik; Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*; Jakič, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem*.
64 Avtor tega zapisa je ob raziskavah vinskih kleti (Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*) poudaril pomen grajskih kleti za celostno razumevanje grajskih stavb, kar so raziskovalci grajske kulture pred njim pogosto spregledali.
65 *Kronika*, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, 57, št. 2, 2009.
66 Hazler, *Kmet in graščak*, str. 419-430.

Kozolec »desetinar« stoji pri dovozni poti ob vzhodni strani gradu (foto: V. Hazler, 1. 4. 2009).

dano s pripadajočimi njivami, travniki, travniškimi sadovnjaki in nekaj gozda. Grad je skupaj s kapelo osrednja dominanta tega razsežnega agrarnega obrata, ki ga sestavljajo še dvojni kozolec – toplar, poimenovan *desetinar* –,[67] lesen čebelnjak, garaža, svinjak, stari in novi hlev, drvarnica, novi toplar s pokritim koritastim silosom in stanovanjska hiša. Prostorno zunanje grajsko dvorišče zapolnjujeta kamnita miza in mogočna platana. Do 30. let 20. stoletja je ob potoku Rači stal še grajski mlin, vendar danes njegovo lokacijo označuje le še samotna smreka.

Grad in posest sta v preteklosti večkrat menjala lastnike. O tem je v omenjeni številki *Kronike* obširno poročalo več avtorjev, zanimiv pa je prenos lastništva od plemiške družine Lichtenbergov na bolj meščanske Scarie[68] in nazadnje na kmečke Pirnate. Ti so vstopili med *Grašinske* z Luko Pirnatom, sprva grajskim vrtnarjem, ki se je poročil s petnajst let starejšo graščakinjo Maksimilijano Scaria. Luka je bil med drugim tudi čebelar in je leta 1864 postavil na vrtu omenjeni čebelnjak. Kot umen gospodar je v grajsko kmetijstvo uvajal vrsto novosti, ki so močno utrdile grajsko gospodarstvo. Med drugim je od sosedov kupoval pepel za posipavanje obdelovalnih površin[69] in uvajal nove pasme živali, med drugim grahaste kokoši, ki so postale prepoznavna vzrejna dejavnost grajskega gospodarstva.[70]

Grad Tuštanj je še danes trdna gospodarska enota in priložnost za še nadaljnje celostno (interdisciplinarno) in celovito raziskovanje. Hrani dragoceno avtentično notranjo opremo, bogat arhiv in vrsto redkih artefaktov, ki so prvovrsten vir za preučevanje značilnih oblik bivalne kulture. Možnosti nadaljnjih raziskav se odpirajo tudi na področju pojavov materialne kulture, kjer kaže opozoriti na zanimiva razmerja med grajsko posestjo in vasjo, tipe poselitve in zemljiške razdelitve, oblike gospodarskih dejavnosti in podobno.

67 Po samem imenu *desetinar* je mogoče sklepati, da je bila v preteklosti namembnost kozolca povezana z dajatvami, ki so jih po družinskem pripovednem izročilu podložniki prinašali prav na to mesto. Kozolec namreč stoji ob dovozni poti iz doline, ki prav tam zavije do zunanjega grajskega dvorišča. *Grajski* so zato izbrali priročno lokacijo gradu za prevzem dajatev, da se ni vznemirjal notranji grajski mir. Današnja namembnost je raznovrstna: hramba za hišne avtomobile, les, odslužene predmete in stare vprežne sani.

68 Več o tem: Slana, *Lichtenbergi na Tuštanju*, str. 171–200; Preinfalk, *Rodbina Scaria na Tuštanju*, str. 201–220.

69 Hazler, *Kmet in graščak*, str. 423.

70 Celovito podobo razgibanega gospodarskega življenja gradu Tuštanj med drugim izkazujejo številna ledinska imena pripadajočih obdelovalnih zemljišč in gozdov. Vsako večje zemljišče ima svoje ime; posestniki Pirnati jih za njive in travnike poznajo dvanajst, za gozdove pa devet – a vsa imena odražajo značilnosti (npr.: *Bislka* – travnik, kjer svet precej visi) in lego zemljišč (npr.: *U Dol* – travniški sadovnjak v dolini; *Nad bajerjem* – travnik nad bajerjem za starim hlevom).

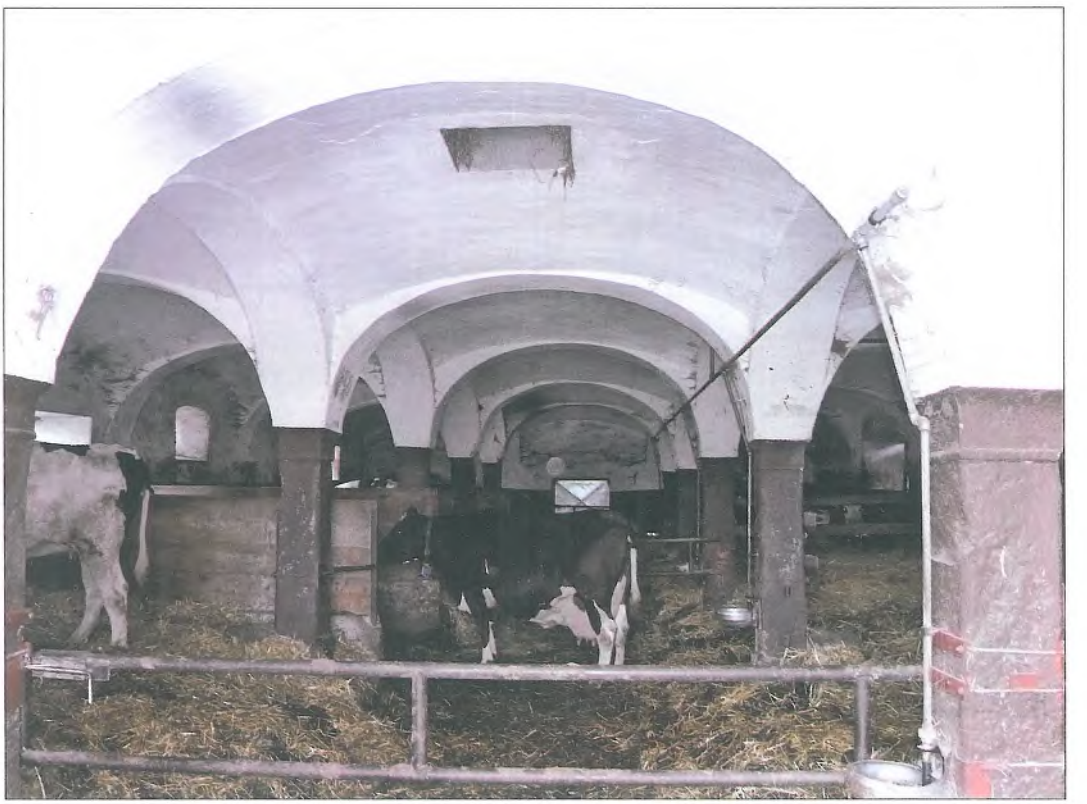

Stari hlev gradu Tuštanj, ki ga je dal postaviti Luka Pirnat (foto: V. Hazler, 6. 4. 2009).

Gospodarsko poslopje pod dvorcem Križ pri Komendi, Križ 3d

V vasi Križ pri Komendi je vrh osrednjega vaškega griča do konca druge svetovne vojne stal renesančno-baročni dvorec Križ, ki je nastal postopoma med 16. in 18. stoletjem. Med vojno so ga požgali partizani v prepričanju, da bi se na tej izjemni strateški legi utegnili nastaniti okupatorji. Razvalino so po vojni podrli do temeljev in ohranilo se je le nekaj obzidja in trdoživih ostankov vogalnih stolpov. V 60. letih 20. stoletja je ob razvalini zrasla podolgovata kokošja farma kmetijske zadruge, ki je obratovala še v 90. letih 20. stoletja; stavbo so podrli šele okoli leta 2000. Danes vrh griča zeva praznina, vendar so še razločno vidni ostanki zidovja in zlasti obokanih kleti dvorca. Območje dvorca s severne strani vse bolj prerašča gozd.

Kriški dvorec, ki je v virih prvič omenjen leta 1585 in naj bi ga po izročilu postavil grof Ahacij Thurn, je bil vsekakor pomemben grajski objekt, ki je vse do druge svetovne vojne hranil vrsto umetniških del in dragocene opreme. Ob požigu je bila oprema večinoma uničena, del nje pa so menda raznesli na neznane lokacije.

V današnji čas se je od nekdanje razsežne grajske posesti ohranilo le veliko zidano gospodarsko poslopje z obokanimi hlevskimi prostori v pritličju in kaščo ter drugimi shrambnimi prostori v nadstropju in na podstrešju. Po oceni meri poslopje več kot 40 metrov v dolžino in okrog 12 metrov v širino. Streha ima masivna čopa, kritina je novejši opečni zareznik.

Strokovna literatura[71] in poljudno slovstvo redno poročata o dvorcu Križ, povsem spregledana in zamolčana pa ostajata gospodarsko poslopje ter bližnji vodnjak s kamnitim obodom ob kulturnem domu.[72] Gospodarsko poslopje je v zadovoljivem gradbenem stanju, toda njegova okolica je razvrednotena zaradi neprimernih novogradenj, ki se odmikajo od klasične predstave o podobi hiše. Novogradnje se ne ujemajo niti z okolico niti s starim poslopjem, kjer sta pred leti delovala diskont in zastopstvo izdelave senčnikov. Odprta vrata v poslopje omogočajo prost vstop v večino prostorov, kar lokalne »grafitarje« sili k preverjanju lastne ustvarjalnosti.

71 Stele, *Politični okraj Kamnik*, str. 394–413. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska*, str. 88–98; Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 241–242.

72 Tudi ta primer kaže na domnevo, da grajska posest in likovno manj privlačna gospodarska poslopja raziskovalcev ne zanimajo dovolj. Predvidevamo, da je tudi to razlog, da grajske gospodarske stavbe še nadalje propadajo – dobesedno pred našimi očmi.

Razvaline nekoč dominantnega dvorca Križ preraščа gozd. Levo ob vznožju grajskega griča je ohranjeno gospodarsko poslopje – že nekaj let povsem brez namembnosti (foto: V. Hazler, 14. 8. 2011).

Osrednji prostor gospodarskega poslopja zavzema obokan hlev. Iz raztresene dokumentacije je mogoče razbrati, da je pred leti tu domoval Mercatorjev diskont. V nekem drugem prostoru so sprejemali naročila za izložbena senčila, v tretjem pa je skladišče miz.

Grajski mlin in žaga v Kozjem, Kozje 5

Gradovi in graščine so imeli tudi svoje mline in žage. Takšen mlin se je v precej predelani podobi ohranil na današnji Kroflnovi domačiji v Kozjem v Bistrem Grabnu, le lučaj južno od starega trškega jedra. Ustno izročilo o mlinu in žagi je zapisal zgodovinar Janko Orožen v delu *Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi,*[73] kjer med drugim pravi, da je zid deloma ohranjenega starega mlina ohranjen še danes. Kateri zid je imel Orožen v mislih, ni povsem jasno, dejstvo pa je, da so ob zadnjih obsežnih obnovitvenih delih sedanje Kroflnove stanovanjske hiše in nekdanjega mlina (med letoma 1998 in 2001) odkrili več prezidav, drugačen tloris od obstoječega in na nekaterih mestih izjemno debelo zidovje. Vse te ugotovitve navajajo k misli, da se je na mestu obstoječe stavbe nahajal nekdanji grajski mlin. To domnevo potrjuje franciscejski kataster iz leta 1825, ki natančno locira tudi vodno žago, in sicer le nekaj metrov gorvodno ob potoku Bistri graben. O žagi se je do danes ohranilo le hišno ustno izročilo. Lastniki še znajo prepričljivo pokazati njeno lokacijo, a v naravi sledi o njej ni več.

Danes tudi ni mogoče povsem natančno ugotoviti, kdaj sta mlin in žaga iz grajske prešla v posest tržanov. Domnevno je bil najprej njun lastnik trški trgovec Anton Schmidt, ki je posest v Kozjem leta 1815 prodal podložniku kozjanske graščine Francu Vovku, njegova družina pa leta 1874 trškemu kleparju Mihaelu Feltrinu. Feltrinova nečakinja, Marijana Feltrin, ki je bila izučena kleparske obrti, se je poročila s tesarjem Antonom Kroflom in tako se je domačije z mlinom in žago v Bistrem Grabnu najprej oprijelo ime »Pri špenglerju«, danes pa je po opustitvi vseh obrtniških dejavnosti prevladalo ime pri Kroflnu.

Danes ni znano, kdaj so Vovkovi ali Feltrinovi opustili žagarsko obrt. Vse do začetka 60. let 20. stoletja se je obdržal le mlin, ki so ga nato opustili, v mlinskem prostoru pa si je takratni lastnik, Stanko Krofl, uredil mizarsko delavnico, ki je po njegovi smrti samevala in postajala shramba odsluženih predmetov. Leta 1998 je na pobudo sorodnika Kroflnovih, Slavka Kremenška, stekla temeljita spomeniškovarstvena obnova Kroflnove domačije,[74] ki jo danes sestavljata le hiša in gospodarsko poslopje. V pritličju hiše je v nekdanjem stanovanjskem delu urejena ambientalna muzejska zbirka bivalne kulture, v nekdanjem mlinu pa seminarsko-galerijski prostor, kjer Muzejsko društvo Kozje redno prireja razstave z zgodovinsko, domoznansko in etnološko tematiko ter predavanja in družabna srečanja.

Kroflnov mlin v pogonu (foto: Erna Kremenšek, 1960; arhiv Slavko Kremenšek).

73 Orožen, *Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi,* str. 215.

74 Hazler, *Nekoč grajski, danes Kroflnov mlin.*

Kroflnov mlin, kot ga poznamo danes (foto: V. Hazler, 1. 3. 2008).

Čeprav so bila glede rekonstrukcije mlinskega mehanizma, kolesa in vodnih korit mnenja deljena, je nazadnje prevladalo stališče, da se mlinski prostor prezentira v zatečenem stanju in uredi zgolj za seminarsko-galerijsko dejavnost. Spomin na nekdanji mlin se ohranja le z nekaj opreme, kot so slika sv. Miklavža, zavetnika mlinarjev, talna tehtnica in smrekove podnice, ki so na mestu, kjer je stal mlinski mehanizem, pritrjene v drugačni smeri kot drugod.

V muzejsko življenje je pritegnjeno tudi gospodarsko poslopje. V prostoru v pritličju je urejena stalna muzejska zbirka »Pri špenglerju«,[75] del poda v nadstropju pa zavzema zbirka o zgodovini načina življenja na Kroflnovi domačiji oziroma mlinu. Uradno se vse muzejske enote povezujejo pod skupno ime »Muzejska zbirka Pri špenglerju – kulturni spomenik Kroflnov mlin«. Zanjo skrbi poseben programski odbor, sestavljen iz širšega kroga družinskih članov, domačinov in konservatorske stroke.

Kot je bilo že omenjeno, je z javnim življenjem Kroflnove domačije (mlina) povezano delovanje leta 2002 ustanovljenega Muzejskega društva Kozje. Društvo vsako leto pripravlja poučne razstave in predavanja ter si med drugim prizadeva za boljšo dostopnost in urejenost razvalin gradu Kozje, ki so še ohranjene na hribu nad trgom Kozje. Načrt ureditve pripravlja Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Celje, ki naj bi ta izjemen kulturni spomenik bolje povezal s trgom in ga aktivno vključil v vse bolj razgibano turistično ponudbo Kozjanskega.

Dvor, graščina[76] s kozolcem in gospodarskimi poslopji, Hotemež 17[77]

V obdobju poznega fevdalizma in po njegovem zatonu so ob grajskih in graščinskih stavbah ter dvorcih nastajale različne gospodarske stavbe, ki so se marsikje ohranile vse do današnjih dni. Pogosto so bile prostorsko ločene od gosposkih bivališč in umeščene v okolje pristav, med izjemno razsežen agrarni obrat. Tudi tam so takšno gospodarsko enoto poleg bivalno upravne stavbe sestavljale gospodarske stavbe, med drugim hlevi, žage, šupe, golobnjaki, vinogradni dvorci s kletmi in kozolci. Zlasti dvojni kozolci so bili pogosto osrednja do-

75 Prav tam, str. 51–53.

76 Dvojna opredelitev tipa je povzeta po Stoparju (glej: Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska*, str. 62).

77 Še leta 2005 je imela osrednja pristava hišno št. Hotemež 17. Danes je brez označitve, vendar je iz več spletnih virov mogoče razbrati, da ima podjetje »Pohorje« del dejavnosti (živinoreja) še na tem naslovu, čeprav je vsa posest povsem zapuščena.

Kozolec pri dvorcu v Hotemežu z jugovzhodne strani, kjer ga že zarašča grmičevje in obrašča srobot (foto: V. Hazler, 14. 8. 2011).

Kozolec pri dvorcu v Hotemežu z jugozahodne strani (foto: V. Hazler, 14. 8. 2011).

minanta fevdalnih veleposestev, saj so po arhitekturnih razsežnostih, zahtevnosti gradnje in likovnih poudarkih praviloma presegali okoliško povprečje oziroma leseno gradnjo večinskega podložnega prebivalstva. Le tu in tam se je z njimi lahko primerjal kakšen res premožen kmet ali veleposestnik, na primer na zahodnem delu Notranjskega,[78] v Škofjeloškem hribovju,[79] na Dolenjskem[80] ali Štajerskem.[81] Grajski oziroma graščinski kozolci so bili dejansko izjemnih konstrukcij in dimenzij, saj so nekateri obsegali po šest in celo osem parov oken ter merili čez 30 ali celo 40 metrov v dolžino.

V kategorijo presežnikov sodi tudi kozolec pri dvorcu v Hotemežu pri Radečah, ki je nastal »šele« leta 1853, a je vse do konca drugega tisočletja ostajal del dokaj trdnega gospodarstva in se uporabljal kot vsestranski shrambni objekt. Kozolec ima šest parov oken in slikovito izrezljane podporne ročice. Dobršen del mreže tramičev v vzdolžnih branah je sicer že izgubil, a je še vedno najbolj dominanten objekt prostorsko razsežnega agrarnega obrata, ki ga je nazadnje upravljalo državno podjetje v obliki odprte enote kazensko poboljševalnega doma z bližnjega gradu Dvor pri Radečah.[82]

Kozolec stoji le dober lučaj severno od osrednje pristave in se funkcionalno povezuje s sosednjimi hlevi in skladišči. Po denacionalizacijski odločbi skupaj s celotno posestjo ponovno pripada predvojnim lastnicam, ženskemu nunskemu redu, Hčeram krščanske ljubezni – usmiljenkam, ki želijo posest prodati. Zavod za gozdove Republike Slovenije, Območna enota Brežice, si prizadeva območje pridobiti za ureditev Centra predelave lesa, saj je v sestavu posesti tudi velika žaga.[83]

Južna stran renesančnega dvorca Golič z vogalnim stolpom brez prvotne zvonaste strehe – ščiti ga začasna (?) streha v obliki ravne betonske plošče (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

78 Kozolci srednjih in velikih kmetov z zidanimi stebri in tremi ali štirimi pari oken nad Hotavljami.

79 Kozolec s šestimi pari oken nekdanje Kalanove domačije, bolj znane kot Tavčarjev dvorec na Visokem.

80 Kozolci s tremi pari oken s »perutmi« (podaljški v enojne kozolce) srednjih in velikih kmetov v Mirenski dolini, delo tesarja Janeza Gregoriča pred drugo svetovno vojno in po njej.

81 Kozolec s štirimi pari oken velikega kmeta iz Dolenje vasi pri Preboldu, ki sedaj odkupljen stoji na prireditvenem prostoru (Hmeljarski likof) v Braslovčah in je last tamkajšnje občine.

82 Na spletnih straneh je še ohranjen njihov naslov, ki pojasnjuje dejavnost: Pohorje proizvodnja opreme za protipožarno zaščito in namakanje, ulivanje in kovanje barvnih kovin ter kmetijska proizvodnja p.o. Tip dejavnosti: Storitve, Prodaja na drobno, Prodaja na debelo, Proizvajalec, Distributer, Uvoznik (elektronski vir: Hotemež – storitve – podjetje). Na tem naslovu so se ukvarjali še z živinorejo (elektronski vir: Hotemež – Živinoreja Hotemež).

83 Povedal Jože Prah, univ. dipl. ing. gozd. (Hazler, *TZ, Hotemež*, 14. 5. 2012).

Dvorec Golič, Dobrnež 3, s pripadajočimi stavbami, Dobrnež 4 in 5

Dvorec Golič stoji na ravnici v vasi Dobrnež severovzhodno od Slovenskih Konjic. Nekoč dominantna stavba se danes skupaj z dvema še »preživelima« stanovanjskima vilama izgublja v zaraščenem parku in razsežni obrtni coni.[84] V območje dvorca silijo novejše stanovanjske hiše in cestni obroč, ki območje dvorca ostro ločuje od gričevnatega

Dobrnež, dvorec Golič. Reklamni plakat Benedikta Hertla za stari in mladi konjak, s katerim je dobival vrhunska priznanja na številnih mednarodnih sejmih: leta 1891 v Tyanauu (zlata medalja), 1895 v Berlinu (zlata medalja) in 1895 v Parizu (zlata medalja) (vir posredoval J. Baraga, 2009).

84 Pred leti je sedanji lastnik odstranil dotrajani dvovrstni topolov drevored iz srede 19. stoletja, ki je bil speljan v ravni črti od dvorišča proti jugozahodu do glavne ceste. Nadomestil ga je z novo zasaditvijo jagnedi, vendar so neznanci sadike kmalu uničili.

Dobrnež, podoba Goliča iz okrog leta 1895. Povečava z reklamnega plakata lastnika Benedikta Hertla (vir posredoval J. Baraga, 2009).

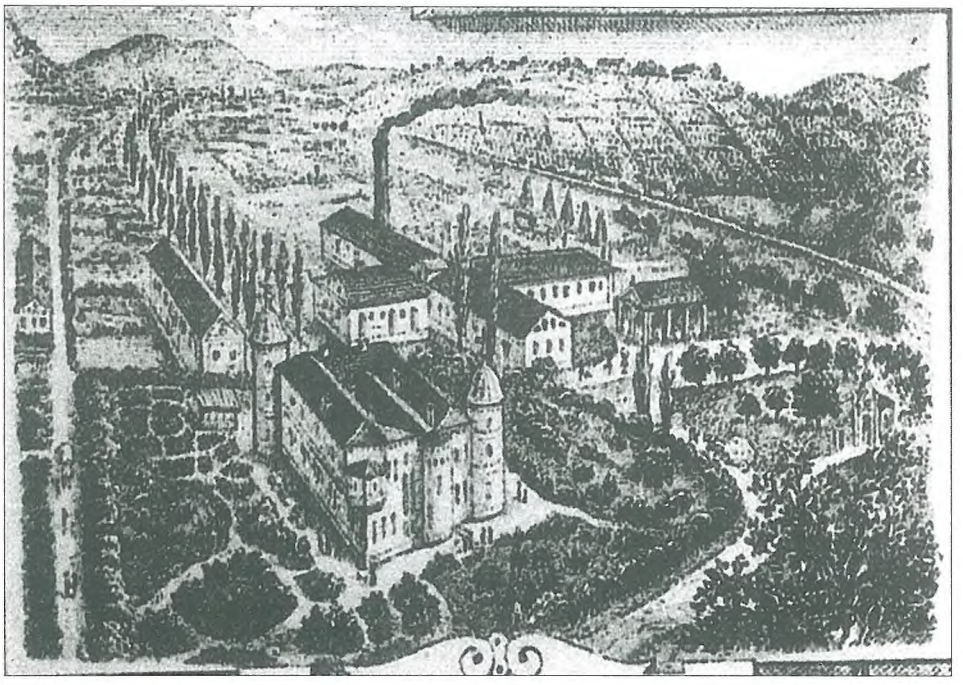

Dobrnež, podoba Goliča iz okrog leta 1895. Povečava z reklamnega plakata lastnika Benedikta Hertla. V ospredju je dvorec, levo vzdolž drevoreda je dolga stavba, poznejša Vila Helena, nasproti ji stoji tovarna konjaka. Iz kompleksa proti zahodu poteka dvoredni drevored visokoraslih topolov – jagnedi (vir posredoval J. Baraga, 2009).

zaledja, posejanega s travniškimi sadovnjaki, z vinogradi in zaplatami gozdov ter raztresenimi kmečkimi domačijami in delavskimi domovi.

Danes je lastnik Goliča vinarsko-sadjarsko podjetje »Zlati grič, d.o.o.«[85] iz Škalc pri Slovenskih Konjicah. H Goliču sodijo dvorec s hišno številko Dobrnež 3 in dve podobno zasnovani hiši s hišnima številkama Dobrnež 4 in 5, ki ju starejši domačini še prepoznavajo po imenih: Vila Claudia in Vila Helena. Tako ju je po svojih hčerah in ženi poimenoval Benedikt Hertl, uspešni podjetnik in tovarnar češkega rodu, ki je na Goliču zagospodaril leta 1884 in med drugim v traktih Vile Claudia varil izvrsten konjak.[86]

Dvorec Golič naj bi ime dobil po golem hribu, ki se nahaja v ozadju. Nekateri avtorji navajajo,[87] da je bil v preteklosti obdan s širokim vodnim jarkom, katerega ostanek naj bi bil ribnik, ki je sedaj zasut.[88] Vodo v jarek in ribnik je verjetno dovajal bližnji potok Bezinščica, ki priteka s severa in se nato izliva v Dravinjo.

Dvorec Golič se v srednjeveških virih ne omenja. Leta 1542 ga je pozidal Adam Lindeški, kar pojasnjuje heraldična napisna plošča, ki je bila do okrog leta 1990 vzidana na steni osrednje veže, danes pa je na stopnišču Občine Slovenske Konjice.[89] Adam Lindeški je bil cesarski svetovalec in vladar nižjeavstrijskih dežel (1563–1564), a koliko časa je graščina še ostala v posesti Lindeških, ni znano.[90]

V času lastništva rodbine Conti so dvorec leta 1635 močno poškodovali uporni kmetje, ki naj bi ga po nekaterih virih celo podrli.[91] Plemiči Conti de

Slovenske Konjice. Nagrobnik zakoncev Hertl tik pod cerkvijo sv. Ane na konjiškem pokopališču (foto: V. Hazler, 24. 7. 2009).

85 Hazler, *Vsebinski program podjetja »Zlati grič, d.o.o.«.*

86 Reklamni letak z risbo Goliča, besedilom in na različnih sejmih doseženimi medaljami je podjetnik in tovarnar Benedikt Hertl uporabljal za promocijo svoje dejavnosti. Konjak je uspešno predstavil na več mednarodnih sejmih v Tyanauu (1891), Parizu (1895) in Berlinu (1895) ter dosegel zlate medalje. Podobne reklamne letake in celostno korespondenčno podobo (pisemski papir, računi) so ob prelomu 19. in 20. stoletja imeli tudi številni drugi tovarnarji, trgovci, gostilničarji in hotelirji, ki so poslovali v večjem delu Cislajtanije, tj. zahodnega dela avstro-ogrske monarhije.

87 Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 74; Zdovc, *Neobjavljeni in objavljeni prispevki za zgodovino Konjic. 3. zvezek*, str. 13.

88 *Krajevni leksikon Slovenije III*, str. 294.

89 Glasi se: »*Der mogmoc (?) h(err) Adan, Herr zu Lindeckh, der r('omische)n khay(serlichen) M(ajestā)t Ratt und regent der Niederō(sterreich)ischen Lande, hat solihen Siz, genant am Golitsch, von neuen erpaut an(n)o s(o)m(ini) 1542. Apolen i Achacn paid sun.*« Slovenski prevod: »*Mogočni (?) gospod Adam, gospod Lindeški, rimskega cesarskega Veličanstva svetovalec in vladar nižjeavstrijskih dežel, je ta gradič, imenovan ob Goliču, iznova pozidal l. 1542. Apolonija in Ahacij, obeh sin*« (prevod Avgust Stegenšek, glej: Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 74).

90 Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*, str. 125; isti: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, str. 27.

91 Nekateri avtorji navajajo, da so ga razrušili, kar pa verjetno ne drži, temveč so ga, kot navaja Stopar, zgolj razdejali (glej: Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*, str. 126).

Comissano se kot lastniki omenjajo še leta 1790, nato dvorec prevzamejo plemeniti Berlendisi, leta 1822 pa grof Vincenc Gaisruck. Pred letom 1848 je bil lastnik Goliča Tomaž Gorinšek iz Laškega, leta 1884 sta mu sledila Čeha, že omenjeni varilec konjaka Benedikt Hertl in za njim Josip Klvaňa.[92]

Benedikt Hertl (1839–1925) je umrl v častitljivi starosti 86 let. Žena Claudia (1848–1936) ga je preživela za enajst let in oba sta pokopana na konjiškem pokopališču. Po Benediktovi smrti so se Hertlovi spopadali s poslovnimi težavami, leta 1932 pa je dvorec zajel požar in ga zelo poškodoval. O dogodku je poročal tudi časopis *Slovenski gospodar*.[93]

Leta 1948 je nova oblast Golič in vso posest nacionalizirala – postal je splošno ljudsko premoženje. Od leta 1949 do 1955 je tam delovala kmetijsko obdelovalna zadruga, pozneje živinska farma konjiškega državnega kmetijskega posestva,[94] nazadnje pa so Goliču dodelili današnjo namembnost – socialna stanovanja.[95]

Dvorec

Nace Šumi je v svoji monografiji *Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem*[96] Golič označil za značilen primer štajerskega renesančnega dvorca,[97] ki ga v osi glavnega pročelja krasi bogato členjen kamniti portal. Sicer pa je dvorec zasnovan kot visoka enonadstropna stavba skoraj kvadratnega tlorisa z dvema okroglima vogalnima stolpoma. Prvotno ju je prekrivala značilna zvonasta streha,[98] ki jo

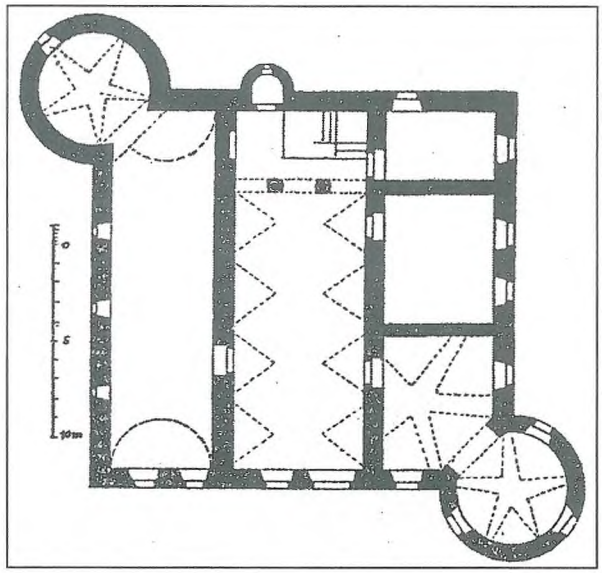

Dobrnež 3. Tloris pritličja dvorca Golič (vir: Stegenšek, Konjiška dekanija, str. 75).

Dobrnež 3. Podoba dvorca Golič leta 1940 (vir posredoval J. Baraga, 2009).

92 Zdovc, *Neobjavljeni in objavljeni prispevki za zgodovino Konjic*, str. 11.
93 Isti, *Dvorec Golič*, str. 18.
94 Prav tam.
95 V skromnih bivalnih razmerah v graščini in Vili Heleni živi še nekaj družin.
96 Šumi, *Arhitektura*, str. 99.
97 Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*, str. 125.
98 Stopar jo imenuje »stožčasta kapa« (glej: Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, str. 27).

Dobrnež 3. Dediščinsko in gradbeno razvrednoteno zunanjščino dvorca Golič zakrivajo neavtohtone vrbe, ki so jih pred leti zasadili stanovalci, da lahko poleti uživajo v prijetnem hladu (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

je severni stolp izgubil leta 1962, južni pa kmalu po letu 1980.[99] Stropni odprtini sta v obeh primerih nadomestili ravni betonski plošči.

Tlorisna razvrstitev prostorov v pritličju in nadstropju je približno enaka. V pritličju je v osrednjem delu stavbe široka veža z banjastim obokom, ki je opremljen s sosvodnicami. Levo je banjasto obokana klet, desno pa trije manjši prostori. Prvi prostor ima zvezdasti obok in je povezan z vogalnim stolpom, kjer je zvezdasti obok še bolj izrazit. Podoben obok ima tudi prostor v nasprotnem vogalnem stolpu. V veži sta ohranjena portala iz 16. stoletja z lahno posnetimi robovi. V 19. stoletju so zunanjščino temeljito predelali, kar je razvidno ob pregledu delno že odpadajočih ometov. Predelavo je doživela tudi notranjščina, kjer je novejše predvsem stopnišče z leseno ograjo. V nadstropju je velika veža z več vhodi v bivalne prostore. Strop v veži ima značilno dekorativno poslikavo iz okrog leta 1870.

Vila Claudia

Vila Claudia je nadstropna stavba podolgovatega tlorisa z dvokapno streho naklona okrog 45°, ki je prekrita z bobrovcem. Orientirana je sever : jug, pozidana iz polne opeke, v celoti ometana in belo pobeljena. Na zahodni strani je imela pripojeno leseno verando, ki je neznanokdaj povsem propadla. V pritličju in nadstropju so se ohranila prvotna pokončna okna značilnih oblik z valovito obrezanimi lesenimi okvirji (*špaletami*) in lesena vrata na glavnem vzhodnem pročelju v skrajnem levem in desnem delu stavbe.[100]

Iz risbe iz okrog leta 1895 je mogoče razbrati, da je bila takrat stavba bistveno večja in da je imela tloris v obliki križa. V njenem severovzhodnem kotu naj bi stal razmeroma visok tovarniški dimnik destilacije konjaka, ki pa je na drugi risbi postavljen na koncu zahodnega trakta.[101] Tudi o dimniku danes ni več sledi, obdržala se je le Vili Heleni podobno oblikovana zunanjščina.

99 Stopar trdi: »... da so jo 1962 odstranili in jo nadomestili z betonsko ploščo« (glej: Stopar, prav tam), kar potrjuje tudi izjava Janeza Lešnika (Hazler, *TZ, Slovenske Konjice*, 6. 6. 2012). Avtor tega zapisa se strehe nad južnim stolpom spominja vsaj še do leta 1980, vendar je bila že takrat v zelo slabem stanju.

100 Trenutno je stavba povsem prazna in propada. Ometi na več mestih odpadajo, stavbo obraščata grmičevje in drevje, močno je poškodovano stavbno pohištvo, streha že kliče po ponovnem prekritju ali vsaj zasilnem krpanju lukenj.

101 Panoramski risbi z visoko dvignjenega gledišča (najmanj okrog 50 metrov nad tlemi) nista povsem zanesljiva posnetka realnega stanja in vsebujeta kar nekaj napak. Najbolj očitna je različna lokacija dimnika (glej sl. na str. 776).

Dobrnež 4. Današnja podoba Vile Claudie, ki terja čimprejšnjo obnovo, saj so ji dnevi preživetja dobesedno šteti (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

Dobrnež. Razglednica iz okrog leta 1910 prikazuje Vilo Claudio (levo), dvorec Golič in Vilo Heleno (desno) (vir posredoval J. Baraga, 2009).

Vila Helena

Tudi Vila Helena je nadstropna stavba podolgovatega tlorisa z dvokapno streho naklona okrog 45 °, ki je prekrita z bobrovcem. Orientirana je v smeri sever : jug, pozidana iz polne opeke, v celoti ometana in belo pobeljena. Zgrajena je bila v začetku 19. stoletja; najdemo jo namreč že v franciscejskem katastru iz leta 1825, ki jo postavlja na mesto, kjer stoji danes. Na tem mestu je upodobljena tudi na omenjenem reklamnem listu iz okrog leta 1895. Risba jo prikazuje kot izrazito podolgovato 10-osno stavbo s po dvema vhodoma na glavnem pročelju. Takrat še ni imela pripojene lesene verande na dvoriščnem (južnem) pročelju. Hertlovi so jo po letu 1895 bistveno skrajšali (na današnjih 5 osi) in nato postavili še leseno verando, kakršno je imela tudi Vila Claudia. Stavba je z verando upodobljena že na fotografiji iz okrog leta 1910 in od takrat se njena zunanjščina ni več pomembneje spremenila.

Posebnost Vile Helene je likovno bogat lesen portal na glavnem pročelju stavbe s kaneliranimi podboji, s pravokotniki členjeno preklado in močno profilirano gredo. Zanimiva so tudi prvotna okna, ki so pokončnih oblik z valovito obrezanimi lesenimi okenskimi okvirji. Pod zgornjim zaribanim ometom se skrivajo ostanki prvotnih ometov in značilen sistem razporeditve oken in lin.

Dobrnež 5. Glavni portal Vile Helene (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

Dobrnež 5. Današnja podoba Vile Helene, ki terja čimprejšnjo obnovo in izselitev stanovalcev, ki z brezbrižnim odnosom slabšajo njeno podobo – tudi s postavljanjem vsemogočih dvoriščnih pritiklin (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

Vila Helena je sicer še v zadovoljivem gradbenem stanju, vendar videz zunanjščine kvarijo samovoljne preureditve stanovalcev. Te zmanjšujejo njeno dediščinsko in gradbeno vrednost ter so (žal) slab primer nenadzorovanega upravljanja in tudi varstva objekta kulturne dediščine, ki nima prav veliko likovnih in arhitekturnih atraktivnosti, a je vendar neločljiv člen pomembnega kompleksa dvorca Golič.

Predlagane ureditve območja dvorca Golič

Vse tri predstavljene stavbe so dediščinsko in gradbeno razvrednotene, vendar jih je mogoče, vključno s parkom in pripadajočimi zemljišči, še preurediti v kakovostno kulturno in turistično središče. V dvorcu je predviden hotel visoke kategorije, z recepcijo, restavracijo, hotelskimi sobami, kapelo za občasno katoliško bogoslužje internega značaja (hotelski gostje), vinoteko z degustacijami vin in podobno. Tam naj bi potekali tudi izobraževalni seminarji in večeri renesančne glasbe, ki jih je poleti mogoče izvesti tudi v urejenem parku. Predvideni so še vrtne prostočasne dejavnosti, vrtna restavracija, jezdenje konj ter vožnja s kočijami po parku in okolici. Ena glavnih ponudb bi bila prodaja hišnega konjaka, ki bi ga v svoji destilarni proizvajal »Zlati grič, d.o.o.«.

V Vili Claudii je načrtovana umestitev energetskega središča, shrambe za živila in orodje, nekaj sob za zaposlene in stanovanje za oskrbnika celotnega območja dvorca Golič.

V Vili Heleni je predvidena ureditev apartmajev visokega hotelskega standarda. Gostje se bodo po želji oskrbovali sami ali pa jedli v glavni hotelski restavraciji dvorca.

O grajskih kleteh kot »temeljih« fevdalnih gospodarstev

V letih 2006 in 2007 sem izvedel raziskavo o vinskih kleteh na Slovenskem. V knjižni izdaji sem predstavil petinsedemdeset različnih tipov vinskih kleti,[102] med drugim tudi kleti v gradovih, graščinah in dvorcih. Raziskava je ugotovila zastopanost kleti v večini grajskih stavb, ki so tam delno (npr. Šrajbarski turn pri Krškem) ali povsem vkopane (npr. grad Brežice) pod pritličje in so praviloma obokane. Nekateri gradovi[103] so imeli po vi-

Veličane 56. Zidanica Malek v Jeruzalemskih goricah (foto: V. Hazler, 19. 11. 2006).

[102] Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem.*

[103] Poleg njih tudi samostani; npr. stiški samostan je imel v kraju Sevno pod Trško goro pri Novem mestu velik dvorec s kletjo Bajnof. Ohranile so se menda samo kleti, ki so zasute na dvorišču sedanje Vinske kleti Bajnof, ki domuje v nekdanjem hlevu omenjenega dvorca.

Veličane 56. Vkopana klet zidanice Malek (foto: V. Hazler, 19. 11. 2006).

Visole 40. Razkošni Eglsdorferjev štok ima povsem vkopano klet, ki pa je danes drvarnica (foto: V. Hazler, 12. 7. 2008).

nogradniških območjih postavljene vinogradne stavbe s stanovanji in kletmi ter spremljajočimi gospodarskimi poslopji. Ena takšnih je zidanica Malek v Jeruzalemskih goricah, ki je nekdaj pripadala gospostvu Branek na območju Branoslavcev, katerega lastniki so bili Mauerji, za njimi do leta 1903 grofje Codroipo iz Vidma v Italiji, nato pa do nacionalizacije posesti vinski trgovci Fischeraui iz Leobna.[104]

Plemiške družine so imele na vinogradniških območjih viničarske gospodarske obrate z osrednjim bivalnim dvorcem, pa tudi *štoke*,[105] razkošnim vilam podobne stavbe, kjer so poletne mesece preživljale v druženju in zabavah. V 19. stoletju je vse več vinogradniških posesti prehajalo v meščanske roke, vendar so se objekti in vinogradi obdržali, prav tako kot sladkobne razvade lastnikov.

Raziskovanje vinskih kleti na Slovenskem ni dokončano delo. Predvsem ni dokončano raziskovanje kleti pod gradovi, graščinami in dvorci ter ločenih vinogradnih stavb. Tematika je pomembna, ker grajskim gospodarstvom daje nove pomenske razsežnosti. Nekatere med njimi so predstavljene v knjigi *Vinske kleti na Slovenskem*,[106] vendar pa slovenski gradovi, graščine in dvorci hranijo še vrsto teh pomembnih stavbnih sestavin, ki so bile vedno pomemben del gospodarskega in družabnega utripa grajske poselitvene enote. Številne, kot so na primer kleti v gradu Lemberg pri Dobrni, graščini Ravno polje pri Kungoti na Dravskem polju, gradu Borl, dvorcu Štatenberk, dvorcu Dob pri Mirni na Dolenjskem, gradu Ptuj, gradu Cmurek, gradu Hrastovec, gradu Rihemberk, gradu Vipolže v Brdih, Zajčjem gradu v Podnanosu in druge, so izvrstna priložnost za nadaljnje celostne in celovite raziskave grajskih poselitvenih enot in pripadajočih obdelovalnih površin, nenazadnje tudi nekoč razsežnih grajskih vinogradov.

Sklep

Razmišljanje etnologa o grajskih poselitvenih enotah v slovenski raziskovalni praksi ni novost. Ob koncu 80. in na začetku 90. let 20. stoletja se je s problematiko bivalne kulture gradov srečeval umetnostni zgodovinar in etnolog Gorazd Makarovič. Na podlagi dobrega poznavanja evropske literature in analogij je predstavil življenje na nekaterih slovenskih gradovih.[107] Dokazal je, da se lahko tudi etnologi vključijo v raziskovanje grajske arhitekture, kar je bil pred tem bolj »privilegij« umetnostnih zgodovinarjev in arhitektov. Seveda mora biti raziskovalec za to delo ustrezno usposobljen (poznavanje zgodovine, umetnostne zgodovine, jezikov itd.). Tem izzivom je v prvi polovici 90. let sledilo širše zanimanje mlajših etnologov za to problematiko. Tako je leta 1994 v knjižni izdaji izšlo diplomsko delo Bernarde Potočnik z naslovom Hmeljnik,[108] v katerem je avtorica raziskala način življenja plemičev Wambolt von Umstadt v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno na gradu Hmeljnik. Nato je grajska tematika ponovno postala bolj ali manj obrobna etnološka tema, dokler se ni v novem tisočletju v različne grajske prireditve vključil etnolog Janez Bogataj. Napisal je vrsto jedilnih listov za grajske pojedine, pripravil scenarije za prireditve na Ljubljanskem gradu (npr. protokol za grajske piskače) in koncept ureditve zbirk za sevniški grad ter leta 2010 sodeloval v projektni skupini skupaj z Narodnim muzejem, Slovenskim etnografskim muzejem in Tehniškim muzejem Slovenije pri snovanju in postavitvi muzejske zbirke na gradu Bogenšperk. Bogataj je v *Slovenskih novicah* tedensko objavljal podlistek s krovnim naslovom Okusiti Slovenijo in med drugim objavil članek z naslovom V gradovih po kmečko.[109] S tem pa je bila bera etnoloških stikov z gradovi do danes bolj ali manj zaključena.

Pričujoči sestavek je nadaljevanje avtorjevega zanimanja za problematiko gradov. Zanimanje se je razvilo iz povabila k sodelovanju pri monografski predstavitvi gradu Tuštanj, kjer je avtor obravnaval njegove gospodarske dejavnosti, nato pa se je ponovno odzval povabilu urednika Kronike na odmeven posvet »Razumeti grad – vloga in pomen gradov na Slovenskem«, kjer je poskušal opozoriti na celovito in celostno obravnavo grajskih poselitvenih enot, skupaj z vsemi njihovimi pripadajočimi stavbami in napravami, kar je v nekaterih tujih raziskovalnih okoljih že poznana praksa.[110] Ob tem je razvijal metodološki vidik z vidika *celovitosti obravnave* gradov v vseh njihovih pojavnih oblikah v času in prostoru tako po *horizontalnem* kot *vertikalnem* načelu. Opozoril je tudi na pomen *celostne obravnave* gradov, ki jo razume predvsem v pomenu interdisciplinarnosti, kar v dosedanji raziskovalni praksi ni bila vedno prioriteta. Po avtorjevem mnenju je zelo pomemben tudi efekt recepcije in percepcije, saj ni vseeno, kako dediščino sprejmemo, jo prepoznamo, ovrednotimo in nato po kakovostni obnovi vključimo v življenje, pogosto v precej drugačni

104 Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*, str. 72–73.
105 Ime *štok* (iz nem. Stock = nadstropje) za nadstropno vilo (dvorec) z vkopano kletjo je poznan predvsem na vinogradniškem območju Visol nad Slovensko Bistrico (o tem več: Hazler, *Vinske kleti na Slovenjebistriškem*, str. 240–242).
106 Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*.
107 Makarovič, *Pričevanje romanskega gradu Gamberka*, str. 125–162; isti, *Grad Vodriž*, str. 30–80; isti: *Pričevanje gotskega stolpa Kebija o stanovanjski kulturi*, str. 143–205.
108 Potočnik, *Hmeljnik*.
109 Bogataj, *V gradovih po kmečko*, str. 15.
110 Müllner, *Kärntner Stadelfenster*, npr. str. 34–35, 61, 65, 152–153, 156–157, 164, 165, 180–181, 182–183; glej tudi: Frick, *Alte Kärnter Bauernhöfe*.

podobi. Zato je obnova ena najodgovornejših konservatorskih nalog, ki se je njeni nosilci povsem zavejo šele po uspešnem ali neuspešnem preizkušanju nove življenjske zgodbe obnovljenega objekta v javnem življenju. Pri tem je vključitev v programe kulturnega turizma pravzaprav ključna za obstoj takega spomenika.

Naj dodam še naslednjo misel. Pričujoči zapis ni kritika dosedanjih raziskovalnih prizadevanj uglednih raziskovalcev gradov na Slovenskem, ampak zgolj spodbuda k celovitemu in celostnemu raziskovanju te impresivne stavne dediščine in spremljajočih kulturnih oblik. Prepričan sem, da je s takšnih raziskovalnih izhodišč delež etnoloških raziskav še kako pomemben in uporaben.

VIRI IN LITERATURA

Baš, Franjo: Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 24, 1929, str. 71–90.

Baš, Franjo: Hmeljarstvo v Savinjski dolini. *Geografski vestnik*, 1, 1925, str. 40–51.

Baš, Franjo: Kobanski hram. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 23, 1928, str. 17–42.

Bogataj, Janez: V gradovih po kmečko. Okusiti Slovenijo. *Slovenske novice*, 13. marec 2008, str. 15.

Curk, Jože: *Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah. Topografsko gradivo VI.* Celje: Zavod za spomeniško varstvo Celje, 1967.

Čufar, Katarina, Velušček, Anton: Dendrologija in dendrološke raziskave v Sloveniji. Hočevarica – enolitsko kolišče na Ljubljanskem barju. *Opera Instituti Arhaeologici Sloveniae*, 8, 2004, str. 263–273.

Frick, Anton: *Alte Kärnter Bauernhöfe*. Berwang/Tirol: Steiger Verlag, 1987.

Grabner, Mojca: Območje konjiške občine na prvi vojaški specialki za slovensko ozemlje v letih 1763–1787. *Konjiško. 850 let pražupnije 1146–1996* (ur. Anton Ožinger in Ivan Pajk). Slovenske Konjice: Nadžupnijski urad Slovenske Konjice, 1996, str. 28–33.

Gričnik, Anton: Mati mnogih hčera. Narodopisni paberki in drobtine. *Konjiško. 850 let pražupnije 1146–1996* (ur. Anton Ožinger in Ivan Pajk). Slovenske Konjice: Nadžupnijski urad Slovenske Konjice, 1996, str. 294–324.

Haruzin, Aleksander: Krestjanin Avstrijskoj Krajnjy i jego pastrojki (Kmet avstrijske Kranjske in njegove zgradbe). *Živaja starina: žurnal o russkom fol'klore i tradicionnoj kul'ture*, 12, Sankt Peterburg, 1902.

Haruzin, Aleksander: Žilišče Slovinca Verchnjej Krajny. *Živaja starina: žurnal o russkom fol'klore i tradicionnoj kul'ture*, 12, Sankt Peterburg, 1902.

Hazler, Vito: Kmet in graščak. O gospodarstvu gradu Tuštanj. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, 57, 2009, št. 2, str. 419–430.

Hazler, Vito: Leseni čoki. Dediščina tlakovanja na Slovenskem. *Les*, 60, 2008, št. 9, str. 333–339.

Hazler, Vito: Mlin brez mlina. Obnova domačije »Pri špenglerju«, kulturnega spomenika Kroflnov mlin. *Glasnik slovenskega etnološkega društva*, 48, 2008, št. 1–2, str. 35–43.

Hazler, Vito: *Mlinarjeva zidanica, Mali Vrh 33. Konservatorska izhodišča za obnovo.* Zbirka Kulturna dediščina, 2. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete, 2008. (elektronska knjiga/izdaja: http://etnologija.etnoinfolab.org/sl/informacija.asp?id_meta_type=73&id_informacija=440).

Hazler, Vito: O kulturi vinskih kleti na Slovenskem. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 49, 2009, št. 3/4, str. 5–13.

Hazler, Vito: Ojačati ili razgraditi baštinu? Baština starih obrta i obnova baštinjenih građevina. *Tradicijski obrti - izazov za kulturni turizam. Zbornik radova s međunarodne konferencije, 30. in 31. siječanj 2008, Donja Stubica* (ur. Goranka Horjan in Aleš Gačnik). Gornja Stubica: Muzeji Hrvatskog Zagorja, 2008, str. 61–71.

Hazler, Vito: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem.* Ljubljana: Založba Rokus, 1999.

Hazler, Vito: Varstvo kulturne (stavbne) dediščine. (Raz)korak med teorijo in prakso. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 43, 2008, št. 3–4, str. 9–17.

Hazler, Vito: Vinske kleti na Slovenjebistriškem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica III* (ur. Ferdinand Šerbelj in Stane Gradišnik). Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo Slovenska Bistrica, 2009, str. 205–253.

Hazler, Vito: *Vinske kleti na Slovenskem. 75 vinskih kleti vinorodnih dežel Podravja, Posavja in Primorske/Wine cellars in Slovenia. Review of 75 wine cellars in Slovenia.* Ljubljana: Založba Kmečki glas, 2007.

Jakič, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem.* Radovljica: Didakta, 1995.

Knific, Vladimir: Matija Murko in varstvo ljudskega stavbarstva. *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj* (ur. Rajko Muršič in Mojca Ramšak). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika SED, št. 23), 1995, str. 58–66.

Komelj, Ivan: Poročilo o gradu Hmeljnik. *Varstvo spomenikov*, VI, 1959, str. 74.

Krajevni leksikon Slovenije III. Ljubljana, 1976.

Lah, Ljubo: Od arhitekturnega konzervatorstva, obnove in prenove do integralnega varstva dediščine. *Urbani izziv,* 12, 2001, št. 1, str. 31–45.

Ložar, Rajko: Kmečki dom in kmečka hiša. *Narodopisje Slovencev I* (ur. Rajko Ložar). Ljubljana: Založba Klas, 1944, str. 62–97.

Ložar, Rajko: Naselje in zemljišče. *Narodopisje Slovencev I* (ur. Rajko Ložar). Ljubljana: Založba Klas, 1944, str. 53–61.

Makarovič, Gorazd: Pričevanje romanskega gradu Gamberka o stanovanjski kulturi. *Varstvo spomenikov,* 30, 1988, str. 125–162.

Makarovič, Gorazd: Grad Vodriž, spomenik zgodnjegotske viteške stanovanjske kulture. *Etnolog,* 1 (52), 1991, str. 30–80.

Makarovič, Gorazd: Pričevanje gotskega stolpa Keblja o stanovanjski kulturi. *Etnolog,* 5 (56), 1995, str. 143–205.

Maroević, Ivo: *Sadašnjost baštine.* Zagreb: Društvo povijesničara umjetnosti Hrvatske, 1986.

Melik, Anton: *Kozolec na Slovenskem.* Ljubljana: Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 10. Etnografsko-geografski odsek 1, 1931.

Melik, Anton: *Slovenija I.* Ljubljana: Slovenska matica, 1935–1936, 1935, str. 530–625.

Mihalič, Tanja: *Slovenski gradovi – financiranje, ekonomika, upravljanje: modeli financiranja, ekonomike, varstva in upravljanja s kulturno dediščino: končno poročilo.* Ljubljana: Raziskovalni center Ekonomske fakultete: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 2000.

Milošič, Franc: Namesto veselja spor s spomeničarji. *Delo,* sreda, 16. maja 2012, str. 14.

Müllner, Dieter in Ingeborg: *Kärntner Stadelfenster.* Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn, 2007.

Murko, Matija: Narodopisna razstava češko-slovanska v Pragi l. 1895. Ljubljana: *Letopis Slovenske Matice za leto 1896,* 1896, str. 75–137.

Novak, Vilko: *Raziskovalci slovenskega življenja.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Pisno in slikovno gradivo o Muzeju na prostem Rogatec (Zasebni arhiv Vito Hazler).

Potočnik, Bernarda: *Hmeljnik. Način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno.* Ljubljana: Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika SED 22), 1994.

Predlog za razglasitev kulturnih spomenikov v občini Slovenske Konjice. Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje, 1990.

Rojc, Petra: *Grad Rihemberk. Seminarska naloga 2.* Zalošče (seminarska naloga na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL), 2004.

Sanz, Nuria: *Living wooden culture throughout Europe.* Strasbourg: Council of Europe, 2002.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stegenšek, Avgust: *Konjiška dekanija. Umetniški spomeniki lavantinske škofije.* Drugi zvezek. Maribor: samozaložba, 1909.

Stele, France: *Politični okraj Kamnik. Topografski oris.* Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo v Ljubljani, 1929.

Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987.

Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje.* Ljubljana: Založba Park, Znanstveni tisk Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete, 1991.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Kozjanskim in porečjem Save.* Ljubljana: Viharnik, 1993.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice.* Ljubljana: Viharnik, 1997.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Goričanami in Gamberkom.* Ljubljana: Viharnik, 2000.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami.* Ljubljana: Viharnik, 2001.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, Tretja knjiga. Porečje Temenice in Mirne.* Ljubljana: Viharnik, 2002.

Šarf, Fanči: Domovi v Draščičih s posebnim pogledom na stanovanjsko raven. *Slovenski etnograf,* 20, 1967, str. 6–37.

Šarf, Fanči: Lesene strehe v Sloveniji. *Slovenski etnograf,* 29, 1976, str. 53–74.

Šumi, Nace: *Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenska matica, 1966.

Velušček, Anton (ur.): *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas. Ljubljansko barje v 2. polovici 4. tisočletja pr. Kr.* Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2010.

Vrišer, Sergej: K problematiki baroka na Slovenjebistriškem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II* (ur. Ferdo Šerbelj). Slovenska Bistrica: Kulturna skupnost Slovenije in Kulturna skupnost občine Slovenska Bistrica, 1990, str. 114–118.

Zakon o varstvu kulturne dediščine (Ur. l. RS, št. 16/2008).

Zdovc, Vinko: Dvorec Golič. Sprehod skozi čas. *Novice,* Slovenske Konjice, 1998, str. 18.

Zdovc, Vinko: *Neobjavljeni in objavljeni prispevki za zgodovino Konjic. 3. zvezek.* Slovenske Konjice, 2003 (ur. Boštjan Zdovc, tipkopis).

Zemljiška knjiga Slovenske Konjice. Katastrska občina Tepanje.

TERENSKI ZAPISKI

Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Dravinjska dolina I*, 16. 7. 2009.
Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Dravinjska dolina II*, 24. 7. 2009.
Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Dravinjska dolina III*, 4. 8. 2009.
Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Kamnik: Srednjeveški dnevi v Kamniku*, 11. 6. 2011.
Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Logatec z okolico*, 10. 5. 2012.
Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Ljubljana, Hotemež*, 14. 5. 2012.

INFORMATORJI

Baraga, Jože, Vešenik, publicist, upokojenec (pogovor: 4. 8. 2009, 12. 5. 2012).
Gabršček, Silvester, Ljubljana, uslužbenec Ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport (pogovor: 21. 5. 2012).
Lampret, Angela, Škalce, upokojenka (pogovor: 4. 8. 2009).
Lešnik, Janez, Škalce, upokojeni direktor podjetja Zlati grič iz Škalc pri Slovenskih Konjicah (pogovor: 4. 8. 2009; 17. 7. 2009; 24. 7. 2009).
Prah, Jože, Sevnica, uslužbenec Zavoda za gozdove, Območna enota Brežice, Krajevna enota Radeče (14. 5. 2012).
Zdovc, Vinko, Slovenske Konjice, publicist, upokojenec (pogovor: 17. 7. 2009).

SPLETNI VIRI:

Dvorec Golič:
Vir:
http://sl.wikipedia.org/wiki/Dvorec_Goli%C4%8D (10. 4. 2010).

Dvorec Golič – fotografije
Vir:
https://www.google.si/search?tbm=isch&hl=sl&source=hp&biw=1680&bih=869&q=Dobrne%C5%BE%2C+gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&gbv=2&oq=Dobrne%C5%BE%2C+gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&aq=f&aqi=&aql=&gs_l=img.3...1953.9188.0.9563.23.6.0.17.17.0.188.860.0j6.6.0...0.0.FOv-X-DdOKg#hl=sl&gbv=2&tbm=isch&sa=1&q=gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&oq=gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&aq=f&aqi=&aql=&gs_l=img.3...52766.52766.0.53828.1.1.0.0.0.0.281.281.2-1.1.0...0.0.KTIO2UtcoU8&bav=on.2,or.r_gc.r_pw.r_qf.,cf.osb&fp=beba1b0802bbfc4f&biw=1680&bih=869 (15. 5. 2012).

Hotemež – storitve – podjetje
Vir:
http://www.storitev.si/podjetje/138860 (14. 5. 2012).

Hotemež – Živinoreja Hotemež
Vir:
http://www.infocity.si/zivinoreja-hotemez/izkaznica (14. 5. 2012).

Požgani gradovi na Slovenskem
Vir:
http://www.goriskipanterji.com/index.php?Itemid=65&catid=38:nnst&id=454:pogani-gradovina-slovenskem-del&option=com_content&view=article (6. 5. 2012).

Slovenski graščak iz Globasnice
Vir:
http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/59815 (17. 8. 2012).

Srednjeveški dnevi v Kamniku
Vir:
http://www.kamnik-tourism.si/index.php?option=com_events&task=view_detail&agid=1689&year=2011&month=6&day=11&Itemid=44 (20. 8. 2011).

Strokovne zasnove varstva kulturne dediščine za območje občine Slovenske Konjice. Celje, februar 2008.
Vir:
http://giskd2s.situla.org/evrdd/SZ/eVRD_SZ_Slovenske_Konjice_2008_02_00.pdf (2. 6. 2012).

Šrajbarski turn
Vir:
http://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0rajbarski_turn (8. 5. 2012).

ZUSAMMENFASSUNG

Die Wirtschaftsgebäude von Burgen, Schlössern und Höfen in einer ganzheitlichen zeitgenössischen Rezeption und Perzeption des kulturellen Erbes

Schlossbauten sind seit Jahrzehnten eine Forschungsdomäne vor allem der Kunstgeschichte, der Geschichte, der Architektur und der Landschaftsarchitektur, die sich aber größtenteils der Gestaltung der Schlossparks und anderer Formen der Naturgestaltung widmet. Wesentlich weniger Interesse für die Kultur der Schlösser zeigten die slowenische Ethnologie und Folkloristik, die diese Problematik vor allem aus der Perspektive des nichtmateriellen Erbes bzw. der Geisteskultur betrachteten. Gegenstand ihrer Forschung waren vor allem die erzählte Überlieferung, Volksagen, Geschichten, Gedichte und Sprichwörter, die Burgen und Schlösser vor allem aus der Sicht der Volkskultur thematisierten. Wesentlich mehr Interesse für eine Gesamtsicht zeigten die Ethnologen erst in den letzten vier Jahrzehnten, als die Lebensweise aller Berufs- und Sozialgruppen, also auch der Bewohner der Burgen, Schlösser und Höfe ins Zentrum ihrer Betrachtung trat.

Später trat die Schlossthematik erneut in den Hintergrund der ethnologischen Forschung, bis sich im neuen Jahrhundert der Ethnologe Janez Bogataj bei diversen Veranstaltungen auf Schlössern zu engagieren begann. Er setzte eine ganze Reihe von Speisekarten für Soupés auf Schlössern zusammen, konzipierte Szenarien für Veranstaltungen auf der Burg von Ljubljana (z. B. ein Protokoll für die Laibacher Pfeifer) und erstellte ein Konzept für die Sammlungen auf der Burg von Sevnica (Lichtenwald). 2010 wirkte er gemeinsam mit dem Nationalmuseum, dem Slowenischen ethnographischen Museum und dem Technischen Museum in der Projektgruppe für die Gestaltung und Aufstellungen der Sammlung auf der Burg Bogenšperk (Wagensberg) mit. Bogataj veröffentlichte in den »Slovenske Novice« wöchentlich ein Feuilleton mit dem Titel »Okusiti Slovenijo« (Slowenien erschmecken) und schrieb unter anderem einen Artikel mit dem Titel »In den Schlössern auf bäuerliche Art«. Damit ist die Aufzählung der ethnologischen Kontakte zu den Schlössern mit einigen Ausnahmen bis heute mehr oder weniger abgeschlossen.

Zu diesen Ausnahmen können auch die Forschungsbemühungen des Autors dieser Zeilen gezählt werden, als er zu einer interdisziplinären Untersuchung des Schlosses Tuštanj (Tuffstein) eingeladen wurde. Hier untersuchte er die wirtschaftlichen Tätigkeiten und Wirtschaftsgebäude. Später wirkte er auf Einladung des Hauptredakteurs der Kronika auch bei dem wichtigen Workshop »Das Schloss verstehen – Rolle und Bedeutung der Burgen und Schlösser in Slowenien« mit, bei dem er auf eine ganzheitliche Betrachtung der Siedlungseinheiten, das Schloss zusammen mit allen dazugehörigen Gebäuden und Vorrichtungen aufmerksam machte. Diese Betrachtungsweise ist in einigen anderen Ländern bereits üblich. Im Beitrag versuchte er, den methodologischen Aspekt aus der Perspektive der ganzheitlichen Betrachtungsweise der Schlösser zu entwickeln, in allen seinen Erscheinungsformen in Zeit und Raum, sowohl nach dem horizontalen als auch dem vertikalen Prinzip. Nach dem horizontalen Prinzip sollten Burgen und Schlösser sowie die dazugehörigen Gebäude aus der Perspektive der Gesamtansicht des besiedelten Musters erforscht werden, ausgehend vom Kern der Burg (des Schlosses) bis zu allen Wirtschaftsgebäuden, Mauern, Zäunen, Parkanlagen, Fischteichen, Wegen und Straßen zu den Grundstücken und den weiter entfernten, ebenfalls dazu gehörenden Wirtschaftseinheiten – den Meierhöfen. Nach dem vertikalen Prinzip sollten die Burgen und Schlösser sowie die dazu gehörigen Bauten als Einzelobjekte untersucht werden, vom Keller, Erdgeschoss, Stockwerken, Dachböden, Dachstühlen, bis zu den Dächern, Rauchfängen und allen anderen Dach- und Gebäudeteilen, da gerade diese Objekte in der Regel die Einführung von technologischen und technischen Neuerungen bezeugen.

Der Autor machte auch auf die Bedeutung der Burg- und Schlösserforschung als Gesamtheit aufmerksam, die er vor allem als interdisziplinär versteht, was in der bisherigen Forschungspraxis des Kulturerbes nicht immer eine Priorität darstellte. Auch der Effekt der Rezeption und Perzeption sei nach der Meinung des Autor sehr wichtig, da es nicht egal sei, welches Erbe angenommen, anerkannt und geschätzt wird, um dann nach qualitätvoller Renovierung mit Leben erfüllt zu werden – häufig in ganz anderer Form als ehedem. Deshalb sei die Renovierung eine der verantwortungsvollsten konservatorischen Aufgaben.

Im Artikel wurden fünf Beispiele für die Praxis des Denkmalschutzes an verschiedenen Bestandteilen der zu Burgen und Schlössern gehörenden Siedlungsräume vorgestellt: die Wirtschaftsobjekte des Schlosses Tuštanj, das Wirtschaftsgebäude des Schlosses Križ (Kreuz) bei Komenda, die ehemalige Schlossmühle und Säge des Schlosses Kozje (Drachenburg), die Doppelharfe und die dazugehörigen Wirtschaftsgebäude beim Schloss Hotemež (Hotemesch), den Hof Golič (Golitsch) mit den dazu gehörigen, erhaltenen Gebäuden bei Slovenske Konjice, und ein Detailbeispiel der Schloss-

kellereien, die das »Fundament« ehemals mächtiger Feudalwirtschaften darstellten. Viele unter ihnen sind bis heute erhalten geblieben und eignen sich bestens für die modernen Formen des Schlosslebens, vor allem im Kontext mit dem heutigen Kulturtourismus.

SUMMARY

Comprehensive and integrated investigation of castles, manors, mansions and adjacent farm buildings according to modern reception and perception of cultural heritage

Castles have for decades been a specific research area, especially within the framework of art history, history, architecture, and also landscape architecture, which primarily focuses on castle parks and other phenomena of designed nature. The culture of castles was far less explored by Slovenian ethnology and folklore studies which paid more attention to this problem from the perspective of intangible heritage or spiritual culture. Their interest was primarily in folk narrative and folk literature, i.e. narratives, poems and proverbs mainly showing castles from the perspective of folk culture. Ethnologists only began to show a significantly greater interest in comprehensive investigation of castles during the course of the last four decades, having directed the focus of their attention onto the walks of life of all economic and social groups, hence also inhabitants of castles, manors and mansions.

Then the theme of castles was once again pushed to the margins of ethnological interest until the beginning of the new millennium when ethnologist Janez Bogataj began to take part in various castle events. He drew up a series of menus for castle banquets, scripts for events at Ljubljana Castle (e.g. protocol for castle pipers), a layout and arrangement of collections for Sevnica (Lichtenwald) Castle, and in 2010 he participated in a project group with the National Museum, Slovenian Ethnographic Museum and Technical Museum of Slovenia designing and setting up a museum collection at Bogenšperk (Wagensberg) Castle. In the newspaper *Slovenske Novice* Bogataj published a weekly feuilleton under the umbrella title *Okusiti Slovenijo* [*To taste Slovenia*] and issued, among others, an article titled *V gradovih po kmečko* [*The rural side of castles*]. Save a few exceptions, this has to date more or less completed the selection of ethnological contacts with castles.

The aforementioned exceptions also include research efforts made by the author of this article, who addressed the problem of castles on the invitation to take part in an interdisciplinary research on Tuštanj (Tuffstein) Castle, within the framework of which he investigated the economic activities and adjacent farm buildings of the said castle. Later he accepted the invitation of the editor of *Kronika* to participate in the attention-grabbing debate titled »*Razumeti grad – vloga in pomen gradov na Slovenskem*« [*Understanding castles – the role and significance of castles in Slovenian history*], in which he attempted to highlight the significance of comprehensive and integrated investigation of castle settlement units, together with all their adjacent buildings and facilities, which is a well-established practice in some foreign academic environments. In this article, the author aims to develop a methodological perspective in light of integrated investigation of castles in all their forms of appearance, in time and place, both according to the horizontal and vertical principle. According to the horizontal principle, castles, manors and mansions, as well as their adjacent buildings should be examined in light of the overall settlement pattern, beginning at its core (castle) and extending to all the farm buildings, walls, fences, parks, ponds, pathways and roads to plots of land and separate economic units – meierhofs. According to the vertical principle, castles, manors and mansions, and their adjacent buildings should be subject to integrated research as individual facilities, i.e. cellars, ground-floors, floors, attics, roof trusses, roofs, chimneys, including all other roofing and housing equipment, since these facilities were usually the vehicles of introducing technological and technical novelties.

The author also alerts to the significance of comprehensive investigation of castles, especially in terms of interdisciplinarity, which has not always been prioritised in the practice of exploring cultural heritage. The effect of reception and perception, too, has been given much attention of the author, who deems it extremely important how Slovenian heritage is received, acknowledged, evaluated, restored and re-integrated into our lives, often in quite a different form than its original state. For this reason, the author considers restoration to be one of the most responsible conservation tasks.

The article lists five examples of monument protection practices in connection with various castle settlement elements – the farm buildings of Tuštanj Castle, the farm building of Križ (Kreuz) Mansion near Komenda, the former castle mill and sawmill of Kozje (Drachenburg) Castle, the hayrack

and adjacent farm buildings of the mansion at Hotemež (Hotemesch), Golič (Golitsch) mansion near Slovenske Konjice with the preserved adjacent buildings – and an excerpt from the presentation of castle cellars that formed the »foundations« of once magnificent feudal estates. Many of them have been preserved to date and are perfectly suitable for leading modern forms of castle life, especially in the context of contemporary cultural tourism.

1.04 Strokovni članek UDK 365.644:728.81(497.4)(091)

Prejeto: 24. 7. 2012

Aleš Hafner

univ. dipl. inž. arh., arhitekt konservator, Koširjeva ul. 10, SI–Škofja Loka
E-pošta: info@gea-consult.si

Prenova slovenskih gradov v novem tisočletju

IZVLEČEK

Prispevek obravnava problematiko prenove slovenskih gradov v obdobju po drugi svetovni vojni s poudarkom na obdobju po slovenski osamosvojitvi. Dotakne se klavrnega stanja gradov po drugi svetovni vojni in odnosa do njih v socialističnem obdobju. Problematiko oriše z vidika arhitekta konservatorja, njegove vloge pri procesu prenove ter odnosov z drugimi akterji pri prenovi gradov. S pojasnjevanjem okoliščin nekaterih konkretnih grajskih prenov zadnjega obdobja in razpoložljivimi tehničnimi ukrepi skuša vse vpletene spodbuditi k nadaljevanju procesa ohranitve tega dela slovenske kulturne dediščine.

KLJUČNE BESEDE

obnova gradu, arhitekt konservator, tehnični ukrepi prenove, funkcionalna prenova, restavratorstvo, konservatorski projekt

ABSTRACT

RENOVATIONS OF SLOVENIAN CASTLES IN THE NEW MILLENNIUM

The article focuses on the problem concerning the renovation of Slovenian castles in the period after the Second World War, with a particular emphasis on the period after Slovenia's independence. The article addresses the deplorable state of castles in the wake of the Second World War and the general attitude towards them during the socialist period. The problem is presented from the point of view of an architect–conservator, their role in the renovation process and their relationship to other actors in castle renovation. By elucidating the circumstances of a number of specific castle renovations in the recent period and by pointing to the available technical measures, the article aims at encouraging all parties involved to continue with the process of preserving this part of Slovenian cultural heritage.

KEY WORDS

castle renovation, architect-conservator, technical renovation measures, functional renovation, restoration, conservation project

Uvodne misli

Gradovi, dvorci, utrdbe, kasteli in druge utrjene, kasneje pa vse bolj reprezentančne stavbe, s katerih terminološkim opredeljevanjem se ukvarjajo drugi avtorji v tej publikaciji, se na ozemlju današnje Slovenije pojavljajo in izginjajo že vsaj dve tisočletji. Človek na naših tleh se je v stavbah utrjeval, ščitil in branil pred sovražniki, divjimi živalmi in vremenom seveda tudi že prej, vendar pa oprijemljivih obsežnejših stavbnih ostalin pred rimskim obdobjem ne poznamo. Izginile so predvsem zaradi lesa, torej gradbenega materiala, ki so ga pretežno uporabljali in ga zob časa posebej intenzivno uničuje. Vse do današnjih dni se je po podatkih Registra za nepremično kulturno dediščino iz leta 2002 ohranilo okrog 500 gradov in dvorcev. Številni izmed njih so ruševine. Med bolje ohranjenimi jih je precej v upravljanju države, nekateri so v lasti občin, nekaj pa jih je ohranilo ali ponovno pridobilo zasebne lastnike, tako fizične kot pravne osebe.

Kot velja za vse stavbarstvo, so tudi gradove gradili, dograjevali, nadgrajevali in rušili zaradi trenutnih potreb, sprva po obrambi in varnosti, kasneje v stremljenju po večjem udobju, nemalokrat pa zaradi prestiža in dokazovanja družbenega statusa lastnika. Da bi bil status posameznika ali družbenega sloja izničen, so bili številni gradovi porušeni, požgani ali vsaj izropani – pa naj gre za obdobje kmečkih uporov ali pa za obdobje »ljudske revolucije« med drugo svetovno vojno. Seveda so gradovi doživljali uničenja tudi v preteklosti, najsibo zaradi potresov (najhujši na Slovenskem leta 1511), vojn in lokalnih spopadov ali preprosto zaradi opuščanja obrambne vloge in selitve na dostopnejše lokacije. Vendar pa tako množičnega in načrtnega uničevanja, kot ga je grajska arhitektura na Slovenskem doživela med drugo svetovno vojno, in to s strani lastnega naroda in ne okupatorja, ni doživela nikdar prej.

S tem početjem smo se Slovenci na zemljevid Evrope verjetno vpisali kot največji sodobni barbari, saj takšnega odnosa do lastne dediščine ne srečamo niti v deželah, ki so preživljale še hujši pritisk stalinizma, kot so bile Poljska, Litva, Latvija ali Češka. Pogosta razlaga, da so goreli gradovi tujih, predvsem nemških »zatiralcev«, hitro zbledi ob dejstvu, da smo z enako vnemo kurili in razstreljevali tudi svoje lastne cerkve in kapelice. Tudi pričevanja zadnjih še živečih uslužbencev in sosedov gradov, kot so Jablje, Snežnik in Strmol, ki sem jih imel priložnost srečati ob prenovah v zadnjih desetih letih, so govorila prav nasprotno, in sicer da so bili lastniki in upravitelji grajskih posesti kulturni, prijazni in gospodarni ljudje, ki niso skrbeli le zase, ampak tudi za svoje zaposlene in sosede ter za blagor okoliških prebivalcev; pa tudi to, da so bili meceni številnih umetnikov ter podporniki izobraževanja in splošnega vedenja o umnem gospodarjenju. Danes bi rekli, da so bili »družbeno odgovorni«, česar za številne njihove naslednike z vplivom, bogastvom in sodobnimi »gradovi« ne moremo trditi.

Grad Pišece kot mnogi drugi gradovi s svojo izjemno lego in obnovljeno podobo slovenski pokrajini daje izjemen pečat.

Klavrno podobo, kot jo kaže grad Trebnje še danes, kaže večina naših gradov pred prenovo. Gotovo pa se z novim lastnikom, ustreznim programom in dobrim projektom tudi temu gradu obeta lepša prihodnost.

Zavest o škodljivosti, nepotrebnosti ali vsaj nepomembnosti gradov, ki so vojno in povojno ujmo preživeli, se je vlekla še dolga desetletja. Kazala pa se je v izbiri funkcij, ki so jih namenjali gradovom – bili so izropana bivališča najbolj deprivilegiranih in zapostavljenih: sirotišnice, norišnice, zapori, socialna stanovanja, poboljševalnice, pribežališča za vojne begunce ... Slavnostne dvorane s freskami in štukaturami so postale telovadnice, koši so bili obešeni nad renesančnimi kamini, žogo so nabijali v intarzirana vrata ali vitraže, grajska kapela je bila predelana v mizarsko delavnico, slavnostna jedilnica razdeljena v celice za duševno prizadete otroke z zamreženimi okni in z zaščitno peno obloženimi stenami ... Vojni begunci iz opustošene Bosne so na gradu Jablje še v poznih devetdesetih letih za kurjavo uporabljali intarzijski parket iz sosednje sobe ali baročna vrata. S takimi prizori opustošenih in demoliranih slovenskih gradov se srečujemo pri pripravi dokumentacije za prenovo še danes, tako da pogosto romantično gledanje na grad kot »pravljično bitje« ali vsaj pojavo kaj hitro izgine. Svetli izjemi, ki sem ju imel možnost prenavljati, sta bila gradova Snežnik in Strmol pri Cerkljah na Gorenjskem, ki sta drugo svetovno vojno po spletu srečnih okoliščin preživela nepoškodovana in z vso ohranjeno opremo, po vojni pa so ju brez veliko škode uporabljali takratni politični veljaki.

Le počasi se je v zadnjih desetletjih 20. stoletja zavest o pomenu grajske dediščine na Slovenskem spreminjala. Pričeli so se prvi parcialni posegi za utrjevanje ruševin (Celje, Kamen pri Begunjah, Rihemberk, Štanjel, Hmeljnik, Žužemberk, Kostel, Turjak ...), krpanje streh ali »adaptacije« za zgoraj navedene namembnosti, ki so gradovom največkrat prinesle več škode kot koristi (Smlednik, Dornava, Hrastovec, Cmurek, Novo Celje, Kacenštajn, Vipava, Jablje ...). Drugi tip posegov na grajski dediščini, ki se je pričel uveljavljati v šestdesetih in sedemdesetih letih, je bil sicer celovit, a s sodobnimi konservatorskimi načeli nima veliko skupnega in ga pooseblja obnova Ljubljanskega gradu. Izrazito avtorski pristop arhitektov je kulturni spomenik razumel le kot okvirni poligon za svoje ideje, negiral pa je osnovna duhovna, funkcionalna in materialna načela historičnega objekta. Novi materiali, nove forme ter nove tlorisne in funkcionalne sheme so original zabrisale skoraj do neprepoznavnosti, posamezne originalne, npr. kamnoseške detajle pa uporabile le kot dekoraterske dodatke na poljubnih mestih.

V obdobju med letoma 1960 in 1990 so bili razmeroma dobro obnovljeni tudi nekateri drugi gradovi, kot so Dobrovo, Kromberk, Murska Sobota, Velenje, Maribor, Ptuj, Otočec, Celjska Stara grofija, Fužine, Brežice, Olimje, Podsreda in Bogenšperk.

V devetdesetih letih so se razmere pričele občutneje izboljševati v prid gradov tudi v Sloveniji. Okrepljena narodna zavest in vse močnejši glasovi v konservatorski stroki, ki so presegali »betonersko« miselnost, da je mogoče grad ohraniti le tako, da vse lesene stropove zamenjamo z armiranobetonskimi ploščami, so odpirali novo pot. Višje proračunske

postavke za obnovo kulturnih spomenikov, možnost črpanja evropskih sredstev in uveljavitev prepričanja, da je le celovita prenova z ustrezno izbrano dolgoročno namembnostjo trajna rešitev za ohranitev gradov, so pripeljali do številnejših in obsežnejših prenov, kjer je osnovni postulat ohranitev in ne predelava gradu. S tem je bilo, vsaj upam, preseženo obdobje drobnih parcialnih posegov, ko je bila pokrpana ena od strešin, zamenjanih pet oken na vhodni fasadi, izvedeno novo ogrevanje za južni trakt, prizidan sanitarni prizidek ob zahodni fasadi, zamenjan tlak dvorišča ali prebeljene arkade.

Vloga arhitekta konservatorja v procesu prenove gradov danes

V pričujočem prispevku želim podrobneje pojasniti svoje poglede na celovito arhitekturno prenovo

V občini Krško so s pravočasno pripravo projektov in gradbenega dovoljenja za prenovo gradu Rajhenburg pridobili 85 odstotkov nepovratnih sredstev. Odstranitev nekvalitetnih prizidkov in restavriranje obrambnega jarka s kamnitim mostovžem sta gradu vrnila nekdanjo podobo.

slovenskih gradov v zadnjih dveh desetletjih, v katero sem bil tudi sam tesno vpet – najprej kot študent, v začetku devetdesetih let kot arhitekt v spomeniškovarstveni službi in zadnjih petnajst let kot samostojni projektant s svojo projektantsko in nadzorniško ekipo, s katero smo projektirali prenovo okoli petnajst gradov in večino obnov tudi uspešno realizirali, nekaj projektov pa na realizacijo še čaka. Izkušnje namreč kažejo, da za tako obsežne celovite prenove včasih ni denarja takoj, da pa ga investitorji s pripravljeno projektno dokumentacijo in pridobljenim gradbenim dovoljenjem za prenovo pridobijo mnogo lažje od tistih, ki čakajo križem rok.

Za uspešno načrtovanje prenove stavb kulturne dediščine, katere enega pomembnejših segmentov pri nas nedvomno predstavljajo gradovi, je potrebna afiniteta do teh spomenikov. Če jih jemljemo kot nujno zlo, ne pa kot velike kvalitete v prostoru, rezultat prenove gotovo ne bo pravi. Zato kot arhitekt s konservatorskim gledanjem na obnovo h gradu vedno pristopam spoštljivo in skušam prisluhniti njegovemu nagovoru ter spoznati in poudariti njegove izvorne kvalitete. Moj cilj ni postavljati spomenika samemu sebi na račun gradu, pač pa izpostaviti spomeniškost gradu samega. Svoj avtorski navdih skušam uresničevati z diskretnim poudarjanjem obstoječih kvalitet, ki jih vsak grad nosi v sebi, ne pa z močno poudarjenim dodajanjem kontrastnih akcentov, ki bi preglasili original. Dodatki, mnogokrat nujni zaradi funkcionalnosti, naj bodo karseda diskretni, seveda pa jasno ločljivi kot sodobni dodatki k originalu.

Če je bila arhitekturna prenova še nedavno med arhitekti zapostavljena, ker je bilo naročil za novogradnje več kot dovolj, pa z zastojem v gradbeništvu postaja vedno bolj popularna. Tudi tisti kolegi, ki so še pred kratkim na prenovo gledali z viška in veselo zidali na najbolj plodnih njivah – k temu je veliko prispevala tudi prenovi pretežno nenaklonjena klima na ljubljanski šoli za arhitekturo –, so danes veliki promotorji arhitekturne prenove in »trajnostne arhitekture«, kar vzdrževanje in prenova obstoječega stavbnega fonda pravzaprav je. To pa je velika nevarnost, da bodo gradovi spet postali poligoni za »avtorske« arhitekturne rešitve, ki se za spomeniške kvalitete ne bodo dosti menile, prevladali pa bodo sodobni »prispevki« k historični arhitekturi.

Spoznavanje gradu

Pred pričetkom dela na projektu je treba temeljito spoznati zgodovino objekta, ki se ga lotevamo. Zgodovinske študije, zlasti podatki o lastnikih in njihovih menjavah, veliko povedo o stavbnem razvoju, saj so novi lastniki grad velikokrat prilagodili svojim željam in takratnim standardom. Hkrati rodbinske povezave govorijo o primerljivih objektih v širši okolici. Močnejše plemiške rodbine so imele ponavadi v lasti več gradov, zato so bili tudi stavbeniki in posegi na več gradovih dostikrat sočasni in podobni, s tem pa lahko najdemo vzporednice ter sodimo tudi o načelih gradnje in potencialnih odkritjih med prenovo (primer prenove radovljiške graščine in njenih lastnikov Thurnov). Poleg pisnih virov so zelo zgovorne tudi upodobitve stanja objekta v določenem obdobju. Seveda jim ne gre slepo zaupati, saj so si slikarji in grafiki včasih vzeli tudi nekaj umetniške svobode, vsekakor pa predstavljajo pomemben vir informacij in navdiha ob prenovi. Lep primer je bila obnova gradu Jablje v Loki pri Mengšu, ki smo se je lotevali leta 1999. Po Valvasorjevi grafiki so bili na vzhodni fasadi gradu vidni trije konzolni pomoli, o katerih na gradu v času naših raziskav ni bilo ne duha ne sluha. Pa vendar smo s pomočjo alpinista na vrvi – odrov za sondiranje visoke fasade med raziskavami nismo imeli – pod kasnejšimi fasadnimi ometi odkrili odbite kamnite konzole nekdanjih konzolnih pomolov. In podatki za rekonstrukcijo so bili potrjeni.

Sodelovanje s konservatorji

Sodelovanje dveh poglavitnih strok pri prenovi – konservatorske in arhitekturne – je ob siceršnjih predpogojih, kot so urejeno lastništvo, primeren program in zagotovljen denar, ključno za uspešno prenovo. Pomembna pa sta obojestranska strokovnost in konstruktivno sodelovanje, ki lahko rodita uspešno prenovo. Številne dileme in vprašanja, ki se porajajo tako med načrtovanjem kot tudi ob novih odkritjih med samo prenovo, morata reševati v dialogu in predvsem v korist spomenika. Trmasto vztrajanje na svojih stališčih in na vnaprej izoblikovanih nespremenljivih pozicijah največkrat rodi le konflikt, ki škodi tako gradu kot tudi njegovemu bodočemu uporabniku.

Sodelovanje z naročnikom

Arhitekt naj bi bil že v zgodnji fazi razmišljanja o prenovi gradu tisti, ki naj bi povezoval naročnikove želje, konservatorske zahteve in gradbeno-obrtniško realnost v smiselno celoto. Največkrat je edini, seveda če ima s prenovo ustrezne dolgoletne izkušnje, ki razume jezik ostalih treh akterjev in je lahko pomemben vezni člen med njimi. Investitorji, z izjemo kulturnega ministrstva, največkrat nimajo izkušenj s prenovo, saj gre za predstavnike občin, drugih institucij in zasebnike, ki se starih stavb običajno lotevajo prvič. Zelo pomembna je že sama izbira programa za grad, torej priprava projektne naloge. Dober program je tisti, ki ga brez veliko predelav osnovne tlorisne zasnove prilagodimo objektu. Če pa nova namembnost zahteva veliko »adaptacij« gradu, je to velika nevarnost za histo-

Uporabnik gradu si je zaradi boljšega funkcioniranja grajske kavarne želel neposreden prehod na zunanjo teraso. Sodobna, a diskretna projektantska rešitev je na koncu burne razprave ustregla tako konservatorju kot naročniku.

rično substanco, s tem pa tudi za pričevalnost in avtentičnost spomenika po prenovi. Tudi stereotipno gledanje na gradove, da morajo biti ti po pravilu muzeji, velikokrat ne zdrži. »Dober« primer sem pred kratkim videl v sicer lepo ohranjenem gradu v Kuressaareju v Estoniji. V romanski bergfrid so umestili muzej stalinizma in bivalne kulture druge polovice 20. stoletja – večjega razvrednotenja lepo ohranjene grajske arhitekture, pa tudi vsebinsko zanimive razstave si ob združevanju nezdružljivega skoraj ne znam predstavljati. Ob sicer samoumevni vlogi arhitekta, da ob načrtovanju naročniku skuša poiskati najbolj funkcionalne in ekonomične rešitve, se pri prenovi pojavljajo vsaj še tri. Ena je pomoč oziroma svetovanje pri iskanju finančnih virov za prenovo, druga so spremembe in korekture projekta med samo prenovo, ki jih pogojujejo nova odkritja med deli, tretja pa je priprava navodil za vzdrževanje objekta po končani prenovi. Vzdrževanje obnovljenega gradu se seveda v marsičem bistveno razlikuje od vzdrževanja novega objekta. Če pa se arhitektu uspe z naročnikom dogovoriti še za načrtovanje in izbor opreme, ki bo grad napolnila, da prenova z neustrezno opremo ne bo razvrednotena, je njegovo zadovoljstvo ob pričetku uporabe obnovljenega kulturnega spomenika skoraj popolno.

Proces načrtovalskega dela

Vzporedno s seznanjanjem z zgodovinskimi dejstvi o gradu in njegovih upodobitvah skozi stoletja je pomembno tudi spoznavanje same stavbne substance. Projektantska ekipa objekt najbolje spozna ob izdelavi arhitekturnega posnetka stavbe, ki jo največkrat izdelamo kar sami. Izkazalo se je, da starejši posnetki, največkrat so jih izdelali študenti ali drugi nevešči izdelovalci, niti približno ne ustrezajo potrebam resne načrtovalske obdelave, saj gre pri gradovih za tlorisno in višinsko zelo razgibane, nepravilne oblike, ki jih brez ustrezne tehnike in znanja ni mogoče kvalitetno dokumentirati. Sledi izdelava konservatorsko-restavratorskega projekta, ki ga z restavratorji in konservatorji pristojne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine pripravimo na osnovi stavbnih raziskav. Možnost za te raziskave je seveda od gradu do gradu različna, pač glede na ohranjenost, trenutne uporabnike stavbe in razpored opreme. Naslednji korak je analiza materialov in konstrukcij gradu. Pri tem z natančnim pregledom konstrukcij, njihovih poškodb in stanja ohranjenosti ter laboratorijskimi analizami odvzetih vzorcev ugotovimo materialno-tehnično stanje stavbe ter predvidimo potrebne utrjevalne ukrepe in postopke.

Z vsemi temi postopki objekt spoznamo do take mere, da ga dodobra »začutimo«. S tem se vzpostavi vez med gradom in načrtovalcem. Tako arhitekt z veliko večjo tenkočutnostjo posega v stavbo, saj pozna vse njene kvalitete, pa tudi hibe, težave ter naknadne nekvalitetne nanose in stavbne faze. Uspešen projekt torej zahteve spomeniškovarstvene službe in naročnika uskladi tako, da ohrani vso avtentično pričevalnost in duh časa, v katerem je grad nastal, obenem pa mu s tehničnimi ukrepi podaljša življenje, bodočim uporabnikom pa zagotovi funkcionalnost, ki ustreza tudi sodobnim potrebam, kot so ogrevanje, osvetljenost, dostopnost funkcionalno oviranim osebam ... Seveda pa pri prenovi z oddajo projekta arhitektovo delo še ni končano – sledi faza izvedbe, ki je za končni rezultat prav tako pomembna. Gradbena in obrtniška dela pri celoviti prenovi gradu vedno prinašajo nova odkritja, pa naj je bil objekt v fazi priprave dokumentacije še tako dobro raziskan. Vrednotenje teh odkritij in njihovo vnašanje v projekt ter sprotno prilagajanje projektnih rešitev so stalnica arhitektovega dela med samo izvedbo. Odkritja zazidanih oken in vrat, včasih z izjemno bogatimi kamnoseškimi detajli, ter novih poslikav ali starejših konstrukcijskih sistemov pod ali nad obstoječimi stropovi dajejo nove podatke. Ti

Stalnica arhitektovega dela med izvedbo prenove je tudi vključevanje novih odkritij v projektne rešitve. Med njimi so tako odkritja arheologov kot restavratorjev. To se je pogosto dogajalo tudi ob prenovi gradu Rajhenburg.

morda za seboj potegnejo le prezentacijo posameznega elementa ali freske, včasih pa radikalno spremenijo koncept celotne prenove. Tak primer je bilo odkritje dvoetažne baročne dvorane v graščini v Radovljici, zaradi česar je sicer odpadla ureditev druge etaže v severnem traktu, po restavriranju pa smo ponovno dobili eno kakovostnejših profanih baročnih dvoran na Gorenjskem. Ob presenetljivem odkritju nama je s konservatorko Niko Leben župan skoraj »prepovedal« vstop v graščino, da ne bi odkrila še česa, saj je sprememba projekta za občino pomenila dodatne stroške, a navdušenje ob odprtju izjemno lepe, akustične in uporabne večnamenske dvorane je potisnilo v pozabo vse vmesne težave.

Vsaka grajska prenova nosi svojo zgodbo

Čeprav se vsake prenove gradu, dvorca ali graščine lotevamo z enakimi izhodišči – da bi odkrili, restavrirali ter predstavili vse njegove kvalitete, ohranili kar največ originalne stavbne substance, bodočemu uporabniku pa zagotovili funkcionalen objekt, ki bo upravičeval nadaljnje vzdrževanje –, pa ima vsaka prenova svojo zgodbo. Prav to pa daje delu arhitekta konservatorja poseben čar in ponuja vedno nove izzive: vsakič drugačna grajska arhitektura, drugačna namembnost, nov investitor, drug odgovorni konservator in drugi gradbeni izvajalci, na koncu pa skupno zadovoljstvo ob novem ohranjenem kulturnem spomeniku.

Začelo se je na prelomu tisočletja z gradom Jablje v Loki pri Mengšu. Kmetijsko ministrstvo je želelo na plodnih njivah pod gradom zgraditi nov poslovno-izobraževalni objekt. Skupaj s kolegi iz spomeniškovarstvene OE Kranj smo ga na osnovi idejnega projekta prenove in ocenjene vrednosti prepričali, da je bolje za manj denarja obnoviti grad, ki je bil prav tako v njegovi lasti, kot pa uničevati plodno zemljo in vedute na grad, ki bi še naprej propadal. Na predlog so na ministrstvu pristali pod pogojem, da smo jim zagotovili še predavalnico za 150 ljudi. Ker tako velikega prostora v gradu ni bilo, smo se odločili zgraditi podzemno dvorano v zalednem hribu, katere vhod je na mestu nekdanjih pomožnih gospodarskih objektov na grajskem dvorišču. Grad po končani prenovi uspešno živi, le da ga sedaj upravlja zunanje in ne kmetijsko ministrstvo.

Na osnovi kvalitetnega dokumentarnega gradiva in ohranjenih materialnih ostankov na objektu smo na gradu Pišece rekonstruirali stolp z uro.

Grad Turjak s svojo burno protiturško zgodovino, literarno opevanostjo in posebej burno in tragično izkušnjo druge svetovne vojne se v zadnjih desetletjih le počasi ponovno postavlja na noge: prvi utrditveni posegi v šestdesetih in sedemdesetih letih, zastoj, ureditev večnamenske »viteške« dvorane in spet zastoj. Naša naloga sredi preteklega desetletja je bila prenova dveh traktov in treh stolpov, ki

ju zaključujejo. S tem so bili urejeni spremljevalni prostori k veliki dvorani (garderobe, sanitarije, velika avla v okroglem stolpu), poleg tega pa so bili restavrirani še kapela s t. i. Dalmatinovo kletjo, velika kapela, grajske ječe, mala koncertna dvorana in več razstavnih prostorov. Tako grad v upravljanju občine Velike Lašče vsaj deloma živi, do celovite prenove pa manjka še obnova celotnega palacija in okroglega bastiona, kar pa predstavlja skoraj polovico gradu.

Gradu Pišece na Bizeljskem so na kulturnem ministrstvu namenili vlogo študijskega centra za podiplomske študije okoljevarstvenih ved, tako da smo v njem sprojektirali tako prostore za predavanja, delavnice in upravne prostore kot tudi prostore za namestitev slušateljev in predavateljev. Prostori v romanskem stolpu so v pritličju namenjeni kavarni, v ostalih etažah pa razstaviščem. Na vrhu stolpa, ki kraljuje nad dolino, smo na osnovi dokumentarnega gradiva rekonstruirali stolpič z uro, ki so ga zaradi dotrajanosti porušili v dvajsetih letih preteklega stoletja. Zaradi pomanjkanja denarja, predvsem pa, ker je partner za izvedbo študijskega programa odstopil od projekta, je bila prenova izvedena le v polovičnem obsegu. Za zdaj je za prireditve primerna le »dvorana prednikov« s spremljajočimi prostori, ki so tudi kvalitetno opremljeni, na ministrstvu pa se pripravljajo na nadaljevanje prenove. Upam, da bo stekla čim prej.

Snežniški grad je eden redkih na Slovenskem, ki so brez večjih prask in s celotno opremo pričakali konec druge svetovne vojne. Prva desetletja po vojni je služil kot luksuzni počitniški objekt politične elite, v osemdesetih in devetdesetih letih preteklega stoletja pa je bil kot muzej bivalne kulture 19. stoletja odprt tudi za širšo javnost. Ob koncu devetdesetih let so ga inšpekcijske službe zaradi dotrajanih in močno povešenih lesenih stropov zaprle za javnost. Naša naloga je bila utrditev gradu, obnova vseh instalacij in celovito restavriranje vse notranjosti. Oprema je bila odpeljana na restavriranje v avstrijski Gradec. Skrbno smo oštevilčili in demontirali vse pode na lesenih stropovih ter jih po končanih utrditvenih delih restavrirane vrnili na prvotne lokacije. Originalne, pretežno renesančne lesene stropove smo v celoti ohranili, z zgornje strani pa smo jih utrdili s sovprežnimi armiranobetonskimi gredicami na primarnih nosilcih. Grad smo v celoti protipotresno zvezali z jeklenimi vezmi v območju nasutja tlakov in pod fasadnimi ometi. Fasade, notranje tapete, poslikave in stavbno pohištvo so bili restavrirani, izvedena pa sta bila nova električna napeljava in konvektorsko ogrevanje.

O prenovi radovljiške graščine, ki je bila končana pred dvema letoma, je bilo nekaj zapisanega že v prejšnjem poglavju. Poleg že omenjene dvorane je bil prenovljen ves vzhodni del graščine, vključno z vzhodnim atrijem, ki smo ga pokrili s stekleno streho in vanj vgradili osebno dvigalo. Z njim smo poleg dostopa do muzeja in glasbene šole, ki domujeta v graščini, omogočili tudi dostop do večnamenske dvorane, kjer se odvijajo koncerti, preda-

Sodobne tehnične rešitve, kot je vgradnja osebnega dvigala ali zasteklitev atrija so, kot kaže primer iz Radovljice, zaradi programa in javne dostopnosti včasih nujne. Izvesti pa jih skušamo na čim manj vpadljivih delih objekta in z reverzibilnimi materiali.

vanja, sprejemi, poroke itd., tako da mora biti dostopna prav vsem. Prenovljena graščina v radovljiškem starem mestnem jedru s svojimi številnimi aktivnostmi predstavlja tudi močan impulz pri oživljanju starega mestnega jedra.

Grajski kompleks v Negovi predstavlja eno najbolj celovitih grajskih zasnov pri nas. Sestavljajo ga stari grad, novi grad, grajska pristava ter zunanje obzidje z obrambnimi stolpi. Na takratnem kulturnem ministrstvu so se odločili v prvi fazi obnoviti novi grad, grajsko pristavo in del obzidja z dvema obrambnima stolpoma. Novi grad je pred drugo svetovno vojno deloma pogorel, zato so ga pred grozečim vojnim spopadom, znižanega za eno etažo in brez južnega stolpa, le provizorično pokrili z novo položno opečno streho in tak je pričakal novo tisočletje. Osnovna strokovna dilema se je pojavljala ob vprašanju rekonstrukcije objekta v predvojnih gabaritih. Ker pa je bilo na voljo veliko podatkov o podobi pred požarom, sam okrnjeni ostanek stavbe pa je razvrednotil razmerja mas celotnega grajskega kompleksa, smo se odločili novi grad obnoviti v prvotnih gabaritih. Taka rekonstrukcija celotne etaže namreč v okviru celotne grajske zasnove pomeni restavratorski poseg, ki zagotavlja dolgoročno ohranitev izjemne grajske zasnove. V novem gradu so bili urejeni novi kongresni, reprezentančni in gostinski prostori, v pristavi pa prostori za predstavitev lokalnega zeliščarstva in kulinarike. Medtem ko je pristava pred kratkim pod okriljem občine Gornja Radgona ponovno uspešno zaživela, pa novi grad še čaka ustreznega najemnika z rednim programom. Občasno ga uporablja občina za slavnostne prireditve in literarne dogodke.

Grad Borl in dvorec Dornava na Ptujskem polju sodita v kategorijo tistih, za katere smo pripravili projektno dokumentacijo, do realizacije projektov pa zaradi pomanjkanja denarja še ni prišlo. Za Borl, ki je v preteklih desetletjih, do izgradnje nove ceste proti Zagrebu, ki ga je pustila ob strani, že uspešno živel kot grajski hotel, je ministrstvo tudi za bodočnost predvidelo enako namembnost, seveda na ustrezno visoki grajski ravni. Dornava je v povojnih desetletjih preživljala usodo številnih slovenskih degradiranih gradov – bila je zavetišče za duševno prizadete otroke. V bodoče je v dvorcu predvidena ureditev multikulturnega centra s koncertno dvorano, prostori za glasbene, likovne in literarne delavnice, knjižnico, razstavišči, restavracijo in spremljevalnimi prostori. Prva priložnost za prenovo v okviru Evropske prestolnice kulture je bila zamujena, čakamo naslednjo.

Grad Strmol pod obronki Krvavca je bil priča tragični usodi zakoncev Hribar med drugo svetovno vojno, kar je v svojem romanu literarno obdelal tudi Drago Jančar. Zakonca Hribar sta grad po načrtih arhitekta Osolina pred drugo svetovno vojno temeljito prenovila, saj je bil pred tem v slabem stanju. Ker je vojno v nasprotju z njegovim lastnikom z opremo vred srečno preživel, so ga v povojnih desetletjih uporabljali kot državni protokolarni objekt. Prenova, ki smo jo zaključili v letošnjem letu, je obsegala statično sanacijo, utrjevanje lesenih stropov, restavriranje in delno zamenjavo stavbnega pohištva ter obnovo vseh instalacij. Z ureditvijo dodatnih kopalnic v pomožnih prostorih smo izboljšali standard nastanitvenega dela, zato bo grad služil tudi kot hotel visoke kategorije. Hkrati sta bili obnovljeni tudi obe grajski pristavi, ena v manjši kongresni, druga pa v gostinski objekt. Lovska brunarica je bila obnovljena za potrebe sezonskih dnevnih dogodkov. Pod okriljem Protokola RS kot izkušene državne institucije na tem področju s postavljeno infrastrukturo na bližnjem Brdu bo grad gotovo kmalu lepo zaživel.

Grad Rajhenburg pri Krškem je lep dokaz, kako pomembna sta pri prenovi kulturnih spomenikov vztrajnost in delo na dolgi rok. Občinski zanesenjaki so nam pred sedmimi leti naročili pripravo dokumentacije za prenovo gradu, čeprav so bili zneski za izvedbo obnove za manjšo občino astronomski. Ker pa smo skupaj verjeli, da se bodo vremena za enega starejših gradov v Sloveniji vendarle zjasnila, smo pripravili projekte in pridobili gradbeno dovoljenje ter v preteklem letu dočakali primeren razpis za obnovo kulturnih spomenikov v občinski lasti. V letu dni smo grad uspešno prenovili in iz mračnega objekta zaporov, koncentracijskega zbirnega centra za izgon Slovencev in muzeja izgnancev je zasijal grad z izjemnima romansko in gotsko kapelo, arkadnim dvoriščem ter kopico novih odkritij iz vseh stavbnih faz, ki smo jih v največji možni meri tudi prezentirali. S prepletom funkcij, kot so večnamenske dvorane, razstavišča, vinske kleti, muzejski prostori, gostinstvo in muzejska trgovina, bo namenjen širokemu spektru obiskovalcev. Poseben pečat daje gradu izjemna lega nad dolino Save, kjer pravkar nastaja novo jezero nad elektrarno. S predvidenim čolnarjenjem na njem in lepo razgledno teraso ob gradu nastaja nova turistična destinacija, podobna Blejskemu gradu, ki bo ob zagnanih domačih muzejskih, kulturnih in turističnih delavcih kmalu v polnosti zaživela, saj so si številni zvedavi obiskovalci grad ogledovali že med prenovo.

Priprava projektne dokumentacije za gradova Škrljevo pri Šentrupertu in Predjama pri Postojni je zastala po končanih izdelavah arhitekturnih posnetkov in prvih raziskavah. Grad Škrljevo je zasebnik odkupil od takratne občine Trebnje, da bi ga preuredil v luksuzni hotel, kasneje pa je od namere odstopil. V Predjami smo s takratno upravo Postojnske jame, kamor sodi tudi grad, snovali utrditev gradu in posodobitev muzejske predstavitve z navezavo na spremljevalne aktivnosti v grajski konjušnici in sami vasi. S spremembo lastništva koncesije in s tem uprave so zamisli do nadaljnjega zamrle.

Grad v Črnomlju stoji v središču mesta, v njem pa domuje občinska uprava. Sredi preteklega desetletja so bili izdelani projekti za prenovo prvega in drugega nadstropja, ki pa še niso bili realizirani. V letošnjem letu smo pripravili projekte za prenovo kleti, pritličja in notranjega atrija za potrebe gostinstva. Občina je na mednarodnem razpisu že pridobila del sredstev za prvo fazo izvedbe, v kateri bo prenovljen atrij z obodnimi hodniki, objekt pa bo deloma tudi energetsko saniran.

Trenutno izdelujemo projektni dokumentaciji za obnovo gradu Trebnje in dvorca Lisičje pri Škofljici. Trebanjski grad je od občine odkupil zasebnik, da bi ga prenovil v hotelsko-kongresni center. Grad je v zelo slabem stanju, tako da bo osnovno krpanje strehe in začasno povezovanje treba izvesti še letos. Sicer pa zgled gradu Rajhenburg kaže, da ne gre obupati, temveč je treba pripraviti dokumentacijo in počakati na pravi trenutek.

Dvorec Lisičje je v precej boljšem stanju. Manjši posegi na dvorišču in arkadah so bili že izvedeni, za celovito prenovo in pridobivanje sredstev pa je seveda treba izdelati celotno dokumentacijo in pridobiti gradbeno dovoljenje. Objekt bo predvidoma namenjen reprezentančnim in razstavnim prostorom občine ter gostinstvu.

Dvorec Visoko v Poljanski dolini je eden tistih, ki niso imeli sreče z dokončanjem prenove. Že v začetku osemdesetih let preteklega stoletja so bili izdelani projekti za prenovo dvorca in pripadajočega hleva v gostinsko-turistične namene. Izvedena je bila tudi prva faza »vizualizacije«, obnova fasad in streh ter delna statična sanacija. Od tedaj pa kompleks že tri desetletja sameva. Da bi »Trnuljčico« vsaj delno obudili iz sna in jo povrnili v zavest ljudi ter na ta način morda le našli pravega dolgoročnega investitorja, so nas na občini Gorenja vas – Poljane zaprosili za pripravo mini projekta za ureditev vhodne veže in dveh pritličnih prostorov. Pred kratkim je bil vhodni del objekta obnovljen in odprt z razstavo o življenju dr. Ivana Tavčarja. Morda bo obujeno zanimanje za dvorec vendarle privabilo pravega, sposobnega investitorja, ki bo oživil celoten objekt. Dokler pa investitorja in tako tudi vsebine ni, je priprava projektne dokumentacije nesmiselna.

Osnovni gradbeno-tehnični ukrepi pri prenovi gradov

Tehnični ukrepi za prenovo gradov, dvorcev in graščin

Ko govorimo o ohranjanju kulturne identitete določenega prostora, krajine ali samega gradu, so poleg številnih drugih vprašanj, obravnavanih v tem prispevku, zelo pomembna tudi tehnična vprašanja. Nič ne pomagata visoka zavest posameznikov in splošna pripravljenost za ohranjanje dediščine naroda ali celo več narodov, živečih na tipičnem skupnem prostoru, ne pomaga niti ustrezna finančna podpora, vključno z evropskimi viri financiranja, če nimamo ali ne poznamo primernih tehničnih rešitev in ukrepov, ki bodo naš grad ohranili in usposobili tako, da bo primeren za uporabo tako danes kot v prihodnjih desetletjih. Le redke gradove in samo izjemne kulturne spomenike bomo lahko z javnimi sredstvi vzdrževali izključno kot muzejske eksponate, vse druge stavbe naše dediščine pa potrebujejo ustrezno sodobno funkcijo, ki bo tudi ekonomsko upravičevala njihovo vzdrževanje in ohranjanje. Nekaj najpogostejših in najbolj značilnih tehničnih ukrepov navajamo v tem prispevku.

Konstrukcijska sanacija historičnih objektov

Zdrava nosilna konstrukcija je osnova vseh nadaljnjih posegov za obnovo in oživitev objekta. Ker pa nanjo pri naših gradovih naletimo le izjemoma, so potrebne ojačitve in sanacijski ukrepi. Bistveni sestavni deli nosilne konstrukcije historičnih objektov so temelji, nosilno zidovje, medetažne konstrukcije in ostrešja.

1. Sanacija temeljev

Temelji historičnih objektov so pri naših gradovih običajno kamniti, včasih je grad grajen tudi neposredno na živi skali brez temeljev. Temeljenje je bilo največkrat plitvo, saj tehnika ročnega izkopa s preprostim orodjem ni omogočala temeljenja na globine, ki zagotavlja trajno stabilnost, kot ga poznamo danes. Zato je pogosto prihajalo do posedanja posameznih delov stavb, zlasti na manj homogenih temeljnih tleh in tam, kjer je tla dodatno spirala še meteorna voda. Sanacija temeljev zato običajno vključuje tri ukrepe:

- utrditev obstoječega temelja z injektiranjem dodatnega veziva s hidrofobnim dodatkom
- poglobitev temeljenja na ustrezno globino s podbetoniranjem
- odpravo vpliva meteorne vode z drenažnim odvodnjavanjem in kontroliranim odvajanjem meteornih voda.

2. Sanacija vertikalnih konstrukcij

Nosilne stene so največkrat grajene iz kamna, polne opeke ali lesa, pogosta pa je tudi kombinacija vseh treh materialov, kar kaže na posamezne razvojne faze stavbe skozi čas. Utrjevanje **kamnitih in opečnih zidov** izvajamo z injektiranjem. Medtem ko je vezivo za injektiranje temeljev izdelano na osnovi portlandskega cementa, so veziva za injektiranje nadzemnih zidov gradu siromašnejša in so sestavljena iz mešanice apna, pucolanov in belega cementa, tako da se približajo kemijski sestavi in

nosilnosti originalnih apnenih veziv. Če so zidovi lokalno močneje poškodovani, uporabimo tudi metodo prezidave. Pri tem uporabimo osnovnemu kar najbolj podobno gradivo (naravni kamen, polno opeko, apneno malto).

Poškodovane ali nagnite **lesene tramove** nadomestimo z novimi iz enakega materiala in enakih dimenzij. Če gre za manjše lokalne poškodbe ali če je posamezen kos zaradi zapletenosti sestave konstrukcije težko zamenjati, element potešemo do zdrave lesne osnove in ga utrdimo s kemijskimi preparati na osnovi epoksidnih smol, ki les zaščitijo in mu povečajo nosilnost.

3. Sanacija horizontalnih medetažnih konstrukcij

V gradovih pri nas prevladujeta dva tipa stropov: **obokani stropovi** iz kamna, od 16. stoletja dalje tudi iz opeke, najpogosteje pa so nosilne stropne konstrukcije lesene. Oboki prevladujejo v kleteh in pritličjih, kjer so bile običajno shrambe, kašče in drugi pomožni prostori, v katerih so bile hranjene življenjsko pomembne reči, predvsem žito, ki ni smelo pogoreti. Obokani stropovi so zaradi same tlačne konstrukcijske zasnove navadno zelo čvrsti in dobro ohranjeni. Ogrožati jih prične predvsem neenakomerno posedanje objektov ali izrazito zamakanje, ko strehe stavbe niso več vzdrževane. Oboke utrdimo tako, da jih s spodnje strani najprej podpremo ter z njih odstranimo peščena nasutja in razpadlo stično malto, ki jo nadomestimo z novim zdravim vezivom, morebitne razpoke pa injeciramo z vezivom, prilagojenim osnovni apneni malti. Če prihaja do razpok na ležiščih oboka na zidovih, ta stik dodatno učvrstimo z jeklenimi vezmi, zalepljenimi v epoksidnem lepilu. Medprostore nad oboki nato zapolnimo z lahkim nasutjem, npr. z glinoporom.

Povsod drugod naletimo na **lesene stropove**. Ti so bili v starejših obdobjih vidni in tesani, v renesansi pa so se pogosto razvili v prave rezbarske mojstrovine z bogatimi profilacijami in poslikavami. V baroku so pričeli stropove ometavati preko desk in trstike ter jih dekorirati s štukaturami ali poslikavami. Po odloku Marije Terezije o protipožarni zaščiti lesenih stavb so na celotnem območju monarhije prevladali ometani leseni stropovi. Glavni sovražnik lesenih stropov je voda, katere posledica so gnitje lesa, črvojedost in lesna goba. Če pa so stavbe dobro vzdrževane in redno prezračevane, lahko leseni stropovi zdržijo v odličnem stanju dolga stoletja, ne da bi izgubili na svoji nosilnosti. Zato je splošno prepričanje, da je treba ob prenovi lesene stropove kar po vrsti nadomeščati z betonskimi ploščami, povsem napačno. Celo narobe, po breginjskem potresu in kasnejših potresih v Posočju se je izkazalo, da so prihodnje potrese mnogo bolje prenesle stavbe s saniranimi lesenimi stropovi kot tiste, v katere so naknadno vgrajevali AB plošče brez ustreznih vertikalnih povezav v zidove.

Lesene stropove utrjujemo na veliko načinov. Najprej odstranimo finalne tlake in peščena nasutja. Če odkrijemo posamezne nagnite ali poškodovane tramove, jih obtešemo do zdrave osnove in utrdimo

Prešibko leseno stropno konstrukcijo lahko ojačamo z dodatno plohasto obojestransko ojačitvijo.

s kemičnimi sredstvi. Če so poškodbe prehude, celoten tram zamenjamo z novim, ustrezno dimenzioniranim in posušenim. Posebno pozornost moramo posvetiti ležiščem tramov na zidovih, kjer zaradi kondenznega učinka največkrat prihaja do gnitja. Če je strop nosilnostno poddimenzioniran, dodamo vmesne tramove, pri vidnih renesančnih stropovih pa včasih uporabimo metodo sovprežne ojačitve z zgornje strani z jeklenimi ali armiranobetonskimi gredicami. Nato strop protipotresno zavetrujemo z jeklenimi diagonalami v coni peščenega nasutja ali z diagonalno položenimi dvostranskimi deskami, žebljanimi na osnovno leseno konstrukcijo.

4. Sanacija ostrešja

Za lesena ostrešja, ki so praktično edini tip nosilne konstrukcije strehe naših gradov, veljajo podobni kriteriji kot za lesene stene in medetažne konstrukcije. Če je bila konstrukcija izvedena tesarsko pravilno, streha pa redno vzdrževana, da ni prihajalo do zamakanja, so ostrešja skorajda večna. Stari mojstri so sekali v pravem letnem času in ob pravih lunah, les so pred vgradnjo ustrezno posušili na suhem in vetrovnem kraju, pa tudi sama tehnika obdelave s tesanjem, ki ne poškoduje lesa v smeri letnic, da te ostanejo zaprte, je prispevala k trajnosti lesenih ostrešij. Zaradi vseh teh razlogov so stara ostrešja kvalitetnejša in trajnejša od sodobnih. Zato se včasih odločimo, da kak del starega ostrešja vključimo tudi v ogledni itinerar gradu. Tak primer je tesano ostrešje okroglega stolpa gradu Rajhenburg. Zaradi navedenih razlogov je **ohranitev starega ostrešja** ne le kulturnovarstveni, ampak tudi ekonomski in trajnostni imperativ. Če pa zaradi zamočenosti, poddimenzioniranosti ali funkcionalnih zahtev po izrabi podstrešja v nobenem primeru ni mogoča, je smiselno ohraniti vsaj zdrave dele tramovja ter jih uporabiti pri drugih obnovitvenih posegih na objektu ali pri oblikovanju interierjev, nikakor pa jih ne kaže zavreči. Praksa kaže, da je obnova smiselna, če je ohranjenih vsaj 60 odstotkov elementov, medtem ko je menjava strešnih letev običajno nujna. Utrjevanje nagnitih obtesanih delov s **kemijskimi preparati** je pri ostrešjih bolj izjema kot pravilo in ga uporabimo le tam, kjer posameznega elementa zaradi zapletene konstrukcijske sestave ni mogoče zamenjati brez večje škode za celotno ostrešje. Včasih je ohranitev nujna tudi zaradi poslikanosti konstrukcije ali drugih kvalitet, ki bi jih vidni novi spojni elementi okrnili, zato uporabimo tudi utrjevanje z uvrtanimi lepljenimi karbonskimi sidri v lesne zveze, ki ne kondenzirajo in ne korodirajo kot jeklo, obenem pa bistveno utrdijo lesni spoj. Večinoma pa pri obnovi ostrešja uporabljamo metodo **zamenjave posameznih členov**.

Sanacija vlage

Vlaga v kleteh in pritličjih gradov je tisti moteči element, ki marsikaterega investitorja odvrača od tega, da bi se lotil prenove. Pogosto prepričanje, da vlage ni mogoče odpraviti ali da je njeno odpravljanje povezano z astronomskimi stroški, je prizadevanjem za ohranjanje stavbne dediščine v preteklosti povzročilo veliko škode, ta miselnost pa še danes ni povsem presežena. V praksi pa je tako, da v paleti številnih ukrepov, ki jih danes poznamo in jih tudi uspešno uporabljamo, že najosnovnejši prinesejo veliko izboljšanje stanja, le redkokdaj pa je treba poseči prav po vseh. Predvsem pa moramo presoditi, kdaj je popolna izsušitev določenih prostorov res nujna, kdaj pa je ohranitev določene stopnje vlage v posameznem delu celo dobrodošla za uporabo in bivanje ter kakšno funkcijo kaže nameniti posameznim prostorom, zlasti v kleteh in pritličjih, da si z določeno stopnjo vlage ne bomo preveč belili las. Včasih popolna izsušitev kljub številnim ukrepom iz objektivnih razlogov pač ni mogoča. Prvi in velikokrat edini ukrep je **odprava vira navlaževanja** zidov. Ureditev manjkajočih ali poškodovanih žlebov, izvedba peskolovov in meteorne kanalizacije s kontroliranim odvajanjem od gradu, obnova poškodovanih kanalizacijskih ali vodovodnih napeljav v neposredni bližini stavbe in ustreznega tlakovanja z odvajanjem okoliških padavinskih ali zalednih voda stran od objekta so ukrepi, ki v stroškovnem smislu pomenijo malenkost pri vrednosti celotne obnove, rešijo pa tudi do 90 odstotkov problemov z vlago. Šele naslednji ukrep je **izvedba drenaže** ob temeljih objekta, sledita pa izvedba **hidrofobnega injektiranja** temeljev in penetriranje **silikonske bariere** za preprečitev dviga kapilarne vlage po zidovih. Vendar pa te ukrepe izvajamo zelo selektivno in tam, kjer predhodni ukrepi ne bi zadostovali. Kot zelo učinkovit, a ne predrag ukrep se je izkazala uporaba »sušilnih« ali »sanacijskih« ometov, ki vlagi omogočajo prehod iz zidu, hkrati pa ne puščajo vidnih sledov soli in plesni na površini zidu, saj jih akumulirajo v svojih porah. Dodatni, vendar redkeje uporabljeni in dražji ukrepi so še izvedba **»prezračevalnega podzidka – cokla«** iz kamnitih ali drugih plošč, uporaba **elektroosmoze** ali **ogrevanje prizemnega dela zidov** s centralnim stenskim ali električnim ogrevanjem. Pri odpravi vlage v zidovih torej velja še enkrat poudariti, da je selektivna izbira pravih ukrepov in njihovo razumno doziranje ključ do uspešne in ekonomične rešitve.

Obnova obodnega plašča in energetska sanacija gradu

K obodnemu plašču gradu, ki ga tudi najbolj izrazito zaznavamo v prostoru in simbolno predstavlja vizualno podobo kulturnega spomenika,

sodijo fasade, streha in stavbno pohištvo na fasadah. Zato je pravi izbor materialov in tehnik pri obnovi teh elementov stavbe ključnega pomena za uspešnost celotne prenove. Naj bo grad po prenovi še tako funkcionalen, bo svojo vrednost in kulturni značaj izgubil, če bomo uporabili napačno kritino, izbrali napačno strukturo ali barvo fasadnih ometov, oblikovali neprimeren balkon ali zgrešili obliko, členitev ali material oken in vrat.

Pri oblikovanju grajskih fasad v slovenskem prostoru so stari mojstri največkrat uporabili kamen, apnen omet ali les.

Ometane fasade so na naših gradovih najpogostejše, saj je bil omet že v preteklosti najučinkovitejša zaščita stavbe, hkrati pa je njegovo odpadanje tudi prvi znanilec slabega vzdrževanja objekta. Čeprav bi ji nekateri investitorji radi dali prednost, pride obnova fasade na vrsto proti koncu obnove stavbe. Čeprav je ohranjanje originalne substance eden od osnovnih postulatov konservatorstva, pa je treba pri obnovi fasad ohraniti pravo mero. Če je poškodovanih več kot 70 odstotkov površine, se odločimo za odstranitev celote, ki jo nadomestimo z novimi ometi, sicer pa uporabimo restavratorsko metodo apnenega utrjevanja z injeciranjem in apnenim obrobljanjem. Za nove omete največkrat izberemo industrijsko pripravljene mešanice apnenih malt, t. i. »restavratorske« omete, ki jih za stare stavbe ponujajo nekateri proizvajalci in so tudi laboratorijsko preizkušene ter imajo ustrezne ateste. Starih mojstrov, ki so znali pripraviti malto iz uležanega, staranega apna, skorajda ni več, z na hitro priučenimi »mojstri« z vseh koncev sveta pa je bilo preveč slabih izkušenj, da bi kazalo končno podobo gradu zaupati njihovim zmesem. Je že s tem, da jih naučimo ometavanja »po zidu« brez pretiranega ravnanja in doseganja primerne strukture ometa, zadosti dela.

Obnova fasad na slovenskih gradovih je največkrat kombinacija ometanih in kamnitih delov s stavbnim pohištvom. K energetski učinkovitosti lahko veliko prispeva tudi zasteklitev arkad, seveda pa mora biti zaradi podobe gradu kar najbolj diskretna.

Kar zadeva toplotno izoliranje ometanih zidov, je potrebna presoja od primera do primera. Fasade, ki imajo veliko stavbnih členov, je skoraj nemogoče toplotno izolirati, razen z nekaj centimetri toplotnoizolacijskega ometa, s katerim lahko dosegamo tudi ustrezno neravnost ometov. Za beljenje oziroma barvanje uporabljamo apnene barve, včasih tudi barve na silikatni ali silikonski osnovi, ki zagotavljajo boljše pokrivanje. Pri izboru barvnih tonov sledimo sondam prvotnega stanja, če pa te niso več dosegljive, izberemo pastelne tone v barvi naravnih pigmentov iz lokalnega okolja.

Kamnite fasade so pogoste predvsem pri gospodarskih poslopjih ob gradovih, največkrat v kombinaciji z lesenimi elementi. Pojavljajo se tudi na obrambnih zidovih, dostopnih mostovžih preko grajskih obrambnih jarkov in opornih zidovih okrog gradov. Redkeje se pojavljajo na samih gradovih, razen tam, kjer so nam jih zapustile romantične prezentacije iz 19. ali zgodnjega 20. stoletja. Sicer pa je »slačenje« kamnitih grajskih zidov, razen ko gre za romansko obdelane pravilne klesance z apnenim stičenjem, že presežena modna muha konservatorjev. Poškodovane dele vidnih kamnitih zidov obnavljamo s prezidavami na huje poškodovanih mestih, pri tem pa smo pozorni na izbor, velikost in obdelavo kamna, ki naj ne odstopa od originalnega. Predvsem pa je pomembno, da odstranimo vse razpadlo vezivo in ga nadomestimo z novim na apneni osnovi. Izvedba toplotne izolacije pri kamnitih fasadah na zunanji strani ni možna.

Les je kot osnovno gradivo našega prostora uporabljen predvsem pri obrambnih mostovžih, zaporah napuščev, zunanjih stopniščih ..., sicer pa prevladuje v notranjosti gradov. Redkeje se pojavlja tudi na grajskih fasadah, bodisi v obliki brun, ki so hkrati konstrukcijski element, bodisi kot deskasta obloga, pa še to na notranjih fasadah, ki niso bile izpostavljene napadalcem. Medtem ko je pri brunasti konstrukciji menjava elementov težavnejša in raje uporabljamo utrjevanje, pa so deske zaradi svoje manjše debeline in večje izpostavljenosti bolj poško-

dovane, zato jih pogosto menjamo z novimi. Pri tem seveda pazimo, da je material ustrezno sušen, deske pa primernih širin, pri čemer morajo imeti enake detajle zaključkov kot originalne. Pred montažo jih še pokrtačimo in premažemo z naravnimi olji za les, da jim povečamo trajnost in da dobijo svilnat lesk. Nikakor pa lesa ne mažemo z lazurnimi premazi, ki zapro pore in povzročajo notranje trohnenje lesa. Les se bo najbolje zaščitil sam, sonce in dež mu bosta postopoma dala srebrno sivkasto barvo in s tem naravno zaščito. Medtem ko izvedba toplotne izolacije pri brunastih konstrukcijah ni možna, pa so deskaste konstrukcije zelo primerne za toplotno izoliranje na notranji strani. Pri tem uporabimo folijo za rezervno kritino na stiku z lesom, mineralno volno kot izolator in parno zaporo na notranji strani izolacije.

Strešna kritina naših gradov je bila do novega veka omejena na skodle in škrilj, redkeje se je pojavila še slama. Vse tri je že kmalu, v 16. in 17. stoletju, pričel nadomeščati opečni bobrovec, ki je danes prevladujoča kritina slovenskih gradov. Kjer gre za kvalitetne spomenike v ohranjenem ambientu, je smiselno uporabiti skodle ali škrilj, sicer pa kot novo kritino uporabimo bobrovec.

Metode mešanja starih in novih strešnikov v t. i. »staromestno mešanico«, ki je uveljavljena v sosednjih nemških deželah, ob celovitih prenovah zaradi številnih različnih formatov in kvalitet bobrovca v različnih obdobjih ne uporabljamo, čeprav bi bil njen rezultat najbolj ustrezen. Predvsem pa nam ne uspe prepričati krovcev, da bi za tako izvedbo dali garancijo, ki jo zahteva vsak investitor. Posledica takih razmer so precej »sterilne« podobe streh naših gradov v prvih letih po prenovi.

Pomemben element oblikovanja grajske podobe so tudi **balkoni, »ganki«**, ki pogosto prevladujejo na dvoriščnih fasadah in ob obrambnih obzidjih, ter seveda zunanje **stavbno pohištvo**. Konstrukcije balkonov so bile seveda lesene, ograje pa variirajo od polno deskastih in grobo tesanih do dekorativno izrezljanih. Ograjni elementi so vedno nameščeni vertikalno in pokrivajo nosilno konstrukcijo, zgoraj pa so zaključeni s horizontalno desko. Pogoste so tudi police za cvetje. Kjer imamo ohranjene originalne deske ograj, motiv ponovimo, sicer pa smo pri dekorativnosti raje nekoliko zadržani. Za obdelave lesa obrambnih mostovžev velja enako kot za lesene fasade – nobenih umetnih kemijskih preparatov. Stavbno pohištvo je bilo v preteklosti seveda leseno, običajno iz smrekovine, na premožnejših objektih iz macesnovega lesa, le redko iz orehovine (npr. Strmol) ali hrastovine. Tega se držimo tudi ob prenovi. Pri profilacijah oken ter horizontalni in vertikalni delitvi sledimo originalnim vzorcem, dodamo pa ozko termopansko zasteklitev, ki izboljša toplotno izolativnost. Oknom in vratom dodamo tesnila. Če je mogoče, uporabimo originalno okovje, ki ga restavriramo. Če tako tesnjenje ne zadostuje, ga dopolnimo s sodobnim okovjem, ki pa je skrito v notranjosti kril in okvirov. Pri vgradnji oken pazimo, posebej če jih vgrajujemo v kamnite okvire, da je okno ustrezno večje od svetle odprtine v kamnu, tako da z zunanje strani vidimo le lesove krila, lesen okvir pa je skrit za kamnitim. Enako velja tudi za vhodna vrata na kamnitih portalih. Če prostor, v katerega vstopamo, ne bo ogrevan, se odrečemo lesenemu vratnemu okviru in uporabimo stara nasadila, ki so še ohranjena v kamnitem okviru.

Posebno pozornost posvetimo **restavriranju kamnitih členov** na fasadah. Na Gorenjskem (npr. Radovljica, Bled ali Drnča) so ti velikokrat izdelani iz zelenega peščenjaka, tufa, ki je krhek in krušljiv, zato ga vremenski vplivi močno načenjajo – je pa zelo primeren za restavriranje z maso, v katero je vmešan drobir tega peščenjaka. Vse **kovane elemente**, kot so vrata, kovane okenske mreže ali sidra starih vezi, skrbno obrusimo, da odstranimo korozijo, in zaščitimo z oljno barvo v niansi antracita.

Sodobno uporabo gradu ali dvorca si seveda težko predstavljamo brez ustreznih instalacij v objektu, saj le primerno udobje zagotavlja nadaljnje vzdrževanje in uporabo. Vse te napeljave pa izvedemo tako, da so kar najmanj moteče za videz in vtis historičnega objekta. Vertikalne napeljave skušamo vgraditi v opuščene dimnike. Česar ne moremo skriti, raje dovolj diskretno poudarimo, da je jasno razvidno, kaj so sodobni dodatki interierja. Zato naj bosta izbor in pozicioniranje svetil taka, da poudarjata kvalitete notranjosti, jih pa ne preglasita. Nameščanju svetil na obokane ali bogato rezljane lesene stropove se izogibamo, raje jih osvetljujemo posredno, da poudarimo njihovo kvaliteto. Mnogo bolje se obnesejo stenske, talne in še posebej sodobne stoječe premične luči, s katerimi lahko spreminjamo ambientalno svetlobo. Stranišča in kopalnice so vedno tema zase. Ker gre za povsem nov element gradu, ga temu primerno sodobno tudi oblikujemo in se izogibamo historiziranju. Sisteme ogrevanja prav tako prilagajamo posameznemu gradu. Če so v gradu ohranjena odprta kurišča ali lončene peči, skušamo ohraniti njihovo funkcionalnost z obnovo dimnikov. Pri restavriranju lončenih peči včasih vanje napeljemo razvod ogrevalne tople vode (npr. Snežnik), da tudi v primeru, ko peči ne kurimo klasično z drvmi, dobimo vtis ogrevalnega telesa. Sila nenavadno bi sicer bilo, če bi bil grad ogret, ko pa bi potipali peč, bi bila ta hladna. Kadar je zaradi konstrukcijske sanacije ali dotrajanosti podov potrebna njihova odstranitev, restavriranje ali nadomestitev z novimi tlaki, uporabimo talno gretje, da se izognemo vizualno motečim radiatorjem. Če je možna ohranitev originalnih tlakov, za ogrevanje uporabimo radiatorje ali še raje konvektorje, ki se poleg talnega gretja dobro kombinirajo s toplotnimi črpalkami. Te postajajo vse

Med sodobne nove elemente gradu sodijo tudi svetila. Čeprav svoje oblikovne sodobnosti nikakor ne skrivajo, pa morajo z umeščanjem v objekt, velikostjo in formo odigrati skupno zgodbo z originalnimi arhitekturnimi elementi.

Če bomo znali izkoristiti znanje, pozitivno družbeno klimo in še vedno dostopne finančne vire, se slovenskim gradovom kljub pogosto temni preteklosti riše svetla prihodnost

bolj aktualne tudi pri ogrevanju historičnih objektov. Pri tem smo posebej pozorni, kam nameščamo zunanje enote toplotnih črpalk sistema zrak – voda. Sončnih kolektorjev in fotovoltaičnih enot na strehe gradov ne nameščamo, če pa je v bližini brežina z ustreznim naklonom in orientacijo, ki vizualno ne moti pogledov na objekt, jo izkoristimo za namestitev sodobnih tehničnih naprav.

Za spodbuden zaključek

Če se ozremo na obdobje obnove slovenskih gradov v letih po slovenski osamosvojitvi, si moramo priznati, da je bil narejen velik korak k njihovi ohranitvi in oživitvi. Res je sicer, da zaradi razmer, omenjenih na začetku tega prispevka, na tem področju precej zaostajamo za večino sosednjih držav, a se jim vztrajno približujemo. Že v tem prispevku navedeni gradovi predstavljajo korak k oživljanju grajske arhitekture pri nas, pa gre le za tiste, pri katerih sem aktivno sodeloval, narejenega pa je bilo seveda še veliko več. Omeniti je treba zlasti še v zadnjih dveh desetletjih uspešno izvedene obsežnejše prenove gradov in dvorcev Celje – Knežji dvorec, Drnča pri Begunjah, Grad na Goričkem, Hompoš, Khislštajn v Kranju, Oplotnica, Ormož, Rakičan, Ravne na Koroškem, Sevnica, Strmol v Rogatcu, Šenek pri Polzeli, Tuštanj, Višnja Gora in Vransko. Res je seveda, da bi bilo mogoče vsako prenovo izpeljati bolje in da se iz vsake nekaj naučimo za naslednjo. Predvsem bi morali narediti korak naprej pri iskanju in usposabljanju bodočih uporabnikov ter jim olajšati pogoje za najem in uporabo gradov. »Ekonomske« najemnine za državne gradove so popolna utopija in jih noben zasebni najemnik ne more prenesti. Cilj države bi moral biti, da obnovljen grad odda najemniku z ustreznim programom in pod strogo nadzorovanimi pogoji za simbolično najemnino, njegova naloga pa bi morala biti promocija gradu, predstavljanje kulturnega spomenika najširši javnosti, primerna uporaba in pokrivanje sprotnih stroškov. Gradove, ki sami pokrivajo sprotne stroške vzdrževanja in morda prinesejo še kaj dobička, lahko v Sloveniji preštejemo na prste ene roke, vsi drugi pa tudi po prenovi ostajajo na plečih davkoplačevalcev, pa naj bodo v lasti države ali občine. In če bi ta problem rešili z najemom za 1 € letno, bi bil to velik uspeh za ministra, pristojnega za kulturno dediščino – pri čemer je treba poudariti, da stroški obnove gradu v primerjavi s stroški investicij v tej državi, tudi v kulturi, sploh niso tako visoki. Z denarjem, ki ga je pogoltnila prenova in povečava Ljubljanske opere, bi prenovili kakih petnajst gradov Rajhenburg, pa ima ta večjo površino kot opera. Res pa je, da mora biti projekt kvalitetno pripravljen, izvedba pa resno nadzorovana, da se ne vsuje plaz aneksov ...

Kar nekaj slovenskih gradov še čaka na obnovo, pa tudi Evropa za zdaj še razpisuje strukturna sredstva za njihovo prenovo. Dolga desetletja ni bilo tako ugodnih razmer za slovenske gradove in morda jih dolga desetletja ne bo več. Zato pa izkoristimo trenutek, ki ga živimo, in ne tarnajmo, kako nam je hudo. Raje zavihajmo rokave in še katerega od teh lepih gradov ohranimo za naše potomce ... Hvaležni nam bodo. Tuji turisti pa tudi.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Erneuerung der slowenischen Burgen und Schlösser im neuen Jahrtausend

Die slowenischen Burgen wurden im Laufe der Geschichte gebaut, vergrößert, verändert und abgerissen. Das schlimmste Schicksal erfuhren sie im Zweiten Weltkrieg und unmittelbar danach, als sie durch Brandlegung vernichtet, abgerissen oder zumindest ausgeraubt, ihre Besitzer umgebracht oder 4vertrieben wurden. Nach dem Krieg wurden sie durch die unsachgemäße Verwendung als Zwangswohnorte für die sozial unterprivilegiertesten Bevölkerungsschichten entwertet. Mit vereinzelten Teilrenovierungen begann sich die Situation in den sechziger Jahren zu bessern, zu größeren Totalrenovierungen in »restauratorischen« Sinn, als die Erhaltung von Originalqualitäten und die Vergabe von neuen Inhalten im Vordergrund standen, kam es aber erst nach der Verselbständigung Sloweniens, als sich die Meinung über das kulturelle Erbe in der breiten Öffentlichkeit zu ändern begann. Einige ermunternde Beispiele von ganzheitlich konzipierten und durchgeführten Renovierungen von Schlössern, z. B. Jablje (Habach), Strmol, Snežnik (Schneeberg), Rajhenburg (Reichenburg) und anderen zeigen, dass unter fachlicher Mitarbeit von Konservatoren, Architekten und ähnlichen Fachleuten, bei guter Kenntnis und Anwendung der entsprechenden technischen Maßnahmen sowie geordneter Finanzierung der Renovierung in Kombination von Eigen- und europäischen Mitteln in den folgenden Jahren noch Vieles für Erhalt und Renovierung der slowenischen Burgen getan werden kann.

SUMMARY

Renovations of Slovenian castles in the new millennium

Slovenian castles were built, re-built, extended and tore down throughout their history. They faced the hardest times during and immediately after the Second World War, when many were burnt down, destroyed or at least looted, and their owners killed or deported. After the war castles were devalued by being assigned the inappropriate function of compulsory residences for the most underprivileged strata of the population. In the 1960s individual partial renovations led to the first improvements and the first comprehensive renovation works of »restoration« type with an emphasis on preserving the original qualities and appropriate contents took place only after Slovenia's independence, when there had also been a major shift in the general opinion on cultural heritage. Several encouraging examples of comprehensively designed and implemented renovations of castles, such as Jablje (Habach), Strmol, Snežnik (Schneeberg), Rajhenburg (Reichenburg) and others, show that a great deal can still be achieved for the conservation and restoration of Slovenian castles in the future by combining the professionalism of conservationists, architects and related experts, application of appropriate technical measures as well as regulated renovation financing consisting of domestic and European funds.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;
povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
ključne besede;
spisek uporabljenih virov in literature;
priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite. kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.
Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.
Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)
ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

Anja Dular: ŽIVETI OD KNJIG. ZGODOVINA KNJIGOTR[TVA NA KRANJSKEM DO ZAČETKA 19. STOLETJA. Knjižnica Kronike, zv. 7. Ljubljana 2002. 255 strani. ISBN 961-90803-5-1 (6,00 EUR)

Knjige so že od nekdaj nepogrešljive spremljevalke človeka, saj so v zgodovini odigrale pomembno vlogo pri širjenju znanja in duha. Z vsebino knjig se intenzivno ukvarja literarna zgodovina, manj pa so raziskana vprašanja, kakšne so bile možnosti za izdajo in nabavo knjig na naših tleh pred stoletji, kako so se knjige širile in kakšna literatura se je v določenem obdobju pojavljala na nekem območju. Avtorica se zato kot odlična poznavalka zgodovine knjig in knjigotrštva v svojem delu na zanimiv način loti prav teh vprašanj. Osvetli nam zgodovino knjigotrštva od antike do 19. stoletja ter nam tako predstavi prav to doslej slabše poznano področje kulturne dejavnosti.

Tanja Žigon: NEMŠKI ČASNIK ZA SLOVENSKE INTERESE – TRIGLAV (1865–1870) Knjižnica Kronike, zv. 9. Ljubljana 2004. 343 strani. ISBN 961-90803-9-4 (8,00 EUR)

Leta 1865 je začel v Ljubljani izhajati politični časopis Triglav, katerega temeljno vodilo je bilo, da na Kranjskem živečim Nemcem predstavi slovenske interese, spregovori o preteklosti, kulturi in umetnosti ter na tak način zagotovi sožitje med Nemci in Slovenci. Časnik izhajal v nemškem jeziku, kar je sprožalo ostre polemike med slovenskimi intelektualci. Finančna stiska in pomanjkanje sodelavcev sta posledično prinesla ukinitev časnika že leta 1870. Avtorica na zanimiv način predstavi dogodke in polemike, ki so spremljali izhajanje *Triglava*, posebno pozornost pa posveti uredniški politiki, urednikom lista ter njegovemu programu in vsebini. Knjigo poleg znanja in ustvarjalnosti odlikuje tudi nazoren, sočen in slikovit jezik.

Pavle Čelik: OROŽNIŠTVO NA KRANJSKEM (1850–1918), Knjižnica Kronike, zv. 10. Ljubljana 2005. 462 strani, ISBN 961-91431-3-2 (10,00 EUR)

Knjiga Pavleta Čelika na zanimiv in privlačen način predstavi zgodovino orožništva na Kranjskem od njegovih začetkov do ukinitve oz. preoblikovanja v varnostne organe Kraljevine SHS. Z izjemno natančnostjo in pronicljivostjo razgrne duha takratnega časa, ki je narekoval ustanovitev varnostnih organov; posveti se nalogam orožnikov (ki v bistvu niso dosti drugačne od nalog današnjih policistov); predstavi teoretična načela orožništva in jih prestavi v prakso, pri tem pa se ne omeji zgolj na deželo Kranjsko, temveč zajame širši slovenski prostor oz. prostor celotne habsburške monarhije kot nekdanje skupne države. Ta pristop je zlasti aktualen tudi v današnjem času, ko Srednja Evropa v mnogih pogledih znova kaže tendence združevanja. Posebej zanimivi so Čelikovi prikazi spopadanja orožnikov z naraščajočimi nacionalnimi problemi in njihove izkušnje s tehničnimi novostmi, kot so avto, kolo ali pisalni stroj. Knjiga Pavleta Čelika nas seznanja z zgodovino organa, brez katerega ne more obstajati nobena država.

Angelika Hribar: RODBINSKA KRONIKA DRAGOTINA HRIBARJA IN EVGENIJE ŠUMI, Knjižnica Kronike, zv. 11. Ljubljana 2008. 316 strani, ISBN 978-961-91431-8-6 (20 EUR)

11. knjiga iz zbirke Knjižnica Kronike je tokrat izšla v sodelovanju s Celjsko Mohorjevo družbo. Knjiga Angelike Hribar predstavlja družino Dragotina Hribarja, podjetnika, gospodarstvenika, zavzetega narodnjaka in navdušenega privrženca tehničnih novosti ter njegove žene Evgenije Šumi, ki je po materi podedovala znano tovarno kanditov im slaščičarskih izdelkov Šumi v Ljubljani. Avtorica na lepo berljiv in prepričljivo dokumentiran način poda oris zgodovine dveh družin, ki sta se s poroko medsebojno zvezali in postali v Ljubljani ustanoviteljici dveh pionirskih in vse do danes znamenitih ljubljanskih podjetij: tovarn Pletenina in Šumi. V skoraj stoletje dolgem časovnem razponu, od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne, se bralec seznani z gospodarskim vzponom družine, poleg tega pa tudi z notranjimi odnosi med družinskimi člani, med zaposlenimi in lastniki, odnosom lastnikov do dela in upravljanja ter njihovimi ambicijami in načrti. Knjigo, ki je bogato opremljena s slikovnim gradivom, dopolnjuje tudi študija dr. Eve Holz o meščanstvu na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja in v času med obema vojnama.

Tanja Žigon: ZGODOVINSKI SPOMIN KRANJSKE. ŽIVLJENJE IN DELO PETRA PAVLA PL. RADICSA (1836–1912), Knjižnica Kronike, zv. 12. Ljubljana 2009. 469 strani, ISBN 978-961-6777-03-2 (20 EUR)

Kot 12. zvezek v zbirki Knjižnica Kronike je izšlo delo dr. Tanje Žigon z naslovom »Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)«. Čeprav Radicsevo življenje tudi do sedaj ni bilo popolna neznanka, je Tanja Žigon prva, ki se je sistematično lotila življenja in dela tega znamenitega in žal nekoliko pozabljenega kranjskega polihistorja iz druge polovice 19. stoletja, pisca znamenitih monografij o Janezu Vajkardu Valvasorju in Herbardu Turjaškem. Prikaže nam njegovo razburkano in nekoliko samosvojo mladost, neusahljivo publicistično in raziskovalno energijo ter razpetost med dvema kulturama – nemško in slovensko – ki je tudi sicer močno obremenjevala južne habsburške dežele v tistem času. Poleg Radicsa je avtorica posebej osvetlila tudi delo njegove žene Hedwig Kaltenbrunner, ki je sicer vseskozi ostajala v moževi senci, čeprav je bila tudi sama aktivna publicistka in kulturna delavka. A ne samo to, med drugim je v Ljubljani ustanovila *javno izposojevalno knjižnico* in organizirala javno kuhinjo. Hedwig Radics-Kaltenbrunner je tako še enkrat potrdila staro resnico, da za vsakim uspešnim moškim stoji uspešna ženska. Tanja Žigon je svojo monografijo napisala v berljivem in razumljivem slogu, ki bralca pritegne, in jo obogatila s fotografijami, katerih večji del še ni bil objavljen.

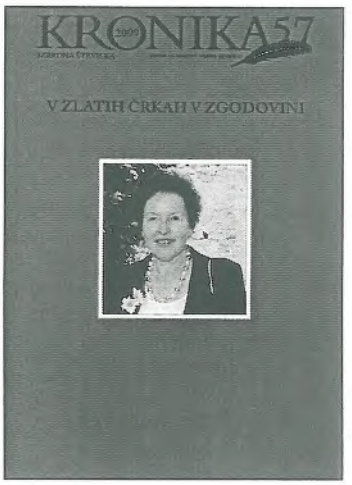

Izredna številka Kronike z naslovom »**V zlatih črkah v zgodovini**« je izšla leta 2009 v spomin na kolegico in dolgoletno sodelavko revije Kronika Olgo Janša-Zorn (1938–2008). Pri nastanku omenjene številke je sodelovalo več kot **40 avtorjev**, končni rezultat pa je obsežen zbornik razprav, ki odsevajo tudi širino Olginega znanstvenega in strokovnega udejstvovanja in so razvrščene v pet tematskih sklopov: **Turizem in lokalna zgodovina, Vzgoja in šolstvo, Društva, Zgodovinski viri in biografije** ter **Kultura in politika**.

Ob 60. letnici izhajanja Kronike lahko izredno številko Kronike dobite s **60 % popustom**.

V letu 2012 stane izredna številka Kronike le **10,00 EUR**.

✂- - - -

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

□ želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej

□ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:
Letna naročnina:
za posameznike 20,00 EUR
za upokojence: 15,00 EUR
za študente: 10,00 EUR
za ustanove: 26,00 EUR

Naročam _____ izvod(ov) knjige (naročniki Kronike imajo 50% popust):

□ Anja Dular: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja.* **Cena: 6,00 EUR**

□ Tanja Žigon: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870).* **Cena: 8,00 EUR**

□ Pavle Čelik: *Orožništvo na Kranjskem (1850–1918).* **Cena: 10,00 EUR**

□ Angelika Hribar: *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi.* **Cena: 20,00 EUR***

□ Tanja Žigon: *Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912).* **Cena: 20,00 EUR**

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

_____

Pošta: _____

Status: □ zaposlen □ študent □ upokojenec □ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____ Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

* Popust ne velja

Bizeljsko

Rihemberk

Slovenske Konjice

Stari grad pri Otočcu

Viltuš

Šrajbarski turn

ISSN 0023-4923